

Вибрані твори
О.І. КУПРІН

О.І. КУПРІН

Вибрані твори

*До 140-річчя
від дня народження*

A. Krynauw

О.І. КУПРІН

**Вибрані
твори**

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНА
Київ
2011

УДК 821.161.1-3
ББК 84.4 РОС1
К92

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»
2011 року*

До книги увійшли кращі твори письменника,
які посіли унікальне місце в класичній літературі
кінця ХІХ — початку ХХ століть.
Розрахована на широке коло читачів

Вступне слово *С. В. КУЧЕРЯВЕНКО*

Упорядкування *А. М. МИХАЙЛІЯНА*

ВІН БУВ ТАК ЗАКОХАНИЙ В ЗЕМНУ ПРИМАНЛИВУ КРАСУ...

«Я штовхався усюди і скрізь нюхав життя, чим воно пахне. Серед вантажників в одеському порту, злодіїв, фокусників та вуличних музик зустрічалися люди з найнесподіванішими біографіями — фантазери і мрійники з широкою та ніжною душею» — так згадував і розповідав дружині, Марії Карловні, про початок свого літературного життя Олександр Купрін.

Бурхливе, яскраво-строкате, насичене зустрічами та враженнями, щирою дружбою та глибоким коханням життя видатного російського письменника Олександра Івановича Купріна і його блискучі твори посіли своє особливе місце в класичній літературі кінця XIX — початку XX століття.

Майстер оповідання, Купрін був відданим учнем Л.Толстого і разом з тим послідовно слідував урокам А.Чехова. Продовжуючи традиції «натурального» начерку XIX ст., представленою Пі. Успенським, В.Слепцовим, В.Короленком, А.Мамінім-Сибіряком, письменник створює цілісну художню панораму, яка поступово перетворюється в неповторну купрінську картину бачення світу.

Вирізняючись проникливою увагою до деталей та подробиць життя, побуту, характерів численних своїх літературних типажів, письменник передає всю повноцінність і велич могутньої та вічної «ріки життя». Піхотні офіцери, рядові, церковні артисти, босяки, квартирні хазяйки, студенти, повії, злодії, церковні піснярі, рибалки, робітники, дрібні чиновники — саме такий строкатий людський ярмарок постає перед нами на сторінках купрінських творів.

Об'ємність, соковитість зображень, тонкий і точний рух письменницького пера, ясна і проста мова — все це єднає Купріна з класичним реалізмом XIX ст. У нього було, за словами К.Батюшкова, відчуття першородста, яке притаманне істиному художнику з божественним вогнем у душі.

Жадібний до нових вражень, знайомств з людьми різних соціальних прошарків, до спостережень за ними, О.І.Купрін майже сім років жив у провінції і працював у різних газетах. Тривалих домовленостей з редакціями у нього ніколи не було, письменник цінував можливість переїжджати з місця на місце, потрапляючи в нові обставини, зустрічаючи нових людей, особливо в сонячних яскравих південних містах, де людський натопт, на його думку, був більш яскравим і гамірним.

Майстерно відтворюючи факти життя, деталі портрету, одягу, манер і особливостей поведінки своїх персонажів, Купрін створює розвинуту характеристику типажів, їхнього зв'язку з оточенням. Поступово письменник відходить від репортерського спостереження та «дагеротипного» відбиття ситуацій і фактів. Як і В.Гіляровський, В.Дорошевич, А.Чехов та інші письменники, він розробляє і розвиває морально-описовий нарис. Характерною особливістю цієї художньої форми є деталізація предметного світу, увага до побуту, звичок та щоденних справ героїв, які існують в циклічно-побутовому художньому часі. Глибокий знавець усталеного, тривкого укла-

ду — військового, заводського, рибальського, циркового, чиновницького, акторського або національного побуту — російського, українського, білоруського, єврейського, грецького, Купрін накопичує численні побутові деталі та рисочки, які складаються у величну картину повсякденності, що виникає в результаті.

Майстер прозових «малих форм» — оповідання, короткої повісті, новел, з часом він зайняв особливе місце поряд із такими його сучасниками, як І.Бунін, Л.Андреев, М.Телешов, С.Сергеев-Ценський. Своєрідний купрінський стиль, не схожий на бунінський або чеховський, в якому не так багато метафор чи далеких уподібнень та широких порівнянь, при бездоганній точності мови, давав його автору можливість створити довершені і об'ємні образи. Твори О.Купріна дуже любив читати Л.Толстой. Після знайомства з оповіданням «Allez!» він сказав: «В мистецтві головне — відчуття міри. У живописі після дев'яти вірних штрихів один фальшивий псує все. Достойнство Купріна у тому, що нічого зайвого. Купрін справжній художник, величезний талант».

Шанувальник і учень Чехова, Купрін завжди прагнув стисло, максимально точного зображення. У своїй роботі «Десять заповідей» для письменника-реаліста він писав: «Якщо хочеш що-небудь зобразити... спочатку уяви собі це абсолютно ясно: запах, смак, положення фігури, вираз обличчя. Опиши колір абсолютно точно, як ти його бачиш. Змалюй позу чи голос абсолютно виразно, щоб їх так само точно і виразно бачив і чув читач. Знайди виразні, незаявлені слова, краще за все несподівані. Дай соковите сприйняття побаченого тобою, а якщо не вмієш бачити сам, відклади перо».

Протягом всього життя Купрін вів своєрідний поєдинок із своїми думками, спогадами, самим собою заради дорогоцінного слова, образу, сюжету. Він кидав усе на вітар улюбленої письменницької справи, не знав спокою, доки не досягав необхідного результату, працював, за його словами, «вперто, нещадно». В його великому творчому доробку репортажі, фейлетони, статті, начерки, нариси, спогади, оповідання, новели, повісті, два романи.

Започаткувавши свій письменницький шлях невеличким оповіданням «Останній дебют» (1889), Купрін через все своє непросте, а в кінці трагічне життя проніс глибоке відчуття любові і уваги до звичайної, «маленької» людини. В ній письменник зміг побачити душевну чистоту, палку уяву, мрійливість, людяність, а разом з тим — і непрактичність та безвілля. В подібних характерах письменник передав, за словами К.Батюшкова, «все наболіле, давне, що накопичилося в результаті різних несталоствей в житті...».

Народився О.І.Купрін 26 серпня (7 вересня) 1870 р. в місті Наровчатому Пензенської губернії. Мати письменника, Любов Олексіївна, була останньою з князівського татарського роду Кулунчаків. Батько — Іван Іванович Купрін займав скромну посаду канцелярського службовця, пізніше став діловодом Спаської міської лікарні. Після його смерті в 1871 р. від холери сім'я залишилась без коштів. Гордй та імпульсивній Любові Олексіївні довелося пройти кризу численні приниження перед чиновниками, доки вона влаштувала двох старших дівчат до казенних пансіонів. Після цього разом із маленьким Олександром вона оселилась у Вдовиному будинку в Москві.

Три роки прожив Купрін з матір'ю в атмосфері всіляких інтриг, пліток, підлабузництва перед багатіями та презирства до бідноти. Купрін з болем згадував, як бідність зламала від природи незалежний та гордий характер матері: «Кожного разу, коли я згадую про ці ранні враження мого дитинства, біль та образа знов оживають в мені з давнішою силою. Я знов починаю з недовірою ставитися до людей».

З шести років почалося для Купріна казенне життя: Разумовський сирітський притулок, потім вісім років у Московському кадетському корпусі та два роки Олександрівського юнкерського училища. Попри жахливу атмосферу цих військових закладів Купрін починає писати. Спочатку вірші — зберглось близько тридцяти творів інтимно-ліричного характеру та кілька зразків поезії громадянського жанру.

У 1889 р. у московському «Русском сатирическом листке» було надруковано пер-

ше оповідання О.І. Купріна «Останній дебют». Після того, як Купрін прочитав своїм товаришам це оповідання, майбутнього офіцера за негідне заняття — «бумагомаранье» — було відправлено на два дні під арешт.

«Коли я вийшов з карцеру, я почував себе героєм. Як і Пушкіна, мене переслідували за служіння вітчизняній літературі». Так згодом трохи з гумором згадував про свою першу літературну перемогу Купрін.

З 1890 по 1894 р., під час служби у 46-у Дніпровському полку в Проскуріві Подільської губернії, вийшли друком ще два оповідання — «Вночі» (1893), «Дізнання» (1894) та повість «В сутінках» (1893). Оповідання були надруковані в газеті «Киевское слово», повість — в московському журналі «Русское богатство». Вже в перших літературних доробках Купріна намітилися деякі риси, характерні для його подальшої творчості: намагання глибоко проникнути у психологію героя, увага до побутових деталей, їх реалістичне зображення. Поступово вимальшовувався образ улюбленого героя — інтелігента, гуманіста, надзвичайно чутливого до несправедливості та уразливого життєвими протиріччями.

У 1894 р., відбувши термін військової служби, Купрін пішов у відставку і переїжджає до Києва.

В 90-і роки ХІХ ст. Київ був одним із найсвоєрідніших і колоритних міст півдня Росії. Якийсь час після приїзду у місто Купрін жив у дешевому готелі «Дніпровський порт» (описаний в оповіданні «По-сімейному»), на Печерську, зупинявся у свого друга Михайла Кисельова на вул. Михайлівській, 10, біля Думської площі (див. Б.М.Киселев «Рассказы о Куприне». — М., 1964). Жив О.І.Купрін і в домі подільського нотаріуса Сергія Олександровича Карішева по вул. Олександрівській (тепер Сагайдачного), 4. «На зустріч Нового року я був заздалегідь запрошений знайомим нотаріусом з Подолу. Я часто бував у нього, за просто, вечорами» («Фердинанд»).

З вересня 1894 р. молодий Купрін працює в газетах «Киевское слово», «Жизнь в искусстве», а з лютого 1895 р. — «Киевлянин». Там друкуються його оповідання, на черки, вірші, репортажі, фейлетони, судові звіти, літературні рецензії.

Тематика його різноманітних кореспонденцій та нотаток надзвичайно широка: злидні передмість, неписьменність населення, безладдя на залізницях, бездіяльність влади під час повені, проблеми народного театру та ін.

Як зазначила у своїй невеличкій розвідці Т.Цященко: «Заслугує на увагу професійна журналістська майстерність Купріна: жанрова та стильова різноманітність кореспонденцій, об'єднаних в той же час певним авторським почерком, ознаками яскравої індивідуальності... Для матеріалів Купріна характерна та наповненість внутрішнім змістом, яка визначається і «зчепленням» фактів, і авторським коментарем».

Вже в Петербурзі Купрін не один раз згадував свою роботу репортером в Києві та висловлювався про своє ставлення до цього літературного ремесла: «... Головне, працой, живи. Ти — репортер життя. Іди в похоронне бюро, поступи смолоскипником, переживи с рибалками бурю на відірваній кризі, суйся ріпуче усюди, блукай, стань рибою, жінкою, народи, якщо зможеш, влізь в саму гущину життя...».

Купрін друкується також в газетах інших міст: «Волинь» (Житомир), «Донская речь» (Ростов-на-Дону), «Самарская газета», «Донская речь» (Новочеркаськ), «Приазовский край» (Ростов-на-Дону), «Одесские новости» та ін. Поступово він втягується в газетярську роботу і стає досвідченим репортером та фейлетоністом. В жорсткі часи бідності, майже голоду, робота в газетах була єдиним джерелом існування письменника. «Несподівано настали дні жорстоких нестатків. Я з трудом перебувався з хліба на квас... З газетою я все ж не рвав...»

Писав Купрін і світську хроніку та про поточні події у місті. «Ці замітки я писав із задоволенням. Вони давали мені безплатну розвагу, і, що було найбільш дивним, ніхто — ані редактор, ні читачі — не помічали неприхованого знущання над їхніми невіглаством та дурістю». — згодом згадував він.

Одного разу під час традиційного недільного обіду в своєму домі нотаріус С.О.Каришев представив Купріна дружині свого брата В.Д.Каришеві як майбутню знаменитість. «... Дядько підвів до мами молоду людину, досить мішкувату, дуже бідно одягнену (нас здивували пацьорки на штанях) і представив як фейлетоніста газети «Киевское слово»...» — пише в своїх спогадах Лідія Михайлівна Каришева.

З цих спогадів ми дізнаємось, що саме дружина Каришева, Варвара Дмитрівна, допомогала молодому Купріну в його літературній роботі. «Відтоді він почав читати їй, — згадує Л.М. Каришева, — в рукописі свої фейлетони, часто вони разом обговорювали й виправляли їх. А коли зібралось достатньо, мама запропонувала допомогти йому видати їх окремою книжкою. Назву придумали «Мініатюри» (збірка вперше вийшла в кінці 1894 або на початку 1895 р.— С.К.). Та особливого успіху вона не мала, розпродувалася насилу і, наскільки пам'ятаю, не окупила витрат на її друкування».

Завдяки підтримці сім'ї Каришевих О.І.Купрін працював управителем в їхньому хуторі «Казимірка» в Поліссі та секретарем у М.О.Каришева під час його роботи на заводі у Донецькому басейні. Результатами цих подій стали повість «Олеся», кілька начерків на заводську тематику та повість «Молох» (1896).

Гігантське підприємство, як стародавній жорстокий ідол Молох, «з'їдає» за рік 180 людських життів. В очах головного героя повісті, інженера Боброва, образ давнього фінікійського божества символічно переходить на фігуру могутнього Квашніна та його оточення. Страшні процеси, що відбуваються на заводі, тяжка праця, нестерпні умови життя призводять до стихійного бунту. З глибоким співчуттям ставиться письменник до простих робітників: «І на кого, як не на одну тільки Богородицю, надіятися цим великим дітям з мужніми і простими серцями, цим смиреним воїнам, які щодня виходять з своїх затхлих, нахолоджених землянок на звичний поштовх терпіння і відваги?»

Безвихідність в особистому житті, тяжка, тупа атмосфера заводу, де працює Бобров, відсутність власної волі і сил активно жити і боротися, приводять героя до вживання морфію. Тільки справжнє кохання може врятувати людину в такі моменти життя. Але страшний світ Молоха руйнує все навкруги. Для тих, хто оточує Боброва, кохання є недосяжним щастям, людські душі роз'їдає гнітючий вплив реалій навколишнього суспільства, цинізм, що царює скрізь.

Спасіння Купрін бачить тільки серед простих людей, подалі від цивілізації, серед величчї дикої природи («Олеся», 1898, «На глухарів», 1899).

Як романтична поема розгортається історія знайомства й кохання лісової красуні Олесі та звичайного пересічного інтелігента кінця XIX ст. Івана Тимофійовича. В царстві Молоха краса гине під тиском соціальних умов, корисливості та нерівності. Цьому в повісті «Олеся» Купрін протиставляє світ природних почуттів та людських стосунків, світ лісової казки, намальований точно й достовірно.

Цілісна, серйозна і глибока душа Олесі, її натура, сповнена щирості й чарівності, веде за собою доволі посереднього купрінського героя. Незважаючи на переслідування тупих селян вона сміливо і повністю віддається коханню. Під впливом цієї дивовижної красуні герой відчуває майже нове народження, просвітління, коли він може стати новою благородною людиною. Але далека від цивілізації, красуня виявилася мудрішою за нього і надає йому урок моральної шляхетності. Для Олесі цінне тільки повнокровне життя, вона швидко і рішуче приймає рішення. Олеся відмовляється від пропозиції покинути свою лісову глушину, розуміючи, що не має нічого спільного із новим середовищем, яке їй пропонують обрати.

В цій повісті Купрін вперше майстерно змальовує картини природи, поєднуючи їх з внутрішнім станом героїв, що разом створює один могутній емоційно-ідейний потік. Природне прагнення сучасної людини бути ближче до життєдайних джерел природи і неможливість, в умовах сучасного світу, здійснення такої ідилії — одна із центральних тем літератури XX ст., втілена в цьому оповіданні.

Поліські враження знайшли своє відображення також в оповіданнях «Лісна глушина» (1898), «Перевертень» (1901), «На глухарів» (1899). Під час життя на Поліссі Куприну довелося недовго служити псаломщиком. Саме тоді він прочитав біблійну «Пісню пісень» і зацікавився її філософською житейською мудрістю (див. спогади М.К.Купріної-Йорданської «Годы молодости». — М., 1966).

Повернувшись до Києва, О.І. Купрін почав захоплюватися цирком. Трохи раніше він організував у Києві місцеве атлетичне товариство. У 1897 р. разом із Карішпем Купрін жив на його дачі в Люстдорфі, під Одесою. Там 29 травня 1897 р. вперше він зустрів І.О.Буніна. «В це чудове літо, в південні теплі зоряні ночі ми з ним без кінця блукали та сиділи на обривах над блідим літаргічним морем, і я все чіплявся до нього, щоб він що-небудь написав...» — згадував І.Бунін.

З легкої руки Буніна оповідання «Нічна зміна» (1899) прийняли в журналі «Мир божий». Після Одеси Купрін недовго жив у своєї сестри З.І.Нат в Рязанській губернії, потім знову повертається до Києва, де працює суфлером в театральній групі. Серед його знайомих були й українські письменники: М.Старицький, Б.Гринченко, Л.Українка, що проживали на той час у Києві.

До літературно-артистичного товариства, що діяло у 1895—1905 рр., входили артисти, художники, літератори. Вони влаштовували літературно-музичні бесіди та вечори, читання, творчі конкурси, художні виставки, концерти, урочистості з нагоди визначних подій та ювілеїв. Почесними членами товариства були такі світочі культури, як Г.Сенкевич, Л.Толстой, В.Стасов, Н.Єрмолова, М.Старицький, І.Репін. Безпосередніми учасниками були Н.Соловцов, Е.Неделін, М.Роцин-Інсаров, О.Купрін, І.Нечуй-Левицький, М.Заньковецька, М.Садовський, О.Пчілка, М.Мурашко, А.Сантагано-Грчакова, та інші. За особливо активну співпрацю з товариством його золотих жетонів були удостоєні, серед інших, М.Лисенко, М.Тутковський, Л. Українка, яка читала на зібраннях свої реферати та доповідь про творчість Г.Гейне. (Сьогодні про цю видатну сторінку нашої вітчизняної культури нагадає меморіальна дошка, встановлена на київській вулиці Рогнідинській, де товариство містилось у 1896—1901 рр.)

У цей період життя Купрін періодично змінює своє місце проживання (Ялта, Одеса, Суми, Таганрог, Москва, Коломна і т.ін.). В Сумах Купрін працював актором в драматичній трупі В.Вікторова. У 1900 р. він знайомиться з А.П.Чеховим та М.Горьким (можливо у листопаді 1902).

Весь цей час в різних виданнях публікуються його повісті, оповідання, начерки. Окремими виданнями виходить збірка оповідань «Мініатюри» та двічі збірка начерків «Київські типи» (1896 та 1902 рр.). В Києві були написані і твори, присвячені зображенню військового життя («Кот» — у 1897 р. та надрукована у 10 номерах газети «Жизнь в искусстве» за 1900 р. повість «На перших порах» («Кадети»).

З 1901 р. О.І.Купрін оселяється у Петербурзі, працює у відділі белетристики видання «Журнал для всех». У лютому 1902 р. одружується з М.К.Давидовою. Це був найбільш плідний творчий період в житті письменника. Написані оповідання «У цирку», «Болото», «Боягуз», «Кнокради», «Білий пудель», «На покої».

Влітку 1903 р. родина Купріних живе в Криму, у Місхорі. Письменник цікавиться поїздками верхи, часто буває в Ялті, зустрічається з Чеховим. Поступово готувався до другого тому своїх оповідань. Серед тем, до яких звернувся письменник у цей період, була тема самобутнього мистецтва простих, неосвічених людей з вогником натхнення в душі. Чудове романтичне оповідання «Білий пудель» (1903) передає враження письменника від знайомства з вулицьними артистами на дачі в Криму. Дружба юного гімназиста Серьожі, дідуся Лоджкіна з майже живою і свідомою «катеринкою» та пуделем Арто, їхня природність, щирість, любов до творчості, внутрішнє благородство та гідність передані письменником з глибокою повагою та любов'ю. Люди, життя яких пов'язане із старовинним і благородним цирковим мистецтвом, природні, органічні, перебувають у повній гармонії зі світом природи. Автор передає різкий

контраст між світом цивілізованих, але вульгарних «господарів життя» та світом людей простих, сердечних. Мандрючим артистам ще з часів скоморохів були завжди притаманні взаємодопомога, внутрішня гідність, незалежність і любов до свободи.

Образ чудового білого пуделя Арто відкриває в творчості Купріна прекрасну галерею героїв-тварин («Ізумруд», «Слон», «Ральф», «Ю-ю»).

Пошуки прекрасного в реальному житті, увага та співчуття до принижених, «маленьких» людей, різка критика невігластва, нудьгуючих обивателів — такими були теми купрінських оповідань цього періоду. Продовжуючи високу традицію Л.Толстого та А.Чехова, Купрін вчить бачити в людині людину.

У травні 1905 р. в 6-й книзі збірки «Знання» з'являється повість «Поединок», яка приносить Купріну заслужену славу. 20 тисяч примірників збірки з купрінською повістю розійшлися миттєво, після чого знадобилось нове видання твору, який став вибухом в суспільстві того часу. Після ганебної і жакливної поразки Росії у війні з Японією «Поединок» став справжнім вироком царській державній машині в її найголовнішій частині — в армії. І хоча події в повісті розгортаються приблизно на 10 років раніше тих новин, які надходили з Маньчжурії, твір Купріна викликав бурхливу реакцію в усьому суспільстві.

«Поединок» відверто показав, що в армії, яка служить гнилій державі, навіть особистість з хорошими нахилами поступово деформується чи взагалі гине. Більшість офіцерів є слухняним знаряддям безглузких армійських статутних умовностей, жорстоких традицій та зобов'язань. Провінційна примітивна мораль, духовні злидні, матеріальні проблеми, кастові армійські закони непоправно руйнівні впливають на людину.

«Подивіться на наших офіцерів... подумайте ви про нас, нещасних армеутів, про армійську піхоту. Про це головне ядро славного і хороброго російського війська. Там усе це набрід, заваль, покидає. ...всі вони на службі стають підлими, положливими, злими, дурними тваринками. Ви спитаєте: чому? Та саме тому, що ніхто з них у службу не вірить і розумної мети цієї служби не бачить».

Пройшовши всі армійські сходинки, Купрін, як ніхто, знав службу, всі її сторони. Він віддав армії кращі роки свого життя — дитинство, юність, молодість. За сірими гарнізонними буднями, спертим повітрям офіцерського життя письменник все ж таки зміг побачити здорові традиції, що прийшли з героїчного минулого Росії. Колишній військовий Л.Толстой високо оцінив сувору правду армійського життя, представлену разом із позитивними образами, які створив Купрін. Такими, як образ командира полка Шульговича, генерала Драгомирова, капітана Стельковського. Навіть сцену військового огляду змальовано поетично та піднесено.

Однак на тлі цих епізодів стають ще виразнішими жалюгідне становище полка, забитість солдатів, жорстокість офіцерів. У головного героя Ромашова все це викликає відразу. Від несприйняття дрібних армійських обрядів він приходять до заперечення війни взагалі. Ці миротворчі ідеї викликали навіть більше офіційної критики, ніж вся повість в цілому. В мілітаристській російській імперії, наскрізь проникнутій прусською муштрою, розгорнулася жорстока журнальна кампанія проти «Поединку».

Але письменник і його герої з честю вийшли з цієї дуелі. Чесні, мислячі, небайдужі офіцери підтримали Купріна своїми відгукми, співчуттям та розумінням.

Глибокі проблеми, підняті в повісті, яскраві характери, нещадна критика армійської дійсності — все це на довгий час окреслило зображення військової тематики в російській літературі (С.Сергеев-Ценський, Є.Зам'ятін «На куличках»).

Кілька наступних років для О.І. Купріна стали ще складнішими як в суспільному житті (період реакції після революції 1905 р.), так і в особистому. Відчуття розчарування і розгубленості, сімейні негаразди, розрив з колишніми друзями, все це негативно вплинуло на нього. Він відходить від горьківського «Знання». Одружившись вдруге, письменник знову їздить по різних містах Росії, знову випробовує долю.

В Одесі (1909—1910) він піднімається в небо на повітряній кулі, бере участь в польоті на аероплані, спускається з водолазами під воду.

У творчості він повертається до свого улюбленого жанру — начерку. У 1907—1911 рр. створює серію начерків, присвячених балаклавським рибалкам, «Листригони». Письменник відверто милується та захоплюється цими сильними, простими людьми.

Як вічка в надійній рибальській мережі, письменником майстерно переплетені в чудесний спосіб замальовки з реального життя маленького, небагатого приморського містечка, історії та вигадки, що люблять розповідати вечорами рибалки в кав'ярнях, та стародавні грецькі міфи, апокріфи і народні легенди. Абсолютно реальне відчуття солоного вітру охоплює зануреного в чудову прозу читача. Барвисті порівняння Купріна можна поставити поруч з яскравою сонячною палітрою вірменського художника ХХ ст. М. Сар'яна, а захоплюючі морські пригоди героїв повісті, далеких нащадків давніх греків (Юри Паратіно, Федора з Олеза, Колі Констанді, Вані Андруцакі), їхні змагання з морською стихією нагадують блискучий твір видатного американського митця ХХ ст. Е.Хемінгвея «Старий і море». Купрінський гімн чудовому навколишньому світові, людській природній красі, силі духу справжньої людини передре славетній повісті цього іменитого письменника.

З 1911 по 1919 р. Купрін з сім'єю постійно живе в Гатчині. За цей час він закінчує повість «Яма», створює яскраві твори «Суламіф», «Гранатовий браслет», «Ізумруд» та ін.

Ще під час його мандрів і пошуків професії, після відставки з армії, Купрін захопився історією кохання царя Соломона до красуні Суламіфі. Мудрий цар та поет серед усіх найвродливіших жінок надав перевагу бідній дівчині з виноградника. Ця історія заповнила письменника силою почуттів, поезією та високим творчим нахненням.

Крізь призму стародавньої біблійної історії Купрін знов оспівує величну жіночу красу, силу кохання людини, яка живе в гармонії з природою та світом.

Враження від минулого, спогади, відчуття, які пережив письменник в далекій молодості, Купрін «згорнув, як стрічки кодака і склав у своїй пам'яті». «Там вони можуть пролежати довго, перш ніж я знайду для них підходяще місце і разгорну їх. Коли минає час, глибше відчуваєш і оцінюєш минуле — людей, зустрічі, події. І тоді все приймає інше висвітлення та форму» — казав дружині Олександр Купрін. Знадобилось кілька таких «стрічок», щоб в творчій свідомості письменника виник «Гранатовий браслет» (1910): випадково почута в гостях у родині Любимових історія платонічного кохання дрібного поштового чиновника Жолтикова до дружини високого посадовця Державної канцелярії Д.Любимова Людмили Іванівни (дочка Туган-Барановських), власні почуття, які пережив Купрін ще в юнкерські роки, та славетна «Апасіоната», яку письменник почув вперше влітку 1906 р. на хуторі поблизу Даниловського у Новгородській губернії. А через три роки з'явилася повість, яку Купрін завершив «Апасіонаткою».

Велична і трагічна музика Бетховена, як камертон задає високу, надривну ноту всьому творові. Словами генерала Аносова Купрін говорить про людей «з курячими тілами і заячими душами», які не здатні до високих почуттів і сильних бажань. Справжнє кохання пізнав тільки Желтков, «маленька людина» зі світлою душею і гарячим серцем. «Можливо твій життєвий шлях, Вірочко, перетяла саме така любов, про яку мріють жінки» — сказав на все це старий і мудрий генерал.

Самовіддане кохання, готовність загинути заради коханої жінки, не сподіваючись на будь-яку взаємність, вже друге століття продовжують хвилювати тисячі людей в усьому світі, надихаючи митців літератури, театру і кінематографа на створення нових шедеврів.

У 1919 р. Купрін співробітничав з видавництвом «Всесвітня література», знову зустрічається з Горьким. Виходить з друку 8-томне зібрання його творів.

Під час громадянської війни разом з відступаючим військом Юденича письменник потрапляє в Фінляндію, потім з сім'єю емігрує до Франції. З 1920 по 1937 р. Купрін живе в Парижі. В еміграції виходять його оповідання «Ю-ю», повість «Жаннета» та роман «Юнкера». Хвороба, душевна туга, злидні, байдужість емігрантського середовища поступово наближали кінець життєвого шляху письменника. Всією душею Купрін рвався на Батьківщину. «Всіма шанований, всіма без винятку любий, відомийший російський письменник не міг більше працювати, тому що був дуже, дуже хворим. І він гинув, і всі про це знали. Не він нас кинув. Покинули ми його. Тепер подивимося один одному у вічі» — писала Н.Тэффі.

У 1937 р. разом із дружиною хворий Купрін повертається на Батьківщину. Він мріяв писати далі. Під час бесіди з кореспондентом газети «Комсомольская правда» він сказав: «Не знаю тільки, чи дозволить мені здоров'я найближчим часом взятися за перо. Поки що думаю про перевидання старих речей і про видання творів, написаних на чужині. Мрію випустити збірники своїх оповідань для дітей».

Він був вражений увагою і любов'ю до нього простих людей. «Мені пишуть зараз люди, яких я зовсім не знав раніше, пишуть вони з такою сердечністю і теплотою, наче ми давні друзі... Душа відігрівається від ласки цих незнайомих друзів. Навіть квіти на батьківщині пахнуть інакше, їх пахощі сильніші, п'янкіші за пахощі квітів за кордоном...» («Москва рідна», 1937). В останні дні свого життя Купрін, який мав природний дар тонко відчувати і розрізняти аромати, знов міг вільно дихати на повні груди, вбираючи в себе рідне повітря.

Він був «так закоханий в земну приманливу красу, що готовий боготворити кожен її найменший осколок, кожну порошинку».

Вічний шукач Прекрасного, який оспівував у своїй творчості красу кохання, велич природи, людяність, безмежність і щастя буття, Купрін залишається одним із найулюбленіших авторів класичної російської літератури.

Пройшло вже 140 років з дня його народження, але й сьогодні його твори торкаються найпотаємніших душевних струн читачів. Пам'ятають і люблять Купріна і в Україні. На Поліссі, в Криму, Одесі дбайливо зберігають пам'ять про життя великого письменника в цих місцях.

У запропонованій увазі українського читача збірці видавництвом представлена низка кваліфіковано підібраних україномовних перекладів творів письменника, які дають змогу скласти якнайповніше уявлення про яскраву творчість цього видатного митця.

«Змінюються літературні течії, старіють форми; шукань і теорій незмірно більше, ніж досягнень, але простота, глибина, ясність, якими дихають всі художні сторінки Купріна, давно поставили його поза межами вередливої моди і надали йому міцне, найулюбленіше місце в свідомості читачів, які не потребують провідників» (Саша Чорний).

*С.В. Кучерявенко,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка
НАН України*

ЧУДЕСНИЙ ЛІКАР

Це оповідання не є плодом дозвільної вигадки. Все описане мною справді сталося в Києві близько тридцяти років тому і досі свято, до найменших подробиць, зберігається в переказах тієї родини, про яку йтиме мова. Я зі свого боку лише змінив імена деяких дійових осіб цієї зворушливої історії і надав усному оповіданню письмової форми.

— Гриш, чуєш, Гриш! Плянь-но, поросятко... Сміється... Егеж. А в роті в нього!.. Дивись, дивись... травичка в роті, їй-богу травичка!.. Оце так штука!

І двоє хлопчаків, що стояли перед величезним, із суцільного скла, вікном гастрономічного магазину, почали нестримно реготати, штовхаючи один одного вбік ліктями, але мимоволі пританцьовуючи від лютої холоднечі. Вони вже понад п'ять хвилин стовбичили перед цією розкішною виставкою, що збуджувала в однаковій мірі їх уми і шлунки. Тут, освітлені яскравим світлом висячих ламп, височіли цілі гори червоних налитих яблук і апельсинів; стояли правильні піраміди мандаринів, що ніжно золотилися крізь цигарковий папір, який огортав їх; простяглися на блюдах, потворно роззявивши роти і вилупивши очі, величезні копчені і мариновані риби; нижче, в оточенні ковбасних гірлянд, красувалися соковиті позрізані окороки з товстим шаром рожевого сала... Безліч баночок і коробочок із соленими, вареними і копченими закусками довершували цю ефектну картину, дивлячись на яку обидва хлопчики на хвилину забули про дванадцятиградусний мороз і про важливе доручення, покладене на них матір'ю, — доручення, що закінчилося так несподівано і так плачевно.

Старший хлопчик перший одірвався від споглядання чарівного видовиська. Він сіпнув брата за рукав і промовив суворо:

— Ну, Володю, ходімо, ходімо... Нічого тут...

Одночасно стримавши важке зітхання (старшому з них було тільки десять років, і до того ж обидва зранку нічого не їли, крім пісного капусняка) і кинувши останній замилювано-пожадливий погляд на гастрономічну виставку, хлопчаки квапливо побігли вулицею. Іноді крізь

запітнілі вікна якогось будинку вони бачили ялинку, яка здаля видавалась величезним гроном яскравих, сяючих плям, іноді вони чули навіть звуки веселої польки... Але вони мужньо гнали від себе геть спокусливу думку: зупинитись на кілька секунд і припасти оком до скла.

В міру того, як ішли хлопчики, все малолюдніші і темніші ставали вулиці. Прекрасні магазини, сяючі ялинки, рисаки, що мчали під своїми синіми й червоними сітками, виск полоззя, святкове пожвавлення юрби, веселий гул вигуків і розмов, розрум'янені морозом усміхнені обличчя пишно вдягнених пань — усе залишилося позаду. Потяглися пустирі, криві вузькі завулки, похмурі неосвітлені косогори. Нарешті вони прийшли до похиленого старого будинку, що стояв осторонь інших; нижня частина його — власне, підвал — була камінна, а верхня — дерев'яна. Обійшовши тісним обледенілим і брудним двором, що був для всіх мешканців за природну яму, вони спустилися вниз, у підвал, пройшли в темряві спільним коридором, знайшли навпомацки свої двері і відчинили їх.

Вже понад рік жили Мерцалови в цьому підземеллі. Обидва хлопчики давно встигли звикнути до цих закопчених стін, що плакали від вогкості, і до мокрого лахміття, що сушилося на протягнутій через кімнату мотузці, і до цього жахливого запаху гасового чаду, дитячої брудної білизни і щурів — справжнього запаху злиднів. Але сьогодні, після всього, що вони бачили на вулиці, після цих святкових радощів, які вони відчували всюди, їх маленькі дитячі серця стиснулись від гострого, недитячого страждання. В кутку на брудній широкій постелі лежала дівчинка років семи; її обличчя пашіло, дихання було коротке й утруднене, широко розплющені блискучі очі дивилися пильно і безцільно. Поруч із постіллю хворої, в колиці, підвішеній до стелі, кричало, морщачись, надриваючись і захилинаючись, немовля. Висока худа жінка з виснаженим, стомленим, неначе почорнілим від горя обличчям стояла навколішках біля хворої дівчинки, поправляючи їй подушку і в той же час не забуваючи підштовхувати ліктем колицу, що гойдалася. Коли хлопчики ввійшли і слідом за ними навально вдерлися в підвал білі клубки морозного повітря, — жінка обернула назад своє стривожене обличчя.

— Ну? Що ж? — запитала вона уривчасто і нетерпляче.

Хлопчики мовчали. Тільки Гриша гучно витер носа рукавом свого пальта, переробленого із старого ватяного халата.

— Віднесли ви листа? Гришо, я тебе питаю, віддав ти листа?

— Віддав, — сиплим від морозу голосом відповів Гриша.

— Ну, і що ж? Що ти йому сказав?

— Та все, як ти вчила. Ось, кажу, від Мерцалова лист, від вашого колишнього управителя. А він нас вилаяв: «Забирайтесь ви, каже, звідси... Сволочі ви...»

— Та хто ж це? Хто ж із вами розмовляв?.. Кажі толком, Гришо!

— Швейцар розмовляв... Хто ж ще? Я йому кажу: «Візьміть, дядечку, листа, передайте, а я тут унизу відповіді зачекаю». А він каже: «Як же, каже, підставляй кишеню... Оце є в пана час ваші листи читати».

— Ну, а ти?

— Я йому все, як ти вчила, сказав: «Їсти, мовляв, нічого... Матінка хвора... Помирає...» Кажу: «Як тато місце знайде, то віддячить вам, Савелію Петровичу, їй-богу, віддячить». Ну, а в цей час дзвоник як задзеленчить, як задзеленчить, а він нам і каже: «Забирайтесь швидше звідси к чорту! Щоб духу вашого тут не було!..» А Володьку навіть у потилицю вдарив.

— А мене він у потилицю,— сказав Володя, який уважно стежив за розповіддю брата, і почухав потилицю.

Старший хлопчик раптом почав заклопотано ритися в глибоких кишенях свого халата. Витягнувши, нарешті, звідти пом'ятий конверт, він поклав його на стіл і сказав:

— Ось він, цей лист..

Більше мати не розпитувала. Довгий час у душній вогкій кімнаті чувся тільки несамовитий крик немовляти і коротке, часте дихання Машутки, більше схоже на безперервний одноманітний стогін. Раптом мати сказала, обернувшись назад:

— Там борщ є, від обіду залишився... Може, поїли б? Тільки холодний, розігріти ж нічим...

В цей час у коридорі почулися чийсь невпевнені кроки і шарудіння руки, що відшукувала в темряві двері. Мати й обидва хлопчики — всі троє навіть збліднувши від напруженого чекання — обернулися в цей бік.

Увійшов Мерцалов. Він був у літньому пальті, літньому повстяному капелюсі і без калош. Його руки набухли і посиніли від морозу, очі позападали, щоки облипли довкола ясен, наче у мерця. Він не сказав жінці жодного слова, вона йому не поставила жодного запитання. Вони зрозуміли одне одного по тому відчаю, який прочитали одне в одного в очах.

Цього жахливого фатального року лихо за лихом вперто і безжально сипалось на Мерцалова і його сім'ю. Спочатку він сам захворів на черевний тиф, і на лікування його пішли всі їх мізерні заощадження. Потім, коли він одужав, він дізнався, що його місце, скромне місце управителя будинку на двадцять п'ять карбованців у місяць, зайняте вже іншим... Почалась відчайдушна, гарячкова гонитва за випадковою роботою, за переписною, за незначним місцем, заклад і перезаклад речей, продаж усякого хатнього лахміття. А тут ще почали хворіти діти. Три місяці тому померла одна дівчинка, тепер друга лежить у гарячці непритомна. Єлизаветі Іванівні доводилось одночасно доглядати хвору дівчинку, годувати груддю маленького і ходити майже на другий кінець міста, у дім, де вона поденно прала білизну,

Увесь сьогоднішній день був зайнятий тим, щоб шляхом нелюдських зусиль дістати де-небудь хоч кілька копійок на ліки Мапутці. З цим наміром Мерцалов оббігав мало не півміста, канючив і принижувався всюди; Єлизавета Іванівна ходила до своєї пані, дітей послали з листом до того пана, будинком якого управляв раніше Мерцалов... Але всі відмовлялися або святковими клопотами або відсутністю грошей... Інші, як наприклад, швейцар колишнього патрона, просто гнали прохачів з ганку.

Хвилин десять ніхто не міг вимовити ані слова. Раптом Мерцалов швидко підвівся з скрині, на якій він досі сидів, і рішучим рухом насунув глибше на лоб свого зношеного капелюха.

— Куди ти? — тривожно запитала Єлизавета Іванівна.

Мерцалов, який взявся вже за ручку дверей, обернувся.

— Однаково сидінням нічого не зарадиш, — хрипко відповів він. — Піду ще... Хоч милостиню спробую просити.

Вийшовши на вулицю, він попрямував безцільно вперед. Він нічого не шукав, ні на що не надіявся. Він давно вже пережив той пекучий час злиднів, коли мрієш знайти на вулиці бумажник з грішми чи одержати раптом спадщину від невідомого троюрідного дядька. Тепер його опанувало нестримне бажання бігти навмання, бігти не оглядаючись, тільки б не бачити мовчазного відчаю голодної сім'ї.

Жебрати? Він вже вдавався до цього засобу сьогодні двічі. Але першого разу якийсь пан у енотовій пубі прочитав йому повчання, що треба працювати, а не канючити, а другого — обіцяли відправити його в поліцію.

Непомітно для себе Мерцалов опинився в центрі міста біля огорожі густого міського саду. Через те, що йому довелося весь час іти на гору, він задихався і відчув утому. Магіяльно він звернув у хвіртку і, пройшовши довгою алеєю лип, занесених снігом, присів на низьку садову лавку.

Тут було тихо й урочисто. Деревя, закутані в свої білі ризи, дримали в непорупній величі. Іноді з верхньої гілки зривався шматочок снігу, і чутно було, як він шарудів, падаючи і чіпляючись за інші гілки. Плибока типса і величний спокій, що оберігали сад, раптом розбудили в змученій душі Мерцалова нестерпне жадання такого ж спокою, такої ж тиші.

«От лягти б і заснути, — думав він, — і забути про дружину, про голодних дітей, про хвору Мапутку». Просунувши руку під жилет, Мерцалов намацав досить товсту мотузку, що правила йому за пояс. Думка про самогубство зовсім ясно постала в його голові. Але він не жахнувся цієї думки, ні на мить не здригнувся перед мороком невідомого.

«Як гинути повільно, то чи не краще обрати коротший шлях?» Він вже хотів устати, щоб виконати свій страшний намір, але в цей час у кінці алеї почувся скрип кроків, що чітко пролунав у морозному повітрі. Мерцалов з люттю обернувся в той бік. Хтось ішов по алеї. Спочатку видно було вогник сигари, яка то спалахувала, то загасала. Потім Мерцалов поступово зміг розгледіти старика, невеликого на зріст у теплій шапці,

хутряному пальті і високих калошах. Порівнявшись з лавкою, незнайомий раптом круто повернувся в бік Мерцалова і, злегка доторкаючись до шапки, поспитав:

— Ви дозволите тут присісти?

Мерцалов навмисне різко відвернувся від незнайомого і відсунувся на край лавки. Хвилин п'ять вони обидва мовчали, протягом цього часу незнайомий палив сигару і (Мерцалов це відчував) скося спостерігав свого сусіда.

— А нічка яка славна,— заговорив раптом незнайомий.— Морозяно... тихо. Що за краса — російська зима!

Голос у нього був м'який, ласкавий, старечий. Мерцалов мовчав, не обертаючись.

— А я ось діткам знайомим подаруночки купив,— далі вів незнайомий (в руках у нього було кілька пакунків).— Та ось по дорозі не втерпів, зробив коло, щоб садом пройти: дуже вже тут гарно.

Мерцалов взагалі був сумірною і соромливою людиною, але при останніх словах незнайомого його охопив раптом приплив відчайдушної люті. Він різким рухом повернувся в бік старого і закричав, безглуздо розмахуючи руками і задихаючись:

— Подаруночки!.. Подаруночки!.. Знайомим діточкам! А я... а у мене, шановний пане, в цю хвилину мої діточки з голоду вдома здихають... Подаруночки!.. А у жінки молоко пропало, і немовлятко цілий день не їло... Подаруночки!..

Мерцалов чекав, що після цих безладних озлоблених викриків старик підведеться і піде геть, але він помилився. Старик наблизив до нього своє розумне серйозне обличчя з сивими баками і сказав дружельюбно, але серйозним тоном:

— Почекайте... Не хвилюйтесь! Розкажіть мені все по порядку і якомога коротше. Може, разом ми придумаємо що-небудь для вас.

В незвичайному обличчі незнайомого було щось настільки спокійне і таке, що викликало довір'я, що Мерцалов одразу ж без найменшого затаювання, але страшенно хвилюючись і поспішаючи, розказав свою історію. Він розповів про свою хворобу, про втрату місця, про смерть дитини, про всі свої лиха аж до нинішнього дня. Незнайомий слухав, не перебиваючи його ні словом, і тільки все допитливіше й уважніше заглядав йому в очі, ніби бажаючи прозирнути в глибину цієї наболілої обуреної душі. Раптом він швидким, зовсім юнацьким рухом скочив із свого місця і схопив Мерцалова за руку. Мерцалов мимоволі також підвівся.

— Їдьмо! — сказав незнайомий, тягнучи за руку Мерцалова.— Їдьмо швидше!.. Щастя ваше, що ви зустрілися з лікарем. Я, звичайно, ні за що не можу ручитися, але... їдьмо!

Хвилин через десять Мерцалов і лікар уже входили до підвалу. Єлизавета Іванівна лежала на ліжку поруч із своєю хворою дочкою, зарившись обличчям у брудні, засмальцьовані подушки. Хлопчики сьорбали борщ, сидячи на тих же місцях. Налякані тривалою відсутністю батька і неру-

хомістю матері, вони плакали, розмазуючи сльози по обличчю брудними кулаками і рясно проливаючи їх у задимлений казанок. Ввійшовши до кімнати, лікар скинув з себе пальто і, залишившись у старомодному, до-сить поношеному сюртуку, підійшов до Єлизавети Іванівни. Вона навіть голови не підвела, коли він наблизився.

— Ну, годі, годі, голубонько,— заговорив лікар, ласкаво погладивши жінку по спині.— Ану, вставайте! Покажіть мені вашу хвору.

І так само, як нещодавно в саду, щось ласкаве і переконливе, при-таманне його голосу, примусило Єлизавету Іванівну миттю підвестися з ліжка і слухняно виконувати все, що говорив лікар. Через дві хвили-ни Гришка вже розпалював піч дровами, за якими чудесний лікар по-слав до сусідів, Володя з усіх сил роздував самовар, Єлизавета Іванівна обгортала Машутку зогрівальним компресом... Трохи згодом з'явився і Мерцалов. На три карбованці, одержані від лікаря, він встиг купити за цей час чаю, цукру, булок і дістати в найближчому трактирі гарячої їжі. Лікар сидів за столом і щось писав на клаптику паперу, який він вирвав із записної книжки. Закінчивши це заняття і зобразивши внизу якийсь своєрідний крючок замість підпису, він устав, прикрив написане чайним блюдечком і сказав:

— Ось із цим папірцем ви підете в аптеку... давайте через дві години по чайній ложці. Це викличе у маляти відхаркування... Продовжуйте зогрівальний компрес... Крім того, хоча б вашій дочці і полегшало, в усякім разі запросіть завтра лікаря Афросимова. Це досвідчений лікар і добра людина. Я його зараз же попереджу. А тепер прощайте, панове! Дай Боже, щоб наступаючий рік трохи милостивіше поставився до вас, аніж цей, а головне — не падайте ніколи духом.

Потиснувши руки Мерцалову і Єлизаветі Іванівні, які й досі не отя-милились від подиву, і поплескавши мимохідь по щоці Володю, який роззя-вив рота, лікар швидко всунув свої ноги в глибокі калоші і одягнув паль-то. Мерцалов, опам'ятавшись тільки тоді, коли лікар уже був у коридорі, кинувся навздогін йому.

Через те, що в темряві не можна було нічого розглядіти, Мерцалов закричав наугад:

— Докторе, докторе, зачекайте!.. Скажіть мені ваше ім'я, доктор! Нехай хоч мої діти будуть за вас молитися!

І він водив у повітрі руками, щоб спіймати невидимого лікаря. Але в цей час у другому кінці коридора спокійний старечий голос промовив:

— Ет! Дурниці вигадуете! Повертайтеся-но швидше додому!

Коли він повернувся, його чекала несподіванка: під чайним блюдеч-ком разом із рецептом чудесного лікаря лежало кілька крупних кредит-них білетів...

Того ж вечора Мерцалов узнав і прізвище свого несподіваного бла-годійника. На аптечному ярлику, прикріпленому до пляшечки з ліками, чіткою рукою аптекаря було написано: «По рецепту професора Пиро-гова».

Я чув це оповідання, і то не раз, із уст самого Григорія Омеляновича Мерцалова — того самого Гришки, який описаного мною свят-вечора проливав сльози в задимлений казанок з пісним борщем. Тепер він займає досить значний, відповідальний пост в одному з банків, маючи славу вірця чесності і чулості до горя бідноти. І кожного разу, закінчуючи свою розповідь про чудесного лікаря, він додавав голосом, що тремтів від приховуваних сліз:

— З того часу немов благодійний ангел зійшов у нашу сім'ю. Все змінилося. На початку січня батько знайшов місце, матінка встала на ноги, мене з братом пощастило влаштувати до гімназії на казенний кошт. Просто чудо зробила ця свята людина. А ми нашого чудесного лікаря тільки раз бачили відтоді — це коли його перевозили мертвого до його власного маєтку Вишні. Та й то не його бачили, тому що велике, могутнє і святе, що жило й горіло в чудесному лікарі за його життя, погасло безповоротно.

1897

ОЛЕСЯ

I

Мій слуга, кухар і супутник на полкованні — лісник Ярмола зайшов у кімнату, зігнувшись під в'язкою дров, кинув її, грюкнувши, на підлогу й похукав на замерзлі пальці.

— У-у, який вітер, паничу, надворі, — сказав він, сідаючи навпочіпки перед грубою. — Треба добре натопити, дозвольте сірничка, паничу.

— Отже, завтра не підемо на зайців, га? Як ти думаєш, Ярмоло?

— Ні... не можна... чуєте, яка завірюха. Заець тепер лежить і — нічирк... Завтра жодного сліду не побачите.

Доля закинула мене аж на шість місяців у глухе сільце Волинської губернії, в самий закуток Полісся, і тільки й роботи та розваги було в мене, що полювати. Правду кажучи, коли мене запрошували на село, я й не думав, що доведеться отак нудити світом. Я поїхав, навіть з радістю. «Полісся... Плушина... лоно природи... прості звичаї... первісні натури, — думав я, сидячи у вагоні, — зовсім невідомий мені народ, з чудними звичаями, своєрідною мовою... і вже, певно, сила-силенна поетичних легенд, переказів та пісень!» А я в той час (як розповідати, то про все розповідати) уже встиг надрукувати в одній маленькій газетці оповідання з двома вбивствами й одним самогубством і знав теоретично, що для письменника дуже корисно спостерігати звичаї.

Та... чи перебрідським селянам властива була якась особливо вперта замкненість, чи я не вмів підійти до справи, — стосунки мої з ними виявлялися лише в тому, що, побачивши мене, вони ще здалека скидали шапки, а порівнявшись зі мною, похмуро промовляли: «Гай буг», — що мало означати «помогай бог». А коли я пробував з ними розговоритися, вони здивовано дивилися на мене, не хотіли розуміти найпростіших запитань і все поривалися цілувати мені руки — стара звичка, що зосталася в них від польського кріпосництва.

Книжки, що були в мене, я всі дуже швидко перечитав. З нудьги — хоча це спочатку здавалося мені неприємним — я спробував познайомитися з місцевою інтелігенцією в особі ксьондза, який жив за п'ятнадцять верст, «пана органіста», що був при ксьондзі, місцевого урядника й кон-

торника з сусіднього маєтку з відставних унтер-офіцерів, та нічого з цього не вийшло.

Далі пробував я взятися за лікування перебрідських жителів. З ліків у мене були: рицина, карболка, борна кислота і йод. Але тут, крім того, що я мав убогі знання, я зіткнувся з повною неможливістю визначати діагнози, бо ознаки хвороби в усіх моїх пацієнтів були завжди однакові-сінькі: «всередині болить» та «ні їсти, ні пити не можу».

Приходить до мене, скажімо, стара баба. Втерши соромливо носа вказівним пальцем правої руки, вона виймає з-за пазухи двоє яєць, при цьому на мить я бачу її коричневе тіло, і кладе їх на стіл. Потім вона починає ловити мої руки, щоб поцілувати. Я ховаю руки й умовляю стару: «Та годі, бабцю... облиш... я не піп... для мене не заведено цього... Що в тебе болить?»

— Всередині у мене болить, паничу, в самісінькій середині, так що навіть ні пити, ні їсти не можу.

— Давно це в тебе сталося?

— А я знаю? — відповідає вона теж питанням.— Так і пече, так і пече. Ні пити, ні їсти не можу.

І, як я не б'юся, виразніших ознак хвороби не знаходжу.

— Та ви не турбуйтеся,— порадив мені якийсь конторник з унтерів,— самі видужають. Присохне, як на собаці. Я, признатись, одних тільки ліків і вживаю — нашатир. Приходить до мене мужик. «Чого тобі?» — «Я, каже, хворий...» Зараз же йому під ніс склянку з нашатирним спиртом. «Нюхай!» Нюхає... «Нюхай іще... дужче!..» Нюхає... «Що, легше?» — «Та ніби полегшало...» — «Ну, то йди з богом».

До всього ж мені дуже гидке було оте цілування рук (а інші так просто падали в ноги й зо всієї сили намагалися припасти губами до чобіт). В цьому виявлявся зовсім не порух вдячного серця, а просто мерзенна звичка, прищеплена віками рабства й насильства. І я тільки дивувався з того ж таки конторника з унтерів та урядника, дивлячись, як величаво й пихато вони тичуть селянам в губи свої здоровенні червоні лапи...

Мені тільки й лишалось, що полювати. Але наприкінці січня так занегодилось, що й полювати стало неможливо. Щодня дув сильний вітер, і за ніч на снігу намерзала тверда льодова шкоринка, по якій заєць пробігав, не залишаючи слідів. Не виходячи зовсім із хати й прислухаючись до завивання вітру, я нудьгував страшенно. Зрозуміло, що я жадібно захопився за таку простеньку розвагу, як навчати лісника Ярмолу грамоти.

Почалося це, правда, досить оригінально. Одного разу я писав листа і несподівано відчув, що хтось стоїть позад мене. Обернувшись, я побачив Ярмолу, що, як і завжди, нечутно підійшов у своїх м'яких постолах.

— Чого тобі, Ярмоло? — спитав я.

— Та ото дивлось, як ви пишете. От би мені так... Ні, ні... не так, як ви,— збентежено й покvapно заговорив він, побачивши, що я усміхаюсь.— Мені б тільки мою фамилию...

— Нащо це тобі? — здивувався я. (Слід сказати, що Ярмолу на весь Перебрід вважають за найбільшого й найледачішого з селян; платню та свій селянський заробіток він пропиває; таких миршавих волів, як у нього, нема ніде в околиці. На мою думку, йому-то аж ніяк не могла придатися грамота). Я ще раз спитав його з сумнівом: — Нащо ж це тобі треба вміти писати своє прізвище?

— А бачите, яка справа, паничу,— відповів Ярмола дуже лагідно.— У нас на селі ні одного грамотія немає. Коли гумагу яку треба підписати, чи у волості якась справа, чи що... ніхто не може... Староста печатку тільки кладе, а сам не знає, про що в ній написано... То й добре було б для всіх, якби хто вмів розписатися.

Така турбота Ярмоли — усім відомого браконьєра й безжурного бродяги, на думку якого ніколи в світі не зважив би сільський сход,— таке його піклування про громадський інтерес рідного села чомусь зворушили мене. Я сам запропонував давати йому уроки. Але що то були за муки — оці мої спроби вивчити його свідомо читати й писати! Ярмола, який чудово знав у своєму лісі кожну стежку, мало не кожне дерево, який зумів би зорієнтуватися вдень і вночі в якому завгодно місці, який розпізнавав сліди всіх вовків, зайців та лисиць, що були в околишніх лісах,— оцей самий Ярмола ніяк не міг собі уявити, як, наприклад, літери «м» та «а» разом складають «ма». Завжди над таким завданням він думав з якоюсь мукою хвилин десять або й більше, і тоді на його смаглявому, худому, з запалими чорними очима обличчі, що все наче ховалося в жорсткій чорній бороді та великих вусах, відбивалося надмірне розумове напруження.

— Ну скажи, Ярмоло,— «ма». Тільки скажи — «ма»,— приставав я до нього.— Не дивись на папір, а тільки на мене, отак. Ну, кажи — «ма».

Тут Ярмола глибоко зітхав, клав на стіл указку і промовляв якомусь сумно й рішуче:

— Ні... не можу.

— Чому ж не можеш? Та це ж так легко. Скажи простісінько — «ма», ось так, як я кажу.

— Ні... не можу, паничу... забув.

Всі методи, способи та порівняння розбивалися об цю дивовижну нетямучість. Але потяг Ярмоли до грамоти анітрохи не зменшувався.

— Мені б тільки мою фамілію! — соромливо упрощував він мене. — Більше нічого не треба. Саму фамілію: Ярмола Попружук — і більше нічого.

Покинувши думку навчити його свідомо, читати та писати, я почав його вчити підписуватися механічно. На превелике моє здивування, цей спосіб виявився найприступнішим для Ярмоли, і наприкінці другого місяця ми вже майже подужали прізвище. Що ж до ймення, то, щоб полегшити справу, ми вирішили зовсім його поминути.

Вечорами, витопивши грубки, Ярмола нетерпляче дожидався, коли я покличу його.

— Ну, Ярмола, давай учитися,— казав я.

Він боком підходив до стола, спирався на нього ліктями, просував перо між свої чорні й такі зашкарублі, що й не згиналися, пальці й питав у мене, піднявши вгору брови:

— Писати?

— Пиши.

Ярмола досить упевнено креслив першу літеру — «П» (ця літера у нас мала назву: «два стояки і зверху бантина»), і далі він запитливо дивився на мене.

— Чому ж ти не пишеш? Забув?

— Забув...— з досадою хитав головою Ярмола.

— Ех, який же ти! Ну, став колесо.

— А-а! Колесо, колесо!.. Знаю...— жвавішав Ярмола й старанно малював на папері розтягнену догори фігуру, що дуже скидалася на Каспійське море. Скінчивши цю важку працю, він деякий час мовчки милувався нею, схилиючи голову то на лівий, то на правий бік і примружуючи очі.

— Чого ж ти став? Пиши далі.

— Підждіть трохи, паничу... зараз.

Хвилини зо дві він розмірковував і потім боязко запитував:

— Так само, як перша?

— Правильно! Пиши.

Отак поволі ми дійшли до останньої літери — «к» (твердого знака ми зреклися), що в нас відома була, як «палиця, а посеред неї кривуля хвостом набік».

— А як ви думаєте, паничу,— казав часом Ярмола, скінчивши свою працю й дивлячись на неї з закоханою гордістю,— якби мені ще місяців з п'ять або шість повчитися, то я б зовсім добре знав. Як ви скажете?

II

Ярмола сидів навпочіпки перед заслінкою, перегортаючи в грубці вугілля, а я ходив з кутка в куток по діагоналі своєї кімнати. З усіх дванадцяти кімнат величезного поміщицького будинку я займав тільки одну, колишню диванну. Інші були позамикані, і в них нерухомо й урочисто пліснявіли старовинні штофні меблі, рідкісна бронза та портрети XVIII століття.

Вітер за стінами будинку казився, мов старий, промерзлий голий диявол. В його ревінні вчувалися стогін, верещання і дикий сміх. Надвечір хуртовина розходилася ще дужче. Знадвору хтось люто шпурляв у шибки жмені дрібного сухого снігу. Недалекий ліс скаржився та гудів із безперестанною прихованою, глухою погрозою.

Вітер забирався в порожні кімнати й завивав у димарях, і старий дім, увесь розхитаний, дріявий, напіврозвалений, раптом оживав від

химерних звуків, до яких я мимоволі прислухався з якоюсь тривогою. Ось немов зітхнуло щось у білій залі, зітхнуло глибоко, переривчасто, тужливо. Он заходили й далеко десь зарипіли висохлі трухляві мостики під чиймись важкими й нечутними кроками. Вчувається потім мені, що біля дверей моєї кімнати, в коридорі, хтось обережно й настирливо натискує на клямку, а тоді, раптом розлютившись, мчить через увесь дім, скажено стрясаючи всіма віконницями й дверима, або, залізнивши в димар, скиглить так жалісно, нудно й безперестану, то піднімаючи все вище, все тонше свій голос до жалісного виску, то знижуючи його до звірячого ричання. Часом не знати звідки вдирався цей страшний гість і до моєї кімнати, пробігав несподіваним холодом у мене за плечима і коливав полум'я лампи, що тьмяно світила під зеленим паперовим, обгорілим зверху абажуром.

Мене охопила якась дивна, невиразна тривога. От, думаю собі, сиджу я глухої й непогожої зимової ночі в старому будинку, в селі, що загубилося серед лісів та заметів, за сотні верст від міського життя, від товариства, від сміху жіночого, від гомону людського... І починало здаватися мені, що роки й десятки років буде тягтися цей непогожий вечір, буде тягтися аж до моєї смерті, і так само ревтиме за вікнами вітер, так само тьмяно горітиме лампа під убогим зеленим абажуром, так само неспокійно я мірятиму кроками кімнату, так само сидітиме біля печі мовчазний, зосереджений Ярмола,— чудна, чужа мені істота, байдужа до всього на світі: і до того, що у нього вдома сім'я не має чого їсти, і до бушування вітру, і до моєї неясної, що хапає за серце, туги.

Раптом мені нестерпно захотілося порушити цю важку мовчанку чимось подібним до людського голосу, і я запитав:

— Як ти думаєш, Ярмола, звідки це сьогодні такий вітер?

— Вітер? — обізвався Ярмола, ліниво підводячи голову.— А панич ніби не знає?

— Авжеж, не знаю. Звідки ж мені знати?

— Справді не знаєте? — пожвавішав раптом Ярмола.— Це, я вам скажу,— вів він далі з відтінком таємничості в голосі,— це, я вам скажу, або відьма народилася, або відьмак весілля справляє.

— Відьма — це чарівниця по-вашому?

— А так, так... чарівниця.

Я жадібно кинувся до Ярмоли. «Хто його зна,— думав я,— може, мені зараз пощастить витягти з нього якусь цікаву історію про чаклунство, закопані скарби, вовкулаків?..»

— Ну, а у вас тут, на Поліссі, є відьми? — спитав я.

— Не знаю... Може і є,— відповів Ярмола так само байдуже й знову нахилився до грубки.— Старі люди кажуть, що були колись... Може і неправда...

Я зразу ж розчарувався. Характерною рисою Ярмоли була його вперта небалакучість, і я вже втратив надію витягти з нього ще хоч що-небудь

на цю цікаву тему. Та, на диво, він раптом заговорив з якоюсь лінивою байдужістю і наче не до мене звертаючись, а до грубки, що гоготіла.

— Була в нас років із п'ять тому така відьма... Та її хлопці з села вигнали!

— Куди ж вони її вигнали?

— Куди!.. Звісно, в ліс... Куди ж ще? І хату її розібрали, щоб від того проклятого кубла і тріски не зосталось... А саму її вивели за царину та по шиї надавали.

— За що ж отаке зробили з нею?

— Шкоди від неї багато було: сварилась зо всіма, зілля під хати підливала, закрутки в'язала в житі... Одного разу попросила вона у нашої молодиці злотий (п'ятнадцять копійок). А та їй каже: «Нема в мене злото, відчепись». — «Ну, добре, каже, пам'ятатимеш ти, як мені злото не дала...» І що ж ви думаєте, паничу: з того часу в молодиці дитина хиріти почала. Хиріла, хиріла та й померла. Отоді хлопці й прогнали відьму, хай їй очі повилазять...

— Ну, а де ж тепер ця відьма? — цікавився я далі.

— Відьма? — повільно перепитав своїм звичаєм Ярмола. — А я знаю?

— Хіба в неї нема в селі ніякої рідні?

— Ні, нема. Таж вона чужа була, кацапка чи циганка. Я ще хлопчиком був, коли вона прийшла до нас у село. І дівчинка з нею була, донька чи внука. Обох прогнали...

— А тепер до неї хіба ніхто не ходить: погадати чи там зілля якого попросити?

— Баби бігають, — зневажливо буркнув Ярмола.

— Ага! То все ж таки знають, де вона живе?

— Я не знаю... Кажуть люди, що десь коло Бісового Кута живе... Знаєте — болото за Яринівським пляхом. Так от у цьому болоті вона й сидить, трясця її матері!

«Відьма живе за яких десять верстов від моєї хати... Справжня, жива поліська відьма!» Ця думка зразу зацікавила і схвилювала мене.

— Слухай-но, Ярмоло, — звернувся я до лісника, — а як би мені з нею познайомитися, з цією відьмою?

— Тьху! — сплюнув обурено Ярмола. — От іще щастя знайшли.

— Щастя чи нещастя, а я до неї однаково піду. Тільки-но трохи по-тепліє, зараз же й рупу. Ти мене, певне, проведеш?

Ярмолу ці останні слова так вразили, що він аж підскочив.

— Я?! — вигукнув він обурено. — Та нізащо! Хай воно там бозна-що, а я не піду.

— Ну от, дурниці, підеш!

— Ні, паничу, не піду... нізащо не піду... Щоб я?! — знову скрикнув він, охоплений новим напливом обурення, — щоб я пішов до відьмачого кубла? Та нехай мене бог боронить. І вам не раджу, паничу.

— Як хочеш... а я, проте, піду. Мені дуже цікаво побачити її.

— Нічого там цікавого нема,— пробурчав Ярмола, з серцем грюкнувши дверцятами грубки.

Через годину, коли він, уже прийнявши самовар і напившись у темних сінях чаю, збирався додому, я спитав:

— Як звати цю відьму?

— Мануйлиха, — відповів дуже похмуро Ярмола.

Він, хоч ніколи і не виявляв своїх почуттів, але, здається, дуже прихилився до мене; прихилився через вашу однакову пристрась до полювання, через моє просте з ним поводження, через ту поміч, яку я коли-не-коли подавав його завжди голодній сім'ї, а головне ж через те, що я один на всьому світі не докоряв йому пияцтвом, чого Ярмола терпіти не міг. Тому моє рішуче бажання познайомитися з відьмою викликало в нього поганій настрій, що виявився лиш у надмірному сопінні та ще в тому, що, вийшовши на ганок, Ярмола щосили вдарив ногою в бік свого собаку — Рябка. Рябко несамовито заскавукав і відскочив, але зараз же побіг слідом за Ярмолою, не перестаючи скавчати.

III

Днів за три потепліло. Якось ранком, удосвіта, Ярмола ввійшов до моєї кімнати і недбало сказав:

— Треба рушницю почистити, паничу.

— Хіба що? — спитав я, потягуючись під ковдрою.

— Заєць уночі походив: слідів багато. Може, підемо на понову?

Я бачив, що Ярмолу нетерплячка бере швидше піти в ліс, та він криє цю пристрась мисливця під удаваною байдужістю. Справді, в присінку вже стояла його одностволка, від якої не втік ще ні один бекас, дарма що поблизу дула вона була оздоблена кількома латками з олова, накладеними в тих місцях, де іржа та порохові гази попроїдали залізо.

Ледве увійшовши в ліс, ми зараз же натрапили на заячий слід: дві лапки поруч та дві ззаду одна за одною. Заєць вийшов на дорогу, пробіг нею сажнів двісті і зробив з дороги великий стрибок у сосновий молодняк.

— Ну, тепер будемо обходити його,— сказав Ярмола.— Якщо дав стрибки, то недалеко тут і заляже. Ви, паничу, ідіть...— Він замислився, прикидаючи в думці одному йому відомі прикмети, які мали підказати, куди мене направити...— Ви йдіть до старої корчми. А я обійду його від Замлина. Як тільки собака його вижене, я гукну вам.

І він зараз же зник, немов пірнув у гущавину дрібного чагарника. Я прислухався. Жоден звук не видав його браконьєрської ходи, жодна гілочка не тріснула під його ногами, взутими у личані постоли.

Поволі я дійшов до старої корчми — розваленієї пустки — і став на узліссі, під високою сосною з рівним голим стовбуром. Було так тихо, як тільки буває в лісі зимою безвітряного дня. Навислі на гіллі пишні шапки

снігу пригинали їх донизу, надаючи їм чудового, святкового й холодного вигляду. Іноді зривалася з верхів'я тоненька гілочка, і надзвичайно виразно було чути, як вона, падаючи, з легким тріском чіплялася за інші гілки. Сніг рожевів на сонці й синів у затінку. Мене обгорнуло тихе зачарування цієї урочистою, холодною, німою тишею, і мені здавалося, що я відчуваю, як час поволі й нечутно проходить повз мене.

Раптом десь далеко, у самій хащі, загавкав Рябко — характерний гавкіт собаки, коли вона йде за звіром: тоненький, заливчастий і нервовий, що переходить майже у виск. Зараз же почув я й голос Ярмоли, що кричав з якоюсь лютістю навздогін собаці: «У-бий! У-бий!» — перший склад — протягим різким фальцетом, а другий — уривчастим басом (по довгому лиш часі я дізнався, що цей мисливський поліський поклик походить від слова «убивати»).

По тому, звідки чулось гавкання, мені здалося, що собака гонить ліворуч від мене, і я, поспішаючи, побіг через галявину, щоб перепинити звіра. Але не встиг я пробігти й двадцяти кроків, як здоровенний сірий заєць вискочив з-за пенька і, мовби не поспішаючи, прищуливши довгі вуха, високими, нечастими стрибками перебіг дорогу і зник у молодняку; слідом за ним прожогом вилетів Рябко. Побачивши мене, він мляво махнув хвостом, поспішно вхопив зубами кілька разів снігу і знову погнав зайця.

Ярмола вмить так само беззвучно виринув з хащів.

— Що ж ви, паничу, не стали йому на дорозі? — крикнув він і докірливо зацмокав язиком.

— Таж далеко було... більше як двісті кроків.

Помітивши моє збентеження, Ярмола пом'якшав.

— Ну, дарма... Він од нас не втече. Ідьте на Яринівський шлях — він зараз туди вийде.

Я пішов у напрямку Яринівського шляху і хвилин за дві вже почув, що собака знову гонить десь недалеко від мене. Охоплений мисливським хвилюванням, я, тримаючи рушницю напоготові, побіг крізь густий чагарник, ламаючи гілля і не звертаючи уваги на його дошкульні удари. Довгенько я так біг і вже почав задихатися, коли це раптом собаче гавкання стихло. Я пішов повільніше. Мені здавалося, якщо я ітиму прямо й прямо, то конче зустрінуть із Ярмолою на Яринівському шляху. Та незабаром я впевнився, що коли біг, обминаючи кущі та пеньки й зовсім не думаючи про дорогу, то заблуdivся. Тоді я почав гукати Ярмолу. Він не обзивався.

Тим часом я йшов машинально все далі. Ліс потроху рідшав, ґрунт усе нижчав і ставав купинястий. Слід ноги на снігу швидко темнів і набирився водою. Кілька разів я вже провалювався по самі коліна. Мені доводилося перескакувати з купини на купину; в рудому густому мохові, що вкривав купини, ноги тонули, мов у м'якому килимі.

Чагарник незабаром зовсім кінчився. Поперед мене було велике кругле болото, заметене снігом, з-під білої пелени якого де-не-де виглядали

купини. На протилежному боці болота, з-поміж дерев, визирали білі стіни якоїсь хати. «Мабуть, тут живе яринівський лісник,— подумав я.— Треба зайти й спитати в нього дорогу».

Але дійти до хати було не так-то легко. Щомиті я груз у трясовині. Чоботи мої набралися води й за кожним кроком сильно чвакали; несила було далі тягти їх за собою.

Нарешті я перебрався через це болото, видерся на маленький пагорок і звідси міг як слід розглянути хату. Це була навіть не хата, а ота сама казкова хатинка на курячих лапках. Вона не торкалася підлогою землі, бо була збудована на палях, очевидно через те, що весною повідь затоплювала весь Яринівський ліс. Від давності хатина осіла на один бік, і це надавало їй кривого та сумного вигляду. У вікнах не вистачало кількох щибок; замість них вікна було позатикано ганчірками, що випирали горбом надвір.

Я натиснув на клямку й одчинив двері. В хаті було дуже темно, а в мене через те, що я довго дивився на сніг, ходили перед очима фіалкові кола; тому я довго не міг розібрати, чи є хто в хаті.

— Гей, люди добрі, є хто вдома? — спитав я голосно.

Біля печі щось зашамотіло. Я підійшов ближче й побачив стару бабу, що сиділа на підлозі. Перед нею лежала величезна купа курячого пір'я. Стара брала кожну пір'їну окремо, дерла її і пух складала в кошик, а цурпалки кидала додолу.

«Та це ж Мануйлиха, яринівська відьма»,— майнула в мене думка, коли я добре придивився до старої. Всі риси баби-яги, як її малює народний епос, були переді мною: худі, наче всмоктані, щокі переходили внизу в гостре, довге, дрябле підборіддя, якого майже торкався карлючкватий ніс; запалий беззубий рот весь час шамкав, немов щось пережовував; вицвілі, колись блакитні очі, холодні, опукло-крутлі, з дуже короткими червоними повіками, дивились, мов очі дивовижної лиховісної птиці.

— Добрий день, бабцю,— мовив я якнайпривітніше.— Чи не Мануйлихою звать тебе?

У відповідь у грудях у старої щось заклекотіло й захрипіло; потім її беззубий рот зашамкав і з нього вирвалися чудні звуки, які то скидалися на задишкувате крякання старої ворони, то раптом переходили в хрипку переривчасту фістулу:

— Колись може й Мануйлихою звали добрі люди... А зараз звать зовухою, а величають мухою. А тобі що треба? — спитала вона неприязно, не кидаючи своєї одноманітної роботи.

— Та от, бабусю, заблудився я. Чи не розживуся в тебе молока?

— Нема молока,— сердито відрубала стара.— Багато вас у лісі вештається. Всіх не напоїш і не нагодуєш...

— Ну, бабусю, і неласкава ж ти до гостей.

— І справді, голубчику: зовсім не ласкава. Ласощів для вас не готуємо. Зморився — посидь, ніхто тебе з хати не гонить. Знаєш, як у приказ-

ці: «Приходьте до нас, на призьбі посидите, в наше свято дзвона послухаєте, а на обід до вас ми й самі догадаємося». Отак-то...

Така мова зразу переконала мене, що стара справді зайшла людина в цьому краї: тут не люблять і не розуміють гострої, рясно пересипаної слівцями мови, якою залюбки хизується красномовний житель півночі. Тим часом стара, механічно роблячи свою роботу, все ще бубоніла собі щось під ніс, але щораз тихше й невиразніше. Я розбирав лиш окремі слова, які не мали між собою ніякого зв'язку: «От тобі й бабуся Мануйлиха... А хто такий — невідомо... Літа ж мої немаленькі... Ногами дріботить, скрекоче, сокоче — справжня сорока...»

Якийсь час я мовчки дослухався, і несподівана думка, що передо мною — божевільна жінка, викликала в мене почуття гидливого страху.

Проте я встиг роздивитися навколо. Більшу частину хати займала велика облуплена піч. Образів на покуті не було. На стінах, замість незмінних мисливців з зеленими вусами й фіалкового кольору собаками та портретів нікому невідомих генералів, висіли жмутки засушених трав, пучечки зморщених корінців та кухонний посуд. Ні сови, ні чорного kota я не бачив, зате з печі на мене поглядали здивовано й недобірко два рябі статечні шпаки.

— Бабусю, а води принаймні можна у вас напитись? — голосніше поспитав я.

— А онде, в діжці,— кивнула вона головою.

Вода відгонила болотяною іржею. Подякувавши старій (на це вона не звернула ніякісінької уваги), я запитав її, як мені вийти на шлях.

Вона раптом підвела голову, подивилась на мене пильно своїми холодними пташиними очима й забурмотіла швиденько:

— Іди, іди... Іди, молодче, своєю дорогою. Нічого тут тобі робити. Добре гість в гостиночку... Іди, голубчику, йди...

Мені справді нічого більше не залишалось, як піти. Та раптом спало мені на думку зробити останню спробу, щоб хоч трохи задобрити сувору стару. Я вийняв з кишені нового срібного четвертака і простягнув його Мануйлисі. І не помилився: побачивши гроші, стара заворушилася, ще більше розплющила очі й простягла по гроші карлючкуваті, вузлуваті тремтячі пальці.

— Е, ні, бабцю Мануйлихо, дурно не дам,— подрочився я, ховаючи монету.— А поварожи-но мені.

Смутляве, покарбоване зморшками обличчя ворожки незадоволено скривилося. Вона, очевидно, вагалася й нерішуче поглядала на мій кулак, в якому я затиснув гроші. Але пожадливість перемогла.

— Ну, ну, ходімо вже, ходімо,— прошамкотіла вона, із зусиллям встаючи.— Нікому я, голубе, не ворожу тепер... Забула... Стара стала, очі не бачать... Хіба що для тебе.

За кожним кроком обпираючись об стіну і трясучись згорбленим тілом, вона підійшла до стола, дістала колоду бурих, розпухлих від довгочасного користування карт, потасувала їх і присунула до мене.

— Ану зніми... Лівою рукою зніми... Від серця...

Послинивши пальці, вона почала розкладати кабалу. Карти ляпали по столу, наче були зліплені з тіста, і складали правильну восьмикутну зірку. Коли остання карта лягла лицем на короля, Мануйлиха простягла до мене року.

— Позолоти, паночку добрий... Щасливий будеш, багатий будеш...— затягла вона жебрацьким тоном, по-циганському.

Я дав їй наготовану монету. Стара проворно, наче мавпа, схвала її за щоку.

— Великий інтерес для тебе виходить через далеку дорогу,— почала вона звичною скоромовкою.— Зустріч із бубнвою дамою та якась-то приємна розмова у важному домі. Незабаром дістанеш несподівану звістку від трєфового короля. Падає тобі якийсь клопіт, а далі падають знову якісь невеликі гроші. Будеш у великій компанії, п'яний будеш... Не те, щоб дуже, а все ж випадає тобі випивка. Життя твоє буде довге. Як на шістдесят сьомому році не помреш, то...

Раптом вона запнула й підвела голову, ніби до чогось прислухалася. Я також насторожився. Чийсь жіночий голос, свіжий, дзвінкий і сильний, співав, наближаючись до хати. І я пізнав слова граціозної української пісні:

Ой, чи цвіт, чи не цвіт
Калиноньку ломить.
Ой, чи сон, чи не сон
Голівоньку клонить.

— Ну, йди, тепер іди, соколику,— якомсь неспокійно заметушилася стара, одпихаючи мене рукою від стола.— Нічого тобі по чужих хатах тинятися. Іди, куди йшов...

Вона навіть вхопила мене за рукав моєї куртки й потягла до дверей. На лиці в неї відбивалася якась звиряча тривога.

Голос, що співав пісню, раптом урвався зовсім близько від хати; голосно брязнула залізна клямка, і в просвіті розчинених дверей з'явилася висока, усміхнена дівчина. Обома руками вона обережно підтримувала смугастий фартушок, з якого виглядали три малюсінкі пташині голівки з червоними шийками й чорними блискучими оченятами.

— Дивись, бабусю, зяблики до мене знов пристали,— голосно сміючись, заговорила вона,— диви, які смішні... Голодні дуже... А в мене, як на те, хліба при собі не було.

Але, побачивши мене, вона відразу змовкла й спалахнула на обличчі. Її тонкі чорні брови незадоволено зсунулися, а очі запитливо глянули на стару.

— От пан зайшов... Питає дороги,— пояснила стара.— Ну, голубе,— рішуче звернулася вона до мене,— годі тобі баритися. Напився водиці, поговорив, треба і міру знати. Ми для тебе не компанія...

— Слухай, красуне,— сказав я дівчині.— Покажи мені, коли маєш ласку, дорогу на Яринівський шлях, а то з вашого болота й довіку не виберешся.

Мабуть, на неї вплинув м'який, прохальний тон, що я надав цим словам. Вона обережно посадила на піч, поруч із шпаками, своїх зябликів, скинула з себе й поклала на лаву свою коротку свитку й мовчки вийшла з хати,

Я пішов за нею.

— Це в тебе все приручені пташки? — спитав я, доганяючи дівчину.

— Приручені,— відповіла вона уривчасто й не глянувши навіть на мене.— Ну от, дивіться,— сказала вона, спиняючись біля тину.— Бачите стежку, он-он поміж соснами? Бачите?

— Бачу..

— Ідіть нею все прямо. Як дійдете до дубової колоди, повернете ліворуч. Там прямо, все лісом, лісом ідіть. Отам зараз вам і буде Яринівський шлях.

В той час, коли вона, простягнувши праву руку, показувала мені дорогу, я мимохіть замиливався нею.

В ній не було нічого, що робило б її схожою на місцевих дівчат, обличчя яких під потворними пов'язками, що прикривають зверху лоб, а знизу рот і підборіддя, мають завжди якийсь одноманітний, переляканий вираз. Моя незнайомка, висока, чорнява, років двадцяти — двадцяти п'яти, трималася вільно й граціозно. Простора біла сорочка гарно й легко огортала її молоді здорові груди. Своєрідну її вроду, раз побачивши, не можна було забути, але, навіть звикнувши до її обличчя, описати його було трудно. Краса його була в цих великих, блискучих темних очах, яким тонкі, вигнуті посередині брови надавали ледве помітного відтінку лукавства, владності й наївності; в смугляво-рожевому кольорі шкіри, в свавільному вигині губів, з яких спідня, трошки пухкіша, випиналася вперед рішуче й вередливо.

— Невже ви не боїтеся жити самі в такій глушині? — спитав я, зупинившись біля тину.

Вона байдуже знизала плечима.

— Чого ж нам боятися? Вовки сюди не заходять.

— Та хіба ж тільки вовки... Снігом вас занести може, пожежа може трапитись. Багато чого. А ви тут самі, і допомогти вам ніхто не встигне.

— Ну й слава богу! — махнула вона зневажливо рукою.— Коли б нам з бабцею зовсім дали спокій, то було б краще, а то...

— А то що?

— Багато будете знати, швидко борода виросте,— одрізала вона.— А ви ж що за один? — спитала вона тривожно.

Я зрозумів, що, очевидно, і стара і ця красуня бояться якихось утисків з боку «власні предержащих», і мені захотілося швидше її заспокоїти.

— Та ти, будь ласка, не турбуйся. Я не урядник, не писар, не акцизний, одно слово — ніяке начальство.

— Ні, ви правду кажете?

— Слово честі. Йй-богу, я цілком стороння людина. Отак приїхав собі сюди погостювати на кілька місяців, а там і поїду. Коли хоч, я навіть нікому не скажу, що був тут і бачив вас. Ти мені віриш?

Лице дівчини трохи проясніло.

— Та вже, коли не брешете, то правду кажете. А ви це як: раніше про нас чули чи самі зайшли?

— Та я сам не знаю, як тобі сказати... Чути, сказати б, чув і навіть збирався коли-небудь забрести до вас, а сьогодні попав випадково — заблудився... Ну, а тепер скажи, чому ви людей боїтесь? Хіба вони вам що лихе роблять?

Вона недовіриливо зміряла мене допитливим поглядом. Але совість моя була чиста, і я, й оком не кліпнувши, витримав цей пильний погляд. Тоді вона заговорила, все більше й більше хвилюючись:

— Кепсько нам від них доводиться... Прості люди ще нічого, а от начальство... Приїде урядник — тягне, приїде становий — тягне. Та ще перед тим, як узяти, над бабусею наглумляться: ти, кажуть, відьма чортова, каторжна ти... Е, що там казати!

— А тебе не зачіпають? — необережно вирвалося в мене.

Вона з якимось гонором і самовпевненістю повела знизу догори головою, і в її примружених очах майнуло злораде торжество.

— Не зачіпають... Якось причепився був до мене землемір один... Приголубитись, бач, захотів... Та десь, певне, й досі не забув, як я його приголубила.

В цих насмішкуватих, але своєрідно гордих словах було стільки безпосередньої незалежності, що я мимоволі подумав: «Та вже ж недаром ти виросла серед поліського бору, — з тобою справді небезпечно жартувати».

— А ми хіба зачіпаємо кого! — говорила вона далі, проймаючись до мене все більшим довір'ям. — Нам і людей не треба. Раз на рік тільки піду до міста купити мила та солі... Та от іще бабуні чаю, — чай вона в мене любить. А то хоч би й зовсім нікого не бачити.

— Ну, як видно, ви з бабусею не дуже-то людей даруєте ласкою... А мені можна колись зайти на хвилинку?

Вона засміялася, і як дивно, як несподівано змінилося її вродливе обличчя! Колишньої суворості в ньому й сліду не лишилося: воно враз стало ясним, соромливим, дитячим.

— Та що у нас робити вам? У нас з бабусею невесело... Що ж, про мене, заходьте, коли ви справді добра людина. Тільки от що... ви вже, якщо коли й заб'єтеся до нас, то без рушниці краще...

— Ти боїшся?

— Чого мені боятися? Нічого я не боюсь, — і в її голосі знову відчулася віра в свою силу. — Та тільки не люблю я цього. Нащо вбивати пташок

чи от і зайців? Нікому вони нічого злого не роблять, а жити їм так само хочеться, як і нам з вами... Я їх люблю: вони маленькі, дурненькі такі... Ну, а втім, будьте здорові,— стала поспішати вона,— не знаю, як вас звати... Боюсь, бабуня лаятиме.

І вона легко й проворно побігла до хати, схиливши вниз голову і притримуючи руками розкуйовджене вітром волосся.

— Стривай, стривай,— крикнув я.— А як же тебе звуть? Вже ж будьмо знайомі як слід.

Вона на мить стала й обернулась до мене.

— Оленою мене звуть... По-гугешньому — Олеся.

Я закинув на плечі рушницю й подався в напрямку, що показала мені Олеся. Зійшовши на пагорок, де починалася вузенька, ледве помітна лісова стежка, я оглянувся. Ще видно було, як на ганку вітер маяв червоною Олесиною спідницею, що яскравою плямою визначалася на сліпучо-білому, рівному сніговому фоні.

За годину після мене прийшов додому Ярмола. Завжди неохочий до зайвих балачок, він ні слова не спитав у мене, як і де я заблудився. Так, ніби між іншим, сказав:

— Там... я зайця на кухню одніс... смажити будемо чи пошлете когось?

— От ти й не знаєш, Ярмоло, де я був сьогодні,— сказав я, наперед уявляючи собі здивування лісника.

— Чому ж я не знаю? — грубо буркнув Ярмола.— До відьмаків ходили, відома річ...

— Як же ти дізнався про це?

— А чому ж мені не дізнатися? Бачу, що ви не обзиваєтесь, то я й вернувся на ваш слід... Е, пани-и-чу! — докірливо додав він з досадою.— Не варто вам у таку справу встрявати... Гріх!..

IV

Весна цього року настала рання, дружна і — як завжди на Поліссі — несподівана. Побігли по сільських вулицях бурхливі, каламутні, блискотливі струмочки, гнівно шумуючи крут стрічного каміння та швидко крутячи тріски і гусячий пух; у великих калюжах відбилося блакитне небо з круглими, що наче котились по ньому, білими хмарами; із стріх закапали густо дзвінкі краплі. Горобці зграями вкривали придорожні верби і з таким запалом і так голосно кричали, що нічого через них не можна було почути. Всюди відчувалася радісна, кваплива тривога життя.

Сніг зійшов, залишившись ще де-не-де брудними ніздрюватими кляптями по ярках та в холодку по перелісках. З-під нього визирнула гола, мокра, тепла земля, що спочила за зиму і тепер була повна свіжих соків і жадоби нового материнства. Чорні ниви ледве помітно парували, сповнюючи повітря запахом розмерзлої землі, — тим свіжим, вкрадли-

вим, могутнім п'янким запахом весни, який навіть у місті пізнаєш серед інших численних запахів. Мені здавалося, що разом із цими пахощами вливався в мою душу весняний сум, солодкий і ніжний, повитий тривожними сподіваннями та неясними передчуттями — поетичний сум, який робить у вашій уяві всіх жінок гарненькими і в якому завжди бринить невиразний жаль за минулими веснами. Ночі потеплішали, в їхній густій вологій темряві відчувалася невидима поспішна творча робота природи...

Цими весняними днями образ Олесі не сходив у мене з думки. Мені подобалося, коли я залишався на самоті, лягти, заплющити очі, щоб краще зосередити думки, і безперестанку викликати в своїй уяві її то суворе, то лукаве, то осяяне ніжною усмішкою обличчя, її молоде тіло, що виросло в привіллї старого бору так гармонійно й так струнко, як виростають молоді ялинки, її свіжий голос з несподіваними низькими оксамитовими нотками... «В усіх її рухах, в її словах,— думав я,— є щось таке пляхетне (звичайно, в кращому розумінні цього досить заяложеного слова), якась природжена витончена поміркованість...» Мене вабила до Олесі також і та таємничість, що повивала її, і недобра слава відьми, і життя в лісовій хащі, серед болота, і особливо — ця горда певність своїх сил, що прохлювалася в короткій зо мною розмові.

Тому й не дивно, що як тільки підсохли лісові стежки, я подався до хати на курячих лапках. На випадок, якби довелось задобрити буркотливу стару, я взяв з собою з півфунта чаю та кілька пригорщ кускового цукру.

Я застав обох жінок вдома. Стара поралася біля печі, що ясно палахкотіла, а Олеся пряла льон, сидячи на дуже високому ослоні; коли я, входячи, грюкнув дверима, вона повернулася, нитка урвалася в неї під руками, і веретено покотилося по підлозі.

Стара якийсь час уважно й сердито придивлялася до мене, заслонивши долонею лице від печі.

— Доброго здоров'я, бабусю! — сказав я голосно й бадьоро. — Не пізнаєш, мабуть, мене? Пам'ятаєш, минулого місяця я заходив дороги питав? Ти ще й гадала мені.

— Нічого не пам'ятаю, голубе,— запамкала стара, невдоволено трясучи головою,— нічого не пам'ятаю. І що ти в нас забув таке — ніяк не зрозумію. Яка ми для тебе компанія? Ми люди прості, бідні... Нічого тобі у нас робити. Ліс великий, є де розминутися... отак...

Приголомшений неласкавим вітанням, я зовсім розгубився й опинився в тому безглуздому становищі, коли не знаєш, що робити: чи повернути грубість на жарти, чи самому розсердитися, чи, нарешті, й слова не сказавши, обернутися й піти геть. Мимохіть я повернувся до Олесі. Вигляд у мене був безпорадний. Вона ледь-ледь всміхнулася з відтінком незлої насмішки, встала від прядки і підійшла до старої.

— Не бійся, бабцю,— сказала вона примирливим тоном.— Це не злий чоловік, він нам лиха не зробить. Просимо сідати,— додала вона,

показуючи мені на лаву на покуті й не звертаючи більше уваги на бурчання старої.

Підбадьорений її увагою, я догадався вдатися до останнього засобу.

— Та й сердита ж ти, бабусю... Гості ледве на поріг, а ти зараз і лаятись. А я ще й гостинця тобі приніс,— сказав я, дістаючи з сумки свої пакунки.

Стара швидко глянула на пакунки, але зараз же відвернулася до печі.

— Ніяких мені від тебе гостинців не треба,— пробурчала вона, лютю розгортаючи коцюбою вугілля.— Знаємо ми таких гостей. Зразу без мила в душу лізуть, а потім... А що у тебе там в пакуночку? — раптом повернулася вона до мене.

Я зараз же дав їй чай і цукор. Від цього стара стала лагідніша, і хоч вона все ще бурчала, але вже не тим непримиреним тоном, що спочатку.

Олеся знову сіла за пряжу, а я вмостився біля неї на низькому, короткому і дуже хиткому ослінчику. Лівою рукою Олеся швидко смикала білу, м'яку, як шовк, куделю, а в правій у неї з легким хурчанням крутилось веретено, яке вона то пускала майже додолу, то спиритно підхоплювала й коротким рухом пальців знов починала вертити. Ця робота, що з першого погляду здається такою легкою, а насправді потребує величезного багатоговікового навику й спиритності, так і кипіла в її руках. Мимоволі я звернув увагу на ці руки: вони загрубіли й почорніли від праці, але були невеликі і такої гарної форми, що на них позаздрило б чимало панянок.

— А от ви мені тоді й не сказали, що вам бабця ворожила,— промовила Олеся. І, побачивши, що я боязко оглянувся назад, вона додала: — Нічого, нічого, вона трохи недочуває, не почує. Вона тільки мій голос добре розбирає.

— Авжеж, ворожила. А що?

— Та так собі... Просто питаю... А ви вірите? — кинула вона на мене крадькома жвавий погляд.

— У що? В те, що твоя бабця мені наворожила, чи взагалі?

— Ні, взагалі.

— Як тобі сказати; швидше, що не вірю; а проте хтозна? Кажуть, бувають випадки... Навіть в учених книгах про них надруковано. А ось тому, що твоя бабка говорила, то й зовсім не вірю. Так і кожна сільська баба зможе поворожити.

Олеся усміхнулася.

— Так, це правда, що вона тепер погано ворожить. Стара вже, та й боїться вона дуже. А що вам карти сказали?

— Нічого цікавого не було. Я зараз і не пам'ятаю. Те, що завжди кажуть: далека дорога, тріфований інтерес... Я й забув навіть.

— Так, так, поганою вона стала ворожкою. Слів чимало забула від старості. Куди вже їй? Та й остерігається вона. Хіба що гроші побачить, то вже згодиться.

— Чого ж вона боїться?

— Відомо чого — начальства боїться... Урядник приїде, то завжди страхає: «Я, каже, коли тільки захочу, можу тебе запроторити. Ти знаєш, каже, що вашому братові за чарівництво покладено? Довічне за-
слання на каторжні роботи на Соколинний острів». Як ви думаєте, бреше він чи ні?

— Ні, брехати він не бреше; за це справді щось там покладено, та не таке вже воно страшне... Ну, а ти, Олесю, вмієш ворожити?

Вона так ніби трохи знітилась, але тільки на мить.

— Ворожу... Тільки не за гроші,— поспішно додала вона.

— Може, ти й мені кинеш на карти?

— Ні,— тихо, але рішуче відповіла вона, похитавши головою.

— Чом же ти не хочеш? Ну, не тепер, то колись потім... Мені чомусь здається, що ти мені правду скажеш.

— Ні. Не буду. Нізащо не буду.

— Ну, це вже недобре, Олесю. Для першого знайомства не слід відмовляти... Чому ж ти не хочеш?

— Тому, що я на вас вже кидала карти, а вдруге не можна...

— Не можна? Чому? Я цього не розумію.

— Ні, ні, не можна... не можна...— зашептала вона з якимсь забобонним страхом.— Долю не можна двічі питати... Не годиться... Вона дізнається, підслухає... Доля не любить, коли у неї допитуються... Тим-то всі ворожки нещасні.

Я хотів відповісти Олесі на це якимсь жартом і не міг: надто багато щирої переконаності було в її словах, так що навіть коли вона, згадавши долю, якось боязко поглянула на двері, я мимохіть і сам туди поглянув.

— Ну, коли вже не хочеш мені поворожити, то розкажи, що ти тоді наворожила,— попросив я.

Олеся раптом перестала прями й доторкнулася рукою до моєї руки.

— Ні... Краще не треба,— сказала вона, і очі її набрали благально-го дитячого виразу.— Будь ласка, не просіть... Недобре вам випало... Не просіть краще...

Та я, проте, домагався. Я не міг зрозуміти: чи її відмова і неясні натяки на долю є награним способом, до якого вдаються ворожки, чи вона справді сама вірила в те, що говорила,— але мені стало якось не по собі, наче моторошно.

— Ну, хай буде так, скажу,— погодилась врешті Олеся.— Тільки глядіть — сказано-зроблено: не сердьтеся, коли скажу вам щось не до вподоби. Випало вам ось що: людина ви хоч і добра, та слабка... Добрість ваша не хороша, не сердечна. Ви не господар свого слова. Любите над людьми верх брати, а самі їм, хоч і не хочете, коритесь. Вино любите, а також... Ну, та все одно, говорити, то вже все підряд... До нашої сестри дуже ласі, і через це вам багато в житті буде лиха... Грошей ви не шануєте й збирати їх не вмієте — багатим ніколи не будете... Казати далі?

— Кажі, кажі. Все, що знаєш, кажі!

— Далі випало, що життя ваше буде невеселе. Нікого ви щирим серцем не полюбите, бо серце у вас холодне, ліниве, а тим, що вас любитимуть, ви завдасте великого горя. Ніколи ви не одружитесь, так нежонатим і помрете. Радощів вам у житті великих не буде, але нудьги й злигоднів чимало зазнаєте... Прийде такий час, що віку собі вкоротити захочете... Така у вас справа одна вийде... Та не зважтесь, так стерпите... Дуже бідуватимете, але під кінець життя доля ваша через смерть якоїсь близької вам людини зовсім несподівано для вас зміниться на краще. Та все це станеться через багато років, а ось цього року... Не знаю вже, коли саме,— карти кажуть, що дуже швидко... Можливо, навіть і в цьому місяці...

— Що ж станеться цього року? — запитав я, коли вона знову спинилася.

— Та вже боюся навіть говорити далі. Випадає вам велике кохання від якоїсь трєфової дами. Ось тільки не можу вгадати, заміжня вона чи дівчина, знаю тільки, що з темним волоссям.

Я мимохіть швидко зиркнув на Олесину голову.

— Що ви дивитесь? — зненацька почервоніла вона, відчувши мій погляд так, як це відчувають деякі жінки.— Еге ж, такі, приміром, як мої,— казала вона далі, машинально поправляючи волосся й ще більше червоніючи.

— Так ти кажеш, велике трєфове кохання? — пожартував я.

— Не смійтеся, не треба сміятися,— серйозно, майже суворо, промовила Олеся.— Я вам саму тільки правду кажу.

— Ну добре, не буду, не буду. Що ж далі?

— Далі... Ох! Недобре виходить цій трєфовій дамі, гірше ніж смерть. Неслави через вас вона великої зазнає, такої, що все життя забути не можна; журба чимала їй випадає... Але вам в її планеті нічого лихого не випадає.

— Слухай, Олесю, а чи не могли карти неправду тобі сказати? Ну, для чого це я завдаватиму трєфовій дамі стільки лиха? Людина я тиха, сумирна, а ти такого страхіття про мене наговорила.

— Ну, цього я вже не знаю. Та вийшло ж воно так, що не ви це вчините,— не навмисне чить, а тільки через вас все це лихо скоїться... От коли мої слова справдяться, ви мене тоді згадаєте.

— І все оце тобі карти сказали, Олесю? Вона відповіла не зразу, а ухиляючись і ніби неохоче:

— І карти... Та я й без них багато дізнаюся, ось хоч би й по обличчю. Коли, наприклад, хто незабаром має недоброю смертю померти, я враз у нього на виду прочитаю, і говорити мені з ним не треба.

— Що ж ти бачиш у нього на виду?

— Та я й сама не знаю. Страшно мені раптом стає, так, наче він неживий передо мною стоїть. От хоч і в бабусі спитайте, вона вам скаже, що я правду кажу. Трохим, мельник, позаторік у себе в млині повісився, а я його днів за два до того бачила й тоді ще казала бабусі: «Ось побачиш,

бабусю, що Трохим цими днями недоброю смертю помре». Так воно й вишло. А на минулі свята зайшов до нас конокрад Яшка, просив бабусю поворожити. Бабуся розклала на нього карти, почала ворожити. А він жартома питає: «Ти скажи мені, бабко, якою я смертю помру?» А сам сміється. Як глянула я на нього, так і похолела: бачу, сидить Яків, а лице в нього, як у мерця, зелене... Очі заплющені, губи чорні... Потім, через тиждень, чуємо, що впіймали люди Якова, коли він хотів коні вивести... Цілу ніч його били... Лихі тут у нас люди, жалю не мають... В п'яти цвяхи йому забили, ребра кілками поперебивали, а на ранок і дух з нього вийшов.

— Чом же ти йому не сказала, що його лихо чекає?

— А навіщо говорити? — заперечила Олеся. — Що на роду написано, від того хіба втечеш? Тільки марно б людина свої останні дні непокоїлася... Мені й самій неміло, що я отак бачу; сама собі спротивилась... Та що ж? Така вже моя доля. Бабця моя, коли молодша була, теж знала, хто має вмерти, і моя мати також, і бабусина мати — це не від нас... це в роду у нас таке.

Вона перестала прями й сиділа, низько схиливши голову, тихо звисивши руки вздовж колін. В її нерухомо застиглих, з побільшеними зіницями очах відбився якийсь темний жах, якась невільна покора перед таємничими силами й надприродними знаннями, що сповнили її душу.

V

В цей час стара застелила стіл чистим, вишиваним на краях рупником і поставила на ньому гарячий горщик, з якого йшла пара.

— Сідай вечеряти, Олеся, — покликала вона внучку і, з хвилину повагавшись, додала, звертаючись до мене: — Може й ви, пане, з нами поечеряєте? Милості просимо... Тільки страва в нас проста; супів не варимо, а так, крупничок польовий...

Не можна сказати, щоб у її запрошенні чути було велику настійливість, і я вже хотів був відмовитись, та Олеся й собі попросила мене з такою щирою простотою і з такою ласкавою усмішкою, що я мимоволі погодився. Вона сама насипала мені повну тарілку крупнику — юшки з гречаних крупів з салом, цибулею, картоплею й курятиною — надзвичайно смачної та поживної страви. Сідаючи до столу, ні бабуся, ні внучка не перехрестилися. За вечерею я весь час стежив за обома жінками, бо завжди мав глибоке переконання, що ніколи людина не виявляє себе так ясно, як за їжею. Стара хапаючись, пожадливо ковтала крупник, голосно плямкаючи, і так запихалася великими шматками хліба, що під її зморщеними щоками випиналися й ходили великі гулі. В Олесі навіть у манері їсти було видно природжену порядність.

Через годину після вечері я попрощався з господинями хатки на курячих лапках.

— Хочете, я вас проведу трохи? — запропонувала Олеся.

— Які там проводи ще вигадала! — сердито прошамкала стара.— Не сидиться тобі на місці, дзиго...

Але ж Олеся накинула вже на голову червону кашемірову хустку і несподівано, підбігши до бабусі, обняла її й дзвінко поцілувала.

— Бабусю, мила, дорога, золота... я лиш на хвилиночку, зараз же й назад.

— Ну та вже добре, добре, вертухо,— злегка пручалася від неї стара.— Ви, паночку, не осудіть, дурненька вона в мене.

Пройшовши вузьку стежку, ми вийшли на лісову дорогу, чорну від болота, всю збиту копитами, пориту коліями, повними води, в якій відбивалася заграва вечірньої зорі. Ми йшли обочиною дороги, встеленою рудим торішнім листям, ще не обсохлим після снігу. Де-не-де крізь їхню мертву жовтизну витикали свої лілові головки великі дзвіночки сону — першої весняної квітки на Поліссі.

— Слухай, Олесю,— почав я.— Мені дуже хочеться дещо спитати тебе, але я боюся, що ти розсердишся. Скажи мені, чи то правда, що твоя бабця... як би це сказати?..

— Чарівниця? — спокійно допомогла мені Олеся.

— Ні... Не чарівниця...— знітився я.— Ну, коли хочеш,— чарівниця... Звісно, мало чого не плещуть. А чому ж би їй не знати всяких там трав, ліків, замовлянь?.. А втім, коли це тобі неприємно, можеш не відповідати.

— Ні, чого ж, обізвалася вона просто,— що ж тут неприємного? Так, вона справді чарівниця. Та тільки тепер стара вже і не може робити того, що робила раніш.

— А що ж вона вміла робити? — поцікавився я.

— Багато дечого. Лікувати вміла, від зубів шептати, руду замовляла, відчитувала, коли кого скажений собака чи гадюка вкусить, показувала, де скарб закопано... та всього їй не перелічити.

— Знаєш що, Олесю?.. Ти пробач мені, але ж я всьому цьому не вірю! Ну, признайся мені щиро, я нікому не скажу: адже ж все це — одна облуда, аби тільки людей морочити?

Вона байдуже знизала плечима.

— Думайте як хочете. Звичайно, сільську бабу легко задурити, а от вас я б не стала обманювати.

— Отже, ти твердо віриш у чари?

— А як же мені не вірити? Таке ж у нас в роду чари... Я й сама багато вмію.

— Олесю, голубко... Коли б ти знала, як це мене цікавить... Невже ти нічого не покажеш?

— Чому ж, покажу, коли хочете,— залюбки погодилась Олеся.— Зараз хочете?

— Та коли можна, то й зараз.

— А не будете боятись?

— Ну, от дурниці. Вночі може й боявся б, а зараз ще видно.

— Добре. Дайте мені руку.

Я послухався. Олеся швидко закотила рукав мого пальта, розстебнула застібку на манжеті, потім вона дістала із своєї кишені невеличкого, верхків три завдовжки, фінського ножика й витягнула його з шкіряних піхов.

— Що ти хочеш робити? — спитав я, відчувши, як у мене ворухнулось паскуденьке побоювання.

— А ось зараз... Адже ж ви сказали, що не будете боятись.

Зненацька рука її зробила ледве помітний легкий рух, і я відчув у м'якуші на руді, трохи вище від того місця, де мацають пульс, неприємний дотик гострого леза. Кров ураз виступила на місці всього порізу, потекла по руді й рясними краплями закапала на землю. Я ледве стримався, щоб не скрикнути, але, здається, зблід.

— Не бійтеся, живі будете, — усміхнулась Олеся.

Вона міцно обхопила мою руку вище рани і, низько нахилившись над нею, почала щось шептати, обдаючи мою руку гарячим уривчастим диханням. А коли Олеся випрямилась і розняла свої пальці, на місці порізу лишилась тільки червона дряпинка.

— Ну що? Досить з вас? — з лукавою усмішкою спитала вона, ховаючи ножика. — Чи ще хочете?

— Авжеж, хочу. Тільки, якби можна, то щоб не так уже страшно було та, будь ласка, без кровопролиття.

— Що б вам таке показати? — задумалася вона. — Ну, хоча б оце-о: ідіть поперед мене дорогою... Та глядіть, не озирайтеся.

— А це не буде страшно? — спитав я, намагаючись під безтурботну усмішку приховати боязке сподівання неприємного сюрпризу.

— Ні, ні... Пусте... ідіть.

Я пішов уперед, дуже зацікавлений цією спробою, почувачи на собі напружений Олесин погляд. Але, ступивши кроків з двадцять, я раптом спіткнувся на зовсім рівному місці і упав ниць.

— Ідіть, ідіть! — закричала Олеся. — Не озирайтеся! То пусте, до весілля загоїться... Як будете падати, міцніше держіться за землю.

Я пішов далі... Ще десять кроків, і знову простягнувся на весь свій зріст.

Олеся голосно зареготала й заплескала в долоні.

— Ну що? Доволі? — крикнула вона, виблискуючи своїми білими зубами. — Вірите тепер? Нічого, нічого!.. Упали не вгору, а вниз.

— Як це ти зробила? — здивовано спитав я, обтрупуючи гіллячки та сухі травинки, що попримлипали до моєї одежі. — Це не секрет?

— Аніякий секрет. Я вам залюбки розкажу. Та боюсь, що, чого доброго, ви не зрозумієте... Не зумію я пояснити...

Я таки справді не зовсім зрозумів її. Але, якщо не помиляюсь, цей своєрідний фокус полягає в тому, що вона, йдучи слідом за мною крок за кроком, нога в ногу і пильно дивлячись на мене, в той самий час нама-

гається наслідувати кожен найменший мій рух, так би мовити, ототожнює себе зі мною. Ступивши отак кілька кроків, вона починає уявляти, ніби попереду мене на деякій відстані протягнуто мотузку через дорогу на аршин від землі. В ту хвилину, коли я маю торкнутися ногою цього уявлюваного мотузка, Олеся раптом робить рух, ніби падає, і тоді, як вона каже, найдужча людина конче мусить упасти... Лиш по довгому часі я згадав плутане Олесине пояснення, коли прочитав працю лікаря Шарко про досліди, які він провів над двома пацієнтками Сальпетрієра — професійними ворожками, хворими на істерію. І я був дуже здивований, коли дізнався, що французькі ворожки з простонароддя вдавалися в подібних випадках до таких самих засобів, що й гарненька поліська відьма.

— О! Я ще багато дечого вмюю,— самовпевнено сказала Олеся.— Можу, приміром, нагнати на вас страху.

— Як саме?

— Зроблю так, що вам страшно стане. От сидите ви, приміром, у себе в кімнаті увечері, і раптом на вас ні з того ні з сього нападе такий страх, що ви затрептите й озирнутися назад не посмієте. Тільки для цього мені треба знати, де ви живете, і раніше бачити вашу кімнату.

— Ну, це вже зовсім легко,— висловив я свій сумнів.— Підійдеш до вікна, постукаєш, крикнеш що-небудь.

— Е, ні, ні... Я буду в лісі в той час, нікуди з хати не вийду... Але я сидітиму та все думатиму, що от я йду вулицею, входжу в вашу хату, відчиняю двері, заходжу до вашої кімнати... Ви сидите де-небудь... хоч би за столом... я підкрадаюся до вас ззаду тихенько... ви мене не чуєте... я хапаю вас з-за плечей руками й починаю дупити... все дужче, дужче, дужче... а сама дивлюсь на вас... ось так — погляньте...

Її тонкі брови насупились, очі гостро спинились на мені з грізним і притягаючим виразом, зіниці збільшилися і посиніли. Мені зараз же виринула в пам'яті голова Медузи, яку я бачив у Москві, в Третьяковській галереї,— роботи якого саме художника, вже не пригадую. Під цим пильним, чудним поглядом мене охопив холодний жах надприродного.

— Ну, годі, годі, Олесю... досить,— сказав я, вдавано сміючись.— Мені куди більше до вподоби, коли ти усміхаєшся,— тоді в тебе таке миле, дитяче обличчя.

Ми пішли далі. Я раптом згадав, які добірні і навіть як на просту дівчину вишукані фрази в Олесиній розмові, і сказав:

— Знаєш, що мене дивує в тобі, Олесю? Ти от зросла в лісі, нікого не бачивши... Читати, звичайно, ти теж багато не могла...

— Та я зовсім не вмюю читати...

— Ну, тим більше... А проте ти так добре говориш, не згірше від справжньої панни. Скажи мені, звідки в тебе воно? Розумієш, про що я питаю?

— Так, розумію. Це все від бабусі... Ви не дивіться, що вона така на вигляд. У! Яка вона розумна! От, може, вона й при вас розговориться,

коли більше звикне до вас... Вона все знає, геть чисто все на світі, про що не спитай. Щоправда, стара вона тепер стала.

— Виходить, вона багато бачила на своїм віку? Звідки вона? Де вона жила раніш?

Здається, ці питання були не до вподоби Олесі. Вона відповіла не сразу, ухиляючись і якимось неохоче:

— Не знаю... Та вона про це й не любить говорити. А як інколи що й скаже, то завжди просить забути і ніколи більше не згадувати... Ну, проте, мені пора,— заквапилася Олеся,— бабуся буде гніватись... Бувайте здорові... Вибачте, не знаю, як вас звати.

Я назвав себе.

— Іван Тимофійович? Ну, от і добре. Бувайте здорові, Іване Тимофійовичу! Не цурайтесь нашої хати, заходьте.

На прощання я подав їй руку, і її маленька дужа рука відповіла мені сильним, дружнім потиском.

VI

З цього дня я став частим гостем у хаті на курячих лапках. Щоразу, коли я приходив, Олеся зустрічала мене з своєю звичною стриманою гідністю. Але завжди, з першого мимовільного руху, який вона робила, побачивши мене, я помічав, що вона рада моему приходу. Стара, як і раніш, все бурчала щось собі під ніс, тільки вже недобррозичливості своєї одверто не виявляла через невидиме для мене, але ж безсумнівне заступництво онуки; чимало допомагали цьому і подарунки, які я коли-не-коли приносив: то теплу хустку, то слоїк з варенням, то пляшку вишнівки. У нас з Олесею, немов за безмовним взаємним договором, повелося, що, коли я йшов додому, вона мене проводила до Яринівського шляху. І завжди в нас у цей час точилася така жвава, цікава розмова, що ми обоє мимоволі бажали, щоб дорога тяглася довше — і тому йшли безгомінним узілліям як можна повільніше. Коли ми доходили до Яринівського шляху, я її проводив назад із півверсти, але й тут перед тим, як попрощатися, ми ще довго розмовляли під запашним наметом сонового гілля.

Зачаровувала мене не сама тільки краса Олесина, а й її цільна, самобутня, вільна натура, її розум,— водночас і ясний, і оповитий непо-рушними спадковими забобонами,— по-дитячому невинний, але ж і не позбавлений лукавого кокетування вродливої жінки. Невтомно вона розпитувала мене докладно про все, що цікавило й хвилювало її первісну буйну уяву: про країни та народи, про явища природи, про будову землі і всесвіту, про вчених людей, про великі міста... Багато дечого їй здавалося дивним, казковим, неймовірним. Але я ще на початку нашого знайомства прибрав у розмовах з нею такого серйозного, щирого й простого тону, що вона залюбки приймала на безконтрольну віру всі мої розповіді.

Іноді, коли трудно було пояснити їй дещо, на мою думку, надто незрозуміле для її напівдикунської голови (а часом і для мене самого не зовсім ясне), я відхилив її жадібні питання: «Бачиш... Я не зумію тобі цього розказати... Ти не зрозумієш мене».

Тоді вона починала мене благати:

— Ну, будь ласка, прошу вас, я постараюсь... Ви хоч як-небудь скажіть... навіть і незрозуміло...

Вона примушувала мене вдаватися до химерних порівнянь, до самих сміливих прикладів, і коли мені важко було підбрати вираз, вона сама допомагала мені цілим дощем нетерплячих питань, таких, які ми підкидаємо заїкуватій людині, коли вона бува застрягає безпорадно на одному слові. І справді, її гнучкий, жвавий розум і свіжа уява зрештою перемагали моє педагогічне безсилля. Я мимоволі переконувався, що як для свого оточення, так і для свого виховання (чи, точніше сказати, відсутності його) вона мала неабиякі здібності.

Якось я між іншим згадав щось про Петербург. Олеся зараз же зацікавилася:

— Що таке Петербург? Містечко?

— Ні, це не містечко, це найбільше російське місто.

— Найбільше? Найбільше — яке тільки може бути? І більшого за нього нема? — наївно допитувалася вона в мене.

— Авжеж... Там усе найбільше начальство живе... пани великі... Будинки там усі камінні, дерев'яних нема.

— Вже, напевне, далеко більше за нашу Степань? — впевнено спитала Олеся.

— А так... трохи більше... отак разів у п'ятсот. Там є такі будинки, в яких у кожному живе людей вдвічі більше, аніж у всій Степані.

— Ой леле! Які ж це будинки? — майже жажнулася Олеся.

Мені довелося, як звичайно, вдатися до порівняння.

— Величезні будинки. На п'ять, на шість або й на сім поверхів. Бачиш он ту сосну?

— Оту найбільшу? Бачу.

— Отакі високі там будинки. І зверху донизу повно в них людей. Живуть ці люди в маленьких комірчинах, наче птахи в клітках, чоловік по десять в кожній, навіть повітря всім не вистачає. А інші внизу живуть, під самою землею, у вогкості й холоді; буває, що сонця у себе в кімнаті цілий рік не бачать.

— Ну, та я б нізащо в світі не проміняла свого лісу на ваше місто, — сказала Олеся, похитавши головою. — Я коли піду в Степань на базар, то мені аж гидко стає. Штовхають одне одного, галасують, лаються... І такий мене сум огорне за лісом, — отак би кинула все і не оглядаючись тікала б... Бог з ним, з містом вашим, не хотіла б я там жити ніколи.

— Ну, а якщо твій чоловік буде з міста? — спитав я, ледь усміхнувшись.

Її брови насупились і тонкі ніздрі здригнулися.

— Ет! — сказала вона з погордою. — Ніякого мені чоловіка не треба.

— Це ти тепер тільки так кажеш, Олесю. Майже всі дівчата це саме кажуть, а проте виходять заміж. Підожди: от зустрінеш когось, покохаєш, — тоді не те, що до міста, а на край світу з ним підеш.

— Ой, ні, ні... прошу вас, не говоріть про це, — з досадою відмагала-ся вона. — Нащо про це говорити?.. Прощу вас, не треба.

— Яка-бо ти смішна, Олесю. Невже ти думаєш, що ніколи не покохаєш нікого? Ти така молода, гарна, здорова. Як у тобі кров спалахне, то де вже там до зарікання!

— Ну що ж — і покохаю! — блиснувши очима, задержувато відпові-ла Олеся. — Питати нікого не буду...

— Виходить, і заміж підеш, — подражнився я.

— Це ви, може, про церкву говорите? — догадалася вона.

— Авжеж, про церкву... Піп кругом аналоя буде водити, дякон за-співає «Ісаїє, ликуй», і на голову тобі покладуть вінець...

Олеся опустила очі і, ледь усміхнувшись, похитала заперечливо го-ловою.

— Ні, голубчику... Може, вам і не до вподоби те, що я скажу, та тільки у нас в роду ніхто не вінчався: і мати, і бабка без цього прожили... Нам же в церкву і заходити не можна...

— Все через чарівництво ваше?

— Еге ж, через наше чарівництво, — з спокійною серйозністю відпо-віла Олеся. — Як же я посмію в церкву показуватися, коли вже від самого народження моя душа продана їм у.

— Олесю... Люба... Повір мені, що ти сама себе дуриш... Таж це дико, це смішно, що ти кажеш.

На Олесиному обличчі знову з'явився той дивний вираз переконано-го й темного упокорення перед своїм таємничим призначенням, який я вже раз бачив.

— Ні, ні... Ви цього не можете зрозуміти, а я це відчуваю... Отут, — вона міцно притисла руку до грудей, — в душі відчуваю. Весь наш рід проклятий на віки вічні. Та ви подумайте самі: хто ж нам помагає, як не в і н? Хіба може звичайна людина зробити те, що я можу? Вся наша сила від нього йде.

І щоразу наша розмова, як тільки ми торкалися цієї незвичайної теми, кінчалася однаково. Дарма я вищукував усі приступні для Олеси-ного розуміння докази, дарма говорив у простій формі про гіпнотизм, про нав'яння, про лікарів-психіатрів та про індійських факірів, дарма намагався з'ясувати їй, посилаючись на фізіологію, дещо з того, що вона робила, хоч би, наприклад, замовляння крові, якого так проста можна дійти, вміло натискуючи на вену, — Олеся, така довірлива до мене у всьому іншому, з завзятою впертістю заперечувала мої докази та пояснення. «Ну, добре, добре, про замовляння крові нехай уже буде по-вашому, — ка-зала вона, підвищуючи голос в розпалі суперечки, — а звідки ж усе інше береться? Хіба я тільки і вмю, що кров замовляти? Хочете, я вам за один

день всіх мишей і тарганів з хати виведу? Хочете, я за два дні вилікую простою водою найсильнішу огневицю, хоч би всі ваші лікарі відмовились од хворого? Хочете, я зроблю так, що ви яке-небудь слово зовсім забудете? А сни як я відгадую? А прийдешне як пізнаю?»

Кінчалася ця суперечка завжди тим, що і я, й Олесья замовкали з деяким внутрішнім роздратуванням одне проти одного. Справді, багато дечому з її чародійства я не вмів знайти пояснень у своїй невеликій науці. Я не знаю й не можу сказати, чи володіла Олесья хоч половиною тих таємниць, про які говорила з такою наївною вірою, але те, що я часто бачив на власні очі, непохитно переконало мене, що для Олесі були приступні ті несвідомі, інстинктивні, туманні, здобуті з випадкового досвіду, дивні знання, які, випередивши точну науку на цілі століття, живуть впереміжку з безглуздими й дикими забобонами, серед темної замкнутої народної маси, переходячи, як величезна таємниця, з покоління в покоління.

Незважаючи на таку гостру незгоду в цьому єдиному пункті, ми все дужче тяглися одне до одного. Про кохання між нами не сказано було ще ні слова, але бути вкупі для нас стало вже потребою, і часто в хвилини мовчання, коли наші очі несподівано і водночас зустрічалися, я бачив, як зволожувались Олесині очі і як билася тоненька блакитна жилка на її скроні...

Зате мої стосунки з Ярмолюю вкрай погіршали. Для нього, очевидно, не були таємницею мої відвідини хатки на курячих лапках і вечірні прогулянки з Олесею: він завжди напрочуд точно знав усе, що діється в його лісі. З деяких пір я помітив, що він починає уникати мене. Як тільки я збирався в ліс, його чорні очі стежили за мною докірливо й незадоволено, хоча свого осуду він не виказав жодним словом. Наші комічно-серйозні заняття з грамоти припинилися. І коли я часом увечері кликав Ярмолу вчитися, він лише махав рукою.

— Куди там! Даремна річ, паничу,— говорив він з лінивим презирством.

На полвання ми також перестали ходити. Кожного разу, коли я заводив про це мову, Ярмола знаходив який-небудь привід, щоб відмовитись: то рушниця в нього несправна, то собака хворий, то йому самому ніколи. «Нема часу, паничу... сьогодні треба йти в поле орати»,— найчастіше відповідав мені Ярмола на моє запрошення, і я добре розумів, що він зовсім не піде «в поле орати», а цілісінький день тинятиметься біля монопошки в марній надії, що, може, хто почастиє його. Ця мовчазна, затаена неприязнь починала мене стомлювати, і я вже не раз думав про те, як би відмовитися од Ярмолиних послуг, скориставшись для цього з першої нагоди... Спiniaло мене тільки почуття жалю до його величезної злиденної сім'ї, якій чотири карбованці Ярмолиної платні не давали вмерти з голоду.

Одного разу, коли я, як і завжди, прийшов надвечір у хатку на курячих лапках, мені відразу впав у вічі пригнічений настрій її мешканців. Стара сидла з ногами на постелі і, згорбившись, обхопивши голову руками, хиталася сюди й туди і щось невиразно бурмотіла. На моє привітання вона не звернула ніякісної уваги. Олеся привіталася зі мною, як і завжди ласкаво, але розмова у нас не в'язалася. Було видно, що вона слухала мене не уважно й відповідала не до ладу. На її гарному обличчі лежала тінь якоїсь безперестанної внутрішньої турботи.

— Я бачу, у вас скоїлося щось, Олесю, — сказав я, обережно торкнувшись рукою її руки, що лежала на лаві.

Олеся хутко відвернулася до вікна, ніби щось там розглядала. Вона хотіла здаватися спокійною, але її брови насупилися й затремтіли, а зуби міцно прикусили нижню губу.

— Ні... що ж у нас таке могло скоїтися? — промовила вона глухим голосом. — Все як було, так і зосталося.

— Олесю, навіщо ти кажеш мені неправду? Недобре так робити... А я вже думав, що ми з тобою зовсім друзі.

— Далєбі, нічого нема... Отак... свій клопіт... дрібниці...

— Ні, Олесю, мабуть, не дрібниці. Дивись — ти сама на себе не схожа стала.

— Це вам тільки так здається.

— Не крийся від мене, Олесю. Не знаю, чи зможу я допомогти тобі, але ж принаймні, може, пораду якусь дам... Та, нарешті, тобі стане легше, як поділишся своїм горем.

— Ет, та й справді, не варто й говорити про це, — нетерпляче заперечила Олеся. — Нічим ви тут нам не зможете стати в пригоді.

Стара раптом з небувалим запалом пристала до нашої розмови:

— Чого ти гедзкаєшся, дурненька? Тобі діло кажуть, а ти кирпу гнеш. Наче розумнішої за тебе й на світі вже нема. Дозвольте, паночку, я вам всю цю історію розкажу, як було, — повернулася вона до мене.

Виявилось, що неприємність була далеко більша, ніж я міг припустити, судячи із слів гордої Олесі. Вчора ввечері до хатки на курячих лапках заїздив місцевий урядник.

— Зразу-то він, як і належить, сів і горілки зажадав, — розповідала Мануйлиха, — а потім як розходився, як розходився. Вибирайся, каже, з хати за двадцять чотири години з усіма своїми бебехами. Коли, каже, я другий раз приїду й застану тебе, то так і знай, що не минеш ти етапного порядку. З двома, каже, солдатами відправляю тебе, анафему, на батьківщину. А моя батьківщина далеко, голубе, — місто Амченськ... У мене там тепер і душі знайомої нема, та й пачпорти наші прострочені-перепрострочені, та ще до всього й несправні. Ох, господи, лишенько моє!

— Чому ж він перше дозволяв тобі жити, а ось тепер надумався? — спитав я.

— Та от, як бачиш... Брехав він щось там таке, але я, правду сказати, не зрозуміла. Бач, яка справа: халупа оця, що ми живемо, не наша, а поміщицька. Ми ж раніше з Олесею на селі жили, а потім...

— Знаю, знаю, бабусю, чув про це... Люди на тебе розгнівалися...

— Отож, отож воно й є. Я тоді у старого поміщика, пана Абросімова, оцю халупу випросила. Ну, а тепер буцімто купив ліс інший поміщик і нібито хоче якісь болота висушувати, чи що. Тільки чим же я їм заважаю?

— Бабусю, а може, все це брехня, та й тільки? — зауважив я. — Простісінько урядникові «червоненьку» захотілося взяти.

— Давала, голубе, давала. Не бере-е! От воно як. Четвертну давала, не бере... Де там! Так на мене визвірився, що я не знала, де й стою. Та все одно товче: геть та геть. Що ж тепер нам, сиротам нещасним, робити! Голубчику, ріднесенький, хоч би ти нам чим-небудь допоміг, усовістив його, утробу ненажерливу. Повік, здається, дякувала б.

— Бабусю! — докірливо й спроквола промовила Олеся.

— Чого там — бабусю! — розгнівалася стара. — Я тобі вже двадцять п'ятий рік — бабуся. Що ж, по-твоєму — краще з торбами йти? Ні, паночку, ви її не слухайте. Будьте вже милостиві, коли можете зробити що, зробіть.

В якихось неясних виразах я обіцяв поклопотатися, хоча, сказати правду, надії було мало. Коли вже наш урядник відмовлявся «взяти», безперечно, справа була дуже серйозна. Цього вечора Олеся попрощалася зі мною холодно і, проти звички, не пішла проводити мене. Я бачив, що ця самолюбива дівчина сердиться на мене за моє втручання й трохи соромиться плаксивості старої.

VIII

Був сіренький теплий ранок. Уже кілька разів пускався краплистий, недовгий, благодатний дощ, після якого на очах росте молода трава й виганяються нові пагініці. Після дощу на хвилинку визирало сонце, обливаючи радісним блиском обмиту дощем молоду, ще ніжну зелень бузку, що заповнював мій палісадник; голоснішим ставало задерикувате горобине цвірінькання на пухких грядках у городі; дуже пахли клейкі коричневі бруньки тополі. Я сидів біля стола і креслив план лісової дачі, коли до кімнати увійшов Ярмола.

— Є в'ядник, — сказав він понуро.

На цей час у мене і з голови вилетіло, що я два дні тому наказав повідомити мене, тільки-но приїде урядник, і я спочатку ніяк не міг зрозуміти, яке до мене має відношення в даний момент оцей представник влади.

— Що таке? — спитав я здивовано.

— Кажу, що в'ядник приїхав, — повторив Ярмола тим самим ворожим тоном, якого він взагалі дотримувався зі мною останніми днями. — Тільки що я бачив його на греблі. Сюди їде.

На вулиці заторохтіли колеса. Я поспішно кинувся до вікна й відчинив його. Довгий, худий, шоколадного кольору мерин, з відвислою нижньою губою і з скривдженою мордою, статечно біг підтюпцем і тягнув за собою високу труську плетеницю, з якою він був з'єднаний одною лише голоблею, — другу голоблю заміняв товстий мотуз (гострі на язик люди в повіті запевняли, що урядник навмисне завів цей жалібний «виїзд», щоб уникнути різних небажаних пересудів). Урядник сам поганяв, займаючи в бричці своїм огрядним тілом, одягненим в сіру шинелю з добірного офіцерського сукна, обидва місця.

— Мое поважання, Євпсихію Африкановичу! — крикнув я, висовуючись із вікна.

— А-а, мое поважання! Як здоров'ячко? — обізвався він люб'язним, розкотистим начальницьким баритоном.

Він спинив мерина і, доторкнувшись випростаною долонею до козирка, з незграбною грацією нахилився вперед.

— Зайдіть на хвилиночку. У мене до вас маленька справа.

Урядник широко розвів руками і затряс головою.

— Не можу! Виконую службові обов'язки. Іду у Волошу до мертвого тіла — утопленик там.

Та я вже знав слабке місце Євпсихія Африкановича і тому сказав з удаваною байдужістю:

— Шкода, шкода... А я в економії графа Ворцеля дістав пару таких пляшечок...

— Не можу. Службовий обов'язок...

— Мені буфетник як знайомому продав. Він їх у льоху як дітей рідних викохував... Зайшли б... А я вашому коникові вівса накажу дати.

— Ну, який же бо ви, справді, — докірливо сказав урядник. — Ніби не знаєте, що служба над усе?.. А з чим вони, пляшки оті? Слив'янка?

— Яка там слив'янка! — махнув я рукою. — Старка, голубе, он що!

— Ми, сказати правду, вже підживилися, — з жалем почував щоку урядник, неймовірно при цьому зморщившись.

Я спокійно, як і перше, вів далі:

— Не знаю, чи правда тому, але буфетник божився, що їй двісті років. Пахне точнісінько, як коньяк, і жовта-жовта, мов бурштин.

— Ех! Що ви зо мною робите! — вигукнув у комічному розпачі урядник. — А коня ж від мене хто візьме?

Виявилося, що старки у мене було справді кілька пляшок, хоч і не такої давньої, якою я хвалився, але я розраховував, що сила переконання додасть їй кілька десятків років... В усякому разі не була справжня домашня, одурманююча старка, гордість погребя збіднілого магната (Євпсихій Африканавич, який походив з духовних, негаймо ж випросив у мене пляшку на випадок, як він висловився, можливого колись простудного захворювання)... І закуска у мене зайшла гастрономічна: молода редиска із свіжим, тільки що збитим маслом.

— Ну, а дільце ж то ваше якого сорту? — спитав після п'ятої чарки урядник, відкинувшись на спинку старого крісла, яке аж затріщало під ним.

Я почав розповідати йому про скрутне становище бідолашної старої, нагадав про її безпорадність та відчай, мимохідь зачепив непотрібний формалізм. Урядник, понуривши голову, слухав мене, методично обчищаючи від корінців червону, тверду, соковиту редиску й пережовуючи її з апетитним хрускотом. Часом він швидко скидав на мене байдужими, мутними, до смішного маленькими, блакитними очима, але на його червоному величезному обличчі я не міг нічого вичитати: ні співчуття, ні заперечення. Коли я, нарешті, замовк, він тільки спитав:

— Ну, то й чого ж ви од мене хочете?

— Як чого? — захвилювався я. — Зважте ж, прошу, на їхнє становище. Живуть собі дві бідні, беззахисні жінки...

— І одна з них просто пуп'янок садовий! — ущипливо вставив урядник.

— Та вже там пуп'янок чи не пуп'янок — це вже дев'ята річ. Але чому, скажіть, вам не допомогти їм? Ніби вам так уже приспичило їх виселити? Ну, вже зачекайте хоч трохи, поки я сам поклопочуся у поміщика. Чим ви рискуєте, коли підождете з місяць?

— Як то чим рискую! — зірвався з крісла урядник. — Вибачте, та всім рискую, і насамперед посадою. Бог його знає, який цей пан Ілляшевич, новий поміщик. А може, каверзник... з отих, які, тільки що, зараз за папірець, перце та доносик у Петербург? Таж у нас бувають і та-кі-о!

Я спробував заспокоїти невгамовного урядника.

— Та годі-бо вам, Євсихію Африкановичу. Ви все це перебільшуєте. Та й що ж, нарешті? Адже ризик є ризиком, а подяка то є подяка.

— Ф'ю-ю-ю! — свиснув протягло урядник і глибоко засунув руки в кишені шаровар. — Теж мені — подяка! Що ж ви думаєте, що я за якісь там двадцять п'ять карбованців поставлю на карту своє службове становище? О ні, погано ви мене знаєте.

— Та що ви парка парите, Євсихію Африкановичу. Тут зовсім не в сумі річ, а просто так... Ну, хоча б з людяності...

— З лю-дя-но-сті? — іронічно відрубав він кожний склад. — Дозвольте, та у мене ці люди отут-о сидять!

Він енергійно вдарив себе по дебелий бронзовій потилиці, що звисала на комір жирною безволосою складкою.

— Ну, це вже ви занадто, здається, Євсихію Африкановичу.

— Анітрохи не занадто. Це — «язва здешніх мест», як каже славетний байкар, добродій Крилов. От хто оці дві дами! Чи не читали ви з ласки своєї чудовий твір його ясновельможності князя Урусова під заголовком «Поліцейський урядник»?

— Ні, не доводилось.

— І дуже шкода. Гарний та високоморальний твір. Раджу на дозвіллі ознайомитися...

— Добре, добре, охоче прочитаю. Але я все-таки не розумію, що спільного має ця книжка з долею двох бідних жінок?

— Що? Дуже просто. Пункт перший (Євпсихій Африканович загнув товстого, волосатого вказівного пальця на лівій руці): «Урядник повинен пильно наглядати, щоб усі ходили до храму божого із щирістю, перебуваючи, проте, в ньому без жодного зусилля...» Дозвольте запитати, чи ходить оця... як її... Мануйлиха, чи як? Чи ходить вона коли-небудь до церкви?

Я мовчав, здивований таким несподіваним поворотом у розмові. Він поглянув на мене переможно і загнув другого пальця.

— Пункт другий: «Забороняються всюди лжепророкування та лжевіщування...» Відчуваєте? Далі пункт третій: «Забороняється видавати себе за ворожбита або чарівника і вдаватися до подібного ошуканства». Що ви на це скажете? Ну, а що коли все це стане відомо чи як-небудь дійде до начальства? Хто відповідатиме? Я. Кого з посади по потилиці? Мене. Бачте, яка штуkenція.

Він знову сів у крісло. Його очі, зведені вгору, неухважно блукали по стінах кімнати, а пальці голосно тарабанили по столу.

— Ну, а коли я вас попрошу, Євпсихію Африкановичу,— почав я знову солодким тоном.— Що й казати, обов'язки ваші складні й клопітливі, але ж серце у вас, я знаю, предобряче, золоте серце. Чи то важко вам пообіцяти мені не зачіпати цих жінок?

Несподівано очі урядника зупинилися поперх моєї голови.

— Гарненька у вас рушничка,— недбало кинув він, тарабанячи пальцями.— Славна рушничка. Минулого разу, коли я до вас заїжджав і не застав дома, то весь час милувався на неї... Чудова рушничка!

Я й собі повернув голову назад і подивився на рушницю.

— А так, рушничка нічого собі,— похвалив я.— Вона ж старовинна, фабрики Гастін-Реннета, лише минулого року я її на центральну переробив. Ви на стволи погляньте.

— Аякже, аякже... я ж на стволи головне й милувався. Розкішна річ... Просто, можна сказати, скарб.

Ми зирнулися, і я побачив, як в куточках урядникових губів промайнула легка, але значуща посмішка. Я встав, зняв із стіни рушницю й підійшов з нею до Євпсихія Африкановича.

— У черкесів є дуже милий звичай — дарувати гостеві все, що він похвалить,— сказав я любов'язно.— Ми з вами хоча й не черкеси, Євпсихію Африкановичу, але прошу вас прийняти від мене цю річ на пам'ять.

Урядник для годиться засоромився.

— Воронь боже, отаку розкіш! Ні, ні, це вже занадто щедрий звичай!

Проте мені не довелося його довго вмовляти. Урядник узяв рушницю, обережно поставив її між коліньми і з любов'ю витер чистою носовою хусточкою пил, що насів на спусковій скобі. Я трохи заспокоївся, побачивши, що рушниця принаймні перейшла до рук аматора і знавця. Майже зразу Євпсихій Африканович підвівся й почав квапитися їхати.

— Справи не ждуть, а я тут з вами забалакався,— казав він, голосно стукаючи об підлогу тісними калошами.— Коли будете в наших краях, завітайте, будь ласка, до мене.

— Ну, а як же буде з Мануйлихою, пане начальство? — чемно нагадав я.

— Подивимось, побачимо...— неясно буркнув Євпсихій Африканович.— Я от хотів вас просити ще одно... Редиска у вас знаменита...

— Сам викохав.

— Чуд-дова редиска! А в мене, розумієте, моя стара страшенно ласа до всякої овочі. Та як би, розумієте, тее... пучечок один.

— Зрадістю, Євпсихію Африкановичу. Вважатиму за свій обов'язок... Сьогодні ж таки посланця одіплю до вас із копичком. Та й маслечка вже дозвольте заразом. Масло в мене надивовижу.

— Ну і маслечка...— ласкаво дозволив урядник.— А отим бабам ви дайте знати, що я їх поки що не чіпатиму. Тільки нехай сном і духом знають,— раптом підняв він голос,— що самим спасибі не відбудуться. А по цій мові бувайте здорові. Ще раз мерсі вам за подаруночок та за частування.

Він по-військовому пристукнув закаблуками і важкою ходою ситої, статечної людини подався до свого екіпажа, біля якого в поштивих позах, без шапок уже стояли соцький, сільській староста і Ярмола.

ІХ

Євпсихій Африканович додержав своєї обіцянки і на якийсь час дав спокій мешканцям лісової хатки. Але мої взаємини з Олесею різко і дивно змінилися. В її поводженні зі мною не залишилось і сліду колишньої довірливої і наївної ласки, колишньої жвавості, в якій так мило поєднувалося кокетування вродливої дівчини з моторною дитячою пустотливістю. В нашій розмові з'явилася якась непереборна ніякова силуваність... З похапливою боязкістю Олеся уникала живих тем, що раніше давали такий безмежний простір для нашої допитливості.

При мені вона бралася до роботи з напруженою, суворою діловитістю, але часто я спостерігав, як за цією роботою її руки раптом безсило опускалися вздовж колін, а очі нерухомо й без будь-якого виразу втуплялися вниз, у підлогу. Коли в таку хвилину я називав Олесине ім'я або про щось запитував її, вона здригалася й повільно повертала до мене своє обличчя, на якому відбивалися переляк і зусилля зрозуміти значення моїх слів. Часом мені здавалося, що моє товариство гнітить і сковує її, але це не в'язалося ніяк з тим величезним інтересом, який викликали в неї всього кілька днів тому кожне моє зауваження, кожна фраза... Тільки й лишалося думати, що Олеся не хоче простити мого заступництва перед урядником, яке так обурило її незалежну натуру. Але й ця здогадка не задовольняла мене: звідки, справді, могла з'явитися у простої, що зросла серед лісу, дівчини така надто вразлива гордість?

Все це треба було з'ясувати, а Олеся вперто уникала всякої нагоди для відвертої розмови. Тепер ми вже не гуляли ввечері. Даремно щодня, збираючись додому, я кидав на Олесю красномовні, благальні погляди, — вона вдавала, що не розуміє їх значення. А присутність старої, хоча й глухої бабці непокоїла мене.

Часом досада мене брала за власне безсилля й за мою звичку, яка щодня тягла мене до Олесі. Я навіть і гадки не мав, якими тонкими, міцними, невидимими нитками було прив'язане моє серце до цієї чарівної, незрозумілої для мене дівчини. Я ще не думав про кохання, але вже переживав тривожний, що передує коханню, стан, повний невиразних, журно-мрійних відчужань. Де б я не був, чим би не намагався розважитись, — усі мої думки заповняв образ Олесі, все моє єство линуло до неї, кожен спогад про її часом зовсім малозначні й нікчемні слова, про її жести та усмішки тихим і солодким бодем стискав моє серце. Та приходив вечір, і я довго сидів біля неї на низькому хиткому ослінчику, з прикрістю відчуваючи, що стаю чимраз боязкішим, незграбнішим і недотепнішим.

Одного разу я отак пробув з Олесею весь день. Уже зранку я почував себе погано, хоча й не міг ще ясно визначити, від чого моє нездоров'я. Надвечір мені погіршало. Голова стала тяжка, у вухах шуміло, на тім'ї я відчував тупий, невгамовний біль, — ніби хтось надавлював на нього м'якою, але дужою рукою. У роті в мене пересохло, і по всьому тілі безперестанку розливалася якась лінива, млосна кволість, від якої щохвилини хотілося позіхати й потягатися. В очах так боліло, ніби я тільки-но пильно й зблизька дивився на блискучу точку.

А коли пізно ввечері я повертався додому, саме напівдорозі мене раптом схопив і затряс навальний приступ лихоманки. Я йшов, майже не бачачи перед собою дороги, майже не розуміючи, куди йду, і заточуючись, мов п'яний, а зуби весь час цокотіли лунко і дрібно.

Я й досі не знаю, хто довів мене додому... Сім днів трясла мене невідступна, жахлива поліська пропасниця. Удень недуга ніби вщухала, і до мене поверталася притомність. Тоді, зовсім виснажений недугою, я ледве-ледве пересовував по кімнаті ноги, відчуваючи біль і безсилля в колінах; від кожного сильнішого руху кров гарячою хвилею приливала до голови і наче мороком застинала все перед моїми очима. А ввечері, так біля сьомої години, завжди, мов хуртовина, налітав на мене приступ хвороби, і я проводив у постелі жахливу, як вік, безконечну ніч, то трясучись від холоду під ковдрою, то палаючи в нестерпнім вогні. Ледве я починав дрімати, як химерні, безглузді, до болю барвисті маячіння починали грати моїм розпаленим мозком. Усі мої марення були сповнені дрібних, мікроскопічних деталей, які нагромаджувалися й чіплялися одна за одну в неймовірному безладді. То мені здавалося, ніби я розбираю якісь різнокольорові, вигадливих форм скриньки, виймаючи з більших менші, а з тих іще менші, і ніяк не можу припинити цю

нескінченну роботу, яка мені давно вже стала осоружною. То миготіли перед моїми очима із запаморочливою швидкістю довгі яскраві смуги шпалер, і на них замість візерунків я навдивовижу чітко бачив гірлянди людських облич — часом красивих, добрих і усміхнених, часом із страшними гримасами, з висолопленими язиками, з вишкіреними зубами й витріщеними здоровенними баньками. Потім я заводив з Ярмолою заплутану, надзвичайно складну абстрактну суперечку. Щохвилини ті докази, які ми наводили один одному, ставали все влучнішими й глибшими; окремі слова і навіть літери слів набирали раптом таємничого, незмірного значення, і водночас мене все дужче охоплював гидливий жах перед незною, протиприродною силою, яка висотує з моєї голови один за одним потворні софізми й не дозволяє мені перервати давно вже остогидлу суперечку...

Це був якийсь киплячий вихор людських та звірячих фігур, краєвидів, речей напрочуд дивних форм і кольорів, слів та фраз, значення яких сприймалося всіма почуттями... Та — дивна річ — у той же час я раз у раз бачив на стелі ясний рівний круг, що відкидала лампа із зеленим обгорілим абажуром. І я знав чомусь, що в цьому спокійному кругові з розпливчатими краями причаїлося безмовне, одноманітне, таємниче та грізне життя, ще моторошніше й гнітючіше, ніж шалений хаос моїх марень..

Потім я прокидався, чи, певніше, не прокидався, а раптом усвідомлював, що я не сплю. Притомність майже поверталася до мене. Я розумів, що лежу в постелі, що я хворий, що я тільки-но марив, але ясний круг на темній стелі все-таки лякав мене прихованою зловісною погрозою. Кволюю рукою тягнувся я до годинника, дивився на нього і з тоскним подивом пересвідчувався, що вся нескінченна низка моїх потворних снів тривала не більше як дві-три хвилини. «Господи! Та коли ж уже почне розвиднятись!» — з відчаєм думав я, метаючись головою по гарячих подушках і відчуваючи, як обпалює мені губи моє власне тяжке й коротке дихання... Але ось знову оповила мене легка дрімота, і знову мозок мій ставав за іграшку для всяких страхіть, і через дві хвилини я знову прокидався, охоплений смертельною тугою...

Через шість днів моя дужа натура з допомогою хініну та настойки з подорожника перемогла хворобу. Я встав із ліжка весь розбитий, ледве тримаючись на ногах. Одужував я з жадібною швидкістю. У голові, стомленій шестиденним гарячковим маренням, відчувалася тепер лінива й приємна відсутність думок. Апетит став вдвоє більший, і тіло моє міцніло дуже швидко, вбираючи кожною своєю часткою радість життя та здоров'я. Разом з тим з новою силою потягло мене в ліс, до самотньої, похилої хатки. Нерви мої ще не зміцніли, і щоразу, викликаючи в пам'яті обличчя й голос Олесі, я відчував таке ніжне зворушення, що мені аж плакати хотілося.

Х

Минуло ще п'ять днів, і я так подужчав, що пішки дійшов до хатки на курячих лапках, анітрохи не втомившись. Коли я ступив на її поріг, серце з тривожним страхом забилося у мене в грудях. Майже два тижні не бачив я Олесі і тепер дуже добре зрозумів, яка близька їй дорога була вона мені. Тримаючись за клямку, я кілька секунд вагався і ледве зводив дух. Стояв нерішучий, навіть заплющив на якийсь час очі перед тим, як відчинити двері...

У враженнях, подібних до тих, що виникли після того, як я зайшов, ніколи не можна розібратися... Хіба можна запам'ятати слова, вимовлені в перші хвилини зустрічі матір'ю й сином, чоловіком і жінкою або двома закоханими? Говорять найпростіші, найзвичайніші фрази, смішні навіть, якщо їх записувати точно на папері. Але тут кожне слово доречне й безмірно миле вже тому, що вимовляють його найдорожчі в світі уста.

Я пам'ятаю, дуже ясно пам'ятаю тільки те, що до мене швидко обернулося бліде Олесине обличчя і що на цьому прекрасному, новому для мене обличчі в одну мить відбилися, заступаючи одне одного, здивування, сполох, тривога і ніжна, осяйна усмішка кохання... Стара щось собі шамкала, тупцюючи біля мене, але я не чув її привітань. Олесин голос долинув до мене, мов солодка музика:

— Що з вами сталося? Ви хворіли? Ой, як же ви схудли, бідний мій!

Я довго не міг їй нічого відповісти, і ми мовчки стояли одне проти одного, тримаючись за руки, прямо, глибоко й радісно дивлячись одне одному в вічі. Ці кілька секунд мовчання я завжди вважаю за найщасливіші в моєму житті — ніколи, ніколи ні раніше, ні пізніше я не зазнавав такого чистого, повного, глибокого захвату. І як багато я читав у великих темних Олесиних очах: і хвилювання від зустрічі, і докір за мою довгу відсутність, і палке признання... Я відчув, що разом з цим поглядом Олеся віддає мені радісно, без жодних умов і вагань усю свою душу.

Вона перша перервала це зачарування, показавши повільним рухом повік на Мануйлиху. Ми сіли поруч, і Олеся почала докладно й уважно розпитувати мене про мою хворобу, про ліки, які я приймав, про те, що казав і радив лікар (він двічі приїздив до мене з містечка). Про лікаря вона примусила мене розповісти кілька разів підряд, і я інколи помічав на її губах швидко глузливу усмішку.

— Ой, чому ж я не знала, що ви занедужали! — вигукнула вона з нетерплячим жалем. — Я б за один день вас на ноги поставила... Ну, як на них можна здатися, коли вони нічого, ні-чо-го не тямлять? Чому ви по мене не послали?

Я зам'явся.

— Бач, Олесю... це й трапилося так якось раптово... та до того ж я боявся тебе турбувати. Ти в останній час стала зі мною чудна якась, все ніби сердилася на мене чи набрид я тобі... Слухай, Олесю, — додав я тих-

ше,— нам з тобою багато-багато про що треба поговорити... тільки на самоті... розумієш?

Вона тихо спустила повіки на знак своєї згоди, потім боязко озирнулася на стару і хутко шепнула:

— Та... я й сама хотіла... потім... почекайте...

Ледве зайшло сонце, Олеся почала квапити мене додому.

— Збирайтеся, збирайтеся швидше,— тягла вона мене за руку з ослінчика.— Бо як тільки пройме вас сирість, хвороба зараз же повернеться назад.

— А ти куди ото, Олесю? — спитала раптом Мануйлиха, бачачи, що її онука швиденько накинула на голову велику сіру вовняну хустку.

— Піду... проведу... тропки,— відповіла Олеся.

Вона сказала це байдуже, дивлячись не на стару, а у вікно, але в її голосі я вчув ледве помітний відтінок роздратування.

— Підеш-таки? — з притиском перепитала стара.

Олесині очі блиснули і втупилися в лице Мануйлихи.

— Авжеж піду! — відказала вона згорда.— Давно вже про це говорено й переговорено. Сама знаю, що роблю.

— Ех, ти!.. — з досадою і докором вигукнула стара.

Вона хотіла іще щось додати, та лиш махнула рукою, хиткою ходою пошкандибала в куток і, крекчучи, почала там порпатися в якомусь кошикові.

Я зрозумів, що ця коротка неприємна розмова, свідком якої щойно я був,— продовження багатьох сварок і суперечок між ними. Ідучи поряд Олесі вниз до бору, я запитав її:

— Бабуся не хоче, щоб ти ходила зо мною гуляти? Правда?

Олеся з досадою знизала плечима.

— Будь ласка, не зважайте на це. Авжеж не хоче... Що ж!.. Хіба я не вільна робити те, що мені до вподоби?

У мене раптом появилось нестримне бажання докорити Олесі за її недавню суворість.

— Виходить, що й раніше, ще до моєї хвороби, ти теж могла, та тільки не хотіла лишатися зі мною наодинці... Ой, Олесю, якби ти знала, якої ти мені муки завдала... Я так чекав, так чекав кожного вечора, що ти знову підеш зі мною... А ти була завжди така неуважна, скучна, сердита... О, як ти мене мучила, Олесю!..

— Ну, годі вам, голубе мій... Забудьте це,— з ніжним перепрохуванням в голосі попросила Олеся.

— Ні, я не докоряю тобі, а так, до слова прийшлося... Тепер я розумію, чому це було... А от спочатку — смішно навіть і згадати,— я подумав, що ти за урядника розгнівалася на мене. І ця думка дуже засмучувала мене. Мені здавалося, що ти вважаєш мене таким далеким, чужим, що навіть звичайнісіньку товариську послугу тобі від мене трудно прийняти... Дуже мені від цього було гірко... Таж я й гадки ніколи не мав, Олесю, що все це від бабки йде...

Олеся раптом зашарілася.

— І зовсім не від бабуні... Сама я цього не хотіла! — з запалом і завзяттям вигукнула вона.

Я подивився на неї збоку, так що мені стала видно чистий, ніжний профіль її злегка нахиленої голови. Лише тепер я помітив, що й сама Олеся змарніла за цей час, і навколо її очей лягли блакитнуваті тіні. Відчувши мій погляд, Олеся звела на мене очі, але зараз же спустила їх і відвернулася, соромливо усміхаючись.

— Чому ж ти не хотіла, Олесю? Чому? — спитав я уриваним від хвилювання голосом і, схопивши Олесю за руку, примусив її зупинитись.

Ми в цей час були саме посеред довгої, вузької й рівної, мов стріла, лісової просіки. Високі стрункі сосни обступали нас з обох боків, утворюючи величезний, що йшов у далечінь, коридор, над яким зімкнулося склепінням западне переплетене гілля. Голі, обдерті стовбури заливав багряний відблиск вечірньої зорі...

— Чому? Чому, Олесю? — повторював я пошепки і все сильніше стискував її руку.

— Я не могла... Я боялася,— ледве чутно промовила Олеся.— Я думала, що можна втекти від долі... А тепер... тепер...

Вона задихнулася, немов їй бракувало повітря, і враз її руки швидко й міцно обвили мою шию, і мої губи солодко обік квапливий, тремтячий Олесин шепіт.

— Тепер мені байдуже, байдуже!.. Бо я кохаю тебе, мій милий, мій любий, щастя мое!

Вона пригорталася до мене все ближче, і я відчував, як тремтіло під моїми руками її дуже, міцне, гаряче тіло, як сильно билосся біля моїх грудей її серце. Її палкі поцілунки вливалися в мою ще не зміцнілу після хвороби голову, мов п'янке вино, і я почав втрачати самовладання.

— Олесю, ради бога, не треба... облич,— говорив я, пробуючи розвести її руки.— Тепер і я боюся... боюся самого себе... Пусти мене, Олесю.

Вона підвела своє обличчя, і все воно засяло ніжною, млявою усмішкою.

— Не бійся, мій миленький,— сказала вона з виразом невимовно ніжної ласки й зворушливої сміливості.— Я ніколи не докорятиму тобі й ні до кого не ревнуватиму... Скажи тільки: кохаєш чи ні?

— Кохаю, Олесю. Давно кохаю й дуже кохаю. Але ж... не цілуй мене більше... Я знемагаю, світ мені паморочиться, я боюся за себе...

Її губи знову довго й боляче-солодко припали до моїх, і я не почув, а швидше вгадав її слова:

— Ну, то й не бійся і ні про що більше не думай... Сьогодні наш день, і ніхто його в нас не відніме...

І вся ця ніч злилася в якусь дивну чарівну казку. Зійшов місяць, і його сяйво химерно, мінливо й таємниче забарвило ліс, лягло серед темряви нерівними, синяво-блідими плямами на карачкуваті стовбури, на

покручені сучки, на м'який, мов плюшевий килим, мох. Тонкі березові стовбури білили різко й виразно, а на їхнє рідке листя, здавалося, були накинута сріблясті, прозорі, газові покривала. Місцями світло зовсім не пробивалося під густий намет соснових віт. Там стояла суцільна, густа темрява, і тільки в самій її середині хтозна-звідки раптом проникав промінь, яскраво освітлюючи довгий ряд дерев і кидаючи на землю вузьку рівну доріжку,— таку ясну, святкову і гарну, мов алея, яку прибрали ельфи для урочистого походу Оберона й Титанії *. І ми йшли обнявшись серед цієї живої усміхненої легенди, без жодного слова, зачаровані своїм щастям і моторошною лісовою тишею.

— Любий мій, а я й забула зовсім, що тобі треба поспішати додому,— стямилась раптом Олеся.— От яка я недобра! Ти ж оце тільки видужав, а я тебе досі в лісі тримаю.

Я обняв її, відкинув хустку з її густого темного волосся і, нахилившись до її вуха, спитав ледве чутно:

— Ти не жалкуєш, Олесю? Не розкаюєшся? Вона поволі похитала головою.

— Ні, ні... Що б там потім не сталося, я не жалітиму. Мені так хороше...

— А хіба конче мусить щось статися?

В її очах майнув відблиск знайомого мені містичного жаху.

— О так, неодмінно... Пам'ятаєш, я тобі казала про трєфову даму? Адже ж ця трєфова дама — я, це зі мною буде нещастя, про яке сказали карти... Ти знаєш, я ж хотіла була тебе просити, щоб ти навіть зовсім перестав ходити до нас. А тут якраз ти захворів, і я тебе майже півмісяця не бачила... І така мене тут обняла, такий сум, що, здається, все б на світі віддала, аби з тобою ще хоч хвилиночку побути. Отоді-то я й зважилася. Будь, що буде, а я свого щастя нікому не віддам...

— Це правда, Олесю. Це й зі мною так було,— сказав я, доторкнувшись губами до її скроні.— Я доти не знав, що кохаю тебе, доки не розлучився з тобою. Недаром, видно, хтось сказав, що розлука для кохання те саме, що вітер для вогню: маленьке кохання вона гасить, а велике — ще дужче роздуває.

— Як ти сказав? Скажи ще раз, повтори, будь ласка,— зацікавилась Олеся.

Я ще раз сказав цей, не знаю чий, вислів. Олеся задумалася, і я зрозумів з руху її губів, що вона повторює мої слова.

Я зблизька вдивлявся в її бліде, закинута назад обличчя, в її великі чорні очі, в яких виблискували яскраві місячні бліки,— і тривожне передчуття близького лиха нараз раптовим холодом заповзло в мою душу.

* Король та королева казкових духів-ельфів.

Майже цілий місяць тривала наївна, чарівна казка нашого кохання, і ще й досі разом з прекрасним образом Олесі в моїй душі з невмирущою силою живуть ці яскраві вечірні зорі, ці росяні ранки, сповнені пахоців конвалій та меду, сповнені бадьорої свіжості й дзвінкого пташиного галасу, ці душні, млосні, ліниві червневі дні... Ні нудьга, ні втома, ні вічна пристрасть до мандрівного життя жодного разу не ворухнулися за цей час у моїй душі. Я, немов той язичеський бог або молода, сильна тварина, насолоджувався світлом, теплом, свідомою радістю життя й спокійним, здоровим, чуттєвим коханням.

Стара Мануйлиха після мого одужання стала такою нестерпно буркотливою, зустрічала мене з такою відвертою злістю й, поки я сидів у хаті, з таким немилосердним грюкотом совала в печі горщиками, що ми з Олесею воліли сходитися щовечора в лісі... І велична зелена краса бору, мов дорогоцінна оправа, квітчала наше безтурботне кохання.

Щодень я з усе більшим здивуванням помічав, що Олеся — ця дівчина, яка зросла серед лісу і навіть не вміла читати, — в багатьох життєвих ситуаціях виявляє чутливу делікатність і особливий, природжений такт. В коханні — в прямому, грубому його розумінні — завжди є прикрі сторони, які у нервових художніх натур викликають муку й сором. А Олеся вміла уникати їх з такою наївною цнотливістю, що жодне погане порівняння, жодний цинічний момент ні разу не принизили наших взаємин.

Тим часом наближався час мого від'їзду. Власне кажучи, всі свої службові справи в Переброді я вже закінчив і навмисне зволікав з своїм поверненням до міста. Я й слова ще не казав про це Олесі, боячись навіть уявити собі, як вона поставиться до звістки про мій від'їзд. Взагалі я був у скрутному становищі. Звичка пустила в мені надто глибоке коріння. Бачити повсякденно Олесю, чути її любий голос і дзвінкий сміх, відчувати ніжну звабність її ласки — стало для мене більше ніж потребою. Зрідка, в ті дні, коли негода перешкоджала нашій зустрічі, я почував себе наче пропащим, немов втратив щось найголовніше, найважливіше в своєму житті. Всяка робота здавалася мені нудною, зайвою, і вся моя душа линула в ліс, до тепла, до світла, до любого, звичного Олесиноного обличчя.

Думка про одруження з Олесею все частіше й частіше виникала в моїй голові. Спочатку вона здавалася мені лише як можливий, на крайність, чесний вихід із наших відносин. Одно тільки лякало мене і зупиняло: я не смів навіть уявляти собі, якою буде Олеся, — ця вихоплена з чарівної оправи сповненого легенд і таємничих сил старого лісу дівчина, — коли вона, одягнена у модне вбрання, розмовлятиме у вітальні з дружинами моїх товаришів по службі.

Але що менше часу лишалося до мого від'їзду, то все більший жах самотності і більший сум огортали мене. Намір одружитися з кожним днем ставав певнішим, і нарешті я вже не вбачав у ньому надто сміливого виклику громадськості. «Адже одружуються пристойні й учені люди з

швачками, з покоївками,— втішав я себе,— і живуть дуже добре і до самої смерті дякують долі, що навела їх на цю думку. Не буду ж я, справді, нещаснішим за інших?»

Одного разу в середині червня, надвечір, я, як і завжди, чекав Олесю на повороті вузької лісової стежки серед кущів вкритого квітами глуду. Ще здалека я впізнав легкі, швидкі її кроки.

— Добри вечір, мій рідненький,— сказала Олеся, обнімаючи мене й важко дихаючи.— Обридло, мабуть, чекати? А я ледве-ледве вирвала-ся... Все з бабусею воювала.

— І досі не втихомирилася?

— Де там! «Занапастить, каже, він тебе... Натіпиться тобою досхочу та й покине. Він тебе зовсім не любить...»

— Це вона про мене так?

— Про тебе, милий... Та я все одно ні одному її слову не вірю.

— А вона про все знає?

— Не скажу напевне... здається, знає. А втім, я з нею про це зовсім не говорю — сама догадується. Ну, та що думати про це? Ходімо...

Вона зірвала гілочку глудини з розкішним гніздом білих квітів і застромила собі у волосся. Ми поволі йшли стежкою, що злегка рожевіла на вечірньому сонці.

Ще минулої ночі я вирішив цього вечора неодмінно про все сказати Олесі. Але якась дивна боязкість сковувала мій язик. Я думав собі: коли я скажу Олесі про свій від'їзд і про одруження, чи повірить вона мені? Чи не здасться їй, що я своїм сватанням лише зменшую й пом'якшую перший біль заподіяної рани? «Ось коли дійдемо до того клена з обдертим стовбуром, то зараз же й почну»,— визначав я сам собі. Ми рівнялися з кленом, і я, блідий від хвилювання, вже набирався духу, щоб заговорити, але раптом моя сміливість пропадала, і кінчалось тим, що в мене нервово та хворобливо стукотіло серце і хололо в роті. «Двадцять сім — моє феральне число,— думав я через кілька хвилин.— Долічу до двадцяти семи, і тоді!..» І я починав у думці лічити, але коли доходив до двадцяти семи, то відчував, що я ще не досить набрався рішучості. «Ні,— казав я собі,— краще вже долічу до шістдесяти,— це буде якраз хвилинка,— і тоді обов'язково, неодмінно...»

— Що це сьогодні з тобою? — спитала несподівано Олеся.— Ти думаєш про щось неприємне? Що з тобою сталося?

Тоді я заговорив, але заговорив якимсь мені самому огидним тоном, з удаваною неприродною недбалістю, наче мова йшла про якусь дрібничку.

— І справді, є маленька неприємність... Ти вгадала, Олесю!.. Знаєш, я скінчив тут свою службу, і начальство викликає мене в місто.

Мигцем, збоку я зиркнув на Олесю і побачив, як зблідло її обличчя і як затремтіли її губи. Але вона не відповіла мені й словом. Кілька хвилин я мовчки йшов поруч неї. В траві голосно сюрчали коники, та відкись здалеку долинав одноманітний, напружений рип деркача.

— Ти, звичайно, і сама розумієш, Олесю,— знову почав я,— що мені тут залишатися незручно і нема де, та, врешті, і службою нехтувати не доводиться...

— Ні... що ж... тут і казати нічого,— обізвалася Олеся, ніби й спокійно, але таким глухим і кволим голосом, що мені стало моторошно.— Коли служба, то, звісно... треба їхати...

Вона стала під деревом і сперлася на нього плечима, бліда, з безвладно спущеними руками, з жалісливою, болісною усмішкою на губах. Її бліде обличчя злякало мене. Я кинувся до неї й міцно стиснув її руки.

— Олесю... що з тобою?.. Олесю... Мила!..

— Нічого... вибачте... це пройде. Так собі... запаморочилась голова...

Вона зробила над собою зусилля й пройшла вперед, не віднімаючи в мене своєї руки.

— Олесю, ти зараз думаєш погане про мене,— сказав я докірливо.— Як тобі не сором! Невже і ти думаєш, що я можу покинути тебе й поїхати? Ні, моя мила. Я тому й почав цю розмову, що хочу сьогодні ж піти до твоєї бабусі й сказати їй, що ти будеш моєю дружиною.

Зовсім несподівано для мене, Олесю майже не здивували мої слова.

— Твоєю дружиною? — Вона повільно й журливо похитала головою.— Ні, Івасю милий, це неможливо!

— Чому ж, Олесю? Чому?

— Ні, ні... Ти ж сам знаєш, що смішно й думати про це. Ну, справді, яка з мене дружина тобі? Ти — пан, ти розумний, вчений, а я? Я й читати не вмію, і як ступити, не знаю... Скільки ти сорому через мене наберешся!..

— Це все дурниці, Олесю! — палко заперечив я.— Ти через півроку сама себе не впізнаєш. Ти сама навіть не здогадуєшся, скільки в тобі природженого розуму та спостережливості. Ми з тобою разом прочитаємо багато хороших книжок, зазнайомимось з добрими, розумними людьми, ми з тобою весь світ широкий побачимо, Олесю... Ми до старості, до самої смерті будемо йти поплич, ось як зараз йдемо, і не соромитись, а пишатись я буду тобою і дякувати тобі!..

На мої палкі слова Олеся відповіла вдячним потиском руки, але, проте, стояла на своєму.

— Та хіба це тільки? Може, ти ще й не знаєш?.. Я ніколи не казала тобі... Адже ж у мене батька нема... Я незаконна...

— Годі тобі, Олесю... Це менше, ніж що, мене спиняє. Що мені до твоєї рідні, коли ти сама для мене дорожча від батька-матері, дорожча понад усе на світі? Ні, все це дрібниці, все це пусті відмовки!..

Олеся з тихою, покірливою ласкою пригорнулася плечем до мого плеча.

— Голубчику мій... Краще б ти зовсім про це й не говорив... Ти молодий, вільний... Невже ж у мене стало б совісті світ тобі зав'язати... Ну, а як тобі потім інша припаде до серця? Таж ти мене тоді зненавидиш, проклянеш той день і годину, коли я погодилася піти за тебе. Не гнівайся,

мій любий! — благала вона, помітивши на моєму обличчі, що ці слова вразили мене. — Я не хочу тебе образити. Я ж тільки про твоє щастя думаю. Нарешті, ти забув про бабусю. Ну, скажи, хіба добре буде, як я залишу її одну?

— Що ж... і бабусі у нас місце знайдеться (правду кажучи, думка про стару дуже мене збентежила). А коли не захоче вона у нас жити, то в кожному місті є такі будинки... зуться богодільнями... де такі старі мають і притулок і догляд добрий...

— Ні, де ти бачив! Вона з лісу нікуди не піде... Вона людей боїться.

— Ну, то ти вже сама, Олесю, придумай, як краще. Тобі доведеться вибирати між мною й бабусею. Та тільки знай одно: без тебе мені й життя не буде миле.

— Сонечко моє! — з глибокою ніжністю промовила Олеся. — Вже за одні твої слова спасибі тобі... Зодрів ти моє серце... А все-таки заміж я за тебе не вийду... Краще вже я так піду з тобою, коли не проженеш... Тільки не квапся і мене не квап... Дай мені днів два, я все це гарненько обміркую... І з бабусею теж треба поговорити.

— Слухай, Олесю, — спитав я, пройнятий новою здогадкою. — А може, ти знову... церкви боїшся?

Мабуть, чи не з цього саме й треба було починати. Мало не щодня я сперечався з Олесею, намагаючись переконати її, що ніякого прокляття над її родом за те, що ніби знається з чарівними силами, нема. Власне, кожен російський інтелігент є почасти навчитель. Це в нас у крові, його прищепила нам вся російська белетристика останніх десятиліть. Хто зна? — якби Олеся глибоко вірувала, суворо додержувала постів і не пропускала ні одної церковної відправи, — цілком можливо, що тоді я почав би іронізувати (та тільки трошки, бо я завжди був людиною побожною) над її релігійністю й розвивати в ній критичну допитливість розуму.

Але вона з твердою й наївною переконаністю визнавала своє єднання з темними силами та своє відчуження од бога, про якого вона навіть боялася говорити.

Даремно я намагався похитнути Олесину забобонність. Всі мої логічні доводи, всі мої, іноді навіть грубі й злі, глузування розбивалися об її покірливу впевненість в своєму таємничому фатальному покликанні.

— Ти боїшся церкви, Олесю? — знову спитав я.

Вона мовчки схилила голову.

— Ти думаєш, що бог не прийме тебе? — говорив я далі все з більшим запалом. — Що у нього не вистачить для тебе милосердя? У того, який, правлячи мільйонами ангелів, зійшов, проте, на землю і прийняв жакливу, ганебну смерть, щоб урятувати всіх людей? У того, хто не погребував каяттям всіма зневаженої жінки і обіцяв розбійникові-вбивці, що той сьогодні ж буде з ним у раю?..

Все це Олеся вже не раз чула від мене, але на цей раз вона навіть слухати не захотіла. Рвучким рухом вона скинула з себе хустку й, зім'явши її, кинула мені в лице. Почалося борюкання. Я намагався відняти в неї квітку глуду.

Пручаючись, вона впала на землю й потягла мене за собою, радісно сміючись та ваблячи мене своїми розкритими від частого дихання вогкими, милими губами...

Пізно вночі, коли ми попрощалися і вже відійшли одне від одного досить далеко, я раптом почув за собою Олесин голос:

— Івасю! Пожди хвилинку... Щось маю тобі сказати!

Я повернувся й пішов їй назустріч. Олеся хутко підбігла до мене. На небі вже стояв тонкий срібний вищерблений серп молодого місяця, і при його блідому світлі я побачив, що очі Олесині повні великих невимплеканих сліз.

— Олесю, що тобі? — спитав я з тривоگو.

Вона схопила мої руки й почала цілувати то одну, то другу...

— Любий... який ти хороший! Який ти добрий! — говорила вона тремтячим голосом. — Я оце тільки йшла й подумала собі: як ти мене любиш!.. І знаєш, мені страх як хочеться зробити тобі щось таке дуже-дуже гарне.

— Олесю... Дитинко моя люба, заспокойся...

— От скажи мені, — не вгавала вона, — ти дуже був би радий, якби я коли-небудь пішла до церкви? Тільки правду, саму правду скажи.

Я задумався. У мене раптом промайнула забобонна думка: а чи не станеться через це якого-небудь лиха?

— Чого ж ти мовчиш? Ну, кажи швидше, ти був би радий чи тобі однаково?

— Як тобі сказати, Олесю? — почав я затинаючись. — Та, може, це було б і приємно для мене. Адже я не раз казав тобі, що чоловік може не вірити, сумніватися і, зрештою, навіть сміятися. Але жінка... жінка повинна бути побожною без роздумів. У тій простій та ніжній довірливості, з якою вона віддає себе під захист божий, я завжди відчуваю щось зворушливе, жіночне й прекрасне.

Я замовк. Олеся теж не озивалась, притулившись головою до моїх грудей.

— А нащо ти мене про це спитала? — поцікавився я.

Вона раптом стрепенулася.

— Так собі... Спитала, та й годі... Ти не зважай на це. Ну, бувай здоров, любий мій. Приходь же завтра.

Вона зникла. Я ще довго дивився в темряву, прислухаючись до швидких кроків, що віддалялися від мене.

Раптом якесь жахливе передчуття охопило мене. Мені нестримно захотілося побігти слідом за Олесєю, догнати її і просити, благати, навіть вимагати, якщо буде потрібно, щоб вона не йшла до церкви. Але я стримав свій несподіваний порив і навіть — пам'ятаю — рушаючи далі, промовив голосно:

— Здається, ви самі, любий мій Івасику, заразилися забобонами.

О боже мій! Чому я не послухався тоді тривожних поривів серця, яке — я тепер безумовно вірю в це! — ніколи не помиляється в своїх швидких таємних передчуттях.

ХІІ

На другий день після цього побачення були зелені свята, які цього року припали на день великомученика Тимофія, коли, за народними повір'ями, бувають знамення на неврожай.

Село Перебрід вважалось приписним, тобто хоча й мало свою церкву, але окремого попа при ній не було, а наїздив туди коли-не-коли, в піст та на великі свята, піп з села Вовчого.

Цього дня мені треба було в службових справах поїхати до сусіднього містечка, і я вирушив туди верхи годині о восьмій ранку, ще холодком.

Для роз'їздів я давно вже придбав собі невеликого жеребчика, років шести-семи, місцевої непоказної породи, але якого дуже любовно й старанно викохав попередній його господар, повітовий землемір. Звали коня Таранчиком. Я дуже привик до цієї милої тварини з міцними, тоненькими, наче виточеними ніжками, з кудлатим чубком, з-під якого сердито й недовірко позирали огнисті очиці, з міцними, енергійно стисненими губами. Масті він був досить незвичайної та смішної: увесь сивий, мишастий, і тільки по крупу в нього проходили рябі, білі та чорні плями.

Мені довелося проїжджати селом. Великий зелений вигін, що тягнувся від церкви до корчми, був тісно заставлений довгими рядами возів, на яких з жінками та дітьми поприїздили на свято селяни з навколишніх сіл: Волоші, Зульні й Печалівки, між возами сновигали люди. Серед них, незважаючи на ранній час і суворі постанови, вже можна було помітити п'яних (горілкою в свята і в пізні години ночі торгував нишком колишній шинкар Сруль). Ранок був безвітряний, душний. В повітрі було парко, і день мав бути нестерпно спечний. На розпеченому й ніби повитому сріблястим пилом небі не видно було жодної хмаринки.

Справившись у містечку, я нашвидку попоїв у заїзді фаршированої єврейської шуки, запив її препоганим, каламутним пивом і поїхав додому. Але, проїжджаючи повз кузню, я згадав, що у Таранчика давно вже хляпає підкова на лівій передній нозі, і спинився, щоб перекувати коня. На це я згаяв ще з півтори години; отже, коли я під'їжджав до перебрідської царини, було вже між четвертою й п'ятою годинами після полудня.

Весь майдан аж кипів п'яним, галасливим людом. За огорожу біля шинку й на ганок натислась сила-силенна покупців, штовхаючись і давлячи одне одного; перебрідські селяни змішались з приїжджими, порозсідавшись під возами в холодку на траві. Всюди видно було позакидані назад голови й підняті вгору пляшки. Тверезого не було вже ані одного. Загальне сп'яніння дійшло тієї межі, коли людина починає буйно та чванливо перебільшувати свій хміль, коли всі її рухи набирають кволої і важкої розмашистості, коли замість, наприклад, кивнути головою на знак згоди, вона осідає вниз усім тілом, згинає коліна й, раптом втрапивши рівновагу, безпорадно заточується назад. Дітвора вовтузилася й галасувала тут же, під ногами коней, що байдуже жували сіно. В іншому місці молодиця, сама ледве стоячи на ногах, з плачем та лайкою тягла за

рукав додому п'яного як чіп чоловіка, а він упирався... В холодку під парканом душ з двадцять жінок та чоловіків щільно обсіли сліпого лірника, і його тремтячий, гугнявий тенор, у супроводі дзвінкого одноманітного дзижчання інструменту, різко виділявся серед загального гомону юрби. Ще здаля почув я знайомі слова «думки»:

Ой, зійшла зоря та й вечірняя,
Над Почаєвом стала.
Ой, вийшло військо турецькеє,
Як та чорная хмара...

Далі в цій думці розповідається про те, як турки, не взявши Почаївської лаври штурмом, вирішили здобути її хитрощами. Для цього вони послали, як дарунок монастиреві, величезну свічку, начинену порохом. Привезли цю свічку дванадцять пар волів, і зрадувані ченці вже хотіли засвітити її перед образом Почаївської матері божої, та Бог не допустив, щоб здійснився цей злочинний задум.

А приснилося старшому ченцю:
Тої свічки не брати.
Вивезти її в чистее поле.
Сокирами зрубати.

І от ченці

Вивезли її в чистее поле,
Стали її рубати,
Кулі та патрони на всі боки
Стали — геть! — розкидати...

Нестерпно душе повітря, здавалося, все було насичене огидним змішаним запахом горілчаного перегару, цибулі, смушкових кожухів, міцної махорки-бакуна й випарів брудних людських тіл. Пробираючись обережно поміж натовпом і ледве стримуючи Таранчика, що мотав головою, я не міг не помітити, що з усіх боків мене проводили безцеремонні, допитливі й ворожі погляди. Проти звичаю, ні один чоловік не скинув шапки, тільки галас ніби вщух, коли я під'їжджав. Раптом десь у самій середині натовпу почувся п'яний, хрипкий вигук, якого я добре не розчув, а у відповідь на нього розлігся стриманий регіт.

Якийсь жіночий голос почав перелякано умовляти горланя:

— Тихше, ти, дурню... Чого репетуєш? Почує...

— Ну то й що, як почує? — вів своєї задержувато дядько. — Що він мені, начальство, чи що? Він тільки в лісі у своєї...

Сороміцька, довга, жажлива фраза повисла в повітрі разом з вибухом скаженого реготу. Я швидко повернув коня назад і гарячково стиснув ручку нагайки, охоплений тією безтямною люттю, яка нічого не бачить, ні про що не думає й нічого не боїться. І раптом чудна, болісна, тоскна

думка майнула в моїй голові: «Все це вже діялось колись, багато, багато років тому в моєму житті... Так само гаряче пекло сонце... Так само залитий був гомінким, роздратованим народом величезний майдан... Так само обернувся я назад, сповнений шаленого гніву... Але де це було? Коли? Коли?» Я опустив нагайку і галопом поскакав додому.

Ярмола, що поволі вийшов з кухні, взяв од мене коня й грубо сказав:

— Там, паничу, у вас в кімнаті сидить з Маринівської економії прикажчик.

Мені здалося, що він хоче ще щось додати, дуже важливе для мене й неприємне, мені привиділося навіть, що на його обличчі промайнула ледве помітна глузлива посмішка. Я навмисне затримався в дверях і визивно глянув на Ярмолу. Та він уже, не дивлячись на мене, тягнув за вуздечку коня, що витягав уперед шию й обережно переступав ногами.

У своїй кімнаті я застав конторника з сусіднього маєтку — Микиту Назаровича Міщенка. Він був у сірому піджачку в руду велику клітку, у вузьких волошкового кольору штанцях і в огнисто-червоній краватці, з напомадженим проділом посеред голови, — увесь пропахлий перським бузком. Побачивши мене, він схопився з стільця й почав вітатися, не вклоняючись, а якось ніби аж переламуючи крижі, з усмішкою, що відкривала бліді ясна обох щелеп.

— За честь маю вітати, — люб'язно торохтів Микита Назарович. — Дуже приємно побачитись... А я вже тут жду вас від самої обідні. Давно я вас не бачив, аж заскучав за вами. Що це ви до нас ніколи не завітаєте? Наші степанські панночки навіть сміються з вас.

І враз, підхоплений раптовою згадкою, він зареготав.

— Ото, я вам скажу, потіха була сьогодні! — голосно вигукнув він, душачись і пирскаючи зо сміху. — Ха-ха-ха-ха... Я аж боки надривав!..

— Що таке? Що за потіха? — нечемно спитав я, не криючи свого незадоволення.

— Після обідні скандал тут скоївся, — говорив далі Микита Назарович, перебиваючи свою мову вибухами реготу. — Перебрідські дівчата... Ні, їй-бо, не видержу... Перебрідські дівчата піймали тут на площі відьму... Цебто вони її за відьму вважають через свою мужицьку неосвіченість... Ну, і всипали ж вони їй!.. Хотіли дьогтем вимазати, та вона якось вивернулась, утекла...

Жахлива здогадка блиснула у мене в голові. Я кинувся до конторника й, не тямлячи себе від хвилювання, цупко вп'явся рукою в його плече.

— Що ви кажете! — закричав я несамовито. — Та годі вам іржати, чорт би вас побрав! Про яку відьму ви кажете?

Він одразу перестав сміятися й вилупив на мене круглі перелякані очі.

— Я... я... далєбі, не знаю, — розгублено забелькотав він. — Здається, якась Самуйлиха... Мануйлиха... чи... дозвольтє... Дочка якоїсь Мануйлихи?.. Тут щось таке базікали селяни, та я, по правді, забув.

Я примусив його розказати мені докладно про все, що він бачив і чув. Він говорив недолжно, нескладно, плутаючись в подробицях, і я щохвилини перебивав його нетерплячими питаннями й вигуками, майже лайкою. З його розповіді я зрозумів дуже мало і тільки місяців через два встановив усю послідовність цієї проклятої події із слів очевидиці, дружини казенного лісничого, що того самого дня також була на обідні.

Моє передчуття не обмануло мене. Олеся поборолала свій страх і прийшла до церкви; хоч вона прийшла тільки на середину служби й стала в бабинці, але прихід її зараз же помітили всі селяни, що були в церкві. Під час всієї служби жінки перешіптувалися й оглядалися назад.

Проте в Олесі вистачило сил, щоб вистояти обідню до кінця. Можливо, вона не зрозуміла справжнього значення цих ворожих поглядів, можливо, через гордість знехтувала ними. Але коли вона вийшла з церкви, то біля самої огорожі її зо всіх боків обступив гурт жінок, який щохвилини збільшувався і все тісніше оточував Олеся. Спершу вони тільки мовчки й безцеремонно розглядали безпорадну дівчину, яка похолодно оглядалася на всі боки. Далі посипались образливі насмішки, брутальні слова, лайка, що супроводжувалися реготом, потім окремі вигуки злилися в загальний пронизливий жіночий гвалт, в якому нічого не можна було розібрати і який ще більше збуджував нерви розбурханої юрби. Кілька разів Олеся пробувала пройти крізь це живе жажливе кільце, але кожного разу її відпихали знов у середину. Раптом верескливий старечий голос заверещав звідкись позаду натовпу: «Дьогтем її вишмарувати, стерво!» (Відомо, що на Україні вимастити дьогтем навіть ворота тієї хати, де живе дівчина, є для неї величезне непоправне безчестя.) Майже в ту ж саму хвилину над головами оскраженілих жінок десь взялася мазниця з дьогтем і квачем, що переходила з рук у руки.

Тоді Олеся від люті, жаху й розпачу прожогом кинулася на першуближчу із своїх мучительок і збила її з ніг. Зараз же на землі закипіла бійка, і десятки тіл змішались в один галасливий клубок. Проте Олесі якимось дивом пощастило вислизнути з цього клубка, і вона прожогом побігла дорогою — простоволоса, в пошматованій на клапті одежі, з-під якої в багатьох місцях світилося голе тіло. Услід їй, разом з лайкою, реготом і тюканням, полетіло каміння. Але погнався за нею тільки дехто, та й ті незабаром відстали... Відбігши кроків п'ятдесят, Олеся спинилася, обернулася до озвірілої юрби своїм блідим, подряпаним, скривавленим обличчям й крикнула так голосно, що кожне її слово було чути на майдані:

— Ну, добре!.. Пам'ятатимете ж ви мене! Ще всі ви наплачетесь до нескочу!

Цю погрозу, як мені потім розповідала та сама жінка, було виголошено з такою пристрасною ненавистю, таким рішучим, віщим тоном, що на мить весь натовп ніби завмер, але тільки на мить, бо зараз же розлігся новий вибух лайки.

Повторюю, що про багато подробиць цієї події я довідався далеко пізніше. У мене не вистачило сили й терпіння дослухати до кінця розповідь Міщенка. Я зараз же згадав, що Ярмола, певно, не встиг ще розсідлати

коня, і, не сказавши й слова здивованому конторникові, швидко вийшов надвір. Ярмола справді ще водив Таранчика вздовж паркана. Я швидко загнуждав коня, підтягнув попруги й об'їздом, щоб знову не продиратися крізь п'яний натовп, поскакав до лісу.

XIII

Не можна описати того настрою, в якому я перебував, поки скавав мов навіжений. Часом я зовсім забував, куди й чого їду, була тільки неясна свідомість того, що сталося щось непоправне, безглузде й жахливе,— свідомість, подібна до тяжкої безпричинної тривоги, що охоплює іноді людину під час гарячкового кошмару в лихоманці. І в той же час,— як це дивно! — у мене в голові в такт з конячим тупотом безупинно бринів розбитий, гугнявий голос сліпого лірника:

Ой вийшло військо турецьке,
Як та чорная хмара...

Діставшись до вузької стежки, що вела просто до Мануйлишиної хати, я скочив із Таранчика, на якому по краях підника і на тих місцях, де збруя прилягає до шерсті, виступила білими клубками густа піна, і повів його на повіді. Від сильної денної спеки й швидкої їзди у мене кров шуміла в голові, немов хтось без упину нагнітав її туди величезним насосом.

Прив'язавши коня до тину, я вийшов у хату. Зразу мені здалося, що Олесі нема в хаті, і в мене навіть у грудях і в роті похололо з переляку, та через хвилину я побачив, що вона лежала на постелі, лицем до стіни, сховавши обличчя в подушки. Вона навіть не обернулася, коли я відчинив двері.

Мануйлиха, що сиділа тут-таки поруч, на землі, із зусиллям підвелася на ноги й замахала на мене руками.

— Тихше! Не стукай ти, окаянный,— погрозливо зашепотіла вона, підходячи близько до мене. І, поглянувши мені просто в вічі своїми збляклими, холодними очима, вона прошипіла злобно:

— Що? Догрався, голубчику?

— Слухай, бабко,— відказав я суворо,— тепер не час сваритись та вичитувати. Що з Олесею?

— Цить... тихо!.. Непритомна лежить Олеся, от що з Олесею... Якби ти не ліз, куди не слід, та не ляпав язиком чортзна-чого дівчині, нічого б лихого не трапилось. І я ото, дурна-дурна, дивилася, потурала... Чуло ж мое серце лихо... Чуло воно лихо з того самого дня, коли ти мало не силою до нас в хату вдерся. Що? Скажеш, це не ти її підмовив до церкви поволотися? — раптом напала на мене стара, і обличчя її перекривилося від люті.— Не ти, паненя прокляте? Та не бреші і не крути хвостом, як лис, соромітнику! Нащо тобі було її в церкву заманювати?

— Не заманював я її, бабко... Даю тобі слово. Сама вона захотіла.

— Ох ти ж, горе, горе мое! — сплеснула руками Мануйлиха. — Прибігла звідти — лиця на ній нема, сорочка вся в клаптях... Простоволоса. Розказує, як що було, а сама — то регоче, то плаче... Ну, просто ніби причинна яка... Лягла у ліжко... все плакала, а потім, дивлюсь, ніби й задрімала. А я, дурепа стара, і втішилася була: от, думаю, все сном пройде, перекинеться. Дивлюсь, рука у неї звисла, думаю: треба підняти руку бо отерпне... Взяла я її, голубоньку, за руку, а вона вся так і пащить... Знак, що огневиця в неї почалася... З годину, не вгаваючи, говорила, швидко та жалісно так... От тільки-тільки замовкла на хвилиночку. Що ти наробив? Що ти наробив з нею? — з новим напливом розпачу скрикнула стара.

І враз її смугляве обличчя скривилося в потворну огидну гримасу плачу: губи розтяглися й спустилися в куточках донизу, всі м'язи на обличчі напружилися й затремтіли, брови піднялися вгору, лоб прорізали глибокі зморшки, а з очей дуже рясно посипалися великі, як горох завбільшки, сльози. Обхопивши руками голову й поклавши лікті на стіл, вона захиталася всім своїм тілом і стиха тягуче заголосила:

— Донечко ж моя-а-а! Внучечко рідненька-а-а!.. Ох, гі-і-ір-ко мені, тя-а-а-жко!..

— Та не реви ти, стара, — грубо перебив я Мануйлиху. — Розбудиш!

Стара замовкла, але з тою ж самою страшною гримасою на лиці вона все ще хиталася туди й сюди, а великі сльози капали на стіл... Так минуло хвилин десять. Я сидів поруч з Мануйлихою і з сумом слухав, як одноманітно й уривчасто дзижчить і б'ється в шибку муха.

— Бабусю! — почувся раптом тихий, ледве чутний, голос Олесі. — Бабусю, хто у нас є?

Мануйлиха квапливо зашкандибала до ліжка й зараз же знов заголосила:

— Ох внучечко моя рідная-а-а! Ох, гірко мені, ста-а-рій, тяжко мені і-і-і...

— Ох, бабусю, та годі тобі! — з жалісливим благанням і мукою в голосі сказала Олеся. — Хто у нас в хаті є?

Я обережно, навпшиньках, підійшов до ліжка з тим ніяковим, винуватим усвідомленням свого здоров'я й своєї сили, яке завжди відчуваєш біля хворого.

— Це я, Олесю, — сказав я, знизивши голос, — я тільки що приїхав конем із села... А зранку я весь час у місті був... Тобі недобре, Олесю?

Вона, не підводячи обличчя з подушок, простягла назад оголену руку, немов шукаючи чогось у повітрі.

Я збагнув цей рух і взяв її гарячу руку в свої руки. Два величезних синяки — один над зап'ястям, а другий — вище ліктя — виразно плямилися на білому ніжному тілі.

— Голубе мій, — заговорила Олеся поволі, ледве вимовляючи слово за словом. — Хочеться мені... на тебе подивитися... та не можу я... Всю

мене... знівечили... Пам'ятаеш... тобі... мое лице так подобалося? Правда ж, подобалося, рідний? Це мене завжди дуже тішило... А тепер тобі гидко буде... дивитись на мене... Ну, от... я... й не хочу...

— Олесю, прости мене,— шепнув я, нахилившись до самого її вуха.

Її гаряча рука міцно й довго стискувала мою.

— Та що ти!.. Що ти, любий?.. Як тобі не сором і думати так. Чим же ти винен тут? Це все я, дурна... Ну, чого я полізла... справді? Ні, сонце моє, ти себе не винуватьь...

— Олесю, дозвожь мені... Тільки обіцяй спочатку, що дозволиш...

— Обіцяю, голубчику... все, що ти хочеш.

— Дозволь мені, будь ласка, послати по лікаря... Прошу тебе! Ну, як хочеш, можеш нічого не робити з того, що він накаже. Але хоч для мене погодься, Олесю.

— Ох, милий... Отут ти мене й зловив! Ні, вже краще дозвожь мені своєї обіцянки не додержати. Якби я і справді була хвора, вмирала б, то й тоді до себе лікаря не пустила б. А тепер хіба я хвора? Це в мене просто з переляку таке сталося, до вечора воно минеться. А ні — то бабуся мені настойки з конвалії дасть або малини в чайнику запарить. Нащо тут лікар? Ти — мій лікар найкращий. Ось ти прийшов, і мені відразу полегшало... Ах, одно тільки недобре: хочу поглянути на тебе, бодай одним оком, і боюся...

Я з ніжним зусиллям підвів її голову з подушки. На обличчі Олесиному палав гарячковий рум'янець, темні очі блищали неприродно яскраво, сухі губи нервово сіпалися. Її лоб, щоки й шия були посмуговані довгими червоними подряпинами. Темні синяки були на лобі й попід очима.

— Не дивися на мене... Прошу тебе... Бридка я тепер,— благально шепотіла Олеся, стараючись затулити долонею мені очі.

Серце моє переповнилося жалем. Я припав губами до Олесиної руки, що нерухомо лежала на ковдрі, почав осипати її довгими, тихими поцілунками. Я й раніше інколи цілував її руки, але вона завжди випрочувала їх у мене з квапливою соромливістю. Тепер же вона не противилася цій ласці і другою, вільною рукою тихо гладила моє волосся.

— Ти все знаєш? — пошепки спитала вона.

Я мовчки кивнув головою. Щоправда, я не все зрозумів з розповіді Микити Назаровича. Тільки я не хотів, щоб Олеся хвилювалася, пригадуючи ранішню подію. Але раптом від самої думки про наругу, якої вона зазнала, на мене враз нахлинула хвиля нестримної люті.

— О! Чому мене там не було під той час! — скрикнув я, випроставшись і стискаючи кулаки.— Я б... я б...

— Ну, годі... годі... Не сердься, голубчику,— лагідно перебила мене Олеся.

Я не міг довше стримувати сліз, що давно здавлювали мов горло й пекли очі. Припавши обличчям до Олесиноного плеча, я беззвучно й гірко заривався, здригаючись усім тілом.

— Ти плачеш? Ти плачеш? — В голосі її бриніло здивування, ніжність і жалощі.— Милій мій... Та годі тобі, годі... Не муч себе, голубчику... Мені ж так добре з тобою. Не будемо плакати, поки ми вкупі. Давай хоч останні дні проведемо весело, щоб нам не так тяжко було розлучатися.

Вкрай здивований, я підвів голову. Неясне передчуття поволі стиснуло моє серце.

— Останні дні, Олесю? Чому — останні? Нащо ж нам розлучатися! Олеся заплющила очі й кілька секунд мовчала.

— Треба нам попроситися з тобою, Івасю,— сказала вона рішуче.— Ось тільки-но трошки поправлюся, зараз же ми з бабусяю й виїдемо звідси. Не можна нам тут більше зоставатися...

— Ти боїшся чогось?

— Ні, мій любий, нічого я не боюся, коли треба буде. Тільки ж навіщо людей до гріха призводити? Ти, може, не знаєш... Я ж там... в Переброді... із злості та сорому погрозила... А тепер нехай тільки щось трапиться, зараз же на нас скажуть: чи худоба почне гинути, чи хата в кого займеться,— все ми будемо винні. Бабусю,— звернулася вона до Мануйлихи голосніше,— хіба не правду я кажу?

— Що ти кажеш там, внучечко? Не дочула я, признатися! — প্রশамкала стара, підходячи ближче й наставляючи до вуха долоню.

— Я кажу, що тепер, яке б лихо в Переброді не сталося, все на нас з тобою звернуть.

— Ох, правда, правда, Олесю,— все на нас, бідолашних, звернуть... Не жити нам на білому світі, згублять нас із тобою, із світу зженуть, проклятуці... А тоді, як мене з села вигнали... Що ж?... Хіба не так само було? Погрозила я... теж отак спересердя... одній дурепі навіженій, а в неї на! — дитина й померла. Як сказати, ні сном ні духом провини моєї тут не було, а мене ж мало не вбили, кляті... Камінням почали шпурляти... Я тікаю від них та лиш тебе, малу, все пильную... Ну, думаю собі, хай вже мені перепаде... а за що ж дитинча безневинне кривдити? Одно слово — варвари, шибеники паскудні!

— Та куди ж ви поїдете? У вас же ніде ні родичів, ні знайомих нема... Зрештою й гроші потрібні, щоб на новому місці влаштуватися.

— Обійдемося якимось,— байдуже відповіла Олеся.— І гроші в бабусі знайдуться, приберегла вона дещо.

— Ну, які вже там гроші! — невдоволено обірвала стара, відходячи од ліжка.— Копієчки сирітські, сльозами обліті...

— Олесю... А я ж як? Про мене ти й думати навіть не хочеш! — вигукнув я, почувавши, як в мені росте проти Олесі гіркий, хворобливий, недобрый докір.

Вона підвелася і, не соромлячись бабці, взяла руками мою голову й кілька разів поцілувала мене в лоб та щоки.

— Про тебе я найбільше думаю, мій любий. Та, бач... не судилося нам вкупі бути... от що!.. Пам'ятаєш, я на тебе карти кидала? Адже все так і вийшло, як вони казали тоді. Виходить, не хоче доля нашого з тобою щастя... А якби не це, хіба, ти думаєш, я чого-небудь злякалася б?

— Олесю, знов ти про свою долю? — нетерпляче вигукнув я.— Не хочу я в неї вірити... і не буду ніколи вірити!..

— Ой, ні, ні... не кажи цього,— злякано зашепотіла Олеся.— Я не за себе, за тебе боюся, мій голубе.

— Ні, краще ти вже про це й зовсім не думай.

Даремно я намагався переконати Олесю, даремно малював перед нею картини безтурботного щастя, якому не стануть на перешкоді ні заздрісна доля, ні лихі, жорстокі люди. Олеся тільки цілувала мої руки й хитала заперечливо головою.

— Ні... ні... ні... я знаю, я бачу,— твердо наполягала вона.— Нічого нам, крім горя, не буде... нічого... нічого...

Розгублений, спантеличений цією забобонною впертістю, я нарешті спитав:

— Але ж ти даси мені знати про день від'їзду?

Олеся задумалася. Раптом млява усмішка промайнула в неї на губах.

— Я тобі на це розкажу маленьку баечку... Біг собі лісом вовк, побачив зайчика й каже йому: «Зайчику, зайчику, а я тебе з'їм!» Заець почав проситися: «Змилуйся, вовче, мені ще жити хочеться, у мене вдома дітки маленькі». Вовк не зважає. Тоді заець каже: «Ну, дай мені ще хоч три дні на світі прожити, а потім з'їси. Все ж мені легше буде вмирати». Дав йому вовк ці три дні, не їсть його, а тільки стереже. Минув день, минув другий, от і третій кінчається. «Ну, тепер готуйся,— каже вовк,— зараз я почну тебе їсти». Тут мій заець і заплакав гіркими сльозами: «Ой, нащо ти мені, вовче, ці три дні подарував! Краще б ти був одразу мене з'їв, як тільки побачив. А то я ці три дні не жив, а тільки мучився!» Любий мій, а зайчик же цей правду сказав. Як ти думаєш?

Я мовчав, охоплений тоскним передчуттям близької самотності. Олеся раптом підвелася й сіла на постелі. Лице стало враз серйозне.

— Івасю, слухай...— роздільно вимовила вона.— Скажи мені: доки ти був зі мною, чи був ти щасливий? Чи добре тобі було?

— Олесю! І ти ще питаєш!

— Чекай... Чи жалкував ти, що зійшовся зі мною? Чи думав ти про іншу, коли бачився зі мною?

— Жодної хвилини! Не тільки тоді, коли був з тобою, а й навіть наодинці ні про кого, крім тебе, не думав.

— Чи ревнував ти мене? Чи був коли-небудь незадоволений з мене? Чи скучав ти зі мною?

— Ніколи, Олесю! Ніколи!

Вона поклала обидві руки мені на плечі й з невимовною любов'ю подивилася в мої очі.

— Так от і знай, мій милий, що ніколи ти про мене зле не згадаєш,— сказала вона так переконливо, немов читала в моїх очах майбутнє.— Як розлучимося ми з тобою, тяжко тобі перший час буде, ой, як тяжко... Плакати будеш, місця собі не знайдеш ніде... А далі все минеться, все забудеться. І вже без горя ти думатимеш про мене, а легко та радісно.

Вона знов одкинулася головою на подушки й прошепотіла ослабленим голосом:

— А тепер їдь собі, мій любий... Їдь додому, голубе мій... Втомилася я трохи... Стривай... поцілуй мене... Ти бабусі не бійся... вона дозволить. Правда, дозволиш, бабусю?

— Та вже попрощайся, попрощайся як слід, — невдоволено буркнула стара. — Чого ж передо мною ще критися?.. Давно знаю...

— Поцілуй мене сюди, і сюди ще... і сюди, — казала Олеся, торкаючись пальцем до своїх очей, щік і рота.

— Олесю, ти прощаєшся зі мною так, ніби ми вже більше не побачимось! — злякано вигукнув я.

— Не знаю, не знаю, мій милий. Нічого не знаю. Ну, їдь з богом. Ні, стривай... ще хвилиночку... Нахились до мене... Знаєш, за чим я жалкую? — зашепотіла вона, торкаючись вустами моєї щоки. — За тим, що у мене немає від тебе дитини. Ах, яка б я була щаслива!

Я вийшов на ганок. Мануйлиха проводила мене. Півнеба закрила чорна хмара з гостро-кучерявими краями, але сонце ще світило, схиляючись на захід, і в цій мішанині світла й темряви, що насувалася, було щось лиховісне. Стара глянула вгору, прикривши долонею, мов парасолькою, очі, і значуще похитала головою.

— Не мине сьогодні Перебрід громовиця, — сказала вона впевненим тоном. — А чого доброго, ще й град буде.

XIV

Я під'їжджав уже до Переброду, коли раптовий вихор закрутив і погнав дорогою хмари куряви. Упали перші — рідкі й важкі — краплі дощу.

Мануйлиха не помилилася. Громовиця, що поволі назбиралася за весь цей душний, нестерпно паркий день, знялася й ударила з незвичайною силою над Перебродом. Майже безперестанку блискало й гриміло так, аж дрижали й дзвеніли шибки у вікнах моєї кімнати. Години коло восьмої вечора буря вщухла на кілька хвилин, але тільки для того, щоб потім відновитися з більшою лютістю. Аж раптом щось із оглушливим тріскотом посипалося на дах і на стіни старого будинку. Я кинувся до вікна. Здоровенний град, завбільшки з волосський горіх, навально падав на землю, високо підскакуючи потім вгору. Я глянув на шовковицю, що росла під самою хатою, — вона була зовсім гола: все листя пооббивали на ній страшенні удари граду... Під вікном показалася ледве помітна в темряві Ярмолина фігура, він, укритись із головою свиткою, вибіг з кухні, щоб причинити віконниці. Але він спізнився. В шибку раптом так сильно вдарив величезний шматок льоду, що вона розбилася, і куски скла розсипалися по підлозі.

Я відчував утому і, не роздягаючись, приліг на ліжку. Я думав, що мені зовсім не вдасться заснути цієї ночі і що я до ранку буду в безсилій

тузі перевертатися з боку на бік, тому я вважав за краще не роздягатися, щоб потім хоч трохи стомити себе одноманітним ходінням по кімнаті. Але зі мною сталося щось незвичайне: мені здалося, що я лише на хвилинку заплющив очі, а коли розплющив їх, то крізь щілини віконниць вже пробивалося довге яскраве сонячне проміння, в якому кружляли незчисленні золоті порошинки.

Над моїм ліжком стояв Ярмола. На його обличчі був вираз суворой тривоги й нетерплячого чекання: певно, він давно вже тут ждав, коли я прокинуся.

— Паничу,— сказав він своїм глухим голосом, в якому чути було занепокоєння.— Паничу, треба вам звідси виїжджати...

Я опустив з ліжка ноги й здивовано подивився на Ярмолу.

— Виїжджати? Куди виїжджати? Навіщо? Ти, певне, здурів?

— Аж нітрохи не здурів,— огризнувся Ярмола.— Ви не чули, що вчорашній град наробив? У півсела жито, мов ногами, витолочено. У кривого Максима, у Козла, у Мута, у Прокопчуків, у Гордія Олефіра... Наслала-таки шкодо, відьма чортова... Пропаду на неї нема!

Я раптом, в одну мить, згадав увесь вчорашній день, погрозу, що вивалася біля церкви в Олесі, та її побоювання.

— Зараз вся громада бунтується,— казав далі Ярмола.— Зранку всі знову поперепивалися й галасують... І про вас, паничу, кричать недобре... А ви знаєте, яка в нас громада?.. Коли відьмам вони що й зроблять, то так їм і треба, це по правді буде, а вам, паничу, я скажу одно,— тікайте якнайшвидше.

Отже, Олесині побоювання справдилися. Треба було негайно попередити її про лихо, що їй та Мануйлисі загрозувало. Я поспішно вдягся, скоренько вмився і за півгодини вже досить швидким підтюпцем їхав на Бісів Кут.

Що ближче підїжджав я до хатки на курячих лапках, то дужче зростала в мені невиразна тоскна тривога. Я себе запевняв, що зараз мене спіткає якесь нове, несподіване лихо.

Майже бігцем пробіг я вузьеньку стежку, що вилася піскуватим пагорком. Вікна й двері хати були навстіж відчинені.

— Боже мій! Що сталося? — прошепотів я. Серце в мене завмерло, коли я входив до сіней.

Хата була пуста. У ній панувало те сумне, брудне безладдя, що завжди лишається після квапливого відїзду. Купи сміття й ганчір'я лежали на підлозі, в кутку стояв дерев'яний оцеп ліжка...

Моє переповнене сльозами серце стислося. Я думав уже вийти з хати, коли раптом звернув увагу на яскраву річ, очевидно навмисне почеплену на ріжок віконної рами. Це був разок дешевого червоного намиста, яке на Поліссі звичайно звуть «кораллями»,— єдина річ, що залишилася мені на спомин про Олесю та про її ніжне, великодушне кохання.

НІЧНА ЗМІНА

В казармі чотирнадцятої роти давно закінчили вечірній переключ і проспівали молитву. Вже одинадцята година почалась, але люди не поспішають роздягатися. Завтра неділя, а в неділю всі, крім чергових, устають на годину пізніше.

Днювальний Лука Меркулов тільки-но «заступив на зміну». До другої години після півночі він повинен не спати, ходити по казармі в шинелі, в шапці і з багнетом при боці та стежити за порядком: за тим, щоб не було крадіжок, щоб люди не вибігали надвір роздягнені, щоб до приміщення не пробиралися сторонні особи. В разі відвідин начальства, він повинен рапортувати про те, що все гаразд, і про те, що сталося.

Меркулов днявалить не за чергою, а на покару,— за те, що минулого понеділка, під час підготовчих до стрільби вправ, його згорнута шинель була обв'язана не ремінним тринчиком, який у нього вкрали, а мотузочком. Днювалить він через день от уже втретє, і все йому дістаються найважчі нічні години.

Меркулов поганий фронтовик. Не можна сказати, щоб він був лінивий і недбайливий. Просто йому не дається складне мистецтво чисто робити рушничні прийоми, витягати при маршируванні донизу носок ноги, «подаючись усім корпусом вперед», і в належній мірі «затаювати подих в момент спуску ударника» при стрільбі. А проте він відомий як солдат серйозний і розсудливий: в одязі додержує охайності; лихословить порівняно мало; горілку п'є тільки казенну, що її дають у великі свята, а вільного часу поволі й сумлінно шие чоботи,— не більше пари за півроку, та зате які чоботи! — величезні, важкі, що їм і вносу нема,— меркуловські чоботи.

Обличчя в нього шершаве, сіре, в один тон з шинеллю, з відтінком тієї брудної блідості, якої надає простим обличчям повітря казарм, тюрем і госпіталів. Чудне і якесь недоречне враження справляють на меркуловському обличчі опуклі очі, напрочуд ніжного й чистого кольору — добрі, дитячі й такі ясні, що здавалося, ніби вони сяють. Губи в Меркулова простодушні, товсті, особливо верхня, над якою наче прилизано рідкий бурий пушок.

У казармі гомін. Чотири довгі наскрізні кімнати ледве освітлені чадним червонуватим світлом чотирьох жерстяних нічників, що висять у кожному взводі на стіні ручкою на цвяшку. Посередині кімнат тягнуться в два ряди суцільні нари, накриті зверху сінниками. Стіни побілені вапном, а знизу пофарбовані коричневою олійною фарбою. Вздовж стін стоять у довгих дерев'яних стойках гарними, стрункими шеретами рушниці; над ними висять в рамках олеографії і гравюри, що зображують в грубому, наочному вигляді всю солдатську науку.

Меркулов повільно ходить із взводу до взводу, йому нудно, хочеться спати, і він почуває заздрість до всіх отих людей, що ворухаться, галасують і регочуть у важкій імлі казарми. У всіх у них попереду так багато годин сну, що вони не бояться урвати від нього кілька хвилин. Та найтяжча, найнеприємніша — свідомість, що через півгодини вся рота замовкне, засне, і тільки Меркулов не буде спати — нудьгуючий і забутий, самотній серед сотні людей, перенесених якоюсь жахливою, таємничою силою в невідомий світ.

У другому взводі тісно збилися до купи щось із десять чи дванадцять солдатиків. Вони так близько порозсідались і порозлягались один біля одного на нарах, що одразу не розбереш, до яких голів і спин належать які руки і ноги. У двох-трьох місцях раз ураз спалахують червоні вогники цигарок. У самій середині сидить, підгорнувши під себе ноги, старий солдат Замошников, — «дядько Замошников», як називає його вся рота. Замошников — маленький, худий, рухливий солдатик, загальний улюбленець, заспівувач і добровільний розважальник. Розмірено похитуючись туди й сюди і тручи коліна долонями, він розказує казку, додержуючись весь час зниженого, повільного й начебто здивованого тону. Його слухають у зосередженій мовчанці. Часом один з присутніх, захоплений цікавою розповіддю, раптом додасть, не втерпівши, квапливий, захоплено-лайливий вигук.

Меркулов спинається біля купки й байдуже дослухається.

— І посилає ото йому турецький султан величезну бочку маку й пише до нього листа: «Вашеє привасхадительство, славний і хоробрий генерале Скобелев! Даю я тобі три дні і три ночі строку, щоб ти перелічив увесь оцей мак до останньої зернини. І скільки, значить, ти зерен налічиш, стільки в мене в моєму війську є солдатів». Прочитав генерал Скобелев султанового листа та й зовсім навіть від цього не злякався, а тільки, навпаки, посилає назад турецькому султанові жменьку стручкового перцю. — «У мене, — каже, — солдатів куди менше, ніж у тебе, всього тільки одна маленька жменька, а ну-бо, спробуй-но, — розкуси!..»

— Здорово повернув! — схвалює голос за спиною в Замошникова.

Інші слухачі стримано сміються.

— Авжеж... На ось, каже, розкуси, спробуй! — повторює Замошников, шкодуючи розстатися з виграшним місцем. — Султан ото йому, значить, бочку маку, а він йому жменю перцю: «На ось, каже, покуштуй!»

Це Скобелев ото наш до султана турецького. «У мене, каже, солдатів лише одна жменька, а спробуй-но, спробуй, розкуси!..»

— Уся, чи що, казка, дядьку Замошников? — несміливо питає якийсь нетерплячий слухач.

— А ти... зажди, братіку мій, — досадливо кидає йому Замошников. — Ти не підганяй... Казку казати — це, брат, теж не бліх ловити... Авжеж... — Потім, помовчавши трохи й заспокоївшись, він веде далі казку. — Атож... «Хоч і мала, каже, жменька, а спробуй-но, розкуси...» Прочитав турецький султан скобелевського листа та й знову до нього пише: «Забери ти, поки не пізно, своє хоробре військо з моєї турецької землі... А якщо ти свого хороброго війська забрати не схочеш, то дам я своїм солдатам по чарці горілки, солдати мої від цього розсердяться й виженуть за три дні всю твою армію з Туреччини». А Скобелев йому зразу ж відповідь: «Великий і славний турецький султане, як це смієш ти, турецька твоя морда, мені такі слова писати? Знайшов чим страхати: «по чарці горілки дам!..» А я ось своїм солдатикам три дні лопати нічого не дам, і вони тебе, розпротакого сина, з усім твоїм військом живцем зжеруть, і назад не вернуть, так ти без вісті й пропадеш, собача личино, свиняче твоє вухо!..» Як почув ці слова турецький султан, дуже він, братця, в той час налякався й зараз подався на замирення. — «Ну, каже, тебе зовсім до бога і з військом з твоїм. Ось тобі мельйонт карбованців грошей, і відчепися ти від мене, будь ласка...»

Замошников мовчить з хвилину і потім додає коротко:

— Вся казка, хлопці.

Слухачі жвавішають, і купка починає ворухитися. З усіх боків чути схвальну лайку.

— Добре він його, братця!..

— Авже-еж, влучив... нічого не скажеш..

— Куди вже краще... Я, каже, своїм солдатам три дні їсти не дам, то вони тебе, мерзотника, живцем зжеруть. Як він йому сказав, дядьку Замошников? Га, дядьку Замошников?

Замошников повторює ту ж саму фразу слово в слово.

— Куди ж проти наших! — підхоплюють хвостовиті голоси.

— Ку-у-ди-и!.. Проти руцьких ото!

— Якщо проти наших, то це ще, брат, почекати треба.

— Та ще й як почекати... Це таке діло, що треба поблагословившись та каші спершу попоївши.

Замошников у цей час тягнеться до вогника цигарки, який то спалахує, то пригасає біля нього, і каже небало:

— Дай-но, братіку, потягнути разочок. Чогось смерть як курити хоця.

Він кілька разів підряд квапливо й глибоко затягається, пускаючи дим з носа двома рівними, густими цівками. Обличчя його, особливо підборіддя й губи, навпереміну то осяваються червоним блиском, то вмить гаснуть, зникають у темряві. Чиясь рука простягається до його рота за цигаркою, і чийсь голос просить:

— Ану-бо, дядьку Замошников, залиши, я покурю трошки.
— Хто курне, а хто й поплює, — відрізує Замошников.
Солдати сміються: «Ох цей Замошников... завжди таке втне!..»
Заохочений Замошников далі жартує:

— Знаєш, брат, як ниньки курять? Тютюнець май, папірця дай, от і покуримо.

Одначе він тут-таки суне в простягнену руку недокурок, спльовує набік, перехилившись через чийось спину, і каже:

— А ось теж, хлопці, знаю я ще одну історію. Може, хто чув з вас? Про те, як солдат причепив собі залізні кігті й лазив до царівни на вежу? Якщо знаєте, то я краще й не розказуватиму.

— Не знаємо... Ні, ні... Катай, дядьку Замошников. Ніхто не чув.

— Починається це так; що був собі на світі солдат Яшка, Мідна пряжка. І був, братця, цей солдат дивна людина на світі...

Меркулов мляво відходить собі. Іншим часом він сам з великою приємністю слухав би казки Замошникова, але тепер йому навіть здається дивним, як це інші можуть слухати з такою цікавістю речі нецікаві, нудні і, головне, завідомо вигадані.

«Ач, чорти, і сон їх не бере, — злобно думає Меркулов. — Цілу ніч собі хроптимуть».

Він підходить до вікна. Шибки зсередини спітніли, і по них раз у раз швидко й звивисто збігають краплі. Меркулов протирає рукавом шинелі шибку, притуляється до неї лобом і затуляє очі з обох боків долонями, щоб не заважало світло нічника. Надворі осіння, дощова, чорна ніч. Світло, що падає з вікна, лежить на землі косим, витягнутим чотирикутником, і видно, як у цій світлій смузі береться брижами від дощу велика калюжа. Далеко попереду й унизу, наче край світу, ледве-ледве блимає світло в містечку. Більше нічого не розрізняє око в темряві непогожої ночі.

Постоявши трохи біля вікна, Меркулов іде далі, до четвертого взводу, обходить його й повільно бреде по другий бік казарми, вздовж вікон. На самому кінці нар, обабіч рогу сіли, поспускавши ноги, два солдати — Панчук і Коваль. Між ними стоїть маленька дерев'яна скринька з замком на кільцях. На скриньці, лежить ціла хлібина, нарізана товстими скибками на всю довжину, п'ять цибулин, шматок свинячого сала й дрібчата сіра сіль у чистій ганчірці. Панчук і Коваль зв'язані між собою чудною, мовчазною дружбаю, що ґрунтується на незвичайній ненажерливості. Їм неvistачає казенних шести фунтів хліба; вони прикупувають його щодня в товаришів і завжди поїдають його разом, звичайно увечері, не перекидаючись при цьому жодним словом. Обидва вони з заможних родин і щомісяця одержують з дому по карбованцю й навіть по два...

Кожен з них по черзі вузьким ножиком, сточеним так, що його вістря аж увігнулося всередину, відрізує кілька тонких, як цигарковий папір, шматочків сала й акуратно розкладає їх між двома скибками хліба, круто посоленими з обох боків. Потім вони починають мовчки й повіль-

но поїдати ці величезні бутерброди, ліниво метляючи спущеними донизу ногами.

Меркулов спиняється проти них і тупо дивиться, як вони їдять. Вигляд сала викликає в нього під язиком гостру слину, але просити він не наважується: однаково він дістане у відповідь відмову й гостре глузування. Проте він усе-таки вимовляє голосом, який зривається і в якому чути майже прохання:

— Хліб-сіль, хлопці.

— Їм, та свій, а ти поряд постій,— відповідає зовсім серйозно Коваль і, не дивлячись на Меркулова, обчищає ножем від коричневого лущиння цибулину, ріже її на чотири частини, вмочує одну в сіль і жує її з соковитим хрустінням. Панчук нічого не каже, але дивиться просто в обличчя Меркулову тупими, сонними, нерухомими очима. Він гучно плямкає, і в нього на масивних вилицях, під шкірою, що обтягає їх, напружуються й рухаються зв'язки щелепних м'язів.

Кілька хвилин усі троє мовчать. Нарешті Панчук насилу ковтає великий шматок і здушеним голосом байдуже питає:

— Що, брат, днювалиш?

Він і без того дуже добре знає, що Меркулов днювалить, і запитав про це знічев'я, без будь-якої цікавості; просто, так собі, спиталося. І Меркулов так само байдуже пускає, замість відповіді, довгу лайку, невідомо кому адресовану: чи двом солдатам, які мають змогу об'їдатися хлібом з салом, чи начальству, що примусило Меркулова поза чергою днювалити.

Він відходить від приятелів, що продовжують свою мовчазну, повільну їду, і чвалає далі. Вогка казарма скоро нагрівається від людського дихання: Меркулову стає аж жарко в його шинелі. Кілька разів підряд він обходить усі взводи, з нудьгою прислухаючись до розмов, голосного сміху, лайки і співу, що довго не вщухають у роті. Ніщо його не смішить і не цікавить, але в душі йому дуже хочеться, щоб іще довго, довго, хоч цілу ніч, не затихав цей гамір, аби тільки йому, Меркулову, не залишатися самому в жакливій тиші казарми, що спить.

В кінці першого взводу стоять окремі нари унтер-офіцера Євдокима Івановича Ноги, найближчого начальника Меркулова. Євдоким Іванович — великий франт, бабій, балакун і людина заможна. Його нари поверх сінника застелені товстою ватяною ковдрою, пошитою з безлічі різнобарвних квадратиків і трикутників; в головах до дерев'яної спинки приліплено хлібом маленьке, кругле, тріснуте посередині дзеркальце в бляшаній оправі.

Євдоким Іванович, без мундира й босий, лежить поверх своєї чудової ковдри на спині, заклавши за голову руки й задерши догори ноги, що з них одна впирається п'яткою в стіну, а друга через неї перекинута. З кутка рота стирчить у нього очеретяний мундштук з уставленою в нього «самокруткою», яка димить. Перед унтер-офіцером у понурій, сумній і покірній позі великої мавпи стоїть рядовий його взводу Шангірей Ка-

мафутдинов — блідий, брудний, дурнуватий татарин, який не вивчив за три роки своєї служби майже жодного російського слова, — посміховисько всієї роти, жах і ганьба інспекторських оглядів.

Нозі не спиться, і, користуючись нагодою, він «репетить» з Камафутдиновим «словесність». У татарина від розумового напруження скроні і кінець носа вкрилися дрібними краплями поту. Час від часу він витягає з кишені брудну ганчірку і з силою тре нею свої заражені трахомою, запалені, розпухлі гнійні очі.

— йолопе турецький! Пико! Що я в тебе питаю? Ну! Що я в тебе питаю, ідоле? — гарячиться Нога.

Камафутдинов мовчить.

— Ефіоп невмитий! Як твоя рушниця називається? Кажі, як твоя рушниця називається, худобино підла!

Камафутдинов тре свої хворі очі, переступає з ноги на ногу, але й далі мовчить.

— Ах ти!.. Просто сил вже нема! Ну, повторюй за мною... — І Нога вимовляє, голосно відрубуючи кожен склад: — Ма-ло-ка-лі-бер-на, ско-ро-стріль-на.

— Малякарлі... карасті... — злякано й квапливо повторює Камафутдинов.

— Дурню! Не поспішай... Ще раз: малокаліберна, скорострільна...

— Маляклі... скарлястіль...

— У-у! Личина татарська! — І Нога злобно скривлює до нього фізіономію. — Ну, чорт з тобою... Далі повторюй: піхотна гвинтівка...

— Піхоть бинтіфк...

— Із ковзним затвором...

— Засквзіітвором...

— Системи Бердана, номер другий...

— Ссем бирдан, номер руги.

— Так... Ну, катай спочатку.

Татарин мляво мнеться і знову лізе до кишені по ганчірку.

— Ну ж! Чорт!

— К... к... калі... калібрі... засквзі... — Камафутдинов наздогад добирає перші, які трапляються йому, звуки.

— Засквзі-і! — перебиває його унтер-офіцер. — Сам ти засквзі... Вставати мені тільки не хочеться, а то б я тобі випрасував пику! Весь фасон ти в мене у взводі порушуєш!.. Ти думаєш, з мене через тебе не зиськується?.. Суворо, брат, зиськується... Ну, повторюй знову: малокаліберна, скорострільна...

В кінці першого взводу, поблизу залізної грубки, розляглися, на нарах головами один до одного троє старих солдатів і співають півголосом, але з великим почуттям і з видимим задоволенням вольну, «свою», сільську пісню. Перший голос високим, ніжним фальцетом виводить сумну мелодію, недбало вимовляючи слова і вставляючи в них для співучості зайві голосні. Другий співець старанно й дбайливо втворює йому в терцію

сиплим, але приємним і соковитим тенорком, трохи в ніс. Третій співає в октаву з першим глухим і невиразним голосом; в деяких місцях він на-вмисно мовчить, пропускає два такти і раптом зразу підхоплює й наздо-ганяє товаришів у своєрідній фузі.

Мій спокій і радість, прощай,—
Від'їжджає милий у далекий край.
Ах, ми повинні
З то-обо-ою...—

погоджено й гарно виводять перші голоси, а третій, відставши від них після слова «повинні», раптом приєднується до них, рішуче, міцно підхоплюючи:

Розлучитися.

І потім усі троє співають разом:

Тебе мені не видати,
В темну нічку разом не гуляти.

Закінчивши куплет, голос, що співав мелодію, раптом бере стра-шенно високу ноту й довго-довго тягне її, широко розтуливши при цьому рота, зажмуривши очі й наморщивши від зусилля носа. Потім, зразу обі-рвавши, наче відкинувши цю ноту, він робить маленьку паузу, відкаш-люється і починає знову:

Охи, в темину нічку
Мені не сипиться,
Сама я не знаю, чо-о-ому...

— Мій пане, чому! — вступає раптом третій упевненим речитати-вом, і знову всі троє співають далі:

Охи, пам'ятатиму я
Твої ласкаві очі,
Розмову веселу твою...

Пісня ця відома Меркулову ще з села, і тому він слухає її дуже уважно. Йому здається, що добре було б тепер лежати роздягненим, укрившись з головою шинеллю, і думати про село та про своїх, думати доти, поки сон тихо й ласкаво не склепить йому очі...

Співці раптом змовкають. Меркулов довго чекає, щоб вони знову за-співали; йому подобається невиразний сум і жаль до самого себе, що їх завжди викликають у нього журливі мотиви. Але солдати лежать мовчки на животах, головами один до одного: мабуть, тужлива пісня й на них навіяла мовчазну нудьгу. Меркулов глибоко зітхає, довго чуває під ши-неллю засвербілі груди, зробивши при цьому страдницьке обличчя, і по-вільно відходить від співців.

Казарма затихає поступово. Тільки в другому взводі чути раз у раз вибухи бурхливого реготу. Замошников уже закінчив історію про сол-

дата з залізними кігтями й тепер починає «приставляти». Він сам — і актор і імпровізатор, його улюблений номер, який він оце й розігрує, — це полковий огляд, що його робить суворий генерал Замошников. Тут він з'являється по черзі й товстим генералом із задешкою, і полковим командиром, і штабс-капітаном Глазуновим, і фельдфебелем Тарасом Гавриловичем, і старенькою хохлушкою, яка тільки що прийшла з села й «вісімнадцять літ москалів не бачила», і кривоногим, косим рядовим Твердохлібом, і плачучою дитиною, і сердитою панею з собачкою, і татарином Камафутдиновим, і цілим батальйоном солдатів, і музикою, і полковим лікарем. Напевно, кожен із слухачів не менш як десять разів бував на «приставляннях» Замошникова, та цікавість зовсім не послаблюється від цього, тим більше, що Замошников завжди наново прикрашає свої діалоги влучними римами й раз у раз загинає приказки, одна за одну несподіваніші й непристойніші... Замошников веде сцену, стоячи в проході між нарами і вікном, глядачі порозсідались і порозлягались на нарах.

— Муз-зиканти, по місця-а-а-ах! — командує Замошников хрипким, навмисно здушеним голосом, перебільшено роззявляючи рота й трусячи закинутою назад головою: він, звичайно, боїться кричати гучно й цими засобами зображує до певної міри оглушливість команди полкового командира. — По-олк! Слуха-а-ай! На краю-у-ул! Музико, грай!.. Трам, папім, тати-ра-рам...

Замошников трубить марш, надуваючи щоки й ляскаючи себе по них долонями, як по барабану. Потім він говорить жвавою скоромовкою:

— От іде на білому коні хоробрий генерал Замошников. Виглядає соколом, груди колесом. Весь мундир в орденах, глянеш — просто тебе бере страх. — «Здорові були, молодці, славні нижньоломівці!» — «Здража-ла-васс!» — «Молодці, хлопці!» — «Раді старатися, васс!..» — Зараз полковий до нього з рапортом: — «Вашому привасходительству, славному й хороброму генералові Замошникову маю честь лепортувати... В Нижньоломівському превеселому полку все гаразд. За списком солдатів ціла тища. Сто чоловік у лазареті валяється, сто по шинках шалається та сто у втікачах вважається. П'ятдесят під парканом лежать, п'ятдесят під арештом сидять, а п'ятдесят ц'яні — на ногах не стоять... Двісті з торбами пішли по світу, а інших зовсім нема куди діти. Не стрижені, не бриті, пики в них не вміті, під очима синці підбиті. Цілий рік нічого не їли, не пили, а тільки все по дівках ходили. Нема за наш полк на світі веселішого!» — «Молодці, хлопці, спасибі, красунчики!» — «Раді старатися, васс...» — «Претензій не маєте?» — «Не маємо, васс...» — «Хліба багато їсте?» — «Так точно, васс... дуже багато: як їмо, то за вухами лящить, а з'їмо, то в череві бурчить». — «Молодці, братця. Так і треба. Співай пісні, хоч трісни, дивись, як орел, а їсти не проси. Видати кожному солдатикові по маніріці горілки, та по фунтові тютюну, та грошима полтиник». — «Дякуємо, васс...»

«А тут зараз полковий наперед виїжджає.— «По цирмурияльному маршу, поротно, на двовзводну дистанцію... Перша рота, кроком!» Музика. Ту-ру-рум турум... ідуть — ать, два! ать, два... Лівою!.. Лівою!.. Раптом: «Сті-ій! На-за-ад! Відставити-и!» — «Що т-таке за історія?» — «Це у вас яка рота, полковнику?» — «Чотирнадцята — нарізна, вассс...» — «А то що за пика крива стоїть у строю?» — «Рядовий Твердохліб, вассс...» — «Прогнати з огляду та всипати п'ятдесят...»

Солдати регочуть, і найголосніше рядовий Твердохліб, якого звідусіль штовхають попід боки ліктями. Далі звичайно йде оповідання про те, як після огляду генерал Замошников обідає в полкового командира.

«Вам борщу чи супу, вассс?..» — «Мені б і того і другого... та якомога більше...» — «А горілочкі, вассс?..» — «Гм... можна й горілочкі... скляночку». Потім іде витончена розмова з полковницькою дочкою.— «Панночко, почастуйте поцілунком». — «Ах, що ви... невже це можна при татусеві?.. Вони побачать...» — «Не можна, значить?» — «Аххх... ніяк неможливо». — «В такому разі дозвольте-но ручку». — «Ручку будь ласка...»

Та Замошников не встигає закінчити «приставляння». Раптом розчиняються двері казарми, і в просвіті з'являється постать фельдфебеля Тараса Гавриловича, в самій спідній білизні, в туплях на босу ногу і в окулярах.

— Чого ви гогочете, немов жеребці перед вівсом? — лунає його сердитий старечий окрик.— Коли ви втихомиритеся?! Ось я вас усіх зараз по пиках розкасирую. Ну!.. Хутко розійдись!..

Солдати поволі, неохоче розходяться по своїх місцях. Надзвичайно швидко, за якихось п'ять хвилин, казарма зовсім стихає. Десь серед нар чути поквалпливий шепіт — хтось молиться: «Господи, Сусе Христе... Сине Божий, помилуй нас... Пресвята Тройце, помилуй нас». Десь лунко падають один за одним на асфальтову підлогу скинуті з ніг чоботи. Хтось кашляє глухо, з надсадою, по-овечому... Життя одразу завмерло.

Меркулоє далі ходить по казармі. Він іде вздовж стіни, машинально обдираючи нігтем великого пальця олійну фарбу. Солдати лежать на нарах, укриті зверху сірими шинелями, тісно попритулявшись один до одного. При тьмяному, чадному світлі нічників обриси фігур тих, що сплять, втрачають різкість, зливаються, і здається, ніби це лежать не люди, а сірі, одноманітні й нерухомі купи шинелей.

Знічев'я Меркулоє, придивляється до тих, що сплять: один лежить на спині, піднявши й зігнувши під гострим кутом ноги; він напівроззявив рота й дихає глибоко й рівно; з обличчя в нього не сходить спокійний дурний вираз. Другий спить на животі, уткнувшись головою в згин лівої руки, тимчасом як права простягнута вздовж тіла й вивернута долонею назовні. Голі ноги висунулися з-під короткої шинелі; литки на них напружились, а кінці пальців зведені, як у судорозі. Ось скорчився солдат Єстифеев, земляк Меркулоєва й сусід його по строю. Здається, і навмисно не прибереш такої неприродної пози: голова глибоко засунута під кумачеву

засмальцьовану подушку, ноги притулені мало не до самого підборіддя. Мабуть, кров прилила в Єстифеева до голови, бо з-під подушки чути повільний, тяжкий стогін.

Меркулову моторошно й важко. Лише кілька хвилин тому всі ці сто чоловік ходили, сміялись, розмовляли, лаялись... І ось вони, всі до одного, лежать нерухомі, стогнуть і хропуть, охоплені й поглинуті якимось іншим, незрозумілим, таємничим життям. Для кожного з них уже нема більше ні військової служби з її тягарем і напускними веселощами, ні нудного мороку казарми, ні сусіда, що неспокійно кидається в нього на грудях головою, ні Меркулова, що самотньо бродить зі своєю нудьгою. І темний жах заповзає потроху в серце Меркулова, зморщує шкіру в нього на черепі і хвилюю холодних мурашок біжить по його спині.

Він спиняється проти годинника, що висить у третьому взводі під нічником, і довго, пильно дивиться на нього. Меркулов погано розбирає час, але він знає (це йому терпляче й докладно пояснював сьогодні черговий), що коли велика стрілка стане просто догори, а маленька майже перпендикулярно до неї справа, то тоді треба йому змінитися. Це — звичайний годинник, ціна якому два карбованці, з білим квадратним циферблатом, розмальованим по кутках трояндами, з мідними гирками, до одної з яких підв'язано мотузочком камінь і залізний болт, з побитим від часу, наче пожованим, мідним маятником.

— Ті-та, ті-та,— відлічує серед тиші маятник, і Меркулов уважно дослухається до його ходу. Перший удар слабкіший і чистіший, а другий звучить глухо й вибивається через силу, начебто його щось затримує, і чути, як між двома ударами всередині годинника пересмикується якийсь ланцюжок.— Ті-к-та, ті-к-та...— і Меркулов шепоче слідом за ходом годинника: «Тягота, тягота»... Дивний духовний зв'язок є між цим годинником і нічним неспанням Меркулова: наче обидва вони — двоє на всю казарму — приречені якоюсь жорстокою силою тоскно відлічувати секунди й мучитися довгою самотністю. «Тягота, тягота»,— монотонно й стомлено шепоче маятник. В казармі нудно й моторошно, нічники ледве світять, в кутках купчаться потворні тіні, і Меркулов сонно шепоче разом з маятником: «Тя-го-та...»

Потім він іде в далекий куток першого взводу й сідає між грубкою і рушничною пірамідою, на високому табуреті з засмальцьованим і почорнілим від часу сидінням. Від залізної грубки йде слабке тепло разом з запахом чаду. Меркулов глибоко засовує руки в рукави й задумується.

Згадується йому лист, одержаний позавчора «з батьківщини». Цей лист читали йому вголос: спочатку взводний унтер-офіцер, потім ротний писар, потім усі письменні земляки, отож текст листа Меркулов устиг вичити напам'ять і навіть підказував читцям нерозбірливі місця.

«Лист солдатський, піхотний, дуже потрібний. Лист пущений з батьківщини 20-го вересня цього року. Село Мокрі Верхи, від батька вашого.

«Любий синку наш Луко Мусійовичу!

«В перших рядках цього листа посилаємо тобі батьківське наше благословення й бажаємо від господи бога швидкого й щасливого успіху в ділах ваших і повідомляємо вас, що ми з матусею вашою Ликерою Трохимівною, хвалити бога, живі й здорові, чого й вам бажаємо. Ще кланяється вам любляча дружина Тетяна Іванівна й посилає своє щиро любляче по-дружнє шанування, з любовію низький поклон і бажає вам від бога всього доброго. Ще кланяється тобі любий тестечко твій Іван Федосійович з дружиною й з дітками і бажає вам успіху в ділах ваших. Ще кланяється вам братік ваш Микола Мусійович з дружиною й дітками та з низьким поклоном бажає вам від бога всього доброго.

«А в нас усе, хвалити бога, гаразд, чого й тобі від усієї душі бажаємо. В селі в нас усе по-старому. На пречисту згорів у нас Микола Іванов з великої дороги. Безпремінно ніхто, як Матюшка спалив: так і урядник сказав. Любий Лукашу, прошу я тебе, пропиши ясніше, я у вашому листі нічого не зрозумів, бо погано писано, ніхто не може прочитати, і пропиши, хто його писав і хто писав адресу, не можна зрозуміти, чия це рука писала, але приблизно ви пишете таку нісенітницю, що не можна й вірити такій дурниці. З цим залишаюсь, люблячий батько М. Меркулов, а за нього, неграмотного, розписався Ананій Климов».

— Ох, біда, біда,— шепоче Меркулов і при цьому хитає головою й з гіркотою клацає язиком. Думає він про те, що два ще роки з лишком залишилось йому «сповнювати обов'язок вітчизні», про те, як важко й гірко жити на чужій стороні, думає й про свою дружину Тетяну Іванівну.— «Жіночка вона молода, весела, балувана. Теж, мабуть, нелегко жити чотири роки без чоловіка, в чужій родині... Солдатка... Звісно, які вони, солдатики оті самі... От поручик Забіякін завжди сміється...— «Ти жонатий?» питає.— «Так точно, вашбродь, жонатий».— «Ну, то зажди, зажди, каже, повернешся зі служби — в хазяйстві нові робітники придуть». Гм!.. Добре йому сміятися. Товстий та пещений... Встав раненько — чайку з булочкою напився... денщик йому чобітки чисті подав. Вийшов на навчання — те й знає, що сигарочки собі попалоє. А ти ось сиди цілу ніч... Ех, біда, біда, біда-а-а,— шепоче Меркулов, закінчуючи останнє слово довгим, глибоким позіхом, від якого в нього аж сльози виступають на очах.

Ніколи ще Меркулов не почував себе таким занедбаним, покинутим, безпорадним... Хочеться йому поговорити з якою-небудь доброю й мовчазною людиною, сказати їй жалісними словами про всі свої жалі й турботи, і щоб ця добра й мовчазна людина слухала уважно, все розуміла б і всьому співчувала... Та де ж її знайдеш, цю людину? Кожне про себе дбає, в кожного свій клопіт. «Гірко, братіку мій»,— думає, похитуючи головою, Меркулов і слідом за тим вимовляє вголос протяжно, співучо: «о-ох, та й гі-і-ірко...».

І от, потроху, півголосом, Меркулов починає наспівувати. Спочатку в його пісні майже нема слів. Виходить щось тужливе, сумне й безладне, але таке, що розм'якшує й приємно зворушує душу: «Е-е-а-ах ти-и,

та е-е-ох гі-і-ірко-о...» Потім починають добиратися й слова — все такі хороші, зворушливі слова:

О-ох та ти, моя матінко,
Е-ох та моя ріднесенька-а-а...

Тут Меркулов остаточно проймається глибоким жалем до бідолашного, забутого солдата Луки Меркулова. Годують його впроголодь, призначають поза чергою днювалити, взводний його лає, командир відділення лає, — часом і кулаком стусоне в зуби, — навчання важке, трудне... Чи багато треба, щоб захворіти, руку або ногу зламати, від очної хвороби осліпнути, — он у половини роти очі гнояться? А то, може, і померти в чужій стороні доведеться... Щось гірке підступає Меркулову до самого горла, щось починає злегка пощипувати за повіки, а під грудьми він відчуває приплив неприродної, завмираючої, млосної, солодкуватої туги. І ще більше зворушують його сумні слова імпровізованої пісні, ще ніжнішим і прекраснішим здається йому свій власний мотив:

Ох, ти, моя матінко,
У труну ти мене поклади,
У труну поклади та в соснову,
У соснову труну та в осикову...

Повітря в казармі згустилося і стало нестерпно важким. Наче в лазні, крізь запону пари, слабкими, розпливчастими плямами блимають нічники, в яких стекла почорніли зверху від кіптяви. Меркулов сидить, згорбившись, переплівши ноги за перекладину табурета й глибоко засунувши руки в рукави шинелі. Тісно, жарко й незручно йому в шинелі, — комір тре потилицю, гачки душать горло, і спати йому хочеться страшенно. Повіки в нього наче розпухли й сверблять, у вухах стоїть якийсь глухий, безперервний шум, а десь усередині, чи то в грудях, чи то в животі, все не проходить тягуча, нудотна, фізична знемога. Меркулов не хоче піддаватися сну, але час від часу щось м'яке і владне приємно стискує йому голову; тоді повіки раптом затремтять і склепляться з утомною різзю, нудотна знемога відразу зникає, і вже нема більше ні казарми, ні довгої ночі, і на кілька секунд Меркулову легко й спокійно до блаженства. Він сам не помічає в цей час, що голова його короткими, раптовими поштовхами падає все нижче й нижче, і враз... дуже хитнувшись усім тілом вперед, він злякано розплющує очі, випростується, струпує головою, і знову заходить йому в груди нудотна, смокчуча знемога безсоння.

А пам'ять Меркулова в ці короткі секунди несподіваної напівдрімоти все не може відірватися від села, і приємно йому і цікаво, що хоч би про що він згадав, то зараз-таки це й бачить перед очима, — так яскраво, виразно й гарно бачить, як ніколи не побачиш наяву. Ось його старий, білий, весь усипаний «гречкою» кінь. Стоїть він на зеленому вигоні зі своїми зігнутими передніми ногами, на крижах у нього виступають косточками, ребра на боках різко випинаються. Голова його понуро й нерухомо

опущена донизу, дрябла нижня губа, з рідким, рівним і довгим волоссям, одвисла, очі, кольору виляної бірюзи з білими віями, дивляться тупо й здивовано.

А тут, зараз-таки за вигоном, іде битий широкий шлях і здається Меркулову, що тепер — теплий вечір ранньої весни, і що вся дорога, чорна від грязюки, рябіє від слідів копит, а в глибоких коліях стоїть вода, рожева і янтарна від вечірньої заграви. Перетинаючи дорогу, в'ється з-під дерев'яного містка вузька річечка, наче стиснута в невисоких, але крутих смарагдово-зелених берегах, гладенька, як дзеркало, і вже трохи повита вдалині легким туманом. Правильно й різко відбилися в ній верхівками донизу прибережні стрімкі, вкриті жовто-зеленим пухом верби і самі береги, які здаються у воді ще свіжішими, ще зеленішими. А он віддалік, на ясному небі струнко й чітко вимальовується дзвіниця церкви, дерев'яна, біла з рожевими подовжніми смугами і з стрімким зеленим дахом. Зараз-таки поряд з церквою й меркуловський город: он навіть видно похилене набік опудало в старому батьківському кашкеті, з розчепіреними рукавами, обшарпаними на кінцях, яке наче падало наперед і назавжди застигло в рішучій і напруженій позі...

І здається Меркулову, що він сам іде цією чорною, грязькою дорогою, повертаючися з поля. Він боком сидить на білому коні, метляючи спущеними донизу ногами й соваючись при кожному кроці коня туди й сюди на його хребті. Ноги коня гучно чалапають, вилізаючи з грязюки. Легкий вітерець ледве торкається обличчя Меркулова, приносячи з собою глибокий, свіжий аромат землі, ще не висохлої після снігу, і добре, радісно на душі в Меркулова. Втомився він, знемігся, подряпавши за цей день мало не цілу десятину землі; ние в нього все тіло, ломить руки, важко згинати й розгинати спину, а він, недбало метляючи ногами, заходиться собі на всі груди:

Ви сади-и мої, са-ади!...

Ах, як добре йому буде зараз, коли він ляже в прохолодній клуні, на соломі, витягнувши й вільно розкидавши натруджені руки і ноги!..

Голова Меркулова знову падає донизу, мало не торкаючись колін, і знову Меркулов прокидається з нудотним, млосним відчуттям у грудях. «Невже я задрімав? — шепоче він здивовано. — Оце то так!» Йому страшенно жалко тільки-но баченої чорної весняної дороги, запаху свіжої землі і пишного відображення прибережних верб у гладенькому дзеркалі річки. Але він боїться спати і, щоб підбадьоритися, знову починає ходити по казармі. Ноги в нього затерпли від довгого сидіння, і при перших кроках він зовсім не почувває їх.

Проходячи повз годинник, Меркулов дивиться на циферблат. Велика стрілка вперлася просто вгору, а маленька відійшла від неї зовсім трошки вправо. «Після півночі», — міркує собі Меркулов. Він сильно позіхає, швидким рухом кілька разів підряд хрестить рота й бурмоче щось ніби молитву: «Господи... царице небесна... ще, мабуть, години зо дві з поло-

виною залишилось... Святі угодники... Петра, Олексія, Іони, Пилипа... добропожилих отців і братій наших...»

Гас догоряє в нічниках, і в казармі стає зовсім темно. Пози тих, що сплять, хворобливо напружені, неприродні. Мабуть, у всіх на жорстких сінниках позамлівали руки й затерпли голови. Звідусіль, з усіх боків чути жалібний стогін, глибоке зітхання, хворобливе хропіння, яким ті, що спали, захлиналися. Щось зловісне, гнітюче, таємниче вчувається в цих нелюдських звуках, які вилітають серед сумного мороку з-під сірих, одноманітних куп...

— Надвір вийти, чи що? — каже Меркулов самому собі вголос і по волі йде до дверей.

Надворі — густа темрява, і лле, не перестаючи, дрібний, рясний дощ. На другому кінці подвір'я ледве вимальовується ряд тьмяно освітлених вікон: це казарми п'ятнадцятої і шістнадцятої рот. Дощик глухо тарабанить по даху, стукає в шибки, стукає по меркуловському кашкеті. Десь поблизу біжить вода, дзвінко й поквалливо дзюрчить з жолоба й потім хлюпає по якомусь камінню. Крізь цей шум Меркулову вчуваються часом дивні звуки! Наче хтось іде до нього вздовж казарменої стіни, часто й важко чалапаючи по калюжах ногами. Меркулов обертається в той бік і напружує зір. Чалапання зразу ж припиняється. Та ледве Меркулов одвернеться, як знову починають чалапати по воді важкі, квалливі кроки. «Верзеться!» — вирішує Меркулов і задирає догори голову, підставляючи обличчя під рясні краплі... На небі нема жодної зірки...

Раптом поряд, у казармі тринадцятої роти, швидко розчиняються на двір вхідні двері, і дверний блок пронизливо звискує на весь двір. На секунду в слабкому світлі розчинених дверей промайнула постать солдата в шинелі і в шапці. Та двері зразу ж зачинилися, притягнені вискливим блоком, і в темряві не можна навіть визначити їх місця. Солдат, що вийшов з казарми, стоїть на ганку; чути, як він крикає від свіжого повітря й сильно тре одну руку другою.

«Теж днювальний, мабуть», — думає Меркулов, і його нестримно тягне підійти до цієї несплячої, живої людини, подивитися на її обличчя або хоч послухати її голос.

— Гей, землячок! — гукає Меркулов до невидного в темряві солдата. — А чи нема у вас, землячок, сирника?

Здається, повинен бути, — відповідає з ганку глухий і сиплий голос — Почекай... я зараз...

І Меркулов чує, як солдат довго обмацує собі кишені і як, нарешті, торохтять в коробці знайдені сирники.

Обидва солдати сходяться на середині між двома казармами біля колодязя, шукаючи один одного по звуку чобіт, які чалапають по мокрій, слизькій глині.

— Ось вам сирники, — каже солдат, а що Меркулов не може зразу знайти його простягнутої руки, то він злегка торохтить коробкою.

Але Меркулову сірників зовсім не треба,— він не курить,— йому тільки хотілося хоч хвилину побути коло живої людини, не охопленої цією чудною, надприродною силою сну.

— Спасибі вам,— каже Меркулов: — мені тільки парочку. В мене в казармі є коробка, та от сірники, признатися, вийшли.

Обидва солдати заходять під високий навіс, влаштований над колодязем. Меркулов навіщось торкається величезного дерев'яного колеса, яке приводить у рух вал. Колесо жалібно рипить і робить повільний розмах. Солдати спираються ліктями на верхню цямрину колодязя і, звисивши донизу голови, пильно дивляться у зяючу темряву.

— Спати хочеться, братіку мій,— страх! — каже Меркулов і голосно позіхає.

Позіхає зразу ж і другий солдат. Їх голоси і позіхи глухо, розкотисто й підсилено лунають у порожнечі глибокого колодязя.

— Година, мабуть, перша почалася? — питає знехотя, млявим голосом солдат тринадцятої роти.— Ви з якого року?

По зміненому звуковій голосу Меркулов здогадується, що солдат повернувся до нього обличчям. Повертається й Меркулов, але в темряві не бачить навіть постаті свого співрозмовника.

— Я з дев'яностого. А ви?

— І я з дев'яностого. Ви — теж орлоцькі?

— Ми — кромські.— відповідач Меркулов.— Наше село Мокрі Верхи називається. Може, чули?

— Ні... Ми здалеку... ми з-під самого Єльця. І нудьга ж, братіку ти мій! — Останні слова він вимовляє разом з позіхом, глухим, нутряним голосом і нерозбірливо, отожд у нього виходить: «і гуга і ааґець ти мій!».

Обидва вони замовкають на якийсь час. Солдат з Єльця плює крізь зуби просто в колодязь. Минає щось із десять секунд, протягом яких Меркулов з цікавістю дослухається, нахиливши голову набік. Раптом з темряви долинає незвичайно чистий і ясний — наче удар двох гладеньких каменів один об одного — звук ляпанця.

— Та й глибоко ж тут! — каже солдат з Єльця і знову плює в колодязь.

— Гріх у воду плювати. Не годиться це,— повчально зауважує Меркулов і зразу ж сам плює в свою чергу.

Обох солдатів надзвичайно цікавить те, що між плювком і звуком, який лунає згодом з колодязя, минає так багато часу.

— А що, коли туди шугнути? — раптом питає солдат з Єльця.— Мабуть, поки долетиш, то об цямрини голову зовсім поб'єш?

— А чого ж не поб'єш... Поб'єш,— впевнено озивається Меркулов. — Так поб'єш, що краще й не треба.

— Біда! — каже другий солдат, і Меркулов здогадується, що він похитує головою.

Знову настає довга мовчанка, і знову солдати плюють у колодязь. Раптом Меркулов жвавішає.

— От штука була, братіку ти мій! Сиджу я оце в казармі та й тее... задрімав, мабуть, трошки... І який мені ото... чудний сон приснився.

Йому хочеться розказати свій сон з усією принадністю дрібних поетичних подробиць, з чарівним ароматом рідної землі й далекого, звичного, улюбленого життя. Але в нього виходить щось занадто просте, бліде й нецікаве.

— Бачу я, начебто я, значить, у себе в селі. І начебто вечір... І все мені скрізь видно... тобто так видно, так видно, наче й не уві сні...

— А так... це буває,— байдуже й недбало додає другий солдат, чухаючи щоку.

— А я сам, начебто, їду верхи на коні... Є в нас такий кінь білий, років з двадцять йому, мабуть, буде... Може, вже й здох тепер...

— Як коняка сниться — це означає брехню... Обмане тебе хто-небудь,— каже солдат.

— А я ніби їду конем, і все мені скрізь видно... Ну от просто як наяву... Тобто такий це чудний сон мені привидівся...

— А так... усякі сні бувають,— ліниво вставляє солдат.— Одначе пробачення просимо,— каже він, підводячись з цямрини.— В нас фіть-фібель — чорт, ночами шалається. Всього доброго вам.

— До побачення... А ніч, ніч яка... ах ти, господи, боже мій... нічого-сінько не видно.

Після свіжого повітря казармена атмосфера в перші хвилини здається просто нестерпною. Повітря все просякнене важкими людськими випарами, їдким димом махорки, кислотою затхлістю шинельного сукна й густим запахом невипеченого хліба. Люди сплять неспокійно, кидаються, стогнуть і так хропуть, начебто кожен подих коштує їм величезних зусиль. Коли Меркулов проходить третім взводом, якийсь солдат швидко схоплюється й сідає на нарах. Він кілька секунд дико озирается навколо, наче дивуючись, і довго плямкає губами. Потім він починає люто скребти п'ятірнею: спочатку голову, потім груди, і раптом, наче підкошений сном, вмить падає на бік. Інший дерев'яним і хрипким голосом швидко бурмоче довгу фразу. Меркулов дослухається з забобонним страхом і розбирає окремі слова: «Не обривай!.. Зав'яжи вузлом!.. Вузлом зав'яжи, кажуть тобі!..» В маренні, що лунає серед ночі, завжди є щось жахливе для Меркулова. Йому здається, що ці уривчасті, несподівані слова вимовляє не людина, а хтось інший, незримий, що вселився в її душу й заволодів нею.

Годинник, як і перше, цокає нерівно, наче затримуючи другий удар, але стрілки його, як видно, залишилися там, де й були. В голові Меркулова раптом проноситься жахливе, безглузде, фантастичне припущення, що, може, час зовсім спинився, і що цілі місяці, цілі роки — вічно триватиме ця ніч; так само важко дихатимуть і маритимуть ті, що сплять, так само тьмяно світитимуть вмираючі нічники, так само байдуже й повільно стукатиме маятник. Це темне, швидке, незрозуміле самому Меркулову відчуття переповнює його душу злістю й тугою. І він

свариться в простір міцно стиснутим кулаком і шепоче, не розтулюючи зціплених щелеп:

— У-у, дияволи!.. Заждіть-но вже!

Він знову сідає на те саме місце, між грубкою і рушничною пірамідкою, і майже зразу ж лагідно й ніжно стискує йому скроні дрімота. «Про що? Про що я оце? — питає себе пошепки Меркулов, знаючи, що тепер він має владу викликати перед очима щось дуже приємне й знайоме.— Ага, так! Село... річка... А ну-бо, ну-бо... Ну, будь ласка, ну, прошу тебе...»

І знову зміїться в зеленій траві річка, то зникаючи за оксамитними горбами, то знову виблискуючи своїми дзеркальними грудьми, знову тягнеться широка, чорна, порита дорога, приємно пахне розтала земля, рожевіє вода на полях, вітер з лагідною теплою усмішкою обвіває обличчя, і знову Меркулов похитується рівномірно туди й сюди на гострому конячому хребті, тимчасом як ззаду тягнеться по дорозі соха, перевернута сошником догори.

Ви сади-и мої, са-ади! —

гучно, на всю силу голосу співає Меркулов і з приємністю думає про те, як солодко йому буде оце витягнутися стомленим тілом на високо підбитому оберемку соломи. По обидва боки дороги тягнуться зорані поля, і по них ходять, поважно перевалюючись з боку на бік, чорно-сизі, блискучі граки. Жаби в болотцях і калюжах кричать дружним, дзвінким, оглушливим хором. Тонко пахне квітуча верба.

Ах, ви сади-и ж, мої са-ди!..

Одно тільки здається Меркулову дивним: якось уже нерівно йде сьогодні білий кінь. Так і хитає його з боку на бік... Ач, як хитнуло. Насилу втримався Меркулов, щоб не злетіти з коняки сторч головою. Ні, треба сісти верхи, як слід. Пробоє Меркулов перекинути праву ногу на другий бік, але нога не ворухиться, обважніла,— наче до неї хтось прив'язав страшний тягар. А коняка так і ходить, так і хитається під ним.— «Но, ти, чо-орт! Засну-ув?...»

Меркулов стрімголов падає з конячої спини, з розмаху вдаряється обличчям об землю й... розплющує очі.

— Чорт! Заснув! — кричить над Меркуловим чийсь голос.

Меркулов схоплюється з табуретки й розгублено намагає на голові кашкет. Перед ним стоїть із розкошпаною головою, в самій нижній білизні, фельдфебель Тарас Гаврилович. Це він розбудив тільки що Меркулова, стусонувши його кулаком у щоку.

— Заснув! — повторює грізно фельдфебель.— Ах, ти! Спати на днювальстві? Я т-тобі покажу, як спати!..

Меркулов відхитується назад від швидкого удару в вилицю, струшує головою й хрипко бурмоче:

— Знемігся, пане фітьфобель...

— А-а! Знемігся? То ось, щоб ти не знемагався, будеш ще два рази поза чергою днювалити. Коли зміняєшся?

— О другій, пане фітьфобель.

— Ах, мерзотник... Ти й зміну свою проспав! Ну!.. Хутко, буди чергового... Марш!..

Фельдфобель виходить. Меркулов бігцем кидається до тієї нари, де спить черговий днювальний — старий солдат Рябошапка. «Спати, спати, спати, спати! — кричить у душі в Меркулова якийсь радісний, веселий голос.— Два зайві днювальства? Це пусте, це потім, а тепер спати, спати!..»

— Дядьку Рябошапко, агов, дядьку Рябошапка,— лякаючим шепотом скрикує Меркулов, торсаючи за ногу сплячого солдата.

— Мрмр... брайсь....

— Дядьку Рябошапка, вставайте... Зміна...

— Іди ссо...

Безсоння так змучило Меркулова, що в нього більше не стає терпіння будити Рябошапку. Він біжить до свого місця на нарах, квапливо роздягається й протискується між двома сусідами, які зразу ж важко, безживно навалюються на нього боками.

На секунду постає в уяві Меркулова колодязь, густа темрява ночі, дрібний дощик, дзюркотіння води, що біжить з жолоба, і чалапання по грязюці чийось таємничих ніг... О! Як там тепер холодно, неприємно й моторошно... Все тіло, все єство Меркулова проймається блаженною, тваринною радістю. Він міцно притуляє лікті до тіла, зіщулюється, занурюється глибше головою в подушку й шепоче сам до себе:

— Ну, а тепер... хутчій — дорогу... дорогу...

Знову перед його очима виразно й гарно звивається чорна порита дорога, знову дивиться в дзеркало річки ніжна зелень верб... І раптом Меркулов летить з страшною, але приємною швидкістю в якусь глибоку м'яку імлу...

1899

МОЛОХ

I

Заводський гудок протяжно ревів, сповіщаючи про початок робочого дня. Густий, хрипкий, безперервний звук, здавалось, виходив з-під землі і низько розстилався по її поверхні. Тьмянний світанок дощового серпневого дня надавав йому суворого відтінку нудьги й погрози.

Гудок застав інженера Боброва за чаєм. Останніми днями Андрій Ілліч особливо сильно страждав від безсоння. Увечері, лягаючи в постіль з важкою головою і щохвилини здригаючись, немов від раптових поштовхів, він все ж таки досить швидко впадав у неспокійний, нервовий сон, але прокидався задовго до світанку, зовсім розбитий, знесилений і роздратований.

Причиною цього, без сумніву, була моральна і фізична перевтома, а також давня звичка до підшкірних упорскувань морфію, — звичка, з якою Бобров цими днями почав уперту боротьбу.

Тепер він сидів біля вікна і маленькими ковтками сьорбав чай, що здавався йому трав'янистим і несмачним. По шибках зигзагами стікали краплі. Калюжі у дворі морщились і вкривались брижами від дощу. З вікна було видно невелике квадратне озеро, оточене, ніби рамкою, коштами вербами, з їх низькими голими стовбурами і сірою зеленню. Коли здіймався вітер, то на поверхні озера надувались і бігли, немов кваплячись, дрібні, короткі хвилі, а листя верб раптом вкривалося сріблястою сивиною. Блякла трава безсило припадала під дощем до самої землі. Хати сусіднього сільця дерева лісу, що простягся зубчатою темною стрічкою на горизонті, поле в чорних і жовтих латках, — все виступало сіро й неясно, наче в тумані.

Була сьома година, коли, надівши на себе клейончатий плащ з капюшоном, Бобров вийшов з дому. Як багато хто з нервових людей, він почував себе дуже погано вранці: тіло було кволе, в очах відчувався тупий біль, наче хтось дуже давив на них ззовні, в роті — неприємний смак. Але найболючіше діяв на нього той внутрішній, душевний розлад, який він помічав у собі від недавнього часу. Товариші Боброва, інженери, що дивилися на життя з найпримітивнішої, веселої і практичної точки зору,

мабуть, висміяли б те, що завдавало йому стільки таємних страждань, і вже в усякому разі не зрозуміли б його. З кожним днем у ньому чимраз більше й більше зростала огида, майже почуття жаху до служби на заводі.

За складом його розуму, за його звичками і смаками йому найкраще було б присвятити себе кабінетній праці, професорській діяльності чи сільському господарству. Інженерна справа не задовольняла його і, якби не настійне бажання матері, він залишив би інститут ще на третьому курсі.

Його ніжна, майже жіноча вдача жорстоко страждала від грубих доतिकів дійсності, з її буденними, але суворими вимогами. Він сам себе порівнював, у цьому відношенні, з людиною, з якої живцем здерли шкіру. Іноді дрібниці, не помічені іншими, завдавали йому глибоких і тривалих прикростей.

Зовнішність у Боброва була скромна, непоказна... Він був невисокий на зріст і досить худорлявий, але в ньому відчувалася нервова поривчаста сила. Великий білий прекрасний лоб насамперед привертав до себе увагу на його обличчі. Розширені, і при тому неоднакової величини, зіниці були такі великі, що очі, замість сірих, здавалися чорними. Густі, нерівні брови сходились коло перенісся і надавали цим очам суворого, пильного і ніби аскетичного виразу. Губи в Андрія Ілліча були нервові, тонкі, але не злі, і трохи несиметричні: правий куточок рота припадав трохи вище лівого; вуса й борода маленькі, ріденькі, біляві, зовсім хлопчачі. Принадність його по суті негарного обличчя виявлялась тільки в посмішці. Коли Бобров сміявся, очі його ставали ніжні й веселі, і все обличчя робилось привабливим.

Пройшовши півверсти, Бобров видерся на пагорбок. Просто під його ногами відкрилась величезна панорама заводу, що простягався на п'ятдесят квадратних верст. Це було справжнє місто з червоної цегли, з лісом закопчених димарів, що високо стирчали в повітрі — місто, все пропахле смородом сірки і залізного чаду, оглушене вічним безугавним гуркотом. Чотири доменні печі панували над заводом своїми величезними трубами. Поряд з ними височіло вісім кауперів, призначених для циркуляції нагрітого повітря, — вісім величезних залізних бабт, увінчаних круглими куполами. Навколо доменних печей були розкидані інші будівлі: ремонтні майстерні, ливарний двір, промивна, паровозна, рейкопрокатна, мартенівські і пудлінгові печі та ін.

Завод спускався вниз трьома величезними природними площами. В усіх напрямках снували маленькі паровози. Показуючись вниз, вони з пронизливим свистом летіли вгору, зникали на кілька секунд в тунелях, звідки виривались, огорнуті білою парою, гриміли по мостах і, нарешті, ніби в повітрі, неслись по кам'яних естакадах, щоб скинути руду і кокс в саму трубу доменної печі.

Далі, за цією природною терасою, очі розбігались на тому хаосі, який являла собою місцевість, призначена для встановлення п'ятої і постой

доменних печей. Здавалось, якийсь страшний підземний переворот викинув нагору ці незчисленні купи щебеню, цегли різних величин і кольорів, піщаних пірамід, гір плитняка, штабелів заліза й лісу. Все це лежало якось безладно, випадково. Сотні підвід і тисячі людей метушилися тут, ніби мурашки на зруйнованому мурашнику. Біла тонка і їдка вапнякова курява стояла, мов туман, у повітрі.

Ще далі, над самим краєм обрюю, біля довгого товарного поїзда юрмились робітники, що розвантажували його. По схилених дошках, спущених із вагонів, безперервним потоком котилася на землю цегла; з дзвоном і деренчанням падало залізо; летіли в повітрі, згинаючись і пружинячись на льоту, тонкі дошки. Одні підводи рухались до поїзда порожні, інші валкою повертались звідти, навантажені до самого верху. Тисячі звуків змішувались тут у довгий вібруючий гул: тонкі, чисті і тверді звуки каменярських зубил, дзвінки удари клепальників, що чеканили заклепки на казанах, важкий гуркіт парових молотів, могутні зітхання і свист парових труб і зрідка глухі підземні вибухи, що змушували двигіти землю.

Це була страшна і захоплююча картина. Людська праця кипіла тут, як величезний, складний і точний механізм. Тисячі людей — інженерів, каменярів, механіків, теслярів, слюсарів, землекопів, столярів і ковалів, — зібрались сюди з різних кінців землі, щоб, скоряючись залізному законуві боротьби за існування, віддати свої сили, здоров'я, розум і енергію за один лише крок вперед промислового прогресу.

Нині Бобров особливо погано почував себе. Іноді, хоч і дуже рідко — разів три або чотири на рік, у нього з'являвся дуже дивний меланхолійний і разом з тим драгливий настрій. Траплялось це звичайно в похмурі осінні ранки або вечорами, під час відлиги зимою. Все в його очах набувало нудного й безбарвного вигляду, людські обличчя здавались мутними, негарними або хворобливими, слова звучали звідкись здалеку, не викликаючи нічого, крім нудьги. Особливо дратували його сьогодні, коли він обходив рейкопрокатний цех, бліді забруднені вугіллям і висушені вогнем обличчя робітників. Дивлячись на їхню вперту працю в той час, коли їх тіла обпікав жар розпечених залізних мас, а з широких дверей дув пронизливий осінній вітер, він сам неначе відчував частку їх фізичних страждань. Йому тоді ставало соромно і за свій випечений вигляд, і за свою тонку білизну, і за свої три тисячі платні на рік...

II

Він стояв біля зварювальної печі, пильнуючи за роботою. Щохвилини величезна палаюча паща печі широко розкривалася, щоб поглинути один за одним двадцятипудові «пакети» розжареної до білого сталі, що тільки-но вийшли з полум'яних печей. За чверть години вони, протягнувшись з страшенним гуркотом через десятки верстатів, вже складали-

ся на другому кінці майстерні довгими, гладенькими, блискучими рейками.

Хтось торкнув Боброва ззаду за плече. Він з досадою обернувся і побачив одного з товаришів по службі — Свежевського.

Цей Свежевський, з його завжди трохи зігнутою постаттю — не то крадеться, не то вклоняється, — з його вічним хихиканням і потиранням холодних, мокрих рук, дуже не подобався Боброву. В ньому було щось запобігливе, скривджене і злобне. Він завжди знав раніше за всіх заводські плітки і переказував їх з особливим задоволенням перед тим, кому вони були найбільш неприємні; в розмові ж нервово метушився і щохвилини торкався боків, плечей, рук і гудзиків співрозмовника.

— Чого це вас, батечку, так давно не видно? — спитав Свежевський; він хихикав і м'яв у своїх руках руку Андрія Ілліча. — Все сидите і книжки читаете? Читайте все?

— Здрастуйте, — озвався неохоче Бобров, віднімаючи руку. — Просто я нездужав цей час.

— У Зіненків за вами всі скучили, — провадив далі Свежевський багатозначно. — Чого ви в них не буваєте? А там позавчора був директор і про вас питався. Розмова зайшла якось про доменні роботи, і він про вас говорив з великою похвалою.

— Дуже приємно, — насмішкувато вклонився Бобров.

— Ні, серйозно... Говорив, що правління вас дуже цінить як інженера з великими знаннями, і що ви, якби захотіли, могли б піти дуже далеко. На його думку, нам зовсім не слід було віддавати французам розробляти проект заводу, якщо дома є такі досвідчені люди, як Андрій Ілліч. Тільки...

«Зараз що-небудь неприємне скаже», — подумав Бобров.

— Тільки, каже, негаразд, що ви так віддаляєтесь від товариства і справляєте враження потайної людини. Ніяк не зрозумієш — хто ви такий насправді, і не знаєш, як з вами поводитись. Ах, так! — раптом лягнув себе по лобі Свежевський. — Я от базікаю, а найважливіше забув вам сказати... Директор просив усіх бути неодмінно завтра до дванадцятигодинного поїзда на вокзалі.

— Знову будемо зустрічати когось?

— Цілком вірно. Угадайте, кого?

Обличчя Свежевського набрало лукавого і тріумфуючого виразу. Він потирав руки і, очевидно, відчував велику насолоду, готуючись розповісти цікаву новину.

— Справді, не знаю кого... Та я й не вмію вгадувати, — сказав Бобров.

— Ні, голубчику, вгадайте, будь ласка... Ну, хоч так, навмання, кого-небудь назвіть...

Бобров замовк і став з перебільшеною увагою стежити за рухами парового крана. Свежевський помітив це і заметушився ще більше.

— Нізачо не скажете... Ну, та я вже не буду вас більше мучити. Чекають самого Квашніна.

Прізвище він вимовив з такою одвертою улесливістю, що Боброву навіть стало бридко.

— Що ж ви в цьому вбачаете особливо важливого? — спитав недбало Андрій Ілліч.

— Як «що ж особливо»? Даруйте! Адже він у правлінні що захоче, те й робить: його, як оракула, слухають. Ось і тепер: правління уповноважило його прискорити роботи, тобто, іншими словами, він сам себе уповноважив на це. Ви побачите, які громи й блискавки у нас підуть, коли він приїде. Минулого року він будівництво оглядав — це, здається, до вас ще було?.. Так директор і четверо інженерів полетіли до бісового батька із своїх місць. У вас задувка* скоро закінчиться?

— Так, уже майже готова.

— Ну, це добре. При ньому, значить, і відкриття відсвяткуємо і початок каменярських робіт. Ви самого Квашніна зустрічали коли-небудь?

— Ні разу. Прізвище, звичайно, чув...

— А я мав приємність. Це ж, я вам скажу, такий тип, яких більше не побачите. Його весь Петербург знає. По-перше, такий товстий, що в нього руки на животі не сходяться. Не вірите? Слово честі. У нього й особлива карета є така, де весь правий бік на шарнірах відкривається. До того ж величезного росту, рудий, і голос, як труба ієрихонська. Але ж який розумний! Ах, боже мій!.. У всіх акціонерних товариствах членом правління... одержує двісті тисяч всього лише за сім засідань у рік! Зате вже, коли на загальних зібраннях треба рятувати ситуацію, — кращого за нього не знайдеш. Найсумнівніший річний звіт він так доповість, що акціонерам чорне білим видасться, і вони потім уже не знають, як їм висловити правлінню свою подяку. Головне: він ніколи і з справою зовсім не знайомий, про яку говорить, і бере просто апломбом. Ви завтра послухаете його, то, певно, подумаете, що він все життя тільки й робив, що коло доменних печей возився, а він у них стільки ж тямить, скільки я в санскритській мові.

— На-ра-ра-ра-рам! — фальшиво і навмисно недбало заспівав Бобров, одвертаючись.

— Та ось... на що краще... Знаєте, як він приймає в Петербурзі? Сидить голий у ванні по саме горло, тільки голова його руда над водою сяє, — і слухає. А який-небудь таємний радник стоїть, шанобливо перед ним зігнувшись, і доповідає... Ненажера він страшенний... і, справді, уміє попоїсти; у всіх найкращих ресторанах відомі битки а la Квашнін. А вже щодо баб і не кажіть. Три роки тому з ним дуже комічний випадок трапився...

* Задувкою доменної печі зветься розігрівання її перед початком роботи до температури плавлення руди (приблизно до 1600° С). Сама дія печі зветься «кампанією». Задувка триває іноді кілька місяців. (Прим. автора).

І, бачачи, що Бобров збирається піти, Свежевський схопив його за гудзик і благально зашепотів:

— Дозвольте... це так смішно... дозвольте, я зараз двома словами. Бачите, як було діло. Приїжджає восени, років три тому, в Петербург один бідний молодий чоловік — чиновник, чи що, якийсь... я навіть його прізвище знаю, тільки не можу тепер згадати. Клопочеться цей молодий чоловік про спірну спадщину і щоранку, повертаючись з присутствених місць, заходить у Літній сад посидіти з чверть годинки на лавочці... Ну, добре. Сидить він три дні, чотири, п'ять і помічає, що щодня з ним гуляє по саду якийсь рудий пан незвичайної товщини... Вони знайомляться. Рудий, що виявляється Квапніним, дізнається від молодого чоловіка про всі його обставини, виявляє до нього співчуття, жаліє... Проте прізвища йому свого не каже. Ну, добре. Нарешті, одного разу рудий пропонує молодому чоловікові: «А що, погодились би ви одружитись з однією особою, але з умовою — зараз же після весілля з нею роз'їхатись і більше не бачитись?» А молодий чоловік якраз саме мало з голоду не вмирав. «Згоден, — каже, — тільки зважаючи на те, яка винагорода, і гроші наперед». Замітьте, теж молодий чоловік знає, з якого боку спіржу їдять. Ну, добре... Домовились вони. Через тиждень рудий одягає молодого чоловіка у фрак і тільки почало розвиднятися, везе кудись за місто, в церкву. Народу нікого; наречена вже чекає, вся закутана в вуаль, проте видно, що гарненька і зовсім молода. Починається вінчання. Тільки молодий чоловік помічає, що його наречена стоїть якась сумна. Він їй питає пошепки: «Ви, здається, проти своєї волі сюди приїхали?» А вона каже: «Та й ви, здається, теж?» Так вони й порозумілися між собою. Виявляється, що дівчину змусила вийти заміж її ж таки мати. Просто так віддати дочку Квапніну матері все-таки не дозволяла совість... Ну, добре... Стоять вони, стоять... молодий чоловік і каже: «А давайте вступимо таку штуку: об'єднано ми з вами молоді, попереду ще для нас може бути багато хорошого, хай Квапнін піймає облизня». Дівчина рішуча і кмітлива. «Гаразд, — каже, — давайте». Закінчилось вінчання, виходять всі з церкви, Квапнін так і сяє. А молодий чоловік навіть і гроші наперед з нього взяв, та й не малі гроші, тому що Квапнін у таких випадках ніякого капіталу не пошкодує. Підходить він до молодих і поздоровляє з найіронічнішим виглядом. Ті слухають його, дякують, посадженим папонькою називають, і раптом об'єднано — стриб у коляску. «Що таке? Куди?» — «Як куди? На вокзал, у весільну мандрівку доїдемо. Кучер, гайда!». Так Василь Терентійович і лишився на місці з роззявленим ротом... А то було одного разу... Що це? Ви вже йдете, Андрію Іллічу? — перервав своє базікання Свежевський, бачачи, що Бобров з рішучим виглядом поправляє на голові капелюха і застібає гудзики на пальті.

— Пробачте, мені нема коли, — сухо відповів Бобров. — А щодо вашого анекдота, то я його ще раніше десь чув чи читав... Моє шанування!

І, повернувшись спиною до Свежевського, спантеличеного його різкістю, він швидко вийшов з майстерні.

III

Повернувшись із заводу і напвидку пообідавши, Бобров вийшов на ганок. Кучер Митрофан, який ще раніше дістав наказа осідлати Фарватера — гнідого донського коня, з зусиллям затягав попрягу англійського сідла. Фарватер надував живіт і кілька разів швидко вигинав шию, ловлячи зубами рукав Митрофанової сорочки. Тоді Митрофан кричав на нього сердитим і ненатуральним басом: «Но-о! Стій, ідол!» і додавав, кречучи від напруження: «Ач ти, тварюка».

Фарватер — жеребець середнього зросту, з масивними грудьми, довгим тулубом і сухорлявим, трохи виснучим задом, — легко і струнко тримався на міцних волохатих ногах з надійними копитами і тонкою бабкою. Знавець лишився б незадоволений з його горбоносої морди і довгої шиї з гострим кадиком, що випинався. Але Бобров вважав, що ці особливості, характерні для всякого донського коня, становлять красу Фарватера так само, як криві ноги в таксі і довгі вуха у сетера. Зате на всьому заводі не було коня, який би міг випередити Фарватера.

Хоч Митрофан вважав за потрібне, як всякий порядний російський кучер, поводитися з конем суворо, аж ніяк не дозволяючи ні собі, ні йому ніяких проявів ніжності, і тому називав його і «каторжним», і «падлом», і «душогубом», і навіть «хамлетом», однак, він у глибині душі палко любив Фарватера. Ця любов виявлялася в тому, що донський жеребчик був і почищений краще, і вівса одержував більше, ніж інші казенні коні Боброва: Ластівка і Чорноморець.

— Напував ти його, Митрофане? — спитав Бобров.

Митрофан відповів не одразу. У нього була й ще одна повадка доброго кучера — неквапливість і статечність у розмові.

— Напував, Андрію Іллічу, як же ж не напоїти. Но, ти, оглядайся, чорт! Я тобі покручу мордою! — гримнув він сердито на коня. — Страх, пане, як йому хочеться сьогодні під сідлом іти. Не терпиться.

Тільки-но Бобров підійшов до Фарватера і, взявши в ліву руку повід, обмотав навколо пальців гривку, як почалась історія, що повторювалась мало не щодня. Фарватер, що давно скошував сердите око на Боброва, який наближався, почав танцювати на місці, вигинаючи шию і розкидаючи задніми ногами грудки грязюки. Бобров скакав коло нього на одній нозі, намагаючись всунути ногу в стремено.

— Пусти, пусти повід, Митрофане! — крикнув він, піймавши, нарешті, стремено, і в ту ж мить, перекинувши ногу через круп, опинився в сідлі.

Відчувши шенкелі вершника, Фарватер миттю вгамувався і, переступивши кілька разів ногами, фиркаючи і поводячи головою, пустився з воріт широким, пружним галопом...

Швидка їзда, холодний вітер, що свистів у вухах, свіжий запах осіннього, трохи мокрого поля дуже швидко оживили і заспокоїли мляві нерви Боброва. Крім того, щоразу їдучи до Зіненків, він відчував приємне і тривожне піднесення духу.

Родина Зіненків складалася з батька, матері і п'ятьох дочок. Батько служив на заводі і завідував складом. Цей лінивий і добродушний з вигляду гігант був по суті дуже пронозливим і каверзним добродієм. Він належав до тих людей, які, під виглядом висловлювання всякому в очі «істинної правди», грубо, але приємно лестять начальству, відверто обріхують товаришів по службі, а з підлеглими поводяться найобурливішим деспотичним чином. Він сперечався через будь-яку дрібницю, не слухаючи заперечень і хрипко кричачи; любив попоїсти і захоплювався хорівим українським співом, причому незмінно фальшивив. Він, непомітно для самого себе, був абсолютно підвладний своїй дружині — жінці маленькій на зріст, хворобливій і манірній, з крихітними сірими оченятами, до смішного близько поставленими до перенісся.

Дочок звали: Мака, Бета, Шурочка, Ніна і Кася.

Кожній з них у родині було одведено своє амплуа. Мака, дівця з риб'ячим профілем, користувалася репутацією ангельського характеру. «Ця Мака — сама простота», — говорили про неї батьки, коли вона під час прогулянок і на вечорах ступовувалась на задній план в інтересах молодших сестер (їй уже перевалило за тридцять).

Бета вважалась розумницею, носила пенсне і, як казали, хотіла навіть колись вступити на курси. Вона тримала голову схиленою набік і вниз, як старий припряжний кінь, і ходила пірнаючою ходкою, то підіймаючись, то опускаючись при кожному кроці. До нових гостей вона приставала з суперечками про те, що жінки крапці і чесніші за мужчин, або з наївною грайливістю просила: «Ви такий проникливий... Ну от, визначте мій характер». Коли розмова переходила на одну з класичних домашніх тем: «Хто вищий: Лермонтов чи Пушкін?» або: «Чи сприяє природа пом'якшенню нравів?» — Бету висували наперед, як бойового слона.

Третя дочка, Шурочка, вибрала спеціальністю гру в дурня з усіма неодруженими інженерами по черзі. Як тільки дізнавалася вона, що її старий партнер збирається одружитися, вона, затамовуючи образу і досаду, вибирала собі нового. Звичайно, гра провадилася з милими жартами і маленьким чарівним шахраюванням, причому партнера називали «противним» і били по руках картами.

Ніна вважалась улюбленицею всієї родини, розпеченою, але чарівною дитиною. Вона була виродком серед своїх сестер, з їх масивними постантями і грубуватими, вульгарними обличчями. Можливо, сама лише мадам Зіненко могла б задовільно пояснити, звідки у Ніночки взялася ця ніжна тендітна фігура, ці майже аристократичні руки, гарненьке смягле личко, все в родимках, маленькі рожеві вуха і густе, тонке, злегка закучерявлене волосся. На неї батьки покладали великі надії, і їй тому дозволялося все: і об'їдатись цукерками, і мило гаркавити, і навіть одягатися краще, ніж сестри.

Наймолодшій, Касі, минуло нещодавно чотирнадцять років, але ця феноменальна дитина переросла на цілу голову свою матір, набагато

перевершивши старших сестер могутньою рельєфністю форм. Її фігура давно вже викликала пильні погляди заводської молоді, цілковито позбавленої, через віддаленість від міста, жіночого товариства, і Кася приймала ці погляди з наївною безсоромністю рано дозрілої дівчинки.

Цей розподіл родинних чеснот був добре відомий на заводі, і один жартівник якось сказав, що якщо вже одружуватися з Зіненками, то неодмінно з усіма п'ятьма зразу. Інженери і студенти-практиканти дивилися на дім Зіненків, як на готель: вештались там з ранку до ночі, багато їли, ще більше пили, але з дивовижною спритністю уникали шлюбних пут.

В цій родині Боброва недолюблювали. Міщанські смаки м-ше Зіненко, яка намагалася все підвести під лінію пошлої, благополучно-нудної провінціальної пристойності, ображались поведінкою Андрія Ілліча. Його жовчні дотепи, коли він бував у доброму настрої, зустрічалися з широко розкритими очима, і, навпаки, коли він мовчав цілими вечорами, внаслідок утоми й роздратування, його підозрівали в потайності, в гордоцях, в мовчазному іронізуванні, навіть — о! це було найжахливіше! — навіть підозрівали, що він «пише в журнали повісті і збирає для них типи».

Бобров відчував цю глуху ворожнечу, що виявлялася в неухважності за столом, у здивованому знизованні плечей матері родини, але все-таки продовжував бувати в Зіненків. Чи любив він Ніну? На це він сам не міг би відповісти. Якщо він три-чотири дні не бував у їхньому домі, згадка про неї змушувала його серце битися з солодким і тривожним смутком. Він уявляв собі її струнку, граціозну фігурку, посмішку її томних, отієних очей, і пахощі її тіла, що нагадували чомусь запах молодих липких бруньок тополі.

Але досить було йому побувати у Зіненків три вечори підряд, як його починало втомлювати їх товариство, їх фрази, — завжди ті самі в однакових випадках, — шаблонні й ненатуральні вирази їхніх облич. Між п'ятьма «панянками» і «кавалерами», які до них «залицяються» (слова зіненківського вжитку), раз і назавжди встановились пошло-пустотливі стосунки. І ті і другі робили вигляд, ніби вони належать до двох ворогуючих таборів. Тільки те й робили, що один з кавалерів, жартуючи, викрадав у панночки якусь річ і запевняв, що не віддасть її; панночки дулись, перепіптувались між собою, називали жартівника «противним» і весь час реготали дерев'яним, гучним, неприємним реготом. І це повторювалось день у день, сьогодні геть чисто в тих же словах і з тими ж самими жестами, що і вчора. Бобров повертався від Зіненків з болем у голові і з нервами, стомленими їх провінціальним кривлянням. Таким чином, у душі Боброва чергувалися туга за Ніною, за нервовим потиском її завжди гарячих рук, з огидою до манірності і нудоти її родини. Бували хвилини, коли він уже зовсім ладний був їй освідчитися. Тоді його не спиняла навіть свідомість того, що вона, з її поганеньким кокетством і душевною пустотою, зробить з родинного життя пекло, що він і вона думають і говорять різними мовами. Але він не зважувався і мовчав.

Тепер, під'їжджаючи до Шепетівки, він уже задалегідь знав, що і як там будуть говорити в тому чи іншому випадку, навіть уявляв собі вирази облич. Він знав, що коли з їх тераси побачать його верхи на коні, то спершу між панночками, які завжди перебувають у стані очікування «приємних кавалерів», виникне тривала суперечка про те, хто це їде. Коли ж він наблизиться, то та, що вгадала, почне підстрибувати, плескати в долоні, прицмокувати язиком і задириливо вигукувати: «А що? А що? Я вгадала, я вгадала!» Слідом за тим вона побіжить до Ганни Опанасівни. «Мамо, Бобров їде, я перша вгадала!» А мама, лїниво перетираючи чайні чашки, звернеться до Ніни — неодмінно до Ніни — таким тоном, ніби вона передає щось смішне й несподіване: «Ніночко, знаєш, Бобров їде». І вже після цього всі вони разом надзвичайно і дуже голосно здивуються, побачивши, що входить Андрій Ілліч.

IV

Фарватер ішов, звучно фиркаючи і шарпаючи повід. Вдалині показався будинок шепетівської економії. З густої зелені бузків і акацій ледве видно було його білі стіни і червону покрівлю. Під горою невеликий ставок опукло підіймався з оточуючих зелених берегів.

На ганку стояла жіноча постать. Бобров здалека впізнав у ній Ніну по яскравожовтій кофточці, що так гарно відтіняла смаглявий колір її обличчя, і ту ж мить, підтягнувши Фарватеру поводи, випростався і звільнив носки ніг, що глибоко залізли в стремена.

— Ви знову на своєму улюбленцеві приїхали? Ну от, просто бачити не можу цю потвору! — крикнула з ганку Ніна веселим і капризним голосом розпеченої дитини. У неї вже давно стало звичкою дражнити Боброва його конем, до якого він так прив'язаний. Взагалі, в домі Зіненків вічно кого-небудь і чим-небудь дражнили.

Кинувши поводи заводському конюхові, що підбіг, Бобров поплескав по крутій, потемнілій від поту шиї коня і ввійшов слідом за Ніною у вітальню. Ганна Опанасівна, що сиділа за самоваром, вдала, ніби надзвичайно вражена приїздом Боброва.

— А-а-а! Андрій Ілліч! Нарешті ви до нас завітали!..— вигукнула вона співучим голосом.

І, ткнувши йому руку просто в губи, коли він вітався з нею, вона своїм гучним носовим голосом спитала:

— Чаю? Молока? Яблук? Кажіть, чого хочете.

— Мерсі *, Ганно Опанасівно.

— Мерсі — qui, ou merci — non? **

Подібні французькі фрази були незмінні в родині Зіненків. Бобров відмовився від усього.

* Дякую (фр.).

** Дякую — так, чи дякую — ні? (фр.).

— Ну, то йдіть на терасу, там молодь затіяла якісь фанти, чи що,— милостиво дозволила m-me Зіненко.

Коли він вийшов на балкон, всі чотири панночки разом, зовсім таким же тоном і так само в ніс, як їх матуся, скрикнули:

— А-а-а! Андрій Ілліч! Ось кого давно вже не було видно! Чого вам принести? Чаю? Яблук? Молока? — Не хочете? Ні, справді? А може, хочете? Ну, в такому разі сідайте тут і беріть участь.

Грали в «пані прислала сто карбованців», у «думки» і ще в якусь гру, яку шепелява Кася називала «грати в пошуду». З гостей були: три студенти-практиканти, які весь час випинали груди і набирали пластичних поз, виставивши вперед ногу і заклавши руку в задню кишеню сюртука; був технік Міллер, що відзначався красою, дурістю і чудовим баритоном, і, нарешті, якийсь мовчазний добродій у сірому, що не привертав до себе нічної уваги.

Гра не клеїлась. Чоловіки виконували свої фанти з поблажливим і нудьгуючим виглядом; дівки зовсім від них відмовлялися, перешіптувались і вимушено реготали.

Смеркало. З-за покривель сусіднього села повільно з'являвся величезний червоний місяць.

— Діти, ідіть у кімнати! — крикнула з ідальні Ганна Опанасівна.— Попросіть Міллера, щоб він нам заспівав що-небудь.

Через хвилину голоси панночок уже чути було в кімнатах.— Нам було дуже весело,— щебетали вони навколо матері: — ми так сміялись, так сміялись...

На балконі липились тільки Ніна і Бобров. Вона сиділа на бильцях, обхопивши стовп лівою рукою і притиснувшись до нього в несвідомо граціозній позі. Бобров сів на низенькій садовій лавочці біля самих ніг її і знизу вгору, зазираючи їй в обличчя, бачив ніжні обриси її шиї і підборіддя.

— Ну, розкажіть же що-небудь цікаве, Андрію Іллічу,— нетерпляче наказала Ніна.

— Справді, я не знаю, що б вам розказати,— відповів Бобров.— Страшенно важко говорити на замовлення. Я й то вже думаю: чи нема такого розмовного збірника, на різні теми...

— Фу-у! Який ви ску-учний,— мовила протягом Ніна.— Скажіть, коли ви буваєте в доброму настрої?

— А ви мені скажіть, чому ви так боїтесь мовчання? Ледве розмова трошки вичерпалась, вам уже й не по собі... А хіба погано розмовляти мовчки?

— «Мы будем с тобой молчали-ивы»...— проспівала насмішковано Ніна.

— Звичайно, будемо мовчазні. Погляньте: небо ясне, місяць рудий, величезний, на балконі теж тихо... Чого ж іще?..

— «И зта глупая луна на зтом глупом небосклоне», — продекламувала Ніна.— А ргорос*, ви чули, що Зіночка Макова виходить заміж за Прото-

* До речі (фр.).

попова? Виходить-таки! Дивна людина цей Протопопов.— Вона знизала плечима.— Тричі йому Зіна відмовляла, і він все-таки не міг заспокоїтись, освідчився вчетверте. І нехай на себе нарікає. Вона його, можливо, буде поважати, але любити — ніколи!

Цих слів було досить, щоб розворушити жовч у душі Боброва. Його завжди дратував вузький, міщанський словник Зіненків, з виразами на зразок таких: «Вона його любить, але не поважає». «Вона його поважає, але не любить». Цими словами в їх розумінні вичерпувались найскладніші взаємини між чоловіком і жінкою, так само, як для визначення моральних, розумових і фізичних особливостей будь-якої особи у них існували тільки два вирази: «брюнет» і «блондин».

І Бобров, спонукуваний невимовним бажанням роз'ятрити свою злість, спитав:

— Що ж воно за людина цей Протопопов?..

Протопопов? — замислилась на секунду Ніна.— Він... як би вам сказати... досить високий на зріст... шатен!..

— І більш, нічого?

— Що ж іще? Ах, так: служить в акцизі...

— Та й годі? Та невже ж, Ніно Григорівно, у вас для характеристики людини не знайдеться нічого, крім того, що він шатен і служить в акцизі! Подумайте: скільки в житті зустрічається нам цікавих, талановитих і розумних людей. Невже все це тільки «шатени» і «акцизні чиновники»? Подивіться, з якою жадібною цікавістю спостерігають життя селянські діти і які вони влучні в своїх міркуваннях. А ви, розумна і чуйна дівчина, проходите повз усе байдуже, бо у вас є в запасі десятків шаблонних, кімнатних фраз. Я знаю: якщо в розмові хтось згадає про місяць, ви зараз же вставите: «Как эта глупая луна» і т. д. Якщо я розповідь, скажімо, про якийсь випадок, що виходить з ряду звичайного, я наперед знаю, що ви скажете: «Свежо предание, а верится с трудом». І так у всьому, у всьому... Повірте мені, ради бога, що все самотутнє, своєрідне...

— Я вас прошу не читати мені моралі! — озвалась різко Ніна.

Він замовк, з відчуттям гіркоти в роті, і вони обоє сиділи хвилин п'ять тихо і застигло. Раптом з вітальні почулися звучні акорди, і трохи надтріснутий, але повний глибокого виразу, голос Міллера заспівав:

Средь шумного бала, случайно,
В тревоге мирской суеты,
Тебя я увидел, но тайна
Твои покрывала черты.

Озлоблений настрої Боброва швидко вгамувався, і він жалкував тепер, що засмутив дівчину. «Навіщо збрело мені в голову вимагати від її наївного, свіжого, дитячого розуму оригінальної сміливості? — думав він.— Адже вона, як пташка: щебече перше, що їй спаде на думку, і як

знати, можливо, це щебетання навіть набагато краще, ніж розмови про емансипацію, і про Ніцше, і про декадентів?»

— Ніно Григорівно, не гнівайтесь на мене. Я захопився і наговорив дурниць, — сказав він стиха.

Ніна мовчала, одвернувшись від нього і дивлячись, як сходить місяць. Він відшпугав у темряві її звислу руку і, ніжно потиснувши її, прошепотів:

— Ніно Григорівно... Будь ласка...

Ніна раптом швидко повернулася до нього і, відповівши на його потиск швидким, нервовим потиском, вигукнула тоном прощення й докору:

— Злючка! Завжди ви мене ображаєте... користуєтесь тим, що я на вас не вмю гніватись!..

І, відштовхнувши його руку, що затремтіла зненацька, майже вирвавшись від нього, вона перебігла балкон і зникла в дверях.

...И в грезах неведомых сплю...
Люблю ли тебя — я не знаю,
Но кажется мне, что люблю...—

співав пристрасно і тужливо Міллер.

— Но кажется мне, что люблю! — повторив схвильованим шепотом Бобров, глибоко переводячи подих і притискуючи руку до серця, що забилося.

«Нащо ж, — зворушено думав він, — мучу я себе марними мріями про якесь невідоме, високе щастя, коли тут, біля мене — просте, але глибоке щастя? Чого ж іще треба від жінки, від дружини, якщо в ній стільки ніжності, лагідності, витонченості і уваги? Ми, бідні, нервові, хворі люди, не вмємо брати просто від життя його радостей, ми їх навмисне отруємо нашою невтомною потребою копирсатися в кожному почутті, в кожному своєму і чужому помислі... Тиха ніч, близькість коханої дівчини, любі, прості розмови, хвилиний спалах гніву і потім раптова ласка — господи! Хіба не в цьому вся чарівність існування?»

Він увійшов до вітальні повеселій, бадьорий, майже торжествуючий. Очі його зустрілися з очима Ніни, і в її глибокому погляді він прочитав ніжну відповідь на свої думки. «Вона буде моєю дружиною», — подумав Бобров, відчуваючи в душі спокійну радість.

Розмова йшла про Квапніна. Ганна Опанасівна, сповнюючи своїм упевненим голосом всю кімнату, говорила, що вона думає завтра теж повести «своїх дівчаток» на вокзал.

— Дуже можливо, що Василь Терентійович захоче зробити нам візит. Принаймні про його приїзд мені ще за місяць писала племінниця чоловіка моєї двоюрідної сестри — Ліза Білоконська...

— Це, здається, та Білоконська, брат якої одружений з княжною Муховецькою? — покірно вставив завчену репліку Зіненко.

— Авжеж, та сама,— поблажливо кивнула в його бік головою Ганна Опанасівна.— Вона ще доводиться далекою ріднею по бабусі Стремоуховим, яких ти знаєш. І от, Ліза Білоконська написала мені, що зустрілася в одному товаристві з Василем Терентійовичем і рекомендувала йому побувати в нас, якщо йому, взагалі, заманеться їхати коли-небудь на завод.

— Чи зуміємо ми прийняти, Ньюсю? — спитав заклопотано Зіненко.

— Як ти смішно говориш! Ми зробимо, що можемо. Адже у всякім разі ми не здивуємо нічим людину, яка має триста тисяч прибутку на рік.

— Господи! Триста тисяч! — простогнав Зіненко.— Просто страшно подумати.

— Триста тисяч! — зітхнула, наче луна, Ніна.

— Триста тисяч! — вигукнули захоплено хором дівці.

— Так, і все це він тратить до копійки,— сказала Ганна Опанасівна.

Потім, відповідаючи на невисловлену думку дочок, вона додала: — Одружена людина. Тільки, кажуть, дуже невдало одружився. Його дружина якась безбарвна особа і зовсім непоказна. Що не кажіть, а дружина повинна бути вивіскою у справах чоловіка.

— Триста тисяч! — повторила ще раз, немов марячи, Ніна.— Чого тільки на такі гроші не зробиш!..

Ганна Опанасівна провела рукою по її пишному волоссю.

— От би тобі такого чоловіка, дитинко. Га?

Ці триста тисяч чужого річного прибутку наче наелектризували все товариство. З блискучими очима і розжеврїлими обличчями розповідались і слухались анекдоти з життя мільйонерів, розповіді про нечувані меню обідів, про чудових коней, про бенкети, про істерично-безумне розтринькування грошей.

Серце Боброва похолело і до болю стислося. Він тихенько розшукав свого капелюха і обережно вийшов на ганок. Його зникнення, між іншим, і так ніхто не помітив би.

І коли він швидкою риссю їхав додому і уявляв собі млосні, мрійливі очі Ніни, що шепотїла майже в забутті: «Триста тисяч!» — йому раптом пригадався вранішній анекдот Свежевського.

— Ця... теж зуміє себе продати! — прошепотїв він, судорожно зціпивши зуби і з люттю вдаривши Фарватера хлистом по шії.

V

Підїжджаючи до своєї квартири, Бобров помітив світло в вікнах. «Мабуть, як мене не було, приїхав лікар і тепер валяється на дивані, чекаючи мого приїзду», — подумав він, стримуючи змиленого коня. В теперішньому настрої Боброва лікар Гольдберг був єдиною людиною, присутність якої він міг переносити без хворобливого роздратування.

Він щиро любив цього безтурботного, лагідного єврея за його різносторонній розум, юнацьку жвавїсть характеру і добродушну пристрасть

до абстрактних суперечок. Якого б питання не торкався Бобров, лікар Гольдберг заперечував йому з однаковим інтересом до справи і з незмінним завзяттям. І хоч між обома, в їх нескінченних суперечках, до цього часу виникали лише протиріччя, однак, вони нудьгували один без одного і бачились мало не щодня.

Лікар, справді, лежав на дивані, заклавши ноги на його спинку, і читав якусь брошуру, тримаючи її дуже близько перед своїми короткозорими очима. Швидко ковзнувши поглядом по обкладинці, Бобров пізнав «Навчальний курс металургії» Мевіуса і посміхнувся. Він добре знав звичку лікаря читати з однаковим захопленням, і неодмінно з середини, все, що тільки потрапляло йому під руку.

— А я без вас розпорядився чайку зігріти, — сказав лікар, відкинувши книгу вбік і дивлячись поверх окулярів на Боброва. — Ну, як ся маєте, батечку мій Андрій Іллч? У-у, та який же ви сердитий. Що? Знову весела меланхолія?

— Ах, доктор, погано на світі жити, — сказав утомлено Бобров.

— Чого ж це так, голубчику?

— Та так... взагалі... все погано. Ну, як, доктор, ваша лікарня?

— Наша лікарня нічого... живе. Сьогодні дуже цікавий хірургічний випадок був. Їй-богу, і смішно і зворушливо. Уявіть собі, приходять на ранішній огляд хлопець, із масальських каменярів. Ці масальські хлопці, якого не візьми, всі як на вибір, багатирі. «Що в тебе?» — питаю. — «Та ось, пане дохтур, різав я хліб для артілі, так палець трошечки попсував, кров ніяк не зупиниш». Оглянув я його руку: так собі, вдряпнуто, дрібничка, але нагноїлось трохи; я наказав фельдшеру пластир накласти. Тільки бачу, хлопець мій не йде. — «Ну, чого тобі ще треба? Заклеїли тобі руку і йди собі». — «Це вірно, каже, заклеїли, дай боже тобі здоров'я, а тільки ось що, — довбешка в мене тріщить, так заодно, гадаю, і проти довбешки чого-небудь даси». — «Що у тебе з головою? Тріснув хтось, мабуть?» Парубок так і зрадів, зареготав. «Є, каже, той гріх. Нещодавно, на Спаси (це, значить, днів зо три тому), загуляли ми артіллю, та вина випили відра з півтора, ну, хлопці й почали пустувати поміж собою... Ну, і я теж. А опісля... у бійці хіба розбереш? Я-ак він мене зубилом садонув по балді... полагодив, виходить... Спершу-то воно нічого було, не боліло, а ось тепер тріщить довбешка». Став я оглядати «балду», і що ж ви думаєте? — просто жажнувся! Череп проломлено наскрізь, дірка з п'ятак мідний буде завбільшки, і уламки кістки в мозок урізались... Тепер лежить у лікарні непритомний. Дивовижний, вам скажу, народець: діти і герої водночас. Їй-богу, я, не жартуючи, гадаю, що тільки російський терплячий мужик і спроможний винести таке полагодження балди. Інший, не сходячи з місця, віддав би богові душу. І потім, яка наївна незлобивість: «У бійці хіба розбереш?..» Чорт знає, що таке!

Бобров ходив сюди й туди по кімнаті, хльоскаючи прутом по халявах високих чобіт і неуважно слухаючи лікаря. Гіркота, що осіла йому на душу ще в Зіненків, і досі давала себе знати.

Лікар помовчав трохи і, бачачи, що його співбесідник не схильний до розмови, сказав співчутливо:

— Знаєте що, Андрію Іллічу? Давайте спробуємо на хвилинку лягти спати та приймемо на ніч одну-дві ложечки броду. Воно корисно при вашому настрої, а шкоди, все одно, ніякої не буде...

Вони обидва лягли в одній кімнаті: Бобров на ліжку, лікар на тім же дивані. Але обом їм не спалося. Гольдберг довго слухав у темряві, як перевертався з боку на бік і зітхав Бобров і, нарешті, заговорив перший:

— Ну, що ви, голубчику? Ну, чого мучитесь? Кажіть уже краще просто, що таке там у вас засіло? Все-таки легше буде. Адже не чужа я вам людина, не просто з цікавості питаю.

Ці прості слова зворушили Боброва. Хоч у нього з лікарем і були майже дружні стосунки, проте жоден з них досі не підтвердив цього вголос: обидва були люди вразливі і боялися колючого сорому взаємних признань. Лікар перший відкрив своє серце. Нічна темрява і жаль до Андрія Ілліча допомогли цьому.

— Все мені тяжке і гидке, Осипе Осиповичу,— озвався тихо Бобров.— По-перше, мені гидко від того, що я служу на заводі і одержую за це великі гроші, а мені це заводське діло огидне і огидне! Я вважаю себе чесною людиною і тому просто себе питаю: «Що ти робиш? Кому ти даєш користь?» Я починаю розбиратися в цих питаннях і бачу, що завдяки моїй праці, сотня французьких крамарів-рантьє і десятків спиритних російських пройдисвітів згодом покладуть у кишеню мільйони. А іншої мети, іншого сенсу немає в тій праці, на підготовку до якої я змарнував кращу половину життя!..

— Ну, це вже навіть смішно, Андрію Іллічу,— заперечив лікар, повернувшись у темряві обличчям до Боброва.— Ви вимагаєте, щоб якісь там буржуї перейняли інтересами гуманності. З того часу, голубчику, як світ стоїть, все вперед рухається черевом, інакше й не було й не буде. Але суть у тому, що вам наплювати на буржуїв, бо ви набагато вищі за них. Невже з вас не досить мужньої гордої свідомості, що ви штовхаєте вперед, висловлюючись мовою передових статей, «колісницю прогресу»? Чорт забирай! Акції пароплавних товариств дають колосальні дивіденди, але хіба це заважає Фультону вважатися благодійником людства?

— Ах, доктор, доктор! — Бобров з досадою поморщився.— Ви не були, здається, сьогодні у Зіненків, а вашими устами раптом заговорила їхня житейська мудрість. Хвалити бога, мені не доведеться ходити далеко за доказами заперечень, бо я зараз розіб'ю вас вашою ж улюбленою теорією.

— Тобто, якою це теорією?.. Дозвольте... я щось не пригадую ніякої теорії... справді, голубчику, не пам'ятаю... забув щось...

— Забули? А хто тут же, на цьому самому дивані, з піною на губах кричав, що ми, інженери й винахідники, своїми відкриттями прискорюємо пульс громадського життя до гарячкової швидкості? Хто порівнював це життя з станом тварини, посадженої в банку з киснем? О, я дуже до-

бре пам'ятаю, який страшний перелік дітей двадцятого століття, неврас-теніків, божевільних, перевтомлених, самогубців, кидали ви у вічі цим самим благодійникам роду людського. Телеграф, телефон, стодвадцяти-верстні поїзди, казали ви скоротили відстань до мінімум'а,— знищили її... Час подорожчав до того, що скоро почнуть ніч перетворювати в день, бо вже відчувається потреба в такому подвоєному житті. Ділова угода,, що вимагала раніше цілих місяців, тепер закінчується за п'ять хвилин. Але вже й ця сатанинська швидкість не задовольняє нашого нетерпін-ня... Скоро ми будемо бачити один одного по дротах на віддалі сотень і тисяч верст!.. А тим часом п'ятдесят років тому наші предки, збираю-чись із села в губернію, не поспішаючи, правили молебень і вирушали в дорогу з запасом, достатнім для полярної експедиції... І ми мчимося стрімголов уперед і вперед, оглушені гуркотом і тріскотнявою страхітли-вих машин, одурілі від цієї шаленої скачки, з роздратованими нервами, зіпсованими смаками і тисячами нових хвороб... Пам'ятаєте, доктор? Все це ваші власні слова, поборнику добродійного прогресу!

Лікар, який уже кілька разів марно намагався заперечити, скорис-тався хвилиним перепочинком Боброва.

— Авжеж, авжеж, голубчику, все це я говорив,— заквапився він не зовсім, однак, упевнено.— Я й тепер це стверджую. Але треба ж, голуб-чику, так би мовити, пристосовуватися. Як же жити інакше? У кожній професії є ці слизькі пунктики. От взяти хоч би нас для прикладу, лікарів... Ви гадаєте, у нас все це так ясно й просто, як у книжечці? Адже ми далі хірургії нічого ісінько не знаємо напевно. Ми вигадуємо нові ліки й системи, але зовсім забуваємо, що з тисячі організмів немає двох, хоч трохи подібних один до одного складом крові, діяльністю серця, умовами спадковості і біс його знає чим іще! Ми віддалились від єдиного вірного терапевтичного шляху — від медицини звірів і шептух, ми наповнили фармакопею різними кокаїнами, атропінами, фенацетинами, але ми за-були, що коли простій людині дати чистої води та запевнити її гарненько, що це сильні ліки, то проста людина видужає. А тим часом на дев'яносто випадків із сотні в нашій практиці допомагає тільки ця впевненість, що дається нашим професіональним жрецьким апломбом... Чи повірите? Один хороший лікар, і водночас розумна і чесна людина, признався мені, що мисливці лікують собак набагато раціональніше, ніж ми людей. Там один засіб — сірчаний цвіт,— шкоди особливої він не завдасть, а іно-ді все-таки й допомагає... Чи не правда, голубчику, приємна картинка? А проте й ми робимо, що можемо... Не можна, мій дорогий, інакше: жит-тя вимагає компромісів... Іноді хоч своїм виглядом всезнаючого авгура, а все-таки полегшиш страждання ближнього. І за те спасибі.

Так, компроміси — компромісами,— заперечив похмурим тоном Бо-бров,— а проте ви в масальського каменяра кістки з черепа сьогодні по-витагали...

— Ах, голубчику, що значить один полагоджений череп? Подумайте лишень, скільки ротів ви годуєте і скільком рукам даєте роботу. Ще в істо-

рії Гловайського сказано, що «цар Борис, бажаючи здобути прихильність народних мас, розпочинав у голодні роки спорудження громадських будівель». Щось у цьому роді... От ви й зважте, яку колосальну суму користі ви...

Від останніх слів Боброва наче підкинуло на ліжку, і він хутко сів на ньому, звисивши вниз голі ноги.

— Користі?! — закричав він несамовито. — Ви мені говорите про користь? В такому разі, якщо вже підбивати підсумок користі і шкоді, то дозвольте, я вам наведу маленьку сторіночку з статистики. — І він почав розміреним і різким тоном, наче говорив з кафедри: — Давно відомо, що праця на рудниках, шахтах, на металургійних заводах і на великих фабриках скорочує життя робітника приблизно на цілу чверть. Я не кажу про нещасні випадки чи непосильну працю. Вам як лікареві набагато краще, ніж мені, відомо, який процент припадає на долю сифлісу, пияцтва і страхітливих умов животіння в цих проклятих бараках і землянках... Постривайте, доктор, перш ніж заперечувати, згадайте, чи багато ви бачили на фабриці робітників вище сорока — сорока п'яти років? Я ніколи не зустрічав. Іншими словами, це значить, що робітник віддає підприємцеві три місяці свого життя на рік, тиждень — щомісяця, або коротше — шість годин щодня... Тепер слухайте далі... У нас біля шести домен буде зайнято до тридцяти тисяч чоловік — цареві Борисові, певно, і не снились такі цифри! Тридцять тисяч чоловік, які всі разом, так би мовити, сплячуть на добу сто вісімдесят тисяч годин свого власного життя, тобто сім з половиною тисяч днів, тобто, нарешті, скільки ж це буде років?

— Біля двадцяти років, — підказав після невеличкої мовчанки лікар.

— Біля двадцяти років на добу! — закричав Бобров. — Дві доби праці пожирають цілу людину. Чорт візьми! Ви пам'ятаєте з Біблії, що якісь там ассирійці чи моавітяни приносили своїм богам людські жертви? Та ці мідні пани, Молох і Дагон, почервоніли б від сорому і від образи перед тими цифрами, що я зараз навів.

Ця своєрідна математика щойно спала на думку Боброву (він, як і багато хто із дуже чутливих людей, знаходив нові думки тільки під час розмови). Проте і його самого і Гольдберга вразила оригінальність обчислення.

— Чорт візьми, ви мене приголомшили, — озвався з дивана лікар. — Хоч цифри можуть бути і не зовсім точними...

— А чи відома вам, — вів далі ще запальніше Бобров: — чи відома вам інша статистична таблиця, за якою ви з дивовижною точністю можете вираховувати, ціною життя скількох людей буде куплений кожен крок уперед вашої диявольської колісниці, кожен винахід якої-небудь віялки, сівалки чи рейкопрокатки? Гарна, нічого сказати, ваша цивілізація, якщо її плоди обраховуються цифрами, де у вигляді одиниць стоїть залізна машина, а у вигляді нулів — цілий ряд людських існувань!

— Але послухайте, голубчику ви мій,— заперечив лікар, спантеличений запальністю Боброва: — тоді, по-вашому, краще буде повернутися до первісної праці, чи що? Нащо ж ви лише чорні сторони берете? Адже ось у нас, незважаючи на вашу математику, і школа є при заводі, і церква, і лікарня хороша, і товариство дешевого кредиту для робітників...

Бобров зовсім скочив з ліжка і босий забігав по кімнаті.

— І лікарня ваша і школа — все це дрібниці! Цяцька дитяча для таких гуманістів, як ви,— поступка громадській думці... Коли хочете, я вам скажу, як ми насправді дивимось... Ви знаєте, що таке фініш?

— Фініш? Це щось коняче, здається? Щось таке на скачках?

— Так, на скачках. Фінішем називаються останні сто сажень перед верстовим стовпом. Кінь повинен їх проскакати з найбільшою швидкістю,— за стовпом він може хоч здохнути. Фініш — це найповніше, максимальне напруження сил, і, щоб витиснути з коня фініш, його б'ють хлистом до крові... Так-от і ми. А як фініш вижатий і шкапа впала з переломленою спиною і розбитими ногами — до бісового батька її, вона більше нікуди не годиться! Ось тоді, будь ласка, і втішайте здохлу на фініші шкапу вашими школами та лікарнями... Чи ви бачили коли-небудь, доктор, ливарне і прокатне діло? Якщо бачили, то повинні знати, що воно вимагає пекельної міцності нервів, стальних мускулів і спритності циркового артиста... Ви повинні знати, що кожен майстер кілька разів на день уникає смертельної небезпеки тільки завдяки дивовижному самовладанню. І скільки за цю працю робітник одержує, хочете ви знати?..

— А все-таки, поки стоїть завод, праця цього робітника забезпечена,— сказав уперто Гольдберг.

— Доктор, не кажіть наївних речей! — вигукнув Бобров, сідаючи на підвіконня.— Тепер робітник більше ніж будь-коли залежить від ринкового попиту, від біржової гри, від різних закулісних інтриг. Кожне велике підприємство, перш ніж воно буде пущене, нараховує трьох або чотирьох покійників-патронів. Вам відомо, як утворилося наше товариство? Його заснувала за готівку невелика компанія капіталістів. Діло намічалось спершу в невеликих розмірах. Але ціла банда інженерів, директорів і підрядчиків розтринькала капітал так швидко, що підприємці й незчулися. Споруджувались величезні будівлі, які потім виявились непридатними... Капітальні будівлі йшли, як у нас кажуть, «на м'ясо», тобто висаджувались у повітря динамітом. І коли, кінець кінцем, підприємство пішло по десять копійок за карбованець, лише тоді стало зрозумілим, що вся ця сволота діяла за заздалегідь обдуманогою системою і одержувала за свої підлі вчинки певну платню від іншої, багатшої і спритнішої компанії. Тепер діло поставлене в значно більших розмірах, але мені добре відомо, що під час краху першого покійника вісімсот робітників не одержали за два місяці платні. От вам і забезпечена праця! Та досить лише акціям упасти на біржі, як це одразу ж позначається на заробітній платні. А вам, я гадаю, відомо, як піднімаються і падають на біржі акції. Для цього слід

мені приїхати в Петербург — шепнути маклеру, що ось, мовляв, хочу я продати тисяч на триста акцій, «тільки, мовляв, бога ради, це між нами, вже краще я вам заплачу добрий куртаж, тільки мовчіть...». Потім другому і третьому шепнути те ж саме по секрету, і акції миттю падають на кілька десятків карбованців. І чим більший секрет, тим скоріше і вірніше впадуть акції... Добра забезпеченість!..

Сильним рухом руки Бобров одразу навстіж розчинив вікно. В кімнату війнуло холодним повітрям.

— Гляньте, гляньте сюди, доктор! — крикнув Андрій Ілліч, показуючи пальцем у напрямі заводу.

Гольдберг звівся на лікті і втупив погляд у нічну темряву за вікном. На всьому величезному просторі, що розстилався вдалині, червоніли розкидані незчисленні купи розжареного вапняку, на поверхні яких раз у раз спалахували блакитнуваті й зелені сірчані вогні... Це горіли вапнякові печі *. Над заводом стояла величезна червона рухлива заграва. На її кривавому тлі струнко і чітко вимальовувались темні верхівки високих труб, тимчасом як нижні частини їх розпливалися в сірому тумані, що йшов від землі. Роззявлені пащі цих велетнів безупинно вивергали густі клуби диму, що змішувались в одну суцільну, хаотичну хмару, яка повільно повзла на схід, — подекуди білу, як жмути вати, подекуди брудно-сіру, подекуди жовтуватого кольору залізної іржі. Над тонкими довгими димовідводами, надаючи їм вигляду велетенських факелів, тріпотіли і металілись яскраві снопи палаючого газу. Від їх рухливого відблиску нависла над заводом димова хмара, то спалахуючи, то згасаючи, набирала дивовижних і грізних відтінків. Час від часу, коли на різкий дзвін сигнального молотка опускався вниз ковпак доменної печі, з її челостей з ревом, схожим на далекий грім, виривалась до самого неба ціла буря полум'я й кіптяви. Тоді на якусь мить увесь завод різко й страшно виступав з мороку, а щільний ряд чорних, круглих кауперів здавався вежами легендарного залізного замку. Вогні коксових печей простягались довгими правильними рядами. Іноді один з них раптом спалахував і розгорявся, наче величезне червоне око. Електричні вогні домішували до пурпурового світла розпеченого заліза свій блакитнуватий мертвий блиск... Незмовкаючий брязкіт і гуркіт заліза долинав звідти.

Від заграви заводських вогнів обличчя Боброва набрало в темряві зловісного мідного відтінку, в очах блищали яскраві червоні бліки, скупийовджене волосся впало безладно на лоб. І голос його звучав пронизливо й злісно.

— Ось він, — Молох, який вимагає теплої людської крові! — кричав Бобров, простягаючи в вікно свою тонку руку. — О, звичайно, тут про-

* Вапнякові печі робляться так: накладається з вапнякового каміння велика купа, у зріст людини, і розпалюється дровами або кам'яним вугіллям. Ця купа розпикається з тиждень, до тих пір, поки з каміння не утвориться негашене вапно. (Прим. автора).

грес, машинна праця, успіхи культури... Але ж подумайте, Бога ради, — двадцять років! Двадцять років людського життя на добу... Присягаюся вам, — бувають хвилини, коли я почуваю себе убивцею!...

«Господи! Та він же — божевільний», — подумав лікар, у якого по спині забігали мурашки, і він почав заспокоювати Боброва.

— Голубчику, Андрію Іллічу, та облиште ж, мій любий, ну, що за охота через дурниці засмучуватись. Дивіться, вікно відчинене, а надворі вогко... Лягайте, та нате лишень бромку. «Маніак, абсолютний маніак», — думав він, охоплений водночас жалістю й страхом.

Бобров слабко опирався, знесилений вибухом, який щойно минув. Але коли він ліг у постіль, то раптом зайшовся істеричним риданням. І довго лікар сидів біля нього, гладячи його по голові, як дитину, і говорячи йому перші-ліпші, що спадали на думку, ласкаві, заспокійливі слова.

VI

Другого дня відбулася урочиста зустріч Василя Терентійовича Квашина на станції Іванково. Уже до одинадятої години все заводське управління з'їхалось туди. Здається, ніхто не почував себе спокійним. Директор — Сергій Валер'янович Шелковников — пив склянку за склянкою зельтерську воду, щохвилини виймав годинник і, не встигнувши глянути на циферблат, ту ж мить машинально ховав його в кишеню. Лише цей неухажаний рух і зраджував його неспокій. Обличчя ж директора — вродливе, випечене, самовпевнене обличчя світської людини — липалося непорушним. Дуже мало хто знав, що Шелковников лише офіційно, так би мовити, на папері, вважався директором будівництва. Всіма справами орудував, по суті, бельгійський інженер Андреа, напівполяк, напівшвед за національністю, ролі якого на заводі ніяк не могли збагнути невтаємничені. Кабінети обох директорів були розташовані поряд і з'єднані дверима. Шелковников не смів накласти резолюцію на жодному важливому папері, не взявши до уваги спершу умовний знак, зроблений олівцем де-небудь на ріжку сторінки рукою Андреа. В екстрених же випадках, що виключали можливість порадитись, Шелковников набирав заклопотаного вигляду і казав прохачеві недбалим тоном:

— Пробачте... ніяк не можу приділити вам хвилини... Страшенно зайнятий... Будь ласка, розкажіть свою справу панові Андреа, а він мені потім викладе її окремою запискою.

Заслути Андреа перед правлінням були незчисленні. З його голови цілком вийшов геніально-шахрайський проект розорення першої компанії підприємців, і його ж тверда, але незрима рука довела інтригу до кінця. Його проекти, що відзначалися дивовижною простотою й стрункістю, вважалися в той же час останнім словом гірничозаводської науки. Він володів усіма європейськими мовами і — рідке явище серед інженерів — мав, крім своєї спеціальності, найрізноманітніші знання.

З усіх, що зібралися на станції, лише одна ця людина, з сухотною постаттю і обличчям старої мавпи, зберігала свою звичайну байдужість. Він приїхав пізніше за всіх і тепер повільно походжав сюди й туди по платформі, заклавши руки по лікті в кишені широких, обвислих штанів і пожевуючи свою вічну сигару. Його світлі очі, за якими відчувався великий розум ученого і сильна воля авантюриста, як і завжди, непорушно і байдуже дивилися з-під опухлих, стомлених повік.

Ніхто не здивувався приїздові родини Зіненків. Їх чомусь усі давно звикли вважати невід'ємною приналежністю заводського життя. Панночки внесли з собою до похмурого залу станції, де було і холодно і скучно, своє силуване пожвавлення і ненатуральний регіт. Їх оточили стомлені довгим чеканням інженери, з молодших. Панночки ту ж мить зайняли звичне оборонне становище і почали сипати наліво й направо милими, але давно всім набридлими наївностями. Серед своїх дочок, що метушилися, Ганна Опанасівна, маленька, ружлива, метушлива, здавалась неспокійною квочкою.

Бобров, стомлений, майже хворий після вчорашнього спалаху гніву, сидів самотньо в кутку станційної зали і дуже багато курих. Коли ввійшла і з голосним щебетанням посідала біля круглого стола родина Зіненків, Андрій Ілліч відчув водночас два дуже невиразних почуття. З одного боку, йому стало соромно за безтактний, на його думку, приїзд цієї родини, стало соромно палючим, гнітючим соромом за іншого. З другого боку, він зрадив, побачивши Ніну, розум'янену від швидкої їзди, зі збудженими, блискучими очима, дуже мило одягнену і, як завжди це буває, набагато кращу, ніж її малювала йому уява. В його хворій, змученій душі раптом загорілось нестерпне бажання ніжного, запашного дівочого кохання, жадоба звичної і заспокійливої жіночої ласки.

Він шукав нагоди підійти до Ніни, але вона весь час була зайнята щебетанням з двома гірничими студентами, які навперебій намагались її розсмішити. І вона сміялась, виблискуючи дрібними білими зубами, більш кокетлива і весела, ніж будь-коли. Проте два чи три рази вона зустрілась очима з Бобровим, і йому здалося в її злегка піднятих бровах мовчазне, але не вороже запитання.

На платформі пролунав тривалий дзвінок, що сповіщав відхід поїзда з найближчої станції. Серед інженерів виникло сум'яття. Андрій Ілліч спостерігав із свого кутка з глузливою посмішкою на устах, як одна й та ж сама похлиха думка миттю оволоділа цими понад двадцятьма чоловіками, як їх обличчя раптом стали серйозними і заклопотаними, руки мимовільним швидким рухом пройшлись по гудзиках сюртуків, по галстуках і кашкетах, очі звернулися в бік дзвінка. Незабаром у залі нікого не лишилося.

Андрій Ілліч вийшов на платформу. Панянки, залишені мужчинами, які їх розважали, безпорадно товпились біля дверей, навколо Ганни Опанасівни. Ніна обернулася на пильний, упертий погляд Боброва і, ніби вгадуючи його бажання поговорити з нею наодинці, пішла йому назустріч.

— Здрастуйте. Чого ви такий блідий сьогодні? Ви хворий? — спитала вона, міцно і ніжно потискуючи його руку і зазираючи йому в очі серйозно й ласкаво.— Чому ви вчора так рано поїхали і навіть не хотіли попрощатися? Розгнівались чогось?

— І так і ні,— відповів Бобров, посміхаючись.— Ні,— тому що я ж не маю ніякого права гніватись.

— Ну, що ви, всяка людина має право гніватись. Особливо, коли знає, що її думкою дорожать. А чому ж так?

— Тому що... Бачите, Ніно Григорівно,— сказав Бобров, відчувши раптовий приплив сміливості,— вчора, коли ми з вами сиділи на балконі,— пам'ятаєте? — я завдяки вам пережив кілька чудових хвилин. І я зрозумів, що ви, коли б захотіли, то могли б зробити мене найщасливішою в світі людиною... Ах, та чого ж я боюсь і гаюся... Адже ви знаєте, ви догадуєтесь, адже ви давно знаєте, що я...

Він не доказав... Сміливість, що була нахлинула на нього, раптом зникла.

— Що ви... що таке? — перепитала Ніна з удаваною байдужістю, проте голосом, який проти її волі зненацька затремтів, і опустила очі в землю.

Вона чекала признання в коханні, яке завжди так сильно і приємно хвилює серця молодих дівчат, все одно, чи відповідає їх серце взаємністю на це признання, чи ні. Її щоким злегка поблідли.

— Не тепер... потім, колись,— зам'явся Бобров.— Колись при інших обставинах я вам скажу... Бога ради, не тепер,— додав він благально.

— Ну, добре. Все-таки, чому ж ви розсердились?

— Тому, що після цих кількох хвилин я увійшов у ідальню в най... ну, як би це сказати,— в найзворушенішому стані... І коли я увійшов...

— То вас неприємно вразила розмова про прибутки Квашніна? — догадалася Ніна з тою раптовою інстинктивною проникливістю, яка іноді осяває навіть найбільш обмежених жінок.— Так? Я вгадала? — Вона повернулася до нього і знову окинула його глибоким ласкаючим поглядом.— Ну, кажіть одверто. Ви нічого не повинні приховувати від свого друга.

Колись, місяців три чи чотири тому, під час катання на річці великим товариством, Ніна, збуджена й розніжена красою теплої літньої ночі, запропонувала Боброву свою дружбу на віки вічні,— він прийняв цей виклик дуже серйозно і протягом цілого тижня називав її своїм другом, так само, як і вона його. І коли вона говорила йому повільно й значущо зі своїм звичайним томним виглядом: «м і й д р у ж е», то ці двоє коротеньких слів змушували його серце битися міцно й солодко. Тепер він згадав цей жарт і відповів з зітханням:

— Гаразд, «мій друже», я вам казатиму правду, хоч мені це тропки й тяжко. Щодо вас я завжди перебуваю в якійсь болісній роздвоєності. Бувають хвилини в наших розмовах, коли ви одним словом, одним помахом, навіть одним поглядом раптом зробите мене таким щасливим!..

Ах, хіба можна передати такі відчуття словами?.. Скажіть тільки, чи помічали ви це?

— Помічала,— озвалась вона майже пошепки і низько, з лукавим тремтінням у віях, опустила очі.

— А потім... потім раптом, ту ж мить, на моїх очах ви перетворюєтесь на провінціальну панночку, з запасом шаблонних фраз і з якоюсь завченою манірністю у всіх вчинках... Не гнівайтесь на мене за відвертість... Якби це не мучило мене так страшенно, я не говорив би...

— Я й це теж помітила...

— Ну, от бачите... Адже я завжди був певний, що у вас добра, ніжна й чула душа. Чому ж ви не хочете завжди бути такою, як тепер?

Вона знову повернулася до Боброва і навіть зробила рукою такий рух, наче хотіла доторкнутися до його руки. Вони в цей час ходили сюди й туди по вільному краю платформи.

— Ви ніколи не хотіли мене зрозуміти, Андрію Іллічу,— сказала вона з докором.— Ви нервові й нетерплячі. Ви перебільшуєте все, що в мені є хорошого, але зате не прощаєте мені того, що я не можу ж бути іншою в тому середовищі, де я живу. Це було б смішно, це внесло б у нашу родину незлагоду. Я надто слабка, і, ніде правди діти, надто нікчемна для боротьби і самостійності... Я йду туди, куди йдуть усі, дивлюсь на речі і суджу по них, як усі. І ви не думайте, що я не усвідомлюю своєї буденності... Але з іншими я не почуваю її тягару, а з вами... З вами я всяку міру втрачаю, тому що...— вона запнулася,— ну, та все одно... тому, що ви зовсім не такий, тому що такої, як ви, людини я ніколи ще в житті не зустрічала.

Їй здавалось, що вона говорить щиро. Підбадьорююча свіжість осіннього повітря, вокзальна метушня, свідомість своєї краси, задоволення від того, що вона відчуває на собі закоханий погляд Боброва — все це наелектризувало її до такого стану, в якому істеричні натури кажуть неправду так натхненно, так чарівно і так непомітно для самих себе. З насолодою милуючись собою в новій ролі дівчини, яка прагне духовної підтримки, вона відчувала потребу говорити Боброву приємне.

— Я знаю, що ви мене вважаєте кокеткою... Будь ласка, не виправдуйтеся... І я згодна, я даю привід так думати... Наприклад, я сміюся і базікаю часто з Міллером. Але коли б ви знали, який мені осоружний цей вербний херувим! Або ці два студенти... Вродливий мужчина вже одним тим огидний, що завжди собою милується... Чи повірите, хоч це, можливо, й дивно, але мені завжди були особливо симпатичні невродливі мужчины.

При цій милій фразі, вимовленій найніжнішим тоном, Бобров сумно зітхнув. На жаль, він уже не раз чув із жіночих уст цю жорстоку розраду, в якій жінки ніколи не відмовляють своїм негарним поклонникам.

— Значить, і я можу сподіватися заслужити коли-небудь вашу симпатію? — спитав він жартівливим тоном, в якому, однак, виразно прозвучала гіркота насмішки з самого себе.

Ніна швидко схаменулась.

— Ну от, який ви, справді. З вами не можна розмовляти... Чого ви напрошуєтесь на компліменти, ласкавий пане? Соромно!..

Вона сама трохи зніяковіла від своєї незграбності і, щоб змінити розмову, спитала з грайливою владністю:

— Ну, що ж це ви збирались мені сказати при інших обставинах? Будь ласка, негайно відповідайте!

— Я не знаю... не пам'ятаю,— зам'явся розхолоджений Бобров.

— Я вам нагадаю, мій потайний друже. Ви почали говорити про вчорашній день, потім про якісь прекрасні хвилини, потім сказали, що я, напевно, давно вже помітила... але що? Ви цього не закінчили... Будь ласка ж, говоріть тепер. Я вимагаю цього, чуєте!...

Вона дивилась на нього очима, в яких сяяла посмішка — лукава, і обіцяюча, і ніжна водночас... Серце Боброва солодко завмерло в грудях, і він відчув знову приплив одваги, що була пройняла його серце перед цим. «Вона знає, вона сама хоче, щоб я говорив»,— подумав він, набираючись духу.

Вони спинились на самому краю платформи, де зовсім не було публіки. Обое були схвилювані. Ніна чекала відповіді, тішачись гостротою розпочатої нею гри, Бобров шукав слів, важко дихав і хвилювався. Але в цей час почувлися різкі звуки сигнальних ріжків, і на станції зчинилася метушня.

— Так чуєте ж... Я чекаю,— шепнула Ніна, швидко відходячи від Боброва.— Для мене це набагато важливіше, ніж ви думаєте...

З-за повороту залізничної колії вискочив окутаний чорним димом кур'єрський поїзд. Через кілька хвилин, гуркочучи на стрілках, він плавно й швидко уповільнив хід і зупинився біля платформи... На самому кінці його був причеплений довгий виблискуючий свіжою синьою фарбою службовий вагон, до якого рупили всі зустрічаючі. Кондуктори шанобливо кинулись відчиняти двері вагона; з них в ту ж мить вискочила, з шумом розгортаючись, складна драбинка. Начальник станції, червоний від хвилювання й біганини, з переляканим обличчям квапив робітників з відчіпкою службового вагона. Квапнін був одним з головних акціонерів N-ської залізниці і їздив по її вітках з урочистістю, якої не завжди удостоювалось навіть найвище залізничне начальство.

У вагон зайшли тільки Шелковников, Андреа і двоє впливових інженерів-бельгійців. Квапнін сидів у кріслі, розставивши свої колосальні ноги і виставивши вперед живіт. На ньому був круглий фетровий капелюх, з-під якого сяяло вогняне волосся; голене, як у актора, обличчя з обвислими щоками і потрійним підборіддям, всіяне великим ластовинням, здавалось заспанним і невдоволеним; губи склалися в зневажливу, кислу гримасу.

Побачивши інженерів, він із зусиллям підвівся.

— Здрастуйте, панове,— сказав він сиплим басом, простягаючи їм по черзі для шанобливих доторкнень свою величезну пухку руку.— Ну, як, у вас на заводі?

Шелковников почав доповідати мовою службового паперу. На заводі все благополучно. Чекають лише приїзду Василя Терентійовича, щоб у його присутності пустити доменну піч і зробити закладку нових будівель... Робітники і майстри найняті по хорошій ціні. Наплив замовлень такий великий, що спонукає якомога скоріше приступити до робіт.

Квашнін слухав, одвернувшись обличчям до вікна, і неуважно розглядав натовп, що зібрався біля службового вагона. Обличчя його нічого не виражало, крім гидливої втоми.

Раптом він перепинив директора несподіваним питанням:

— Е... по... послухайте... Хто ця дівчинка?

Шелковников заглянув у вікно.

— Ну, ось ця... з жовтим пером на капелюху,— нетерпляче показав пальцем Квашнін.

— Ах, ця? — стрепенувся директор і, нахилившись до вуха Квашніна, прошепотів таємничо по-французьки: — Це дочка нашого завідуючого складом. Його прізвище Зіненко.

Квашнін важко кивнув головою. Шелковников продовжував доповідати, але принципал знову перепинив його:

— Зіненко... Зіненко... — промовив він задумливо і не відриваючись від вікна.— Зіненко... Хто ж такий цей Зіненко?... Де я це прізвище чув?... Зіненко?

— Він у нас завідує складом,— шанобливо і навмисно байдуже повторив Шелковников.

— Ах, згадав! — догадався раптом Василь Терентійович.— Мені про нього в Петербурзі говорили... Ну, продовжуйте, будь ласка.

Ніна безпомилково жіночим чуттям зрозуміла, що саме на неї дивиться Квашнін і про неї говорить в цю хвилину. Вона трохи одвернула голову, але обличчя її, розчервоніле від кокетливої втіхи, все-таки було, з усіма своїми гарненькими родимками, видно Василеві Терентійовичу.

Нарешті, доповідання закінчилось, і Квашнін вийшов на площадку, зроблену в вигляді просторого скляного павільйону позаду вагона.

Це був момент, для увічнення якого, як подумав Бобров, не вистачало тільки доброго фотографічного апарата. Квашнін чомусь не квапився сходити вниз і стояв за скляною стіною, височіючи своєю масивною постаттю над сутолокою біля вагона, з широко розставленими ногами і гидливою міною на обличчі, схожий на японського ідола грубої роботи. Ця непорушність патрона, очевидно, бентежила тих, що зустрічали: на їх губах застигли, зморщивши їх, задалегідь приготовлені посмішки, тим часом, як очі, звернені вгору, дивились на Квашніна з улесливістю, майже з острахом. Обабіч дверей застигли в солдатських позах хвацькі кондуктори. Зазирнувши випадково в обличчя Ніни, що випередила його, Бобров з гіркотою помітив і на її обличчі ту ж посмішку і той же тривожний страх дикуна, що дивиться на свого ідола.

«Невже ж тут лише некорисливий, шанобливий подив перед трьомастами тисяч річного прибутку? — подумав Андрій Ілліч.— Що ж змушує

всіх цих людей так принижено крутити хвостом перед людиною, яка навіть і не гляне на них ніколи уважно? Чи тут є якийсь неприступний розумінню психологічний закон підлесливості?»

Постоявши трохи, Квашнін вирішив рушити і, поперед себе виступаючи животом, підтримуваний обережно попід руки поїзною обслугою, спустився по східцях на платформу.

На шанобливі поклони натовпу, що швидко розступився перед ним праворуч і ліворуч, він недбало кивнув головою, випнувши вперед товсту нижню губу, і сказав гугняво:

— Панове, ви вільні до завтрашнього дня.

Не дійшовши до під'їзду, він знаком підкликав до себе директора.

— То ви, Сергію Валер'яновичу, відрекомендуйте мені його, — сказав він півголосом.

— Зіненка? — запобігливо догадався Шелковников.

— Авжеж, чорт візьми! — раптом роздратовуючись, буркнув Квашнін. — Тільки не тут, не тут, — спинив він за рукав директора, що кинувся був бігти. — Коли я буду на заводі...

VII

Закладка каменярьських робіт і відкриття кампанії нової домни відбулись через чотири дні після приїзду Квашніна. Передбачалось відсвяткувати обидві ці події з якнайбільшою урочистістю, для чого на сусідні металургійні заводи: Крутогорський, Воронінський і Львівський були задалегідь розіслані друковані запрошення.

Слідом за Василем Терентійовичем з Петербурга прибуло ще двоє членів правління, четверо бельгійських інженерів і кілька значних акціонерів. Між заводськими службовцями ходили чутки, ніби правління асигнувало на влаштування парадного обіду близько двох тисяч карбованців, проте ці чутки поки що нічим ще не підтвердились, і вся закуска вин і закусок лягла важким тягарем на підрядчиків.

День випав дуже сприятливий для торжества — один із тих яскравих, прозорих днів ранньої осені, коли небо здається таким густим, синім і глибоким, а прохолодне повітря пахне тонким, міцним вином. Квадратні ями, викопані під фундаменти для нової повітродувної машини і бессемерівської печі, були оточені у вигляді «покою» густим натовпом робітників. Всередині цієї живої огорожі, над самим краєм ями, височів простий непофарбований стіл, застелений білою скатертиною, на якому лежали хрест і Євангеліє, поряд з бляшаною чашею для свяченої води і кропилом. Священик, уже облачений в зелені, заткані золотими хрестами ризи, стояв осторонь, попереду п'ятнадцяти робітників, які згодились бути півчимами. Відкритий бік покою займали інженери, підрядчики, старші десятники, конторники — строкага, збуджена група з понад

двохсот чоловік. На насипу розтапувався фотограф, який, накривши чорною хусткою і себе і свій апарат, давно вже метушився, відшукуючи зручну точку.

Через десять хвилин Квашнін швидко під'їхав до площадки на трійці чудових сірих коней. Він сидів у колясці один, бо, при всьому бажанні, ніхто б не міг поміститися поруч з ним. Слідом за Квашніним під'їхало ще п'ять чи шість екіпажів. Побачивши Василя Терентійовича, робітники інстинктом впізнали в ньому «старшого», і в ту ж мить всі, як один, поскидали шапки. Квашнін велично пройшов вперед і кивнув головою священикові.

— Благословен бог наш завжди, нині, повсякчас і на віки вічні-і,— пролунав серед тиші, що раптом настала, деренчливий, лагідний і гутнявий тенорок священика.

— Амінь,— підхопив досить гармонійно імпровізований хор. Робітники — їх було біля трьох тисяч чоловік — так само дружно, як кланялись Квашніну, перехрестились широкими хрестами, схилили голови і потім, підвівши їх, струснули волоссям... Бобров став мимоволі придивлятися до них. Попереду стояли двома рядами статечні русаки-муляри, всі до одного у білих фартухах, майже всі з лляним волоссям і рудими бородами, позад них ливарники і ковалі в широких і темних блузах, запозичених у французьких і англійських робітників, з обличчями, що ніколи не відмивались від залізної кіптяви,— серед них виднілись і горбоносі профілі іноземних уврієрів *; позаду, з-за ливарників, виглядали робітники при вапнякових печах, яких здалеку можна було впізнати по обличчях, ніби обсипаних густо борошном, і по запалених, розпухлих, червоних очах...

Кожного разу, коли хор голосно і дружно, хоч трохи в ніс, співав «Спаси од бід рабів Твоїх, Богородице», всі ці три тисячі чоловік з одноманітним тихим шелестом старанно хрестилися і клали низькі поклони. Щось стихійне, могутнє і водночас щось дитяче і зворушливе почулося Боброву в цій спільній молитві сірої величезної маси. Завтра всі робітники візьмуться до своєї важкої, напруженої, півдобової праці. Хто зна, кому з них уже доля судила накласти на цій праці головою: зірватися з високого риптування, обпектися розплавленим металом, бути засипаним щебенем чи цеглою? І чи не про цей незаперечний присуд долі думають вони тепер, б'ючи низькі поклони і струшуючи руськими кучерями, в той час, коли хор просить Богородицю — спасти від бід рабів своїх. І на кого, як не на одну лише Богородицю, надіятись цим дорослим дітям, з мужніми і простими серцями, цим смиренним воїнам, які щодня виходять із своїх наскрізь промерзлих холодних землянок на звичний подвиг терпіння і відваги?

Так, чи майже так, думав Бобров, завжди схильний до широких, поетичних картин, і хоч він давно вже відвик молитися, проте кожного разу,

* Робітників.

коли деренчливий, далекий голос священика змінювався дружнім вигуком кліру, по спині і по потилиці Андрія Ілліча пробігала холодна хвиля нервового збудження. Було щось сильне, покірне і самовіддане в наївній молитві цих сірих трудівників, які зібралися бог зна звідки, з далеких губерній, відірвані від рідного, звичного кутка для важкої і небезпечної праці...

Молебень закінчився. Квашнін з недбалим виглядом кинув у яму золотий, але нагнутися з лопаточкою ніяк не міг — це зробив за нього Шелковников. Потім уся група рушила до доменних печей, що височіли на кам'яних фундаментах своїми круглими чорними масивними баштами.

П'ята, недавно збудована домна йшла, як кажуть на технічному жаргоні, «сліпим ходом». З пробитого внизу її, на аршинній висоті, отвору бив широким вогненно-білим клекочучим потоком розплавлений шлак, від якого стрибали в усі боки блакитні сірчані вогники. Шлак стівав похилим жолобом у казани, підставлені до стрімкого краю фундаменту, і застигав у них зеленкуватою густою масою, схожою на леденець. Робітники, що стояли на самісінькій верхівці печі, продовжували без перепочинку підкидати в неї руду й кам'яне вугілля, які раз у раз піднімались нагору у залізних вагонетках.

Священик окропив домну з усіх боків свяченою водою і, боязко кваплячись, спотикаючись, стареючою ходою відійшов набік. Горновий майстер, жиливий, чорнолиций старик, перехрестився і поплював на руки. Те ж саме зробили четверо його підручних. Потім вони підняли з землі дуже довгий сталевий лом, довго розгойдували його і, одночасно крикнувши, вдарили ним у самий низ печі. Лом дзвінко стукнувся об глиняну втулку. Лядачі, в боязко-нервовому чеканні, зажмурили очі; деякі подались назад. Робітники вдарили вдруге, потім втретє, вчетверте... і раптом з-під вістря лома бризнув фонтан нестерпно яскравого рідкого металу. Тоді горновий майстер кругоподібними руками лома розширив отвір, і чавун поволі полився піщаною борозною, набираючи відтінку вогненної вохри. Цілі снопи блискучих великих зірок летіли на всі боки з отвору печі, голосно потріскуючи і зникаючи в повітрі. Від цього металу, що плив тихо і немовби ліниво, ішов такий страшенний жар, що незвичні гості весь час відсовувались і затуляли щокі руками.

Від доменних печей інженери рушили до відділу повітродувних машин. Квашнін заздалегідь розпорядився так, щоб акціонери, які приїхали з ним, побачили завод в усій його колосальній величині і метушні. Він цілком вірно розрахував, що ці добродії, захоплені безліччю сильних і зовсім нових для них вражень, розповідатимуть потім чудеса загальним зборам, які уповноважили їх. І, глибоко знаючи психологію ділових людей, Василь Терентійович уже вважав справою вирішеною новий і дуже вигідний, особисто для нього, випуск акцій, на який до цього часу не погджувались загальні збори.

І акціонери справді були вражені до болю в голові, до тремтіння в ногах... В приміщенні повітродувних машин вони чули, бліді від хвилюван-

ня, як повітря, що нагніталось чотирма вертикальними двосажневими поршнями в труби, ринуло ними з ревінням, яке примушувало двигіти кам'яні стіни будівлі. Цими чавунними, масивними, у два обхвати завширшки трубами повітря проходило крізь каупери, нагрівалося в них горючими газами до шестисот градусів і звідти вже проходило всередину доменної печі, розплавляючи руду і вугілля своїм гарячим подувом. Інженер, що завідував повітродувним відділом, давав пояснення. І хоч він нахилився по черзі аж до самісіньких вух акціонерів і кричав на повний голос, надсаджуючи груди, проте через страшений гуркіт машин його слів не було чути, а здавалося тільки, що він беззвучно і напружено ворухить губами.

Потім Шелковников повів гостей до сарая пудлінгових печей — високої залізної будівлі такої довжини, що з одного її кінця другий кінець здавався ледве помітним просвітом. Вздовж однієї з стін сарая простягалась кам'яна платформа, на якій містилося двадцять пудлінгових печей, що формою нагадували зняті з коліс вагони. В цих печах рідкий чавун змішувався з рудою і перероблявся на сталь. Готова сталь, стікаючи вниз по трубах, наповнювала собою високі залізні штамби — щось на зразок футлярів без дна, але з ручками зверху — і застигала в них суцільними кусками, пудів по сорок вагою. Вільну сторону сарая займала рейкова дорога, по якій снували, з пахканням, шипінням і стукотом, парові крани, схожі на слухняних і спритних тварин, з гнучкими хоботами. Один кран хапав штамбу крючком за ручку, піднімав її догори, і з неї важко вивалювався шматок сталі у вигляді довгого правильного бруска сліпучочервоного кольору. Але перш ніж цей шматок встигав упасти на землю, робітник з надзвичайною спритністю обмотував його ланцюгом, з руку завтовшки. Другий кран, схопивши крючком цей ланцюг, плавно ніс «штуку» в повітрі і клав поряд з іншими на платформу, прикріплену до третього крана. Третій тягнув цей вантаж на другий кінець сарая, де четвертий, з щипцями замість крючка, знімав «штуки» з вагона і опускав їх у розкриті люки газових печей, розміщених під підлогою. Нарешті, п'ятий кран витягав їх із цих люків зовсім білими від жару, клав по черзі під кругле колесо з гострими зубцями, яке оберталося надзвичайно швидко на горизонтальній осі, і сорокапудова стальна «штука» протягом п'яти секунд розрізувалася на дві половини, як шматок м'якого пряника. Кожна половина попадала під семисотпудовий прес парового молота, який стискував її з такою силою і такою легкістю, ніби вона була з воску. Робітники підхоплювали її миттю на ручні візки і бігом тягли далі, обдаючи всіх зустрічних блиском і жаром розпеченого заліза.

Потім Шелковников показав своїм гостям рейкопрокатний цех. Величезний брусок розжареного металу проходив крізь цілий ряд верстатів, котячись від одного до другого по валиках, які обертались під підлогою, видніючись на її поверхні тільки верхньою своєю частиною. Брусок втискувався в отвір, що утворювався двома стальними циліндрами, які обертались в різні сторони, і пролізав між ними, змушуючи їх розсову-

ватись і тремтіти від напруження. Далі його ждав верстат із ще меншим отвором між циліндрами. Кусок сталі робився після кожного верстата дедалі тоншим і довшим і, кілька разів перебігши рейкопрокатку туди й назад, набирав поступово форми десятисаженої червоної рейки. Складним рухом п'ятнадцяти верстатів керував всього один чоловік, що стояв над паровою машиною, на підвищенні на зразок капітанського містка. Він посував рукоятку вперед — і всі циліндри і валики починали крутитися в один бік; посував її назад — і циліндри й валики крутились у протилежний бік. Коли рейка остаточно витягувалась, кругла пила, оглушливо скрегочучи і розсипаючи фонтани золотих іскор, розрізувала її на три частини.

Потім усі перейшли в токарний цех, де переважно оброблялись вагонні і паровозні колеса. Шкіряні приводи опускалися там із стелі від товстого сталевого стержня, що проходив через увесь сарай, і приводили в рух сотні дві чи три верстатів найрізноманітніших величин і фасонів. Цих приводів було так багато, і вони перехрещувалися в стількох напрямках, що справляли враження однієї суцільної, заплутаної і тремтячої ремінної мережі. Колеса деяких верстатів оберталося зі швидкістю двадцяти обертів на секунду, а рух інших був такий повільний, що майже не помічався оком. Сталеві, залізні і мідні стружки, у вигляді красивих довгих спіралей, густо вкривали підлогу. Свердлильні верстати сповнювали повітря нестерпним тонким і різким вищанням. Там же було показано гостям машину, що виробляла гайки, — щось на зразок двох величезних сталевих регулярно плямкаючих щелеп. Двоє робітників всовували в цю пащу кінець розпеченого довгого прута, і машина, рівномірно відгризаючи по куску металу, випльовувала їх на землю у вигляді цілком готових гайок.

Коли, вийшовши з токарного цеху, Шелковников запропонував акціонерам (він увесь час виключно до них звертався зі своїми роз'ясненнями) оглянути гордість заводу, дев'ятисотсильний «Компаунд», то петербурзькі пани уже в достатній мірі були оглушені і приголомшені всім тим, що вони бачили і чули. Нові враження не викликали в них більш ніякого інтересу, а тільки ще сильніше стомлювали їх. Обличчя їх палали від жару рейкопрокатки, руки й костюми були замащені вугільною сажею. На пропозицію директора вони погодились, очевидно, знехотя, щоб тільки не принизити гідності зборів, які уповноважили їх.

Дев'ятисотсильний «Компаунд» містився в окремій будівлі, дуже чистенькій і чепурній, з світлими вікнами і мозаїчною підлогою. Незважаючи на величезний розмір машини, вона майже не стукотіла... Два поршні, розміром чотири сажні кожний, м'яко й швидко ходили в циліндрах, оббитих дерев'яними планками. Двадцятифутове колесо, з ковзаючими по ньому дванадцятьма канатами, оберталося також беззвучно й швидко; від його широкого руху суховате жарке повітря машинного відділу коливалося сильними, рівномірними поривами. Ця машина приводила в рух і повітродувки, і прокатні верстати, і всі машини токарного цеху.

Оглянувши «Компаунд», акціонери були вже цілком переконані, що їх випробування скінчилися, але невтомний Шелковников раптом звернувся до них з новою люб'язною пропозицією:

— Тепер, панове, я вам покажу серце всього заводу, той пункт, який дає йому життя.

Він не повів, а майже поволік їх у відділ парових казанів. Проте, після всього баченого, «серце заводу» — дванадцять циліндричних казанів, довжиною в п'ять сажнів і висотою в півтора сажні кожний — не справили на стомлених акціонерів особливо глибокого враження. Їх думки давно снувалися навколо обіду, що чекав на них, і вони вже нічого не розпитували, як раніш, а тільки неухважно й байдуже кивали головами на всі роз'яснення Шелковникова. Коли директор закінчив, акціонери зітхнули з полегкістю і дуже щиро, з неприхованим задоволенням почали потискувати йому руку.

Тепер тільки один Андрій Ілліч залишився коло парових казанів. Стоячи на краю глибокої напівтемної кам'яної ями, в якій містилися топки, він довго дивився вниз на важку працю піст'єох голих до пояса людей. На їх обов'язку лежало безперервно, і вдень і вночі, підкидати кам'яне вугілля в отвори топок. Раз у раз із дзвоном відчинялись круглі чавунні заслінки, і тоді видно було, як у топках з гудінням і ревом клекотіло яскравобіле бурхливе полум'я. Раз у раз голі тіла робітників, висушені вогнем, чорні від вугільного пилу, що в'ївся в них, нахилилися вниз, причому на їх спинах різко виступали всі мускули і всі хребці спинного хребта. Раз у раз худі чіпкі руки набирали повну лопату вугілля і потім швидким, спритним рухом вкидали його в розкрите палаюче жерло. Двоє інших робітників, стоячи вгорі і також не зупиняючись ні на мить, скидали вниз все нові й нові купи вугілля, яке величезними чорними валами височіло навколо казанового відділу. Щось пригнічуюче, нелюдське ввижалося Боброву в безперервній роботі кочегарів. Здавалося, якась надприродна сила прикувала їх на все життя до цих розверзтих пащ, і вони, під страхом жахливої смерті, повинні були безперестанку годувати і годувати ненаситну, ненажерливу потвору...

— Що, колего, дивитесь, як вашого Молоха відгодовують? — почув Бобров за своєю спиною веселий, добродушний голос.

Андрій Ілліч затремтів і мало не полетів у кочегарну яму. Його вразила, майже приголомшила ця несподівана відповідність жартівливого вигуку лікаря його власним думкам. Навіть і опанувавши себе, він довго не міг позбутися почуття дивовижності такого збігу. Його завжди цікавили і здавались йому загадковими ті випадки, коли, замислившись про який-небудь предмет або читаючи про що-небудь у книжці, він ту ж мить чув поряд із собою розмову про те ж саме.

— Я вас, здається, налякав, дорогий мій? — спитав лікар, уважно зазирнувши в обличчя Боброва. — Прощу пробачення.

— Так, трошки... ви так нечутно підійшли... я зовсім не сподівався.

— Ох, батечку Андрію Іллічу, давайте-но полікуємо наші нерви. Нікуди вони у нас не годяться... Послухайте моєї поради: беріть відпустку та ідьте куди-небудь за кордон... Ну, навіщо вам себе тут роз'ятрювати? Поживіть з півроку безтурботно і безжурно: пийте добре вино, їздіть верхи якнайбільше, щодо ламура пройдіться...

Лікар підійшов до краю кочегарки.

— Оце-то пекло! — вигукнув він, зазирнувши вниз. — Скільки кожен такий самоварчик може заважити? Пудів вісімсот, я гадаю?..

— Ні, більше. Тисячі півтори.

— Ой, ой, ой... А що, як така штучка надумає того... тріснути? Ефектне буде видовище? Га?

— Дуже ефектне, доктор. Напевно, від усіх цих будівель не залишиться каменя на камені...

Гольдберг похитав головою і багатозначно свиснув.

— Від чого ж це може трапитись?

— Причини різні бувають... проте найчастіше це трапляється таким чином: коли в казані залишається дуже мало води, то його стінки розжарюються дедалі більше, мало не до червона. Якщо в цей час пустити в казан воду, то відразу утворюється величезна кількість пари, стінки не витримують тиску, і казани розриваються.

— Так що це можна зробити навмисно?

— Скільки завгодно... Чи не хочете спробувати? Коли вода зовсім впаде у водомірі, треба тільки повернути вентиль... бачите, маленький круглий важіль... Та й усе.

Бобров жартував, але голос його був дивно серйозний, а очі дивилися суворо і печально. «Чорт його знає, — подумав лікар: — славна він людина, а все-таки... психопат...» — Ви чого ж це на обід не пішли, Андрію Іллічу? — запитав Гольдберг, відходячи від кочегарки. — Хоч подивилися б, який зимовий сад з лабораторії влаштували. А сервіровка, — просто на диво.

— Ану їх! Терпіти не можу інженерських обідів, — поморщився Бобров. — Вихваляються, горлянуть, огидно лестять один одному, і потім ці незмінні п'яні тости, під час яких промовці обливають вином себе і сусідів... Огидно!..

— Так, так, цілком вірно, — розсміявся лікар. — Я застав початок. Квашнін — сама бундючність: «Вельмишановне панство, покликання інженера — високе і відповідальне покликання. Разом з залізничною колією, з доменною піччю і з шахтою він несе в глиб країни зерна освіти, квіти цивілізації і...» якісь там ще плоди, я вже не пам'ятаю добре... Але ж який обер-шахрай!.. «Згуртуймося ж, панове, і будемо високо тримати священний прапор нашого благодійного мистецтва!..» Ну, звичайно, шалені оплески.

Вони пройшли кілька кроків мовчки. Обличчя лікаря раптом затьмарилось, і він заговорив зі злобою в голосі:

— Авжеж! Благодійне мистецтво! А от робітничі бараки з трісок збудовані. Хворих не знаєш куди подіти... діти, як мухи, мруть. От тобі й зерна освіти! Чи ж те вони заспівають, коли черевний тиф розгуляється в Іванкові.

— Та що ви, доктор? Хіба вже є хворі? Це зовсім жахливо було б при такій тісноті.

Лікар зупинився, важко переводячи подих.

— Та як же не бути? — сказав він з гіркотою. — Учора двох чоловік привезли. Один сьогодні вранці помер, а другий коли ще не помер, то ввечері помре неодмінно... А в нас ні медикаментів, ні приміщення, ні фельдшерів досвідчених... Підождіть, дограються вони!.. — додав Гольдберг сердито і погрозив комусь у простір кулаком.

VIII

Злі язики почали дзвонити. Про Квапніна ще до його приїзду розповідали на заводі так багато пікантних анекдотів, що тепер ніхто не мав сумніву у справжній причині його раптового зближення з родиною Зіненків. Дами говорили про це з двозначними усмішками, чоловіки в своєму колі називали речі з цинічною одвертістю їх іменами. Однак напевно ніхто нічого не знав. Всі з задоволенням чекали бажаного скандалу.

У плітці було трохи й правди. Зробивши візит сімейству Зіненків, Квапнін почав щодня проводити у них вечори. Щоранку, близько одинадцятої години, в Шепетівську економію приїжджала його чудова тройка сірих, і кучер незмінно доповідав, що «пан просить пані і панночок завітати до них на сніданок». На ці сніданки сторонніх не запрошували. Страви готував кухар-француз, якого Василь Терентійович всюди возив за собою в своїх частих роз'їздах, навіть і за кордон.

Увага Квапніна до його нових знайомих виявлялась дуже своєрідно. У ставленні до всіх п'ятьох дівиць він взяв безцеремонний тон неodrужного й веселого дядечка. Через три дні він уже називав їх зменшеними іменами з додаванням по батькові — Шура Григорівна, Ніночка Григорівна, а наймолодшу, Касю, часто брав за пухле, з ямочкою, підборіддя і дражнив «немовлям» і «курчатком», від чого вона червоніла до сліз, але не перечила.

Ганна Опанасівна з грайливою буркотливістю дорікала йому, що він зовсім розпестить її дівчаток! Справді, варто було тільки одній з них михідь висловити яке-небудь бажання, як воно одразу здійснювалось. Тільки-но Мака прохопилася словом, без будь-якої, проте, прихованої думки, що їй хотілося б навчитися їздити на велосипеді, як на другий же день посланець привіз з Харкова чудову машину, яка коштувала принаймні карбованців триста... Беті він програв, заклавшись з приводу якихось дрібниць, пуд цукерок, а Касі — брошку, в якій послідовно чергувались самоцвіти — корал, аметист, сапфір і яшма — що означали складові

літери її імені. Він почув якось, що Ніна любить верхову їзду і коней. Через два дні їй привели чистокровну англійську кобилу, чудово вижджену під дамське сідло. Панночки були зачаровані. В їх домі оселився добрий казковий дух, що вгадував і негайно виконував їхні найменші примхи. Ганна Опанасівна невиразно відчувала в цій щедрості щось непристойне для порядної родини, але в неї неvistачало ні сміливості, ні такту, щоб дати непомітно зрозуміти це Квапніну. На її улесливі дорікання він тільки махав рукою і відповідав своїм грубуватим, рішучим басом:

— Ну, ото ще, дорога моя... дурниці які вигадали...

Проте жодній з її дочок він не віддавав переваги явно, всім їм однаково догоджаючи і з усіх безцеремонно кепкуючи. Молоді люди, що відвідували раніш дім Зіненків, запобігливо і безслідно зникли. Зате постійним гостем став Свежевський, який був у них перед тим всього-на-всього разів зо два чи три. Його ніхто не кликав: він з'явився сам ніби на чисте таємниче запрошення, і відразу зумів стати необхідним для всіх членів родини.

А втім, появі його у Зіненків передувала маленький анекдот. Якось, місяців п'ять тому назад, Свежевський прохопився словом в колі своїх товаришів по службі, що мрія його життя — стати з часом мільйонером і що він до сорока років неодмінно буде ним.

— Як же ви цього доб'єтесь, Станіславе Ксаверійовичу? — спитали його.

Свежевський захихикав і, потираючи свої мокрі руки, загадково відповів:

— Всі шляхи ведуть до Рима...

Чуття підказувало йому, що тепер у Шепетівській економії обставини складаються дуже сприятливо для його майбутньої кар'єри. Так чи інакше, він міг стати у пригоді всемогутньому патрону. І Свежевський, ставлячи все на карту, сміливо ліз Квапніну на очі з своїм підлесливим хихиканням. Він загравав з ним, як веселе дворове цуценя з лютим меделянським псом, виражаючи і обличчям, і голосом шохвилинну готовність вчинити яку завгодно гидоту за одним тільки помахом руки Василя Терентійовича.

Патрон не перешкоджав. Той самий Квапнін, який проганяв зі служби без пояснення причин директорів і управителів заводів, — цей самий Квапнін мовчки терпів у своїй присутності якогось Свежевського... Тут пахло важливою послугою, і майбутній мільйонер напружено чекав свого моменту.

Все це, передаючись з уст в уста, стало відомо й Боброву. Він не здивувався: на сімейство Зіненків у нього склався свій твердий і вірний погляд, його хвилювало лише те, що плітка конче зачепить своїм брудним хвостом і Ніну... Після розмови на вокзалі ця дівчина стала йому ще милішою й дорожчою. Тільки йому одному вона довірливо відкрила свою душу, прекрасну навіть у ваганнях і в слабостях. Всі інші знали — здавалося йому — тільки її костюм і зовнішність. Ревнощі ж з їх цинічними

сумнівами, завжди роздратованим самолюбством, з їх дріб'язковістю і грубістю, були чужі довірливій і ніжній вдачі Боброва.

Хороше, щире жіноче кохання ні разу ще не усміхнулося Андрієві Іллічу. Він був занадто соромливий і невпевнений у собі, щоб брати від життя те, що, можливо, належало йому по праву. Не дивно, що тепер його душа радісно полинула назустріч новому, сильному почуттю.

Всі ці дні Бобров був під враженням розмови на вокзалі. Сотні разів він згадував її до найменших подробиць і з кожним разом знаходив у словах Ніни більш глибоке значення. Щоранку вий прокидався з неясним відчуттям чогось великого і світлого, що вселилося в його душу і обіцяє йому в майбутньому багато блаженства.

Його нестримно тягнуло до Зіненків: хотілося ще раз пересвідчитись у своєму щасті, ще раз почути від Ніни то боязкі, то наївно-сміливі напівпризнання. Але його зв'язувала присутність Квапніна, і він втішав себе тільки тим, що патрон ні в якому разі не міг пробути в Іванкові більше двох тижнів.

Однак випадок допоміг йому побачитися з Ніною до від'їзду Квапніна. Це сталося в неділю, через три дні після урочистого відкриття кампанії доменної печі. Бобров їхав верхи на Фарватері широким, добре второваним шляхом, що вів із заводу на станцію. Було десь біля другої години пополудні прохолодного безхмарного дня. Фарватер ішов бадьорою ходю, щулячи вуха і мотаючи кошлатою головою. На повороті біля складу Бобров помітив даму в амазонці, яка з'їжджала з гори на великому гнідому коні, і слідом за нею — вершника на маленькому білому киргизі. Скоро він переконався, що це була Ніна в темнозеленій довгій спідниці, що розвіталася на вітрі, в жовтих рукавичках з крагами, з низеньким блискучим циліндром на голові. Вона впевнено і красиво сиділа в сідлі. Струнка англійська кобила йшла під нею еластичною широкою рясю, круто вигнувши шию і високо піднімаючи тонкі, сухі ноги. Свежевський, що супроводив Ніну, далеко відстав і намагався, змахуючи ліктями, трясучись і горблячись, піймати носком загублене стремено.

Помітивши Боброва, Ніна пустила коня галопом. Супротивний вітер примушував її притримувати правою рукою перед капелюха і нахилити вниз голову. Порівнявшись з Андрієм Іллічем, вона одразу осадила коня, і той зупинився, нетерпляче переступаючи ногами, роздуваючи широкі породисті ніздрі і звучно перебираючи зубами вуздечку, з якої падала густа піна. Від їзди у Ніни розчервонілось обличчя, і волосся, вибившись на скронях з-під капелюха, відкинулось назад довгими, тонкими завитками.

— Звідки у вас така краса? — спитав Бобров, коли йому, нарешті, вдалося осадити танцюючого Фарватера і, перехилившись на сідлі, потиснути кінчики Ніниних пальців.

— А правда красуня? Це — подарунок Квапніна.

— Я б відмовився від такого подарунка, — грубо сказав Андрій Ілліч, раптом розсерджений безжурною відповіддю Ніни.

Ніна спалахнула.

— На якій підставі?

— Та на тій, що... хто ж для вас, справді, Квашнін?.. Родич?.. Женних?..

— Ах, боже мій, які ви вимогливі до інших! — вигукнула Ніна ущипливо.

Але побачивши страждання на його обличчі, вона одразу полагіднішала.

— Адже це для нього нічого не коштує... Він такий багатий...

Свежевський був уже за десять кроків. Ніна раптом нахилилась до Боброва, ласкаво торкнулась кінцем хлиста його руки і сказала напівголосно, тоном маленької дівчинки, що усвідомлює свою провину:

— Ну, годі... годі, не гнівайтесь... Я йому поверну коня назад, злочка ви такий!.. Бачите, що значить для мене ваша думка.

Очі Андрія Ілліча засяяли щастям, і руки мимоволі простяглись до Ніни. Але він нічого не сказав, тільки глибоко, на повні груди, зітхнув. Свежевський підїжджав до нього, розкланюючись і намагаючись прибрати недбалої посадки.

— Ви, звичайно, знаєте про наш пікнік? — крикнув ще здалеку Свежевський.

— Вперше чую, — відповів Андрій Ілліч.

— Пікнік з ініціативи Василя Терентійовича? У Шаленій балці?..

— Не чув.

— Так, так. Будь ласка, приїжджайте ж, Андрію Іллічу, — встряла Ніна. — В середу, о п'ятій годині вечора... збірний пункт — станція..

— Пікнік по підписці?

— Здається. Напевно не знаю.

Ніна запитально і розгублено глянула на Свежевського.

— По підписці, — підтвердив Свежевський. — Василь Терентійович доручив мені виконати деякі його розпорядження. І я вам скажу, пікнік буде колосальний. Щось надзвичайно шикарне... Тільки все це поки що секрет. Ви будете вражені несподіванкою...

Ніна не втерпіла і додала кокетливо:

— Адже все це через мене вийшло. Позавчора я говорила, що добре було б компанією куди-небудь у ліс поїхати, а Василь Терентійович...

— Я не поїду, — сказав Бобров різко.

— Ні, поїдете! — блиснула очима Ніна. — Панове, марш, марш! — крикнула вона, пускаючи коня з місця галопом. — Андрію Іллічу! Слухайте, що я вам скажу.

Свежевський залишився позаду. Ніна і Бобров скакали поруч, вона — посміхаючись і зазираючи йому в очі, він — похмурий і невдоволений.

— Адже це я для вас вигадала пікнік, мій нехороший, недовірливий друже, — сказала вона з глибокою ніжністю в голосі. — Я хочу неодмінно взнати те, чого ви не договорили тоді, на вокзалі... Нам ніхто не заважатиме на пікніку.

І знову миттєва зміна відбулася в душі Боброва. Почуваючи у себе на очах сльози розчулення, він вигукнув палко:

— О, Ніно! Як я люблю вас!

Та Ніна немовби не чула цього раптового признання. Вона потягнула поводи, примусила коня перейти на ступу і спитала:

— Значить, будете? Так?

— Неодмінно. Неодмінно буду!

— Глядіть же... А тепер підождімо мого кавалера і — до побачення. Я поспішаю додому...

Прощаючись з нею, він відчув крізь рукавичку теплоту її руки, що відповіла йому довгим і міцним потиском. Темні очі Ніни дивилися за кохано.

IX

В середу, уже з четвертої години пополудні, станція кипіла учасниками пікніка. Всі почували себе весело і невимушено. Приїзд Василя Терентійовича цього разу закінчився так благополучно, як ніхто навіть не смів сподіватись. Ні грому, ні блискавок не було, нікого не попросили залишити службу і навіть, навпаки, ішли чутки про збільшення в недалекому майбутньому платні для більшості службовців. Крім того, пікнік обіцяв вийти дуже цікавим. До Шаленої балки, куди домовились вирушити, вважалося, якщо їхати кіньми, не більш десяти верст дуже гарної дороги... Ясна й тепла погода, що встановилася протягом останнього тижня, ніяк не могла перешкодити прогулянці.

Запрошених було близько дев'яноста чоловік; вони юрмилися збудженими групами на платформі зі сміхом і голосними вигуками. Російська мова перемішувалась з французькими, німецькими і польськими фразами. Троє бельгійців взяли з собою фотографічні апарати, розраховуючи робити при світлі магнію моментальні знімки... Всіх цікавила повна невідомість щодо подробиць пікніка. Свежевський з таємничим і поважним виглядом натякав на якісь «сюрпризи», але від пояснень всіляко ухилявся.

Першим сюрпризом виявився екстрений поїзд. Рівно о п'ятій годині з паровозного депо вийшов новий американський десятиколісний паровоз. Дами не могли стриматись від вигуків здивування й захвату: вся величезна машина була прикрашена прапорами й живими квітами. Зелені гірлянди дубового листя, перемішані з букетами айстр, жоржин, левкоїв і гвоздики, обвивали спіраллю її сталевий корпус, вилися вгору по трубі, звішувались звідти вниз, до свистка, і знову піднімалися вгору, вкриваючи квітучою стіною будку машиніста. З-під зелені і квітів сталеві і мідні частини машини ефектно блищали в золотому промінні осіннього призахідного сонця. Шість вагонів першого класу, що

стояли вздовж платформи, мали відвезти учасників пікніка на 303-ю версту, звідки до Шаленої балки залишалося пройти не більше п'ятисот кроків.

— Панове, Василь Терентійович просив мене сповістити вас про те, що він бере всі витрати, зв'язані з пікніком, на себе,— говорив Свежевський, поквалливо переходячи від однієї групи до іншої.— Панове, Василь Терентійович просив мене переказати всім запрошеним...

Біля нього зібралась велика група, він пояснив, у чому справа:

— Василь Терентійович лишився надзвичайно задоволений з того, що його так добре прийняло товариство, і йому дуже приємно відповісти люб'язністю на люб'язність. Він бере всі витрати на себе...

І, не втерпівши, спонукуваний тим почуттям, яке змушує лакея хвастатись щедрістю свого пана, він додав поважно:

— Ми витратили на цей пікнік три тисячі п'ятсот дев'яносто карбованців!

— Пополам з паном Квашніним? — почувся позаду глузливий голос. Свежевський швидко обернувся і переконався, що це ущипливе запитання поставив Андреа, який дивився на нього зі своїм звичайним байдужим виглядом, засунувши руки глибоко в кишені штанів.

— Що ви зволили сказати? — перепитав Свежевський, густо червоніючи.

— Ні, це в и зволили сказати: «ми витратили три тисячі», і я маю цілковиту підставу думати,» що ви маєте на увазі себе й пана Квашніна під цим «ми»... в такому разі я вважаю приємним обов'язком заявити вам, що, коли я приймаю цю люб'язність від пана Квашніна, то від пана Свежевського я її можу і не прийняти...

— Ах, ні, ні... Ви не так мене зрозуміли,— забелькотів присоромлений Свежевський.— Це все Василь Терентійович. Я просто тільки... як довірена особа... Ну, от як прикажчик, чи що,— додав він з кислою усмішкою.

Майже водночас з прибуттям екстреного поїзда приїхали Зіненки у супроводі Квашніна і Шелковникова. Та не встиг ще Василь Терентійович вилізти з коляски, як трапилась ніким не передбачена трагікомічна пригода. Ще зранку дружини, сестри й матері заводських робітників, почувши про майбутній пікнік, почали збиратися на вокзалі; багато хто приніс з собою і немовлят. З виразом дерев'яного терпіння на засмаглих, виснажених обличчях сиділи вони вже багато годин на східцях вокзального ганку й на землі, вздовж стін, що відкидали довгі тіні. Їх було понад двісті. На розпитування станційного начальства вони відповідали, що їм потрібен «рудий і гладкий начальник». Сторож пробував їх вигнати, але вони зняли такий оглушливий галас, що він тільки махнув рукою і дав молодицям спокій.

Кожний екіпаж, що під'їжджав до вокзалу, викликав серед них хвилинний переполох, але оскільки «рудого й гладкого начальника» досі ще не було, то вони одразу ж заспокоювались.

Тільки-но Василь Терентійович, вхопившись руками за козли, кречучи і нахиливши всю коляску, ступив на підніжку, як жінки швидко оточили його з усіх боків і попадали навколішки. Злякані шумом натовпу, молоді, гарячі коні захропли і почали рватися; кучер, натягнувши віжки і зовсім перехилившись назад, насилу стримував їх на місці. Спочатку Квашнін нічого не міг розібрати: жінки кричали всі разом і простягали до нього немовлят. По бронзових обличчях враз потекли рясні сльози...

Квашнін побачив, що йому не вирватись з цього живого кільця, яке обступило його з усіх боків.

— Стій, баби! Не галасувати! — крикнув він, заглушуючи одразу своїм басом їх голоси. — Репетуєте всі, як на базарі. Нічого не чую, говори котра-небудь одна: в чому річ?

Але кожній хотілося говорити одній. Галас знявся ще більший, і сльози ще рясніше потекли по обличчях.

— Кормителю... рідний... зглянься ти на нас... Ніяк не можна терпіти... Охляли!.. Помираємо... з дітками помираємо... Від холоду, можна сказати, зовсім здихаємо!

— Чого ж вам треба? Від чого ви помираєте? — крикнув знову Квашнін. — Та не галасуйте всі разом! Ось ти, молодичко, розкажуй, — ткнув він пальцем у високу і, незважаючи на блідість змарнілого лица, вродливу калузьку молодицю. — Решта мовчить!

Більшість замовкла, тільки продовжувала схлипувати і злегка підвивати, втираючи очі й носи брудними пеленами...

Все-таки не менше двадцяти жінок говорило навперебій.

— Помираємо від холоду, кормителю... Вже ти зроби ласку, подумай про нас як-небудь... Ніякої нам змоги нема більше... Загнали нас на зиму в бараки, а в них хіба можна жити? Сама тільки слава, що бараки, а вони всі з самих трісок збудовані... І тепер уже ночами несила терпіти холоду... зуб на зуб не попадає... А взимку що будемо робити? Ти хоч наших діток пожалій, допоможи, голубчику, хоч печі накажи поставити... Страви зварити ніде... Надворі їсти варимо... Чоловіки наші цілий день на роботі... Змерзнуть... змокнуть... Прийдуть додому — обсушитися ніде.

Квашнін потрапив у засідку. Хоч в який бік він обертався, скрізь йому перегороджували шлях жінки, що валялися на землі і стояли навколішках. Коли він пробував протиснутись між ними, вони ловили його за ноги й за поли довгого сірого пальта. Бачачи своє безсилля, Квашнін рухом руки покликав до себе Шелковникова, і, коли той пробрався крізь тісний натовп жінок, Василь Терентійович спитав його по-французьки, з гнівним виразом у голосі:

— Ви чули? Що все це значить?

Шелковников безпорадно розвів руками і забурмотів:

— Я писав в управління, доповідав... Дуже обмежена кількість робочих рук... літній час... косовиця... високі ціни... правління не дозволило... нічого не вдієш...

— Коли ж ви почнете перебудовувати робітничі бараки? — суворо спитав Квашнін.

— Абсолютно невідомо... Нехай потерплять як-небудь... Нам раніше треба поспішати з приміщеннями для службовців.

— Чорт зна, що за неподобства робляться під вашим керівництвом, — пробурчав Квашнін. І, обернувшись знову до молодиць, він сказав голосно:

— Слухай, баби! З завтрашнього дня вам будуть ставити печі і покриють ваші бараки тесом. Чули?

— Чули, рідний... Спасибі тобі... Як не чути, — залунали радісні голоси. — Ось так краще, либонь, коли сам начальник наказав... спасибі тобі... ти вже нам, лебедику, дозволь і тріски збирати з будівництва.

— Добре, добре, і тріски дозволяю збирати.

— А то поставили скрізь черкесів, тільки прийдеш за трісками, а він так зараз нагайкою і націляєтьса оперіщити.

— Гаразд, гаразд... Приходьте сміливо за трісками, ніхто вас не зачепить, — заспокоював їх Квашнін. — А тепер, баби, гайда по хатах, борщ варити! Та глядіть у мене, живо! — крикнув він підбадьорливим хвацьким голосом. — Ви розпорядітьса, — сказав він напівголосно Шелковникову, — щоб завтра склали біля бараків підводи зо дві цегли... Це їх надовго втішить. Нехай люди любуютьса.

Жінки розходились зовсім оцасливлені.

— Ти дивись, коли нам печей не поставлять, то ми анжинерів покличемо, щоб нас гріти приходили, — крикнула та сама калузька молодиця, якій Квашнін наказав говорити за всіх.

— А то як же, — озвалася жваво інша: — нехай нас тоді сам генерал гріє. Ач, який товстий та гладкий... З ним тепліше буде, ніж на печі.

Цей несподіваний епізод, що закінчився так щасливо, одразу розвеселив усіх. Навіть Квашнін, який хмурився спочатку на директора, розсміявся після запрошення молодиць відігрівати їх і примирливо взяв Шелковникова під лікоть.

— Бачте, дорогий мій, — казав він директорові, важко піднімаючись разом з ним по східцях станції: — треба вміти розмовляти з цим народом. Ви можете обіцяти їм усе, що завгодно — алюмінієві житла, восьмигодинний робочий день і біфштекси на сніданок, — але робіть це дуже впевнено. Присягаюсь вам: я за чверть години вгамую самими обіцянками найбурхливішу народну сцену...

Згадуючи подробиці щойно вгамованого жіночого бунту і голосно сміючись, Квашнін сів у вагон. Через три хвилини поїзд вийшов із станції. Кучерам було наказано їхати прямо на Шалену балку, бо назад передбачалося повернутися кіньми, зі смолоскипами.

Поведінка Ніни збентежила Андрія Ілліча. Він ждав на станції її приїзду з нетерплячим хвилюванням, що охопило його ще вчора ввечері. Колишні сумніви зникли з його душі; він вірив у своє близьке щастя, і ніколи ще світ не здавався йому таким прекрасним, люди такими добрими,

а життя таким легким і радісним. Думаючи про побачення з Ніною, він намагався заздалегідь його собі уявити, мимоволі готував ніжні, пристрасні і красномовні фрази і потім сам сміявся з себе... Навіщо вигадувати слова кохання? Коли треба буде, вони прийдуть і самі, і будуть ще красивіші, ще тепліші. І Боброву пригадувались читані ним в якомусь журналі вірші, в яких поет говорить своїй коханій, що вони не будуть присягатися одне одному, бо присягання образили б їх довірливе й палке кохання.

Бобров бачив, як підїхали, слідом за тройкою Квашніна, дві коляски Зіненків. Ніна сиділа в першій. В легкому платті блідожовтого кольору, елегантно отороченому біля напівкруглого вирізу корсажа широким світлим мереживом того ж тону, в широкому білому італійському капелюшку, прикрашеному букетом чайних троянд, вона здалася йому блідішою і серйознішою, ніж звичайно. Вона здалеку помітила Боброва, що стояв на ганку, але не послала йому, як він сподівався, довгого, багатозначного погляду. Навпаки, йому навіть здалося, ніби вона навмисне відвернулася від нього. Коли ж Андрій Ілліч підбіг до її коляски, щоб допомогти їй з неї вийти, Ніна, ніби випереджаючи його, швидко й легко зіскочила з екіпажа на другий бік. Недобре, зловісне передчуття вкололо серце Андрія Ілліча, але він у ту ж мить поспішив себе заспокоїти. «Бідна, вона соромиться свого рішення і свого кохання, їй здається, що тепер кожний може вільно читати в її очах найзаповітніші думки... О, свята, чарівна наївність!»

Андрій Ілліч був певен, що Ніна, як і минулого разу на вокзалі, сама знайде нагоду підійти до нього, щоб наодинці перекинутися кількома фразами. Однак вона, очевидно, цілком захоплена розмовою Квашніна з бабами, не квапилась цього зробити... Вона ні разу, навіть крадькома, не обернулася назад, щоб побачити Боброва. Серце Андрія Ілліча забилося раптом тривожно і тоскно. Він вирішив підійти до сімейства Зіненків, що трималося тісною купкою, — решта дам їх, видно, уникала, — і під го-мін, що привертав загальну увагу, спитати Ніну, якщо не словами, то хоч поглядом, про причину її неухважності.

Вклоняючись Ганні Опанасівні і цілюючи її руку, він зазирає їй у вічі і намагався прочитати на обличчі, чи знає вона що-небудь. Так, вона, безумовно, знала: її надломлені кутом тонкі брови — ознака брехливого характеру, — як думав нерідко Бобров, — незадоволено насупились, а губи прибрали гордовитого виразу. «Мабуть, Ніна розказала все матері і мати її добре відчитала», — догадався Бобров і підійшов до Ніни.

Та Ніна навіть не глянула на нього. Її рука нерухомо і холодно лежала в його тремтячій руці, коли вони віталися. Замість відповіді на вітання Андрія Ілліча вона одразу повернула голову до Бети і обмінялась з нею якимись незначними зауваженнями. В цьому поспішному маневрі Бобров побачив щось винувате, щось боягузливе, уникаюче прямої відповіді... Він відчув, що у нього зразу ослабли ноги, а в роті стало холодно... Він не знав, що подумати. Коли б Ніна навіть і проговорилася матері, хіба не

могла вона одним з тих швидких красномовних поглядів, якими завжди інстинктивно володіють жінки, сказати йому: «Так, ти вгадав, наша розмова відома... але я все та ж сама, любий, я все та ж, не тривожся». Однак вона воліла відвернутися. «Все одно, я за всяку ціну на пікніку дочекаюсь її відповіді, — подумав Бобров, у невиразній тузі передчуваючи щось тяжке і брудне. — Так чи інакше, вона повинна буде відповісти».

Х

На 303-ій версті всі вийшли з вагонів і довгою барвистою низкою потяглись повз сторожову будку вузьенькою стежкою, що спускалася в Шалену балку... Ще здалеку в розпалені обличчя війнуло свіжістю і запахом осіннього лісу... Доріжка, стаючи дедалі крутішою, зникла в густих кущах ліщини і дикої жимолості, що сплелися над нею суцільним темним склепінням. Під ногами вже шелестіло жовте, сухе, пожолоблене листя. Вдалині кризь густу сітку хащів багряніла вечірня заграва.

Кущі закінчились. Перед очима гостей несподівано відкрився оточений лісом широкий майданчик, уграмбований і посипаний дрібним піском. На одному його кінці стояв восьмигранний павільйон, весь прикрашений прапорами і зеленню, на другому — крита естрада для музикантів. Тільки-но перші пари показалися з гущавини, як військовий оркестр ударив з естради бравурний марш. Веселі, красиві мідні звуки грайливо полинули лісом, дзвінко відбиваючись від дерев і зливаючись десь далеко в другий оркестр, який, здавалося, то випереджав перший, то відставав від нього. У восьмигранному павільйоні навколо столів, розставлених всередині і вже застелених новими білими скатертинами, метушилися слуги, дзвенів посуд...

Як тільки музиканти закінчили марш, всі запрошені на пікнік почали дружно аплодувати. Вони були, справді, здивовані, бо всього два тижні тому цей майданчик являв собою косогір, усіяний ріденькими кущиками...

Оркестр загравав вальс.

Бобров бачив, як Свежевський, що стояв поруч з Ніною, ту ж мить, не запрошуючи, обхопив її талію, і вони полинули, швидко кружляючи по майданчику.

Тільки-но Ніну залишив Свежевський, як до неї підбіг гірничий студент, за ним ще хтось. Бобров танцював погано, та й не любив танцювати. Однак йому спало на думку запросити Ніну на кадрили. «Можливо, — думав він, — мені пощастить вибрати хвилину для розмови». Він підійшов до неї, коли вона, щойно зробивши два тури, сиділа і швидко обмахувала віялом палаюче обличчя.

— Сподіваюсь, Ніно Григорівно, що ви залишили для мене одну кадрили?

— Ах, боже мій... Така досада! У мене всі кадрили розібрані, — відповіла вона, не дивлячись на нього.

— Невже? Так швидко? — спитав глухим голосом Бобров.

— Авжеж,— Ніна нетерпляче й насмішкувато знизала плечима.— Чому ж ви запізнились? Я ще в вагоні обціяла всі кадрили...

— Ви, значить, зовсім забули про мене! — сказав він сумно.

Звук його голосу зворушив Ніну. Вона нервово згорнула і знову розгорнула віяло, але не звела очей.

— Ви самі винні. Чому ви не підійшли?..

— Але ж я тільки для того й приїхав на пікнік, щоб вас побачити. Невже ви жартували зо мною, Ніно Григорівно?

Вона мовчала, збентежено перебираючи віяло, її виручив якийсь молодий інженер, що підлетів до неї. Вона рвучко підвелась і, навіть не глянувши на Боброва, поклала свою тонку руку, в довгій білій рукавичці, на плече інженера. Андрій Ілліч стежив за нею очима... Зробивши тур, вона сіла,— звичайно, навмисно, подумав Андрій Ілліч,— на протилежному кінці майданчика. Вона майже боялась його або соромилась перед ним.

Колишня, давно знайома, тупа і байдужа нудьга опанувала Боброва. Всі обличчя почали здаватися йому пошлыми, жалюгідними, майже комічними. Розмірені звуки музики безперервними глухими ударами відбивалися в нього в голові, завдаючи роздратовуючого болю. Та він ще не втратив надії і намагався втішити себе різними здогадами: «Чи не гнівається вона через те, що я не прислав їй букета? Або, може, їй просто не хочеться танцювати з таким мішком, як я? — догадався він.— Ну, що ж, вона, мабуть, має рацію. Адже для дівчат ці дрібниці так багато важать... Хіба не вони становлять їх радість і печаль, всю поезію їх життя?»

Коли почало сутеніти, навколо павільйону запалили довгі ланцюги з різнокольорових китайських ліхтариків. Та цього виявилось мало: майданчик лишився майже неосвітленим. Зненацька з обох його кінців спалахнули сліпучим блакитнуватим світлом два електричні сонця, досі старанно замасковані зеленню дерев. Берези і граби, що оточували майданчик, одразу висунулись вперед. Їх нерухоме кучеряве гілля, яскраво й неприродно освітлене, стало схоже на театральну декорацію першого плану. За ними, оповиті сіро-зеленою імлою, неясно вимальовувались на зовсім чорному небі круглі й зубчаті дерева хащів. Коники в степу, не заглушені музикою, кричали так дивно, голосно й дружно, що здавалося, ніби кричить тільки один коник, але кричить звідусюди: і справа, і зліва, і зверху.

Бал тривав, стаючи дедалі поживавленишим і гомінкішим. Один танець змінювався іншим. Оркестр майже не відпочивав... Жінки, як від вина, оп'яніли від музики і від казкової обстановки вечора.

Пахощі від парфумів і розпалених тіл дивно змішувались з запахом степового полину, в'янучого листя, лісової вогкості і з далеким тонким запахом скошеної отави. Всюди — то повільно, то швидко — колихалися віяла, наче крила красивих різнобарвних птахів, що збирались летіти... Голосний гомін, сміх, човгання ніг об пісок майданчика спліталися

в один одноманітний і веселий гул, який раптом з особливою силою вивався вперед, коли музика переставала грати.

Бобров весь час невідступно стежив за Ніною. Разів зо два вона ледь-ледь не зачепила його своєю сукнею. На нього навіть війнуло вітром, коли вона пронеслась повз нього. Танцюючи, вона красиво і ніби безпомічно згинала ліву руку на плечі свого кавалера і так схилила голову, ніби хотіла до цього плеча пригорнутися... Іноді миготів край її нижньої білої мереживної спідниці, що розвівалася швидким рухом, і маленька ніжка в чорній панчосі з тонкою кісточкою і кругим підйомом ноги. Тоді Боброву ставало чомусь соромно, і він почував в душі злобу на всіх, хто міг бачити Ніну в ці моменти.

Почалась мазурка. Було вже близько дев'ятої години. Ніна, яка танцювала з Свежевським, скористувалась тим часом, коли її кавалер, що диригував мазуркою, придумував якусь складну фігуру, і побігла в прибиральню, легко і швидко ковзаючи ногами в такт музиці і придержуючи обома руками розтріпане волосся. Бобров, побачивши це з протилежного кінця майданчика, одразу ж поспішив за нею слідом і став біля дверей... Тут було майже темно; вся прибиральня — маленька дощана кімнатка, прибудована позаду павільйону, — була в густій тіні. Бобров вирішив дочекатися Ніни і за всяку ціну примусити її пояснити все. Серце його часто й боляче билосся, пальці, які він судорожно стискав, стали вологими й холодними.

Через п'ять хвилин Ніна вийшла. Бобров виступив з тіні і перегордив їй дорогу. Ніна тихо скрикнула і відсахнулась.

— Ніно Григорівно, за віщо ви мене так мучите? — сказав Андрій Ілліч, непомітно для себе складаючи руки благальним жестом. — Хіба ви не бачите, як мені боляче... О! Ви тішитеся моїм горем... Ви смієтесь з мене...

— Я не розумію, чого вам треба. Я й не думала сміятись з вас, — відповіла Ніна вперто й зарозуміло.

В ній прокинувся дух її сімейства.

— Ні? — сумно спитав Бобров. — Що ж означає ваше сьогоднішнє поведження зі мною?

— Яке поведження?

— Ви холодні зі мною, майже ворожі. Ви відвертаєтесь від мене... Вам навіть присутність моя на вечорі неприємна...

— Мені абсолютно байдуже...

— Це ще гірше... Я відчуваю в вас якусь незбагненну для мене й жахливу зміну... Ну, будьте ж одвертою, Ніно, будьте такою правдивою, якою я вас ще сьогодні вважав... Яка б не була страшна істина, скажіть її. Краще вже для вас і для мене зразу скінчити.

— Що скінчити? Я не розумію вас...

Бобров стиснув руками скроні, в яких гарячково пульсувала кров.

— Ні, ви розумієте. Не прикидайтесь. Нам є що кінчати. У нас були ніжні слова, що майже межували з признанням, у нас були прекрасні

хвилини, що сплели поміж нас якісь ніжні, тонкі узи... Я знаю, ви хочете сказати, що я помиляюсь... Можливо, можливо... Та хіба не ви звеліли мені приїхати на пікнік, щоб мати змогу поговорити без сторонніх?

Ніні раптом стало жаль його.

— Так... Я просила вас приїхати...— промовила вона, низько опустивши голову.— Я хотіла вам сказати... Я хотіла... що нам треба попроситися навіки.

Бобров похитнувся, ніби його штовхнули в груди. Навіть у темряві було помітно, як зблідло його обличчя.

— Попроцатися...— промовив він, задихаючись.— Ніно Григорівно!.. Слово прощальне — тяжке, гірке слово... Не кажіть його...

— Я повинна його сказати.

— Повинні?

— Так, повинна. Це не моя воля.

— Чия ж?

Хтось підходив до них. Ніна вдивилася в темряву і прошепотіла:

— Ось чия.

Це була Ганна Опанасівна. Вона підозріло оглянула Боброва й Ніну і взяла свою дочку за руку.

— Навіщо ти, Ніно, втекла від танців? — сказала вона тоном догани,— стала десь у темряві і теревениш... Добре, нічого сказати, заняття... А я тебе шукаю по всіх закутках. Ви, пане,— звернулась вона раптом лайливо й голосно до Боброва: — ви, пане, якщо самі не вмієте чи не любите танцювати, то хоч панночкам не заважали б і не компрометували б їх розмовою *tête-a-tête**... у темних кутках...

Вона відійшла і повела за собою Ніну.

— О! Не турбуйтеся, пані: вашу панночку ніщо не скомпрометує! — закричав їй навздогін Бобров і раптом зареготав таким дивним, гірким сміхом, що мати й дочка мимоволі обернулись.

— Ну! Не казала я тобі, що це дурень і нахаба? — смикнула Ганна Опанасівна Ніну за руку.— Йому хоч у вічі наплюй, а він регоче... потіпається... Зараз будуть дами вибирати кавалерів,— додала вона іншим, більш спокійним тоном.— Іди і запроси Квашніна. Він щойно закінчив грати. Бачиш, стоїть на дверях альтанки.

— Мамо! Та куди ж йому танцювати? Він і повертається навіть насилу-насилу.

— А я тобі кажу: йди. Його колись вважали одним з кращих танцюристів у Москві... В усякому разі, йому буде приємно.

Ніби в далекому, сірому тумані, що, здавалося, гойдався навколо, бачив Бобров, як Ніна швидко перебігла весь майданчик і, усміхнена, кокетлива, легка, зупинилася перед Квашніним, граціозно і прохально схиливши набік голову. Василь Терентійович слухав її, злегка над нею

* Сам на сам (фр.).

нагнувшись; зненацька він зареготав, від чого вся його величезна фігура затрусилась, і похитав заперечливо головою. Ніна довго настоювала, потім раптом ображено скривилася і капризно повернулася, щоб відійти. Та Квашнін, із зовсім не властивою йому жвавистю, наздогнав її і, знизавши плечима з таким виглядом, немовби хотів сказати: «Ну, що ж, нічого не вдієш... треба уважати дітям...», простягнув їй руку. Гості перестали танцювати і з цікавістю втупили очі в нову пару. Це видовище — Квашнін танцює мазурку — обіцяло бути надзвичайно кумедним.

Василь Терентійович виждав такт і, раптом повернувшись до своєї дами рухом, сповненим важкої, але своєрідно величної краси, так само впевнено і вправно зробив перше рас, що всі одразу відчували в ньому колишнього завзятого танцюриста. Дивлячись на Ніну згори вниз, з гордим, визивним і веселим поворотом голови, він спочатку не танцював, а йшов під музику еластичною ходою, трохи погойдуючись. І величезний зріст, і товщина, здавалося, не тільки не заважали, але навпаки, збільшували в цю хвилину важку грацію його постаті. Дійшовши до повороту, він зупинився на одну секунду, стукнув раптом каблук об каблук, швидко завертів Ніну на місці і плавно, з поблажливо усміхненим обличчям, пронісся серединою майданчика на товстих, пружних ногах. Перед тим місцем, звідки Квашнін узяв Ніну, він знову закрутив свою даму швидким, красивим рухом і, несподівано посадовивши на стілець, сам зупинився перед нею з низько опущеною головою.

Його одразу ж оточили з усіх боків дами, благаючи пройтись ще один тур. Але він, втомлений незвичним рухом, важко дихав і обмахувався хусточкою.

— Годі, mesolames, згляньтесь на старика...— казав він, сміючись і насилу переводячи подих.— Не в мої літа йти в танець. Ходімо краще вечеряти.

Товариство сідало за столи, гуркочучи стільцями... Бобров все ще стояв на тому ж самому місці, де його покинула Ніна. Почуття приниження, образи і безнадійної, страшенної туги навперемінно терзали його. Сліз не було, але щось палоче щипало очі, і в горлі стояв сухий і колючий клубок... Музика так само болісно й одноманітно звучала в його голові.

— Батечку мій! А я ж вас шукаю-шукаю та все ніяк не знайду. Що ж це ви, аж сюди забралися? — почув Андрій Ілліч поруч з собою веселий голос лікаря.— Як тільки приїхав, мене одразу ж за вінт посадовили, насилу вирвався... Ходімо вечеряти. Я спеціально два місця зайняв, щоб разом...

— Ах, доктор! Ідіть самі. Я не піду, не хочеться,— через силу озвався Бобров.

— Не підете? От так історія! — Лікар пильно подивився в обличчя Боброву.— Та що з вами, голубчику? Ви зовсім розкисли,— заговорив він серйозно й співчутливо.— Ну, вже як собі хочете, а я вас не залишу самого. Ходім, ходім, без жодних розмов.

— Тяжко мені, доктор. Гидко мені,— відповів тихо Бобров, машинально однак ідучи за Гольдбергом, що тягнув його за собою.

— Дурниці, дурниці, ходімо! Будьте мужчиною, плюньте... «Или есть недуг сердечный? Иль на совести гроза?» — несподівано продекламував Гольдберг, ніжно й міцно обнімаючи рукою талію Боброва і ласкаво зазираючи йому в обличчя.— Я вам зараз пропишу універсальні ліки: «Выпьем, что ли, Ваня, с холода да с горя?»... Ми, одверто кажучи, з цим Андреа уже чимало наконьячилились... Ах, і п'є ж, курячий син! Наче в порожню діжку ллє... Ну, будьте мужчиною, голубе мій... А знаєте, Андреа вами дуже цікавиться. Ходім, ходім!..

Так примовляючи, лікар тягнув Боброва до павільйону. Вони сіли поруч. Сусідом Андрія Ілліча з другого боку виявився Андрє.

Андреа, ще здалеку посміхаючись Боброву, посунувся, щоб дати йому місце, і ласкаво погладив його по спині.

— Дуже радий, дуже радий, сідайте до нас ближче,— сказав він привітно.— Симпатична людина... люблю таких... хороша людина... Коньяк п'єте?

Андреа був п'яний. Його скляні очі дивно оживились і блищали на зблідлому обличчі (тільки через півроку стало відомо, що ця бездоганно стримана, працююча, талановита людина щовечора напивалася в цілковитій самотності до непритомності)...

«А й справді, може, стане легше, якщо випити,— подумав Бобров: — треба спробувати, чорт забирай!»

Андреа чекав з нахиленою пляшкою в руці. Бобров підставив склянку.

— Та-ак? — сказав спроквола Андреа, високо зводячи брови.

— Так,— відповів Бобров з сумною й покірною усмішкою.

— Гаразд! Скільки наливати?

— Склянка сама скаже.

— Чудово. Можна подумати, що ви служили в шведському флоті.

Досить?

— Лийте, лийте.

— Друже мій, але ви, мабуть, забули, що це Martel під маркою W.S.O.P.— справжній, міцний, старий коньяк.

— Лийте, не турбуйтеся...

І Бобров подумав зловтішно:

«Ну, що ж, і буду п'яний, як ніч. Нехай полюбується...»

Склянка була повна. Андреа поставив пляшку на стіл і почав з цікавістю спостерігати свого сусіда. Бобров одним духом випив вино і весь здригнувся з незвички.

— Дитино моя, у вас хробак? — спитав Андреа, серйозно поглянувши в очі Боброва.

— Так, хробак,— сумовито похитав головою Андрій Ілліч.

— У серці?

— Так.

— Гм!.. Значить, ви хочете ще?

— Лийте,— сказав Бобров покірно і печально.

Він жадібно і з огидою пив коньяк, намагаючись забутись. Та дивна річ — вино зовсім не впливало на нього. Навпаки, йому ставало ще більш тоскно, і сльози ще більш пекли очі.

Тим часом лакеї рознесли шампанське, Квапнін підвівся з стільця, тримаючи двома пальцями свій бокал і розглядаючи крізь нього вогонь високого канделябра. Всі стихли. Чути було тільки, як шипіло вугілля в електричних ліхтарях та дзвінко сюрчав невгамовний коник.

Квапнін відкапльовся.

— Вельмишановні пані й вельмишановні пани! — почав він і зробив значущу паузу.— Я гадаю, ніхто з вас не має сумніву в тому щирому почутті вдячності, з яким я піднімаю цей бокал! Я ніколи не забуду, як гостинно прийняли мене в Іванкові, і сьогоднішній маленький пікнік завдяки чарівній люб'язності дам, що відвідали його, залишиться для мене назавжди одним з найприємніших спогадів. П'ю за ваше здоров'я, mesdames!

Він підняв угору свій бокал, зробив ним у повітрі широке півколо, надпив з нього трохи і вів далі:

— До вас, мої найближчі колеги й товариші, звертаю я слово. Не осудіть, якщо воно матиме характер повчання: роками я старик порівняно з більшістю присутніх, а на старика за повчання можна й не гніватись.

Андреа нахилився до вуха Боброва і прошепотів:

— Подивіться, як кривляється цей каналія Свежевський.

Свежевський, справді, виявляв своїм обличчям найуслесливішу й перебільшену увагу. Коли Василь Терентійович згадав про свою старість, він і головою і руками почав робити заперечливі жести.

— Я все-таки повторюю старий, заявлений вираз газетних передових статей,— провадив далі Квапнін.— Тримайте високо наш прапор. Не забувайте, що ми — сіль землі, що нам належить майбутнє... Хіба не ми обплутали всю земну кулю сіткою залізниць? Хіба не ми розкриваємо надра землі і перетворюємо її скарби в гармати, мости, паровози, рейки й колосальні машини? Хіба не ми, здійснюючи силою нашого генія майже неймовірні заходи, приводимо в рух тисячомільйонні капітали?.. Знайте, панове, що премудра природа витрачає свої творчі сили на створення цілої нації тільки для того, щоб з неї виліпити два чи три десятки обранців. Майте ж сміливість і силу бути цими обранцями, панове! Ура!

— Ура! Ура! — закричали гості, і голосніше за всіх виділявся голос Свежевського.

Всі підвелися з своїх місць і пішли цокатися з Василем Терентійовичем.

— Паскудна промова,— сказав лікар напівголосно.

Після Квапніна підвівся Шелковников і закричав:

— Панове! За здоров'я нашого шановного патрона, нашого дорогого учителя і в цю хвилину нашого амфітріона, за здоров'я Василя Терентійовича Квапніна! Ура!

— Ура-а! — підхопили одностайно всі гості і знову пішли цокатися з Квашніним.

Потім почалася якась оргія красномовства. Виголошували тости і за успіх підприємства, і за відсутніх акціонерів, і за дам, що брали участь у пікніку, і за всіх дам взагалі. Деякі тости були двозначні і грайливо-непристойні.

Шампанське, знищуване дюжинами, діяло: суцільний гул стояв у павільйоні, і тому, хто виголошував тост, доводилось щоразу, перш ніж почати говорити, довго і марно стукати ножем по склянці. Збоку, на окремому маленькому столику, красунь Міллер готував у великому срібному келиху жжонку. Раптом знов підвівся Квашнін, на обличчі його гра-ла добродушно-лукава усмішка.

— Мені дуже приємно, панове, що наше свято збіглося з одним торжеством сімейного характеру,— сказав він з чарівною люб'язністю.— Поздоровимо ж від щирого серця і побажаємо щастя жениху і нареченій: за здоров'я Ніни Григорівни Зіненко і...— він запнувся, бо забув ім'я її по батькові Свежевського...— і нашого товариша, пана Свежевського...

Крики, що зустріли слова Квашніна, були тим голосніші, що оголошена ним новина виявилась цілком несподіваною. Андреа, почувши поруч себе вигук, більш схожий на болісний стогін, обернувся і побачив, що бліде обличчя Боброва перекошене від внутрішнього страждання.

— Колегò, ви ще не все знаєте,— шепнув Андрей.— Послухайте-но, я зараз скажу кілька теплих слів.

Він упевнено підвівся, перекинувши при цьому свій стілець і розхлопавши половину бокала, і вигукнув:

— Вельмишановне товариство! Наш високоповажний господар з вельми зрозумілої, великодушної скромності не закінчив свого тосту... Ми повинні поздоровити нашого дорогого товариша, Станіслава Ксаверійовича Свежевського, з новим призначенням: з наступного місяця він займе відповідальну посаду керуючого справами правління товариства... Це призначення буде, так би мовити, весільним подарунком для молодих від високошановного Василя Терентійовича... Я бачу на обличчі нашого вельмишановного патрона незадоволення... Очевидно, я ненароком виказав приготовлений ним сюрприз і тому прощу пробачення. Але, спонукуваний почуттям дружби і поваги, я не можу не побажати, щоб наш дорогий товариш, Станіслав Ксаверійович Свежевський, і на новому своєму поприщі в Петербурзі залишався таким же діяльним робітником і таким же улюбленим товаришем, як і тут... Та я знаю, панове, ніхто з нас не позаздрить Станіславу Ксаверійовичу (він спинився і з уципливим глузуванням подивився на Свежевського)... бо всі ми так дружно бажаємо йому всього хорошого, що...

Промова його була раптом перервана голосним кінським тупотом. З гушавини ніби виринув верхи на вмиленому коні якийсь чоловік без шапки, з обличчям, на якому застиг, перекосивши його, вираз жаху. Це був десятник, що служив у підрядчика Дехтерьова. Покинувши на середині

майданчика коня, що тремтів від втоми, він підбіг до Василя Терентійовича і, фамільярно нахилившись до його вуха, почав щось шепотіти... В павільйоні стало враз тихо, і, як і раніш, чути було тільки шипіння вугілля і настирливе сюрчання коника.

Червоне від вина обличчя Квашніна зблідло. Він нервово поставив на стіл бокал, який тримав у руці, і вино з бокала розхлюпалось по скалтертині.

— А бельгійці? — спитав він уривчасто і хрипко.

Десятник заперечливо похитав головою і знову зашепотів щось над самим вухом Квашніна.

— А, чорт! — вигукнув раптом Квашнін, підводячися з місця і бгаючи в руці серветку.— Треба ж було... Підожди, ти зараз же відвезеш на станцію телеграму до губернатора. Панове,— голосно і схвильовано звернувся він до присутніх: — на заводі заворушення... Треба вжити заходів, і... і, здається, нам найкраще негайно виїхати звідси...

— Так я й знав,— презирливо, з спокійною злістю сказав Андреа.

І в той час, коли всі заметушилися, він поволі вийняв нову сигару, намацав у кишені сірники і налив собі в склянку коньяку.

XI

Почалась безладна, безглузда метушня. Всі схопилися з місць і забігали по павільйону, штовхаючись, вигукуючи і спотикаючись об перевернуті стільці. Дами поквалливо надівали тремтячими руками капелюшки. Хтось розпорядився до того ж погасити електричні ліхтарі, і це ще більше посилило загальне сум'яття... В темряві залунали істеричні жіночі крики.

Було близько п'ятої години. Сонце ще не сходило, але небо помітно повітлішало, віщуючи своїм сірим, одноманітним тоном початок непогожого дня. Бліде, тьмяне, однотонне півсвітло ранку, що займався, швидко й несподівано змінило яскраве сяйво електрики і надавало картині загальної паніки страшного, гнітючого, майже фантастичного характеру. Людські постаті здавалися привидами з якоїсь фантастичної маячної казки. Зім'яті безсонною ніччю, схвильовані обличчя були страшні. Обідній стіл, залитий вином і безладно захаращений посудом, нагадував про якийсь дивовижний, раптово перерваний бенкет.

Біля екіпажів метушня була ще безладнішою: злякані коні хропіли, ставали дибки і не давалися загнuzдати; колеса зчіплювались з колесами, і чувся тріск осей; інженери викрикували імена своїх кучерів, які лютотаялись між собою. В цілому створювалось враження того оглушливого хаосу, який буває тільки на великих нічних пожежах. Когось переїхали, чи, може, роздушили. Чути було зойк.

Бобров ніяк не міг розшукати Митрофана. Разів зо два чи зо три йому почулося, ніби його кучер озивається на крик звідкись з самі-

сінької середини переплутаних екіпажів. Але пробратися туди не було ніякої можливості, бо тиснява ставала з кожною хвилиною дедалі сильнішою.

Раптом у темряві спалахнув високо над юрбою червоним полум'ям величезний гасовий факел. Почулися крики: «З дороги! З дороги! Розступіться, панове! З дороги!» Навальна людська хвиля, гнана сильним натиском, підхопила Андрія Ілліча, понесла його за собою, мало не зваливши з ніг, і щільно притиснула між задком однієї дροжки і дишлем другої. Звідси Бобров побачив, як між екіпажами швидко утворилася широка дорога і як цією дорогою проїхав на своїй тройці сірих коней Квашнін. Факел, що гойдався над коляскою, обливав масивну постать Василя Терентійовича зловісним, ніби кривавим, тремтячим світлом.

Навколо його коляски вила від болю, страху та озлоблення стиснута з усіх боків знавісніла юрба... У Боброва щось стукнуло в скронях. На мить йому здалося, що це їде зовсім не Квашнін, а якесь скривавлене, потворне і грізне божество, на зразок тих ідолів східних культур, під колісницю яких кидаються під час релігійних процесій сп'янілі від екстазу фанатики. І він затремтів з безсилої люті.

Коли проїхав Квашнін, одразу стало трохи просторіше, і Бобров, обернувшись назад, побачив, що дишель, який давив йому спину, належав його власній дрозці. Митрофан стояв біля коліс і запалював факел.

— Швидше на завод, Митрофане! — крикнув Андрій Ілліч, сідаючи.— Щоб через десять хвилин встигнути, чуєш!

— Слухаю,— відповів похмуро Митрофан.

Він обійшов дрозку навкрут, щоб залізи на козли, як личить кожному доброму кучерові, справа, розібрав віжки і додав, напівобернувшись назад:

— Тільки якщо коней заженемо, то тоді, пане, не гнівайтесь.

— Ах, однаково...

Обережно, з величезними труднощами вибравшись з цієї безлічі зігнаних до купи коней і екіпажів і виїхавши на вузьку лісову дорогу, Митрофан пустив віжки. Застояні, збуджені коні підхопили, і почалась шалена скачка. Дрозка підстрибувала на довгих коріннях, що простягалися впоперек дороги, розгойдувалась на вибоїнах і сильно нахилилася то на лівий, то на правий бік, примушуючи і кучера і сідока балансувати.

Червоне полум'я факела металося на всі боки з бурхливим гуготінням. Разом з ним металось навколо дрозки довгі, химерні тіні дерев... Здавалося, що тісна юрба високих тонких і розпливчатих привидів мчала поряд з дрозкою в якомусь безглуздому танку. Привиди то випереджали коней, виростаючи до велетенських розмірів, то враз падали на землю, швидко зменшуючись, зникали за спиною Боброва, то забігали на кілька секунд в гущавину і знову раптово з'являлися біля самісінької дрозки, то сходились тісними рядами і похитувались і здригалися, ніби перешіптувались про щось між собою... Кілька разів гілки густого

чагарника, що оточував дорогу, шмагали Митрофана і Боброва по обличчях, ніби чийсь чіпкі, тонкі, простягнуті вперед руки.

Ліс кінчився. Коні зачалапали по якійсь калюжі, в якій застрибало і зарябіло багряне блискуче полум'я факела, і раптом дружним галопом вивезли на крутий пагорок. Попереду простягалось чорне, одноманітне поле.

— Та поганяй же, Митрофане, ми з тобою ніколи не доїдемо! — крикнув Бобров нетерпляче, хоч дрожка і без того мчала так, що дух захоплювало. Митрофан пробурчав щось невдоволенним баском і вдарив батоном Фарватера, що скакав, вигнувшись кільцем, запряжений в припряг. Кучер не розумів, що сталося з його паном, який завжди любив і жалів своїх коней.

На обрії величезна заграва відбивалася нерівним трепетанням у хмарах, що пливли по небу. Бобров дивився на червоніюче небо і триумфуюча, недобра зловтіха ворушилася в ньому. Зухвалий, жорстокий тост Андреа одразу відкрив йому очі на все: і на холодну стриманість Ніни протягом нинішнього вечора, і на гнів її матері під час мазурки, і на близькість Свежевського до Василя Терентійовича, і на всі чутки і плітки, що йшли по заводу про залицяння самого Квапніна до Ніни... «Так і треба йому, так і треба рудій потворі,— шепотів Бобров, відчуваючи такий приплив злоби і таке глибоке усвідомлення свого приниження, що навіть у роті в нього пересохло.— О, якби мені тепер зустрітися з ним віч-на-віч, я б надовго порушив самовдоволений спокій цього покупця свіжого м'яса, цього брудного, жирного мішка, напхом-напханого золотом. Я б залишив добру печать на його мідному лобі...»

Надмірна кількість випитого сьогодні вина не сп'янила Андрія Ілліча, але дія його виявилась в надзвичайному піднесенні енергії, в нетерплячій і хворобливій жадобі руху... Його кидало то в жар, то в холод, зуби так сильно цокотіли, що доводилось міцно стискувати щелепи, думка працювала швидко, яскраво і безладно, як в гарячці. Андрій Ілліч, непомітно для самого себе, то розмовляв уголос, то стогнав, то голосно і уривчасто сміявся, тим часом, як пальці його самі по собі міцно стискувались в кулаки.

— Пане, та ви либонь захворіли? Нам би додому їхати,— сказав неспіливо Митрофан.

Ці слова раптом розізлили Боброва до нестями, і він закричав хрипко:

— Не розмовляй, дурню!.. Поганяй!..

Скоро з гори показався і весь завод, оповитий молочно-рожевим димом. Позаду, ніби велетенське вогнище, горів лісний склад. На яскравому тлі вогню метушливо роїлося безліч маленьких чорних людських постатей. Ще здалеку було чутно, як тріскотіло в полум'ї сухе дерево. Круті бапти кауперів і доменних печей то різко і виразно виступали з пільми, то знову зовсім потопали в ній. Червона заграва пожежі яскравим і грізним блиском відбивалася в бурій воді великого чотирикутного ставка. Висока гребля цього ставка геть уся, без просвітів, була вкрита величез-

ною чорною юрбою, яка повільно посувалася вперед і, здавалося, кипіла. І незвичайний — неясний і зловісний — гул, схожий на ревіння далекого моря, долинав від цієї страшної, густої, стиснутої на вузькому просторі людської маси.

— Куди тебе несе, дияволе! Не бачиш хіба, що їдеш на людей, своло-то! — почув Бобров попереду грубий окрик, і на дорозі, ніби виринувши з-під коней, з'явився високий, бородатий мужик, без шапки, з головою, геть забинтованою білими ганчірками.

— Поганяй, Митрофане! — крикнув Бобров.

— Пане! Підпалили, — почув він тремтячий голос Митрофана.

Та в ту ж мить він почув свист кинutoї ззаду каменюки і відчув гострий біль трохи вище правої скроні. На руці, яку він підніс до забитого місця, була тепла, липка кров.

Дрожка знову помчала з попередньою швидкістю. Заграва ставала дедалі яскравішою. Довгі тіні від коней перебігали з одного боку дороги на інший. Часом Боброву починало здаватися, що він мчить якимось стрімким косогором і ось-ось, разом з екіпажем і кіньми, полетить із стрімкої кручі в глибоке провалля. Він зовсім втратив здатність розпізнавати і ніяк не міг пізнати місця, по якому проїжджав. Раптом коні стали.

— Ну, чого ж ти зупинився, Митрофане? — роздратовано закричав Бобров.

— А куди ж я поїду, коли попереду люди? — озвався Митрофан з похмурим озлобленням у голосі.

Бобров, хоч як вдивлявся в сіру передранкову півтемряву, нічого не бачив, крім якоїсь чорної нерівної стіни, над якою полум'яніло небо.

— Яких ти там ще людей бачиш, чорт забирай! — вилаявся він, злізаючи з дрожки і обминаючи коней, вкритих білою піною.

Та тільки-но він відійшов п'ять кроків від коней, як переконався, що те, що він вважав за чорну стіну, була велика щільна юрба робітників, що загатила дорогу і повільно, в мовчанні просувалася вперед.

Пройшовши машинально слідом за робітниками кроків п'ятдесят, Андрій Ілліч повернув назад, щоб знайти Митрофана і об'їхати завод з другого боку. Та ні Митрофана, ні коней на дорозі не було. Чи то Митрофан поїхав в інший бік розшукувати пана, чи сам Бобров заблудився — зрозуміти цього Андрій Ілліч не міг. Він став гукати кучера — ніхто не озивався. Тоді Бобров вирішив наздогнати щойно залишених робітників і з цією метою знову повернувся і побіг, як йому здавалось, у той самий бік. Та дивно — робітники наче крізь землю провалилися, і замість них Бобров напшовхнувся з розгону на невисокий дерев'яний паркан.

Парканові цьому не було кінця ні вправо, ні вліво. Бобров переліз через нього і почав видиратися по якомусь довгому крутому схилу, порослому густим бур'яном. Холодний піт стікав по його обличчю, язик в роті став сухий і нерухомий, як кусок дерева, в грудях при кожному подиху відчувався гострий біль; кров сильними, частими ударами біла в тім'я, поранена скроня нестерпно боліла...

Йому здавалося, що підйом нескінченний, і тупий розпач опанував його душу. Та він продовжував дертися вгору, щохвилини падаючи, здираючи коліна і хапаючись руками за колючі купці. Часом йому здавалося, що він спить і бачить один з своїх гарячкових, хворобливих снів. І панічний переполох після пікніка, і довге блукання по дорозі, і нескінченне видирання по насипу — все було таке саме важке, безглузде, несподіване і жахливе, як ці кошмари.

Нарешті, схил кінчився, і Бобров одразу пізнав залізничний насип. З цього місця фотограф знімав напередодні, під час молебня, групу інженерів і робітників. Зовсім знесилений, він сів на шпалу, і в ту ж мить з ним сталося щось дивне: ноги його раптом болісно ослабли, в грудях і в черевній порожнині з'явилося тягуче, щемливе, огидне роздратування, лоб і щоки одразу похололи. Потім все перевернулося перед його очима і вихором промчало мимо, кудись у бездонну глибину.

Андрій Ілліч опритомнів принаймні через півгодини. Внизу, біля підніжжя насипу, там, де звичайно з безутовним гуркотом вдень і вночі працював велетенський завод, була незвичайна, моторошна тиша. Бобров насилу звівся на ноги і пішов у напрямку доменних печей. Голова його була така важка, що насилу трималася на плечах; поранена скроня при кожному русі завдавала нестерпного болю. Обмацуючи рану, він знову відчув пальцями липкий і теплий дотик крові. Кров була також у нього в роті і на губах, він відчував її солоний, металічний смак. Притомність ще не цілком повернулася до нього, і, силкуючись згадати і усвідомити те, що сталося, він відчував сильний біль у голові. Гостра туга і розпачлива, безпредметна злість сповнювали його душу..

Ранок помітно вже наближався. Все була сіре, холодне і мокре: і земля, і небо, і убога жовта трава, і безформні купи каміння, зваленого обабіч дороги. Бобров безцільно бродив поміж збезлюднелих заводських будівель і, як це трапляється іноді при особливо сильних душевних потрясіннях, говорив сам з собою вголос. Йому хотілося втримати, привести до ладу розгублені думки.

— Ну, скажи, скажи, що мені робити? Скажи, бога ради, — палко шепотів він, звертаючись до когось іншого, с т о р о н ь о г о, що ніби сидів всередині його. — Ах, як мені тяжко. Як мені боляче!.. Нестерпно боляче!.. Мені здається, я вб'ю себе... Я не знесу цієї муки...

А другий, с т о р о н н і й, заперечував з глибини його душі, так само в г о л о с, але глузливо-грубо.

— Ні, ти не вб'єш себе. Навіщо перед собою прикидатися?.. Ти занадто любиш відчуття життя для того, щоб убити себе. Ти занадто немічний духом для цього. Ти занадто боїшся фізичного болю. Ти занадто багато розмірковуєш.

— Що ж мені робити? Що ж мені робити? — шепотів знову Андрій Ілліч, ламаючи руки. — Вона така ніжна, така чиста — моя Ніна. Вона була в мене одна в усьому світі. І раптом — о, яка гидота! — продати свою молодість, своє незаймане тіло!..

— Не прикидайся, не прикидайся; навіть ці пишні слова старих мелодрам,— іронічно казав другий.— Якщо ти так ненавидиш Квапніна, піди і вбий його.

— І уб'ю! — закричав Бобров, зупиняючись і несамовито піднімаючи догори кулаки.— І уб'ю! Нехай він не заражає більш чесних людей своїм мерзенним диханням. І уб'ю!

Але другий сказав з ущипливим глузуванням:

— І не вб'єш!.. Іпрекрасно знаєш це. У тебе нема для цього ні рішучості, ні сили... Завтра ж знову будеш розсудливим і безсилим...

Серед цього жажливого стану внутрішнього роздвоєння наставляли хвилинні пробіски, коли Бобров зчудовано питав себе: що з ним, і як він потрапив сюди, і що йому треба робити? А зробити щось треба було неодмінно, зробити щось велике і важливе, але що саме,— Бобров забув і морщився від болю, намагаючись пригадати. В один з таких світлих пробісків він побачив, що стоїть над кочегарною ямою. Йому одразу ж з надзвичайною яскравістю згадалася недавня розмова з лікарем на цьому самому місці.

Внизу нікого з кочегарів не було: всі вони порозбігалися. Казани давно встигли захолонуті. Тільки в двох крайніх топках ще тліло ледь-ледь кам'яне вугілля... Безумна думка раптом, як блискавка, майнула в мозку Андрія Ілліча. Він швидко нагнувся, звісив ноги вниз, потім повиснув на руках і стрибнув у кочегарку.

В кулі вугілля була встромлена лопата. Бобров схопив її і поквапливими рухами почав кидати в обидва отвори топок. Через дві хвилини біле бурхливе полум'я уже гуло в топках, а в казані глухо завирувала вода. Бобров усе кидав і кидав, лопату за лопатою, вугілля; водночас він лукаво посміхався, кивав комусь невидимому головою і щось уривчасто, безтямно вигукував. Болісна, мстива і страшна думка, що майнула ще там, на дорозі, опановувала його чимраз більше. Він дивився на величезне тіло казана, що починав гудіти і освітлюватися вогненними відблисками, і воно здавалося йому все більш живим і ненависним.

Ніхто не заважав. Вода швидко спадала у водомірі. Клекотіння казана і гудіння топок ставало дедалі грізнішим.

Але незвична робота швидко стомила Боброва. Жили на скронях почали пульсувати з гарячковою швидкістю і напруженням, кров з рани потекла по щоці теплим струмком. Безумний спалах енергії минув, а внутрішній, ст о р о н н і й голос заговорив голосно і глузливо:

— Ну, що ж, залишається зробити ще один рух! Але ти його не зробиш... Basta... Адже все це смішно, і завтра ти не посмієш навіть признатися, що вночі хотів висадити в повітря парові казани.

Сонце вже показалося на обрії у вигляді тьмяної великої плями, коли Андрій Ілліч прийшов до заводської лікарні.

Лікар, що тільки-но припинив на хвилину перев'язку поранених і покалічених людей, мив руки під мідним рукомийником. Фельдшер сто-

яв поруч і тримав рушник. Побачивши Боброва, лікар відступив здивовано.

— Що з вами, Андрію Іллічу, який у вас вигляд? — промовив він злякано.

Справді, вигляд у Боброва був жахливий. Кров закипіла чорними згустками на його блідому обличчі, вимазаному в багатьох місцях вугільним пилом. Мокра одежа висіла клаптями на рукавах і на колінах; волосся спадало скуйовдженими пасмами на лоб.

— Та кажіть же, Андрію Іллічу, ради Бога, що з вами трапилося? — повторив Гольдберг, нашвидку витираючи руки і підходячи до Боброва.

— Ах, все це дрібниці... — простогнав Бобров. — Ради бога, доктор, дайте морфію... скоріш морфію, а то я збожеволію... Я невимовно страждаю!..

Гольдберг взяв Андрія Ілліча за руку, швидко повів у другу кімнату і, щільно причинивши двері, сказав:

— Послухайте, я догадуюсь, що вас мучить... Повірте, мені вас дуже шкода, і я ладен допомогти вам... Але... голубчику мій, — в голосі лікаря почулися сльози: — любий мій Андрію Іллічу... чи не можете ви перетерпіти як-небудь?.. Ви тільки згадайте, як важко було вам побороти цю погану звичку! Біда, якщо я вам тепер зроблю ін'єкцію... ви вже більш ніколи... розумієте, ніколи не відстанете.

Бобров повалився на широкий клейончатий диван навznak і пробурмотів крізь зціплені зуби, весь тремтячи від ознобу:

— Однаково... мені однаково... Я не можу більш терпіти.

Лікар зітхнув, знизав плечима і вийняв з аптечної шафи футляр з працівським шприцом. Через п'ять хвилин Бобров уже лежав на клейончатому дивані в глибокому сні. Солодка усмішка грала на його блідому, змарнілому за ніч обличчі. Лікар обережно обмивав йому голову.

1896

НА ГЛУХАРІВ

Нарис

Я не можу собі уявити, які відчуття в світі можна порівняти з тим, що зазнаєш на глухарному полюванні. В ньому так багато несподіваного, хвилюючого, таємничого, важкого і чудесного, що цих вражень не забудеш ніколи в житті.

Прокидаєшся серед темної, безмісячної березневої ночі і спершу ніяк не можеш зрозуміти, де ти знаходишся. Лежиш на долівці біля цілої купи розжарених головешок, по яких раз у раз мерехтливо перебігають останні вогняні язички. Рублені стіни і низька дерев'яна стеля більше як на палець покриті чорною, що звисає, мов бахрома, сажею. Простір у пів кубічного сажня. Замість дверей — вузький отвір, крізь який заглядає ніч, ще темніша, ніж ці закурени стіни.

Але голосне хропіння людини, що лежить по той бік вогнища, швидко пробуджує свідомість, що не встигла ще як слід прокинутись. Ми знаходимось у старій, закинутій «вугільниці», у самому центрі Полісся, за сорок верст від будь-якого житла, крім самотніх лісових сторожок, загублених серед непрохідної хащі. Нас оточує з усіх боків суцільний віковий бір, рівний по величині доброму німецькому князівству.

Пригадується весь учорашній день: ранній покvapливий виїзд і вузька лісова доріжка, покручена найнесподіванішими зигзагами поміж дерев, — доріжка, по якій уміють пробиратися тільки звичні, крихітні, але сердиті і жваві поліські конячини. Цілий день ми то пробиралися серед кучугур пухкого, брудного снігу, то грузили в густому болоті, то тряслись і підскакували разом з возом по вузлуватих кореневищах, що перетинали дорогу, то на піщаних, вже обсохлих пагорках сходили на землю і криками підбадьорювали втомлених, потемнілих від поту коней, то переправлялися мимо знесених повинню мостів через неглибокі, але широкі і бистрі, руді від мулу лісові ручаї... Нарешті біля однієї сторожки шлях зовсім обірвався, і ми добралися до вугільниці пішки, ледве помітними стежинами, в присмерку, що швидко спадав на землю, злі, голодні, раз по раз збиваючися з дороги і не довіряючи один одному...

Непорушний, спрямований на мене погляд примушує мене обернутися. Мій супутник вже не спить. Він спокійно дивиться на мене сонними, порожніми очима і посилено посмоктує згаслу коротку люльку. Побачивши, що я вже прокинувся, він язиком пересуває люльку в куточок рота і промовляє глухо:

— Еге!.. Не спите, паничу? А я цілу ніч не сплю. Все вас стережу.

— Тож-то ти хропів так.

— Ну-ну!.. Я одним вухом сплю, а другим все слухаю... Я хитрий. Ану, паничу, котра зараз година буде?

Я дивлюсь на годинник.

— Перша без чверті. Може, збиратись?

Трохим байдуже дивиться на згасаюче вугілля, задумливо чуває потилицю, зсунувши шапку зовсім на очі, потім чуває поперек.

— А чого ж! — раптом вигукує він з несподіваним припливом енергії.— Збиратись то й збиратись. Краще підемо собі помаленьку, не будемо квапитись...

Збираємось ми недовго. Я затягую міцно круг талії патронташний ремінь і висмикую з-під нього вверх боки свитки, щоб дати більше волі рукам, сильно струшуюсь усім тілом, щоб переконатися, що нічого на мені не брязкотить і не телпається, натягую шкіряні бахили¹ і міцно обв'язую їх вище колін довкола ніг, а тим часом Трохим дає мені останні настанови, і хоч я їх чув щонайменше разів десять, я їх слухаю ще раз уважно і з новою цікавістю.

Трохим Щербатий — казенний лісник, ласкавий увазі якого мене рекомендував лісничий, мій родич, а його безпосередній начальник. Трохим безтурботний, грубий, трохи хвалькуватий і ледачий і нишком торгує казенною дичиною. Це його негативні якості. Але зате він сміливий, знає ліс не гірше за будь-якого звіра, чудовий стрілець і невтомний мисливець. До мене він ставиться поблажливо.

— Спочатку глухар обережно грає,— повчально каже Трохим.— Чок! — і замовк. Сидить собі на суку і в усі боки наслухає. Потім знову: чок, чок! — і знову тихо. Вже тут боронь Боже вас, паничу, поворухнитись чи сучком тріснути — тільки и почувете, як він крилами по всьому лісі залопотить. Тому що його хоч і називають глухар, а немає в цілому світі такого чутливого птаха, як він... Потім раптом як зашипить! Ось саме тут ви вже що є духу мчить уперед. З усієї сили... Скочили разів з п'ять — і стій! І — ні мур-мур. Навіть не п'ять, а хоч би чотири, чи навіть три спочатку. І вже сті-ій... знову чекай пісні. Тут він незабаром знову грає: чок-чок... чок-чок... чок-чок... і знову зашипів. Ви знов уперед і знову стій — чекай пісні. Інший глухар як розходиться, то без перепочинку пісень з тридцять зіграє, а ви тільки знайте собі, скачіть уперед і більше нічого. А потім раптом замовкне — а ні-ні, як обрізав. Півгодини, падлюка, при-

¹ Ба х и л и — вид товстої шкіряної панчохи. Бахили виготовляються із суцільного шматка шкіри і тому зовсім не пропускають води. (Прим. автора).

слухатиметься. Ну, вже тут нічого не вдієш: як став, так і стій. Чекайте. Інший раз у багні¹ по пояс загрузнеш, тремтиш увесь, а терпи! Ноги за-мліють, спина ние, руки болять, а все-таки чекай... А як він тільки знову почав грати, то ви, паничу, одну пісню пропустіть. Бувають із них такі пройдисвіти, що стрільця обдурюють. Це харкуні називаються. Зачо-кає, зацокає... ти — скок, а він і замовк. Підожде трохи і давай харкати: хрр... хр... Це він іншим глухарям вість подає: бережись, каже, стрілець іде. І вже як десь такий харкун завівся — все токовище ні к бісовому бать-кові не годиться. Тільки й знає, холера, що сидить на суку і чатує, чи не йде хто.

Ми піднімаємось по трьох земляних східцях, вилазимо через вузь-кий отвір, боком, з вугільниці і зразу потрапляємо в таку глуху темряву, що здається, ніби нас зненацька занурили в якусь велетенську чорниль-ницю. Я зупинився знову в нерішучості, майже в страху. Щоб обману-ти себе, я навмисне на кілька секунд заплющую очі і потім швидко роз-плющую їх. Ні! — Ніч, як і до того, чорна і непроглядна до моторошності. Я піднімаю голову вгору. Але на небі немає жодної зірки, і в мене раптом проноситься містична тривожна думка: невже усе, що живе, приречене поринути після смерті в такий же непереможний, вічний, жахливий мо-рок?

— Ну, чого ж ви, паничу? Ідіть за мною,— чую я десь поперед себе глухий голос Щербатого.

І я йду, прислухаюсь до його кроків, боязко простягаючи поперед себе руки і обережно намацуючи ногами ґрунт. Мене ні на секунду не по-кидає передчуття, що ось-ось я наткнувся на гострий сучок, і від цього пе-редчуття я відчуваю в очах дивний тупий біль, наче хтось сильно душить на них зсередини.

Ми йдемо без дороги, навпростець. Ноги до колін без жодного зусил-ля вгрузають у рідкий, наче кашка, зернистий холодний сніг, під яким за кожним кроком хлюпає вода. То ми йдемо по суцільному багні, з си-лою витягаючи з нього ноги, іноді вибираємось на сухі і тверді пагорки, іноді ступаємо по мохових купинах, що подаються м'яко і пружно, коли стаєш на них. Але де ми, куди ми йдемо? — Я не знаю. Я з перших же кроків перестав орієнтуватись, і тепер наше просування лісом здається мені чимсь безглуздим, важким, і фантастичним, як кошмар. Часом гіл-ки якихось дерев шмагають мене по обличчю і чіпляються, наче невиди-мі довгі руки, за мої плечі. Часом просто переді мною за аршин від мого обличчя виростає чорний товстий стовбур дерева. Я зупиняюсь, відхи-туюсь злякано і простягаю вперед руки... але пальці мої зустрічають все те ж непроглядне для очей, просякнуте темрявою повітря.

— Ідіть, ідіть, паничу,— підбадьорює мене Щербатий.— Тут недале-ко... всього півтори версти... Можна було б... О, чорт!..

¹ Багно — грузьке болото. (Прим. автора).

І я чую, як він падає кудись донизу, ламаючи сухий хмиз і як потім його тіло з розгону шубовснуло в воду. Мене опановує дикий, егоїстичний страх і якась розгублена, безпорадна, тужлива озлобленість. Мені вдається, що коли я зроблю ще хоч один крок серед цієї грізної темряви, я також полечу в глибоку, холодну і брудну трясовину.

— В яму вскочив,— говорить звідкілясь знизу Щербатий і я чую, як він, вилазячи, одфиркується і топчється ногами по грязі.

— Держіть лівіше, паничу, лівіше... Ідіть на мене... ось так... І як це я в неї так ловко націлився? Адже ж, здається, добре знаю. В цю саму яму позаминого року лось потрапив весною. Так і здох у ній, не міг видертись...

Його спокій передається й мені, і знову я бреду, мацаючи, як сліпець, руками повітря і прислухаючись до кроків лісника.

— Чи багато залишилось, Трохиме?

— Залишилось? Та ще з верста буде. Ні, не буде версти... Менше, буде ще з три чверті.

Щоб обдурити своє нетерпіння, я починаю лічити кроки. «Відлічу хоч п'ятсот кроків,— думаю я,— тоді вже дрібниця залишиться». І я вже встигаю налічити двісті, як раптом наптовхуюсь на спину Щербатого, що зупинився.

— Чого ти став, Трохиме?

— Тут повільніше треба, паничу. Будемо річечку переходити.

Я чую, як прудка вода булькоче і плюскотить довкола Трохимових чобіт, і zaraz же відчуваю, що і я сам поступово входжу у воду, яка пружно і шалено б'ється об мої ноги. Лісова річечка, що розлилася, неглибока, але вона так навально мчить униз по крутому косогуру, що я змушений волочити ноги по дні, побоюючись, щоб мене не збило течією. Час від часу я потрапляю на глибші місця і кожного разу, раптово поринаючи в них, почувую, як у мене від ляку дихання переривається швидким і коротким зітханням. Мені трохи моторошно, тому що самої води я в темряві не бачу, але з усіх боків далеко навколо себе я чую її швидке дзюрчання, таємничі сплески і гнівний гомін...

Нарешті ми виходимо на твердий пружистий піщаний берег. Я тільки тепер помічаю, що ніч трохи посвітлішала,— помічаю тому, що невіразно бачу спину Трохима, який ступає попереду, і неясні обриси сосен. Трохим, не зупиняючись, повертає до мене голову і шепче:

— Ну, паничу, ідіть потихеньку, не шуміть. Зараз прийдемо на токовище. «Він» ще звечора всівся на місце, а тепер прокинувся і слухає...

— А скоро він почне? — запитую я також пошепки.

— Тсс, тихенько!.. Спершу журавлі заграють.

Тепер ми посуваємось поволі, крок за кроком. Під ногами у нас вузенька лісова стежечка, обледеніла і сковзька. Трохим іде зовсім безшумно у своїх легких ликових постолах, але я щоразу наступаю на якісь гілочки і сучки, і мені здається, що їх тріск оглушливо розлягається по всьому лісу.

Трохим зупиняється і, не обертаючись, кличе мене до себе рукою. Я підходжу. Він нахиляється до мого вуха і шепче так тихо, що я ледве розбираю слова:

— Тут станемо. Не ворухіться, паничу.

Ніч збліднула ще більше. Від землі піднявся густий туман. Я відчуваю його вогкий дотик на своєму обличчі, відчуваю його сирий запах. На його сивому тлі найближчі сосни однотонно пласко і неясно вимальовуються своїми прямими голими стовбурами. В їх нерухомості серед цієї глибокої тиші, серед цього холодного мокрого туману відчувається щось суворе, свідомо сумне і покірне.

Я не знаю, скільки минуло часу, може п'ять хвилин, може півгодини. Раптом мій слух вражають такі дивні звуки, що я мимоволі здригаюсь від несподіванки. Це якийсь високий, незвичайно гучний і гармонійний стогін, що йде від цілих десятків голосів. Я ніяк не можу визначити, звідки він лине: справа, зліва, спереду чи ззаду? Він поспішає, вторить один одному переганяє одно одного, спілітається і знову розходиться, утворюючи своєрідний розмір і оригінальну мелодію, і розбуджений ліс відгукується на нього дзвінком і чистим відгомном.

— Журавлі! — ледве чутно промовляє Трохим.

— Уу-рли, урлу-рли, урлу-рли, — стогне по всьому лісу невидимий хор, і тільки-но він змовкає, як у відповідь йому звідкись з протилежного кінця лісу розлягається такий же гармонійний стогін іншої зграї пробуджених журавлів, потім відгукується третя зграя, за нею четверта... Цей ранковий переключень служить сигналом для всього лісу. Заець починає голосити своїм тремтливим гугнявим і переривчастим сопрано, десь близько біля нас чуфикнув завзято і різко тетерев, сова розреготалась на верхівці високого дерева... І знову все затихає, поринає у попередню чуйну дрімоту і знову ми стоїмо мовчки і нерухомо і, ледве дихучи та гублячи лік часу, підслуховуємо таємниці лісу.

Раптом Трохим стрепенувся, витягнув шию, подався вперед усім тубом і так і завмер у напруженій вичікувальній позі. Мабуть, його витончений слух уловив якісь віддалені слабкі звуки, але я, як не прислухався, як не силував свою увагу, нічого не міг відрізнити, крім безперервного глухого шуму, що розлягався у мене у вухах.

— Грає! — прошепотів Трохим.— Чуєте?

— Ні.

— Все одно, йдіть за мною. Як я скакну, так і ви нога в ногу... А як почувете зовсім добре, тоді скажете... Я тоді од вас відстану... О! Чуєте? Знову заграв.

Але я, як і досі, нічого не чув. Раптом Трохим, наче підкинутий сильною пружиною, зірвався з місця, зробив три величезних стрибки просто по глибокому снігу і зупинився, наче вкопаний. Я не міг встигнути за ним і пропустив зайвий крок.

Трохим мовчки обернувся до мене і з спотвореним злим схвильованим обличчям погрозив мені пальцем.

Через хвилину пружина знов кинула його вперед. Тепер приловчився і, потрапляючи ногами якраз у ті самі місця, які щойно залишали Трохимові ноги, встиг зупинитись разом із ним. Трохим схвально кивнув головою.

Ми зробили таким чином близько двадцяти перебіжок, коли я, нарешті, почув горючого глухаря. Це були сухі, уривчасті звуки з металічним відтінком, схожі на те, як коли б хто постукував нігтем по порожній бляшаній коробці. Вони йшли один за одним попарно, спочатку дуже рідко, з інтервалом у кілька секунд, але потім повторювались все частіше й частіше, доки не переходили в густий безперервний дріб. В цей момент ми з Трохимом стрімголов пустилися вперед, високо підкидаючи ноги і розхлопуючи довкола себе рідкий сніг.

— Трохиме,— шепнув я, сіпнувши за рукав лісника.— Тепер я...

Але він грубо вирвав у мене руку і з докором захитав головою. І тільки тоді, коли глухар знов зачастив і перейшов у дріб, Трохим різко обернувся до мене і закричав:

— Можна говорити тільки під пісню. Зачекайте! Діждавшись ще одного дробу, він додав так само голосно і поквалливо:

— Пам'ятайте: націлюйся під пісню, заряджай під пісню, стріляй під пісню.

Нарешті під час третього дробу він сказав уже спокійніше:

— Захочете кашляти — чекайте пісні. Ну... ідіть.

Глухар в ту ж мить заграв четвертий раз. Я кинувся вперед. В той же час побіг і Трохим, але не за мною, а в протилежний бік. Таким чином за п'ять перебіжок ми загубили один одного, і я залишився сам.

У мене так сильно билось серце і так тремтіли ноги, що я вирішив пропустити кілька: пісень, щоб зібратись з духом. Тут я розслухав зовсім ясно і друге коліно. Чистий дріб непомітно і швидко переходить у суцільний твердий і різкий звук, схожий швидше на скрегіт, ніж на шипіння, такий, що нагадував звук, утворений тертям одної металевої поверхні об другу. Цей скрегіт триває недовго — секунди чотири, — але зате в ці секунди глухар абсолютно нічого не бачить і не чує, тому що міцно зажмурює очі, а вуха у нього герметично затуляються відростками щелепних кісток. В ці секунди можна випалити з гармати на відстані чверть аршина від його голови: він не зверне на постріл жодної уваги і все-таки скінчить своє коліно. Вже значно пізніше я дізнався, що всі ці звуки глухар створює своїм кривим і твердим дзьобом. Глухар — єдиний птах, який не має язика, але зате величезна порожнина його рота являє собою чудовий резонатор. Починаючи пісню, він ударяє верхньою частиною дзьоба об нижню. Ударить і прислухається. Потім ще вдарить і ще прислухається, і ударяє все частіше й частіше, доки не переходить у дріб. Тоді глухареві вже несила зупинитись. У дикому любовному екстазі він тре однією щелепою об другу, люто скрегоче ними і забуває в ці моменти про небезпеку і про численних ворогів, і про мудру розсудливість, і геть про все на світі.

В той час, коли я відпочивав, глухар раптом перестав грати і мовчав, мабуть, хвилин з десять. Потім він чокнув один раз, але — тихо, обережно, ніби знехотя, і знову замовк на кілька хвилин, потім чакнув удруге, вже сильніше і голосніше, ще трохи згодом чокнув два рази, потім знову два, зачастив, заквапився і, неспроможний зупинитись, перейшов у друге коліно. Згідно настанови Щербатого, я пропустив першу пісню. Глухар зразу ж, майже без перерви, загравав другу, і я побіг уперед.

Рівний схил, по якому мені досі доводилось бігти, перейшов у низинне водянисте болото, заросле рідким сосновим лісом. Іноді траплялася рідка вільха й осика і приземкуваті купці ялівцю. Поодинокі купини, вкриті м'яким мохом і брусницею, стирчали де-не-де з-під тонкого і крихкого райкового льоду, що затягнув за ніч болото. Мені не завжди щастило попадати ногами на ці купини, і я обривався, пірнаючи в багно по пояс. Бахили мої налилися водою і страшенно обважніли. Одного разу, витягуючи ноги з болота, я не втримав рівноваги і, пробивши тілом тонкий лід, упав долілиць просто у грузьку і холодну гущу. Та все ж у мене вистачило мужності лежати в такому незручному положенні, щоб не сполохати глухаря. Я лежав і чув, як наді мною булькають бульбашки, що підіймаються з болота, відчував, як смердюча рідина поволі затікає за комір і в рукави моєї свитки... На щастя, глухар недовго випробував моє терпіння. Коли він загравав, я швидко скочив і утвердився на курині. Коли почалась наступна пісня, я побіг далі.

З кожною перебіжкою пісня ставала все яснішою і яснішою. Тепер я не тільки чув добре обидва коліна, але навіть відрізнив між ними якийсь новий дивний звук, якесь глухе і швидке фиркання. Нарешті, я зупинився. Я чув, що глухар грає десь зовсім близько, над самою моєю головою, на одній з шести чи семи сосен, що обступили майже правильним колом купину, на якій я стояв. Під пісню я підняв голову вгору і почав жадібно вдивлятися в густі шапки сосен. Але чи ніч була ще надто темна, чи мое око недостатньо зірке, — я нічого не помічав у цих чорних масах переплутаного гілля.

А глухар все грав і грав, не перестаючи, одну пісню за одною. Він так захопився, що зовсім забув про обережність: він вже не чокав, а починав просто з дробу і, ледве закінчивши одну пісню, зразу ж брався за іншу. Ніколи в житті, ні раніше, ні потім, я не чув нічого більш дивного, загадкового і хвилюючого, ніж ці металічні тверді звуки. У них відчувається щось допотопне, щось належне до давно зниклих формацій, коли птах і звірі дивовижного виду перегукувались страшними голосами в таємних первісних лісах...

Мені здалося, що в гілках найближчого дерева заворушилося щось чорне. Це «щось» могло бути і сучком і птахом, але моя уява запевнила мене, що це глухар. Виждавши пісню, я тремтячими руками звів курок і націлівся... Ноги у мене тряслись від хвилювання, а серце так калатало в грудях, що стукіт його, здавалось, розлягався по всьому лісі.

Глухар загравав знову. Я потягнув собачку. Як загримів, як загуркотів після мого пострілу розбуджений лісі!. По всій його величезній площі розляглася луна, розбиваючись об дерева на тисячі відгуків, що повільно затихали, і ще довго-довго глухо гула і гуркотіла вона десь далеко на узліссі... З дерева дощем посипалась збита пострілом хвоя. Мабуть, вона обсипала і глухаря, тому що він на кілька секунд припинив пісню, але потім, ніби розсердившись на раптову перешкоду, загравав з новим завзяттям.

Зразу ж після свого пострілу я почув позаду себе, на дуже далекій відстані, постріл Трохимової шестилінійної одноствольки — характерний, довгий, глухий, схожий на гарматний, постріл. «Цей-то вже напевне не промахнувся»,— подумав я і відчув, що в серці моєму заворушилась мисливська заздрість.

Світанок наближався. В повітрі стало холодніше і вогіше. Знову прокричали журавлі, і знову відгукнулись на їх крик лісові мешканці: дзвінко затріщала жовна, меланхолійно застогнала горлиця, десь почувлось несміливе і ніжне болботіння тетерева, пташки з легким писком заметушилися в кущах.

А я все стояв, не зважаючись стріляти вдруге, і мене вже почали охоплювати нудьга і втома. Раптом з боку Трохима пролунав другий постріл. Щось заворушилось вгорі над моєю головою. Я підняв очі і майже в тому самому місці, куди щойно стріляв, зовсім чітко побачив глухаря.

Від мене до нього по прямій було не більше десяти—п'ятнадцяти кроків, але він мені видався завбільшки з домашнього голуба. Граючи пісню, він то витягував уперед, то знову втягував шия, точнісінько, як це робить індик, коли він кричить, а переходячи до другого коліна, він весь повертався на суку, опускав донизу крила і з шумом розгортав віялом хвіст (ось цей шум, схожий на фиркання, я й чув раніше, не розуміючи його значення). В усіх його рухах було щось бундючне, глибоко важне і комічне.

Цього разу я не промахнувся. Глухар, наче камінь, звалився донизу, гепнувшись глухо і сильно об землю. Я підбіг до нього. Він був живий і судорожно бився і підскакував по землі, шалено б'ючи могутніми крилами. Однак страждання його тривали недовго. Він упав спиною в мілку калюжу і вже не міг більше піднятися. Кілька разів його шия швидко піднялася з води і опустилась, потім по ногах пробіг мілкий частий дроз, і все було скінчено.

Я підняв його. Важив він фунтів з п'ятнадцять, а завбільшки був такий, як середнього зросту індик. Шия і живіт — чорні, спина світлокоричнева, з сивуватими плямами, брови червоні, оксамитового відтінку, лапи у сірих штанцях, а пальці їх покриті котяною бахромою, око кругле, коричневе, з великою круглою чорною зіницею.

Незабаром я почув голос Трохима, який кликав мене, і ми зійшлися з ним на тій самій стежці. За спиною у нього було два глухарі, яких він зв'язав між собою, просунувши в їх дзьоби вірвовку.

— Я хитрий,— говорив він хвалькувато.— Я коли підійшов до свого півня, то чую, що зараз і другий прилетів, та близенько так, всього яких-небудь тридцять кроків... і давай вони обидва грати. Ну, думаю, якщо свого уб'ю, то другий почує і полетить. Так я що зробив! Прицілювся у свого та й чекаю, коли другий заграє. Той як заграв, я зараз — бах! — і є. І зараз до другого — раз! — і готово. Ось як у нас, паничу!..

Потім він зважив мого глухаря на руці і похвалив:

— Півень добрий... Добрячий півень... Ну, з полем¹ вас, паничу.

Коли ми повертались назад, ліс зовсім прокинувся й ожив і весь сповнився пташиним радісним гомоном. Пахло весною, талою землею і торішнім прілим листям. Голубе небо було таке прохолодне, чисте і веселе, верхів'я сосен, наче обсіпані золотим пилом, уже грілися в перших променях весняного сонця.

1899

¹ З полем (мисливське) — із здобиччю!

БІЛИЙ ПУДЕЛЬ

I

Вузкими гірськими стежечками, від одного дачного селища до другого, вздовж південного берега Криму пробиралася маленька мандрівна трупа. Попереду, як звичайно, біг, звисивши набік довгого рожевого язика, білий пудель Арто, обстрижений на подобу лева. На роздоріжжях він зупинявся і, крутячи хвостом, запитливо озирався назад. За якимись, йому одному відомими прикметами, він завжди безпомилково пізнавав дорогу, і, весело теліпаючи кудлатими вухами, кидався галопом вперед. За собакою йшов дванадцятилітній хлопчик Сергій, що тримав під лівим ліктем згорнутий килим для акробатичних вправ, а в правій руці ніс тісну й брудну клітку з щигликом, який умів витягати із скриньки різнокольорові папірці з віщуваннями майбутнього. Нарешті позаду всіх плентався старший член трупи — дідусь Мартин Лодижкін з катеринкою на згорбленій спині.

Катеринка була старовинна, хрипіла, кашляла і за свій вік уже не один десяток разів була в лагодженні. Грала вона дві речі: сумний німецький вальс Лаунера та галоп із «Мандрівки в Китай» — обидві вони були в моді років 30—40 тому, але тепер усіма забуті. Крім того, в катеринці були дві зрадницькі труби. В однієї — дискантової — пропав голос, вона зовсім не грала, а тому коли до неї доходила черга, то вся музика починала немовби заїкатися, шкандибати і спотикатися. У другій труби, що давала низький звук, не зразу зачинався клапан: почавши густо, вона тягла одну й ту ж саму басову ноту, заглушуючи та збиваючи всі інші звуки, до того часу, поки їй раптом не приходило бажання замовкнути. Дідусь сам добре усвідомлював ці вади своєї машини й іноді зауважував жартома, але з відтінком прихованого суму:

— Що ж поробиш?.. Прадавній оргán... застуджений... Заграєш — дачники ображаються: «Фе, кажуть, гидота яка!..» А п'єси ж були дуже гарні, модні, от тільки теперішні пани нашої музики зовсім не люблять, їм тепер подавай «Гейшу», «Під двуглавим орлом», вальс із «Продавця птахів». Знову ж таки оці труби... Носив я оргán до майстра, так і лагодити не хоче. Треба, каже, нові труби ставити, а найкраще, продай, каже, ти

свій кислий мотлох в історичний музей... Ніби якийсь пам'ятник... Ну, та вже нехай! Годувала вона нас з тобою, Сергію, до цього часу, то й погодує, Бог дасть, ще трохи...

Дідусь Мартин Лодижкін любив свою катеринку так, як можна любити тільки живу близьку і, може, навіть рідну істоту. Звикнувши до неї за довгі роки важкого мандрівного життя, він став, нарешті, бачити в ній щось одухотворене, майже свідоме. Траплялось іноді, що вночі, під час ночівлі де-небудь в брудному заїзді, катеринка, поставлена долі в головах у дідуса, раптом озивалася слабким звуком, сумовитим, самотнім і тремтячим, як старече зітхання. Тоді Лодижкін ніжно гладив її по різьбленому боці і шептав ласкаво:

— Що, брате? Нарікаєш?.. А ти терпи!

Так само, як катеринку, а може, навіть, трохи більше, він любив своїх молодших супутників у вічних мандрах: пуделя Арто й маленького Сергія. Хлопчика він узяв п'ять років тому «напрокат» у овдовілого гульвісипевця, зобов'язавшись платити йому за це по два карбованці на місяць. Але шведць незабаром помер, і Сергій залишився навіки зв'язаний із дідусем і душею, і дрібними життєвими інтересами.

II

Стежечка йшла вздовж високої берегової кручі, вигинаючись в тіні столітніх маслин. Море іноді миготіло між деревами, і тоді здавалося, що, тікаючи в далечінь, воно в той же час підіймається вгору спокійною могутньою стіною, і колір його був ще синіший, ще густіший у візерункових прорізах серед сріблясто-зеленого листя. В траві, в кущах дерену та дикої шипшини, у виноградниках та на деревах,— скрізь заливалися цикади; повітря дрижало від їх дзвінкого, одноманітного, неугавного крику. День випав гарячий, без вітру; і розпечена земля припікала підшви ніг.

Сергій, який ішов попереду, як завжди, зупинився і чекав, поки дід порівняється з ним.

— Ти чого, Серьожко? — запитав катеринщик.

— Жарко, дідусю Лодижкін... терпіти не можна! Викупатись би...

Дід на ходу звичним рухом плеча поправив на спині катеринку і витер рукавом спітніле обличчя.

— Так, це було б найкраще! — зітхнув він, жадібно поглядаючи вниз, на прохолодну синяву моря.— Тільки ж після купання ще більше розморить. Мені один знайомий фельдшер говорив: сіль оця-о на людину діє... значить, мовляв, розслаблює... Сіль оця морська.

— Брехав, може? — із сумнівом зауважив Сергій.

— Ну, таке скажеш, брехав! Навіщо йому брехати? Людина солідна, непитуша... Домок у нього в Севастополі. А, крім того, і зійти до моря тут ніде. Почекай, дійдемо вже до Місхора, там і пополощем тілеса свої гріш-

ні. Перед обідом воно б добре викупатись... а потім, значить, поспати трошки... добре діло...

Арто, почувши позад себе розмову, вернувся і підбіг до людей. Його блакитні добрі очі мружились від спеки і дивилися догідливо, а висолоплений довгий язик тремтів від частого дихання.

— Що, брат песик? Тепло? — спитав дідусь. Собака напружено позіхнув, закрутивши язик трубочкою, затрусився всім тілом і тонко виснув.

— Так, братіку ти мій, нічого не зробиш... Сказано: в поті лица твого,— продовжував повчально Лодижкін.— Правда, в тебе, так би мовити, не лице, а морда, а все-таки... Ну, пішов, пішов уперед, нічого під ногами крутитись... А я, Серьожо, признатись тобі, люблю, коли ця сама теплинь. Орган от тільки заважає, а то, якби не робота, ліг би де-небудь на траві, в холодку, пузом, значить, догори, і полежуй собі. Для наших старих кісток оце сонце — перше діло.

Стежечка спустилася вниз, з'єднавшись з широкою, твердою, як камінь, сліпучо білою дорогою. Тут починався старовинний графський парк, в зеленій гущавині якого були розкидані красиві дачі, квітники, оранжереї та фонтани. Лодижкін добре знав ці місця; кожного року обходив він їх одно за одним під час виноградного сезону, коли весь Крим наповнювався пишню одягненою, багатою і веселою публікою. Яскрава розкіш південної природи не хвилювала старого, зате Сергія, який потрапив сюди вперше, все це страшенно захоплювало. Магнолії з їх твердим і блискучим, наче полакованим, листям і білими квітами, завбільшки з велику тарілку; альганки, суцільно заткані виноградом, що звішував донизу важкі грона; величезні багатівкові платани з їх світлою корою і могутніми кронами; тютюнові плантації, струмки і водопади, і скрізь — на клумбах, на огорожах, на стінах дач — яскраві, чудесні запашні троянди — все це не переставало вражати своєю живою квітучою красою наївну душу хлопчика. Він висловлював своє захоплення вголос, цохвилини смикаючи діда за рукав.

— Дідусю Лодижкін, дідусю, поглянь лишень, у фонтані золоті рибки. Їй-богу, дідусю, золоті... щоб я вмер на місці! — гукав хлопчик, притискаючись обличчям до ґратової огорожі, яка огорожувала сад з великим басейном посередині.— Дідусю, а персики! Ого скільки! На одному дереві!..

— Іди, іди, дурненький, чого рота роззявив! — підштовхував його жартівливо дід.— Чекай, ось дійдемо ми до міста Новоросійська і, значить, знову подамося на південь. Отам справді місця,— є на що подивитися. Зараз, приміром, підуть тобі Сочі, Адлер, Туапсе, а там, братіку мій, Сухум, Батум... Очі розбіжаться, дивлячись... Скажемо, наприклад — пальма. Чудо! Стовбур у неї волохатий, схожий на повсть, а кожен листок такий великий, що нам з тобою обом накритись вистачить.

— Їй-богу? — радісно здивувався Сергій.

— Підожди, сам побачиш. Та мало хіба чого? Апельцин, наприклад, або хоч, скажемо, той же лимон... Бачив, мабуть, в крамниці?

— Ну?

— Просто так собі і ростуть в повітрі. Без нічого, прямо на дереві, як у нас, значить, яблуко або груша... І народ там, братіку, зовсім дивовижний: турки, персюки, черкеси всякі, всі в халатах, і з кинджалами. Одчайдушний народець! А то бувають там, братіку, ефіопи. Я їх в Батумі багато разів бачив.

— Ефіопи? Знаю. Це ті, що з рогами,— впевнено сказав Сергій.

— Рогів-то, правда, в них нема, це брехня. Але чорні, як чобіт, і навіть блищать. Губища у них червоні, товстелезні, і очища білі, а волосся кучеряве, як на чорному барані.

— Страшні, мабуть... ефіопи оті?

— Як тобі сказати? З незвички воно так... остерегаєшся трохи, ну, а потім бачиш, що другі люди не бояться, і сам станеш сміливішим... Багато там, братіку мій, всякої всячини. Прийдемо — сам побачиш. Одно лише погано — пропасниця. Бо кругом болота, гниль, а до того ще й спека. Тамтешнім жителям воно нічого, не діє на них, а захожій людині приходитьсь погано. Одначе досить нам з тобою, Сергію, язиками молоти. Лізь-но у хвіртку. На цій дачі дуже добрі пани живуть... Ти мене запитай: я вже все знаю!

Але день випав для них невдалий. З одних місць їх проганяли, побачивши ще здалеку, в других, почувши перші хрипки й гугняві звуки катеринки, досадливо й нетерпляче махали на них з балконів руками, у третіх слуги заявляли, що «пани ще не приїхали». На двох дачах їм, правда, заплатили за виставу, але дуже мало. Зрештою дідусь ніякою, навіть найменшою платою не гребував. Виходячи з-за огорожі на дорогу, він задоволено побрязкував мідяками в кишені і добродушно казав:

— Дві та п'ять, разом сім копійок... Що ж, брате Серьоженько, і це гроші. Сім разів по сім,— ось він і цілісінький полтинник набіг, значить всі ми втрьох ситі, і переночувати в нас є де, і старичку Лодижкіну по його слабості можна чарочку пережилити, недугів многих ради. Ех, не розуміють цього пани! Двогривеного йому жалко дати, а п'ятачка сором... Ну й женуть геть! А ти краще дай хоч три копійки... Я ж не ображаюсь, я нічого... Чого ображатися?

Взагалі Лодижкін мав скромну вдачу і, навіть коли його гнали, не нарікав. Але сьогодні і його вивела із звичного благодушного спокою одна вродлива, огрядна, на вигляд дуже добра дама, власниця прекрасної дачі, оточеної садом із квітами. Вона уважно слухала музику, ще уважніше дивилась на акробатичні вправи Сергія і на смішні «штучки» Арто, після цього довго і докладно розпитувала хлопчика про те, скільки йому років і як його звати, де він вивчився гімнастики, ким йому доводиться дід, що робили його батьки і т. д., потім звеліла підождати і пішла в кімнати.

Вона не появлялась хвилин десять, а то й чверть години, і чим далі тягнувся час, тим більше розросталися в артистів неясні, але привабливі

надії. Дідусь навіть шепнув хлопчаків, затуливши для обережності рот долонею, як дашком:

— Ну, Сергію, щастя наше, ти лише слухай мене: я, брат, все знаю. Може, одержину яку-небудь дасть або якесь взуття. Це вже напевно!..

Нарешті пані вийшла на балкон, кинула зверху в підставлений Сергіїв капелюх маленьку білу монетку і зараз же зникла. Монета виявилась старим, стертим з обох боків і до того ще й дірявим гривеником. Дідусь довго із здивуванням розглядав її. Він уже вийшов на дорогу і відійшов далеко від дачі, але все ще тримав гривеник на долоні, мовби зважуючи його.

— Гм... Ловко! — промовив він, раптово зупинившись. — Можу сказати... А ми ж то, три дурні, старалися. Вже краще б вона хоч гудзик дала, чи що. Той хоч пришити куди-небудь можна. А що я із цим мотлохом зроблю? Пані, мабуть, думає: все одне дід кому-небудь її вночі підсуне, потихеньку, значить. Ні, дуже помиляєтесь, добродійко... Дід Лодижкін такою гидотою займатись не буде. Так! Ось вам ваш дорогоцінний гривеник! Ось!

І він з обуренням і з гордістю кинув монету, яка, глухо дзвякнувши, зарилася в білий дорожній порох.

Отак дід із хлопчиком та з собакою обійшли все дачне селище і вже збиралися зійти до моря. Ліворуч залишалась ще одна, остання дача. Її не було видно з-за високої білої стіни, над якою по той бік зводився густий ряд тонких запорошених кипарисів, що нагадували собою довгі чорносірі веретена. Тільки крізь широку чавунну браму, схожу своїм химерним різьбленням на мереживо, можна було розглядіти куточок свіжого, ніби зелений яскравий шовк, газона, округлі клумби квітів і вдалині, на задньому плані, криту наскрізну алею, всю оповиту густим виноградом. Посеред газону стояв садівник, поливаючи з довгого рукава троянди. Він затулив пальцем отвір труби, і від цього у фонтані незчисленних бризок сонце грало всіма фарбами веселки.

Дідусь намірився вже пройти мимо, але, зазирнувши у ворота, здивовано зупинився.

— Зачекай трошки, Сергію, — покликав він хлопчика. — Начебто там люди ворухаться? Оце так пригода. Скільки років тут ходжу, — і ніколи ні душі. Ану, лишень, валяй, брате Сергію!

— «Дача «Дружба», стороннім вхід суворо забороняється», — прочитав Сергій напис, майстерно вибитий на одному із стовпів, на яких трималася брама.

— Дружба?.. — перепитав неписьменний дідусь. — О-о!.. Це саме справжнє слово — дружба. Весь день у нас пропав, а вже тут ми з тобою візьмемо. Це я носом чую, як мисливський пес. Арто, ісі, собачий сину! Валяй сміливо, Серьожо! Ти мене завжди питає: вже я все знаю.

III

Стежки саду були посипані рівним крупним гравієм, що хрустів під ногами, а з боків обставлені великими рожевими раковинами. На клумбах, над барвистим килимом із різнокольорової трави височіли дивовижні яскраві квіти, од яких солодко пахло повітря. У фонтанах дзюркотіла і хлюпала прозора вода, з красивих ваз, що висіли в повітрі поміж деревами, гірляндами спускалися донизу виткі рослини, а перед будинком, на мармурових стовпах, стояли дві блискучі дзеркальні кулі, в яких мандрівна трупя відбилася догори ногами, в смішно зігнутому й розтягнутому вигляді.

Перед балконом був великий утоптаний майданчик. Сергій розіслав на ньому свій килимок, а дідусь, поставивши катеринку на ніжку, вже приготувався крутнути ручкою, як раптом несподіване й чудне видовище привернуло їх увагу.

На терасу з внутрішніх кімнат, як бомба, вилетів з пронизливим криком хлопчик років восьми або дев'яти. Він був у легенькому матроському костюмчику з голими руками й голими коліньми. Біляве волосся, все у пишних локонах, недбало розсипалося по плечах... Слідом за хлопчиком вибігло ще шість чоловік: дві жінки в фартухах; старий товстий лакей у фрак, без вусів і без бороди, але з довгими сивими бакенбардами; сухорлява, руда, червононоса дівчина в синій картатій сукні; молода, хворобливого вигляду, але дуже вродлива дама в мереживному голубому капоті, і, нарешті, товстий лисий пан у чесучевій парі і в золотих окулярах. Всі вони були дуже стурбовані, махали руками, говорили голосно і навіть штовхали один одного. Зразу можна було догадатися, що причиною їхнього хвилювання є хлопчик в матроському вбранні, який так раптово вилетів на терасу.

Тимчасом винуватець цієї метушні, ні на хвилину не перестаючи верещати, з розгону впав животом на камінну підлогу, швидко перевернувся на спину й почав люто дригати руками й ногами у всі боки. Дорослі заметушилися біля нього. Старий лакей у фрак притискував з благальним виглядом обидві руки до накрохмаленої сорочки, трусив своїми довгими бакенбардами і говорив жалібно:

— Батечку, пане!.. Миколо Аполлоновичу!.. Будь ласка, не завдавайте жалю матусі — встаньте... Будьте настільки добренькі — випийте. Мікстурка солодесенька, один суроп. Будь ласка, підведіться...

Жінки в фартухах сплескували руками і щебетали швиденько-швиденько улесливими і переляканими голосами. Червононоса дівчина кричала з трагічними жестами щось дуже зворушливе, але зовсім незрозуміле, очевидно, на чужоземній мові. Розважливим басом умовляв хлопчика пан у золотих окулярах: при цьому він перехиляв голову то на один, то на другий бік і поважно розводив руками.

А вродлива хвороблива дама стогнала, притуляючи тонку мереживну хустку до очей.

— Ах, Тріллі! Ах, Боже мій! Ангеле мій, я благаю тебе! Послухай же, мама тебе благає. Ну, випий же, випий же ліки, побачиш, що тобі зараз-зараз же легше стане: і животик перестане боліти, і голівка. Ну, зроби це для мене, моя радість! Ну, хочеш, Тріллі, мама стане перед тобою на коліна? Ну ось, дивись, я на колінах перед тобою. Хочеш, я тобі подарую золотий? Два золотих? П'ять золотих, Тріллі? Хочеш живого ослика? Хочеш живу конячку? Та скажіть же йому що-небудь, докторе!..

— Послушайте, Тріллі, будьте ж мужчиною!..— загув товстий пан в окулярах.

— Ай-яй-яй-я-а-аа! — верещав хлопчик, звиваючись по балкону й шалено дригаючи ногами.

Хоча хлопчик був дуже знервований, проте він намагався влучати каблуками в животи і в ноги тих, що метушилися навколо нього; вони, правда, від цього досить спритно ухилялися.

Сергій, що довго дивився з цікавістю та здивуванням на цю сцену, тихенько штовхнув старого в бік.

— Дідусю Лодижкін, що ж це з ним таке? — спитав він тихенько.— Певне, його битимуть?

— Ну, битимуть?! Такий сам відшмагає кожного. Просто навіжений хлопчисько. Хворий, мабуть.

— Шамашечий? — догадався Сергій.

— А я звідки знаю. Тихше!..

— Ай-яй-я-а! Поганці! Дурні! — надривався все голосніше й голосніше хлопчик.

— Починай, Сергію! Я знаю! — скомандував раптом Лодижкін і з рішучим виглядом почав крутити ручку катеринки. По саду пролунали гугняві, хрипкі, фальшиві звуки старовинного галопу. Всі на балконі разом стрепенулися, і навіть хлопчик замовк на кілька секунд.

— Ах, Боже мій, вони ще більше рознервують бідного Тріллі! — вигукнула з плачем дама в блакитному капоті.— Ах, та проженіть же їх, проженіть швидко! І ця брудна собака з ними. У собак завжди такі жахливі хвороби. Чого ж ви, Іване, стоїте, як монумент?

І вона із втомленим виглядом і з огидою замахала хусткою на артистів; сухорлява, червононоса дівчина зробила страшні очі; хтось погрозово зашипів. Чоловік у фракі швидко і м'яко скотився з балкону і з виразом жаху на обличчі, широко розставивши руки, підбіг до катеринщика.

— Що це за неподобство! — захрипів він придушеним, зляканим і в той же час начальницько-сердитим шепотом.— Хто дозволив? Хто пропустив? Марш!.. Геть!..

Сумно пискнувши, катеринка змовкла.

— Пане хороший, дозвольте вам пояснити...— делікатно почав було дідусь...

— Ніяких! Марш! — закричав з якимсь навіть свистом у горлі чоловік у фракі.

Його товсте обличчя вмить почервоніло, очі неймовірно широко розкрилися, ніби раптом вилізли з орбіт, і закрутилися колесом. Це було так страшно, що дідусь мимоволі відступив два кроки назад.

— Збирайся, Сергію,— сказав він, швиденько закидаючи катеринку на спину.— Ходімо...

Але не встигли вони зробити й десяти кроків, як з балкону почулись нові оглушливі вигуки.

— Ай-яй-яй! Мені! Хочу!.. А-а-а! Д-а-й! Покличте! Мені!

— Але, Тріллі!.. Ах, Боже мій, Тріллі! Ох, та заверніть же їх! — застогнала нервова дама.— Фі, які ви всі безголові. Іване, ви чуєте, що вам кажуть? Зараз же покличте цих жебраків!

— Слушайте! Ви! Ей, як вас! Катеринчики! Верніться! — загукало з балкону декілька голосів.

Товстий лакей з бакенбардами, відстовбурченими на два боки, підстрибуючи, як великий гумовий м'яч, бігом кинувся навздогін артистам.

— Пст!.. Музиканти! Слушайте-но, назад! Назад!..— кричав він, задихаючись і махаючи обома руками.— Старичок, чоловіче добрий,— схопив він нарешті за рукав дідуся,— повертай голоблі! Пани будуть ваш пантомін дивитись. Швидко!

— Ну й діла! — зітхнув, покрутивши головою, дідусь; однак підійшов до балкону, зняв катеринку, примостив її перед собою на ніжці і заграв галоп з того самого місця, на якому його тільки що зупинили.

Метушня на балконі затихла. Пані з хлопчиком і пан в золотих окулярах підійшли до самого поруччя; інші шанобливо лишались на задньому плані. З глибини саду прийшов садівник у фартусі і став недалеко від дідуся. Звідкись з'явився і став позаду садівника двірник. Це був величезний бородатий чоловік з похмурим, вузьколобим, рябим обличчям. На ньому була нова рожева сорочка, по якій рябіли кривими рядами крупні чорні горошини.

Під хрипкі заїкуваті звуки галопу Сергій розіслав на землі килимок, швидко скинув з ніг парусинові панталони (вони були пошиті із старого мішка і ззаду, на самому широкому місці, прикрашені були чотирикутним заводським тавром), скинув із себе діряву куртку і залишився в старенькому нитяному трико, яке, незважаючи на численні латки, гарно облягало його тонку, але міцну й гнучку постать.

У нього вже виробились через наслідування дорослих прийоми справжнього акробата. Вибігаючи на килимок, він на ходу приклав руки до губів, а потім широким театральним рухом розмахнув ними в сторони, мовби посилаючи публіці два рвучкі поцілунки.

Дідусь однією рукою безупинно крутив ручку катеринки, видобуваючи з неї схожі на деренчливий кашель звуки, а другою кидав хлопчикові різні речі, які той майстерно підхоплював на льоту. Репертуар у Сергія був невеликий, але виконував він його добре, «чисто», як кажуть акробати, і з охотою. Він підкидав угору порожню пивну пляшку так, що вона декіль-

ка разів переверталась у повітрі, і раптом, піймавши її шийкою на край тарілки, кілька секунд тримав її в рівновазі; жонглював чотирма костяними кульками, а також двома свічками, які одночасно ловив у свічки; потім орудував зразу трьома різними речами,— віялом, дерев'яною сигарою й дощовою парасолькою. Всі вони літали у нього в повітрі, не торкаючись землі, і раптом зразу парасолька опинилася над головою, сигара в роті, а віяльцем він кокетливо обвівав обличчя. На закінчення Сергій сам декілька разів перекинувся на килимі, зробив «жабу», показав «американський вузол» і пройшовся на руках. Вичерпавши весь запас своїх «трюків», він знову кинув публіці два поцілунки і, важко дихаючи, підійшов до дідуса, щоб замінити його біля катеринки.

Тепер була черга Арто. Пес це прекрасно знав і, хвилюючись, уже давно стрибав всіма чотирма лапами на дідуса, вилізаючого боком із лямки, і гавкав на нього уривчастим, нервовим гавканням. Хто знає, може, розумний пудель хотів цим сказати, що, на його думку, нерозумно займатися акробатичними вправами, коли Реомюр показує 32 градуси в затінку? Але дідусь Лодижкін з хитрим виглядом витяг із-за спини тонкий деревний хлистик. «Так я й знав!» — з досадою востаннє прогавкав Арто і ліниво й непокірно підвівся на задні лапи, не зводячи з хазяїна очей, якими весь час кліпав.

— Служити, Арто! Так, так, так... — промовив дід, тримаючи над головою пуделя хлистик. — Перекинься! Так! Перекинься!.. Ще, ще... Танцюй, собачко, танцюй! Сідай! Що-о? Не хочеш? Сідай, тобі кажуть. А-а... Отож-то! Дивися. Тепер привітай поважну публіку. Ну! Арто! — грізно підвищив голос Лодижкін.

«Гав!» — з огидою гавкнув пудель. Потім, сумно кліпаючи очима, подивився на господаря і ще додав два рази: «гав! гав!..»

«Ні, не розуміє мене мій старий...» — чулося в цьому невдоволеному гавканні.

— Оце інша справа! Чемність над усе! Ну, а тепер трошки пострибаємо, — продовжував старий, простягаючи невисоко над землею хлиста. — Аля! Нічого, брат, язика висовувати. Аля! Гоп! Чудесно! Ану ще, нох ейн маль. Аля!.. Гоп! Аля! Гоп! Чудесно, собачко! Прийдемо додому, я тобі морквочки дам. А, ти ж морквочки не їси? Я й забув зовсім... Тоді візьми мою чиліндру і попроси у панів. Може, вони тобі пожалують чогось смачнішого?

Дід підняв собаку на задні лапи і вкхнув їй у рот свій старезний заялений картуз, який він з таким тонким гумором звав «чиліндрою». Тримаючи в зубах картуза і манірно присідаючи та переступаючи ногами, Арто підійшов до тераси. В руках хворобливої дами з'явився маленький перламутровий гаманець. Всі присутні співчутливо усміхалися.

— Що? Не казав я тобі? — задерикувато прошепотів дідусь, нахилиючись до Сергія. — Ти мене спитай: я вже, брат, усе знаю. Ніяк не менш карбованця.

В цей час із тераси почувся такий розпачливий, різкий, майже нелюдський зойк, що Арто розгубився, аж випустив з рота шапку і, підстрибуючи, з піднятим хвостом, боязко озираючись позад себе, кинувся до ніг свого господаря.

— Хочу-у-а-а! — вигукував, тупаючи ногами, кучерявий хлопчик. — Мені! Хочу! Собаку-у-у! Тріллі хоче соба-а-ку-у!..

— Ах, Боже мій! Ах, Миколо Аполлоновичу!.. Батечку. Пане!.. Заспокойся, Тріллі, молю тебе... — знову заметушилися люди на балконі.

— Собаку! Давай собаку! Хочу! Паскуди, чорти, дурні, — репетував хлопчик.

— Але, ангеле мій, не хвилюй себе! — забелькотіла над ним дама в блакитному капоті. — Ти хочеш погладити собачку? Ну, добре, добре, моя радість, зараз. Докторе, як ви гадаєте, можна Тріллі погладити цю собаку?

— Взагалі, я не радив би, — розвів той руками, — але якщо надійна дезинфекція, наприклад, борною кислотою або слабким розчином карболки, то-о... взагалі!..

— Соба-а-аку!

— Зараз, моє сонечко, зараз. Отже, докторе, ми накажемо вимити її борною кислотою і тоді... Ну, Тріллі, не хвилюйся ж так! Діду, підведіть, будь ласка, вашу собаку сюди. Не бійтесь, вам заплатять. А слухайте, вона в вас не хвора? Я хочу спитати: вона не скажена? Чи, може, в неї ехінококи?

— Не хочу погладити, не хочу! — ревів Тріллі, пускаючи ротом та носом бульки. — Хочу зовсім! Дурні, чорти! Зовсім мені! Хочу сам гратися... Назавжди!

— Послухайте, діду, підійдіть сюди, — силкувалася перекричати його пані. — Ах, Тріллі, ти вб'єш маму своїм криком. І нащо тільки впустили цих музикантів? Та підійдіть же ближче, ще, вам кажуть!.. Ось так... Ах, не плач, Тріллі, мама зробить все, що хочеш. Благаю тебе! Міс, та заспокойте ж ви, нарешті, дитину... Докторе, прошу вас... Скільки ти хочеш, діду?

Дідусь зняв картуза. Обличчя його прибрало шанобливо-жалюгідного вигляду.

— Скільки вашій милості буде завгодно, пані, ваша ясновельможність... Ми люди маленькі, нам усяке давання благо... Адже ви й самі старичка не скривдите...

— Ой, які ви безголові. Тріллі, у тебе заболить горлечко. Ви ж зрозумійте, що собака ваша, а не моя. Ну, скільки? Десять? П'ятнадцять? Двадцять?

— А-а-а!.. Хочу!.. Дайте собаку, дайте собаку! — верещав хлопчик, штовхаючи лакея в круглий живіт ногою.

— Тобто... пробачте, ваша світлість, — запнувся Лодижкін. — Я людина стара, дурна... Відразу не збагну... до того ще недочую трохи... тобто як це ви зволите говорити?.. За собаку?..

— Ой, мій Боже! Ви, здається, навмисне прикидаєтесь ідіотом? — скипіла гнівно пані.— Няню, дайте швидше Тріллі води! Я вас питаю ясно: за скільки ви хочете продати свого собаку? Розумієте, свого собаку... собаку...

— Собаку, соба-аку! — зайшовся ще голосніше хлопчик.

Лодижкін образився і надів на голову кашкета.

— Собаками, пані, не торгую,— сказав він холодно і з гідністю.— А цей пес, пані, можна сказати, нас обох,— він показав великим пальцем через плече на Сергія,— нас обох годує, напуває й зодягає. І ніяк це неможливо, щоб його, наприклад, продати.

Тріллі тимчасом кричав так пронизливо, як паровозний свисток, йому подали склянку води, але він люто вихлюпнув її гувернантці в обличчя.

— Та слухайте ви, божевільний діду!.. Немає речі, якої не можна було б продати,— наполягала пані, стискаючи долонями свої скроні.— Міс, витріть швидше обличчя й дайте мені мій мігренин. Може, ваша собака коштує сто карбованців? Ну, двісті? Триста? Та відповідайте ж, бовдуре!.. Лікарю, скажіть йому що-небудь, Бога ради...

— Збирайся, Сергію,— похмуро пробурчав Лодижкін.— Бовдур... Арто, йди сюди!..

— Е-е, зажди-но, голубе! — начальницьким басом протяг товстий пан у золотих окулярах.— Ти краще не ламався б, мій голубе, ось що я тобі скажу. Собаці твоїй десять карбованців найбільша ціна, та ще й разом з тобою в придачу... Ти поміркуй, осел, скільки тобі дати.

— Красенько вам дякую, пане, та тільки...— Лодижкін, покректуючи, підняв катеринку на плечі.— Тільки ніяк ця справа не вийде, щоб значиться, продати! Ви вже краще де-небудь іншого цуцика пошукайте... Бувайте здорові... Сергію, іди вперед...

— А паспорт у тебе є? — раптом грізно заревів лікар.— Я вас знаю, поганці!

— Двірник! Семене! Жени їх! — зарепетувала з перекошеним від люті обличчям пані.

Похмурий двірник у рожевій сорочці з погрозливим виглядом наблизився до артистів. На терасі зчинився страшний різноголосий шум: ревів не своїм голосом Тріллі, стогнала його мати, скоромовкою примовляли щось нянька з піднянькою, густим басом, ніби розсерджений джміль, гудів лікар. Але дідусь і Сергій вже не мали часу чекати, щоб побачити, чим це все скінчиться. Слідом за переляканим пуделем вони майже бігцем поспішали до воріт. А за ними йшов двірник, підштовхуючи діда ззаду, в катеринку, й говорив погрозливим голосом:

— Лазите тут, лабарданці! Дякуй Богові, що в потилицю тобі, старий хрін, не дали. А як ще раз прийдеш, так і знай, панькатись не буду, намну чуба та ще й до пана урядника потягну. Голодранці!

Дід і хлопчик довго йшли мовчки, але раптом, неначе змовившись, глянули один на одного і розсміялися: спочатку зареготав Сергій, а потім, дивлячись на нього, але якось ніяково, посміхнувся й Лодижкін.

— Що, дідусю Лодижкін? Ти все знаєш? — піддражнив його лукаво Сергій.

— Та-ак, брат. Вклепалися ми з тобою, — похитав головою старий катеринщик. — Однак, в'їдливий хлопчисько... Як його такого й викохали, грець би його взяв. Скажіть на милість: двадцять п'ять чоловік навколо його танці танцюють! От, якби моя воля, я йому прописав би їжицю. Давай, каже, собаку. Що ж це таке? А як місяця з неба забажається, так давай йому й місяця? — Іди сюди, Арто, іди сюди, моє собачатко! Ну й день сьогодні випав. Дивно!

— Нащо краще! — продовжував ехидничати Сергій. — Одна пані одяг подарувала, друга карбованця дала. Все ти, дідусю Лодижкін, наперед знаєш.

— А ти помовч, недогарку, — добродушно огризнувся старий. — Як від двірника дременує, пам'ятаєш? Я думав, і не дожену тебе. Серйозний чоловік — цей двірник.

Вийшовши з парку, мандрівна трупка зійшла крутою сипучою стежкою до моря. Тут гори, відступивши трошки назад, дали місце вузькій плоскій смужці, покритій рівним, обточеним прибоєм камінням, об яке тепер з тихим шелестом ласкаво хлюпалось море. Сажнів за двісті від берега переверталися в воді дельфіни, показуючи з неї на мить свої жирні круглі спини. Вдалині на обрії, де блакитний атлас моря був оточений темносиньою оксамитною стрічкою, нерухомо стояли струнки, ледь-ледь рожеві від сонця вітрила рибальських човнів.

— Тут і скупаємося, дідусю Лодижкін, — рішуче сказав Сергій.

На ходу він уже встиг, стрибаючи то на одній, то на другій нозі, стягти з себе панталони. — Давай, я тобі допоможу орган зняти.

Він швидко роздягся, дзвінко ляснув себе долонями по голому, шоколадному від загару тілу й кинувся у воду, збиваючи навколо себе хвилі шумовиння.

Дідусь роздягався не поспішаючи. Прикривши від сонця долонею очі і мружачись, він з любовною посмішкою дивився на Сергія.

«Нічого собі росте хлопчина, — думав Лодижкін, — дарма що кістлявий... Он усі ребра видно, а все ж таки міцний буде хлопець».

— Ей, Серьожко! Ти дуже далеко не запливай. Морська свиня затягне.

— А я її за хвіст! — крикнув здаля Сергій.

Дідусь довго стояв на сонечку, мацаючи себе попід пахвами. У воду він увійшов дуже обережно і, перш ніж опуститись у воду усім тілом, старанно мочив собі червоне лисе тім'я і запалі боки. Тіло в нього було жовте, дрябле і кволе, ноги — дуже тоненькі, а спина, на якій випиналися гострі лопатки, була згорблена від довголітнього носіння катеринки.

— Дідусю Лодижкін, поглянь! — гукнув Сергій. Він перевернувся у воді, закинувши собі ноги через голову. Дідусь, який уже вліз у воду

по пояс і присідав у ній з блаженним покректуванням, гукнув стурбовано:

— Ну, а ти не пустуй, порося! Дивись! Я т-тобі! Арго скажено гавкав і скакав на березі, його турбувало те, що хлопчик запливав так далеко.

«Нащо показувати свою хоробрість? — хвилювався пудель.— Є земля — то й ходи по землі. Значно спокійніше». — Він і сам заліз було у воду по саме черево й два-три рази сьорбнув її язиком. Але солоня вода йому не сподобалась, а легкі хвилі, що шаруділи береговим гравієм, лякали його. Він вискочив на берег і знову почав гавкати на Сергія. — «Навіщо ці безглузді фокуси? Сидів би собі біля берега разом із старим. Ой, скільки турбот з цим хлопчиськом!»

— Ей, Серьожо, вилазь, чи що, і справді, годі тобі! — покликав дід.

— Зараз, дідусю Лодижкін, — обіззався хлопчик. — Дивись, як я пароплавом пливу. У-у-у-ух!..

Він нарешті підплив до берега, але, перш ніж одягтися, схопив на руки Арто і, повернувшись з ним у море, кинув його далеко в воду. Собака зараз же поплив назад, висунувши на поверхню тільки саму морду з вухами на воді, голосно й ображено пирхаючи. Вискочивши на берег, він затряс усім тілом, і хмари бризків полетіли на старого і на Сергія.

— Стривай, Серьожо, це, видно, до нас? — сказав Лодижкін, пильно дивлячись вгору.

По стежці швидко спускався вниз, щось гукаючи нерозбірливо й розмахуючи руками, той самий похмурий двірник в рожевій сорочці з чорними горошинами, який чверть години тому виганяв мандрівну трупу з дачі.

— Чого йому треба? — здивовано спитав дідусь.

IV

Двірник гукав далі, збігаючи вниз незграбно підтюпцем, причому рукави його сорочки тріпотіли на вітрі, а пазуха надималася, як вітрило.

— О-го-го! Підождіть тропки...

— А щоб тебе намочило та не висушило! — з серцем пробурмотів Лодижкін. — Це він знову за Артошку...

— Давай, дідусю, всиплемо йому! — хоробро запропонував Сергій.

— А ну тебе, відчепись... І що це за люди прости Господи...

— Ви ось що... — почав, захекавшись, двірник ще здалеку. — Продавайте, чи що, пса. Ну, ніяк не вгмонять панича. Реве, як теля: «Давай і давай собаку»... Пані послала, купи, каже, скільки б вона не коштувала!

— Дурне говорить твоя пані! — розсердився раптом Лодижкін, який тут, на березі, почував себе набагато сміливіше, ніж на чужій дачі. — Та й яка вона мені така пані? Тобі вона, може, пані, а мені двоюрідне наплювать. І будь ласка... я тебе прошу... Іди ти від нас, Христа ради... і тее... і не чіпляйся.

Але двірник був невгомний. Він сів на каміння поруч з дідом і говорив, незграбно тикаючи перед собою пальцями:

— Та зрозумій же ти, дурний чоловіче...

— Від дурного чую,— спокійно одрізав йому дідусь.

— Ти підожди... не до цього я... От уже реп'ях який! Ти подумай: ну що тобі собака? Підшукав собі друге цуценя, вивчив ставати дибки, ось тобі й знову пес. Ну? Правду ж я кажу, чи ні? Га?

Дідусь уважно підперізував штани пояском. На вперті запитання двірника він відповів із вдаваною байдужістю:

— Бреши далі... Я потім відразу тобі дам відповідь.

— А тут, брате ти мій, зразу цифра! — розпалився двірник.— Двісті, а ні, то й триста карбованців зразу. Ну, звичайно, мені щось там за труди... Але ти поміркуй тільки: три сотні!.. Це ж зразу можна бакалійну відкрити...

Розмовляючи так, двірник витяг з кишені шматок ковбаси й кинув його пуделеві. Арто піймав його на льоту, проковтнув за один раз і улесливо завивав хвостом.

— Кінчив? — коротко запитав Лодижкін.

— Та тут довго й кінчати нічого. Давай пса — і по руках.

— Та-ак,— глузливо протяг дідусь.— Продати, значить, собачку?

— Звичайно — продати. Чого вам ще? Головне, панич у нас такий скажений. Чого схоче, так весь дім переверне. Давай — і все. Це ще батька немає, а при батькові... святителі ви наші!.. Всі догори ногами ходять. Пан у нас інженер, може, чули, пан Обольянінов? По всій Росії залізниці будує. Мельйонер! А хлопчина у них один. От і вигадує. Хочу поню живо-го,— на тобі поню. Хочу човна,— на тобі справжній човен. Так зовсім ні в чому не відмовляють...

— А місяць?..

— Тобто, про що ти кажеш?

— Кажу, місяця він ні разу з неба не забажав?

— Ну, ось... теж вигадаетш — місяця! — зніяковів двірник.— Ну, то як же, чоловіче добрий, домовились, чи як?

Дідусь, який встиг уже за цей час натягти на себе рудий піджак, що вже позеленів на пвах, гордо випростався, наскільки йому дозволяла вічно зігнута спина.

— Я тобі одно скажу, парубче,— почав він не без урочистості.— Наприклад, якби у тебе був брат, або, скажімо, друг, який, значить, з самого дитинства... Підожди, голубе, ти собаці ковбасу даремно не згодувай... сам краще з'їж... цим, брат, її не підкупиш. Кажу, якби у тебе був самий щонайвірніший друг.. такий, що з дитинства... То за скільки б ти його, приміром, продав?

— Зрівняв теж!..

— От тобі й зрівняв. Ти так і скажи своєму панові, що залізницю буде,— підвищив голос дідусь.— Так і скажи: не все те, мовляв, продаєть-

ся, що купується. Так... Ти собаку краще не гладь, бо це ні до чого. Арто, йди сюди, собачий сину, я т-тобі! Сергію, збирайся.

— Дурень ти старий! — не стерпів, нарешті, двірник.

— Дурень, та зроду такий, а ти хам, Іуда, продажна душа,— вилався Лодижкін.— Побачиш свою генеральшу, вітай її, скажи: од напих, мовляв, любов і низенький поклін. Згортай килим, Сергію! Е-е-х, спино моя, спинонько! Поїхали.

— Значиться, та-ак! — багатозначно протяг двірник.

— Так і візьмете! — задириливо відповів дід. Артисти поплентались вздовж морського берега, знову вгору, тією ж дорогою. Озирнувшись випадково назад, Сергій побачив, що двірник стежить за ними. Вигляд у нього був задумливий і похмурий. Під шапкою, яка з'їхала йому аж на очі, він зосереджено чухав всією п'ятірнею свою кудлату руду потилицю.

V

Дідусь Лодижкін уже давним-давно облюбував один куточок між Місхором та Алупкою, вниз від нижньої дороги, де чудесно можна було поспідати. Туди він і повів своїх супутників. Недалеко від мосту, перекинутого через бурхливий і каламутний гірський потік, вибігав з-під землі в затінку кривих дубів і густої ліщини гомінливий холодний струмочок води. Він проробив у ґрунті круглу неглибоку водойму, з якої збігав у більший струмок тонкою гадючкою, що виблискувала в траві, як живе срібло. Біля цього джерела вранці і ввечері завжди можна було застати побожних турків, що пили воду й творили священні обмивання.

— Гріхи наші тяжкі, а запаси скудні,— сказав дідусь, сідаючи в холодку під горішиною.— Ану, Серьожо, Господи благослови!

Він витяг з полотняного мішка хліб, десяток червоних помідорів, шматок бессарабського сиру — бринзи й пляшку з прованською олією. Сіль у нього була зав'язана у вузлик з ганчірочки сумнівної чистоти. Перед тим, як їсти, старий довго хрестився і щось шепотів. Потім розламав краєць хліба на три неоднакові шматки: один, найбільший, він протягнув Сергієві (хлопець росте — йому треба їсти), другий, менший, залишив для пуделя, самий маленький взяв собі.

— Во ім'я Отця і Сина. Очі всіх на Тя, Господи, уповають,— шептав він, метушливо ділячи порції і поливаючи їх із пляшки олією.— Смакуй, Серьожо!

Не поспішаючи, повільно, мовчки, як їдять справжні трудівники, взялися втрьох до свого скромного обіду. Чути було тільки, як жували три пари щелеп. Арто їв свою пайку в стороні, простягтись на животі, поклавши на хліб обидві передні лапи. Дідусь і Сергій по черзі вмочали в сіль стиглі помідори, з яких по їх губах і руках стікав червоний, як кров, сік, і заїдали їх сиром та хлібом. Наївшись, вони напились води, підставляючи під струмок джерела бляшаний кухоль.

Вода була прозора, чудова на смак і така холодна, що від неї кухоль навіть спітнів зверху. Денна спека й довга дорога стомили артистів, які встали сьогодні на світанку. У дідуса злипалися очі, Сергій позіхав і потягався.

— Що, братіку, може, ляжемо та поспимо хвилиночку? — спитав дідусь. — Дай-но я останній раз нап'юся водички. У-ух, добра! — крякнув він, відводячи від кухля рот і важко дихаючи, між тим, як світлі краплі збігали з його вусів і бороди. — Якби я був царем, то все б оцю воду пив... з ранку й до ночі! Арто, ісі, сюди! Ну ось, Бог нагодував, ніхто не бачив, а хто бачив, той не скривдив. Ох-ох-охонечки-и!..

Дід і хлопчик лягли поруч на траві, підмостивши під голови свої старі піджаки. Над їх головами шуміло темне листя кострубатих, гіллястих дубів. Крізь нього синіло чисте блакитне небо. Струмок, що збігав з каменя на камінь, дзюрчав так монотонно і так вкрадко, наче заворожував когось своїм снотворним белькотанням. Дідусь деякий час ворочався кречав і щось говорив, але Сергійові здавалось, що голос його долинає з якоїсь м'якої і сонної даліни, а слова були незрозумілі, як у казці.

— Перш за все — куплю тобі костюм: рожеве трико із золотом... туплі теж рожеві, атласні... В Києві, в Харкові або, приміром, скажемо, в місті Одесі — там, брат, ого-го, які цирки!.. Ліхтарів видимо-невидимо... все електрика горить... Народу, може, тисяч п'ять, а то й більше... звідки я знаю? Прізвище ми тобі придумаємо неодмінно італійське. Що це за таке прізвище Єстифеев, або, скажімо, Лодижкін? Сама нісенітниця — немає в ньому ніякої фантазії. А ми тебе в афіші запустимо — Антоніо, або, приміром, теж добре — Енріко, або Альфонзо...

Далі хлопчик нічого не чув. Ніжна й солодка дрімота найшла на нього, скувала й знесилила його тіло. Заснув і дідусь, загубивши раптом нитку своїх улюблених післяобідніх думок про блискуче циркове майбутнє Сергія. Одного разу йому крізь сон здалося, що Арто на когось гарчить. На мить в його затуманеній голові промайнула напівсвідома й тривожна згадка про сьогоднішнього двірника в рожевій сорочці, але, розморений сном, утомою та спекою, він не зміг підвестися, а тільки ліниво, із заплющеними очима, покликав собаку:

— Арто... куди? Я т-тобі, волоцюго...

Але думки його зараз же переплутались і розпливлися у важких і безформних видіннях.

Розбудив дідуса голос Сергія. Хлопчик бігав сюди й туди по той бік струмка, пронизливо свистав і кричав голосно стурбовано і злякано:

— Арто, ісі! Назад! ф'ю, ф'ю, ф'ю... Арто, назад!

— Ти чого, Сергію, кричиш? — незадоволено спитав Лодижкін, із зусиллям випростовуючи затерплю руку.

— Собаку ми проспали, ось що! — роздратованим голосом грубо відповів хлопчик. — Пропає собака...

Він різко свиснув і ще раз закричав з протягом.

— Арто-о-о!..

— Дурниці ти вигадуєш!.. Вернеться,— сказав дідусь. Проте він швидко підвівся на ноги і почав кликати собаку сердитим, хрипким від сну, старечим фальцетом.

— Арто, сюди, собачий сину!

Він похашцем, плутаними дрібними кроками перебіг через міст і вийшов нагору по шосе, не перестаючи кликати собаку. Перед ним лежало видне для ока на півверсти рівне, яскраво-біле полотно дороги, але на ньому — ні одної постаті, ні одної тіні.

— Арто! Ар-то-шень-ко! — жалісно завив дід. Але раптом він зупинився, зігнувся низько над дорогою й присів навпочіпки.

— Та-ак, ось воно яка справа! — вимовив дід підупалим голосом.— Сергію! Серьожо, а йди-но сюди!

— Ну, чого там це? — грубо обізвався хлопчик, підходячи до Лодижкіна.— Вчорашній день знайшов?

— Серьожо... Це що таке? Ось, що це таке? Ти розумієш? — ледве чутно питав дід.

Він дивився на хлопчика жалісними, розгубленими очима, а його рука, якою він показував на землю, рухалася у всі боки.

На дорозі в білому поросі валявся досить великий недоїдений огризок ковбаси, а поруч нього у всіх напрямках відбилися сліди собачих лап.

— Украв, мерзотник, собаку! — злякано прошепотів дідусь, все ще сидючи навпочіпки.— Ніхто, крім нього — справа ясна... Пам'ятаєш, сьогодні, біля моря, він все ковбасою підгодовував.

— Справа ясна,— похмуро й зі злістю повторив Сергій.

Широко розкриті очі дідуся раптом наповнилися великими сльозами і швидко закліпали. Він закрив їх руками.

— Що ж нам тепер робити, Серьоженько? Га? Робити що нам тепер? — питав дід, хитаючись туди й сюди і безпорадно схлипуючи.

— Що робити, що робити! — сердито перекривив його Сергій.— Вставай, дідусю Лодижкін, ходімо!..

— Ходімо! — сумно й покійно повторив старий, підводячись із землі.— Ну, що ж, ходімо, Серьоженько.

Загубивши терпець, Сергій закричав на діда, як на маленького:

— Годі тобі, діду, дурня валяти! Де це, справді, чувано, щоб чужих собак переманювати? Чого ти очима на мене блимаєш? Неправду я кажу? Просто прийдемо і скажемо: «Давай назад собаку!» А ні — до мирового, ось тобі і все.

— До мирового... так... звичайно... Це вірно, до мирового... — з безтямною, гіркою посмішкою повторив Лодижкін. Але очі його ніяково й розгублено забігали.— До мирового... так... Тільки ось що, Серьоженько... не виходить ця справа... щоб до мирового...

— Як це не виходить? Закон один для всіх. Чого їм у зуби дивитись? — нетерпляче перебив хлопчик.

— А ти, Серьожо, не теє... не сердься на мене. Собаку нам з тобою не повернуть.— Дідусь таємничо понизив голос.— Про пачпорт я турбуюся.

Чув, що недавно пан казав? Питає: «А пачпорт у тебе є?» Ось воно яка історія. А у мене, — дідусь зробив перелякане обличчя й ледве чутно прошепотів, — у мене, Серьожо, пачпорт чужий.

— Як чужий?

— Отож-то, що чужий. Свій я загубив у Таганрозі, а може, вкрали його у мене. Років два я потім крутився: ховався, хабарі давав, прохання писав... Нарешті бачу, немає ніякої моєї можливості, живу, як заець — кожного остерігаюся. Спокій зовсім загубив. А тут в Одесі, в нічліжці, трапився один грек. «Це, каже, зовсім дурниця. Клади, каже, діду, на стіл двадцять п'ять карбованців, і я тебе на весь вік пачпортом забезпечу». Зміркував я собі. Ех, думаю, будь що буде. Давай, кажу... І з того часу, мій любий, ось я й живу по чужому пачпорту.

— Ох, дідусю, дідусю! — глибоко, із слізьми в грудях зітхнув Сергій. — Собаку мені дуже жаль... Собака дуже вже гарний...

— Серьоженько, рідний мій! — простяг до нього старий тремтячі руки. — Та якби у мене пачпорт справжній, то хіба б я подивився, що вони генерали? За горло б узяв!.. «Як так? Стривайте! Яке ви маєте повне право чужих собак красти? Який такий закон на це є?» А тепер нам каюк, Серьожо. Прийду я в поліцію — першим ділом: «Подай пачпорт! Це ти самарський міщанин Мартин Лодижкін?» — «Я, ваше скородіє». А я, братіку, і не Лодижкін зовсім і не міщанин, а селянин Іван Дудкін. А хто він, оцей Лодижкін — один Бог відає. Звідки я знаю, може, злоджошка який, або угеклий каторжник? Або, може, навіть убивця? Ні, Серьожо, нічого ми тут не вдіємо... Нічого, Серьожо...

Голос у дідуся обірвався і захлинувся. Сльози знову потекли по глибоких, темних від загару зморшках. Сергій, що слухав знесиленого дідуся мовчки з міцно зсунутими бровами, блідий від хвилювання, раптом узяв його під пахви й почав підводити.

— Ходімо, дідусю, — сказав він владно й ласкаво разом. — К бісу пачпорт, ходім. Не будемо ж ми ночувати на великому шляху!

— Любий ти мій, рідний! — приказував, тремтячи всім тілом, старий. — Собача вже дуже забавне... Артошенька наш... Другого такого не буде в нас...

— Гаразд, гаразд... Вставай, — командував Сергій. — Дай я тебе хоч од порошу обтрушу. Зовсім ти в мене розкис, дідусю.

В цей день артисти більше не працювали. Незважаючи на свій юний вік, Сергій добре розумів усе фатальне значення цього страшного слова «пачпорт». Тому він не наполягав більше ні на дальших розшуках Арто, ні на мировому, ні на інших рішучих заходах. Але поки він ішов поруч з дідусем до місця нічлігу, з обличчя його не сходив новий, упертий і зосереджений вираз, ніби він вирішив щось надзвичайно серйозне і велике. Не вмовляючись, але, скоряючись, мабуть, одному й тому ж таємничому потягові, вони умисне зробили значний гак, щоб ще раз пройти повз «Дружбу». Перед ворітьми вони затрималися трохи з невиразною надією побачити Арто, або хоч почути здалека його гавкання.

Але різьблені ворота розкішної дачі були міцно зачинені, і в тінистому саду, під струнками, сумними кипарисами стояла поважна, спокійна, урочиста тиша.

— Па-ни-и! — з шипінням в голосі вимовив старий, вкладаючи в це слово всю їдку гіркоту, що переповнила його серце.

— Годі тобі, ходімо, — суворо звелів хлопчик і потягнув свого супутника за рукав.

— Сержоженко, а може, ще втече від них Артошка? — раптом знову зхлипнув дідусь. — Га? Як ти думаєш, любий?

Але хлопчик не відповів старому. Він ішов вперед великими, твердими кроками, його очі пильно дивилися вниз на дорогу, а тонкі брови сердито зсунулись до перенісся.

VI

Мовчки дійшли вони до Алупки. Дідусь всю дорогу кречав і зітхав, з Сергійового обличчя не сходив злий, рішучий вираз. Вони зупинилися на ніч у брудній турецькій кав'ярні, яка мала блискучу назву «Илдиз», що означає турецькою мовою «зірка».

Разом з ними ночували греки-каменотеси, землекопи-турки, декілька чоловік російських робітників, що перебивалися поденною працею, а також кілька брудних підозрілих волоцюг, яких так багато тинялося на півдні Росії. Всі вони, як тільки кав'ярня закрилась у визначений час, розляглися на лавках, що стояли попід стінами, і прямо долі, причому ті, що були більш досвідчені, поклали, з незайвої обачності, собі під голови все, що в них було найціннішого з речей та з одягу.

Було далеко за північ, коли Сергій, який лежав на підлозі поруч з дідом, обережно підвівся і став безшумно одягатись. Крізь широкі вікна в кімнату лилося бліде світло місяця, стелилося косим тремтливим мерехтливом по підлозі і, спадаючи на людей, що покотом спали на ній, надавало їх обличчям страдницького й мертвого виразу.

— Ти куди ноццю ходиш, хлопчук? — крізь сон озвався до Сергія біля дверей господар кав'ярні, молодий турок Ібрагім.

— Пропусти. Треба! — суворо, діловим тоном відповів Сергій. — Та вставай, чи що, турецька лопатка!

Позіхаючи, чухаючись та докірливо прицмокуючи язиком, Ібрагім відчинив двері. Вузькі вулиці татарського базару тонули в густій темно-синій тіні, яка вкривала зубчастими візерунками весь брук і доходила до підніжжя будинків другого, освітленого боку, що яскраво білів у місячному світлі своїми низькими стінами. На далеких околицях містечка гавкали собаки. Відкілясь із верхнього шосе долітало дзвінке й дрібне тупотіння коня, що біг інохіддю.

Проминувши білу з зеленим куполом, схожим на цибулину, мечеть, яку оточили мовчазною сім'єю темні кипариси, хлопчик спустився тіс-

ним кривим провулком на велику дорогу. Щоб легше було йти, Сергій не взяв з собою верхнього одягу, залишившись в одному трико. Місяць світив йому в спину, і тінь хлопчикова бігла поперед нього чорним, чудним, укороченим силуетом.

Обабіч шосе причаївся темний кучерявий чагарник. Якась пташка кричала в ньому одноманітно, через рівні проміжки часу, тонким, ніжним голосом: «Сплю!.. Сплю!..» І здавалось, що вона покірливо стереже в нічній тиші якусь печальну таємницю, і безсило бореться зі сном і втомою, і тихо, безнадійно скаржиться комусь: «Сплю, сплю!..» А над темними кущами і над синюватими шапками далеких лісів височів, упираючись своїми двома зубцями в небо, Ай-Петрі,— такий легкий, чітко окреслений, ясний, начебто він був вирізаний з гігантського куска срібного картону.

Сергієві було трохи моторошно серед цієї величної німої тиші, в якій так чітко і різко лунали його кроки, але в той же час в серці його розливалась якась лоскитлива, запаморочлива відвага. На одному повороті раптом відкрилось море. Велике, спокійне, воно тихо й урочисто гоїдалося хвилями. Від обрїю до берега тяглася вузька, тремтлива срібна стежка, серед моря вона зникала,— лише де-не-де зрідка мерехтіли її блискітки,— і раптом, біля самого берега широко розплескувалась живим, сяючим металом, оперізуючи, наче галун, весь берег.

Тихо прослизнув Сергій у дерев'яну хвіртку, що вела в парк. Там, під густими деревами, було зовсім темно. Здалеку долітав шум невгомного струмка і відчувалося його вогке, холодне дихання. Виразно застукали під ногами дерев'яні дошки мосту. Вода під ним була чорна й страшна. Ось, нарешті, і висока чавунна брама, вся в візерунках, неначе мереживо, і обвита повзучими стеблами гліциній. Місячне світло, прорізавшись крізь гущавину дерев, падало на різьбу брами слабкими фосфоричними плямами. По той бік був морок і насторожено ляклива тиша.

Було кілька хвилин, протягом яких Сергій відчував у душі вагання, майже страх. Але він поборов у собі це томливе почуття і прошепотів:

«Але я таки полізу».

Вилізти йому було неважко. Красиві чавунні завитки, з яких складався візерунок брами, були надійними точками опори для чіпких рук та маленьких мускулистих ніг. Над брамою на великій висоті перекинулася із стовпа на стовп широка камінна арка. Сергій навпомацки виліз на неї, потім, лежачи на животі, звисив ноги вниз, на другий бік, і почав потроху спускатись туди всім тулубом, не перестаючи шукати ногами якого-небудь виступу. В такий спосіб він уже зовсім перевисівся через арку, тримаючись за її край тільки пальцями витягнутих рук, але його ноги ніяк не знаходили підпори. Він не міг передбачити раніш, що арка над брамою виступала всередину значно далі, ніж назовні, і чим більше терпнули його руки і чим важче звисало униз знесилене тіло, тим сильніше охоплював його душу жах.

Нарешті він не витримав, його пальці, намагаючись вхопитися за гострий кут, розігнулися, і він каменем полетів униз.

Він чув, як заскрипів під ним крупний гравій, і відчув гострий біль в колінах. Декілька секунд він стояв рачки, приголомшений падінням, йому здавалося, що зараз прокинуться всі мешканці дачі, прибіжить похмурий двірник в рожевій сорочці, знімуть галас, метушню. Але, як і раніше, в саду була глибока, поважна тиша. Тільки якийсь низький, одноманітний, бринячий звук лунав на весь сад.

«Жжу... жжу... жжу».

«Та це ж шумить у мене в вухах!» — догадався Сергій. Він звівся на ноги, все було страшне, таємниче і казково гарне в саду, який ніби наповнився ароматними снами. На клумбах тихо гойдалися, з неясною тривогою нахилаючись одна до одної, неначе перешіптуючись і підглядаючи, ледве помітні в темряві, квіти. Стрункі, темні, пахучі кипариси повільно гойдали своїми гострими верхів'ями з докірливим і задумливим виразом. А за струмком, у густих кущах, маленька стомлена пташка боролась зі сном і з покірною скаргою повторювала: «Сплю!.. Сплю!.. Сплю!..»

Вночі, серед переплутаних на стежках тіней, Сергій не міг пізнати місця. Він довго блукав по скрипучому гравію, поки не вийшов до будинку. Ніколи за все життя хлопчик не переживав такого важкого почуття цілковитої безпорадності, занедбаності та самотності, як зараз. Величезний будинок здавався йому повним немилосердних ворогів, що причаїлися в ньому і таємно, із злісною посмішкою стежили з темних вікон за кожним рухом маленького, безсилового хлопчика. Мовчки й нетерпляче вичікували вороги якогось сигналу, дожидали чийогось гнівного, приголомшливо-грізного наказу.

— Тільки не в будинку... в будинку його не може бути... — прошепотів, як крізь сон, хлопчик. — В будинку він вити почне, набридне.

Він обійшов дачу навкруги. З заднього боку, на широкому подвір'ї містилося кілька будівель, більш простих, звичайних на вигляд, очевидно, тут жили слуги. Тут так само, як і в великому будинку, ні в одному вікні не видно було світла; лише місяць відсвічувався у темних шибках мертвим нерівним блиском. «Не вийти мені звідця, ніколи не вийти!..» — сумно подумав Сергій. Пригадав він на мить дідуся, стару катеринку, нічліг в кав'ярнях, сніданки біля прохолодних джерел. «Нічого, нічого цього більше не буде...» — сумовито проказав у думці Сергій. Але чим безпораднішими ставали його думки, тим більше страх поступався в його душі місцем якомусь тупому і спокійно-злісному відчаєві.

Тонке скавчання, ніби стогін, раптом торкнулося його слуху. Хлопчик, не дихаючи, з напруженими м'язами, підвівшись навшпиньки, зупинився. Звук повторився. Здавалося, він виходив з кам'яного підвалу, біля якого Сергій стояв і в якому був цілий ряд грубих, маленьких, чотирикутних душників без скла. Ступаючи по якійсь квітковій клумбі, хлопчик підійшов до стіни, прихилився обличчям до одного з душників і свиснув. Тихий, обережний шум почувся десь унизу, але зараз же стих.

— Арто! Артошка! — покликав Сергій пошепки тремтячим голосом.

Шалене, одривчасте гавкання зразу залило весь сад, відгукнувшись у всіх його куточках. В цьому гавканні разом з радісним вітанням чулася і скарга, і злість, і відчуття фізичного болю. Чути було, як собака з усіх сил рвався в темному підвалі, намагаючись від чогось звільнитися.

— Арто! Люба собачко! Артошенька! — вторив їй плачучий голос хлопчика.

— Цить, проклятий! — почувся знизу звірячий басовий крик.— У, каторжний!..

Щось грюкнуло у підвалі. Собака зайшлася довгим переривчастим скавулінням.

— Не смій бити! Не смій бити собаку, проклятий! — закричав не тямлячи себе Сергій, шкрябаючи нігтями кам'яну стіну.

Все, що трапилося потім, Сергій пригадував неясно, неначе в якомусь жакхливому гарячковому маячінні. Двері підвалу широко з гуркотом відчинились, і з них вибіг двірник. В самій лише білизні, босий, борода-тий, блідий від яскравого світла місяця, що світив йому прямо в обличчя, він видався Сергієві велетнем, розлютованою казковою істотою.

— Хто тут вештається? Застрелю! — заgrimів, ніби грім, його голос по саду.— Злоді! Грабують!..

Але в ту ж мить з темряви розчинених дверей, як білий стрибаючий клубок, вискочив з гавканням Арто. На шиї в нього теліпався обірваний кінець мотузка.

Проте хлопцеві було не до собаки. Від грізного вигляду двірника його охопив надприродний жах. Скував його ноги, паралізував його маленьке кволе тіло. Але, на щастя, це остовпіння тривало недовго. Майже несвідомо Сергій пронизливо протяжно й розпачливо закричав і навмання, не бачачи дороги, не тямлячи себе від страху, кинувся бігти геть від підвалу.

Він летів, як птах, сильно й часто б'ючи об землю ногами, які раптом зробились міцними, ніби дві сталеві пружини. Поруч з ним стрибав, заливаючись радісним гавканням, Арто. Позаду важко тупотів по піску двірник, люто вигукуючи якусь лайку.

З розгону Сергій наскочив на браму, але миттю не обміркував, а швидше інстинктивно відчув, що тут дороги немає. Поміж білою кам'яною стіною й кипарисами, що росли вздовж неї, була вузька темна дірка. Не роздумуючи, керуючись лише почуттям страху, Сергій, нахилившись, прошмигнув у неї й побіг вздовж стіни. Гострі голки кипарисів, густо і їдко пахнучих живицею, шмагали його по обличчю. Він спотикався об коріння, падав, розбиваючи собі до крові руки, але зараз же вставав, не помічаючи навіть болю, і знову біг уперед, зігнувшись майже вдвоє, не чуючи свого крику. Арто кинувся слідом за ним.

Так біг він вузьким коридором, що утворився високою стіною по один бік і густим рядом кипарисів по другий, біг неначе маленьке, збожеволіле від жаху звірятко, що потрапило в безконечну пастку. У роті в нього пере-

сохло, і кожний подих колов у грудях тисячею голок. Тупотіння двірника долігало то з правого, то з лівого боку, і переляканий хлопчик кидався то вперед, то назад, декілька разів пробігаючи біля брами і знову поринаючи у темну, чорну діру.

Нарешті Сергій зовсім знесилився. Крізь дикий жах його почала поступово охоплювати холодна мертва туга і в'яла байдужість до всякої небезпеки. Він сів під деревом, притулився до його стовбура виснаженим від утоми тілом і заплющив очі. Все ближче й ближче хрускотів пісок під важкими кроками ворога. Арто тихо скавчав, уткнувши морду в коліна Сергієві.

За два кроки від хлопчика запаруділо гілля, розсунуте руками. Сергій несвідомо звів угору очі і раптом, охоплений надзвичайною радістю, підскочив одним стрибком на ноги. Він тільки тепер помітив, що стіна проти того місця, де він сидів, була дуже низька, не більше як півтора аршини. Правда, зверху вона була втикана вмазаними у вапно пляшковими осколками, але Сергій не задумався над цим. Швидко схопив він поперек тулуба Арто і поставив його передніми лапами на стіну. Тямуций собака прекрасно зрозумів його. Він швидко видряпався на стіну, замахав хвостом і переможно загавкав.

Слідом за ним опинився на стіні й Сергій, якраз у той час, коли з розсунутого кипарисового гілля вилянула велика темна постать. Два гнучкі спритні тіла — собаки й хлопчика — швидко і м'яко стрибнули вниз, на дорогу. Навздогін їм покотилася подібна до брудного потоку брудна, люта лайка.

Чи був двірник не такий проворний, як двоє друзів, чи стомився він, кружляючи по саду, чи просто не сподівався наздогнати втікачів, — але далі він їх уже не переслідував. Проте, незважаючи на це, вони довго ще бігли без спочинку: — обидва дужі, меткі, ніби окрилені радістю порятунку. До пуделя швидко повернулася його звичайна легковажність. Сергій ще боязко озирався назад, а Арто вже скакав на нього, радісно мотаючи вухами і шматком мотузка і все примудровувався лизнути його з розгону в самі губи.

Хлопчик отямився тільки біля джерела, біля того самого, де перед цим удень вони з дідусем снідали. Припавши разом ротами до холодної водойми, собака й людина довго й жадібно ковтали свіжу, смачну воду. Вони відпихали одне одного — піднімали на мить голови догори, щоб перевести дух, при чому з їхніх губ дзвінко капала вода, і знову з новою жадобою припадали до водойми, не маючи сил від неї відірватись. І коли вони, нарешті, відвалились від джерела і пішли далі, то вода хлюпалась і булькала в їх переповнених животах. Небезпека минула, всі жахи цієї ночі пройшли безслідно, і їм обом весело і легко було йти білою дорогою, ясно освітленою місяцем, між темними чагарниками, від яких уже тягнуло ранковою вологою і солодким запахом освіженого листя.

В кав'ярні «Илдиз» Ібрагім зустрів хлопчика докірливим шепотом.

— І сто ги се сляеся, хлопшук? Сто ти се сляеся? Вай-вай-вай, не-хоросо...

Сергій не хотів будити дідуся, але це зробив за нього Арто. Він в одну мить відшукав старого серед купи тіл, що валялися долі, і перш, ніж той прокинувся, облизав йому з радісним скавулінням щоки, очі, носа й рота. Дідусь прокинувся, побачив на пуделевій шиї шворку, побачив хлопчика, що лежав поруч нього запорошений, і все зрозумів.

Він звернувся, було, за поясненням до Сергія, але не міг нічого дізнатися. Хлопчик уже спав, розкинувши руки й широко розкривши рота.

1903

ПОЄДИНОК

I

Вечірні заняття в постій роті наближалися до кінця, і молодші офіцери дедалі частіше й нетерплячіше поглядали на годинники. Вивчали на практиці статут гарнізонної служби. По всьому плацу солдати стояли то тут, то там: біля тополь, що росли понад шосе, біля гімнастичного знаряддя, коло дверей ротної школи, біля прицільних станків. То все були умовні пости, як, скажімо, пост біля порохового погребка, біля прапора, в караульному приміщенні, коло скриньки з грошима. Поміж ними ходили розводящі і ставили вартових; відбувалася зміна караулів, унтер-офіцери обходили пости і перевіряли знання своїх солдатів, намагаючись то хитроцями виманити у вартового його гвинтівку, то примусити його зійти з місця, то накинути йому на схованку яку-небудь річ, здебільшого свого кашкета. Старослуживі, які краще знали цю іграшкову казуїстику, відповідали в таких випадках нарочито суворим тоном: «Відійди! Не маю повного права нікому віддавати рушницю, крім як дістану наказу від самого государя імператора». А молоді збивалися. Вони ще не вміли відрізнити жарту, прикладу від справжніх вимог служби і допускали то одну, то другу крайність.

— Хлебников! Диявол криворукий! — кричав маленький, круглий і меткий ефрейтор Шаповаленко, і в голосі його бриніло начальницьке страждання. — Я ж тебе учив-учив, дурня! Чий же ти оце наказ виконав? Заарештованого? А, бодай тебе!.. Відповідай, для чого тебе поставлено на пост?

У третьому взводі сталося серйозне замішання. Молодого солдата Мухамеджинова, татарина, що ледве розумів і говорив по-російському, остаточно збили з пантелику підступи його начальства — і справжнього, і уявного. Він раптом розлютився, взяв рушницю на руку і на всі умовляння й накази відповідав одним рішучим словом:

— З-заколу!

— Та стривай... ну й дурень ти... — умовляв його унтер-офіцер Бобильов. — Адже я хто? Я ж твій караульний начальник, тому...

— Заколу! — кричав татарин злякано й злісно і з очима, налитими кров'ю, нервово тикав багнетом у кожного, хто до нього наближався. Навколо нього зібралася купка солдатів, що зраділи із смішної пригоди й хвилинного перепочинку в набридлому навчанні.

Ротний командир, капітан Слива, пішов розбирати справу. Поки він плентався млявою ходюю, згорбившись і ледве тягнувши ноги, на другий край плацу, молодші офіцери зійшлись разом поговорити й покурити. Їх було троє: поручик Веткін — лисий, вусатий чоловік років тридцяти трьох, балакучий жартівник, співун і п'яниця, підпоручик Ромашов, що служив тільки другий рік у полку, і підпрапорщик Лбов, жвавий стрункий хлопчина з лукаво-ласкаво-дурними очима і з постійною усмішкою на товстих наївних губах, — весь ніби начинений старими офіцерськими анекдотами.

— Свинство, — сказав Веткін, глянувши на свого мельхіорового годинника і сердито клацнувши кришкою. — Якого дідька він затримує до цього часу роту? Ефіоп!

— А ви йому це пояснили б, Павле Павловичу, — порадив хитрувато Лбов.

— Овва! Підіть поясніть самі. Головне — що? Головне — все ж це даремно. Завжди вони перед оглядами парка парять. І завжди перестають. Засмикають солдата, замучать, затуркають, а на огляді він стоятиме, як пень. Знаєте славнозвісний випадок, як двоє ротних командирів побилися об заклад, чий солдат більше з'їсть хліба? Вибрали вони обидва страшенних ненажер. Заклад був великий — десь карбованців із сто. От один солдат з'їв сім фунтів та й спасував, більше не може. Ротний зразу на фельдфебеля: «Ти чого ж це, такий-сякий, підвів мене?» А фельдфебель тільки очима лупає: «Так що не можу знать, вашескородіє, що це з ним сталося. Вранці робили репетицію — вісім фунтів умов за одним разом...» Отак і наші... Репетять без пуття, а на огляді сядуть в калошу.

— Учора... — Лбов раптом пирснув від сміху. — Учора, вже в усіх ротах скінчили заняття, я йду на квартиру, години десь о восьмій, мабуть, геть стемніло. Дивлюся, в одинадцятій роті сигнали вчать. Хором: «Наведи, до грудей, по-па-ди!» Я питаю поручика Андрусевича: «Чому це у вас і досі йде така музика?» А він каже: «Це ми, наче собаки, на місяць виємо».

— Все остогидло, Куко! — сказав Веткін і позіхнув. — Стривайте, хто це йде верхи? Здається, Бек?

— Атож. Бек-Агамалов, — вирішив гострозорий Лбов. — Як гарно сидить.

— Дуже гарно, — погодився Ромашов. — По-моєму, він краще від будь-якого кавалериста їздить. О-о-о! Затанцював. Кокетує Бек.

По шосе поволі їхав верхи офіцер у білих рукавичках і в ад'ютантському мундирі. Під ним був високий довгий кінь золотоавої

масті з коротким, на англійський лад, хвостом. Кінь басував, нетерпляче поводив крутою, стягнутою мундштуком, шиєю і дрібно перебирав тонкими ногами.

— Павле Павловичу, це правда, що він природжений черкес? — спитав Ромашов Веткіна.

— Я гадаю, правда. Інколи, буває, вірменчики видають себе за черкесів і за лезгинів, але Бек загалом, здається, не бреше. Та ви подивіться, який він на коні!

— Заждіть, я його гукну, — сказав Лбов.

Він притулив долоні до рота й закричав приглушеним голосом, так, щоб не чув ротний командир:

— Поручик Агамалов! Бек!

Офіцер, що їхав верхи, напнув поводи, спинився на секунду і обернувся управо. Потім, повернувши коня в той бік і трохи зігнувшись у сідлі, він примусив його пружним порухом перестрибнути через канаву і стриманим галопом поскакав до офіцерів.

Він був невисокий на зріст, сухий, жиливий, дуже сильний. Обличчя його зі спадистим лобом, тонким горбатим носом і рішучими твердими губами було мужнє й вродливе і ще й досі не втратило характерної східної блідості — водночас смаглявої і матової.

— Здрастуй, Бек, — сказав Веткін. — Ти перед ким там оце хизувався? Дівиці?

Бек-Агамалов потискував руки офіцерам, низько й без зусилля схиляючись із сідла. Він усміхнувся, і здавалося, що його білі зціплені зуби кинули відбите світло на весь низ його обличчя і на маленькі чорні виплекані вусики...

— Ходили там дві гарненькі жидівочки. Та мені що? Я навіть і не глянув.

— Знаємо ми, як ви погано в шашки граєте! — хитнув головою Веткін.

— Послухайте, панове, — заговорив Лбов і знову заздалегідь засміявся. — Ви знаєте, що сказав генерал Дохтуров про піхотних ад'ютантів? Це тебе, Бек, стосується. Що вони найзавзятіші вершники в усьому світі...

— Не брешти, фендрику! — сказав Бек-Агамалов.

Він торкнув коня шенкелями і вдав, ніби хоче наїхати на підпрапорщика.

— Та їй-богу! У всіх у них, — каже, — не коні, а якісь гітари, шкапи — із запалом, кульгаві, сліпі на одне око, обпоєні. А даси йому наказ — знай собі шкварить абикуди, учвал. Паркан — хай паркан, рів — хай і рів. Через купці перелітає. Поводи упустив, стремена розгубив, шапка казна-де! Браві їздці!

— Що чувати нового, Бек? — спитав Веткін.

— Що нового? Нічого нового. Зараз, оце щойно, застав полковий командир у зібранні підполковника Леха. Розкричався на нього так, що

на соборному майдані було чути. А Лех п'яний як ніч, не може тато-мама вимовити. Стоїть на місці й хитається, руки за спину закрив. А Шульгович як гаркне на нього: «Коли розмовляєте з полковим командиром, не смійте руки на гузні тримати!» І прислуга тут-таки була.

— Ач, як закрутив! — сказав Веткін, посміхаючись чи то іронічно, чи то схвально. — В четвертій роті він учора, кажуть, кричав: «Чого ви мені статут під ніс тичете? Я — для вас статут, і ніяких більше розмов! Я тут цар і бог!»

Лбов раптом знову засміявся, думаючи про щось своє.

— А то ще, панове, була така пригода з ад'ютантом в N-ському полку..

— Заціпте рота, Лбов, — серйозно сказав йому Веткін. — Ото як вас прорвало сьогодні.

— Є ще одна новина, — вів далі Бек-Агамалов. Він знову повернув коня передом до Лбова і жартома став найжджати на нього. Кінь поводив головою і форкав, розкидаючи навколо себе піну. — Є ще одна новина. Командир в усіх ротах вимагає, щоб офіцери рубали чучела. В дев'ятій роті такого холоду нагнав, що страх. Єпіфанова запроторив під арешт за те, що шабля була не нагострена... Чого ти боїшся, фендрику! — крикнув раптом Бек-Агамалов на підпрапорщика. — Звикай. Сам теж будеш колісь ад'ютантом. Сидітимеш на коні, як смажений горобець на тарелі.

— Ну, ти, азiate!.. Забирайся геть із своєю шкапою дохлою, — відмахувався Лбов від кінської морди. — Ти чув, Бек, як в N-ському полку один ад'ютант купив циркового коня? Виїхав на ньому на огляд, а кінь раптом перед самим командуючим військами пішов іспанською ступою, як на параді. Знаєш, як це: ноги вгору і отак з боку на бік. Врізався на респіті в головну роту — метушня, крик, галас. А кінь — і вухом не веде, знай собі іспанською ступою викренделює. То Драгомиров зробив рупор — отак — і кричить: «Поручи-йку, таким самим алюром на гауптвахту, на двадцять один день, ма-арш!»

— Ет, пусте, — скривився Веткін. — Слухай, Бек, ти нам з цим рубанням справді сюрприз зробив. Що ж це виходить? Зовсім вільного часу не залишиться? Ось і нам учора оце одоробло принесли.

Він показав на середину плацу, де стояло зроблене з сирієї глини чучело, що чимось скидалося на людську фігуру, тільки без рук і без ніг.

— А ви що? Рубали? — спитав з цікавістю Бек-Агамалов. — Ромашов, ви не пробували?

— Ні поки що.

— Ото вигадав! Буду я дурницями займатися, — пробурмотів Веткін. — Де це в мене той час, щоб рубати? З дев'ятої години ранку до шостої вечора тільки те й знаєш, що стовбичиш тут. Ледве встигнеш поїсти й горілки випити. Я їм, хвалити бога, не хлопчисько якийсь...

— Дивак. Але ж треба, щоб офіцер умів володіти шаблею.

— Навіщо це, я питаю? На війні? При теперішній вогнепальній зброї тебе й на сто кроків не підпустять. На біса мені твоя шабля? Я не кавале-

рист. А як треба буде, я вже краще візьму рупницю та прикладом — бах-бах по довбешках. Це надійніше.

— Ну, гаразд, а в мирний час? Хіба мало може бути випадків. Бунт, заколот якийсь або що...

— Ну то й що? При чому тут знов-таки шабля. Не буду ж я сам виконувати чорну роботу — людям голови відтинати. «Ро-ота, плі!» — та й по всьому...

Бек-Агамалов невдоволено нахмурився.

— Ет, ти все казна-що верзеш, Павле Павловичу. Ні, ти відповідай серйозно. Ось ідеш ти куди-небудь на гуляння або в театр, або, скажімо, тебе в ресторані образив якийсь там шпак... візьмімо крайність — дасть тобі якийсь цивільний ляпаса. Ти що робитимеш?

Веткін звів догори плечі і презирливо стулив губи.

— Ну-ну! По-перше, мене ніякий шпак не вдарить, — б'ють тільки того, хто боїться, що його поб'ють. А по-друге... ну, що ж я зроблю? Бахну в нього з револьвера.

— А якщо револьвер вдома лишився? — спитав Лбов.

— Ну, чорт... ну, з'їжджу по нього... От дурниці! Був же випадок, що образили одного корнета в кафешантані. І він з'їздив додому візником, привіз револьвера і порішив двох якихось рябчиків. І квит!..

Бек-Агамалов з досадою похитав головою.

— Знаю. Чув. Проте суд визнав, що він діяв із заздальгідь обдуманним наміром, і засудив його. Що ж тут хорошого? Ні, от я, коли б мене хто образив чи вдарив...

Він не договорив, але так міцно стиснув у кулак свою маленьку руку, якою тримає повод, що вона затремтіла. Лбов раптом затрусився від сміху і пирснув.

— Знову! — суворо зауважив Веткін.

— Панове... будь ласка... Ха-ха-ха! В N-ському полку був випадок. Підпрапорщик Краузе в Благородному зібранні вчинив скандал. Тоді буфетник схопив його за погон і майже одірвав. Тоді Краузе вийняв револьвер — раз йому в голову! На місці! Тут ще якийсь адвокатик нагодився, він і його — бах! Ну, звісно, всі розбіглися. І тоді Краузе спокійно пішов собі до табору, на передню лінійку, до прапора. Вартовий гукає: «Хто йде?» — «Підпрапорщик Краузе, померти під прапором!» Ліг і прострелив собі руку. Потім суд його виправдав.

— Молодець! — сказав Бек-Агамалов.

Почалася звичайна улюблена розмова молодих офіцерів про випадки несподіваних кривавих розправ на місці і про те, як ці випадки минали майже завжди безкарно. В одному маленькому містечку бузвусий п'яний корнет вривався з шаблею в натовп євреїв, у яких він перед тим «геть розтропив їхню святкову кучку». У Києві піхотний підпоручик зарубав у танцювальному залі студента на смерть за те, що той штовхнув його ліктем біля буфету. В якомусь великому місті — чи то в Москві, чи то в Петербурзі — офіцер застрелив, «як собаку», цивільного, котрий у рес-

торані зробив йому зауваження, що порядні люди до незнайомих дам не чіпляються.

Ромашов, який досі мовчав, раптом, червоніючи від збентеження, без потреби поправляючи окуляри й відкашлюючись, втрутився в розмову:

— А ось, панове, що я скажу з свого боку. Про буфетника я, припустімо, не кажу... так... Але якщо цивільний... як би це сказати?.. Так... Ну, якщо він порядна людина, дворянин і таке інше... чого ж я на нього, беззбройного, нападати з шаблею? Чому ж я не можу зажадати від нього сатисфакції? Все-таки ми ж люди культурні, так би мовити...

— Ет, дурниці ви мелете, Ромашов,— перепинив його Веткін.— Ви вимагаєте сатисфакції, а він скаже: «Ні... е-е-е... я, знаєте, взагалі... е-е... не визнаю дуелі. Я ворог кровопролиття... І, крім того, е-е... у нас є мирний суддя...» От і ходіть тоді ціле життя з битою мордою.

Бек-Агамалов широко всміхнувся своєю променистою усмішкою.

— Що? Ага! Погоджуєшся зі мною? Я тобі, Веткін, кажу: учись рубатися. У нас на Кавказі всі змалку вчать... На прутті, на баранячих тушах, на воді...

— І на людях? — докинув слово Лбов.

— І на людях,— спокійно відповів Бек-Агамалов.— Та ще й як рубають! Одним ударом розчашнуть людину від плеча до стегна, навкоси. Оце удар! А то навіщо й руки бруднити.

— А ти, Бек, можеш так?

Бек-Агамалов зітхнув з жалем.

— Ні, не можу... Баранчика молодого навпіл перерубаю... пробував навіть телячу тушу... а людини, мабуть, що ні... не розрубаю. Голову зітну до бісового батька, це я знаю, а так, щоб навкоси... ні. Мій батько це робив легко...

— Нумо, панове, ходімо спробуємо,— сказав Лбов благально, з палаючими очима.— Бек, голубчику, будь ласка, ходімо...

Офіцери підійшли до глиняного чучела. Першим рубав Веткін. Надавши озвірілого виразу своєму доброму, простацькому обличчю, він з усієї сили, незграбно розмахнувшись, ударив по глині. Водночас з горла в нього мимоволі вирвався характерний звук — хрясь! — як це буває у різників, коли вони рубають яловичину. Лезо ввійшло в глину на чверть аршина, і Веткін насилу витяг його звідти.

— Погано! — промовив, хитнувши головою, Бек-Агамалов.— Ви, Ромашов...

Ромашов витяг шаблю з піхов і збентежено поправив рукою окуляри. Він був середній на зріст, худорлявий, і хоч досить сильний для своєї будови, проте від великої соромливості незграбний. Фехтувати на еспадронах він не вмів навіть у училищі, а за півтора року служби і зовсім розучився. Знявши високо над головою зброю, він водночас інстинктивно виставив уперед ліву руку.

— Руку! — крикнув Бек-Агамалов.

Та було вже пізно. Кінець шаблі тільки злегка черкнув по глині. Ромашов, який чекав на більший опір, втратив рівновагу і похитнувся. Лезо шаблі, вдарившись об його простягнуту вперед руку, зірвало клаптик шкіри біля вказівного пальця. Бризнула кров.

— Ех! От бачите! — вигукнув сердито Бек-Агамалов, злязючи з коня. — Так і руку недовго відрубати. Хіба ж можна так поводитись із зброєю? Та нічого, то пусте, зав'яжіть хусточкою тугіше. Інститутка. Потримай коня, фендрику. Ось дивіться. Головна суть удару не в плечі і не в лікті, а отут, на згині кисті. — Він зробив кілька швидких кругових порухів кистю правої руки, і клинок шаблі перетворився над його головою в одне суцільне блискуче коло. — Тепер дивіться: ліву руку я забираю назад, за спину. Коли ви завдаєте удару, то не бийте і не рубайте предмета, а ріжте його, ніби пиляете, відсмикуйте шаблю назад... Розумієте? І, крім того, пам'ятайте твердо: площина шаблі має бути неодмінно похила до площини удару, неодмінно. Від цього кут стає гостріший. Ось дивіться.

Бек-Агамалов одійшов на два кроки від глиняного чучела, впився в нього, прицілюючись, гострим поглядом і раптом, блиснувши шаблею високо в повітрі, страшним, невловним для ока порухом, весь упавши наперед, завдав швидкого удару. Ромашов чув тільки, як різко свиснуло розітнуте повітря, і в ту ж мить верхня половина чучела м'яко й важко впала на землю. Площина відрізу була гладенька, наче відполірована.

— Ех, чорт! Оце так удар! — захоплено вигукнув Лбов. — Бек, голубчику, будь ласка, ще раз.

— Ану, Бек, ще, — попросив Веткін.

Але Бек-Агамалов, немов боячись зіпсувати ефект, посміхаючись, вкладав шаблю в піхви. Він важко дихав, і весь він у цю хвилину, з широкорозкритими лютими очима, з горбоватим носом і з вискаленими зубами, скидався на якогось хижого, злого й гордого птаха.

— Це що? Це хіба рубання? — казав він удавано недбало. — Моему батькові, на Кавказі, було шістдесят років, а він коневі перерубував шию. Навпіл! Треба, діти мої, постійно тренуватися. У нас ось як роблять: закладуть вербову лозину в лещата й рубають, або воду пустять тоненьким струмочком згори і рубають. Якщо нема бризок, значить, удар рівний. Ну, Лбов, тепер ви.

До Веткіна підбіг з переляканим виглядом унтер-офіцер Бобильов.

— Ваше благородіє... Командир полку їдуть!

— Струн-ко! — закричав протягло, суворо й збуджено капітан Слива з другого кінця плацу.

Офіцери покvapно розійшлись по своїх взводах.

Велика і якась неоковирна коляска поволі з'їхала з шосе на плац і зупинилася. З неї з одного боку важко виліз, нахиливши весь кузов набік, полковий командир, а з другого легко скочив на землю полковий ад'ютант, поручик Федоровський — високий, чепуристий офіцер.

— Здорові були, шоста! — почувся густий, спокійний голос полковника.

Солдати голосно й не влад закричали з різних кутків плацу:

— Здравія бажаєм, ваш-о-о-о!

Офіцери поприкладали руки до козирків кашкетів.

— Прошу продовжувати заняття,— сказав командир полку і підійшов до найближчого взводу.

Полковник Шульгович був у дуже кепському настрої. Він обходив взводи, ставив солдатам запитання з гарнізонної служби і час від часу лаявся матірними словами з тією особливою молодецькою віртуозністю, яка в цих випадках властива старим фронтним служнякам. Солдатів немовби гіпнотизував пильний, упертий погляд його по-старечому блідих, вицвілих; суворих очей, і вони дивилися на нього, не кліпаючи очима, ледве дихаючи, виструнчуючись від страху всім тілом. Полковник був величезний, огрядний, поважний старий. Його м'ясисте обличчя, дуже широке у вилицях, звужувалось догори, до лоба, а внизу переходило в густу срібну бороду лопатою і через це мало форму великого важкого ромба. Брови були сиві, кошлаті, грізні. Говорив він майже не підвищуючи тону, але кожний звук його надзвичайного, знаменитого в дивізії голосу — голосу, яким він, до речі, зробив усю свою службу кар'єру,— було ясно чути в найвіддаленіших місцях великого плацу і навіть на посє.

— Ти хто такий? — уривчасто спитав полковник, зненацька зупинившись перед молодим солдатом Шарафутдіновим, що стояв біля гімнастичного паркана.

— Рядовий поштої роти Шарафутдінов, ваша високоблагородія! — старанно, хрипко крикнув татарин.

— Дурень! Я тебе питаю, на який пост тебе призначено?

Солдат, розгубившись від окрику і сердитого командирського вигляду, мовчав і тільки кліпав повіками.

— Н-ну? — підвищив голос Шульгович.

— Ко-оторий особа вартовий... недоторканна... — забелькотав на вманя татарин. — Не можу знать, ваша високоблагородія,— закінчив він раптом тихо й рішуче.

Повне командирове обличчя почервоніло густим цеглистим старечим рум'янцем, а його кущуваті брови гнівно насупились. Він обернувся навколо себе й різко спитав:

— Хто тут молодший офіцер?

Ромашов виступив уперед і приклав руку до кашкета.

— Я, пане полковнику.

— А-а! Підпоручик Ромашов. Добре ж ви, мабуть, навчаєте людей. Коліна до купи! — гаркнув раптом Шульгович, вирячуючи очі. — Як стоїте в присутності свого полкового командира? Капітане Слива, роблю зауваження вам, що ваш субалтерн-офіцер не вміє триматися перед начальством при виконанні службових обов'язків... Ти, собача душа,— повернувся Шульгович до Шарафутдінова,— хто в тебе полковий командир?

— Не можу знать,— відповів із сумом, але поспішно й твердо татарин.

— У!.....Я тебе питаю, хто твій командир полку? Хто — я? Розумієш, я, я, я, я, я!..— І Шульгович кілька разів з усієї сили вдарив себе долонею в груди.

— Не можу знать...

——...— вилаявся полковник довгою, з двадцяти слів, заплутаною й цинічною фразою.— Капітане Слива, наказую зараз же поставити цього сучого сина під рушницю з повною викладкою. Нехай згниє, каналія, під рушницею. Ви, підпоручику, більше про жіночі хвости думаєте, ніж про службу. Вальси танцюєте? Поль де Коків читаєте?.. Що ж це — солдат, по-вашому? — тицьнув він пальцем у губи Шарафутдінову.— Це — сором, ганьба, гидота, а не солдат. Прізвища свого полкового командира не знає... Див-в-вуюся з вас, підпоручику!..

Ромашов дивився в сиве, червоне, роздратоване обличчя і почував, як у нього від образи і від хвилювання калатає серце і темніє перед очима... І раптом, майже несподівано для самого себе, він сказав глухо:

— Це — татарин, пане полковнику. Він нічого не розуміє поросійському, і, крім того...

У Шульговича вмить зблідло обличчя, застрибали дряблі щоки, і очі стали зовсім порожні й страшні.

— Що?! — ревнув він таким неприродно оглушливим голосом, що єврейські хлопчаки, котрі сиділи біля шосе на паркані, посипались, як горобці, урозтіч.— Що? Розмовляти? Мо-ов-чать! Молокосос, прапорщик дозволяє собі... Поручику Федоровський, оголосіть у сьогоднішньому наказі, що я накладаю на підпоручика Ромашова домашній арешт на чотири доби за нерозуміння воїнської дисципліни. А капітану Сливі оголошую сувору догану за те, що не вміє прищепити своїм молодшим офіцерам справжнього уявлення про службовий обов'язок.

Ад'ютант з шанобливим і незворушним виглядом віддав честь. Слива, згорбившись, стояв з дерев'яним обличчям, позбавленим будь-якого виразу, і весь час тримав тремтячу руку біля козирка капкєта.

— Сором вам, капітане Слива, — бурчав Шульгович, поступово заспокоюючись.— Один з найкращих офіцерів у полку, старий служака — і так розпускає молодь. Підтягуйте їх, лайте їх без церемоній. Нема чого з ними церемонитись. Не панночки, не розмокнуть...

Він круто повернувся, і в супроводі ад'ютанта рушив до коляски. І, поки він сідав, поки коляска повернула на шосе і зникла за будинком ротної школи, на плацу стояла положлива, збентєжена тиша.

— Ех, ба-теч-ку! — з презирством, сухо й неприязно сказав Слива через кілька хвилин, коли офіцери почали розходитись по домівках.— І надало ж вам розмовляти. Стояли б і мовчали, якщо вже бог скарав. Тепер ось мені через вас у наказі догана. І якого дідька вас до мене в роту прислали? Потрібні ви мені, як собаці п'ята нога. Вам би цицьку ссати, а не...

Він не договорив, стомлено махнув рукою і, повернувшись спиною до молодого офіцера, весь згорбившись, похнюпивши голову, поплен-

тався додому, в свою брудну, старечу холостяцьку квартиру. Ромашов подивився йому вслід, на його понуру, вузьку й довгу спину, і раптом відчув, що в його серці, крізь гіркоту недавньої образи і прилюдної ганьби, ворухиться жаль до цього самотнього, огрубілого, нікому не потрібного чоловіка, в якого в цілому світі зосталося тільки дві втіхи: стройова краса своєї роти і тихе, самотнє щоденне пияцтво вечорами — «до подушки», як казали в полку старі запійні бурбони.

І через те, що у Ромашова була трохи смішна, наївна звичка, часто властива дуже молодим людям, думати про самого себе в третій особі, словами шаблонних романів, то й тепер він промовив подумки:

«Його добрі, промовисті очі були затуманені хмаркою смутку...»

II

Солдати розійшлися повзводно по квартирах. Плац спорожнів. Ромашов кілька хвилин стояв нерішуче на шосе. Вже не вперше за півтора року своєї офіцерської служби переживав він це болісне усвідомлення своєї самотності і загубленості серед чужих, недоброзичливих чи байдужих людей, — це тоскне почуття від того, що не знаєш, куди подіти сьогоднішній вечір. Думки про свою квартиру, про офіцерське зібрання були йому огидні. В зібранні тепер порожньо; напевно, два підпрапорщики грають на нікчемному маленькому більярді, п'ють пиво, курять і над кожною кулею із запалом божаться й лихословлять; у кімнатах стоїть задавнений запах поганого кухмістерського обіду — скучно!..

«Піду на вокзал», — сказав сам собі Ромашов. — Однаково.

В бідному єврейському містечку не було жодного ресторану. Клуби — військовий і цивільний — були в жалюгідному, занедбаному стані, і тому вокзал липився єдиним місцем, куди обивателі їздили частенько погуляти, й розважитися, і навіть пограти в карти. Їздили туди й дами до прибуття пасажирських поїздів; це було хоч якоюсь розрадою в страшенній одноманітності провінціального життя.

Ромашов любив ходити на вокзал вечорами, до кур'єрського поїзда, що зупинявся тут востаннє перед пруським кордоном. З дивною зачарованістю, схвильовано стежив він, як до станції, блискавично вискочивши з-за повороту, підлітав на всіх парах той поїзд, що складався всього з п'яти новеньких, блискучих вагонів, як швидко збільшувалися й розгорялись його вогненні очі, кидаючи поперед себе на рейки світлі плями, і як він, уже готовий проскочити станцію, вмить, із шипінням і гуркотом, зупинявся — «ніби велетень, що схопився з розгону за скелю», — думав Ромашов. З вагонів, осяяних веселими святковими вогнями, виходили вродливі, пишні і випечені дами в дивовижних капелюшках, у напрочуд елегантних костюмах, виходили цивільні добродії — вишукано одягнені, безжурно самовпевнені, з гучними великопанськими голосами, з французькою і німецькою мовою, з широкими жестами, з лінивим сміхом.

Ніхто з них ніколи, навіть мимохідь, не звертав уваги на Ромашова, проте він бачив у них клаптик якогось недосяжного, витонченого, чудового світу, де життя — вічна святкова учта...

Минало вісім хвилин. Дзеленькав дзвоник, свистів паровоз, і яскраво освітлений поїзд одходив від станції. Поквапно гасили світло на пероні і в буфеті. Одразу наставали темні будні. І Ромашов завжди довго, з тихим мрійливим смутком стежив за червоним ліхтариком, що плавно розгойдувався позад останнього вагона, даленіючи в темряві ночі і перетворюючись на ледь помітну іскорку.

«Піду на вокзал», — подумав Ромашов. Але одразу ж він глянув на свої калоші і почервонів від колючого сорому. То були важкі гумові калоші, півтори чверті завглибшки, обліплені аж до верху густою, як тісто, чорною грязюкою. Такі калоші носили всі офіцери в полку. Потім він подивився на свою шинелю, підрізану, теж через грязюку, до колін, із страп'ям унизу, із засмальцьованими й порозтягуваними петлями, і зітхнув. Минулого тижня, коли він проходив по платформі повз той-таки кур'єрський поїзд, він помітив високу, струнку, дуже вродливу даму в чорній сукні, що стояла на дверях вагона першого класу. Вона була без капелюшка, і Ромашов швидко, але виразно встиг розгледіти її тонкий, правильний ніс, чарівні, маленькі, повні губи і блискуче, чорне, хвилясте волосся, яке від прямого проділу посеред голови спускалося вниз до щік, закриваючи скроні, кінчики брів і вуха. Позад неї, визираючи з-за її плеча, стояв високий молодик у світлому костюмі, з гордовитим обличчям і з вусами догори, як у імператора Вільгельма, навіть схожий трохи на Вільгельма. Дама теж подивилась на Ромашова і, як йому здалося, подивилась пильно, уважно, і, проходячи повз неї, підпоручик подумав за своєю звичкою: «Очі прекрасної незнайомки з приємністю зупинилися на стрункій, худорлявій постаті молодого офіцера». Та коли, пройшовши десять кроків, Ромашов ураз обернувся назад, щоб ще раз зустріти погляд вродливої дами, він побачив, що вона і її супутник од щирого серця сміються, дивлячись йому вслід. Тоді Ромашов раптом з дивовижною ясністю і ніби збоку уявив собі самого себе, свої калоші, шинелю, бліде обличчя, короткозорість, свою постійну розгубленість і незграбність, згадав свою щойно подуману красиву фразу і почервонів страшенно, до гострого болю, від нестерпного сорому. І навіть тепер, ідучи сам-один у напівтемряві весняного вечора, він знову ще раз почервонів від сорому за цей минулий сором.

— Ні, де вже там на вокзал, — прошепотів з гіркою безнадійністю Ромашов. — Поблукаю трохи, а потім додому..

Був початок квітня. Сутінки густішали непомітно для ока. Тополи вздовж шосе, білі, низенькі будиночки під черепицею обабіч шляху, постаті поодиноких перехожих, — усе почорніло, втратило барви і перспективу: всі предмети перетворилися на чорні плоскі силуети, але їхні обриси з чарівною чіткістю стояли в темному повітрі. На заході за містом горіла вечірня заграва. Наче в кратер розжареного, палаючого рідким золотом вулкана звалювались важкі сизі хмари і полум'яніли криваво-

червоними, і бурштиновими, і фіолетовими вогнями. А над вулканом здіймалося склепінням догори, зеленіючи бірюзою та аквамарином, лагідне вечірнє весняне небо.

Поволі йдучи по шосе, насилу пересуваючи ноги у величезних калошах, Ромашов невідступно дивився на ту казково-прегарну пожежу. Як і завжди, ще з дитинства, йому ввижалося за яскравою вечірньою загравою якесь таємниче, світлосяйне життя. Ніби там, далеко-далеко за хмарами й за обрієм, палало під невидимим звідси сонцем чудове, сліпучо-прекрасне місто, приховане від очей хмарами, пойняними внутрішнім вогнем. Там яскрів нестерпним блиском брук із золотих плиток, височіли химерні бані і вежі з пурпуровими покрівлями, виблискували діаманти у вікнах; майоріли в повітрі яскраві різнобарвні прапори. І здавалося, що в цьому далекому й казковому місті живуть радісні, щасливі люди, все життя яких схоже на солодку музику, в яких навіть задуманість, навіть смуток — чарівно ніжні й прекрасні. Ходять вони по осяйних майданах, по тінявих садках, поміж квітами й водограями, ходять богоподібні, ясні, сповнені невимовної радості, не знаючи перепон у щасті і бажаннях, не затьмарені ні журбою, ні соромом, ні турботами...

Несподівано пригадалася Ромашову недавня сцена на плацу, брутальні крики полкового командира, почуття пережитої образи, почуття гострої і водночас хлоп'ячої ніяковості перед солдатами. Найприкрішим було для нього те, що на нього кричали точнісінько так, як і він інколи кричав на цих мовчазних свідків його сьогоднішньої ганьби, і в цьому усвідомленні було щось таке, що знищувало різницю в їх становищі, принижувало його офіцерську і, як він думав, людську гідність.

І в ньому враз, наче в хлопчиську,— в ньому й справді лишилось ще багато дитячого,— закипіли мстиві, фантастичні, п'янкi мрії. «Дарма! Все життя в мене ще попереду! — міркував Ромашов, і, захопившись своїми думками, він пішов бадьорішим кроком і почав дихати глибше.— Ось, на зло їм усім, завтра ж зранку засяду за книжки, підготуюсь і вступлю до академії. Праця! О, працею можна домогтися всього, чого захочеш. Взяти тільки себе в руки. Буду зубрити до запаморочення... І ось, несподівано для всіх, я складаю блискуче іспит... І тоді, безперечно, всі вони скажуть: «Що ж тут такого дивного? Ми завжди були цього певні. Такий здібний, милий, талановитий юнак».

І Ромашов напрочуд ясно побачив себе вченим офіцером генерального штабу, що подає величезні надії... Ім'я його записано в академії на золоту дошку. Професори провіщають йому блискуче майбутнє, пропонують залишитись при академії, але — ні — він їде у військо. Треба відбувати строк командування ротою. Неодмінно, так, неодмінно в своєму полку. Ось він приїздить сюди — елегантний, поблажливо-недбалый, коректний і зухвало-чемний, як ті офіцери генерального штабу, що їх він бачив на торішніх великих маневрах і на знімках. Товариства офіцерів він уникає. Брутальні армійські звички, фамільярність, карти, пиятика — ні, це не для нього: він пам'ятає, що тут тільки етап на шляху його дальшої кар'єри і слави.

Ось розпочалися маневри. Великий двосторонній бій. Полковник Шульгович не розуміє диспозиції, розгублюється, збиває людей і сам збивається,— йому вже двічі робив зауваження через ординарців командир корпусу. «Ну, капітане, виручайте,— звертається він до Ромашова.— Знаєте, по старій дружбі. Пам'ятаєте, хе-хе-хе, як ми з вами сварилися? Зробіть таку ласку». Обличчя засоромлене і піддесливе. Але Ромашов, бездоганно віддаючи честь і подавшись уперед на сідлі, відповідає із спокійно-гордовитим виглядом: «Пробачте, пане полковнику... це ваш обов'язок розпоряджатися пересуваннями полку. Моє діло — одержувати накази і виконувати їх...» А вже від командира корпусу летить третій ординарець з новою доганою.

Блискучий офіцер генерального штабу Ромашов іде все вище й вище шляхом службової кар'єри... Ось вибухнув заколот робітників на великому сталеливарному заводі. Спішно викликають роту Ромашова. Ніч, заграва пожежі, величезний галасливий натовп, летить каміння... Стрункий, вродливий капітан виходить наперед роти. Це — Ромашов. «Хлопці,— звертається він до робітників,— утрете і востаннє попереджаю, що буду стріляти!..» Крики, свист, регіт... Камінь влучає в плече Ромашову, але його мужнє, відкрите обличчя залишається спокійним. Він обертається назад, до солдатів, у яких очі палають гнівом, бо образили їхнього улюбленого начальника. «Прямо по натовпу, пальба ротою... Рота-а, плі!..» Сто пострілів зливаються в один... Зойк жаху. Десятки мертвих і поранених падають купою... Решта кидається навтіки, деякі стають навколішки, благаючи про пощаду. Заколот придушено. На Ромашова чекають подяка начальства й нагорода за зразкову мужність.

А там і війна... Ні, перед війною краще Ромашов поїде військовим шпигуном до Німеччини. Вивчить німецьку мову якнайдосконаліше і поїде. Яка захоплююча відвага! Один, зовсім один, з німецьким паспортом у кишені, з катеринкою за плечима. Неодмінно з катеринкою. Ходить з міста до міста, крутить ручку катеринки, збирає пфеніги, прикидається дурником і водночас нишком знімає плани укріплень, складів, казарм, таборів. Навкруги постійна небезпека. Свій уряд одступився від нього, він поза законом. Пощастить йому дістати цінні відомості — у нього гроші, чини, становище, слава; якщо ні — його розстріляють без суду, без будь-яких формальностей, рано-вранці, в рові якого-небудь косяго капоніра. Ось йому жалісливо пропонують зав'язати очі хусточкою, але він гордо шпурляє її на землю. «Невже ви думаєте, що справжній офіцер боїться глянути смерті у вічі?» Старий полковник каже співчутливо: «Слухайте, ви ще молоді, мій син такого самого віку, як і ви. Назвіть ваше прізвище, назвіть тільки вашу національність, і ми замінимо вам смертну кару ув'язненням». Але Ромашов перепиняє його з холодною чемністю: «Це даремно, полковнику, дякую вам. Робіть своє діло». Потім він звертається до взводу стрільців. «Солдати,— каже він твердим голосом, звичайно, по-німецькому,— прошу вас про товариську послугу: цільтеся

в серце!» Чутливий лейтенант, насилу стримуючи сльози, змахнув білою хусткою. Залп!..

Ця картина вийшла в уяві такою живою і яскравою, що Ромашов, який давно вже йшов частими, великими кроками і глибоко дихав,— раптом затремтів і, пройнятий жахом, спинився на місці з судорожно стиснутими кулаками, серце його стукотіло. Але зразу ж, блідо й провинно усміхнувшись самому собі в темряві, він зіщулювся й пішов далі.

Та незабаром швидкі, як потік, непереборні мрії знову заповнили його. Почалася запекла, кровопролитна війна з Пруссією та Австрією. Величезне поле битви, трупи, гранати, кров, смерть! Це генеральний бій, що вирішує всю долю кампанії. Підходять останні резерви, ждуть з хвилини на хвилину появи в тилу противника обхідної російської колони. Треба витримати шалений натиск ворога, треба вистояти за всяку ціну. І найстрашніший вогонь, найлютіші зусилля противника спрямовано на Керенський полк. Солдати б'ються, як леви, вони ні разу не похитнулись, хоч їхні лави з кожною секундою тануть під градом ворожих пострілів. Історичний момент! Якби продержатися ще хвилину, дві,— і перемогу буде вирвано у противника. Але полковник Шульгович розгубився; він хоробрий — це безперечно, проте його нерви не витримують цього жаху. Він заплющує очі, здригається, блідне... Ось він уже зробив знак горністові грати відступ, ось уже солдат притулив ріжок до губів, та в цю секунду з-за горба на змиленому арабському коні вилітає начальник дивізійного штабу, полковник Ромашов. «Полковнику, не смійте відступати! Тут вирішується доля Росії!..» Шульгович спалахує: «Полковнику! Тут я командую, і я відповідаю перед богом і государем! Горністе, відбій!» Але Ромашов уже вихопив з рук сурмача ріжок. «Хлопці, вперед! Цар і вітчизна дивляться на вас! Ура!» Шалено, з несамовитим криком кинулись солдати вперед, слідом за Ромашовим. Усе зміпалося, оповилося димом, покотилося кудись у безодню. Ворожі лави подались і відступають у безладді. А позад них, далеко за горбами, вже виблискують багнети свіжої, обхідної колони. «Ура, хлопці, перемога!..»

Ромашов, який тепер уже не йшов, а біг, збуджено розмахуючи руками, раптом зупинивсь і насилу отямився. По його спині, по руках і ногах під одягом, по голому тілу, здавалося, бігали чийсь холодні пальці, волосся на голові ворушилося, в очах різало від надпоривних сліз. Він і сам не помітив, як дійшов до свого будинку, і тепер, опам'ятавшись від палких мрій, зачудовано дивився на добре знайомі йому ворота, на ріденький фруктовий садок за ними і на білий малесенький флігельок у глибині саду.

— Які все-таки дурниці лізуть у голову! — прошепотів він засоромлено. І його голова несміливо сховалася в піднятих угору плечах.

III

Прийшовши додому, Ромашов, як був у пальті, не знявши навіть шаблі, ліг на постіль і довго лежав, нерухомо, тупо й уважно вдивляючись у стелю. У нього боліла голова й ломило спину, а на душі було так порожньо, ніби там ніколи не народжувались ні думки, ні спогади, ні почуття; він не відчував навіть роздратування чи нудьги, а просто там лежало щось велике, темне й байдуже.

За вікном м'яко згасали журливі й ніжні зеленкуваті квітневі сутінки. У снігах тихо порався денщик, обережно брязкаючи чимось металевим.

«От дивно,— казав сам до себе Ромашов,— десь я читав, що людина жодної секунди не може не думати. А я ось лежу і ні про що не думаю. А чи правда це? Ні, я зараз думаю про те, що нічого не думаю,— отже, все-таки якесь колесо в мозгу крутилося. І ось зараз знову перевіряю себе, виходить, знов-таки думаю...»

І він доти розбирався в тих нудних, заплутаних думках, поки йому раптом не стало майже фізично огидно: здавалося, ніби в нього під черепом, розпливлося сіре, брудне павутиння, від якого ніяк не можна було звільнитися. Він підвів голову з подушки і гукнув:

— Гайнане!..

У снігах щось брязнуло й покотилося,— мабуть, самоварна труба. До кімнати влетів денщик, так швидко і з таким шумом відчинивши і зачинивши двері, ніби за ним гналися ззаду.

— Я, ваше благородіє! — крикнув Гайнан зляканим голосом.

— Від поручика Ніколаєва нікого не було?

— Так що ні, ваше благородіє! — крикнув Гайнан.

Між офіцером і денщиком давно вже встановилися прості, довірливі, навіть трохи любовно-фамільярні взаємини. Та коли йшлося про казенні офіційні відповіді, на зразок: «точно так», «так що ні», «здравія бажаю», «не можу знать», то Гайнан мимоволі викрикував їх дерев'яним, придушеним, безглуздим криком, яким завжди говорять солдати з офіцерами в строю. Це була несвідома звичка, що в'їлася в нього з перших днів його новобранства і, очевидно, засіла на все життя.

Гайнан був родом черемис, а за релігією — ідолопоклонник. Цим останнім чомусь дуже пишався Ромашов. У полку, серед молодих офіцерів, була поширена досить наївна, хлоп'яча, сміховинна гра: навчати денщиків різних дивовижних, незвичайних речей. Веткін, наприклад, коли до нього приходили в гості товариші, завжди питав свого денщика-молдаванина: «А що, Бузескуле, лишилося в нас у льоху ще шампанське?» Бузескул відповідав на це цілком серйозно: «Так що ні, ваше благородіє, вчора зволили випити останню дюжину». Інший офіцер, підпоручик Єпіфанов, любив ставити своєму денщикові хитромудрі, навряд чи йому самому зрозумілі запитання: «Якої ти думки, друже мій,— питав він,— про

реставрацію монархічного ладу в сучасній Франції?» І денщик, оком не моргнувши, відповідав: «Точно так, ваше благородіє, це виходить дуже добре». Поручик Бобетинський учив денщика катехізису, і той, не запи-наючись, відповідав на найдивовижніші, відірвані від усього запитан-ня: «Чому сіє важливе по-третє?» — «Сіє по-третє не важливе», або: «Якої думки про це свята церква?» — «Свята церква це замовчує». У нього ж денщик декламував з безглуздими трагічними жестами монолог Пимена з «Бориса Ґодунова». Поширена була також манера примушувати денщи-ків говорити по-французькому: бонжур, мусьє; бон нюї, мусьє; вуле ву дю те, мусьє¹, — і все в такому самому дусі, що вигадувалося як розвага від нудьги, від вузькості замкнутого життя, бо не було інших інтересів, крім службових.

Ромашов часто розмовляв з Гайнаном про його богів, про яких, до речі, сам черемис мав досить темне й невиразне уявлення, а також най-більше про те, як він складав присягу на вірність престолові й вітчизні. А складав він присягу справді досить оригінально. В той час, коли формулу присяги читав православним — священик, католикам — ксьондз, євреям — рабин, протестантам, за відсутністю пастора, — штабс-капітан Діц, а магометанам — поручик Бек-Агамалов, — з Гай-наном була зовсім особлива історія. Полковий ад'ютант підніс по черзі йому та двом його землякам і єдиновірцям по шматку хліба з сіллю на вістрі шаблі, і вони, не доторкаючись до хліба руками, взяли його ротом і тут-таки з'їли. Символічний зміст цього обряду був, здається, такий: ось я з'їв хліб і сіль на службі у нового хазяїна, — нехай же ска-рає мене залізо, якщо я зраджу. Гайнан, очевидно, трохи пишався цим винятковим обрядом і охоче про нього згадував. А що з кожним разом він додавав до своєї розповіді все нові й нові подробиці, то, зрештою, у нього вийшла якась фантастична, неймовірно безглузда і справді-таки смішна казка, що дуже тішила Ромашова і підпоручиків, які при-ходили до нього.

Гайнан і тепер думав, що підпоручик зараз же почне з ним звичайну розмову про богів та присягу, і тому стояв і хитро посміхався, вичікуючи. Але Ромашов сказав мляво:

— Ну, гаразд... іди собі...

— Сюртук тобі новий приготувати, ваше благородіє? — турботливо спитав Гайнан.

Ромашов мовчав і вагався. Йому хотілося сказати — так... потім — ні, потім знову — так. Він глибоко, по-дитячому кілька разів зітхнув і від-повів сумно:

— Та ні, Гайнane... навіщо вже... бог з ними... Давай, брат, самовара, а потім збігаєш у зібрання по вечерю. Де вже там!

¹ Здрастуйте, пане; на добраніч, пане; хочете чаю, пане (франц.).

«Сьогодні навмисне не піду,— вперто, але безсило подумав він.— Неможливо щодня надокучати людям, та й... зовсім мені там, здається, не раді».

В думці це рішення здавалося твердим, проте десь глибоко й приховано в душі, майже не доходячи до свідомості, ворушилась упевненість, що він сьогодні, як і вчора, як робив це майже щодня протягом останніх трьох місяців, усе-таки піде до Ніколаєвих. Щодня, виходячи від них о дванадцятій годині ночі, він із соромом і роздратуванням на власну безхарактерність давав собі слово честі пропустити тижденьчи два, а то й зовсім перестати ходити до них. І поки він ішов додому, поки лягав у ліжку, поки засинав, він вірив у те, що йому буде легко додержати свого слова. Але минала ніч, повільно й огидно тягнувся день, наставав вечір, і його знову нестримно вабило в цей чистий, світлий дім, у затіпні кімнати, до цих спокійних і веселих людей, і, головне, до солодких чарів жіночої краси, ласки і кокетства.

Ромашов сів на ліжку. Смеркало, але він ще виразно бачив усю кімнату. О, як набридло йому бачити щодня одні і ті самі вбогі, нечисленні предмети його «обстановки». Лампа з рожевим ковпаком-тюльпаном на малесенькому письмовому столі поряд з круглим, поквапно цокаючим будильником і чорнильницею-мопсом; на стіні над ліжком повстяний килим, на якому зображено тигра і вершника арапа із списом; поганенька етажерка з книжками в одному кутку, а в другому — фантастичний силует віолончельного футляра; над єдиним вікном — солом'яна штора, згорнута трубкою; біля дверей — простирадло, що закриває вішалку з одягом. У кожного неодруженого офіцера, у кожного підпрапорщика були точнісінько такі самі речі, хіба що крім віолончелі; її Ромашов узяв з полкового оркестру, де вона була зовсім не потрібна, але, не вивчивши навіть мажорної гами, облишив її і музику ще рік тому.

Щось понад рік тому Ромашов, щойно вийшовши з військового училища, з насолодою й гордістю купував ці незугарні речі. Звичайно — своя квартира, власні речі, можливість купувати, вибирати на свій розсуд, влаштуватися на свій смак,— усе це сповнювало самолюбним захватом душу двадцятилітнього хлопця, який учора ще сидів на шкільній лаві й ходив до чаю та сніданку в строю, разом з товаришами. І як багато було надій і планів на той час, коли купувалися ці жалюгідні предмети розкоші!.. Яка строга програма життя намічалася! Протягом перших двох років — ґрунтовне ознайомлення з класичною літературою, систематичне вивчення французької й німецької мов, заняття музикою. Протягом останнього року — підготовка до академії. Треба було стежити за громадським життям, за літературою й наукою, і для цього Ромашов передплатив газету й щомісячний популярний журнал. Для самоосвіти він придбав «Психологію» Вундта, «фізіологію» Льюїса, «Самодіяльність» Смайlsa...

І ось книжки лежать уже дев'ять місяців на етажерці, і Гайнан забуває змитати з них порох, газети з нерозірваними бандеролями валяються під письмовим столом, журналу більше не надсилають, бо не внесено чергової піврічної плати, а сам підпоручик Ромашов п'є багато горілки в зібранні, має довгий, брудний і нудний роман з полковою дамою, з якою разом обдурює її сухотного й ревнивого чоловіка, грає в штос, і дедалі частіше здаються йому важким тягарем і служба, і товариші, і його життя.

— Винуватий, ваше благородіє! — крикнув денщик, раптом з грюкотом вискочивши із сіней. Але одразу ж він заговорив зовсім іншим, простим і добродушним тоном: — Забув сказати. Тобі від пані Петерсон листа прийшла. Денщик приніс, велів тобі відповідь писати.

Ромашов, скривившись, розірвав довгий, вузенький рожевий конверт, у куточку якого було намальовано голуба з листом у дзьобі.

— Засвіти лампу, Гайнана, — наказав він денщикові.

«Любий, дорогий, вусатенький Жоржику, — читав Ромашов добре знайомі йому кривулясті рядки, що ніби котилися вниз. — Ти не був у нас ось уже цілий тиждень, і я так за тобою скучила, що всю минулу ніч проплакала. Пам'ятай одне, що коли ти хочеш з мене сміятися, то я цієї зради не переживу. Один ковток з пляшечки з морфієм, і я перестану навіки страждати, а тебе згризе совість. Приходь неодмінно сьогодні о 7^{1/2} годині вечора. Його не буде вдома, він буде на тактичних заняттях, і я тебе міцно, міцно, міцно розцілюю, як тільки зможу. Приходь же. Цілую тебе 1 000 000 000... разів. Уся твоя Раїса.

P. S. Ти пам'ятаєш, як верби хиталися,
Мила, в очах солов'ї...
Руки, як віти, жагуче спліталися,
Пив я цілунки твої.

P.

P.P.S. Ви неодмінно, неодмінно повинні бути в зібранні на вечорі наступної суботи. Я вас заздалегідь запрошуюю на 3-ю кадрили. За значенням!!!!!!

R. P.»

І нарешті аж унизу четвертої сторінки було зображено таке:

я тут поцілувала

Відлиста пахло знайомими парфумами — персидським бузком; краплини цих парфумів жовтими плямами позасихали де-не-де на папері, і під ними багато літер порозпливалися навсбіч. Цей нудно-солодкавий запах, разом з вульгарно-грайливим тоном листа, разом з рудоволо-

сим, маленьким, брехливим обличчям, що сплигло в його уяві, збудили раптом у Ромашові нестерпну огиду. Він із злостивою насолодою розірвав листа навпіл, потім згорнув і розірвав на чотири частини, і ще, і ще, і, коли нарешті рукам стало важко рвати, кинув клаптики під стіл, міцно зціпивши й вискаливши зуби. І все-таки Ромашов у цю мить встиг за своєю звичкою подумати про самого себе картинно в третій особі:

«І він розсміявся гірким, зневажливим сміхом».

Разом з тим він уже розумів, що неодмінно піде до Ніколаєвих. «Але це вже в найнайостанніший раз!» — пробував він обдурити самого себе. І йому одразу стало весело й спокійно.

— Гайнане, одягатися!

Він нетерпляче вмився, надів новий сюртук, побризкав чисту носову хусточку дешевим одеколоном. Та коли він, уже зовсім одягнений, зібрався виходити, його несподівано зупинив Гайнан.

— Ваше благородіє! — сказав черемис незвичайним лагідним і прохальним тоном, і раптом затанцював на місці.

Він завжди так пританцювував, коли дуже хвилювався або ніяковів з чогось: виставляв уперед то одне, то друге коліно, знизував плечима, витягував і випростував шию і нервово ворухив пальцями опущених рук.

— Чого тобі ще?

— Ваше благородіє, хочу тебе, буділаска, багато попросити. Подаруй мені білий пан.

— Що таке? Який білий пан?

— А которий звелів викинути. Ось цей, ось...

Він показав пальцем за грубу, де стояв на підлозі бюст Пушкіна, що його Ромашов якось купив у зайшлого рознощика. Цей бюст, до речі, зображував, попри напис на ньому, якогось старого єврейського маклера, а не великого російського поета, був так потворно зроблений, такий загіджений мухами і так намуляв Ромашову очі, що він справді кілька днів тому звелів Гайнанові викинути його надвір.

— Навіщо він тобі? — спитав підпоручик, сміючись. — Та бери, будь ласка, бери. Я дуже радий. Мені не треба. Тільки навіщо тобі?

Гайнан мовчав і переступав з ноги на ногу.

— Ну, та добре, бог з тобою, — сказав Ромашов. — Тільки ти знаєш, хто це?

Гайнан ласкаво й збентежено всміхнувся й затанцював ще дужче.

— Я не знай... — і витер рукавом губи.

— Не знаєш — то знай. Це — Пушкін. Олександр Сергійович Пушкін. Зрозумів? Повтори за мною: Олександр Сергійович...

— Бесієв, — повторив рішуче Гайнан.

— Бесієв? Ну, нехай буде Бесієв, — погодився Ромашов. — Але я пішов. Якщо прийдуть від Петерсонів, скажеш, що підпоручик пішов, а

куди — невідомо. Зрозумів? А якщо хтось у службовій справі, то біжи по мене на квартиру поручика Ніколаєва. Бувай здоров, голубе!.. Візьми в зібранні мою вечерю і можеш її з'їсти.

Він приязно поплескав по плечу черемиса, який у відповідь мовчки всміхнувся йому широко, радісно й фамільярно.

IV

Надворі стояла зовсім чорна, непроглядна ніч, і спочатку Ромашову доводилося, наче сліпому, намацувати перед собою дорогу. Ноги його у величезних калошах глибоко вгрузали в густу, як рахат-лукум, грязюку й вилазили звідти із свистом і чавканням. Іноді одну з калош так засмоктувало, що з неї випорскувала нога, і тоді Ромашову доводилось, балансуючи на одній нозі, другою ногою в темряві навмання відшукувати зниклу калошу.

Містечко ніби вимерло, навіть собаки не гавкали. З вікон низеньких білих будинків де-не-де випромінювалося туманними прямими смугами світло і довгими косяками лягало на жовто-буру лискучу землю. Але від мокрих і липких парканів, попід якими весь час ішов Ромашов, від вогкої кори тополь, від дорожньої грязюки пахло чимось весняним, міцним, щасливим, чимось таким, що несвідомо й весело збуджувало. Навіть сильний вітер, буйно гасаючи по вулицях, віяв по-весняному нерівно, поривчасто, ніби здригаючись, плутаючись і пугуючи.

Перед будинком, в якому мешкали Ніколаєви, підпоручик зупинився, охоплений хвилиною слабкістю й ваганням. Маленькі вікна були запнуті цупкими коричневими занавісками, але за ними відчувалося рівне, яскраве світло. В одному місці порт'єра загнулася, утворивши довгу, вузьку шпарину. Ромашов припав обличчям до шибки, хвилюючись і намагаючись дихати якнайтихіше, так наче його могли почути в кімнаті.

Він побачив обличчя й плечі Олександри Петрівни, що сиділа глибоко й трохи згорбившись на знайомій канапі із зеленого репсу. З цієї пози і з легких порухів тіла, з низько опущеної голови видно було: вона щось плела.

Ось вона несподівано випросталась, підвела голову й глибоко передихнула... Губи її ворухнуться... «Що вона говорить? — думав Ромашов.— Ось усміхнулася. Як це дивно — споглядати крізь вікно людину, яка говорить, і не чути її!»

Усмішка раптом зникла з обличчя в Олександри Петрівни, лоб нахмурився. Потім швидко, з настійливим виразом заворушилися губи, і зненацька знов усмішка — пустотлива й глумлива. Ось похитала головою повільно й заперечливо. «Може, це про мене?» — несміливо подумав Ромашов. Чимось тихим, чистим, безжурно-спокійним віяло на нього від цієї молодой жінки, яку він розглядав тепер, ніби намальовану на якійсь

живій, милій, давно знайомій картині. «Шурочко!» — прошепотів Ромашов ніжно.

Олександра Петрівна несподівано підвела обличчя від роботи і швидко, з тривожним виразом повернула його до вікна. Ромашову здалося, що вона дивиться просто йому в вічі. У нього з переляку тьохнуло й похололо серце, і він квапливо відскочив за причілок. На одну хвилину йому стало совісно. Він уже майже ладен був повернутися додому, але переборов себе й через хвіртку пройшов у кухню.

У той час, як денщик Ніколаєвих скидав з нього брудні калоші й витирав йому кухонною ганчіркою чоботи, а він протирав хусточкою запітнілі в теплі окуляри, підносячи їх майже впритул до короткозорих очей, з вітальні почувся дзвінкий голос Олександри Петрівни:

— Степане, це наказ принесли?

«Це вона навмисне! — подумав, ніби караючи себе, підпоручик.— Адже знає, що я завжди о цій порі приходжу».

— Ні, це я, Олександр Петрівно! — крикнув він у двері неприродним голосом.

— А! Ромочка! Ну, заходьте, заходьте. Чого це ви там забарилися? Володю, це Ромашов прийшов.

Ромашов увійшов, ніяково й незграбно згорбившись і без потреби потираючи руки.

— Уявляю, як я вам набрид, Олександр Петрівно.

Він сказав це, сподіваючись, що в нього вийде весело й невимушено, але вийшло незграбно і, як йому одразу здалося, дуже ненатурально.

— Знов дурниці — вигукнула Олександра Петрівна.— Сідайте, будемо чай пити.

Дивлячись йому у вічі уважно й ясно, вона, як завжди, енергійно потиснула своєю маленькою, теплою і м'якою рукою його холодну руку.

Ніколаєв сидів спиною до них, біля столу, заваленого книжками, атласами і схемами. Він цього року мав складати іспит до академії генерального штабу і цілий рік наполегливо, без відпочинку готувався до нього. Це був уже третій іспит, бо два роки підряд він провалювався.

Не обертаючись назад, дивлячись у розгорнуту перед ним книжку, Ніколаєв простягнув Ромашову руку через плече і сказав спокійним, густим голосом:

— Здрастуйте, Юрію Олексійовичу. Новин немає? Шурочко! Дай йому чаю. Ви вже пробачте мені, я зайнятий.

«Не треба було мені приходити,— знову з розпачем подумав Ромашов.— О, я дурень!»

— Ні, які ж новини... Центавр дав прочухана в зібранні підполковникові Леху. Той був зовсім п'яний, кажуть. Скрізь у ротах вимагають, щоб рубали чучела... Епіфана запроторив під арешт.

— Справді? — неуважно перепитав Ніколаєв.— Чи ти ба!

— Мені теж влетіло — на чотири доби... Одне слово, новини старі.

Ромашову здавалося, що голос у нього якийсь чужий і такий здушений, неначе в горлі щось застряло. «Яким я, мабуть, здаюся жалюгідним!» — подумав він, але одразу заспокоїв себе тим звичайним прийомом, до якого часто вдаються сором'язливі люди: «Адже це так завжди, коли ніяковієш, то думаєш, що всі це бачать, а насправді тільки тобі це помітно, а іншим зовсім ні».

Він сів у крісло поруч із Шурочкою, яка, швидко миготючи гачком, плела якесь мереживо. Вона ніколи не сиділа без роботи, і всі скатертини, серветочки, абажури й занавіски спілела своїми руками.

Ромашов обережно взяв пальцями нитку, що йшла від клубка до її руки, і спитав:

— Як зветься це мереживо?

— Гіпюр. Ви вдесьте питаєте.

Шурочка раптом швидко, уважно глянула на підпоручика і так само швидко опустила очі на мереживо. Але зараз же знову підвела очі і засміялась.

— Та ви нічого, Юрію Олексійовичу... ви посидьте й заспокойтесь трохи. «Оправсь!» — як у вас командують.

Ромашов зітхнув і скося глянув на могутню шию Ніколаєва, що різко бігла над коміром сірої тужурки.

— Щасливий Володимир Юхимович, — сказав він. — Ось улітку в Петербург поїде... до академії вступить.

— Ну, це ми ще побачимо! — задирливо, щоб зачепити чоловіка, вигукнула Шурочка. — Двічі з ганьбою повертався в полк. Тепер уже востаннє.

Ніколаєв обернувся назад. Його войовниче й добре обличчя з пухнастими вусами почервоніло, а великі, темні, волові очі сердито блиснули.

— Не говори дурниць, Шурочко! Я сказав: складу — і складу. — Він міцно стукнув ребром долоні по столу. — Ти тільки сидиш і каркаєш. Я сказав!..

— Я сказав! — передражнила його дружина і теж, як і він, ударила маленькою смаглявою долонею по коліну. — А ти ось краще скажи мені, яким умовам має відповідати бойовий порядок частини? Ви знаєте, — задерикувато й лукаво засміялася вона самими очима Ромашову, — я краще за нього тактику знаю. Ану-бо, Володю, офіцер генерального штабу, — яким умовам?

— Дурниці, Шурочко, відчепись, — невдоволено буркнув Ніколаєв.

Але раптом він разом із стільцем повернувся до дружини, і в його широко розплющених красивих і якихось дурнуватих очах з'явився розгублений подив, майже переляк.

— Стривай, дівчинко, а я й справді не все пам'ятаю. Бойовий порядок? Бойовий порядок має бути так вишикуваний, щоб він якомога менше втрачав від вогню, потім, щоб було зручно командувати... Потім... стій...

— За постій гроші платять, — тріумфуючи, перебила Шурочка.

І вона заговорила скоромовкою, наче перша учениця, опустивши повіки й погойдуючись:

— Бойовий порядок має відповідати таким умовам: повороткості, рухливості, гнучкості, зручності командування, пристосовуваності до місцевості; він повинен якомога менше втрачати від вогню, легко згортатися й розгортатися і швидко переходити в похідний порядок... Усе!..

Вона розплющила очі, насилу перевела дух і, обернувши усміхнене обличчя до Ромашова, спитала:

— Добре?

— Чорт, яка пам'ять! — заздрісно, але захоплено промовив Ніколаєв, заглиблюючись у свої зошити.

— Ми ж усе разом, — пояснила Шурочка. — Я хоч і зараз склала б іспит. Найголовніше, — вона махнула в повітрі гачком для плетіння, — найголовніше — система. Наша система — це мій винахід, моя гордість. Щодня ми проробляємо розділ з математики, розділ з воєнних наук, — ось артилерія, справді, для мене важка: все якісь протилежні формули, особливо в балістиці — потім розділи із статутів. Крім того, через день обидві мови і через день географія з історією.

— А російська мова? — спитав Ромашов з чемності.

— Російська мова? Це — легко. Правопис за Гротом ми вже подолали. А письмові роботи відомо ж які... Ті самі щороку: «Рага расеш, рага bellum»¹, «Характеристика Онегіна в зв'язку з його епохою»...

І раптом, уся пожвавішавши, забираючи з рук підпоручика нитку, немов для того, щоб ніщо не відвертало його уваги, вона палко заговорила про те, що становило весь інтерес, всю головну суть її теперішнього життя:

— Я не можу, не можу тут залишатися, Ромочко! Зрозумійте мене! Залишитися тут — це означає опуститися, стати полковою дамою, ходити на ваші дикі вечори, розпускати плітки, інтригувати і злоститися з приводу різних добових та подорожніх грошей... якихось копійок... бррр... влаштовувати по черзі з приятельками ці жалюгідні «бенкети», грати у вінт... Ось ви кажете, у нас затишно. Та подивіться ж, бога ради, на це міщанське благополуччя! Ці філе і гіпюрчики — я їх сама сплела, ця сукня, яку я сама переробляла, цей осоружний волохатенький килим з клаптиків... усе це гидота, гидота! Зрозумійте ж, милий Ромочко, що мені потрібне товариство, велике, справжнє товариство, вищий світ, музика, поклоніння, тонкі лестощі, розумні співрозмовники. Ви знаєте, Володя порошу не винайде, але він чесна, смілива, працьовита людина. Хай він тільки попаде в генеральний штаб, і — клянусь — я йому зроблю блискучу кар'єру. Я знаю мови, я зумію триматися в якому завгодно товаристві, в мене є — я не знаю, як це висловити — є така гнучкість душі, що я скрізь знайду собі місце, до всього зумію пристосуватися... Наре-

¹ Якщо хочеш миру, готуйся до війни (лат.).

пті, Ромочко, подивіться на мене, подивіться уважніше. Невже ж я така нецікава як людина і негарна як жінка, щоб мені все життя киснути в цій глушині, в цьому огидному містечку, якого немає на жодній географічній карті!

І вона, квапливо затуливши обличчя хусточкою, раптом розплакалася злими, самолюбними, гордими сльозами.

Чоловік її, занепокоєний, із здивованим і розгубленим виглядом, мерщій підбіг до неї. Але Шурочка вже встигла опанувати себе і забрала хусточку від обличчя. Сліз більше не було, хоч очі її ще блищали злим, пристрасним вогником.

— Нічого, Володю, нічого, любий,— відсторонила вона його рукою.

І, вже із сміхом звертаючись до Ромашова і знову забираючи в нього з рук нитку, вона спитала з капризним і кокетливим сміхом:

— Відповідайте ж, незграбний Ромочко, гарна я чи ні? Якщо жінка напрошується на комплімент, то не відповісти їй — дуже нечемно!

— Шурочко, ну як тобі не соромно,— розсудливо озвався із свого місця Ніколаєв.

Ромашов по-страдницькому сором'язливо всміхнувся, але раптом відповів ледь-ледь тремтячим голосом, серйозно й печально:

— Дуже гарні!..

Шурочка міцно заплющила очі й пустотливо захитала головою так, що волосся її, розтріпавшись, застрибало в неї на лобі.

— Ро-мочко, який ви смішний-ий! — проспівала вона тоненьким дитячим голоском.

А підпоручик, почервонівши, подумав про себе, як звичайно: «Серце його було жорстоко розбите...»

Усі помовчали. Шурочка швидко миготіла гачком. Володимир Юхимович, що перекладав на німецьку мову речення з самовчителя Туссена і Лангеншейдта, тихенько бурмотів їх собі під ніс. Чути було, як потріскував і шипів вогонь у лампі, прикритій жовтим шовковим абажуром, схожим на шатро. Ромашов знову взяв нитку і помаленьку, ледь помітно для самого себе, тягнув її з рук у молодой жінки. Він почував тонку й ніжну насолоду, коли Шуроччині руки несвідомо опиралися його обережним зусиллям. Здавалося, що якийсь таємничий струм, поєднуючи й збуджуючи їх, біг цією ниткою.

Водночас він збоку непомітно, але невідступно дивився на її схилену вниз голову і думав, ледь ворушаючи губами, промовляючи слова в глибині душі безгучним шепотом, ніби провадячи з Шурочкою інтимну й чуттєву розмову:

«Як вона сміливо спитала: чи гарна я? О! Ти прекрасна! Люба моя! Ось я сиджу і дивлюсь на тебе — яке щастя! Тож слухай: я розповім тобі, яка ти вродлива. Слухай. У тебе бліде й смагляве обличчя. Пристрасне обличчя. І на ньому червоні, палаючі губи, — як вони повинні цілувати! — і очі, оточені жовтавою тінню... Коли ти дивишся прямо, то білки твоїх очей ледь голубуваті, а у великих зіницях тьмяна, глибока синява. Ти

не брюнетка, але в тобі є щось циганське. Зате твоє волосся таке чисте й тонке і сходиться ззаду у вузол з таким акуратним, наївним і діловим виразом, що хочеться тихенько доторкнутися до нього пальцями. Ти маленька, ти легка, я підняв би тебе на руки, як дитину. Але ти гнучка й сильна, в тебе перса, мов у дівчини, ти вся — поривчаста, рухлива. На лівому вусі, внизу, у тебе малесенька родимка, наче слід від сережки — це чарівливо!..»

— Ви не читали в газеті про офіцерський поєдинок? — спитала раптом Шуручка.

Ромашов стрепенувся й насили одірвав від неї очі.

— Ні, не читав. Але чув. А що?

— Звичайно, ви, як завжди, нічого не читаете. Справді, Юрію Олексійовичу, ви деградуєте. По-моєму, вийшло щось безглузде. Я розумію: поєдинки між офіцерами — необхідна й розумна річ. — Шуручка переконливо притисла мереживо до грудей. — Але навіщо така нетактовність? Подумайте: один поручик образив другого. Образа тяжка, і офіцерське товариство ухвалило поєдинок. Але далі — нісенітниця й безглуздя. Умови — просто щось схоже на смертну кару: п'ятнадцять кроків дистанції і битися до важкого поранення... Якщо обидва супротивники стоять на ногах, постріли повторюються. Та це ж — бійня, це... я не знаю що! Але, заждіть, це тільки квіточки. На місце дуелі приїдять усі офіцери полку, мало не полкові дами, і навіть десь у кущах ховається фотограф. Та це жах, Ромочко! І нещасний підпоручик, фендрик, як каже Володя, як от ви, та ще до того ж ображений, а не той, хто образив, дістає після третього пострілу тяжку рану в живіт і надвечір помирає в муках. А в нього, виявляється, була старенька мати й сестра, вже немолода панна, котрі жили з ним, от як у нашого Михіна... Та подумайте тільки: для чого, кому потрібно було робити з поединку таку криваву буфонаду? І це, майже на увазі, на перших порах, зараз же після того, як дозволили поєдинки. І от повірте мені, повірте! — вигукнула Шуручка, виблискуючи вмить спалахнулими очима, — одразу ж сентиментальні противники офіцерських дуелей, — о, я знаю цих нікчемних ліберальних боягузів! — одразу ж вони здіймуть галас: «Ах, варварство! Ах, пережиток дикунських часів! Ах, братовбивство!»

— А ви кровожерні, Олександро Петрівно! — сказав Ромашов.

— Не кровожерна, — ні! — різко заперечила вона. — Я жаліслива. Ромашку, що лоскоче мені шию, я зніму й постараюсь не завдати їй болю. Але спробуйте зрозуміти, Ромашов, тут проста логіка. Для чого офіцери? Для війни. А що для війни насамперед потрібне? Сміливість, гордість, уміння дивитися смерті прямо в вічі... Де ці риси найяскравіше виявляються в мирний час? У дуелях. От і все. Здається, ясно. Саме не французьким офіцерам потрібні поєдинки, — бо уявлення про честь, та ще й перебільшене, у вдачі кожного француза, — не німецьким, бо змалку всі німці порядні й дисципліновані, — а нам, нам, нам! Тоді у нас не буде в офіцерському середовищі картярів-шулерів, як Арчаковський, або гір-

ких п'яниць, як ваш Назанський; тоді само собою зникне амікошонство, фамільярне зубоскальство в зібранні, в присутності лакеїв, це взаємне лихослів'я, шпурляння в голову один одному графинів, з метою все-таки не влучити, а промахнутись. Тоді ви не будете позаочі так ганьбити один одного. В офіцера кожне слово має бути обдумане. Офіцер — це взірець коректності. І потім, що за ніжності: боятися пострілу! Ваша професія — ризикувати життям. Ах, та що там!

Вона капризно урвала свою мову й сердито поринула в роботу. Знову стало тихо.

— Шурочко, як перекласти по-німецькому — суперник? — спитав Ніколаєв, підводячи голову від книжки.

— Суперник? — Шурочка замислено торкнула гачком проділ свого м'якого волосся. — А скажи всю фразу.

— Тут сказано... зараз, зараз... Наш закордонний суперник...

— Unser ausländischer Nebenbuhler, — швидко, одразу ж переклала Шурочка.

— Унзер, — повторив пошепки Ромашов, мрійно задивившись на вогонь лампи. «Коли її щось хвилює, — подумав він, — то слова в неї вилітають так швидко, дзвінко й чітко, наче сиплеться дріб на срібну тацю». — Унзер — яке смішне слово... Унзер, унзер, унзер...

— Що ви там шепечете, Ромочко? — раптом суворо спитала Олександра Петрівна. — Не смійте марити при мені.

Він неухважно всміхнувся.

— Я не марю... Я все повторював тихенько: унзер, унзер, унзер. Яке смішне слово...

— Що за дурниці... Унзер? Чому смішне?

— Бачте... — Йому було важко пояснити свою думку. — Якщо довго повторювати якесь одне слово і вдумуватися в нього, то воно раптом втрачає своє значення і стає таким... як би це вам сказати?..

— Ой, знаю, знаю! — квапливо й радісно перебила його Шурочка. — Та тільки тепер це не так легко робити, а от раніш, у дитинстві, — ой, як це було цікаво!..

— Так, так, саме в дитинстві. Так.

— Авжеж, я чудово пам'ятаю. Навіть пам'ятаю слово, яке мене особливо вражало: «можливо». Я все погойдувалася із заплющеними очима і повторювала: «Можливо, можливо»... І раптом — зовсім забувала, що воно означає, потім силкувалася — і не могла згадати. Мені все здавалося, ніби це якась брунатно-червоняста пляма з двома хвостиками. Правда ж? Ромашов ніжно глянув на неї.

— Як це дивно, що у нас з вами однакові думки, — сказав він тихо. — А унзер, розумієте, це щось високе-високе, щось сухорляве і з жалом. Ніби якась довга тонка комаха, і дуже зла.

— Унзер? — Шурочка підвела голову і, примружившись, глянула вдалину, в темний куток кімнати, Намагаючись уявити собі те, про що говорив Ромашов. — Ні, стривайте: це щось зелене, гостре. Так, так, зви-

чайно ж — комаха! От як коник, тільки огидніша й зліша. Фу, які ми з вами дурні, Ромочко.

— А то ось ще буває,— почав таємничо Ромашов,— і знов-таки в дитинстві це було набагато яскравіше. Вимовляю я якесь слово і намагаюсь тягти його якнайдовше. Розтягую безмежно кожну літеру. І раптом на одну мить мені стане так чудно-чудно, ніби все навколо мене зникло. І тоді мені дивно стає, що це я говорю, що я живу, що я думаю.

— О, я теж це знаю! — весело підхопила Шурочка.— Але тільки не так. Я, було, затамую подих, поки вистачить сил, і думаю: от я не дихаю, і тепер ще не дихаю і от ще й тепер, тепер, тепер... І тоді наставало те дивне. Я відчувала, як повз мене линув час. Ні, це не те: можливо, часу зовсім не було. Цього не можна пояснити.

Ромашов дивився на неї захопленими очима і повторював глухим, щасливим, тихим голосом:

— Так, так... цього не можна пояснити... Це дивно... Це незбагненне...

— Ну, одначе, панове психологи, чи як вас там, годі вже, пора вечеряти,— сказав Ніколаєв, підводячись із стільця.

Від довгого сидіння у нього затерпили ноги й заболіла спина. Випроставшись на весь зріст, він сильно потягнувся вгору руками, випнув груди, і все його велике мускулясте тіло захрущало в суглобах від цього напруженого поруху.

У маленький, але гарній їдальні, яскраво освітленій висячою фарфоровою матово-білою лампою, було приготовлено холодну закуску. Ніколаєв не пив, але для Ромашова поставили графинчик з горілкою. Стягнувши своє миле обличчя в бридливу гримасу, Шурочка спитала зневажливо, як вона часто питала:

— Ви, звичайно, не можете без цієї гидоти обійтись?

Ромашов винувато всміхнувся і, зніяковівши, похлинувся горілкою й закашлявся.

— Як вам не соромно! — повчально зауважила господиня.— Ще й пити не вмієте, а й собі... Я розумію, вашому улюбленому Назанському простимо, він пропаща людина, а от вам навіщо це? Молодий такий, славний, здібний хлопець, а без горілки не сядете до столу... Ну, навіщо? Це все Назанський вас псує.

Ї чоловік, читаючи у цей час щойно принесений наказ, раптом вигукнув:

— О, до речі: Назанський звільняється у відпустку на один місяць через домашні обставини. Тю-тю-у! Це значить — запив. Ви, Юрію Олексійовичу, мабуть, бачили його? Що він, загуляв?

Ромашов зніяковіло закліпав повіками.

— Ні, я не помітив. А втім, здається, п'є...

— Ваш Назанський — противний! — озлоблено, стриманим низьким голосом сказала Шурочка.— Якби від мене залежало, я таких людей

розстрілювала б, як скажених собак. Такі офіцери — ганьба для полку, гидота!

Одразу після вечері Николаєв, який їв так само багато і старанно, як і займався своїми науками, почав позіхати і нарешті прямо сказав:

— Панове, а що, коли б на хвилинку піти поспати? «Здрімнути», як писали колись у старих добрих романах.

— Це цілком справедливо, Володимире Юхимовичу,— підхопив Ромашов з якоюсь, як йому самому здалося, покvapною і улесливою розв'язністю. Водночас, встаючи з-за столу, він подумав сумно: «Так, зі мною тут не церемоняться. І чого тільки я лізу?»

У нього було таке враження, ніби Николаєв з приємністю виганяє його з дому. І все ж, прощаючись з ним навмисно раніше, ніж із Шурочкою, він думав з насолодою, що ось зараз він відчує міцний і ніжний потиск милої жіночої руки. Про це він думав щоразу, прощаючись. І коли ця мить настала, то йому так поїняло всю душу від цього потиску, що він не чув, як Шурочка сказала йому:

— Ви, глядіть, не забувайте нас. Тут вам завжди раді. Замість пиячити із своїм Назанським, сидіть краще в нас. Тільки пам'ятайте: ми з вами не церемонимось.

Він почув ці слова в своїй свідомості і зрозумів їх, тільки вийшовши на вулицю.

— Атож, зі мною не церемоняться,— прошепотів він з тією гіркою вразливістю, до якої так хворобливо схильні молоді і самолюбні люди його віку.

V

Ромашов вийшов на ганок. Ніч стала ніби ще густіша, ще чорніша й тепліша. Підпоручик навпомацки йшов попід тином, тримаючись за нього руками, і чекав, поки його очі звикнуть до п'тьми. В цей час двері, що вели в кухню Николаєвих, раптом відчинилися, кинувши на мить у темряву велике пасмо туманного жовтого світла. Хтось зачалапав по грязюці, і Ромашов почув сердитий голос денщика Николаєвих, Степана:

— Лазить, лазить кожен день. І чого лазить, чорт його зна!..

А другий солдатський голос, не знайомий підпоручикові, відповів байдуже, протяжно й ліниво позіхаючи:

— Отаке, братику ти мій... З розкошів усе це. Ну, прощавай, чи що, Степане.

— Бувай здоров, Баулін. Заходь коли.

Ромашов прилип до тину. Від гострого сорому він почервонів, незважаючи на темряву; все тіло його враз укрилося потом, і ніби тисячі голок уп'ялися йому в шкіру на ногах і на спині. «Кінець! Навіть денщики сміються!» — подумав він у розпачі. І враз пригадався йому весь сьогоднішній вечір, і в різних словах, у тоні фраз, у поглядах, якими обмінювались

господарі, він зразу побачив багато дрібниць, яких раніше не помічав, котрі, як йому тепер здавалося, свідчили про зневагу і глум, про нетерпляче роздратування проти надокучливого гостя.

— Яка ганьба, яка ганьба! — шепотів підпоручик, не рухаючись з місця.— Дійти до того, що тебе насилу терплять, коли ти приходиш... Ні, годі! Тепер я вже твердо знаю, що годі!

У вітальні в Ніколаєвих погасло світло. «Ось вони вже в спальні»,— подумав Ромапов і напрочуд ясно уявив собі, як Ніколаєви, лягаючи спати, роздягаються одне при одному із звичною байдужістю і безсоромністю давно одружених людей і говорять про нього. Вона в самій спідниці розчісує перед дзеркалом на ніч коси. Володимир Юхимович сидить у близні на ліжку, скидає чобіт і, червоніючи від натуги, говорить сердито й сонно: «Мені, знаєш, Шурочко, твій Ромапов набрид по саме нікуди. Дивуюся, чого ти з ним так панькаєшся?» А Шурочка, не випускаючи з рота шпильок і не обертаючись, відповідає йому в дзеркало невдоволенням тоном: «Зовсім він не мій, а твій!..»

Минуло ще хвилин з п'ять, поки Ромапов, знемагаючи від цих болісних і гірких думок, наважився рупити далі. Вздовж усього довгого тину, що ним було обгороджено будинок Ніколаєвих, він пройшов, скрадаючись, обережно витягаючи ноги з грязюки, немовби його могли почути й піймати на чомусь поганому. Додому йти йому не хотілося: було навіть моторошно й гидко згадувати про свою вузьку й довгу, з одним вікном, кімнату з усіма набридливими до огиди речами. «Ось, на зло їй, піду до Назанського,— вирішив він раптом і одразу відчув від цього якесь мстиве задоволення.— Вона дорікала мені за дружбу з Назанським, так от же на зло! І нехай!..»

Звівши очі до неба і міцно притиснувши руки до грудей, він палко сказав сам до себе: «Клянуся, клянуся, що я востаннє приходив до них. Не хочу більше терпіти такого приниження. Клянуся!»

І зараз же, за своєю звичкою, додав у думці:

«Його виразисті чорні очі палали ріпучістю й презирством!»

Хоч очі в нього були зовсім не чорні, а звичайнісінькі — жовтуваті, із зеленим обідком.

Назанський наймав кімнату у свого товариша, поручика Зегржта. Той Зегржт був, мабуть, найстарішим поручиком в усій російській армії, незважаючи на бездоганну службу й участь у турецькій кампанії. Якось фатально й незбагненно йому не щастило в чинах. Він був удівець, з чотирма малими дітьми, і все ж сяк-так перебивався на свої сорок вісім карбованців платні. Він наймав великі квартири і здавав окремі кімнати нежонатим офіцерам, держав столовників, розводив курей та індичок, умів якось надто дешево й задалегідь купувати дрова. Дітей своїх він сам купав у ночвах, сам лікував їх домапньою аптечкою і сам шив їм на швейній машині ліфчики, панталончики й сорочечки. Ще до одруження Зегржт, як і дуже багато інших нежонатих офіцерів, захопився ручними жіночими роботами, а тепер його примушували займатися ними сутуж-

ні обставини. Злі язики подейкували, що він потай, при нагоді, посилає своє рукоділля кудись на продаж.

Проте всі ці дріб'язкові господарські хитрощі погано допомагали Зегржту. Свійська птиця дохла від пошестей, кімнати стояли порожні, столовники лаяли за погане харчування і не платили грошей, і періодично, разів чотири на рік, можна було бачити, як худий, довгий, бородатий Зегржт, з розгубленим спітнілим обличчям, гасав по місту, сподіваючись позичити десь грошей, причому його схожий на млинець кашкет сидів козирком набакир, а стародавня миколаївська шинеля, пошита ще до війни, маяла й тріпотіла в нього за плечима, як крила.

Тепер у нього в кімнаті світилося, і, підійшовши до вікна, Ромашов побачив самого Зегржта. Він сидів біля круглого столу під висячою лампою і, низько схиливши свою сиву голову із засмоктаним, зморшкуватим і лагідним обличчям, вишивав червоною заполоччю якусь полотняну вставку — певно, маніжку до української сорочки. Ромашов постукав у шибку. Зегржт здригнувся, відклав роботу набік і підійшов до вікна.

— Це я, Адаме Івановичу. Відчиніть лишень на хвилинку,— сказав Ромашов.

Зегржт виліз на підвіконня і просунув у кватирку свій лисий лоб і ріденьку борідку, що ніби з'їхала на один бік.

— Це ви, підпоручику Ромашов? А що таке?

— Назанський дома?

— Дома, дома. Де ж йому бути? Ох, Господи,— борода Зегржта затряслася у кватирці,— морочить мені голову ваш Назанський. Другий місяць посилаю йому обіди, а він усе тільки обіцяє заплатити. Коли він переїздив, я його дуже просив, щоб уникнути непорозумінь...

— Так, так, так... це... справді...— перебив неухважно Ромашов.— А скажіть, у якому він стані? Можна його бачити?

— Гадаю, що можна... Ходить усе по кімнаті,— Зегржт на секунду прислухався.— Ось і тепер ходить. Ви розумієте, я йому ясно говорив: щоб уникнути непорозумінь, домовимося, щоб плата...

— Пробачте, Адаме Івановичу, я зараз,— перебив його Ромашов.— Якщо дозволите, я зайду іншим разом. Дуже спішна справа...

Він пройшов далі й завернув за ріг. У глибині палісадника, у Назанського, світилося. Одне з вікон було розчинене навстіж. Сам Назанський, без сюртука, у спідній сорочці, розстебнутій біля коміра, ходив швидкими кроками туди й сюди по кімнаті; його біла постать і золотоволоса голова то миготіли в просвітах вікон, то зникали за простінками. Ромашов переліз через паркан палісадника й гукнув його.

— Хто це? — спокійно, неначе він чекав, що його покличуть, спитав Назанський, висунувшись назовні через підвіконня.— А, це ви, Георгію Олексійовичу? Підождіть: у двері вам буде далеко й темно йти. Лізьте у вікно. Давайте вашу руку.

Кімната Назанського була ще убогіша, ніж у Ромашова. Під стіною, біля вікна, стояло вузьке, низьке, геть усе ввігнуте дугою ліжко, таке

плоске, тоненьке, ніби на його залізцях лежала сама тільки рожева пікейна ковдра; біля другої стіни — простий непофарбований стіл і дві неокіровані табуретки. В одному кутку кімнати була міцно припасована, на зразок кіота, вузенька дерев'яна шапка. В ногах ліжка стояв шкіряний рудий чемодан, весь обліплений залізничними папірцями. Крім цих речей, у кімнаті не було більше нічого, тільки лампа на столі.

— Здрастуйте, мій дорогий,— сказав Назанський, міцно потискуючи і струшуючи руку Ромашова й дивлячись йому прямо в вічі задумливими прекрасними блакитними очима.— Сідайте отут, на ліжку. Ви чули, що я подав рапорт про хворобу?

— Чув. Мені щойно сказав про це Ніколаєв.

Знову пригадалися Ромашову жажливі слова денщика Степана, і обличчя його болісно скривилося.

— А! Ви були в Ніколаєвих? — раптом жваво і з явною цікавістю спитав Назанський.— Ви часто буваєте в них?

Якийсь невиразний інстинкт обережності, викликаний незвичайним тоном цього запитання, примусив Ромашова збрехати, і він відповів байдуже:

— Ні, зовсім не часто. Так, випадково зайшов.

Назанський ходив туди й сюди по кімнаті, а тоді враз зупинився біля шапки і відчинив її. Там на полиці стояв графин з горілкою і лежало яблуко, порізане акуратними тоненькими скибочками. Стоячи спиною до гостя, він квапливо налив собі чарку і випив. Ромашов бачив, як конвульсивно здригнулася його спина під тонкою полотняною сорочкою.

— Може, хочете? — запропонував Назанський, показуючи на шапку.— Закуска бідна, та, якщо голодні, можна підживитися яечнею. Можна подіяти на Адама, ветхого чоловіка.

— Дякую. Я потім.

Назанський пройшовся по кімнаті, засунувши руки в кишені. Зробивши два тури, він заговорив, немовби продовжуючи щойно перервану розмову:

— Отож. Ходжу я оце та все думаю. І, знаєте, Ромашов, я щасливий. У полку завтра всі скажуть, що в мене запій. Та що ж, це, мабуть, і правда, тільки це не зовсім так. Я тепер щасливий, а зовсім не хворий і не страждаю. Звичайно, мій розум і моя воля сковані. Я зливаюсь тоді з голодниками, полохливими людьми і буваю вульгарний, осоружний сам собі, розважливий і розсудливий. Я ненавиджу, приміром, військову службу. Чого я служу? Та чорт його зна чого! Тому що мені змалку торочили й тепер усі кругом запевняють, що найголовніше в житті — це служити, бути ситим і добре одягненим. А філософія, кажуть вони, то нісенітниця, вона добра для того, кому нема чого робити, кому матуся лишила спадщину. І от я роблю те, до чого в мене зовсім не лежить душа, виконую з тваринного жаху перед життям накази, які мені здаються часом жорстокими, а часом безглуздими. Мое існування одноманітне, як паркан, і сіре, як солдатське сукно. Я не смію замислитись — не кажу вже про те, щоб мір-

кувати вголос,— про кохання, про красу, про моє ставлення до людства, про природу, про рівність і щастя людей, про поезію, про бога. Вони сміються: ха-ха-ха, це все філософія!.. Смішно і дико, і недозволено офіцерові армійської піхоти думати про високі матерії. Це філософія, чорт забирай, отже нісенітниця, марна й безглузда балаканина.

— Але ж це — головне в житті,— замислено промовив Ромашов.

— І от настає для мене цей час, який вони називають таким жорстким іменем,— провадив далі, не слухаючи його, Назанський. Він увесь час ходив сюди й туди і часом перекожливо жестикулював, звертаючись, проте, не до Ромашова, а до двох протилежних кутків, до яких по черзі доходив.— Це час моєї свободи, Ромашов, свободи духу, волі і розуму! Я живу тоді, можливо, дивним, але глибоким, чудовим внутрішнім життям. Таким повним життям! Усе, що я бачив, про що читав або чув,— усе оживає в мені, все набуває напрочуд яскравого освітлення і глибокого, безмежного змісту. Тоді пам'ять моя — наче музей рідкісних відкриттів. Розумієте — я Ротшільд! Беру перше, що попадеться мені, і думаю про нього довго, схвильовано, з насолодою. Про людей, про зустрічі, про характери, про книги, про жінок — ах, особливо про жінок і про жіноче кохання!.. Інколи я думаю про великих людей, які давно вже померли, про мучеників науки, про мудреців і героїв і про їхні незвичайні слова. Я не вірю в бога, Ромашов, але іноді я думаю про святих угодників, подвижників і страстотерпців і воскрешаю в пам'яті канони і зворушливі акафісти. Я ж, дорогий мій, у бурсі вчився і пам'ять у мене дивовижна. Думаю я про все це і, трапляється, іноді так раптом гостро відчую чужу радість, або чужу скорботу, чи безсмертну красу якогось вчинку, що ходжу отак один... і плачу — пристрасно, палко плачу...

Ромашов потихеньку встав з ліжка і сів з ногами на розчинене вікно, так що його спина і підшви упиралися в протилежні лутки. Звідси, з освітленої кімнати, ніч здавалася ще темнішою, ще глибшою, ще таємничішою. Теплий, поривчастий, але беззвучний вітер ворухив унизу, під вікном, чорне листя якихось низеньких кущів. І в цьому м'якому повітрі, сповненому дивних весняних ароматів, у цій тиші, темряві, в цих перебільшено яскравих і немовби теплих зорях — відчувалося таємниче й пристрасне шумування, вгадувалася жага материнства і буйна чутливість землі, рослин, дерев — цілого світу.

А Назанський усе ходив по кімнаті і говорив, не дивлячись на Ромашова, наче звертався до стін і до кутків кімнати:

— Думка в ці хвилини біжить так примхливо, так барвисто і так несподівано. Розум стає гострий і яскравий, уява — наче потік! Усі речі й люди, що їх я викликаю, стоять переді мною так рельєфно і так напрочуд ясно, ніби я бачу їх у камер-обскурі. Я знаю, я знаю, дорогий мій, що це загострення почуттів, усе це духовне осяяння — на жаль! — не що інше, як фізіологічний вплив алкоголю на нервову систему. Спочатку, коли я вперше відчув це чудове піднесення внутрішнього життя, я думав, що це

і є натхнення. Але ні: в ньому немає нічого творчого, немає навіть нічого тривкого. Це просто хворобливий процес. Це просто раптові припливи, які з кожним разом дедалі більше роз'їдають дно. Отак-то. А втім, це божевілля дає мені насолоду, і... геть до бісового батька рятівну обачність і разом з нею — до бісового батька дурнячу надію прожити до ста десяти років і потрапити на газетні шпальти, як рідкісний зразок довговічності... Я щасливий — і край!

Назанський знову підійшов до шафки й, випивши, акуратно причинив дверцята. Ромашов ліниво, майже несвідомо встав і зробив те саме.

— Про що ж ви думали перед тим, як я прийшов, Василю Ніловичу? — спитав він, знову сідаючи на підвіконня.

Але Назанський майже не чув його запитання.

— Яка, скажімо, насолода мріяти про жінок! — вигукнув він, дійшовши до далекого кутка і звертаючись до того кутка з широким, переконливим жестом. — Ні, не цинічно думати. Навіщо? Ніколи не треба робити людину, навіть у думках, співучасником зла, а тим більше бруду. Я думаю часто про нижніх, чистих, витончених жінок, про їхні світлі сльози і чарівні усмішки, думаю про молодих, цнотливих матерів, про коханок, що йдуть заради кохання на смерть, про прекрасних, невинних і гордих дівчат з білосніжною душею, які знають усе й нічого не бояться. Таких жінок немає. А втім, я помиляюсь. Напевне, Ромашов, такі жінки є, але ми з вами ніколи їх не побачимо. Ви ще, може, побачите, а я — ні.

Він стояв тепер перед Ромашовим і дивився йому прямо в обличчя, але з мрійливого виразу його очей і з неясної усмішки, що блукала навколо його уст, видно було, що він не бачить свого співрозмовника. Ніколи ще обличчя Назанського, навіть у його найкращі, тверезі хвилини, не здавалося Ромашову таким вродливим і привабливим. Золоте волосся спадало великими важкими локонами навколо його високого, чистого чола, густа, чотирикутної форми, руда невеличка борідка лежала правильними хвилями, наче нагофрована, і вся його масивна й гарна голова, з оголеною шиєю благородного обрису, була схожа на голову одного з тих грецьких героїв чи мудреців, чудові бюсти яких Ромашов бачив десь на гравюрах. Ясні, трохи вологі блакитні очі дивилися жваво, розумно й лагідно. Навіть колір цього вродливого правильного обличчя вражав своїм рівним, ніжним, рожевим тоном, і тільки дуже досвідчений погляд розпізнав би в цій немовби справжній свіжості певну брезклість рис — наслідок алкогольного запалення крові.

— Кохання! До жінки! Яка безодня таємниці! Яка насолода і яке гостре, солодке страждання! — раптом захоплено вигукнув Назанський.

Він схвильовано схопив себе руками за волосся і знову метнувся в куток, але, дійшовши до нього, зупинився, обернувся обличчям до Ромашова і весело зареготав. Підпоручик з тривогою стежив за ним.

— Пригадалася мені одна смішна історія, — добродушно й просто заговорив Назанський. — Ех, як у мене думки стрибають!.. Сидів я колись у Рязані на станції Ока і ждав пароплава. Ждати доводилося щось,

мабуть, з добу,— це було під час весняної повені,— і я — ви, звичайно, розумієте,— звив собі кубелечко в буфеті. А за буфетом стояла дівчина, десь років вісімнадцяти,— така, знаєте, негарна, з ряботинням, але моторна така, чорноока, з чудесною усмішкою і, зрештою, дуже мила. І було нас тільки троє на станції: вона, я і маленький білявий телеграфіст. А втім, був і її батько, знаєте — така червона, товста, підрядчицька шика, як у старого і лютого меделянського пса. Але батько був ніби за лаштунками. Вийде на дві хвилини за прилавок, і все позіхає, і все чухає під жилетом черево, не може ніяк очей продрати. Потім піде знову спати. А от телеграфістик приходив часто. Пам'ятаю, сперся він на прилавок ліктями й мовчить. І вона мовчить, дивиться у вікно на річку. А то юнак раптом заспіває речитативом:

Лю-бов — що це значить?
Що таке-ее любов?
Неземне чуття гаряче,
Що хвилює нашу кров!

Та й знову замовкне. А через п'ять хвилин вона замутикає: «Любов — що це значить? Що такеє любов?...» Знаєте, така вже банальна мелодійка. Певно, обоє чули її десь в оперетці або з естради... мабуть, навмисне до міста пішки ходили. Отак-то. Поспівають і знову помовчать. А потім вона, ніби ненароком, усе позираючи у віконечко, зирк — і забуде руку на прилавку,— а він візьме її в свої руки і перебирає палець за пальцем. І знову: «Любов — що це значить?..» А надворі — весна, повінь, солодка млість. І так вони цілісіньку добу. Тоді ота «любов» мені досить-таки набридла, а тепер, знаєте, зворушливо згадати. Адже таким способом, вони, мабуть, милувалися одне з одним до мене тижнів зо два, а може, і після мене з місяць. І я тільки згодом відчув, яке то щастя, який промінь світла в їхньому убогому, вузькому-вузькому житті, обмеженому ще більше, аніж наше безглузде життя — о, куди! — в сто разів більше!.. А втім... Стривайте-но, Ромашов. Думки в мене плутаються. До чого це я про телеграфіста?

Назанський знову підійшов до шафки. Але він не пив, а повернувшись спиною до Ромашова, болісно тер чоло й міцно стискував скроні пальцями правої руки. І в цьому нервовому жесті було щось жалюгідне, безсиле, принижене.

— Ви говорили про жіноче кохання — про безодню, про таємницю, про радість,— нагадав Ромашов.

— Еге, кохання! — вигукнув Назанський тріумфуючим голосом. Він швидко випив чарку, одвернувся з палаючими очима від шафки і квапливо витер губи рукавом сорочки.— Кохання! Хто розуміє його? З нього зробили тему для брудних, помийних опереток, для сороміцьких карточок, для масних анекдотів, для препаскудних віршиків. Це ми, офіцери, зробили. Учора в мене був Діц. Він сидів на тому самому місці, де тепер сидите ви. Він бавився своїм золотим пенсне і говорив про жінок. Ромашов, дорогий мій, якби тварини, наприклад, собаки, могли розуміти людську

мову і якби один з них почув учора Діца, їй-богу, він вийшов би з кімнати від сорому. Ви знаєте — Діц хороший чоловік, та й усі хороші, Ромапов: поганих людей нема. Але він соромиться інакше говорити про жінок, соромиться, боячись втратити своє реноме циніка, розпусника і серцеїда. Тут якась усезагальна омана, якесь удаване чоловіче молодечтво, якесь хвастовите презирство до жінки. І все це тому, що для більшості в коханні,— у владанні жінкою, розумієте, в остаточному владанні,— приховане щось брутально-тваринне, щось егоїстичне, лише для себе, щось потаємно-низьке, блудливе і підле — чорт! — я не вмію цього висловити. І саме тому в більшості слідом за владанням настає байдужість, огида, ворожість. Саме тому люди й призначили для кохання ніч, так само як для злодійства і для вбивства... Тут, дорогий мій, природа влаштувала для людей якусь пастку з принадою і зашморгом.

— Це правда,— тихо й печально погодився Ромапов.

— Ні, неправда! — голосно крикнув Назанський.— А я вам кажу — неправда. Природа, як і в усьому, розпорядилася геніально. У тім-то й річ, що для поручика Діца слідом за коханням іде огида й пересит, а для Данте все кохання — краса, чари, весна! Ні, ні, не думайте: я кажу про кохання у найпрямішому, тілесному розумінні. Але воно — для обранців. Ось вам приклад: усі люди мають музикальний слух, але у мільйонів він, як в риби тріски або як у штабс-капітана Васильченка, а один з того мільйона — Бетховен. Так в усьому: в поезії, в мистецтві, в мудрості... І кохання, кажу я вам, має свої вершини, доступні лише одиницям з мільйонів.

Він підійшов до вікна, притулився лобом до різьки стіни поруч з Ромаповим і, замислено дивлячись у теплий морок весняної ночі, заговорив тремтячим, глибоким, зворушливим голосом:

— О, як ми не вміємо цінувати його тонких, невловимих чарів, ми — брутальні, лінівні, непрозорливі. Чи розумієте ви, скільки різноманітного щастя і солодких мук є в неподіленому, безнадійному коханні? Коли я був молодий, я завжди мріяв: закохатися в недосяжну, незвичайну жінку, таку, знаєте, з якою в мене ніколи і нічого не може бути спільного. Закохатися — і все життя, всі думки присвятити їй. Все одно: найнятися поденником, стати лакеєм, кучером — переодягатися, хитрувати, щоб тільки хоч раз на рік випадково побачити її, поцілувати сліди її ніг на сходах, щоб — о, яке безумне блаженство! — раз у житті доторкнутися до її сукні.

— І скінчити божевіллям,— похмуро мовив Ромапов.

— Ох, дорогий мій, хіба не однаково! — палко заперечив Назанський і знову нервово забігав по кімнаті.— Можливо,— хто зна? — вам саме тоді й судилося поринути в блаженне, казкове життя. Ну, хай так, ви збожеволієте від того надзвичайного, неймовірного кохання, а поручик Діц збожеволіє від прогресивного паралічу і від гидких хвороб. Що ж краще? Але подумайте тільки, яке щастя — стояти цілу ніч на другому

боці вулиці, в затінку, і дивитися на вікно коханої жінки. Ось освітілося воно зсередини, на занавісці рухається тінь. Чи то не вона? Що вона робить? Про що думає? Згасло світло. Спи спокійно, радість моя, спи, кохана моя!.. І день уже повен — це перемога! Дні, місяці, роки докладати всіх сил винахідливості й наполегливості, і ось — велике, неймовірне щастя: у тебе в руках її хусточка, обгортка з цукерки, загублена афіша. Вона нічого не знає про тебе, ніколи не почує про тебе, очі її ковзнуть по тобі, не побачивши, але ти тут, біля неї, завжди палко кохаєш її, завжди ладний віддати за неї, — ні, навіть за неї, — за її каприз, за її чоловіка, за коханця, за її улюблену собачку — віддати і життя, і честь, і все, що тільки можна віддати! Ромашов, таких радощів не знають красені і серцеїди.

— О, як це правдиво! Яке чудове все, що ви кажете! — вигукнув схвилюваний Ромашов. Він уже давно встав з підвіконня і так само, як і Назанський, ходив по вузькій, довгій кімнаті, цохвилини стикаючись з ним і зупиняючись. — Які думки приходять вам у голову! Я вам розкажу про себе. Я був закоханий в одну... жінку. Це було не тут, не тут... ще в Москві... я був... юнкером. Але вона не знала про це. І я відчував невимовну насолоду — сидіти біля неї і, коли вона щось плела, взяти нитку й помаленьку тягти до себе. От і все. Вона не помічала цього, зовсім не помічала, а в мене від щастя паморочилося в голові.

— Так, так, я розумію, — кивав головою Назанський, весело і ласкаво всміхаючись. — Я розумію вас. Це — ніби дріт, ніби електричний струм? Правда? Якесь тонке, ніжне єднання? Ох, дорогий мій, життя таке прекрасне!..

Назанський замовк, зворушений своїми думками, і його блакитні очі, наповнившись слізьми, заблищали. Ромашова теж охопив якийсь невиразний, елегійний жаль і трохи істеричне розчулення. Ці почуття стосувалися однаково і Назанського, і його самого.

— Василю Ниловичу, я дивуюся вам, — сказав він, узявши Назанського за обидві руки і міцно стискаючи їх. — Ви — така талановита, чуйна, широка людина, і ось... ніби навмисне губите себе. О ні, ні, я не смію читати вам банальної моралі... Я сам... Але що, коли б ви зустріли в своєму житті жінку, яка зуміла б вас оцінити і була б гідна вас. Я часто про це думаю!..

Назанський зупинився і довго дивився в одчинене вікно.

— Жінка... — промовив він задумливо. — Так! Я вам розкажу! — вигукнув він раптом рішуче. — Я зустрівся один-єдиний раз у житті з чудовою, надзвичайною жінкою. З дівчиною... Але знаєте, як це у Гейне: «Вона була гідна кохання, і він кохав її, але він був не гідний кохання, і вона не кохала його». Вона розлюбила мене за те, що я п'ю... а втім, я не знаю, може, я й п'ю через те, що вона мене розлюбила. Вона... її тут теж нема... це було давно. Адже ви знаєте, я прослужив спочатку три роки, потім був чотири роки в запасі, а потім, три роки тому, знову вступив до полку. Між нами не було роману. Всього десять-п'ятнадцять зустрічей,

п'ять-шість інтимних розмов. Але чи думали ви коли-небудь про непереборну, чарівну, владу минулого? Так ось, у цих безневинних дрібницях — усе моє багатство. Я кохаю її й досі. Почекайте, Ромашов... Ви гідні цього. Я вам прочитаю її єдиного листа — першого й останнього, що вона мені написала.

Він сів навпочіпки перед чемоданом і почав повільно перегортати в ньому якісь папери. Водночас він говорив далі:

— Мабуть, вона ніколи й нікого не любила, крім себе. В ній страшенно багато владолюбства, якась зла і горда сила. І разом з тим — вона така добра, жіночна, безмежно мила. Немовби в ній дві людини: одна — з сухим, егоїстичним розумом, друга — з ніжним і пристрасним серцем. Ось він, читайте, Ромашов. Що зверху — то зайве. — Назанський загнув кілька рядків згори. — Ось звідси. Читайте.

Щось, здавалося, стороннє вдарило Ромашову в голову, і вся кімната гойднулася перед його очима. Листа було написано крупним, нерівним, тонким почерком, який міг належати тільки Олександрі Петрівні, — такий він був своєрідний, неправильний і чарівний. Ромашов, котрий часто одержував від неї записки із запрошеннями на обід і на партію вінта, міг би впізнати цей почерк серед тисячі різних листів.

«...і гірко, і тяжко вимовити його, — читав він з-під руки Назанського. — Але ви самі зробили все, щоб призвести наше знайомство до такого сумного кінця. Понад усе в житті я соромлюсь брехні, яка завжди йде від боязливості й від слабкості, і тому не буду перед вами прикидатися. Я кохала вас і досі ще кохаю, і знаю, що я не скоро і не легко позбудуся цього почуття. Та зрештою я все-таки здолаю його. Що було б, якби я вчинила інакше? У мене, правда, вистачило б сил і самозречення бути поводитрем, нянькою, сестрою-жалібницею коло безвольної людини, що опустилася, морально розкладається, але я ненавиджу почуття жалю й постійного принизливого всепрощення і не хочу, щоб ви їх у мене викликали. Я не хочу, щоб ви жилися милостинею співчуття й собачої відданості. А іншим ви бути не можете, незважаючи на ваш розум і прекрасну душу. Скажіть чесно, щиро, не можете ж? Ой дорогий Василю Ниловичу, якби ви могли! Якби! До вас лине все моє серце, всі мої бажання, я кохаю вас. Але ви самі не захотіли мене. Адже для коханої людини можна перевернути весь світ, а я просила у вас так небагато. Ви не можете?»

Прощайте. Подумки цілую вас у чоло... як покійника, бо ви вмерли для мене. Раджу цього листа знищити. Не тому, щоб я чогось боялась, а тому, що згодом він буде для вас джерелом журби і болісних спогадів. Ще раз повторюю...»

— Далі вам не цікаво, — сказав Назанський, забираючи з рук у Ромашова листа. — Це був її єдиний лист до мене.

— Що ж було потім? — через силу спитав Ромашов.

— Потім? Потім ми не бачились більше. Вона... вона поїхала кудись і, здається, вийшла заміж за... якогось інженера. Це друкотрадне.

— І ви ніколи не буваєте в Олександрі Петрівни?

Ці слова Ромашов сказав зовсім пошепки, але обидва офіцери здригнулися від них і довго не могли одірвати очей один від одного. За ці кілька секунд між ними наче розсунулись усі перепони людських хитрощів, прикидання і непроникності, і вони вільно читали в душах один у одного. Вони одразу збагнули сотню речей, що їх досі приховували в собі, і вся їхня сьогоднішня розмова набула раптом якогось особливого, глибокого, ніби трагічного змісту.

— Як? І ви — теж? — тихо, з виразом нестямного страху в очах, промовив нарешті Назанський.

Але він ураз опам'ятався і з вимушеним сміхом вигукнув:

— Тьху, яке непорозуміння! Ми з вами зовсім одхилилися від теми. Листа, якого я вам показав, написано сто років тому, і ця жінка живе тепер десь далеко, здається, в Закавказзі... Отже, на чому ми зупинилися?

— Мені час додому, Василю Ниловичу. Пізно, — сказав Ромашов, підводячись.

Назанський не затримував його. Попрощалися вони не холодно і не сухо, але немовби соромлячись один одного. Ромашов тепер ще більше був певний, що листа писала Шурочка. Ідучи додому, він весь час думав про того листа і сам не міг зрозуміти, які почуття він у ньому викликав. Тут була і ревнива заздрість до Назанського — ревності до минулого, і якийсь тріумфуючий злий жаль до Ніколаєва, але водночас була і якась нова надія — невиразна, туманна, але солодка й принадна. Немовби той лист і йому давав до рук якусь таємну, незриму нитку, що вела в майбутнє.

Вітер вщух.

Ніч була сповнена глибокої тиші, і темрява її здавалася оксамитною і теплою. Але таємне творче життя відчувалося в безсонному повітрі, у спокої невидимих дерев, у запаху землі. Ромашов простував і не бачив дороги, і все йому здавалося, що от-от хтось могутній, владний і ласкавий дихне йому в обличчя палким подихом. І був у нього в душі ревний сум за його колишніми, дитячими, такими яскравими й безповоротними веснами, була тиха, беззлобна заздрість до свого чистого, ніжнього минулого...

Прийшовши додому, він застав другу записку від Раїси Олександрівни Петерсон. Вона безглуздим і пишномовним стилем писала про підступний обман, про те, що вона все розуміє, і про всі жахи помсти, на які здатне розбите жіноче серце.

«Я знаю, що мені тепер робити! — говорилося в листі. — Якщо тільки я не помру на сухоти від вашої підлої поведінки, то, повірте, я жорстоко віддячу вам. Можливо, ви думаєте, що ніхто не знає, де ви буваєте щовечора? Сліпак! І стіни мають вуха. Я знаю про кожен ваш крок. Та, однаково, з вашою зовнішністю і красномовністю ви там нічого не доб'єтесь,

крім того, що N вас викине за двері, як цуценя. А зі мною раджу вам бути обережнішим. Я не з тих жінок, які прощають заподіяні їм образи.

Кинджалом володїть я вмїю,
Майже з Кавказу родом я!!!

Колись вапа, тепер нічия
Раїса.

Р. S. Неодмінно будьте в ту суботу в зібранні. Нам треба поговорити. Я вам залишу 3-ю кадрий, але тепер вже не за значенням.

Р. П.»

Дурїстю, вульгарністю, провінціальним болотом і злими плїтками повїяло на Ромашова від цього безграмотного й безглузлого листа. Здалося йому, що й сам він з нїг до голови забрьоханий важезною, незмивною грязюкою, яку на нього наклав цей роман з нелюбою жінкою,— роман, що тривав майже пївроку. Він лїг у постїль, пригнїчений, нїби розчавлений усїм сьогоднїшнім днем, і, вже засинаючи, подумав про себе словами, якї він чув увечерї від Назанського:

«Його думки були сїрі, як солдатське сукно».

Він заснув швидко, важким сном. І, як це завжди з ним бувало останнім часом пїсля великих прикроцїв, він побачив себе увї снї хлопчиком. Не було бруду, нудьги, одноманїтності життя, в тїлі відчувалася бадьорїсть, душа була ясна і чиста, і в нїй буяла несвідома радїсть. І весь свїт був ясний і чистий, а посеред нього — любї, знайомї вулицї Москви виблискували тим чудовим сїявом, яке можна бачити тїльки увї снї. Але десь на краю того радїсного свїту, далеко на обрїї, лишалася темна, лиховїсна пляма: там причаїлося сїреньке, похмуре мїстечко з важкою і нудною службою, з ротними школами, з пияцтвом у зібраннї, з тягарем і огидними любовними зносінами, з тугою й самотнїстю. Все життя дзвенїло й випромїнювало радїсть, але темна, ворожа пляма потай, наче чорний привид, чатувала на Ромашова і ждала своєї черги. І тїльки маленький Ромашов — чистий, безтурботний, невинний — ревно плакав за своїм старшим двїйником, що відходив, нїби розпливався в цїй лиховїсній пїтьмі.

Серед ночї він прокинувся і помітив, що його подушка вогка від слїз. Він не мїг одразу стримати їх, і вони ще довго збїгали по його щоках теплими, мокрими, швидкими струминками.

VI

За винятком небагатьох честолубцїв і кар'єристїв, усї офїцери відбували службу як примусову, неприємну, остогидлу панщину, знемагаючи від неї і не люблячи її. Молодшї офїцери, наче тї школярї, спїзнювались на заняття і нишком тїкали з них, коли знали, що їм за це не влетить. Ротнї командири, здебїльшого люди багатосїмейнї, обтяженї домашнїми

чварами і романами своїх дружин, пригнічені немилосердними злиднями й життям понад кошти, крєктали під тягарем надмірних витрат і векселів. Вони ставили латку на латці, хапаючи гроші в одному місці, щоб заткнути борг в іншому; багато які з них наважувались — і найчастіше за наполяганням своїх дружин — погріти руки грошима з ротних сум або з платні, що належала солдатам за вільні роботи; деякі місяцями і навіть роками затримували грошові солдатські листи, що їх вони, за правилами, повинні були розпечатувати. Деякі тільки й жили, що з вінта, штоса і ландскнехта: дехто грав нечесно, — про це знали, але дивились на це крізь пальці. При цьому всі дуже пиячили як у зібранні, так і в гостях один у одного, а інші, як Слива, — на самоті.

Отже, офіцерам навіть ніколи було серйозно ставитись до своїх обов'язків. Звичайно весь внутрішній механізм роти приводив у рух і регулював фельдфебель; він відповідав і за всі канцелярські звіти й тримав ротного командира непомітно, але міцно, в своїх жилавих, вельми досвідчених руках. На службу ротні ходили з такою ж огидою, як і субалтерн-офіцери, і «підтягували фендриків» тільки для того, щоб зберегти престиж, а ще рідше з владолюбного самодурства.

Батальйонні командири нічогосінько не робили, а надто взимку. Є в армії два такі проміжні звання — батальйонного і бригадного командирів: начальники ці завжди перебувають у дуже невизначеному й бездіяльному стані. Влітку їм усе-таки доводилось провадити батальйонне навчання, брати участь у полкових і дивізійних заняттях і зазнавати труднощів маневрів. А на дозвіллі вони сиділи в зібранні, уважно читали «Инвалида» і сперечалися про порядок надання чинів, грали в карти, охоче дозволяли молодшим офіцерам частувати себе, влаштовували у себе вдома вечірки і старалися віддавати своїх численних дочок заміж.

Проте перед великими оглядами всі без винятку підтягувалися й тягли один одного. Тоді вже не знали відпочинку, надолужуючи зайвими годинами занять і напруженою, хоч і безладною енергією те, що було прогаяне. На сили солдатів не зважали, доводячи людей до виснаження. Ротні жорстоко зрізували й накидалися на молодших офіцерів, молодші офіцери лихословили неприродно невміло й бридко, унтер-офіцери, захриплі від лайки, нещадно били солдатів. А втім, били й не тільки унтер-офіцери.

То був для них найгарячіший час, і про недільний відпочинок із зайвими годинами сну мріяв, як про райське блаженство, весь полк, від командира до найзатурканішого, обшарпаного й замуззаного денщика.

Цієї весни в полку посилено готувалися до травневого параду. Стало напевно відомо, що огляд робитиме командир корпусу, вимогливий бойовий генерал, відомий у світовій военній літературі своїми записками про війну карлістів та про франко-пруську кампанію 1870 року, в яких він брав участь як волонтер. Ще ширшу популярність мали його накази, написані в лапідарному суворовському стилі. Підлеглих, які в чомусь завинили, він шпетив у тих наказах з властивим йому дошкульним і грубим

сарказмом, якого офіцери боялись більш від будь-яких дисциплінарних покарань. Тому в ротах тривала, ось уже два тижні, кваплива, гарячкова робота, і неділі з однаковим нетерпінням чекали як потомлені офіцери, так і засмикані, очманілі солдати.

Та для Ромашова, через арешт, пропала вся принадність цього со-лодкого відпочинку. Прокинувся він дуже рано і, хоч як старався, не міг потім заснути. Він мляво одягався, з огидою пив чай і навіть раз за щось грубо гримнув на Гайнана, котрий, як і завжди, був веселий, моторний і незграбний, як молоде щеня.

У сірій розстебнутій тужурці Ромашов швидко ходив по своїй малесенькій кімнаті, зачіпаючи ногами за ніжки ліжка, а ліктями — за хистку запилену етажерку. Вперше за півтора року — і то завдяки нещасній випадковій обставині — він лишився наодинці сам з собою. Раніш цього заважали служба, чергування, вечори в зібранні, картярська гра, залицання до Петерсон, вечори у Ніколаєвих. Іноді, якщо й траплялася вільна, нічим не заповнена година, то Ромашов, знемагаючи від нудьги і неробства, неначе боячись самого себе, мерщій біг до клубу, чи до знайомих, або просто на вулицю і там зустрічав кого-небудь з нежонатих товаришів, що завжди кінчалось пиятикою. А тепер він з тугою думав, що попереду — цілий день самотності, і в голову йому лізли все такі чудні, недоладні й непотрібні думки.

У місті задзвонили до пізньої обідні. Кризь подвійні, ще не виїняті рами до Ромашова долинали, ніби народжуючись один з одного, тремтливі, по-весняному чарівно-сумні звуки благовісту. Одразу ж за вікном починався садок, де густо росли черешні, всі білі від цвіту, круглі й кучеряві, ніби отара сніжно-білих овець, ніби юрма дівчаток у білих платтячках. Між ними тут і там височіли стрункі прямі тополі, з гілками, молитовно піднесеними вгору, до неба, і широко розкидали своє могутнє крислате верховіття старі каштани; дерева були ще безлисті й чорніли голим гіллям, але вже починали, ледь помітно для ока, жовтіти першою пухнастою, радісною зеленню. Ранок випав ясний, яскравий, вогкий. Деревя злегка ворухились і поволі похитувалися. Відчувалося, що між ними бродить лагідний прохолодний вітерець, бавиться, пустує і, нахильючи віти донизу, цілує їх.

З вікна праворуч було видно кризь ворота частину грязької чорної вулиці, з чиймсь парканом по той бік. Попід тим парканом, обережно ступаючи ногами на сухі місця, повільно проходили люди. «У них цілий день ще попереду, — думав Ромашов, заздрісно стежачи за ними очима, — тим-то вони й не квапляться. Цілий вільний день!»

І йому раптом нестерпно, жагуче, до сліз захотілося зараз же одягтися й піти з кімнати. Його потягло не в зібрання, як завжди, а просто на вулицю, на повітря. Він неначе не знав раніше ціни волі і тепер сам дивувався з того, як багато щастя може бути в простій можливості йти, куди

хочеш, повернути в перший-ліпший завулок, вийти на майдан, зайти до церкви і робити це, не боячись, не думаючи про наслідки. Ця можливість раптом здалася йому якимсь величезним святом душі.

І водночас пригадалося йому, як у ранньому дитинстві, ще перед корпусом, мати карала його тим, що прив'язувала тоненькою ниткою за ногу до ліжка, а сама йшла кудись. І маленький Ромашов сидів покійно цілими годинами. Іншим разом він ні на мить не задумався б над тим, щоб утекти з дому на цілий день, хоча б для цього довелося спускатись ринвою з вікна другого поверху. Він часто, вислизнувши саме так, опинявся на другому кінці Москви, ув'язавшись за військовою музикою чи за похороном; він відважно крав у матері цукор, варення і цигарки для старших товаришів, але нитка! — нитка діяла на нього дивно, ніби гіпнотизуючи. Він навіть боявся натягувати її трохи сильніше, щоб вона, бува, не луснула. То був не страх перед карою і, звичайно, не совісність і не каєття, а саме гіпноз, щось подібне до забобонного страху перед могутніми й незбагненними вчинками дорослих, щось подібне до шанобливого жаху дикуну перед магічним кружалом шамана.

«І ось я тепер сиджу, мов школяр, мов хлопчик, прив'язаний за ногу,— думав Ромашов, никаючи по кімнаті.— Двері відчинені, мені хочеться йти, куди хочу, робити, що хочу, говорити, сміятись,— а я сиджу на нитці. Це я сиджу. Я. Адже це — Я. Але ж це тільки він вирішив, що я мушу сидіти. Я не давав своєї згоди».

— Я! — Ромашов зупинився посеред кімнати і, з розставленими нарізно ногами, похнюпивши голову, глибоко задумався.— Я! Я! Я! — раптом вигукнув він голосно, здивовано, наче вперше збагнувши це коротке слово.— Хто ж це стоїть тут і дивиться вниз, на чорну шпарину в підлозі? Це — Я. О, як дивно!.. Я-а,— промовив він протягло, вникаючи всією свідомістю в цей звук.

Він мимохит і ніяково всміхнувся, але одразу ж нахмурився й зблід від напруження думки. Таке з ним траплялося нерідко за останні п'ять-шість років, як це буває майже з усіма молодими людьми в період формування душі. Звичайна істина, приказка, загальновідомий вислів, зміст якого він давно вже механічно знав, нараз, завдяки якомусь раптовому внутрішньому осяянню, набували глибокого філософського значення, і тоді йому здавалося, що він уперше їх чує, майже сам відкрив їх. Він навіть пам'ятав, як це було з ним уперше. В корпусі, на уроці закону божого, священик тлумачив притчу про робітників, що переносили каміння. Один носив спочатку дрібне каміння, а потім узявся до важкого і останніх каменів уже не міг дотягти, а другий зробив навпаки і спокійно закінчив свою роботу. Для Ромашова раптом відразу розкрилася вся глибина практичної мудрості, прихованої в цій нехитрій притчі, яку він знав і розумів, відтоді як навчився читати. Те саме трапилося незабаром з відомою приказкою: «Сім разів одмір — один раз одріж». У якусь щасливу, проникливу мить він зрозумів у ній усе: розсудливість, далекоглядність,

обережну ошадливість, розрахунок. Величезний життєвий досвід укладався в цих п'яти-шести словах. Так і тепер його раптом приголомшило і вразило несподівано яскраве усвідомлення своєї індивідуальності...

«Я — це всередині, — думав Ромашов, — а все інше — це стороннє, це — не Я. Ось ця кімната, вулиця, дерева, небо, полковий командир, поручик Андрусевич, служба, прапор, солдати, — все це не Я. Ні, ні, це не Я. Ось мої руки і ноги, — Ромашов здивовано поглянув на свої руки, піднісши їх близько до обличчя і ніби вперше розглядаючи їх, — ні, це все — не Я. А ось вщипну себе за руку... еге, ось так... це Я. Я бачу руку, піднімаю її вгору — це Я. Те, що я тепер думаю, — це теж Я. І якщо я захочу піти звідси, — це Я. І ось я зупинився — це Я.

О, як це дивно, як просто і як надзвичайно. Можливо, у всіх є це Я? А може, не у всіх? Може, ні в кого, крім мене? А що — коли є? Ось — стоять переді мною сто солдатів, я кричу їм: «Очі право-руч!» — і сто чоловік, з яких у кожного є своє Я і які в мені бачать щось чуже, стороннє, не Я, — вони всі одразу повертають голови праворуч. Але я не відрізняю їх одного від одного, вони — маса. А для полковника Шульговича, може, і я, і Веткін, і Лбов, і всі поручики і капітани так само зливаються в одну особу, і ми йому так само чужі, і він не відрізняє нас одного від одного?»

Грюкнули двері, і до кімнати вскочив Гайнан. Переступаючи з ноги на ногу і поводзячи плечима, ніби пританцьовуючи, він крикнув:

— Ваша благородія. Буфетник більше не даєє цигарків. Кажє, поручик Скрябін не велів тобі в борг давати.

— От чорт! — вирвалося в Ромашова. — Ну, йди, іди собі... Як же я буду без цигарок?.. Ну, все одно, можеш іти, Гайнane.

«Про що я зараз думав? — спитав самого себе Ромашов, липшившись на самоті. Він згубив нитку думок і, з незвички думати послідовно, не міг зразу віднайти її. — Про що я зараз думав? Про щось важливе й потрібне... Стривай: треба повернутися назад... Сиджу під арештом... по вулиці ходять люди... в дитинстві мама прив'язувала... Мене прив'язувала... Так, так... У солдата теж — Я... Полковник Шульгович... Згадав... Ну, тепер далі, далі...

Я сиджу в кімнаті... Не замкнений. Хочу і не смію вийти з неї. Чому не смію? Вчинив я якийсь злочин? Украв? Убив когось? Ні; говорячи з іншою, сторонньою мені людиною, я не тримав ноги вкупі і щось сказав. Може, я повинен був тримати ноги вкупі? Чому? Невже це — важливо? Невже це — головне в житті? Ось промине ще двадцять-тридцять років — одна мить в тому часі, який був до мене і буде після мене. Одна мить! Мое Я згасне, мов лампа, в якій прикрутили гніт. Та лампу засвітять знову, і знову, і знову, а Мене вже не буде. І не буде ні цієї кімнати, ні неба, ні полку, ні всього війська, ні зірок, ні земної кулі, ні моїх рук і ніг... Тому що не буде Мене...

Атож, атож... це так... Ну, добре... стривай... треба поступово... ну, далі... Мене не буде. Було темно, хтось засвітив мое життя, і зараз же по-

гасив його, і знову стало темно назавжди, на віки вічні... Що ж я робив у цю коротеньку мить? Я тримав руки по швах і каблуки вкупі, тягнув носок униз, маршируючи, кричав щосили: «На плече!» — лаявся і злостився, бо приклад був «недовернутий на себе», тремтів перед сотнями людей... Заради чого? Ці примари, які помруть разом з моїм Я, примушували мене робити сотні непотрібних мені і неприємних речей, і за це ображали і зневажали Мене. Мене!!! Чому ж моє Я корилося примарам?»

Ромашов сів до столу, сперся на нього і стиснув голову руками. Він насилу стримував ці не звичні для нього думки, що розбігалися навсібіч:

«Гм... а ти забув? Вітчизна? Колиска? Прах батьків? Олтарі?.. А воїнська честь і дисципліна? Хто захищатиме твою батьківщину, коли в неї вторгнуться іноземні вороги?.. Так, але я помру і не буде більше ні батьківщини, ні честі. Вони живуть, поки живе моя свідомість. Та коли зникне батьківщина, і честь, і мундир, і всі гучні слова, — моє Я залишиться недоторканим. Отже, все-таки моє Я важливіше за всі ці уявлення про обов'язок, про честь, про любов? Ось я служу... А що, коли моє Я скаже: не хочу! Ні — не моє Я, а більше... весь мільйон Я, що становлять армію, ні — ще більше — всі Я, що населяють земну кулю, раптом скажуть: «Не хочу!» І зразу війна стане неможливою, і вже ніколи не буде цих «ряди здвоїти!» і «півоберту праворуч!» — бо в них не буде потреби. Так, так, так! Це правильно, це правильно! — закричав усередині Ромашова якийсь тріумфуючий голос — Уся ця військова доблесть, і дисципліна, і чиношанування, і честь мундира, і вся воєнна наука, — все базується тільки на тому, що людство не хоче, або не вмє, або не сміє сказати «не хочу!».

Що ж таке вся ця хитромудра споруда військового ремесла? Ніщо. Пуф, споруда, що висить у повітрі, побудована навіть не на двох коротких словах «не хочу», а тільки на тому, що цих слів чомусь досі не вимовили люди. Адже моє Я ніколи не скаже: «не хочу їсти, не хочу дихати, не хочу бачити». Але якщо йому запропонують умерти, воно неодмінно, неодмінно скаже «не хочу». Що ж таке тоді війна з її неминучими смертями і все воєнне мистецтво, що вивчає найкращі способи вбивати? Світова помилка? Засліплення?

Ні, ти постривай, підожди... Мабуть, я сам помиляюсь. Не може того бути, щоб я не помилявся, бо це «не хочу» — таке просте, таке природне, що мало б спасти на думку кожному. Ну, гаразд; ну, розберімося. Припустімо, завтра, припустімо, в цю мить це спаде на думку всім: росіянам, німцям, англійцям, японцям... І ось уже немає більше війни, немає офіцерів і солдатів, усі розійшлися по домівках. Що ж буде? Справді, що ж тоді буде? Я знаю, Шульгович мені на це відповідь: «Тоді прийдуть до нас неждано і відберуть у нас землі й будинки, витолочать лани, позабирають наших жінок і сестер». А бунтівники? Соціалісти? Революціонери?.. Таж ні, це неправда. Адже все, все людство сказало: не хочу кровопролиття. Хто ж тоді піде зі зброєю і з насильством? Ніхто. Що ж тоді станеться?

Або, може, тоді всі помиряться? Поступляться одне одному? Поділяться? Простягуть? Господи, господи, що ж буде?»

Ромашов не помітив, захоплений своїми думками, як Гайнан тихо підійшов до нього ззаду і зненацька простягнув через плече руку. Він здригнувся і злегка скрикнув з переляку:

— Чого тобі треба? От чорт!

Гайнан поклав на стіл коричневу паперову пачку.

— Тобі! — сказав він фамільярно й ласкаво, і Ромашов відчув, що він по-дружньому всміхається у нього за спиною. — Тобі цигарки. Кури!

Ромашов глянув на пачку. На ній було надруковано: цигарки «Тру-бач», ціна 3 коп. 20 шт.

— Що це таке? Навіщо? — спитав він здивовано. — Де ти взяв?

— Бачу, тобі цигарків нема. Купив за свій гроші. Кури, буділаска, кури. Нічого. Дарує тобі.

Гайнан зняковів і стрімголов вибіг з кімнати, оглушливо грюкнувши дверима. Підпоручик закурив цигарку. В кімнаті запахло сургучем і паленим пір'ям.

«О любий! — подумав розчулений Ромашов. — Я на нього серджуся, кричу, примушую його вечорами скидати з мене не тільки чоботи, а й шкарпетки і штани. А він ось купив мені цигарок на свої мізерні, останні солдатські копійки. «Кури, буділаска!» За що ж це?..»

Він знову встав і, закривши руки за спину, почав ходити по кімнаті.

«Ось їх сто чоловік у нашій роті. І кожен з них — людина з думками, з почуттями, із своїм особливим характером, з життєвим досвідом, з особистими уподобаннями і антипатіями. Чи знаю я щось про них? Ні — нічого, крім їхніх фізіономій. Ось вони з правого флангу: Солтис, Рябошапка, Веденев, Єгоров, Ящишин... Сірі, одноманітні обличчя. Що я зробив, щоб діткнутися душею до їхніх душ, своїм Я до їхнього Я? Нічого».

Ромашову раптом пригадався один непогожий вечір пізньої осені. Кілька офіцерів, і разом з ними Ромашов, сиділи в зібранні й пили горілку, коли вбіг фельдфебель дев'ятої роти Гуменюк і, засапавшись, крикнув своєму ротному командирові:

— Ваше високоблагородіє, молодих пригнали!..

Так, саме пригнали. Вони стояли на полковому дворі, збившись до купи, під дощем, немов табун зляканих і покірних тварин, дивились недовірливо, спідлоба. Але у всіх у них були свої особливі обличчя. А може, це так здавалося від різного вбрання? «Оцей, напевно, був слюсарем, — думав тоді Ромашов, проходячи мимо і вдивляючись в обличчя, — а цей, мабуть, веселун і мастак грати на гармошці. Цей — грамотний, спритний і шахраюватий, із пшвидким доладним говірком, — чи не був він раніше половим?» І видно було також, що їх справді пригнали, що ще кілька днів тому їх з виттям і голосінням проводжали жінки й діти і що вони самі бадьорились і кріпилися, щоб не заплакати крізь п'яний рекрутський чад...

Але минув рік, і ось вони стоять довгою, мертвою шеренгою — сірі, знеособлені, дерев'яні, — *солдати!* Вони не хотіли йти. *Іхнє Я не хотіло.* Господи, де ж причини цього страшного непорозуміння? Де початок цього вузла? Чи все це — те саме, що відомий експеримент з півнем? Нахилиють півневі голову до стола — він б'ється. А проведуть йому крейдою ризику по дзюбу і потім далі по столу, і він уже думає, що його прив'язали, і сидить, не ворухнувшись, вирячивши очі, пойнятий якимсь надприродним жахом.

Ромашов підійшов до ліжка і впав на нього.

«Що ж мені лишається робити в такому разі? — суворо, майже злісно спитав він самого себе.— Так, що мені робити? Піти зі служби? Але що ти знаєш? Що вмієш робити? Спочатку пансіон, потім кадетський корпус, військове училище, замкнуте офіцерське життя... Чи знав ти свободу? Злидні? Ні, ти жив на всьому готовому, думаючи, як інститутка, що французькі булки ростуть на деревах. Спробуй-но піти. Тебе заклюють, ти зіп'єшся, ти впадеш на першому кроці самостійного життя. Стривай. Хто з офіцерів, про яких ти знаєш, добровільно покинув службу? Та ніхто. Всі вони чіпляються за своє офіцерство, бо вони більш ні на що не здатні, нічого не знають. А якщо й покинуть, то ходять потім у засмальцьованому кашкеті з околичкою: «Ейє ля бонте... благородний російський офіцер... компрене ву...»¹ Ох, що мені робити! Що ж мені робити!..»

— Арештантику, арештантику! — задзвенів під вікном ясний жіночий голос.

Ромашов схопився з ліжка і підбіг до вікна. Надворі стояла Шурочка. Вона, затуляючи очі з боків долонями від світла, близько притулилася усміхненим свіжим обличчям до шибки і говорила співуче:

— Пода-айте бі-ідному арештантикові...

Ромашов хотів був відчинити, але згадав, що подвійних вікон ще не виставлено. Тоді, охоплений раптовим поривом веселої рішучості, він щосили сіпонував раму до себе. Вона подалася і з тріском відчинилася, обсилавши голову Ромашова шматками вапна й сухої замазки. Прохолодне повітря, сповнене ніжного, тонкого й радісного аромату білих квітів, потоком увірвалося до кімнати.

«Отак! Ось як треба шукати виходу!» — закричав у душі в Ромашова веселий, щасливий голос.

— Ромочко! Навіжений! Що ви робите?

Він узяв її простягнуту у вікно маленьку руку в щільній коричневій рукавичці і сміливо поцілував її спочатку зверху, а потім знизу, на згині, в кругленьку дірочку над гудзиками. Він ніколи не робив цього раніше, але вона несвідомо, ніби скоряючись тій хвилі екзальтованої відваги, яка так несподівано піднялася в ньому, не опиралася його поцілункам і тільки дивилася на нього із збентеженим подивом і усміхалась.

¹ «Будьте такі ласкаві... ви розумієте...» (франц.).

— Олександрє Петрівно! Як мені дякувати вам? Люба!

— Ромочко, та що це з вами? Чого ви зраділи? — сказала вона, сміючись, але все ще пильно і з цікавістю вдивляючись в Ромашова. — У вас очі блищать. Стривайте, я вам калачика принесла, як арештантові. Сьогодні у нас смачні-пресмачні пиріжки з яблуками, солодкі... Степане, та несіть же кошика.

Він дивився на неї променистими, закоханими очима, не випускаючи її руки із своєї, — вона знову не опиралася цьому, — і говорив квапливо:

— Ох, якби ви знали, про що я думав сьогодні цілий ранок... Якби ви тільки знали! Та про це потім...

— Так, потім... Ось іде мій чоловік і повелитель... Пустіть руку. Який ви сьогодні дивний, Юрію Олексійовичу. Навіть покращали.

До вікна підійшов Ніколаєв. Він хмурився і не зовсім люб'язно привітався з Ромашовим.

— Іди, Шурочко, йди, — підганяв він дружину. — Це ж бозна-що. Ви, їй-право, обое божевільні. Дійде до командира — лихо буде! Він же під арештом. Прощавайте, Ромашов. Заходьте.

— Заходьте, Юрію Олексійовичу, — повторила і Шурочка.

Вона відійшла од вікна, але одразу ж повернулася і сказала швидким шепотом:

— Слухайте, Ромочко: ні, справді, не забувайте нас. У мене єдина людина, з ким я, як з другом, — це ви. Чуєте? Тільки не смійте дивитись на мене такими баранячими очима. Будь ласка, Ромочко, не думайте багато про себе. Ви й не мужчина зовсім.

VII

О пів на четверту до Ромашова заїхав полковий ад'ютант поручик Федоровський. Це був високий і, як висловлювались полкові дами, показний молодик з холодними очима і з вусами, продовженими аж до плечей густими підусниками. Він поводився аж надто ввічливо, але строго-офіційно з молодими офіцерами, ні з ким не приятлював і був високої думки про своє службове становище. Ротні командири до нього підлепувались.

Зайшовши до кімнати, він побіжно окинув примруженими очима всю жалогідну обстановку Ромашова. Підпоручик, який у цей час лежав на ліжку, швидко схопився і, червоніючи, почав похапцем застіпати гудзики на тужурці.

— Я до вас з дорученням командира полку, — сказав Федоровський сухо, — будьте ласкаві одягнутись і їхати зі мною.

— Перепрошую... я зараз... форма одягу звичайна? Вибачайте, я по-домашньому.

— Нічого, не турбуйтеся. Сюртук. Якщо ви дозволите, я сяду?

— Ой, вибачте. Прошу вас. Чи не хочете чаю? — заквапився Ромашов.

— Ні, дякую. Будь ласка, швидше.

Він, не скидаючи пальта і рукавичок, сів на стілець і, поки Ромашов одягався, хвилюючись, і без потреби метушився, і ніяківів за свою не дуже чисту сорочку, він сидів увесь час прямо й нерухомо з кам'яним обличчям, тримаючи руку на ефесі шаблі.

— Ви не знаєте, чого мене викликають?

Ад'ютант знизав плечима.

— Дивне запитання. Звідки ж я можу знати? Вам це має бути краще, ніж мені, відомо... Готові? Раджу вам протягти портупею під погон, а не зверху. Ви знаєте, як командир полку цього не любить. Отак... Ну, їдьмо.

Біля воріт стояла коляска, запряжена парою високих, розгодованих полкових коней. Офіцери сіли й поїхали. Ромашов з чемності намагався сидіти боком, щоб не заважати ад'ютантові, а той ніби зовсім не помічав цього. По дорозі їм зустрівся Веткін. Він обмінявся з ад'ютантом честю, але одразу ж за спиною в нього зробив Ромашову, що обернувся до нього, особливий вельми промовистий гумористичний жест, який, певно, означав: «Що, брат, потягли тебе на розправу?» Зустрічалися і ще офіцери. Одні з них уважно, інші здивовано, а деякі ніби глузливо дивилися на Ромашова, і він мимоволі щулювся під їхніми поглядами.

Полковник Шульгович не зразу прийняв Ромашова: у нього був хтось в кабінеті. Довелося чекати в напівтемному передпокої, де пахло яблуками, нафталіном, недавно полакованими меблями і ще чимось особливим, не неприємним, чим пахнуть одяг і речі в заможних, акуратних німецьких родин. Тупцюючи в передпокої, Ромашов кілька разів поглядав на себе в стінне трюмо, оправлене в світлу, ясеневу раму, і щоразу його обличчя здавалося йому огидно-блідим, негарним і якимось неприродним, сюртук — надто заношеним, а погони — дуже зім'ятими.

Спочатку з кабінету долинали тільки глухий однотонний звук низького командирського баса. Слів не чути було, але з сердитих розкотистих інтонацій можна було здогадатися, що полковник когось шпетить, гнівно і невблаганно. Це тривало хвилин з п'ять. Потім Шульгович раптом замовк; почувся чийсь тремтячий, благальний голос, і враз, після миттєвої паузи, Ромашов виразно, до найменшого відтінку, почув слова, вимовлені страшенно бундючно, з обуренням і зневагою:

— Чого ви мені очі замилюєте? Діти? Жінка? Начхати мені на ваших дітей! Перш ніж народити дітей, ви подумали б, чим їх годувати! Що? Ага, тепер — винен, пане полковнику. Пан полковник у вашій справі анітрохи не винен. Ви, капітане, знаєте, що коли пан полковник тепер не віддасть вас до суду, то я цим роблю злочин по службі! Що-о-о? Мовчати! Не помилка, а злочин! Ваше місце не в полку, а ви самі знаєте — де. Що?

Знову почувся тремтячий, боязкий, благальний голос, такий жалюгідний, що в ньому, здавалося, не було нічого людського. «Господи, що ж це? — подумав Ромашов, котрий ніби приклеївся біля трюмо, дивлячись прямо в своє зблідле обличчя і не бачачи його, відчуваючи, як у нього стислося й болісно закалатало серце.— Господи, який жах!..»

Жалібний голос говорив досить довго. Коли він скінчив, знову розкотився глибокий бас командира, але тепер уже спокійніший і лагідніший, ніби Шульгович уже встиг вилити свій гнів у криках і задовольнив свою жаду влади приниженням іншої людини.

Він говорив уривчасто:

— Гаразд. Востаннє. Але пам'я-тай-те, це востаннє. Чуєте? Закарбуйте це на своєму червоному п'яному носі. Якщо до мене ще раз дійдуть чутки, що ви пиячите... Що? Добре, добре, знаю я ваші обіцянки. Роту щоб мені підготували до огляду. Не рота, а б.....! Через тиждень прийду сам і подивлюсь... Ну, а крім того, ось вам моя порада: насамперед розрахуйтеся ви з солдатськими грішми та звітністю. Чуєте? Це щоб завтра ж було зроблено. Що? А мені яке діло? Хоч родить... А тепер, капітане, я вас не затримую. Моє поважання.

Почулася нерішуча шамотня в кабінеті, і хтось навшпиньках, порипуючи чобітьми, пішов до виходу. Але його зараз же зупинив командирів голос, що став раптом занадто суворим, щоб не бути фальшивим:

— Стривай лишень, іди сюди, бісова личино... Мабуть, побіжиш до жидків? Га? Векселі писати? Ех ти, дурню, дурню, дурна твоя голова... Ну, на вже тобі, сто чортів тобі в печінку. Одна, дві... раз, дві, три, чотири... Триста. Більше не можу. Віддаси, коли зможеш. Тьху, чорт, яку гидоту ви робите, капітане! — загорлав полковник, підвищуючи голос по висхідній гамі.— Не смійте ніколи цього робити! Це низько!.. Прошу марш, марш, марш! К чорту, к чорту. Моє шанування!..

До передпокою вийшов, весь червоний, з краплинами поту на носі та на скронях і зі скривленим, збентеженим обличчям, маленький капітан Светловидов. Права рука його була в кишені і судорожно хрущала новенькими папірцями. Побачивши Ромашова, він задріботів ногами, по-блазенському неприродно захирикав і міцно вп'явся своєю вогкою, гарячою, тремтливою рукою у руку підпоручика. Очі його напружено й соромливо бігали і водночас ніби обмацували Ромашова: чув він чи ні?

— Лютий! Аки тигра! — розв'язно й принижено зашепотів він, киваючи в напрямі кабінету.— Але нічого! — Светловидов швидко й нервово перехрестився двічі.— Нічого. Слава тобі, господи, слава тобі, господи!

— Бон-да-рен-ко! — крикнув із-за стіни полковий командир, і звук його могутнього голосу одразу сповнив усі закапелки дому і, здавалося, захитав тонкі перегородки передпокою. Він ніколи не користувався дзвоником, по-кладаючись на свою незвичайну горлянку.— Бондаренко! Хто там є ще? Преси.

— Аки скимен!¹ — шепнув Светловидов з кривою усмішкою. — Прощайте, поручику! Ні пуху вам ні пера.

З дверей вислизнув денщик — типовий командирський денщик, з благочестиво-нахабним обличчям, з масляним проділом збоку голови, у білих нитяних рукавичках. Він сказав шанобливим голосом, але водночас зухвало, навіть трошки примружившись і дивлячись прямо у вічі підпоручикові:

— Їх високоблагородіє просять ваше благородіє.

Він одчинив двері до кабінету, стоячи боком, і сам відступив назад, даючи дорогу. Ромашов увійшов.

Полковник Шульгович сидів за столом, у лівому кутку від входу. Він був у сірій тужурці, з-під якої виглядала чудова сліпуча білизна. М'ясисті червоні руки лежали на бильцях дерев'яного крісла. Величезне старече обличчя, із сивою короткою щіткою волосся на голові і з сивою бородою клином, було суворе й холодне. Безбарвні очі дивились неприязно. На уклін підпоручика він коротко кивнув головою. Ромашов раптом помітив у нього в вусі срібну сережку у формі півмісяця з хрестом і подумав: «А я ж цієї сережки раніше не бачив».

— Негаразд, — почав командир рикаючим басом, що пролунав ніби з глибини його живота, і зробив довгу паузу. — Соромно! — провадив він далі, підвищуючи голос — Служите без року тиждень, а починаєте хвостом крутити. Маю багато підстав бути вами незадоволеним. Даруйте, що ж це таке? Командир полку робить йому зауваження, а він, нещасний прапорщик, фендрик, дозволяє собі верзти якусь ерундистику. Чорт знає що! — раптом закричав полковник так оглушливо, що Ромашов здригнувся. — Неймовірно! Розбещеність!

Ромашов похмуро дивився вбік, і йому здавалося, що ніяка сила в світі не може примусити його перевести погляд і подивитись в обличчя полковникові. «Де мое Я? — раптом глузливо промайнуло у нього в голові. — Ось ти повинен стояти струнко і мовчати».

— Яким чином до мене дійшло, я вже цього не буду вам переказувати, але мені відомо напевно, що ви пиячите. Це огидно. Хлопчисько, молокосос, щойно вийшов із школи, і напивається в зібранні, як нікчемний шевчук. Я, голубе мій, усе знаю, від мене ніщо не сховається. Мені відомо багато чого, про що ви навіть уявлення не маєте. Що ж, коли хочете кочитися вниз, по похилій площині — воля ваша. Але кажу вам востаннє: подумайте над моїми словами. Так завжди буває, друже мій: починається з чарочки, потім з другої, а потім, гляди, і кінчають життя під парканом. Утовкмачте собі це в голову. А крім того, знайте: ми терплячі, але ж і ангельський терпець може увірватися... Плядіть, не доводьте нас до крайності. Ви один, а товариство офіцерів — то ціла сім'я. Отже, завжди можна і теє... за хвоста і з компанії геть.

¹ Як лев! (Церковносл.).

«Я стою, я мовчу, — з тугою думав Ромашов, невідступно дивлячись на сережку у вусі в полковника, — а мені слід було б сказати, що я й сам не дорожу цією сім'єю і ладен хоч зараз вирватися з неї, піти в запас. Сказати? Чи посмію я?»

Серце у Ромашова знову тьохнуло й затіпалося, він навіть зробив якийсь безсилий порух губами і проковтнув слину, але, як і раніш, стояв нерухомо.

— Та й взагалі ваша поведінка... — вів далі жорстоким тоном Шульгович. — Ось ви торік, не встигнувши прослужити й року, просилися, приміром, у відпустку. Говорили щось таке про хворобу своєї матінки, показували там листа якогось від неї. Що ж, я не смію, розумієте — не смію не вірити своєму офіцерові. Якщо ви кажете — матінка, нехай буде матінка. Що ж, усяко буває. Але знаєте — все це якось одне до одного, і, розумієте...

Ромашов давно вже відчував, як у нього почало, спочатку ледь помітно, а потім дедалі сильніше, тремтіти коліно правої ноги. Нарешті цей мимовільний нервовий порух став такий помітний, що від нього затрусилося все тіло. Це було дуже незручно і дуже неприємно, і Ромашов з соромом думав, що Шульгович може сприйняти це тремтіння за прояв страху перед ним. Та коли полковник заговорив про його матір, кров раптом гарячим, хмільним потоком ринула в голову Ромашову, і тремтіння вмить припинилося. Вперше він звів очі вгору і пильно глянув прямо в перенісся Шульговичу з ненавистю, з твердим і — це він сам відчував у себе на обличчі — із зухвалим виразом, який одразу ніби знищив величезну відстань між маленьким підлеглим і грізним начальником. Уся кімната враз потемнішала, ніби в ній позапинано занавіски. Густих командирів голос упав у якусь беззвучну глибину. Настав проміжок моторошної темряви й тиші — без думок, без волі, без будь-яких зовнішніх вражень, майже без свідомості, крім єдиного страшного переконання, що зараз, оцієї миті, станеться щось безглузде, непоправне, жахливе. Дивний, немовби чужий голос прошепотів раптом іззовні на вухо Ромашову: «Зараз я його вдарю», — і Ромашов поволі перевів очі на м'ясисту, велику старечу цоку і на срібну сережку з хрестом і півмісяцем.

Потім, немов уві сні, побачив він, не розуміючи цього, що в очах у Шульговича навперемінно промайнули подив, страх, тривога, жалість... Безумна, неминуха хвиля, що захопила так грізно і так стихійно душу Ромашова, раптом спала, розтанула, відкотилася далеко. Ромашов, ніби прокидаючись, глибоко й сильно зітхнув. Усе стало одразу простим і буденним у його очах. Шульгович метушливо показував йому на стілець і говорив з несподівано грубуватою ласкою:

— Тьху, чорт... який же ви вразливий... Та сідайте ж, хай вам біс! Ну, ото ж... усі ви отак. Дивитесь на мене, як на звіра. Кричить, мовляв, старий шкарбун без пуття, безглуздо, чорти б його взяли. А я, — густих голос забринів теплими схвильованими нотками, — а я, їй-богу, голубе, люблю вас усіх, як своїх дітей. Що ж, ви думаєте, не переживаю я за вас? Не бо-

лю? Ех, панове, панове, не розумієте ви мене. Ну, гаразд, ну, погарячкував я, перебрав міру,— хіба ж можна на старого сердитись? Е-ех, молодь. Ну, мир — годі! Руку. І ходімо обідати.

Ромашов мовчки вклонився й потис простягнуту йому руку, велику, пухку й холодну руку. Почуття образи в нього минуло, проте йому не було легше. Після сьогоднішніх ранкових високих і гордих думок він почував себе тепер маленьким, жалюгідним, блідим школярем, якимсь пасинком, несміливим і уполідрженим хлопчаком, і цей перехід був ганебний. Тим-то, ідучи в ідальню слідом за полковником, він подумав про себе, за своєю звичкою, у третій особі: «Похмурі думки затьмарювали його чоло».

Шульгович був бездітний. До столу вийшла його дружина, огрядна, показна, солідна й мовчазна дама, без шиї, з багатьма підборіддями. Незважаючи на пенсне і на гордовитий погляд, обличчя в неї було досить простацьке і справляло таке враження, ніби його напшвидку, боком виліпили з тіста, встромивши родзинки замість очей. Слідом за нею, дрібно човгаючи ногами, пришленталася старезна полковникова матінка, маленька, глуха, але ще бадьора, уїдлива і владна бабуня. Цільно й безцеремонно розглядаючи Ромашова знизу вгору, поверх окулярів, вона простягла йому і ткнула прямо в губи свою маленьку, темну, всю зморщену руку, схожу на шматочок мошів. Потім звернулася до полковника й спитала таким тоном, ніби, крім них двох, в ідальні нікого не було:

— Хто ж це такий? Щось не пригадую. Шульгович склав долоні рупором коло рота і закричав старенькій у самісіньке вухо:

— Підпоручик Ромашов, матусю. Прекрасний офіцер... фронтвик і молодчага... з кадетського корпусу... До речі! — вигукнув він раптом.— Адже ви, підпоручику, здається, наш, пензенський?

— Точно так, пане полковнику, пензенський.

— Авжеж, авжеж... Я тепер згадав. Ми ж земляки з вами. Наровчатського повіту, здається?

— Точно так. Наровчатського.

— Авжеж... Як же це я забув? Наровчат, самі палички стирчать. А ми — інсарські. Матусю! — знову закричав він матері на вухо.— Підпоручик Ромашов — наш, пензенський!.. З Наровчата!.. Земляк!..

— А-а! — Бабуня багатозначно повела бровами.— Так, так, так... Тим-то, я думаю... Отже, ви, виходить, синок Сергія Петровича Шишкіна?

— Матусю! Помілились! Підпоручикове прізвище — Ромашов, а зовсім не Шишкін!..

— Так, так, так... Я й кажу... Сергія Петровича я не знала... З чуток тільки. А ось Петра Петровича — того навіть дуже часто бачила. Маєтки наші поряд були. Дуже, д-дуже приємно, юначе... Похвально з вашого боку.

— Ну, пішла тепер скрипіти, стара тетеря,— сказав полковник напівголосно, з грубою добродушністю.— Сідайте, підпоручику... Поручи-

ку Федоровський! — гукнув він у двері.— Кінчайте там і йдіть горілку пити!..

До ідальні швидко ввійшов ад'ютант, який, за заведеним у багатьох полках звичаєм, обідав завжди у командира. М'яко й розв'язно побрязкуючи шпорами, він підійшов до окремого майолікового столика з закусками, налив собі горілки і, не кваплячись, випив і закусив. Ромашов відчув до нього заздрість і якусь смішну, дріб'язкову пошану.

— А ви горілки? — спитав Шульгович.— П'єте ж?

— Ні. Уклінно дякую. Мені чомусь не хочеться,— відповів Ромашов хрипким голосом і прокашлявся.

— От і чудово. То найкраще. Бажаю і надалі так само.

Обід був ситний і смачний. Видно було, що бездітні полковник і полковниця мали безневинну пристрасть — добре попоїсти. Подавали запашний суп з молодого коріння і горідини, смаженого ляща з кашею, чудово відгодовану домашню качку і спаржу. На столі стояли три пляшки — з білим і червоним вином і з мадерою,— правда, вже початі й заткнуті срібними фігурними затичками, але дорогі, хороших закордонних марок. Полковник — так наче недавній гнів прекрасно вплинув на його апетит — їв з особливим смаком і так гарно, що на нього приємно було дивитись. Він весь час мило й грубувато жартував. Коли подали спаржу, він, глибше засовуючи за комір тужурки сліпучо-білу цупку серветку, сказав весело:

— Якби я був цар, завжди б їв спаржу!

Але раніш, за рибою, він не стерпів і закричав на Ромашова начальницьким тоном:

— Підпоручику! Прошу відкласти ножика набік. Рибу й котлети їдять тільки виделкою. Негарно! Офіцер повинен уміти їсти. Кожен офіцер може бути запрошений навіть до царського столу. Пам'ятайте це.

Ромашов сидів за обідом незграбний, пригнічений, не знаючи, де подіти руки, здебільшого тримаючи їх під столом і заплітаючи в косички торочки скатертини. Він давно вже одвик від пристойної сімейної обстановки, від хороших і комфортабельних меблів, від порядку за столом. І весь час його гризла одна думка: «Адже це гидко, це така слабкість і богузтво з мого боку, що я не міг, не посмів одмовитись від цього принизливого обіду. Ну ось я зараз встану, вклонюся всім і підуду. Нехай думають, що хочуть. Не з'їсть же він мене? Не відбере моєї душі, думок, свідомості? А чи підуду?» І знову, з боязко завмираючим серцем, бліднучи від внутрішнього хвилювання, досадуючи на самого себе, він почував, що не може цього зробити.

Настав уже вечір, коли подали каву. Червоне, скісне проміння сонця ринуло крізь вікна й почало мінитися яскравими мідними плямами на темних шпалерах, на скатертині, на кришталі, на обличчях. Усі притихли, зачаровані якоюсь сумною красою цієї вечірньої пори.

— Коли я був ще прапорщиком,— заговорив раптом Шульгович,— у нас був командир бригади, генерал Фоганов. Такий милий дідуган, бо-

йовий офіцер, але, здається, з кантоністів. Пригадую, він, було, підійде на огляді до барабанщика, — страшенно любив барабан, — підійде й скаже: «Ану лишень, братику, заграй мені щось меланхолійне». Отож. Так отой генерал, коли в нього збиралися гості, завжди йшов спати рівно об одинадцятій. Бувало, звернеться до гостей і скаже: «Ну, панове, їжте, пийте, вешеліться, а я йду в обійми Нептуна». Йому кажуть: «Морфея, ваше превосходительство?» — «Е, вше одно: їж однієї мінералогії...» Отак і я тепер, панове, — Шульгович встав і поклав на спинку стільця серветку, — теж іду в обійми Нептуна. Ви вільні, панове офіцери.

Офіцери повставали і виструнчилились.

«Іронічна гірка усмішка промайнула на його тонких губах», — подумав Ромашов, проте лиш подумав, бо обличчя його в цю хвилину було жалюгідне, бліде й некрасиво-шанобливе.

Знову брів Ромашов додому, почувуючи себе самотнім, зажуреним і ніби загубленим у якомусь чужому, темному й ворожому місці. Знову палала на заході в сизих громадях важких хмар червоно-бурштинова заграва, і знову Ромашову ввижалося далеко за рисою небокраю, за будинками й тополями, прекрасне фантастичне місто з життям, сповненим краси, витонченості й щастя.

На вулицях швидко сутеніло. По шосе бігали, галасуючи, єврейські дітлахи. Десь на призьбі, біля воріт, біля хвіртки, у садках дзвенів жіночий сміх, дзвенів безперервно і збуджено, з якимсь гарячим, тваринним, радісним тремтінням, як дзвенить він тільки напровесні. І разом з тихим, задумливим смутком у душі в Ромашова зринали дивні, невиразні спогади й жалі за щастям, якого не було ніколи, і за минулими, ще прекраснішими веснами, а в серці ворушилося неясне й солодке передчуття прийдешнього кохання...

Коли він прийшов додому, то застав Гайнана в його темній комірчині перед бюстом Пушкіна. Великий поет був весь вимащений олією, і свічка, що горіла перед ним, кидала глянсуваті плями на ніс, на товсті губи й на жилаву шию. А Гайнан, сидячи по-турецькому на трьох дошках, що правили йому за ліжку, хитався вперед і назад і співуче бурмотів щось тягуче й монотонне.

— Гайнана! — гукнув Ромашов.

Денщик здригнувся і, схопившись з ліжка, виструнчився. На обличчі в нього відбилися переляк і замішання.

— Алла? — спитав Ромашов приязно.

Безвусий хлоп'ячий рот черемиса весь розтягнувся довгою усмішкою, від якої при світлі свічки заблищали його чудові білі зуби.

— Алла, ваша благородія!

— Ну, ну, ну... Сиди собі, сиди, — Ромашов ласкаво погладив денщика по плечу. — Все одно, Гайнана, в тебе алла, в мене алла. Один, братику, алла у всіх людей.

«Славний Гайнан, — подумав підпоручик, ідучи в кімнату. — А я от не смію потиснути йому руку. — Атож, не можу, не смію. О чорт! Треба буде

від сьогоднішнього дня самому одягатися й роздягатися. Свинство примушувати це робити за себе іншу людину».

Цього вечора він не пішов до зібрання, а дістав з шухляди товстого розлінійного зошита, списаного дрібним, нерівним почерком, і писав до пізньої ночі. То була вже третя повість, що її писав Ромашов, вона мала назву: «Останній фатальний дебют». Підпоручик сам соромився своїх літературних вправ і нікому в світі нізащо не признався б у них.

VIII

Казарми для розміщення полку щойно почали будувати на околиці містечка, за залізницею, на так званому вигоні, а доки їх закінчать, полк з усіма своїми закладами був розквартирований на приватних квартирах. Офіцерське зібрання містилося в невеличкому одноповерховому будиночку, що стояв глаголем: з довгого боку, що йшов уздовж вулиці, були танцювальний зал і вітальня, а короткий, що простягався вглиб брудного двору, займали їдальня, кухня і «номери» для приїжджих офіцерів. Ці дві половини були зв'язані між собою чимось схожим на заплутаний, вузький колінчастий коридор; кожне коліно сполучалося з іншими дверима, і таким чином утворювався ряд крихітних кімнаток, які правили за буфет, більярдну, картярську кімнату, передпокій і дамську вбиральню. Оскільки всі ці приміщення, крім їдальні, стояли звичайно пустою і ніколи не провітрювались, то в них було вогкувате, кисле, нежиле повітря, до якого домішувався особливий запах від старої килимної оббивки на меблях.

Ромашов прибув до зібрання о дев'ятій годині. П'ять-шість нежонатих офіцерів уже зійшлися на вечір, але дами ще не поприїздили. Між ними здавна існувало дивне змагання щодо хорошого тону, а за цим тоном вважалося ганебним для дами з'являтися однією з перших на бал. Музиканти вже сиділи на своїх місцях у скляній галереї, що сполучалася з залом одним великим, на багато пшибок, вікном. У залі на стінах горіли в простінках між вікнами трилапі бра, а зі стелі спускалася люстра з кришталевими тоненькими підвісками. Завдяки яскравому освітленню ця велика кімната з голими стінами, обклеєними білими шпалерами, з віденськими стільцями попід ними, з тюлевими занавісками на вікнах, здавалася аж надто порожньою.

У більярдній два батальйонні ад'ютанти, поручики Бек-Агамалов і Олізар, якого всі в полку називали графом Олізаром, грали у п'ять куль на пиво. Олізар — цибатий, тонкий, прилизаний, наподаджений — молодий старик, з голим, але зморшкуватим обличчям гультая, весь час сипав більярдними примовками. Бек-Агамалов програвав і сердився. На їхню гру дивився, сидячи на підвіконні, штабс-капітан Лещенко, понурий чоловік сорока п'яти років, здатний самим своїм виглядом нагнати нудьгу; все у нього в обличчі і постаті звисало вниз з вира-

зом безнадійної меланхолії: звисав вниз, ніби стручок перцю, довгий, м'ясистий, червоний і ніби прив'ялий ніс; звисали до підборіддя двома тонкими бурими нитками вуса; брови спускалися від перенісся вниз до скронь, надаючи його очам завжди плаксивого виразу; навіть старенький сюртук теліпався на його похилих плечах і запалих грудях, як на вішалці. Лещенко нічого не пив, не грав у карти і навіть не кури́в. Та він знаходив чудну втіху, незрозумілу іншим, у тому, щоб стовбичити у кар'ярській чи у більярдній кімнаті за спинами гравців або в їдальні, коли там по-справжньому пиячили. Цілими годинами просиджував він там, мовчазний і понурий, не кажучи ні слова. В полку до нього всі звикли, і навіть гра й гульня якимось не клеїлись, якщо в клубі не було мовчазного Лещенка.

Привітавшись з трьома офіцерами, Ромапов сів поряд з Лещенком, який запобігливо відсунувся набік, зітхнув і подивився на молодого офіцера сумними й відданими собачими очима.

— Як здоров'я Марії Вікторівни? — спитав Ромапов тим розв'язним і навмисне гучним голосом, яким говорять з глухими і не дуже тямкими людьми і яким з Лещенком у полку говорили всі, навіть прапорщики.

— Дякую, голубчику, — з тяжким зітханням відповів Лещенко. — Звичайно, нерви в неї... Такий тепер час.

— А чому ж ви не разом з дружиною? Чи, може, Марія Вікторівна не збирається сьогодні?

— Ні. Чому ж. Буде. Вона буде, голубчику. Тільки, бачте, місць немає в фаєтоні. Вони з Раїсою Олександрівною на двох узяли екіпаж, ну і, розумієте, голубчику, кажуть мені: «У тебе, — кажуть, — чоботиська брудні, ти нам сукуні попусеш».

— Краузе в середину! Тонко зрізано. Виймай кулю з лузи, Бек! — крикнув Олізар.

— Ти спочатку зроби кулю, а потім я вийму, — сердито озвався Бек-Агамалов.

Лещенко взяв у рот бурі кінчики вусів і зосереджено пожував їх.

— У мене до вас прохання, голубчику Юрію Олексійовичу, — сказав він прохально й затинаючись: — Адже сьогодні ви розпорядник танців?

— Так. Чорт би їх узяв. Призначили. Я крутився-крутився перед полковим ад'ютантом, хотів навіть написати рапорт про хворобу. Та хіба з ним домовишся? «Дайте, — каже, — посвідку від лікаря».

— От я вас і хочу попросити, голубчику, — вів далі Лещенко улесливим тоном. — Бог уже з нею, зробіть так, щоб вона не дуже сиділа. Знаєте, прошу вас, як товариша.

— Марія Вікторівна?

— Атож. Будьте вже ласкаві.

— Жовтий душет у куток, — замовив Бек-Агамалов. — Як в аптеці буде.

Йому було незручно грати, бо він був невеликий на зріст і мусив тягнутися на животі через більярд. Від напруження обличчя в нього почер-

воніло, і на лобі набрякли, наче їжиця, дві жили, що сходилися до перенісся.

— Жамаїс! — упевнено дражнив його Олізар.— Цього навіть я не зроблю.

Кий Агамалова із сухим тріском ковзнув по кулі, але куля не зрушила з місця.

— Кікс! — радісно закричав Олізар і затанцював канкан навколо білярда.— Коли ти спиш — хропеш, дюша мій?

Агамалов стукнув товстим кінцем кия об підлогу.

— А ти не смій під руку говорити! — крикнув він, виблискуючи чорними очима.— Я покину грати.

— Не злуй, дюша мій, кров попусеш. Модистку в куток!..

До Ромашова підскочив один з вістових, призначених чергувати в передпокої, щоб роздягати дам, що приїжджатимуть.

— Ваше благородіє, вас пані просять до залу.

Там уже походжали повагом туди й сюди три дами, які щойно приїхали, всі три — літні. Найстарша з них, дружина завідуючого господарством, Ганна Іванівна Мигунова, звернулася до Ромашова суворим і манірним тоном, капризно розтягуючи закінчення слів і зі світською поважністю киваючи головою:

— Підпоручику Ромашо-ов, накажіть зіграти щось для слу-уху. Будь ла-аска...

— Слухаю.— Ромашов уклонився й підійшов до музикантського вікна.— Зіссерман,— гукнув він старості оркестру,— ушквар для слуху!

Крізь розчинене вікно галереї гримнули перші розкоти увертюри з «Життя за царя», і в такт їм заколихалися вгору й униз язички свічок.

Дами потроху з'їжджалися. Раніше, рік тому, Ромашов страшенно любив ці хвилини перед балом, коли, згідно зі своїми диригентськими обов'язками, він зустрічав у передпокої прибулих дам. Якими таємничими й чарівними здавались вони йому, коли, збуджені світлом, музикою і дожданням танців, з веселою метушнею звільнялися від своїх капорів, боа і шубок. Разом з жіночим сміхом і дзвінким щебетанням тісний передпокій раптом сповнювався запахом морозу, парфумів, пудри і лайкових рукавичок, — невловним, глибоко хвилюючим ароматом пишно вбраних і вродливих жінок перед балом. Якими блискучими й закоханими здавались йому їхні очі в дзеркалах, перед якими вони нашвидку поправляли свої зачіски! Якою музикою звучав шелест і шурхіт їхніх спідниць! Яка ласка відчувалася в дотику їхніх маленьких рук, їхніх шарфів і віял!..

Тепер ці чари минули, і Ромашов знав, що назавжди. Він, трохи соромлячись, розумів тепер, що багато чого в цих чарах він черпав з читання французьких поганеньких романів, у яких незмінно описується, як Густав і Арман, приїхавши на бал у російське посольство, проходили через вестибюль. Він знав також, що полкові дами роками носять ту саму «шикарну» сукню, роблячи жалюгідні спроби оновити її перед особливо пишними вечорами, а рукавички чистять бензином. Смішним і

претензійним здавалося йому те, що всі вони захоплювалися різними егретками, шарфиками, величезними штучними самоцвітами, пір'ям і стрічечками: в цьому відчувалась якась ганчіркова, позбавлена смаку, домашнього виробу розкіш. Вони вдавалися до жирних білил і рум'ян, але невміло й грубо до наївності: у деяких від цього обличчя набирали зловісного синюватого відтінку. Але найнеприємніше було для Ромашова те, що він, як і всі в полку, знав закулісні історії кожного балу, кожної сукні, мало не кожної кокетливої фрази; він знав, як за ними приховувались: жалюгідна бідність, зусилля, хитрування, плітки, взаємна ненависть, безсила провінційна гра в світськість і, нарешті, нудні, банальні романи...

Приїхав капітан Тальман з дружиною: обоє дуже високі, огрядні, вона — ніжна, товста, крихкотіла блондинка, він — із смагливим розбійницьким обличчям, з безперервним кашлем і хрипким голосом. Ромашов уже заздалегідь знав, що зараз Тальман скаже свою звичайну фразу, і той справді, бігаючи циганськими очима, прохрипів:

— А що, підпоручику, картярі вже вінтять?

— Ще ні. Всі в ідальні.

— Ще ні? Знаєш, Союю, я тее... піду до ідальні — «Инвалида» перегляну. Ви, любий Ромашов, попасіть її... ну, там яку-небудь кадрилєнцію.

Потім до передпокою впурхнуло сімейство Ликачових — цілий виводок гарненьких, сміхотливих і гаркавих панночок, на чолі з матір'ю — маленькою, жвавою жінкою, яка в сорок років танцювала невтомно і весь час народжувала дітей «між другою і третьою кадриллю», як казав про неї полковий дотепник Арчаковський.

Панночки, різноманітно гаркавлячи, сміючись і перебиваючи одна одну, накинулись на Ромашова:

— Чому ви до нас не п'їходилили?

— Звий, звий, звий!

— Нехолосий, нехолосий, нехолосий!

— Звий, звий!

— Зап'ошую вас на пегшу кад'иль.

— Mesdames!.. Mesdames!.. — говорив Ромашов, вдаючи проти волі люб'язного кавалера і розшаркуючись на всі боки.

У цей час він ненароком поглянув на вхідні двері і побачив крізь шибку худе й губате обличчя Раїси Олександрівни Петерсон під білою хусткою, наче коробка, напнутою на капелюшок. Ромашов квапливо, зовсім по-хлоп'ячому, шмигнув до вітальні. Та, хоч яка коротка була ця мить, і хоч як намагався підпоручик запевнити себе, що Раїса його не помітила, — все-таки він відчував тривогу; у виразі маленьких очиць його коханки привиділось йому щось нове й неспокійне, якась жорстока, злісна і впевнена погроза.

Він пройшов до ідальні. Там уже зібралося багато людей; майже всі місця за довгим, накритим клейонкою столом були зайняті. Синій тютюновий дим коливався в повітрі. Тхнуло горілою олією з кухні. Дві чи

три групи офіцерів уже почали випивати й закушувати. Дехто читав газети. Густий і різноманітний шум голосів зливався з дзенькотом ножів, стукотом більярдних куль і грюканням кухонних дверей. По ногах тягло холодом із сіней.

Ромашов відшукав поручика Бобетинського і підійшов до нього. Бобетинський стояв біля столу, засунувши руки в кишені штанів, розхитуючись на носках і на підборах і мружачи очі від диму цигарки. Ромашов торкнув його за рукав.

— Що? — обернувся той і, вийнявши одну руку з кишені, не перестаючи мружитись, вишуканим жестом покругив довгого рудого вуса, скосивши на нього очі і відставивши лікоть угору.— А-а! Це ви? Дрюже пріємно...

Він завжди говорив такою каліченою, химерною мовою, наслідуючи, як він сам думав, гвардійську золоту молодь. Він був про себе високої думки, вважаючи себе знавцем коней і жінок, чудовим танцюристом і до того ж витонченою, великосвітською, але, незважаючи на свої двадцять чотири роки, вже досвідченою й розчарованою людиною. Тим-то він завжди тримав плечі картинно піднятими вгору, погано французив, ходив розслабленою ногою і, коли говорив, робив стомлені, недбалі жести.

— Петре Тадейовичу, любий, будь ласка, подиригуйте сьогодні за мене,— попросив Ромашов.

— Ме, мон амі! — Бобетинський звів догори плечі і брови й дурнувато вирячив очі.— Але... мій дрюже,— переклав він.— З якої речі? Пуркуа?¹ Йй-право, ви мене... як це кажуть?.. Ви мене уражаєте!

— Дорогий мій, будь ласка...

— Стривайте... По-перше, без фе-міль-ярно-стей. Що це таке — до-рогий такий-секий, е це-тера?²

— Ну, благаю вас, Петре Тадейовичу... Голова болить... і горло... Ніяк не могу.

Ромашов довго й переконливо просив товариша. Нарешті він навіть вирішив пустити в хід лестоці.

Мовляв, ніхто в полку не вміє так красиво й різноманітно вести танці, як Петро Тадейович. І, крім того, про це також просила одна дама...

— Дама? — Бобетинський прибрав неухважного й меланхолійного вигляду.— Дама? Дрюже мій, у мої роки...— Він розсміявся з удаваною гіркотою й розчаруванням.— Що таке жінка? Ха-ха-ха... Юн енігм!³ Ну, гаразд, нехай так, я згоден... Я згоден.

І таким самим розчарованим голосом він раптом додав:

— Мон шер амі⁴, а чи нема у вас... як це зветься... трбох кярбованців?

¹ Чому? (Франц.)

² І таке інше (Франц.).

³ Загадка! (Франц.)

⁴ Мій любий друже (Франц.).

— На жаль!..— зітхнув Ромашов.

— А карбованця?

— Мм!..

— Дезагреабль...¹ Нічого не вдієш. Ну, ходімо в такому разі, вип'ємо горілки.

— На жаль! І кредиту нема, Петре Тадейовичу.

— Не-євже? О, повр анфан!..² Однаково, ходімо.— Бобетинський зробив широкий і невимушений жест великодушності.— Я вас вітаю.

В ідальні тим часом розмова ставала голосніша і водночас цікавіша для всіх присутніх. Говорили про офіцерські поединки, недавно дозволені, і думки розходились.

Найбільшу увагу привертав у розмові Арчаковський, особа досить темна, мало не шулер. Про нього нишком розповідали, що до вступу в полк, ще перебуваючи в запасі, він служив наглядачем на поштової станції і був відданий до суду за те, що кулаком убив якогось фурмана.

— Це добре дуель у гвардії — для різних там лобурів і фіглів-міглів,— говорив грубо Арчаковський,— а у нас... Ну, добре, я неодружений... припустімо, я з Василем Васильовичем Липським напився в зібранні і під п'яну руку затопив йому в вухо. Що ж нам робити? Якщо він зі мною не захоче стрілятися — іди з полку; постає питання, що його діти їстимуть? А вийшов він на поединок, я йому вліплю кулю в живіт, і знову дітям куцати нічого... Дурниці все...

— Тее... ти зажди... ти почекай,— перебив його старий і п'яний підполковник Лех, тримаючи в одній руці чарку, а кистю другої руки злегка поводячи в повітрі,— ти розумієш, що таке честь мундира?.. Тее, братику мій, це та-ака штука... Честь, вона... Ось, я пригадую, випадок у нас був у Темрюкському полку в тисяча вісімсот шістдесят другому році.

— Ну, знаєте, ваших випадків не переслухаєш,— розв'язно перебив його Арчаковський,— розкажете ще таке, що було за царя Гроха.

— Тее, братику... ой, який ти зухвалий... Ти ще хлопчисько, а я, тее... Був, я кажу, такий випадок...

— Тільки кров може змити пляму образи,— втрутився бундючним тоном поручик Бобетинський і задерикувато звів догори плечі.

— Тее, був у нас прапорщик Солуха,— силкувався провадити далі Лех.

До столу наблизився, вийшовши з буфету, командир першої роти капітан Осадчий.

— Я чую, що у вас розмова про поединки. Цікаво послухати,— сказав він густим, рикаючим басом, одразу покриваючи всі голоси.— Здравія бажаю, пане підполковнику. Здрастуйте, панове.

— А, колос родоський,— ласкаво привітав його Лех.— Тее... сідай ти коло мене, монумент ти отакий... Горілочка вип'єш зі мною?

¹ Неприемно... (Франц.)

² Відне дитя!... (Франц.)

— І вельми,— низькою октавою відповів Осадчий.

Цей офіцер завжди справляв дивне і дратівливе враження на Ромашова, збурюючи в ньому почуття, схоже на страх і на цікавість. Осадчий славився, як і полковник Шульгович, не лише в полку, а й в цілій дивізії своїм незвичайним за діапазоном і красою голосом, а також височенним зростом і страшенною фізичною силою. Вирізнявся він також і своїм глибоким знанням стройової служби. Його іноді, на користь служби, переводили з однієї роти в іншу, і за півроку він умів зробити з найрозпущеніших, занедбаних команд щось подібне своєю стрункістю і чіткістю до величезної машини, перейнятої нелюдським трепетом перед своїм начальником. Його чари і влада були тим більш незрозумілі товаришам, що він не тільки ніколи не бився, а навіть лаявся лише в рідкісних, виняткових випадках. Ромашову завжди ввижалося в його прекрасному похмурому обличчі; дивна блідість якого ще дужче відтінялася чорним, майже синім волоссям, щось напружене, стримане і жорстоке, щось властиве не людині, а величезному, сильному звірові. Часто, непомітно спостерігаючи його звідкись здалеку, Ромашов уявляв собі, яким мав бути цей чоловік у гніві, і, думаючи про це, полотнів від жаху і стискав похололі пальці. І тепер він невідривно дивився, як цей самовпевнений, дужий чоловік спокійно сідав біля стіни на запобігливо підсунутий йому стілець.

Осадчий випив горілки, розгриз із хрускотом редиску і спитав бай-дуже:

— Отож, яке резюме шановних зборів?

— Тее, братику ти мій, я оце розповідаю. Був у нас випадок, коли я служив у Темрюкському полку. Поручик фон Зоон,— його солдати звали Под-Звон,— то він теж одного разу в зібранні...

Але його перебив Липський, сорокалітній штабс-капітан, рум'яний і товстий, котрий, незважаючи на свій вік, поведився в офіцерському товаристві як блазень і чомусь засвоїв собі чудний і смішний тон розпещеного, кумедного хлопчиська, загального улюбленця.

— Дозвольте, пане капітане, я коротко. Ось поручик Арчаковський каже, що дуель — дурниця. «Треба, каже, як у нас у бурсі — дав разів зо два в потилицю, та й квит». Потім дебатував поручик Бобетинський, який вимагав крові. Потім пан підполковник марно силкувався розповісти анекдот із свого колишнього життя, але досі їм, здається, в цьому не пощастило. Потім, на самому початку розповіді, підпоручик Михін заявив під шумок про свою власну думку, але через брак голосових даних і властиву їм цнотливу сором'язливість думки їхньої не вислухали.

Підпоручик Михін, маленький, слабогрудий юнак із смаглявим, рябим і веснянкуватим обличчям, на якому несміливо, майже злякано дивилися ніжні темні очі, раптом почервонів до сліз.

— Я тільки, панове... Я, панове, може, помиляюсь,— закінчив він, затинаючись і збентежено мнучи своє безбороде обличчя руками.— Але, по-моєму, тобто я так гадаю... треба в кожному окремому випадку роз-

биратися. Іноді дуель корисна, це безумовно, і кожен з нас, звичайно, вийде до бар'єра. Безумовно. Та іноді, знаєте, це... можливо, вища честь полягає в тому, щоб... це... безумовно простити... Ну, я не знаю, які ще можуть бути випадки... ось...

— Ех ви, Декаденте Івановичу,— грубо махнув на нього рукою Арчаківський,— куклу вам ссати.

— Тее, та дайте ж мені, братці, висловитись! Одразу покриваючи всі голоси могутнім звуком свого голосу, заговорив Осадчий:

— Дуель, панове, неодмінно має бути з тяжким кінцем, інакше це абсурд! Інакше це буде тільки безглузда жалість, поступка, поблажливість, комедія. П'ятдесят кроків дистанції і по одному пострілу. Я вам кажу: з цього вийде сама тільки нищість, на зразок тих французьких дуелей, про які ми читаємо в газетах. Прийшли, постріляли з пістолетів, а потім у газеті оголошують протокол поєдинку: «Дуель, на щастя, закінчилася благополучно. Супротивники обмінялися пострілами, не заподіявши один одному шкоди, але виявивши при цьому велику мужність. Снідаючи, недавні вороги по-дружньому потиснули один, одному руку». Така дуель, панове, дурниця. І ніякого поліпшення в наше товариство вона не внесе.

Йому одразу відповіло кілька голосів. Лех, котрий протягом його промови не раз силкувався закінчити свою розповідь, знову почав був: «А ось, тее, братці мої... та слухайте ж бо, жеребці ви!» Але його не слухали, і він навперемінно перебігав очима від одного офіцера до другого, шукаючи співчутливого погляду. Від нього всі недбало відверталися, захоплені суперечкою, і він скорботно похитував обважнілою головою. Нарешті він піймав очима погляд Ромашова. Молодий офіцер з власного досвіду знав, як важко переживати такі хвилини, коли слова, багато разів повторювані, неначе виснуть без підтримки в повітрі і коли якийсь колючий сором примушує уперто й безнадійно до них повертатися. Тимто він і не ухилився від підполковника, і той, зрадівши, потягнув його за рукав до столу.

— Тее... хоч ти мене вислухай, прапоре,— говорив Лех сумно,— сідай, випий горілочку... Вони, братику мій, усі — шалапути.— Лех мляво махнув кистю руки на офіцерів, що завзято сперечалися.— Гав, гав, гав, а досвіду в них немає. Я хотів розповісти, який у нас був випадок...

Тримаючи однією рукою чарку, а вільною розмахуючи так, немовби він керував хором, і хитаючи похнюпленою головою, Лех почав розповідати одне із своїх численних оповідань, якими він був нафарширований, як ковбаса лівером, і яких він ніколи не міг довести до кінця через постійні відступи, вставки, порівняння й загадки. Теперішній його анекдот полягав у тому, що один офіцер запропонував другому — це, звичайно, було в незапам'ятні часи — американську дуель, причому за жеребок їм правив чіт чи лишка на паперовому карбованці. І от хтось із них, — важко було зрозуміти, — хто саме, — Под-Звон чи Солуха, вдався до шахрайства: «Тее, братику ти мій, узяв та й склеїв два паперові кар-

бованці до купи, і вийшло, що на одному боці чіт, а на другому лишка. Стали вони, братику ти мій, тягти... Цей і каже тому...»

Та й цього разу підполковник не встиг, як завжди, закінчити свого анекдота, бо до буфету грайливо впурхнула Раїса Олександрівна Петерсон. Стоячи на дверях їдальні, але не входячи до неї (що взагалі не було заведено), вона гукнула веселим і капризним голосом, яким гукають розпечені, але милі дівчатка:

— Панове, ну що-о ж це таке! Дами вже давно з'їхалися, а ви тут сидите і частуєтесь! Ми хочемо танцювати!

Двоє-трьох молодих офіцерів підвелися, щоб іти до залу, інші сиділи собі, курили й розмовляли, не звертаючи на кокетливу даму ніякої уваги; зате старий Лех нерівними дрібненькими кроками підійшов до неї і, склавши руки хрестом і розхлюпуючи собі на груди з чарки горілку, вигукнув з п'яним розчуленням:

— Божественна! І як це начальство дозволяє існувати такій крапі! Пру-учку!.. Поцілувати!..

— Юрію Олексійовичу,— щєбегала все ще Петерсон,— адже вас, здається, на сьогодні призначено? Гарний, нічого сказати, диригент!

— Міль пардон, мадам¹. Се ма фот!.. Це моя провина,— вигукнув Бобетинський, підлітаючи до неї. На ходу він швидко човгав ногами, присідав, балансував тілом і розгойдував опущеними руками з таким виглядом, немовби він виробляв підготовчі па якогось веселого балетного танцю.— Ваш-шу руку. Вотр мен, мадам. Панове, до залу, до залу!

Він помчав під руку з Петерсон, гордо закинувши назад голову, і вже з другої кімнати долинав його голос — світського, як він уявляв, диригента:

— Месьє, запрошуйте дам на вальс! Музиканти, вальс!

— Пробачте, пане підполковнику, мої обов'язки кличуть мене,— сказав Ромашов.

— Ех, братику ти мій,— зажурено похнюпився Лех.— І ти такий самий перець, як і вони всі... Тее... зажди, зажди, прапорщику... Ти чув про Мольтку? Про великого мовчальника фельдмаршала... тее... і стратега Мольтку?

— Пане підполковнику, їй-богу ж...

— А ти не викручуйся... Ця притча коротка... Великий мовчальник відвідував офіцерські зібрання і, коли обідав, то... тее... клав перед собою на стіл гаманець, напханий, братику ти мій, золотом. Вирішив він подумки віддати цього гаманця тому офіцерові, від якого він хоч раз почує в зібранні розумне слово. Але так і помер старий, проживши на світі сто дев'яносто років, а гаманець його так, братику ти мій, і лишився цілий. Що? Розлузав цей горішок? Ну, тепер іди собі, братику. Іди, йди, горобчику... пострибай...

¹ Тисяча перепрошень, мадам (франц.).

ІХ

У залі, що, здавалося, весь двигіт від оглушливих звуків вальсу, кружляло дві пари. Бобетинський, розпустивши лікті, мов крила, дрібно перебирав ногами навколо високої Тальман, яка танцювала з величним спокоем кам'яного монумента. Високий, патлатий Арчаковський крутив навколо себе маленьку, рожеву меншу Ликачову, злегка зігнувшись над нею і дивлячись їй у проділ; не виробляючи па, він лише ліниво й недбало переступав ногами, як танцюють звичайно з дітьми. П'ятнадцять інших дам сиділи попід стінами у цілковитій самотності і намагалися вдавати, що це їм байдуже. Як і завжди бувало на полкових зібраннях, кавалерів виявлялось учетверо менше, ніж дам, і початок вечора обіцяв бути нудним.

Петерсон, щойно відкривши бал, що завжди для дам було предметом особливої гордості, тепер пішла з тонким, струнким Олізаром. Він тримав її руку ніби припиленою до свого лівого стегна; а вона томно спиралася підборіддям на другу руку, що лежала в нього на плечі, а голову повернула назад, до залу, манірно й неприродно. Закінчивши тур, вона навмисне сіла недалеко від Ромашова, котрий стояв біля дверей дамської вбиральні. Вона швидко обмахувалася віялом і, дивлячись на Олізара, що схилився перед нею, говорила із співучою томністю:

— Ні, скажі-іть, графе, чого мені завжди так жарко? Благаю вас — скажі-іть!..

Олізар злегка вклонився, дзенькнув шпорами і провів рукою по вусях в один і в другий бік.

— Пані, цього навіть Мартин Задека не скаже. А що в цей час Олізар дивився на її плоске декольте, вона почала швидко й неприродно глибоко дихати.

— Ой, у мене завжди піднесена температура! — провадила далі Раїса Олександрівна, натякаючи усмішкою на те, що за її словами криється якийсь особливий, непристойний зміст. — Такий уже в мене палкий темперамент!..

Олізар коротко й непевно зареготав.

Ромашов стояв, дивився скося на Петерсон і думав з відразою: «О, яка вона гидка!» І на саму згадку про колишню фізичну близькість з цією жінкою в нього було таке відчуття, ніби він не мився кілька місяців і не переодягав білизни.

— Так, так, так, ви не смійтеся, графе. Ви ж не знаєте, що моя мати грекня!

«І говорить як гидко, — думав Ромашов. — Дивно, що я досі цього не помічав. Вона говорить так, наче в неї хронічний нежить або поліп у носі: «Боя бати грекидя».

У цей час Петерсон повернулася до Ромашова і з викликом глянула на нього примруженими очима.

Ромашов за звичкою подумав:

«Обличчя його стало непроникне, як маска».

— Здрастуйте, Юрію Олексійовичу! Чого ж це ви не підійдете привітатися? — співуче защебетала Раїса Олександрівна.

Ромашов підступив. Вона із злими зіницями очей, що стали раптом надзвичайно маленькими і гострими, міцно стисла йому руку.

— Я на ваше прохання залишила вам третю кадрили. Сподіваюся, ви не забули?

Ромашов уклонився.

— Який ви нелюб'язний, — і далі манірилась Петерсон. — Вам би слід сказати: аншанте, мадам¹ («адшадте, бадаб», — почув Ромашов). Графе, правда, він тюхтій?

— Так... Я пам'ятаю, — невпевнено забурмотів Ромашов. — Дякую за честь.

Бобетинський мало сприяв по́жвавленню вечора. Він диригував з розчарованим і стомлено-поблажливим виглядом, ніби виконуючи якийсь страшенно набридлий йому, але дуже важливий для всіх інших обов'язок. Проте перед третьою кадриллю він по́жвавівшав і, пролітаючи по залу, наче на ковзанах по льоду, швидкими, плавними кроками, особливо голосно вигукнув:

— Кадриль-монстр! Кавальє, ангаже во дам!²

Ромашов з Раїсою Олександрівною стали поблизу музикантського вікна, маючи vis-à-vis³ Михіна і Лещенкову дружину, яка ледве сягала плеча свого кавалера. Перед третьою кадриллю кількість танцюючих помітно збільшилася, так що пари мусили розміститися і вздовж залу, і впоперек. І тим, і тим доводилося танцювати по черзі, тож кожную фігуру грали двічі.

«Треба поговорити, треба покласти край, — думав Ромашов, оглушуваний гуркотом барабана і мідними звуками, що виривалися з вікна. — Годі!» — «Його обличчя було сповнене незламної рішучості».

У полкових диригентів установилися здавна деякі особливі прийоми і милі жарти. Скажімо, під час третьої кадрилі завжди вважалося необхідним плутати фігури і робити, немовби ненароком, веселі помилки, які завжди викликали незмінне сум'яття і регіт. І Бобетинський, почавши кадриль-монстр несподівано з другої фігури, то змушував кавалерів робити соло і одразу ж, ніби схаменувшись, повертав їх до дам, то влаштував grand-gond⁴ і, переплутавши його, змушував кавалерів розшукувати дам.

— Медам, авансе... пробачте, рекуле! Кавальє, соло! Пардон, назад, балянсе авек во дам!⁵ Та назад же!

¹ Я в захваті, пані (франц.).

² Кавалери, запрошуйте дам! (франц.)

³ Навпроти (франц.).

⁴ Велике коло (франц.).

⁵ Дами, вперед... назад! Кавалери, соло! Пробачте, спрямовуйте ваших дам! (франц.)

Раїса Олександрівна тим часом говорила ущипливим тоном, задихаючись від злості, але так усміхаючись, немовби йшлося про дуже веселі й приємні речі:

— Я не дозволю так зі мною поводитись. Чуєте? Я вам не дівчисько. От що. І так порядні люди не роблять. От що.

— Не будемо гніватись, Раїсо Олександрівно, — переконливо й лагідно попросив Ромашов.

— О, надто багато честі — гніватись! Я можу тільки зневажати вас. Але знущатися з себе я не дозволю нікому. Чому ви не зволили відповісти на мого листа?

— Але мене ваш лист не застав удома, присягаюся вам.

— Ха! Ви мені морочите голову! Наче я не знаю, де ви буваєте... Але будьте певні...

— Кавальє, ан аван! Рон де кавальє¹. А гош! Ліворуч, ліворуч! Та ліворуч же, панове! Ех, нічого не розуміють! Плю де ля ві, месьє!² — кричав Бобетинський, ведучи за собою танцюристів у швидку круговерть і запозвзято тупаючи ногами.

— Я знаю всі інтриги цієї жінки, цієї ліліпутки, — вела далі Раїса, коли Ромашов повернувся на місце. — Тільки даремно вона такої високої думки про себе! Що вона дочка нотаріуса, який прокрався...

— Я попросив би при мені так не говорити про моїх знайомих, — суворо спинив її Ромашов.

Тоді сталася брутальна сцена. Петерсон почала огидно лягти Шурочку. Вона вже забула про свої удавані усмішки і, вся вкрита плямами, намагалася перекричати музику своїм гугнявим голосом. А Ромашов червонів до справжніх сліз від свого безсилля, і розгубленості, і від болю за кривджену Шурочку, і від того, що йому крізь оглушливі звуки кадрили не вдавалося вставити жодного слова, а головне — тому, що на них уже почали звертати увагу.

— Так, так, у неї батько прокрався, їй нема чого гнути кирпу! — кричала Петерсон. — Подумайте тільки, вона нами негліжирує³. Ми й про неї теж дещо знаємо! От що!

— Я вас прошу, — белькотав Ромашов.

— Заждіть, ви з нею ще побачите мої пазурі. Я розкрию очі цьому дурневі, Ніколаєву, якого вона вже третій рік не може пропхнути в академію. І де там йому вступити, коли він, дурень, не бачить, що в нього під носом робиться. Та й те сказати — і залицяльник же в неї!..

— Мазурка женераль! Променад!⁴ — кричав Бобетинський, пролітаючи вздовж залу, весь нахилившись уперед у позі архангела в польоті.

¹ Кавалери, вперед! Кавалери, в коло! (Франц.)

² Жвавіше, панове! (Франц.)

³ Гордує (від франц. *pégliger*).

⁴ Загальна мазурка! Прогулянка! (Франц.)

Підлога задвигтіла і ритмічно заколихалася під важким тупотом ніг, у такт мазурці задзвеніли підвіски люстри, міняючись різнобарвними вогнями, і почали погойдуватись розмірено тюлеві занавіски на вікнах.

— Чому б нам не розстатися миролюбно, тихо? — лагідно спитав Ромашов. У душі він почував, що ця жінка викликає в нього разом з огидою якийсь дрібний, підлий, але непереможний страх. — Ви мене не любите більше... Тож розійдімося добрими друзями.

— А-а! Ви мені хочете зуби заговорити? Не турбуйтеся, мій милий (вона вимовила: «Бій билий»), — я не з тих, кого покидають. Я сама кидаю, коли захочу. Але я не можу достатньо надивуватися з вашої підлості...

— Кінчаймо ж скоріше, — нетерпляче, глухим голосом, зціпивши зуби, промовив Ромашов.

— Антракт п'ять хвилин. Кавальє, оккюпе во дам!¹ — крикнув диригент.

— Так, коли я цього захочу. Ви підло обдурювали мене. Я пожертвувала заради вас усім, віддала вам усе, що може віддати чесна жінка... Я не сміла глянути у вічі своєму чоловікові, цій ідеальній, прекрасній людині. Заради вас я забула обов'язки дружини і матері. О, чому, чому я не лишилася вірна йому!

— О-о-он воно як!

Ромашов не міг стриматись від посмішки. Її численні романи з усіма молодими офіцерами, що приїздили на службу, були добре відомі в полку, так само, між іншим, як і всі любовні історії всіх сімдесяти п'яти офіцерів та їхніх дружин і родичок. Йому тепер пригадалися вислови на зразок таких: «мій дурень», «ця нікчемна людина», «цей йолоп, який завжди стовбичить» та інші не менш сильні вислови, що їх розсипала Раїса в листах і усно про свого чоловіка.

— А! У вас вистачає зухвальства сміятися? Гаразд! — спалахнула Раїса. — Нам починати! — схаменулась вона і, взявши за руку свого кавалера, задріботіла вперед, граціозно розгойдуючи тіло на стегнах і напружено посміхаючись.

Коли вони кінчили фігуру, її обличчя одразу знову набрало сердитого виразу, «немов у розлюченої комахи», — подумав Ромашов.

— Цього я вам не подарую. Чуєте, ніколи! Я знаю, чому ви так підло, так низько хочете піти від мене. Тож не буде того, що ви задумали, не буде, не буде, не буде! Замість того, щоб одверто і чесно сказати, що ви мене більш не любите, ви воліли обдурювати мене і користуватися мною як жінкою, як самицею... про всяк випадок, якщо там не поцастить. Ха-ха-ха!..

— Ну, гаразд, будемо говорити одверто, — стримуючи лють, заговорив Ромашов. Він дедалі дужче бліднув і кусав губи. — Ви самі цього захотіли. Так, це правда: я не люблю вас.

¹ Кавалери, розважайте ваших дам! (Франц.)

— Ах, скажі-іть, як мені це прикро!

— Та й не любив ніколи. Як і ви мене, власне. Ми обоє грали в якусь гидку, брехливу й брудну гру, якийсь банальний аматорський фарс. Я прекрасно, чудово зрозумів вас, Раїсо Олександрівно. Вам не треба було ні ніжності, ні любові, ні простої дружби. Ви занадто дрібні і нікчемні для цього. Тому що,— Ромашову раптом пригадалися слова Назанського,— тому що любити вміють тільки обранці, тільки витончені натури!

— Ха, це ви, звичайно, витончена натура?

Знову залунала музика. Ромашов з ненавистю глянув у вікно на лискуче мідне жерло тромбона, що з лотою байдужістю наче випльовував у зал хрипке рвякання. І солдат, який грав на ньому, надувши щоки, вилупивши осклілі очі і посинівши від напруження, був йому ненависний.

— Не будемо сперечатися. Може, я й не гідний справжнього кохання, але не в цьому річ. Річ у тому, що вам, з вашими вузькими провінційними поглядами і з провінційним честолюбством, треба неодмінно, щоб вас хтось «оточував» і щоб інші бачили це. Чи, ви гадаєте, я не розумів мети тієї вашої фамільярності зі мною на вечорах, тих ніжних поглядів, того владного й інтимного тону саме тоді, коли на нас дивилися сторонні? Так, так, неодмінно, щоб дивилися. Інакше вся та гра для вас не має сенсу. Вам не любові від мене треба було, а того, щоб усі бачили вас зайвий раз скомпрометованою.

— Для цього я могла б вибрати когось кращого й інтереснішого за вас,— з бундючною гордістю промовила Петерсон.

— Не турбуйтеся, цим ви мене не вразите. Так, я повторюю: вам треба тільки, щоб когось вважали вашим рабом, новим рабом вашої чарівності. А час минає, а рабів усе меншає. І для того, щоб не втратити останнього поклонника, ви, холодна, безсердечна, приносите в жертву і ваші сімейні обов'язки, і вашу вірність подружньому вівтареві.

— Ні, ви ще про мене почувете! — злісно й значуще прошепотіла Раїса.

Через увесь зал, задкуючи й одскакуючи від танцюючих пар, до них підійшов Раїсин чоловік, капітан Петерсон. Він був худий, сухотний, з лисим жовтим черепом і чорними очима — вогкими й ласкавими, але з прихованим злісним вогником. Про нього говорили, що він був до нестями закоханий у свою дружину, закоханий так, що ніжно, солоденько й нещиро приятелював з усіма її поклонниками. Так само було відомо, що він платив їм ненавистю, віроломністю і всілякими службовими каверзами, як тільки вони з полегкістю й радістю йшли від його дружини.

Він ще здалеку вимушено посміхався своїми синіми губами, що обліпли навколо рота.

— Танцюєш, Раєчко? Здрастуйте, дорогий Жоржику. Чого це вас так давно не видно? Ми так до вас звикли, що, далєбі, вже скучили за вами.

— Так... яюсь... весь час заняття,— забурмотів Ромашов.

— Знаємо ми ваші заняття,— насварився пальцем Петерсон і засміявся, ніби завищав. Але його чорні очі з жовтими білками допитливо й тривожно перебігали з обличчя дружини на обличчя Ромашова.

— А я, признатися, думав, що ви посварилися. Дивлюсь, сидите і про щось гарячкуєте. Що у вас?

Ромашов мовчав, зніяковіло дивлячись на худу, темну й зморшкувату шию Петерсона. Але Раїса сказала з тією нахабною впевненістю, яку вона завжди виявляла в брехні:

— Юрій Олексійович усе філософствує. Каже, що танці віджили свій час і що танцювати нерозумно й смішно.

— А сам танцює, — з ехидною добродушністю зауважив Петерсон. — Ну, танцюйте, діти мої, танцюйте, я вам не заважатиму.

Як тільки він одійшов, Раїса сказала з удаваним почуттям:

— І цю святу, ідеальну людину я обдурювала!.. І заради кого ж! О, якби він знав, якби він тільки знав...

— Маз-зурка женераль! — закричав Бобетинський. — Кавалери відбивають дам!

Від безперервного кружляння гарячих тіл і від пилу, що здіймався з паркету, в залі стало душно, і вогні свічок перетворилися на жовті туманні плями. Тепер танцювало багато пар, а що місця бракувало, то кожна пара топталася на обмеженому просторі: всі вони тіснилися і штовхали одна одну, фігура, яку запропонував диригент, полягала в тому, щоб вільний кавалер переслідував яку-небудь танцюючу пару. Крутячись навколо неї і виробляючи водночас па мазурки, що виходило смішно й безглуздо, він намагався вибрати момент, коли дама стане до нього обличчям. Тоді він швидко плескав у долоні, і це означало, що він одбив даму. Але другий кавалер намагався перешкодити йому зробити це і всіляко повертав і смикав свою даму то в той, то в другий бік; а сам то відступав, то скакав боком і навіть пускав у хід лівий вільний лікоть, націлюючись ним у груди суперника. Від цієї фігури завжди здійслювалася в залі незграбна, груба і негарна метушня.

— Актриса! — хрипко прошепотів Ромашов, нахилиючись близько до Раїси. — Смішно й гидко слухати вас.

— Ви, здається, п'яні! — бридливо вигукнула Раїса і кинула на Ромашова той погляд, яким у романах героїні міряють лиходіїв з голови до ніг.

— Ні, скажіть, навіщо ви обдурили мене? — злісно кричав Ромашов. — Ви віддалися мені тільки для того, щоб я не пішов від вас. О, якби ви це зробили з кохання, ну, хоч не з кохання, а з самої лише хтивості. Я зрозумів би це. Але ж ви з самої розбещеності, з низької пихи. Невже вас не жахає думка, які огидні були ми з вами обое, належачи одне одному без кохання, з нудьги, для розваги, навіть без цікавості, а так... як покоївки на свята лузають насіння. Зрозумійте ж: це гірше від того, коли жінка віддається за гроші. Там злидні, зваба... Зрозумійте, мені соромно, мені гидко думати про цю холодну, безцілну, про цю непростиму розпусту!

З холодним потом на лобі він згаслими очима з нудьгою дивився на танцюючих. Ось пропливла, не дивлячись на свого кавалера, ледве пере-

бираючи ногами, з нерухожими плечима і з ображеним виглядом суворой недоторканності велична Тальман і поруч неї веселий Єпіфанов, що підстрибував, мов цап. Ось маленька Ликачова, розшаріла, з променистими оченятами, з оголеною білою, безневинною дівочою шийкою... Ось Олізар на тонких ногах, прямих і струнких, як ніжки циркуля. Ромашов дивився і почував, що йому болить голова і хочеться плакати. А поруч нього Раїса, бліда від злості, говорила з перебільшеним театральним сарказмом:

— Чудово! Піхотний офіцер у ролі Йосипа Прекрасного!

— Так, так, саме в ролі...— спалахнув Ромашов.— Сам знаю, що це смішно й банально... Але я не соромлюсь уболівати серцем за своєю втраченою чистотою, за звичайною фізичною чистотою. Ми обоє добровільно влізли в помийну яму, і я відчуваю, що тепер я не посмію ніколи покохати хорошим, свіжим коханням. І в цьому винні ви, — чуєте: ви, ви, ви! Ви старші й краще за мене знаєте життя, ви вже достатньо набралися досвіду в коханні.

Петерсон з величним обуренням підвелася із стільця.

— Досить! — сказала вона драматичним тоном.— Ви досягли того, чого хотіли. Я ненавиджу вас! Сподіваюся, що з цього дня ви перестанете бути в нашому домі, де вас зустрічали, як рідного, годували й напували вас, але ви виявились таким негідником. Як я шкодую, що не можу розказати про все чоловікові. Це свята людина, я молюсь на нього, і відкрити йому все — означало б убити його. Але, повірте, він зумів би помститися за ображену беззахисну жінку.

Ромашов стояв навпроти неї і, болісно мружачись крізь окуляри, дивився на її великі, тонкі, зів'ялі губи, скривлені від злості. З вікна линули оглушливі звуки музики, вперто кашляв ненависний тромбон, а настирливі удари турецького барабана лунали ніби в голові у Ромашова. Він чув слова Раїси лише уривками і не розумів їх. Але йому здавалося, що й вони, як і звуки барабана, б'ють просто по голові і стрясають його мозок.

Раїса з виляском згорнула віяло.

— О негідник-мерзотник! — прошепотіла вона трагічно й швидко пішла через зал до вбиральні.

Усе було скінчено, але Ромашов не відчував сподіваного задоволення, і з душі його не впав раптово, як він раніше уявляв собі, брудний і грубий тягар. Ні, тепер він відчував, що вчинив погано, боягузливо й нещиро, зваливши всю моральну провину на обмежену й жалюгідну жінку, і уявляв собі її прикрість, розгубленість і безсилу злість, уявляв її гіркі сльози і розпухлі червоні очі там, у вбиральні.

«Я падаю, я падаю, — думав він з огидою й нудьгою.— Що це за життя! Щось тісне, сіре й брудне... Цей гидкий і непотрібний роман, пияцтво, нудьга, жажлива одноманітність служби, і хоч би одне живе слово, хоч би одна мить чистих радощів. Книги, музика, наука — де все це?»

Він пішов знову до їдальні. Там Осадчий і товариш Ромашова по роті, Веткін, проводжали попід руки до вихідних дверей зовсім п'яного Леха, котрий безсило й беспорядно хитав головою і запевняв, що він архієрей. Осадчий із серйозним обличчям говорив рокітливою октавою, як прото-диякон:

— Благослови, преосвященний владико. Час починати відпррраву...

В міру того як танцювальний вечір наближався до кінця, в їдальні ставало дедалі галасливіше. Повітря було таке насичене тютюновим димом, що ті, хто сидів у різних кінцях столу, ледве могли розгледіти один одного. Десь у кутку співали, біля вікна, зібравшись групою, розповідали непристойні анекдоти, які були звичайною приправою всіх вечер і обідів.

— Ні, ні, панове... дозвольте, ось я вам розкажу! — кричав Арчаковський.— Приходить одного разу солдат на постій до малоруса. А в малоруса кра-асива жінка. От солдат і думає: як би це мені...

Тільки-но він закінчував, його перепиняв Василь Васильович Липський, котрий нетерпляче ждав своєї черги:

— Ні, це що, панове... А от я знаю один анекдот.

І він ще не встигав закінчити, як інший поспішав уже із своєю розповіддю:

— А ось теж, панове. Діло було в Одесі, і до того ж випадок...

Усі анекдоти були паскудні, сороміцькі й недотепні, і, як це завжди буває, сміх викликав тільки один з оповідачів, найбільш упевнений і цинічний.

Веткін, повернувшись знадвору, де він садовив Леха в екіпаж, запросив до столу Ромашова.

— Сідай-но, Жоржику... Хильнемо. Я сьогодні багатий, як жид. Учора виграв і сьогодні знов метатиму банк.

Ромашову хотілося поговорити по щирості, розповісти комусь про свою тугу й огиду до життя. Випиваючи чарку за чаркою, він дивився на Веткіна благальними очима і говорив переконливим, теплим, тремтячим голосом:

— Ми всі, Павле Павловичу, всі забули, що є інше життя. Десь, я не знаю де, живуть зовсім, зовсім інші люди, і життя в них таке повне, таке радісне, таке справжнє. Десь люди борються, страждають, кохають глибоко й сильно... Друже мій, як ми живемо! Як ми живемо!

— Еге ж, брат, що вже тут казати, життя,— мляво відповів Павло Павлович.— Але взагалі... це, брат, лиш натурфілософія і енергетика. Слухай, голубчику, а що то таке за штука — енергетика?

— О, що ми робимо! — хвилювався Ромашов.— Сьогодні понапиваємось п'яні, завтра в роту — раз, два, лівою, правою,— увечері знову будемо пити, а післязавтра знову в роту. Невже все життя в цьому? Ні, ви подумайте тільки — все, все життя!

Веткін глянув на нього каламутними очима, немов крізь якусь плівку, гикнув і раптом заспівав тоненьким, деренчливим тенорком:

Тихцем собі
В гаю жила
Й крутила верете-єно...

— Плюнь на все, янголе мій, і бережи здоров'я.

Пряла нитки, далєбі,
Від душі всієї.

Ходімо грати, Ромашевич-Ромашовський, я тобі позичу десяточку.

«Нікому це не зрозуміло. Нема в мене близької людини»,— гірко подумав Ромашов. На мить згадалася йому Шурочка,— така сильна, така горда, вродлива,— і щось млосне, солодке й безнадійне зацеміло у нього коло серця.

Він до світанку був у зібранні, дивився, як грають у штос, і сам брав участь у грі, але знехотя і мляво. Одного разу він побачив, як Арчаковський, що сидів за окремим столиком з двома безвусими підпоручиками, досить невміло пересмикнув, викинувши дві карти одразу на свій бік. Ромашов хотів був втрутитися, зробити зауваження, але одразу спинився й байдуже подумав: «Ех, однаково. Нічого цим не поправлю».

Веткін, програвши свої мільйони за п'ять хвилин, сидів на стільці і спав, блідий, з роззявленим ротом. Поруч з Ромашовим сумно стежив за грою Лещенко, і важко було збагнути, яка сила змушує його сидіти отут цілі години з таким тоскним виразом обличчя. Розвиднілось. Оплилі свічки горіли жовтими довгими вогнями й блимали. Обличчя картярів були бліді й здавалися змученими. А Ромашов усе дивився на карти, на купки срібла й папірців, на зелене сукно, списане крейдою, і в його обважнілій, затуманеній голові повільно снувалися ті самі думки: про своє падіння і про бруд нудного, одноманітного життя.

Х

Був золотий, але холодний, справжній весняний ранок. Цвіла черемха.

Ромашов, який і досі не звик переборювати свій молодий сон, як завжди, спізнився на ранкові заняття і з неприємним почуттям сорому й тривоги підходив до плацу, на якому вчилася його рота. В цих знайомих йому почуттях завжди було багато принизливого для молодого офіцера, а ротний командир, капітан Слива, умів робити їх ще гострішими й образливішими.

Цей чоловік являв собою грубий і важкий уламок колишньої жорстокої дисципліни, що відійшла вже у небуття,— з поголовним биттям, дріб'язковою формалістикою, маршируванням у три темпи і кулачною

розправою. Навіть у полку, який через умови дикого провінційного життя не відзначався надто гуманним спрямуванням, він був якоюсь дивовижною пам'яткою цієї лютої військової старовини, і про нього розповідали багато курйозних, майже неймовірних анекдотів. Усе, що виходило за межі строю, статуту і роти і що він презирливо називав дурницею й мандрагорією, безумовно для нього не існувало. Тягнувши все своє життя суворо службову лямку, він не прочитав жодної книжки, жодної газети, крім, хіба що офіційної частини «Инвалида». Всякі розваги, як-от танці, аматорські вистави тощо, він зневажав усією своєю за grubілою душею, і не було таких брудних і паскудних висловів, яких би він не прикладав до них із свого солдатського лексикону. Розповідали про нього,— і це могло бути правдою,— що однієї чудової весняної ночі, коли він сидів біля відчиненого вікна й перевіряв ротну звітність, у кущах поблизу затьохжав соловей. Слива послухав-послухав і раптом крикнув денщикові:

— З-захарчук! П-прожени цю п-пташку ка-каменем. З-зава-жає...

Цей млявий, занепалий на вигляд чоловік був надзвичайно суворий із солдатами і не тільки дозволяв битися унтер-офіцерам, а й сам бив жорстоко, до крові, до того, що винний падав з ніг під його ударами. Зате до солдатських потреб він був дуже уважний: грошей, що приходили з села, не затримував і щодня сам стежив за ротним казаном, хоч сумами від вільних робіт розпоряджався на власний розсуд. Лише в п'ятій роті люди були ситіші й веселіші, ніж у нього.

Але молодих офіцерів Слива шпетив і картав, вдаючись до безцеремонних, дошкульних прийомів, яким його природжений український гумор надавав особливої ущипливості. Якщо, скажімо, під час навчання субалтерн-офіцер збивався з ноги, він кричав, злегка заїкаючись за звичкою:

— Ось, п-подивіться! Уся рота, не взяв її дідько, йде не в ногу. Один п-підпоручик іде в ногу.

А іноді, видаючи всю роту матірними словами, він неквапно, але ущипливо додавав:

— З-за винятком п-панів офіцерів і підпрапорщика.

Та особливо бував він жорстокий і ехидний у тих випадках, коли молодший офіцер запізнався в роту, і це найчастіше відчував на собі Ромашов. Ще здалеку, угледівши підпоручика, Слива командував роті «струнко», немовби влаштовуючи йому іронічно-почесну зустріч, а сам нерухомо, з годинником у руках, стежив, як Ромашов, спотикаючись від сорому і зачіпаючись за шаблю, довго не міг знайти свого місця. А іноді він з лютою гречністю питав, незважаючи на те що це чули солдати: «Я гадаю, підпоручику, ви дозволите продовжувати?» Іншим разом запитав з люб'язною уважливістю, але навмисне голосно про те, як підпоручик спав і що бачив уві сні. І тільки уструтнувши одну з цих витівок, він відводив Ромашова набік і, дивлячись йому просто в вічі круглими риб'ячими очима, брутально вчитував йому.

«Ех, байдуже! — думав у розпачі Ромашов, підходячи до роти. — І тут погано, і там погано, — одне до одного. Пропало мое життя!»

Ротний командир, поручик Веткін, Лбов і фельдфебель стояли посеред плацу і всі разом обернулися до Ромашова, що підходив до них. Солдати теж обернули до нього голови. В цю мить Ромашов уявив собі самого себе — як він, зніяковілий, незграбно йде під втупленими в нього очима, і йому стало ще неприємніше.

«Але, може, це зовсім не так уже й ганебно?» — намагався він у думці втішити себе, за звичкою багатьох соромливих людей. — Може, це тільки мені здається таким гострим, а іншим, далєбі, однаково. Ну, ось, я уявляю собі, що запізнився не я, а Лбов, а я стою на місці і дивлюсь, як він підходить. Ну і нічого особливого. Лбов — як Лбов... Усе дрібниці, — вирішив він нарешті і одразу заспокоївся. — Правда, соромно... Але ж не місяць триватиме це і навіть не тиждень, не день. Та й усе життя таке коротке, що все в ньому забувається.

Проти звичаю, Слива майже не звернув на нього уваги і не вступив жодної своєї витівки. Тільки коли Ромашов зупинився за крок від нього, поштиво піднісши руку до козирка і зсунувши разом ноги, він сказав, подаючи йому для потиску свої мляві пальці, схожі на п'ять холодних сосисок:

— Прошу пам'ятати, підпоручику, що ви мусите бути в роті за п'ять хвилин до приходу старшого субалтерн-офіцера і за десять — до ротного командира.

— Пробачте, пане капітане, — дерев'яним голосом відповів Ромашов.

— Отож-то, — пробачте!.. Уві сні кожуха не пошиєш. Прошу панів офіцерів іти до своїх взводів.

Вся рота була частинами розкидана по плацу. Робили повзводно ранкову гімнастику. Солдати стояли шеренгами, на крок один від одного, з розстебнутими мундирами, щоб легше було рухатися. Спритний унтер-офіцер Бобильов з півроти Ромашова, шанобливо поглядаючи на офіцера, що підходив, командував гучним голосом, випинаючи вперед щелепу і скопуючи очі:

— Піднімання на носках і плавне присідання. Рук-и-и... на стегна!

І потім затяг співуче, низьким голосом:

— Почина-а-ай!

— Ра-аз! — заспівали в унісон солдати і повільно присіли навпочіпки, а Бобильов, теж сидючи навпочіпки, обводив шеренгу суворим молодечьким поглядом.

А поруч маленький, в'юнкий єфрейтор Сіроштан вигукував тонким, різким, зривистим, мов у молодого півника, голосом:

— Випад лівої і правої ноги, з викиданням відповідної руки. Туйсь! Починай! Ать-два! Ать-два! — І десять молодих здорових голосів кричали уривчасто й старанно: — «Гау, гау, гау, гау!»

— Стій! — пронизливо закричав Сіроптан. — Ла-апшин! Ти там чого так симетрично дурня клеїш? Тичеш кулаками, немов рязанська баба рогацем: хуу, хуу!.. Роби мені рухи чисто, матері твоєї ковінька!

Потім унтер-офіцери швидким кроком розвели взводи до гімнастичних знарядь, що стояли в різних кінцях плацу. Підпрапорщик Лбов, дужий, спритний хлопець і чудовий гімнаст, швидко скинув із себе шинелю і мундир і, залишившись у самій блакитній ситцевій сорочці, перший підбіг до паралельних брусів. Ставши руками на їх кінці, він за три рази розгойдався і раптом, описавши всім тілом повне коло, так що на одну мить його ноги були прямо над головою, він сильно відштовхнувся від брусів, пролетів пружною дугою на півтора сажні вперед, перевернувся в повітрі і спритно, по-котячому присів на землю.

— Підпоручик Лбов! Знову фокусничаєте! — вдавано суворо гримнув на нього Слива. Старий «бурбон» у глибині душі почував прихильність до підпрапорщика як до чудового фронтовика і тонкого знавця статусу. — Показуйте тільки те, чого вимагає інструкція. Тут вам не балаган на Великдень.

— Слухаю, пане капітане! — весело гаркнув Лбов. — Слухаю, але не виконую, — додав він напівголосно, підморгнувши Ромашову.

Четвертий взвод робив вправи на похилій драбині. Один за одним солдати підходили до неї, бралися за поперечку, підтягувались на мускулах і лізли на руках угору. Унтер-офіцер Шаповаленко стояв унизу і робив зауваження:

— Не дригай ногами. Носки вгору!

Черга дійшла до лівофлангового солдатика Хлебникова, з якого глумилася вся рота. Часто, дивлячись на нього, Ромашов дивувався, як могли взяти на військову службу цього жалюгідного, замороженого чоловічка, майже карлика, з брудним, безвусим обличчям, завбільшки з кулачок. І коли підпоручик зустрічався з його безтямними очима, в яких, немовби раз і назавжди, з самісінького дня народження, застиг тупий, покірний жах, то в його серці ворухилося щось чудне, схоже на тугу і на докори сумління.

Хлебников висів на руках, потворний, незграбний, наче повішальник.

— Підтягуйся, собача мордо, підтягуйся! — кричав унтер-офіцер. — Ну, вгору!

Хлебников силкувався підтягтися, та тільки безпорадно дригав ногами і розгойдувався туди й сюди. На секунду він обернув убік і вниз своє сіре маленьке обличчя, на якому жалюгідно й недоладно стирчав кирпатий брудний ніс. І раптом, одірвавшись від поперечки, упав, як мішок, на землю.

— А-а! Не бажаєш робити ємнастичні вправи! — зарепетував унтер-офіцер. — Ти, падлюко, мені весь взвод порушуєш! Я т-тобі!

— Шаповаленко, не смій битися! — крикнув Ромашов, весь спалахнувши від сорому й гніву. — Не смій цього робити ніколи! — крикнув він, підбігши до унтер-офіцера і схопивши його за плече.

Шаповаленко виструнчився й підніс руку до козирка. В його очах, що стали одразу по-солдатському безтямні, тремтіла все ж ледь помітна глузлива посмішка.

— Слухаю, ваше благородіє. Тільки дозвольте вам доповісти: ніякого терпцю з ним не стає.

Хлебников стояв поруч, згорбившись: він тупо дивився на офіцера і витирав ніс ребром долоні. З почуттям гострого й марного жалю Ромашов одвернувся від нього й пішов до третього взводу.

Після гімнастики, коли людям дано було десятихвилинний перепоchinoк, офіцери знову зішлись до купи посеред плацу, біля паралельних брусів. Розмова одразу ж зайшла про майбутній травневий парад.

— От, спробуйте вгадати, де наскочиш! — говорив Слива, розводячи руками і здивовано витріщаючи водянисті очі. — Тобто, скажу я вам: іменно, в кожного генерала своя фантазія. Пригадую я, був у нас генерал-лейтенант Львович, командир корпусу. Він з інженерів до нас попав. То при ньому ми тільки те й робили, що самоокопувалися. Статут, прийоми, марширування — все к чорту. З ранку до вечора будували різні ложементи, матері їхній біс! Улітку — із землі, взимку — із снігу. Весь полк ходив замазюканий з ніг до голови глиною. Командира десятої роти капітана Алейникова, царство йому небесне, нагородили «Анною» за те, що за дві години побудував якийсь там люнет чи барбет.

— Спритно! — докинув Лбов.

— Потім, це вже за вашої пам'яті, Павле Павловичу, — стрільба при генералі Арагонському.

— А! Примостився стріляти? — засміявся Веткін.

— Що це таке? — спитав Ромашов.

Слива зневажливо махнув рукою.

— А це те, що тоді у нас тільки й було в голові, що зубрячка інструкції по стрільбі. Солдат один відповідав «Вірую» на огляді, то він так і сказав, замість «при Понтійстем Пілаті» — «примостився стріляти». До того всім голови заморочили. Вказівний палець називали не вказівним, а спусковим, а замість правого ока було прицільне око.

— А пам'ятаєте, Опанасе Кириловичу, як теорію зубрили? — сказав Веткін. — Траєкторія, деривація... Їй-богу, я сам нічого не розумів. Бувало, скажеш солдатові: ось тобі рушниця, дивись у дуло. Що бачиш? «Бачу уявну лінію, що називається віссю ствола». Та зате ж і стріляли. Пам'ятаєте, Опанасе Кириловичу?

— Аякже. Завдяки стрільбі про нашу дивізію писали в закордонних газетах. Десять процентів понад відмінне — от, будь ласка. Проте й шахраювали ми, далі нікуди! З одного полку в інший позичали хороших стрільців. А то, бувало, рота стріляє сама по собі, а з бліндажа молодші офіцери смалють з револьверів. Одна рота так відзначилася,

що почали лічити, а в мішені на п'ять куль більше, аніж випустили. Сто п'ять процентів влучання. Спасибі, фельдфебель встиг клейстером замазати.

— А за Слесарева, пам'ятаєте шрейберівську гімнастику?

— Ще б пак не пам'ятати! Ось де вона в мене сидить. Валети танцювали. Та хіба мало їх ще було, генералів тих, чорт би їх узяв! Але все це, скажу я вам, панове, дурниця й мандрагогія порівняно з теперішнім. Це вже, як то кажуть, — прийдіте, останнє цілування. Раніш принаймні знали, що з тебе спитають, а тепер? Де там, солдатик, бачте, ближній, потрібна гуманність. Ш-шмагати його треба, розпадлюку! Ох, розвиток розумових здібностей, швидкість і кмітливність. Суворовці! Не знаєш тепер, чого солдата й учити. Ось, маєте, вигадав нову штуку, наскрізну атаку...

— Еге, це не шоколад! — співчутливо кивнув головою Веткін.

— Стоїш, мов той йолоп, а на тебе козачиська щодуху пруть. І наскрізь! Ану лиш, спробуй — відступись-но. Одразу наказ: «У капітана такого-то слабкі нерви. Нехай пам'ятає, що на службі його ніхто силоміць не тримає».

— Лукавий дідок, — сказав Веткін. — Він у N-ському полку яку штуку втнув. Завів роту у величезну калюжу і наказує ротному командувати: «Лягай!» Той пом'явся, проте командує: «Лягай!» Солдати розгубилися, думають, що не розчули. А генерал при нижчих чинах давай шпетити командира: «Як ведете роту! Білоручки! Пестунчики! Якщо тут у калюжу бояться лягти, то як у военний час ви їх піднімете, коли вони під вогнем ворога заляжуть десь у рові? Не солдати у вас, а баби, і командир — баба! На абвахту!»

— А яка користь? При людях соромлять командира, а потім тереvenять про дисципліну. Де вже та, до біса, дисципліна! А вдарити його, каналію, не смій. Ні-і... Де ви бачили — він особа, він людина! Ні, раніше ніяких особів не було, і чухрали їх, тварюк, як сидорових кіз, а були в нас і Севастополь, і Італійський похід, і всяка така річ. Ти мене хоч із служби звільняй, а я все-таки, коли мерзотник того заслужив, я зазирну йому куди слід!

— Бити солдата нечесно, — глухо озвався Ромашов, котрий досі мовчав. — Не можна бити людину, яка не тільки не має права тобі відповісти, а навіть не сміє просто підняти руку до обличчя, щоб захиститися від удару. Не сміє навіть відхилити голову. Це соромно!

Слива зневажливо примружився і збоку, згори вниз, випнувши вперед нижню губу під короткими сивуватими вусами, зміряв з ніг до голови Ромашова.

— Що т-таке-е? — промовив він спроквола тоном найбільшого презирства.

Ромашов зблід. У нього похололо в грудях і в животі, а серце калатало неначе в усьому тілі одразу.

— Я сказав, що це погано... Атож, і повторюю... ось, що, — сказав він безладно, але настійливо.

— Скажі-і-ть, б-будь ласка! — уїдливо проспівав Слива.— Бачили ми таких добреньких, не турбуйтеся. Самі через рік, якщо тільки вас не виженуть з полку, будете по мордах ляскати. Найчудовішим способом. Не згірш од мене.

Ромашов з ненавистю подивився йому просто у вічі і сказав майже пошепки:

— Якщо ви битимете солдатів, я на вас подам рапорт командирові полку.

— Що-о? — крикнув грізно Слива, але одразу урвав.— Та досить уже цих дурниць,— сказав він сухо.— Ви, підпоручику, ще молоді, щоб учити старих бойових офіцерів, які прослужили з честю двадцять п'ять років своєму государеві. Прошу панів офіцерів іти до ротної школи,— закінчив він сердито.

Він різко повернувся до офіцерів спиною.

— Навіщо ви встряли? — примирливо заговорив Веткін, ідучи поряд з Ромашовим.— Самі бачите, що ця слива не з солодких. Ви ще не знаєте його так, як я знаю. Він вам такого наговорить, що не знатимете, куди й подітися. А заперечите — він вас під арешт запакує.

— Але ж послухайте, Павле Павловичу, це не служба, це — бузுவірство якесь! — із слізьми гніву та образи в голосі вигукнув Ромашов.— Ці старі барабанні шкури знуцаються з нас! Вони навмисне намагаються підтримувати у взаєминах між офіцерами грубість, солдафонство, якесь цинічне молодецтво.

— Авжеж, це, звичайно, так,— підтвердив байдуже Веткін і позіхнув.

А Ромашов палко вів далі:

— Ну, кому це потрібно, навіщо оте підтягування, лайки, грубі окрики? Ех, я зовсім, зовсім не те сподівався знайти, коли став офіцером. Ніколи я не забуду першого враження. Я тільки три дні був у полку, і мене обірвав цей рудий паламар Арчаковський. Я в зібранні під час розмови назвав його поручиком, бо й він мене називав підпоручиком. І він, хоч і сидів поруч зі мною і ми разом пили пиво, закричав на мене: «По-перше, я вам не поручик, а пан поручик, а по-друге... по-друге, прошу встати, коли вам робить зауваження старший чином!» І я встав і стояв перед ним, як обпльований, поки не осадив його підполковник Лех. Ні, ні, нічого не кажіть, Павле Павловичу. Мені все це так уже набридло й остогидло!..

ХІ

У ротній школі займалися «словесністю». У тісній кімнаті, на ослонах, поставлених чотирикутником, сиділи обличчями всередину солдати третього взводу. Посеред цього чотирикутника походжав туди й сюди ефрейтор Сіроштан. Поряд, у такому самому чотирикутнику, так само походжав туди й сюди інший унтер-офіцер півроти,— Шаповаленко.

— Бондаренко! — голосно вигукнув Сіроштан. Бондаренко, стукнувшись обома ногами об підлогу, схопився прямо й швидко, як дерев'яна лялька з пружинкою.

— Якщо ти, приміром, Бондаренко, стоїш у строю з рушницею, а до тебе підходить начальство й питає: «Що у тебе в руках, Бондаренко?» Що ти повинен відповісти?

— Ружо, дядечку? — догадується Бондаренко.

— Брешеш. Хіба ж це ружо? Ти б ще сказав по-сільському: оружина. То вдома було ружо, а на службі називається просто: малокаліберна скорострільна піхотна гвинтівка системи Бердана, номер другий, з ковзним затвором. Повтори, сучий сину!

Бондаренко скоромовкою повторює слова, які він знав, звичайно, й до того.

— Сідай! — командує милостиво Сіроштан. — А для чого її тобі дано? На це запитання відповідь мені... — Він обводить суворим поглядом усіх підлеглих по черзі. — Шевчук!

Шевчук підводиться з похмурим виглядом і відповідає глухим басом, поволі й гугняво і так одриває фрази, немовби ставить після них крапки:

— Вона мені дана для того. Щоб я в мирное время робив з єю ружейні прийоми. А в воєнне время. Защищав престол і отечество від ворогів. — Він помовчав, шморгнув носом і похмуро додав: — Як унутреніх, так і унешніх.

— Так. Ти добре знаєш, Шевчук, тільки тягнеш. Солдат повинен мати в собі веселість, як орел. Сідай. Тепер скажи, Овечкін: кого ми називаємо ворогами унешніми?

Спритний орловець Овечкін, у голосі якого чути солоденьку скоромовку колишнього прикажчика крамниці з дрібним крамом, відповідає швидко й кучеряво, захилинаючись від задоволення:

— Унешніми ворогами ми називаємо всі ті самі государства, з котрими нам доводиться вести війну. Хранцузи, німці, атальянці, турки, івропейці, інді...

— Годі, — перепиняє його Сіроштан, — цього вже в статуті нема. Сідай, Овечкін. А тепер скаже мені... Архипов! Кого ми називаємо ворогами у-нутре-ні-ми?

Останні два слова він вимовляє аж надто голосно й поважно, ніби підкреслюючи їх, і кидає багатозначний погляд на добровольця Маркусона.

Незграбний рябий Архипов затято мовчить, дивлячись у вікно ротної школи. Тямущий, розумний і спритний хлопець поза службою, він поводить на заняттях як справжній ідіот. Очевидно, причина цього в тому, що його здоровий розум, який звик спостерігати й обдумувати прості й ясні явища сільського побуту, ніяк не може збагнути зв'язку між «словесністю», що її викладають йому, і справжнім життям. Тим-то він не розуміє і не може завчити найпростіших речей, на превелике здивування і обурення свого взводного начальника.

— Н-ну! Довго я тебе ждатиму, поки ти зберешся? — починає сердитись Сіроштан.

— Нутреніми ворогами... ворогами...

— Не знаєш? — грізно вигукнув Сіроштан і рушив був до Архипова, але, глянувши скося на офіцера, тільки затряс головою і страшно вирячив на Архипова очі.— Ну, слухай. Уну-треніми ворогами ми називаємо всіх, що не підкоряються законові. Наприклад, кого?..— Він зустрічає запобігливі очі Овечкіна.— Скажи хоч ти, Овечкін.

Овечкін схоплюється й радісно кричить:

— Так що бунтівники, студенти, конокради, жиди і поляки!

Поряд навчає свій взвод Шаповаленко. Походжаючи поміж ослонами, він співучим тонким голосом запитує по солдатській пам'ятці, яку тримає в руках:

— Солтис, що таке вартовий?

Солтис, литвин, давлячись і витріщаючи очі від старанності, вигукує:

— Вартовий є особа недоторканна.

— Ну так, а ще?

— Вартовий є солдат, поставлений на який-небудь пост зі зброєю в руках.

— Правильно. Бачу, Солтис, що ти вже починаєш старатися. А для чого тебе поставлено на пост, Пахоруков?

— Щоб не спав, не дрімав, не куриє і ні від кого не приймає ніяких речей і подарунків.

— А честь?

— І щоб віддавав встановлену честь панам проїжджим офіцерам.

— Так. Сідай.

Шаповаленко давно вже помітив іронічну посмішку добровольця Фокіна і тому вигукує з особливою суворістю:

— Доброволець! Хто ж так встає? Коли начальство питає, то вставати треба швидко, як пружина. Що єсть знамено?

Доброволець Фокін, з університетським значком на грудях, стоїть перед унтер-офіцером у шанобливій позі. Але в його молодих сірих очах іскряться веселі глузливі вогники.

— Знамено є священна воїнська короґва, під якою...

— Брешете! — сердито обриває його Шаповаленко і б'є пам'яткою по долоні.

— Ні, я кажу правильно,— вперто, але спокійно відповідає Фокін.

— Що-о!? Коли начальство каже — ні, значить — ні!

— Подивіться самі в статуті.

— Як я унтер-офіцер, то я і статут знаю краще за вас. Чи ти бач! Усякий доброволець задається на макарони. А може, я сам захочу податися до юнкерського училища для навчання? Звідки ви знаєте? Що це таке за короґва? Хо-роґ-ва! А зовсім не короґва. Свяченая воїнська хороґва, неначе як образ.

— Шаповаленко, не сперечайтесь,— втручається Ромашов.— Продовжуйте заняття.

— Слухаю, ваше благородіє! — виструнчується Шаповаленко.— Тільки дозвольте вашому благородію доповісти — весь час цей доброволець мудрують.

— Добре, добре, далі!

— Слухаю, вашбродь... Хлебников! Хто у нас командир корпусу?

Хлебников розгубленими очима дивиться на унтер-офіцера. З його роззявленого рота виринається, немов у захриплій ворони, самотній шиплячий звук.

— Розкачайся! — злісно кричить на нього унтер-офіцер.

— Його...

— Ну, його... Ну, що ж буде далі? Ромашов, який у цю хвилину одвернувся набік, чує, як Шаповаленко додає притишеним голосом, хрипко:

— Ось почекай, я тобі після навчання розгладжу пику!

А що Ромашов у цю мить обертається до нього, то він каже голосно й байдуже:

— Його високопревосходительство... Ну, що ж ти, Хлебников, далі!..

— Його... інфантерії... лентінант,— злякано й уривчасто бурмоче Хлебников.

— А-а-а! — хрипить, зціпивши зуби, Шаповаленко.— Ну, що я з тобою, Хлебников, робитиму? Б'юсь-б'юсь я з тобою, а ти зовсім як верблюд, тільки рогів у тебе немає. Ніякої старанності. Стій отак до кінця словесності стовпом. А після обіду прийдеш до мене, буду окремо тебе навчати. Греченко! Хто у нас командир корпусу?

«Так сьогодні, так буде завтра і післязавтра. Все те саме, аж до кінця мого життя,— думав Ромашов, переходячи від взводу до взводу.— Покинути все, піти?.. Тоскно!..»

Після словесності люди займалися надворі підготовчими справами до стрільби. В той час як в одній частині люди цілились у дзеркало, а в другій стріляли дробинками в мішень,— у третій наводили гвинтівки на ціль на приладі Ливчака. У другому взводі підпрапорщик Лбов заливався на весь плац веселим дзвінким тенорком:

— Пря-мо... по колоні... па-альба ротою... ать, два! Рота-а...— він затягував останній звук, робив паузу й потім уривчасто кидав: — Плі!

Клацали ударники. А Лбов, радісно, пишаючись своїм голосом, знов заливався:

— До но-о-о...ги!

Слива ходив від взводу до взводу, згорблений, млявий, поправляючи стойку, і робив короткі, грубі зауваження:

— Втягни черево! Стоїш, як вагітна жінка! Як рушницю тримаєш? Ти не дякон із свічкою! Чого рота роззявив, Карташов? Капі захотів? Де тринчик? Фельдфебелю, поставити Карташова на годину після навчан-

ня під рушницю! Кан-налія! Як шинелю згорнув, Веденєєв? Ні початку, ні кінця, ні битія свого не має. Бовдур!

Після стрільби люди поскладали рушниці й полягали коло них на молодій весняній травичці, вже витоптаній де-не-де солдатськими чобітьми. Було тепло й ясно. В повітрі пахло молодими листочками тополь, які двома рядами росли понад шосе. Веткін знову підійшов до Ромашова.

— Плоньте, Юрію Олексійовичу,— сказав він Ромашову, беручи його під руку.— Чи варто? Ось закінчимо навчання, підемо в зібрання, вихилимо по чарочці, і все мине. Га?

— Нудно мені, любий Павле Павловичу,— з тугою промовив Ромашов.

— Що й казати, невесело,— мовив Веткін.— Але як же інакше? Треба ж людей навчати діла? А що, як війна?

— Хіба що війна,— сумно погодився Ромашов.— А навіщо війна? Може, все це якась загальна помилка, якесь всесвітнє запаморочення, божевілля? Хіба природно вбивати?

— Е-е, розвели філософію. Якого дідька! А якщо на нас раптом нападуть німці? Хто буде Росію захищати?

— Я ж нічого не знаю і не кажу, Павле Павловичу,— жалібно й покірно відповів Ромашов,— я нічого, нічого не знаю. Але ось, наприклад, північноамериканська війна або теж ось визволення Італії, а за часів Наполеона — гверильяси... і ще шуани під час революції... Билися ж, коли виникала потреба! Прості хлібороби, пастухи...

— То американці... Ото ще ви прирівняли... Це діло десяте. А по-моєму, коли так думати, то вже краще не служити. Та й взагалі в нашому ділі думати не дозволено. Тільки от запитання: куди ж ми з вами подінемо, якщо не будемо служити? На що ми здатні, коли ми тільки й знаємо — лівою, правою,— а більше ні бе, ні ме, ні кукуріку. Умирати ми вміємо, це правда. І помремо, чорт нас забирай, коли треба буде. Принаймні не дарма хліб їли. Отак-то, пане філозо́ф. Підемо після навчання зі мною в зібрання?

— Що ж, ходімо,— байдуже погодився Ромашов.— Власне кажучи, це свинство так щодня марнувати час. А ви правду кажете, що коли так думати, то вже краще зовсім не служити.

Розмовляючи, вони ходили туди й сюди по плацу і зупинились біля четвертого взводу. Солдати сиділи й лежали коло складених рушниць. Дехто їв хліб, а солдати їдять його цілий день, зранку до вечора, і за всяких обставин: на оглядах, на привалах під час маневрів, у церкві перед сповіддю і навіть перед тілесною карою.

Ромашов почув, як чийсь байдужо-задирливий голос окрикнув:

— Хлебников, агов, Хлебников!

— Га? — похмуро й гутняво озвався Хлебников.

— Ти чим удома займався?

— Робив,— сонно відповів Хлебников.

— Та що робив, дурна довбешко?

— Усе. Землю орав, худобу порав.

— Чого ти до нього причепився? — втручається старослуживий солдат, дядько Шпиньов. — Відомо, що робив: цицькою дітей кормив.

Ромашов мимохідь глянув на сіре, жалюгідне, голе обличчя Хлебникова, і знову в душі його зашкребло якесь неясне, болісне почуття.

— Шикуйся! — крикнув з середини плацу Слива. — Панове офіцери, по місцях!

Заклацали рушниці, чіпляючись багнетом за багнет. Солдати, метушливо обсмикуючись, ставали на свої місця.

— Р-рівняйся! — скомандував Слива. — Струнко!

Потім, підійшовши ближче до роти, він закричав співуче:

— Рушничні прийоми, по розділах, рахувати вголос... Рота, слухай... на кра-ул!

— Рраз! — гаркнули солдати і коротко підкинули рушниці вгору.

Слива поволі обійшов стрій, роблячи уривчасті зауваження: «доверни приклад», «вище багнет», «приклад на себе». Потім він знову став перед ротою і скомандував:

— Ро-би... два!

— Два! — крикнули солдати.

І знову Слива пішов до строю перевіряти точність і правильність прийому.

Після рушничних вправ по розділах ішли вправи без розділів, потім повороти, здвоювання рядів, примикання й розмикання та інші різні вправи. Ромашов виконував, як автомат, усе, чого від нього вимагав статут, але в нього не йшли з думки слова, недбало кинуті Веткіним: «Коли так думати, то нема чого й служити. Треба кидати службу». І всі ці хитрощі військового статуту: спритність поворотів, хвацькість рушничних прийомів, міцна постановка ноги в маршируванні, а разом з ними всі ці тактики й фортифікації, на які він змарнував дев'ять найкращих років свого життя, які мали наповнити і всю решту його життя і які ще так недавно він вважав за найпотрібнішу й наймудрішу справу, — все це раптом здалося йому чимось нудним, неприродним, надуманим, чимось безцілним і зайвим, породженим всезагальним світовим самообманом, чимось схожим на бузглузде марення.

А коли навчання скінчилося, вони пішли з Веткіним у зібрання і вдвох з ним випили дуже багато горілки. Ромашов, майже втративши свідомість, цілувався з Веткіним, плакав у нього на плечі голосними істеричними слізьми, нарікаючи на порожнечу й нудьгу життя і на те, що його ніхто не розуміє, і на те, що його не любить «одна жінка», а хто вона — про це ніхто ніколи не дізнається; а Веткін вихиляв чарку за чаркою і тільки коли-не-коли говорив з презирливим жалем:

— Одне погано, Ромашов, не вмієте ви пити. Випили чарку й розкисли.

Потім він грюкав кулаком по столу і кричав грізно:

— А накажуть померти — помремо!

— Помремо,— жалібно відповідав Ромашов.— Що — померти? Це дурниця — померти... Душа болить у мене...

Ромашов не пам'ятав, як він дістався додому і хто його поклав у ліжку. Йому здавалося, що він плаває в густому синьому тумані, по якому розсипано мільярди мільярдів мікроскопічних іскорок. Цей туман поволі коливався вгору і вниз, піднімаючи і опускаючи разом тіло Ромашова, і від цього ритмічного погойдування серце підпоручика слабшало, завмирало й стискалося в огидному дратівному почутті нудоти. Голова здавалася розпухлою до величезних розмірів, і в ній чийсь невідступний, безжалісний голос кричав, завдаючи Ромашову нестерпного болю:

— Роби-и раз!.. Роби-и два!

XII

День 23 квітня був для Ромашова дуже клопітним і дуже дивним днем. Годині о десятій ранку, коли підпоручик лежав ще в ліжку, прийшов Степан, денщик Ніколаєвих, із запискою від Олександри Петрівни.

«Любий Ромочко,— писала вона,— я зовсім не здивувалася б, коли б довідалась, що ви забули, що сьогодні день напих спільних іменин. Так ось, нагадую вам про це. *Незважаючи ні на що*, я все-таки хочу вас сьогодні бачити! Тільки не приходьте поздоровляти вдень, а просто о п'ятій годині. Поїдемо пікніком на Дубечний.

Ваша О. Н.»

Лист тремтів у руках в Ромашова, коли він читав. Уже цілий тиждень не бачив він милого, то ласкавого, то насмішкуватого, то дружньо уважного обличчя Шурочки, не відчував на собі її ніжних і владних чарів. «Сьогодні!» — схвильовано промовив у ньому радісний шепіт.

— Сьогодні! — голосно крикнув Ромашов і босоніж скочив з ліжка на підлогу.— Гайнане, умиватися!

Увійшов Гайнан.

— Ваша благородія, там денщик стоїть. Питає: будеш писати відповідь?

— Оце так! — Ромашов витріщив очі й трохи присів.— Ссс... Треба б йому на чай, а в мене нічого нема.— Він розгублено глянув на денщика.

Гайнан широко й радісно всміхнувся:

— Міні теж нічого нема!.. Тобі нема, міні нема. Е, нічого! Вона й так піде.

Швидко промайнула в пам'яті Ромашова чорна весняна ніч, грязюка, мокрий, слизький тин, до якого він притулився, і байдужий Степанів голос із темряви: «Лазить, лазить кожен день...» Згадав він і свій нестерпний сором. О, скільки майбутнього щастя віддав би тепер підпоручик за двогривеник, за один двогривеник!

Ромашов судорожно й міцно потер руками обличчя і навіть крякнув од хвилювання.

— Гайнане,— сказав він пошепки, боязко, скоса позираючи на двері.— Гайнане, ти піди скажи йому, що підпоручик увечері неодмінно дадуть йому на чай. Чуєш: неодмінно.

Ромашов переживав тепер гостру матеріальну скруту. Кредит закрили йому скрізь: у буфеті, в офіцерській економічній крамничці, в офіцерській касі... Можна було брати тільки обід і вечерю в зібранні, та й то без горілки і закуски. В нього навіть не було ні чаю, ні цукру. Липалася тільки, наче на глум, величезна бляшанка кави. Ромашов мужньо пив її щоранку без цукру, а по тому, з такою самою покірливістю долі, допивав її Гайнан.

І тепер, кривлячись від огиди, підпоручик сьорбав чорну, міцну, гірку бурду і глибоко замислився над своїм становищем. «Гм... по-перше. як прийти без подарунка? Цукерки чи рукавички? А втім, невідомо, який розмір їй потрібен. Цукерки? Найкраще, звичайно, парфуми: цукерки тут препогані... Віяло?.. Гм!.. Так, безперечно, краще парфуми. Вона любить Есс-буке. Потім витрати на пікніку: візник туди й назад, скажімо — п'ять, на чай Степанові — карбованець! Отож, пане підпоручику Ромашов, без десяти карбованців вам не обійтися».

І він почав перебирати в думці всі ресурси. Платня? Але ж тільки вчора він розписався на платіжній відомості: «Розрахунок правильний. Підпоручик Ромашов». Усю його платню було ретельно розписано по графах, де значилось і відрахування за приватними векселями; підпоручикові не довелося одержати ні копійки. Може, попросити наперед? Цей засіб він випробував принаймні разів з тридцять, але завжди марно. Скарбником був штабс-капітан Дорошенко — чоловік похмурий і суворий, особливо з «фендриками». На турецькій війні його було поранено в найбільш незручне і непочесне місце — в п'яту. Нескінченні дотепи і глузування з його рани (яку він, проте, дістав не під час втечі, а тоді, коли, обернувшись до свого взводу, командував наступ), зробили те, що, пішовши на війну життєрадісним прапорщиком, він повернувся звідти жовчним і дратівливим іпохондриком. Ні, Дорошенко не дасть грошей, а тим паче підпоручикові, який уже третій місяць пише: «Розрахунок правильний».

«Та не будемо журитися! — казав сам собі Ромашов.— Пригадаймо всіх офіцерів. Почнімо з ротних. По порядку. Перша рота — Осадчий».

Перед Ромашовим постало дивовижне, вродливе обличчя Осадчого, з його важким, звіриним поглядом. «Ні — хто завгодно, аби не він. Аби не він. Друга рота — Тальман. Любий Тальман: він завжди і скрізь хапає карбованці, навіть у підпрапорщиків. Хутинський?»

Ромашов замислився. Химерна хлоп'яча думка майнула йому в голові: піти і позичити в полкового командира. «Уявляю! Мабуть, спочатку остовпіє від подиву, потім затремтить від люті, а потім випалить, як з мортири: «Що-о? Мо-овчати! На чотири доби на гауптвахту!»

Підпоручик зареготав. Ні, однаково, щось таки спаде на думку! День, що почався так радісно, не може бути невдалий. Це щось невловне, незбагненне, але воно завжди несхибно відчувається десь у глибині, поза свідомістю.

«Капітан Дювернуа? Його солдати смішно називають: Довернинога. А от ще, кажуть, був якийсь генерал Будберг фон Шауфус,— то його солдати охрестили: Будка-за-цехаузом. Ні, Дювернуа скупий і не любить мене — я це знаю...»

Так перебрав він усіх ротних командирів від першої роти до шістнадцятої і навіть до нестройової, потім, зітхнувши, перейшов до молодших офіцерів. Він ще не втрачав надії на успіх, але вже починав якось тривожитись, коли раптом одне прізвище слянуло йому в голову: «Підполковник Рафальський!»

— Рафальський. А я сушив собі голову!.. Гайнане! Сюртук, рукавички, пальто — мерщій!

Підполковник Рафальський, командир четвертого батальйону, був старий химерний холостяк, якого в полку, жартома і, звичайно, поза очі називали полковником Бремом. Він ні до кого з товаришів не ходив, відбуваючись тільки офіційними візитами на Великдень і на Новий рік, а до служби ставився так недбало, що завжди мав догани в наказах і суворі прочухани під час навчання. Весь свій час, усе піклування і всю невикористану здатність серця любити він віддавав своїм милим тваринам — птахам, риbam і чотириногим, яких у нього був цілий великий і оригінальний звіринець. Полкові дами, в глибині душі уражені його неуважністю до них, казали, що вони не розуміють, як це можна бувати в Рафальського: «О, це такий жах, оті звірі! І до того ж, вибачайте на слові,— з-запах! фе!»

Усі свої кошти полковник Брем витрачав на звіринець. Цей дивак обмежив свої потреби лише вкрай необхідним: носив шинелю і мундир бозна з якого часу, спав так-сяк, їв з казана п'ятнадцятої роти, причому все-таки вносив у цей казан суму для солдатського приварку таки чималеньку. Але товаришам, а надто молодшим офіцерам, він, коли мав гроші, рідко відмовлявся дати невелику позику. Правду кажучи, віддавати йому борги вважали чимсь зайвим, навіть смішним,— тим-то він і мав славу дивака, полковника Брема.

Гультяї-прапорщики, як-от Лбов, ідучи до нього позичати два карбованці, так і казали: «Іду дивитися на звіринець». Це був підхід до серця і до кишені старого холостяка. «Іване Антоновичу, чи нема у вас нових звіряток? Покажіть, будь ласка. Ви так цікаво про все це розповідаєте...»

Ромашов теж часто бував у нього, але поки що не з корисливою метою: він і справді любив тварин якоюсь особливою, ніжною і чуттєвою любов'ю. В Москві, будши кадетом і потім юнкером, він з більшою охотою ходив у цирк, аніж у театр, а ще охочіше в зоологічний сад і в усі звіринці. У дитинстві він мріяв мати сенбернара; а тепер мріяв потай про

посаду батальйонного ад'ютанта, щоб придбати коня. Але обом мріям не судилося здійснитись: у дитинстві — через ту бідність, в якій жила його родина, а ад'ютантом його навряд чи могли б призначити, бо він не мав «показної фігури».

Він вийшов з дому. Тепле весняне повітря ніжно пестило йому щоки. Земля, щойно обсохнувши після дощу, подавалася під ногами з приємною пружністю. З-за парканів густо й низько схилялися на вулицю білі шапки черемхи і лілові — бузку. Щось раптом з незвичайною силою розширилося в грудях у Ромашова, начебто він збирався летіти. Роздивившись навкруги і бачачи, що на вулиці нікого нема, він вийняв з кишені Шуроччиного листа, перечитав його і міцно припав губами до її підпису.

— Миле небо! Милі дерева! — прошепотів він з вологими очима.

Полковник Брем жив у глибині подвір'я, обгородженого високими зеленими штахетами. На хвіртці був короткий напис: «Без дзвоника не входить. Собаки!!» Ромашов подзвонив. З хвіртки вийшов чубатий, лінивий, заспаний денщик.

— Полковник дома?

— Заходьте, ваше благородіє.

— Та ти піди, спитай спочатку.

— Нічого, заходьте так.— Денщик сонно почухав стегно.— Вони цього не люблять, щоб, приміром, доповідати.

Ромашов пішов уздовж вимощеної цеглою стежки до будинку. З-за рогу вискочили двоє величезних молодих клаповухих догів мишастої масті. Один з них голосно, але добродушно загавкав. Ромашов клацнув йому пальцями, і дог почав метушливо кидатися передніми ногами то праворуч, то ліворуч і ще голосніше гавкати. А його товариш ішов назирці за підпоручиком і, витягнувши морду, з цікавістю принюхувався до піл його шинелі. В глибині подвір'я, на зеленому моріжку, стояв маленький ослик. Він мирно куняв під весняним сонцем, мружачись і ворущачи вухами від задоволення. Тут-таки походжали кури і різноколірні півні, качки та китайські гуси з наростами на дзьобах; надривно сокотали царки, а розкішний індик, розпустивши хвоста і черкаючи крилами землею, бундючно і хтиво кружляв навколо тонкопіїх індичок. Біля корита лежала боком на землі величезна рожева йоркширська свиня.

Полковник Брем, одягнений у шкіряну шведську куртку, стояв біля вікна, спиною до дверей, і не помітив, як увійшов Ромашов. Він порався коло скляного акваріума, зануривши в нього руку по лікоть. Ромашов мусив двічі голосно прокапльятись, перш ніж Брем обернув назад своє худе, бородате, довгасте обличчя в старовинних черепахових окулярах.

— А-а, підпоручик Ромашов! Прошу, прошу...— сказав Рафальський привітно.— Даруйте мені, не подаю руки — мокра. А я ось, певним чином, новий сифон встановлюю. Спростив колишній, і вийшло чудово. Хочете чаю?

— Дуже вдячний. Пив уже. Я, пане полковнику, прийшов...

— Ви чули: ходять чутки, що полк переведуть до іншого міста,— говорив Рафальський, наче продовжуючи щойно перервану розмову.— Ви розумієте, я, певним чином, просто в розпачі. Уявіть собі, ну як я своїх риб перевозитиму? Половина ж здохне. А акваріум? Скло — подивіться ви самі — півтора сажня завдовжки. Ой леле — раптом перескочив він на іншу тему.— Який акваріум я бачив у Севастополі! Водоймища... певним чином... їй-богу, завбільшки з оцю кімнату, кам'яні, з проточною морською водою. Електрика! Стоїш і дивишся згори, як ті риби живуть. Білуги, акули, скати, морські півні — ох, любі мої! Або, певним чином, морський кіт: уявіть собі отакенний плескач, аршина з півтора в діаметрі, і ворухить краями, розумієте, отак хвилясто, а ззаду хвіст, як стріла... Я годин зо дві стояв... Чого ви смієтесь?

— Пробачте... Я щойно помітив,— у вас на плечі сидить біла миша...

— Ах ти, шибенице, куди залізла! — Рафальський повернув голову і цмокнув губами; почувся звук, схожий на поцілунок, але надзвичайно тонкий, наче мишачий писк. Маленьке біле червонооке звірятко спустилося до самого його обличчя і, здригаючись усім тільцем, почало метушливо тицятися мордочкою в бороду і в рот людині.

— Як вони вас знають! — сказав Ромашов.

— Еге ж... знають.— Рафальський зітхнув і похитав головою.— Втім-то й лихо, що ми їх не знаємо. Люди вимуштрували собаку, пристосували, певним чином, коня, приручили kota, а що це за істоти — цього ми навіть знати не хочемо. Який-небудь учений усе життя, певним чином, чорти б його взяли, присвятить поясненню казна-якого допотопного слова, і вже така йому за це слава, що за життя святим величають... А тут.. візьміть ви, скажімо, тих самих собак. Живуть з нами поряд живі, мислячі, розумні тварини, і хоч би один приват-доцент узявся за вивчення їхньої психології.

— Можливо, є якісь праці, але ми їх не знаємо? — несміливо мовив Ромашов.

— Праці? Гм... звичайно, є, і дуже капітальні. Ось подивіться, навіть у мене — ціла бібліотека.— Підполковник показав рукою на ряд шаф попід стінами.— Розумно пишуть і схвилювано. Знання багатюці! Які прилади, які дотепні способи... Але не те, зовсім не те, про що я кажу! Ніхто з них, певним чином, не здогадався поставити собі мету — ну хоч би простежити уважно один тільки день собаки або kota. Ти ось узяв би та й придивився: як собака живе, що він думає, як хитрує, як страждає, як радіє. Послухайте: я бачив, чого добиваються від тварин клоуни. Дивовижно!.. Уявіть собі гіпноз, певним чином, справжній, непідробний гіпноз! Що мені один клоун показував у Києві в готелі — це надзвичайно, просто неймовірно! Але ж ви подумайте — клоун, клоун! А що, коли б до цього взявся серйозний природознавець, озброєний знанням, з їхнім чудовим умінням обставляти досліди, з їхніми науковими засобами. О, які б дивовижні речі ми почули про розумові здібності собаки, про його

вдачу, про знання чисел, та мало про що! Цілий світ, величезний, цікавий світ. Ну от, як хочете, а я гадаю, наприклад, що в собак є своя мова і, певним чином, досить багата мова.

— То чому ж вони досі не почали цього вивчати, Іване Антоновичу? — спитав Ромашов. — Це ж так просто.

Рафальський ущипливо засміявся.

— Саме тому, хе-хе-хе, що просто. Саме тому. Віршовка — не більш, аніж віршовка. Для нього, по-перше, собака — що таке? Хребетний, ссавець, хижак, з породи собачих і таке інше. Все це правильно. Ні, але ти підійди до собаки, як до людини, як до дитини, як до мислячої істоти. Далєбі, вони із своєю науковою гордістю не далєкі від мужика, який вважає, що в собаки, певним чином, замість душі пара.

Він замовк і почав, сердито сопучи і крекчучи, длубатися з гутаперчевою трубкою, яку він припасовував до дна акваріума. Ромашов набрався сміливості.

— Іване Антоновичу, я маю до вас велике, велике прохання...

— Грошей?

— Слово честі, незручно вас турбувати. Та мені небагато, карбованців з десять. Скоро віддати не обіцяю, але...

Іван Антонович вийняв руки з води і почав витирати їх рушником.

— Десять можу. Більше не можу, а десять — залюбки. Вам на дурниці, мабуть? Ну, ну, ну, я жартую. Ходімо.

Він повів його за собою через усю квартиру з п'яти-шести кімнат. Не було в них ні меблів, ні занавісок. Повітря було насичене гострим запахом, властивим житлу дрібних хижаків. Підлоги були такі загиджені, що по них ковзали ноги.

У всіх кутках були нори й лігвища у вигляді халабудок, порожніх пеньків, бочок без дна. У двох кімнатах стояли гіллясті дерева, — одне для птахів, друге для куніць і білок, з штучними дуплами і гніздами. В тому, як були влаштовані ці звірині житла, відчувалися дбайлива обдуманість, любов до тварин і велика спостережливість.

— Бачите ви цього звіра? — Рафальський показав пальцем на маленьку конурку, загороджену густим колючим дротом. З її напівкруглого отвору, завбільшки з денце склянки, блищали дві чорні яскраві цяточки. — Це найбільш хижа, найлютіша, певним чином, тварина в усьому світі. Тхір. Ні, ви не думайте, перед ним усі ці леви і пантери — лагідні телята. Лев з'їв свій пуд м'яса і задоволений, — дивиться благодушно, як доїдають шакали. А цей миленький пройдисвіт, якщо залізе в курник, жодної курки не залишить — неодмінно в кожній перекусить отут, ззаду, мозочок. Доти не заспокоїться, падлюка. І до того ж найдикіший з усіх звірів, ніколи не стане ручним. Ух ти, негіднику!

Він сунув руку за загородку. З круглих дверцят одразу виткнувся маленький розлочений писок з роззявленою пащею, в якій блищали білі гострі зубки. Тхір швидко то показувався, то ховався, причому чулися звуки, схожі на сердитий кашель.

— Бачите який? А я ж цілий рік його годую...

Підполковник, очевидно, зовсім забув, чого завітав до нього Ромашов. Він водив його від нори до нори і показував йому своїх улюбленців, говорячи про них з таким захватом і з такою ніжністю, з таким знанням їхніх звичаїв і вдачі, немов ішлося про його добрих, милих знайомих. І справді, як на аматора, та ще й з глухого містечка, в нього була чимала колекція: білі миші, кролі, морські свинки, їжаки, байбаки, кілька отруйних змій у скляних ящиках, кілька сортів ящірок, дві мавпи-мартишки, чорний австралійський заєць і рідкісний, прекрасний екземпляр ангорського kota.

— Що? Гарний? — спитав Рафальський, показуючи на kota.— А правда, певним чином, красень? Але не поважаю. Дурний. Дурніший за всіх котів. Ось знову! — раптом пожвавішав він.— Знову вам доказ, які ми неухважні до психіки наших свійських тварин. Що ми знаємо про kota? А коні? А корови? А свині? Знаєте, хто ще напрочуд розумний? Це свиня. Так, так, ви не смійтесь,— Ромашов і не думав сміятися,— свині страшенно розумні. У мене кабан торік яку штуку вигадав. Привозили мені барду з цукроварні, певним чином, для городу і для свиней. Так, йому, бачте, забракло терпіння чекати. Візник піде за моїм денщиком, а він зубами візьме та й витягне чопок з бочки. Барда, знаєте, летється, а він собі розкошує. Та це ще нічого: одного разу, коли його спіймали на гарячому, він не тільки витяг чопок, а відніс його на город і зарив на грядці. Ось вам і свиня. Признатися,— Рафальський примружив одне око і зробив хитру міну,— признатися, я про своїх свиней маленьку статеечку пишу... Тільки шпш!... секрет... нікому. Якось незручно, підполковник славної російської армії і раптом — про свиней. Тепер у мене ось йоркшири. Бачили? Хочете, підемо подивимось? Там у мене на дворі є ще борсучок молоденький, чудове звірятко... Підемо?

— Даруйте, Іване Антоновичу,— зам'явся Ромашов.— Я з охотою б. Та тільки, їй-богу, ніколи.

Рафальський ударив себе долонею по лобі.

— Ой деле! Пробачте ви мені, бога ради. А я, старий, розбалакався... Ну, ну, ну, ходімо швидше.

Вони увійшли до маленької порожньої кімнати, де зовсім нічого не було, крім низького похідного ліжка, полотно якого провисло, немов дно човна, та нічного столика з табуреткою. Рафальський відсунув шухляду столика і вийняв гроші.

— Дуже радий зробити вам послугу, підпоручику, дуже радий. Ну, от.. та яка там вдячність!.. Пусте... Я радий... Заходьте, коли є час. Поговоримо.

Вийшовши на вулицю, Ромашов одразу наткнувся на Веткіна. Вуса у Павла Павловича були хвацько скуйовджені, а кашкет, з приплюснутими на боках, для франтівства, крисами, по-молодецькому сидів набакир.

— А-а! Принц Гамлет! — гукнув радісно Веткін.— Звідки й куди? У чім річ? Ви сяєте, наче іменинник.

— Та я і є іменинник,— усміхнувся Ромашов.

— Справді? А воно так і є: Георгій і Олександра. Божественно! Дозвольте гаряче обняти вас!

Вони тут-таки, на вулиці, міцно розцілувалися.

— Може, з цього приводу зайдемо в зібрання? Причастимося до нектару по єдиній, як каже наш великосвітський друг Арчаковський? — запропонував Веткін.

— Не можу, Павле Павловичу. Поспішаю. А втім, здається, ви сьогодні вже трохи хильнули?

— О-о-о! — Веткін значуще і гордо кивнув підборіддям угору.— Я сьогодні утнув таку комбінацію, що в першого-ліпшого міністра фінансів живіт заболів би од заздрощів.

— А саме?

Комбінація Веткіна була дуже проста, але досить дотепна, причому головну участь у ній брав полковий кравець Хаїм. Він узяв від Веткіна розписку про одержання мундири пари, але насправді винахідливий Павло Павлович одержав від кравця не мундир, а тридцять карбованців готівкою.

— І, зрештою, обидва ми лишилися вдоволені,— говорив, сяючи, Веткін,— і жид вдоволений, бо замість своїх тридцяти карбованців одержить з обмундирувальної каси сорок п'ять, і я вдоволений, бо завдам чосу сьогодні в зібранні усім цим картярникам. Ну як, дотепно утнув?

— Дотепно! — погодився Ромашов.— Візьму до відома на майбутнє. Поки що прощайте, Павле Павловичу. Бажаю щасливої карти.

Вони розійшлися. Але через хвилину Веткін гукнув товариша. Ромашов обернувся.

— На звіринець дивилися? — лукаво спитав Веткін, показуючи через плече великим пальцем на будинок Рафальського.

Ромашов кивнув головою і сказав переконливо:

— Брем у нас славний чоловік. Такий милий!

— Що й казати! — погодився Веткін.— Тільки — псих!

XIII

Під'їжджаючи годині о п'ятій до будинку, в якому жили Ніколаєви, Ромашов здивовано відчув, що його ранкова, радісна впевненість в успіхові нинішнього дня змінилася в ньому якимсь дивним, безпричинним неспокоєм. Він відчував, що сталося це не раптово, не тепер, а колись значно раніше; очевидно, тривога наростала в його душі поступово й непомітно, починаючи з якогось невловного моменту. Що це могло бути? З ним траплялося подібне і перед тим, ще змалку, і він знав: для того щоб заспокоїтись, треба відшукати первісну причину цієї невиразної тривоги. Якось, промучившись отак цілий день, він тільки надвечір згадав, що опівдні, переходячи на станції через рей-

ки, він був оглушений несподіваним свистом паровоза, злякався і, сам цього не помітивши, схвилювався; але — згадав, і йому одразу стало легко і навіть весело.

І він почав швидко перебирати в пам'яті всі враження дня в зворотному порядку. Магазин Свідерського; парфуми; найняв візника Лейбу — він чудово їздить; питав на пошті, котра година; прекрасний ранок; Степан... Хіба, справді, Степан? Та ні — для Степана лежить окремо в кишені приготовлений карбованець. Що ж це таке? Що?

Біля паркана вже стояли три парокінні екіпажі. Двоє денщиків тримали за повіддя засідланих коней: бурого старого огира, що його Олізар недавно купив з кавалерійського браку, і струнку, нетерплячу, з сердитим вогняним оком, золоту кобилу Бек-Агамалова.

«Ага — лист! — раптом спалахнуло у пам'яті в Ромашова. — Ця дивна фраза: *незважаючи ні на що...* І підкреслено... Отже, щось є? Може, Ніколаєв сердиться на мене? Ревнує? Може, якась плітка? Останнім часом Ніколаєв був такий холодний зі мною. Ні, ні, проїду мимо!»

— Далі! — гукнув він візникові.

Але одразу ж він — не почув і не побачив, — а скоріше відчув, як двері в будинку відчинилися — відчув по тому, як солодко й шалено закалатало його серце.

— Ромочко! Куди ж це ви? — пролунав позад нього веселий, дзвінкий голос Олександри Петрівни.

Він смикнув Лейбу за пояс і вистрибнув з екіпажа. Шурочка стояла в чорній рамі розчинених дверей. На ній було біле гладеньке плаття з червоними квітами за поясом, з правого боку; такі самі квіти яскраво й тепло червоніли в її волоссі. Дивно: Ромашов добре знав, що це — вона, і все-таки наче не пізнавав її. Відчувалося в ній щось нове, святкове й променисте.

У той час, коли Ромашов бурмотів свої поздоровлення, вона, не випускаючи його руки зі своєї, ніжним і фамільярним зусиллям примусила його увійти разом з нею до темного передпокою. І в цей час вона говорила швидко й стиха:

— Спасибі, Ромочко, що приїхали. Ой, я так боялася, що ви відмовитесь. Слухайте: будьте сьогодні милим і веселим. Не звертайте ні на що уваги. Ви смішні: тільки вас торкнеш, ви й зів'яли. Така ви соромлива мімоза.

— Олександрє Петрівно... сьогодні ваш лист так збентежив мене. Там є одна фраза.

— Милий, милий, не треба!.. — Вона взяла обидві його руки й міцно стискала їх, дивлячись йому просто в вічі. В цьому погляді було знову щось зовсім не знайоме Ромашову — якась пестлива ніжність, і уважність, і неспокій, а ще далі, в загадковій глибині синіх зіниць, таїлося щось дивне, не доступне розумінню, що говорило найприхованішою, темною мовою душі...

— Прощу вас, не треба. Не думайте сьогодні про це... Невже вам мало того, що я весь час підстерігала, коли ви проїдете. Я ж знаю, який ви боягуз. Не смійте на мене так дивитись!

Вона зніяковіло засміялася й похитала головою.

— Ну, годі... Ромочко, який-бо ви, знову не цілуєте рук! Отак. Тепер другу. Так. Розумник. Ходімо. Тож не забудьте,— промовила вона покvapним, гарячим шепотом,— сьогодні наш день. Цариця Олександра та її лицар Георгій. Чуєте? Ходімо.

— Ось, дозвольте вам... Скромний подарунок...

— Що це? Парфуми? Які ви дурниці робите! Ні, ні, я жартую. Спасибі вам, милий Ромочко. Володю! — сказала вона голосно й невимушено, входячи до вітальні.— Ось нам ще один компаньйон для пікніка. І до того ж іменинник.

У вітальні був справжній розг'рддяш, як завжди буває перед загальним від'їздом. Густиий тютюновий дим здавався небесно-блакитним у тих місцях, де його прорізували, ллючись крізь вікна, скісні снопи весняного сонця. Посеред вітальні стояли, жваво розмовляючи, сім чи вісім офіцерів, і з них найгучніше кричав своїм осиплим голосом, щосекунди кашляючи, високий Тальман. Тут були: капітан Осадчий, і нерозлучні ад'ютанти Олізар з Бек-Агамаловим, і поручик Андрусевич, маленький жвавий чоловічок з гострим шурячим личком, і ще хтось, кого Ромашов одразу не розгледів. Софія Павлівна Тальман, усміхнена, напудрена і підфарбована, схожа на велику пишно вбрану ляльку, сиділа на дивані з двома сестрами підпоручика Михіна. Обидві панночки були в однакових простеньких, своєї роботи, але милих платтях, білих із зеленими стрічками; обидві рожеві, чорняві, темноокі і з ластовинками; у обох були сліпучо-білі, але нерівні зуби, що, проте, надавало їхнім свіжим вустам особливої, своерідної принадності; обидві гарненькі й веселі, напрочуд схожі одна на одну і разом з тим на свого дуже некрасивого брата. З полкових дам була ще запрошена дружина поручика Андрусевича, маленька білолиця товстущка, дурненька і смішлива, що любила всілякі двозначності й масні анекдоти, а також гарненькі, балакучі й гаркаві панночки Ликачови.

Як і завжди в офіцерському товаристві, дами стояли осторонь від мужчин, окремою групою. Біля них сидів, недбало й фатувано розкинувшись у кріслі, тільки штабс-капітан Діц. Цього офіцера, схожого своєю затягнутою фігурою і типом свого висмоктаного і самовпевненого обличчя на пруських офіцерів, котрих малюють у німецьких карикатурах,— перевели в піхотний полк з гвардії за якусь темну, скандальну історію. Він відзначався непохитним апломбом у поведженні з мужчинами й зухвалою заповзятливістю — з дамами і провадив велику, завжди щасливу гру в карти, але не в офіцерському зібранні, а в цивільному клубі, в домах міських чиновників та в околицьких польських поміщиків. Його в полку не любили, але трохи боялися, і всі якимось невиразно чекали від нього в майбутньому якоїсь брудної і галасливої вихватки. Подейкували

про його любовний зв'язок з молоденькою дружиною вже підтоптаного бригадного командира, який жив у тому самому місті. Було так само напевне відомо про його близькі взаємини з madame Тальман: заради неї його і запрошували звичайно в гості — цього вимагали своерідні закони полкової чемності й уважності.

— Дуже радий, дуже радий,— говорив Ніколаєв, ідучи назустріч Ромашову,— тим краще. Чому ж ви вранці не приїхали на пиріг?

Він говорив це привітно, з люб'язною усмішкою, але в його голосі й очах Ромашов ясно вловив той самий відчужений, нещирий сухий вираз, що його він майже несвідомо відчував, зустрічаючись з Ніколаєвим останнім часом.

«Він не любить мене,— раптом вирішив Ромашов — Що він? Сердиться? Ревнує? Чи набрид я йому?»

— Знаєте... у нас в роті перевіряють зброю,— відважно збрехав Ромашов.— Готуємось до огляду, нема відпочинку навіть у свята... Але мені дуже незручно... Я ніяк не думав, що у вас пікнік, і вийшло так, наче я напросився. Далєбі, мені соромно...

Ніколаєв широко всміхнувся і з образливою люб'язністю поплескав Ромашова по плечу.

— О ні, що ви, голубе мій... Більше людей — веселіше... навіщо китайські церемонії!.. Тільки от — не знаю, як буде з місцями у фаетонах. Ну, та нічого, якось розсядемося.

— У мене екіпаж,— заспокоїв його Ромашов, ледь помітно ухилиючись плечем від руки Ніколаєва.— Навпаки, я охоче віддам його у ваше розпорядження.

Він озирнувся і зустрівсь очима з Шурочкою.

«Дякую, милий!» — сказав її теплий, як і раніш, дивно-пильний погляд.

«Яка вона сьогодні незвичайна!» — подумав Ромашов.

— Ну, от і чудово.— Ніколаєв поглянув на годинника.— Що ж, панове,— сказав він запитально,— можна, мабуть, уже їхати?

— Їхати, то й їхати, сказав папуга, коли кіт Васько тягнув його за хвоста з клітки! — по-блазенському вигукнув Олізар.

Усі повставали, щось вигукуючи й сміючись; дами розшукували свої капелюшки та парасольки й надівали рукавички; Тальман, хворий на бронхіт, кричав на всю кімнату про те, щоб не забули теплих хусток; зчинилася весела метушня.

Маленький Михін одвів Ромашова набік.

— Юрію Олексійовичу, маю до вас прохання,— сказав він.— Дуже прошу вас про це. Їдьте, будь ласка, з моїми сестрами, інакше з ними сяде Діц, а мені це дуже неприємно. Він завжди таку гидоту говорить дівчаткам, що вони мало не плачуть. Хоч я ворог усякого насильства, але, їй-богу, колись дам йому в морду!..

Ромашову дуже хотілося їхати разом з Шурочкою, але тому, що Михін завжди був йому приємний і тому, що чисті, ясні очі цього славного

хлопчини дивилися так благально, а також і тому, що душа Ромашова була в цю хвилину вся сповнена великим радісним почуттям,— він не міг відмовитись і погодився.

Біля ганку довго й галасливо розсідалися. Ромашов умістився з двома панночками Михіними. Поміж екіпажами топтався із своїм звичайним похмурим, безнадійно-сумовитим виглядом штабс-капітан Лещенко, якого раніш Ромашов не помітив і якого ніхто не хотів брати з собою у фаєтон. Ромашов гукнув його і запропонував йому місце поруч з собою на передній лавочці. Лещенко глянув на підпоручика собачими, відданими, добрими очима і, зітхнувши, поліз в екіпаж.

Нарешті всі посідали. Десь попереду Олізар, блазнюючи і крутячись на своєму старому, лінивому огиреві, заспівав з оперетки:

Сядьмо в поштову карету мерщій.

Сядьмо в карету поштову мерщій-і-ій.

— Риссю ма-а-аррррш! — скомандував громовим голосом Осадчий. Екіпажі рушили.

XIV

Пікнік вийшов не так веселий, як галасливий і безладно метушливий. Приїхали за три верстви до Дубечного. Так називався невеликий, десятина на п'ятнадцять, гай, розкиданий на довгому положистому схилі, підосшву якого огинала вузьенька світла річечка. Гай складався з рідких, але прекрасних, могутніх столітніх дубів. Біля їхнього підніжжя густо розрісся суцільний чагарник, та подекуди залишалися просторі чарівні галявини, свіжі, веселі, вкриті ніжною і яскравою першою зеленню. На одній такій галявині вже чекали послані вперед денщики із самоварами та корзинами.

Просто на землі розстелили скатерті й почали розсідатися. Дами ставили закуски й тарілки, мужчини допомагали їм з жартівливим, аж надто люб'язним виглядом. Олізар зробив собі з однієї серветки фартух, а другу надів на голову, наче ковпак, і зображав кухаря Лукича з офіцерського клубу. Довго перетасовували місця, щоб дами сиділи неодмінно упереміж з кавалерами. Доводилося напівлежати, напівсидіти в незручних позах, це було новим і цікавим, і з цього приводу мовчазний Лещенко раптом, здивувавши і потішивши всіх, сказав з бундючним і дурнуватим виглядом:

— Ми тепер лежимо, немов староримські греки.

Шурочка посадила поруч себе з одного боку Тальмана, а з другого — Ромашова. Вона була незвичайно балакуча, весела й така збуджена, що це багатьом впало у вічі. Ніколи вона не здавалася Ромашову такою чарівно-вродливою. Він бачив, що в ній струмує, тріпотить і просить назовні якоесь велике, нове, гарячкове почуття. Іноді вона

без слів оберталася до Ромашова й дивилася на нього мовчки, може, тільки на півсекунди більше, аніж слід було б, трохи більше, аніж завжди, але щоразу в її погляді він відчував ту саму не зрозумілу йому, гарячу, манливу силу.

Осадчий, що сидів один на чільному місці столу, підвівся й став навколішки. Постукавши ножом об склянку і добившись тиші, він заговорив низьким грудним голосом, який соковитими хвилями заколихався в чистому лісовому повітрі:

— Ну, панове... То вип'ємо ж першу чару за здоров'я нашої прекрасної господині й дорогої іменинниці. Дай їй боже всякого щастя і чин генеральщі.

І, високо піднявши вгору велику чарку, він заревів на всю силу своєї страшної горлянки:

— Урра!

Здавалося, весь гай охнув від цього лев'ячого крику, і лункий відгомін полинув між деревами. Андрусевич, що сидів поруч з Осадчим, комічно вдаючи жах, упав навznak, прикидаючись оглушеним. Інші дружно закричали. Чоловіки пішли до Шурочки цокатись. Ромашов навмисне липився останній, і вона помітила це. Обернувшись до нього, вона, мовчки і пристрасно усміхаючись, простягла свою склянку з білим вином. Очі її в цей момент раптом розширились, потемнішали, а губи виразно, але беззвучно заворушилися, вимовляючи якесь слово. Але одразу ж вона одвернулася і, сміючись, почала говорити з Тальманом. «Що вона сказала, — думав Ромашов, — ох, що ж вона сказала?» Це хвилювало й тривожило його. Він непомітно затулив обличчя руками і намагався відтворити губами ті самі порухи, які робила Шурочка; він хотів у такий спосіб вловити ті слова в своїй уяві, але в нього нічого не виходило. «Мій любий?» «Кохаю вас?» «Ромочко?» Ні, не те. Одне він знав напевне, що сказане мало три склади.

Потім пили за здоров'я Ніколаєва і за успіх його на майбутній службі в генеральному штабі, пили в такому дусі, немов ніколи і ніхто не мав сумніву, що йому справді пощастить нарешті вступити до академії. Потім, на пропозицію Шурочки, випили досить мляво за іменинника Ромашова; пили за присутніх дам, і за всіх присутніх, і за всіх взагалі дам, і за славу знамен рідного полку, і за непереможну російську армію...

Тальман, уже напідпитку, підвівся й закричав сипло, але розчулено:

— Панове, я пропоную випити тост за здоров'я нашого улюбленого, нашого обожуваного монарха, за якого кожен з нас ладен пролити свою кров до останньої краплі!

Останні слова він видушив із себе несподівано тонкою, свистючою фістулою, тому що йому забракло в грудях повітря. Його циганські, розбійницькі чорні очі з жовтими білками раптом безпорадно й жалюгідно закліпали, і сльози полилися по смуглявих щоках.

— Гімн, гімн! — захоплено гукнула маленька товстухка Андрусевич.

Усі підвелися. Офіцери піднесли руки до козирків. Негармонійні, але натхненні звуки залунали в гаю, і голосніше за всіх, фальшивіше за всіх, з обличчям ще сумовитішим, аніж завжди, співав сентиментальний штабс-капітан Лещенко.

Взагалі пили дуже багато, як, проте, і завжди пили в полку: в гостях один в одного, в зібранні, на урочистих обідах і пікніках. Говорили вже всі разом, і окремих голосів не можна було розібрати. Шурочка, яка випила багато білого вина, вся розшаріла, з очима, що від розширених зіниць стали зовсім чорними, з вологими червоними губами, раптом близько схилилася до Ромашова.

— Я не люблю цих провінційних пікніків, в них є щось дріб'язкове, банальне, — сказала вона. — Правда, це треба було зробити для чоловіка, перед від'їздом, але, боже, як усе це безглуздо! Усе це можна ж було влаштувати у нас вдома, в саду, — ви знаєте, який у нас чудовий сад — старий, тінявий. І все-таки, не знаю чому, я сьогодні до нестями щаслива. Господи, яка я щаслива! Ні, Ромочко, милий, я знаю чому і я вам це потім скажу, я вам потім скажу... Я скажу... Ой, ні, ні, Ромочко, я нічого, нічого не знаю.

Повіки її прекрасних очей напівзаплющились, а вусьому обличчі було щось вабливе, і обіцяюче, і болісно-нетерпляче. Воно стало безсоромно-прекрасне, і Ромашов, ще не розуміючи, таємним інстинктом відчував на собі пристрасне хвилювання, що пойняло Шурочку, відчував з того солодкого тремтіння, яке перебігало по його руках, і ногах, і по його грудях.

— Ви сьогодні незвичайні. Що з вами? — спитав він пошепки.

Вона раптом відповіла з якимсь наївним і лагідним подивом:

— Я вам кажу, що не знаю. Я не знаю. Подивіться: небо блакитне, світло блакитне... І в мене самої якийсь чудесний блакитний настрій, якась блакитна радість! Налийте мені ще вина, Ромочко, мій любий хлопчику...

На другому краю скатерті зайшла розмова про можливу війну з Німеччиною, яку тоді багато хто вважав справою майже вирішеною. Почалася суперечка, галаслива, в кілька ротів водночас, безладна. Раптом почувся сердитий, рішучий голос Осадчого. Він був майже п'яний, але це виявлялось у нього тільки в тому, що його вродливе обличчя пополотніло, а важкий погляд великих чорних очей став ще похмуріший.

— Дурниці! — вигукнув він різко. — Я запевняю, що все це дурниці. Війна виродилася. Все виродилося на світі. Діти народжуються ідіотами, жінки стали кривобокі, у мужчин нерви. «Ой, кров! Ой, мені м'ясно!» — перекривив він когось гутнявим голосом. — І все це тому, що минули часи справжньої, жорстокої, нещадної війни. Хіба це війна? За п'ятнадцять верст у тебе — бах! — і ти повертаєшся додому героєм. Боже мій, яка, подумаєш, доблесть! Взяли тебе в полон. «Ой миленький, ой голубчику, чи не хочеш ти покурити тютюночку? Чи, може, чайку? Чи тепло тобі, сердешний? Чи м'яко?» У-у! — Осадчий грізно заричав і нахилив униз

голову, немов бик, готовий завдати удару.— За часів середньовіччя би-лися — ото я розумію. Нічний штурм. Усе місто палахкотить. «На три дні віддаю місто солдатам на поталу!» Вдерлися. Кров і вогонь. У бочках з ви-ном вибивають дена. Кров і вино на вулицях. О, які веселі були ті бенкети на руїнах! Жінок — оголених, прекрасних, заплаканих — тягли за коси. Жалощів не було. Вони були солодкою здобиччю сміливців!..

— Однак ви не дуже захоплюйтесь,— мовила жартівливо Софія Пав-лівна Тальман.

— Уночі горіли будинки, і віяв вітер, і од вітру гойдалися чорні тіла на шибеницях, і над ними кричали круки. А під шибеницями горіли ба-гаття й бенкетували переможці. Полонених не було. Навіщо полонені? Навіщо відривати для них зайві сили? О-ох! — люто простогнав із зці-пленими зубами Осадчий.— Який то був сміливий, який чудовий час! А битви! Коли сходилися віч-на-віч і билися протягом годин, холоднокров-но й шалено, з озвірінням і з дивовижною вправністю. Які то були люди, яка страшна фізична сила! Панове! — Він підвівся й випростався на весь свій величезний зріст, і голос його задзвенів захватом і зухвальством.— Панове, я знаю, що у військових училищах вам прищеплювали золотуш-ні, нікчемні уявлення про сучасну гуманну війну. Але я п'ю... Якщо навіть ніхто не приєднається до мене, я п'ю сам за радість минулих воєн, за ве-селу й криваву жорстокість!

Усі мовчали, ніби пригнічені несподіваним екстазом цього звичай-но похмурого, небалакучого чоловіка, і дивилися на нього з цікавістю і з острахом. Але раптом схопився із свого місця Бек-Агамалов. Він зробив це так раптово і так швидко, що багато хто здригнувся, а одна з жінок перелякано скрикнула. Його очі вирячилися й дико блищали, міцно зці-плені білі зуби були хижо вискалені. Він задихався і не знаходив слів.

— О, о!..— Оце... ось, я розумію!! А! — він із судорожною силою, не-мов злісно, стиснув і струснув руку Осадчого.— К чорту цю кислятину! К чорту жалощі! А! Р-рубай!

Йому треба було розважити чимось свою варварську душу, в якій завжди потай дрімала старовинна, родова кровожерність. Він, з очима, налитими кров'ю, оглядівся довкола і, раптом вихопивши з піхов шаблю, люто вдарив по дубовому куцу. Гілки й молоде листя полетіли на ска-терть, осипавши всіх, немов дощем.

— Бек! Божевільний! Дикун! — закричали дами.

Бек-Агамалов ураз немов схаменувся й сів. Він здавався помітно зні-жковлим після свого вибуху, але його тонкі ніздрі, з яких з шумом вилі-тало дихання, роздimalися й тремтіли, а чорні очі, спотворені гнівом, спідлоба, але з викликом оглядали всіх.

Ромашов слухав і не слухав Осадчого. Він відчував щось дивне, схо-же на сон, на солодке сп'яніння від якогось чарівливого, не існуючого на землі трунку. Йому здавалося, що тепле, ніжне павутиння м'яко й ліниво огортає все його тіло і пестливо лоскоче й сповнює душу внутрішнім ра-дісним сміхом. Його рука часто, ніби несподівано для нього самого, тор-

калася Шуроччиної руки, але ні він, ні вона більш не дивилися одне на одного. Ромашов немов дрімав. Голоси Осадчого і Бек-Агамалова долинали до нього з якогось далекого, фантастичного туману й були зрозумілі, але пусті.

«Осадчий... він жорстокий, він не любить мене,— думав Ромашов, і той, про кого він думав, був тепер не колишній Осадчий, а новий, страшенно далекий, і не справжній, наче він рухався на екрані живої фотографії.— В Осадчого дружина маленька, худенька, жалюгідна, завжди вагітна... Він її нікуди з собою не бере... У нього торік повісився молодий солдат... Осадчий... Так... Що таке Осадчий? Ось тепер Бек кричить... Хто він такий? Хіба я його знаю? Так, я його знаю, але чому ж він такий чудний, чужий, не зрозумілий мені? А от хтось сидить зі мною поруч... Хто ти? Від тебе віє радістю, і я п'яний від цієї радості. Блакитна радість!.. Ось навпроти мене сидить Ніколаєв. Він невдоволений. Весь час мовчить. Подивиться сюди мимохідь, немов ковзне очима. Ет, нехай сердиться — однаково. О блакитна радість!»

Сутеніло. Тихі лілові тіні від дерев лягли на галявину. Молодша Міхін раптом схаменулася:

— Панове, а як же з фіалками? Тут, мабуть, безліч фіалок? Ходімо нарвемо.

— Пізно,— сказав хтось.— Тепер у траві нічого не побачиш.

— Тепер у траві легше загубити, аніж знайти,— сказав Діц, гидко за-сміявшись.

— Ну, тоді давайте розкладемо багаття,— запропонував Андрусевич.

Натягали величезну купу хмизу й торішнього сухого листя, запалили багаття. Широкий стовп веселого вогню знявся до неба. Немов сполохані, враз зникли останні рептки дня, поступившись місцем морокові, який, вийшовши з гаю, насунувся на багаття. Багрові плями лякливо затріпотіли на верховіттях дубів, і здавалося, що дерева заворушилися, загойдалися, то визираючи в червоний простір світла, то ховаючись назад у темряву.

Усі встали з-за столу. Денщики засвітили свічки в скляних ковпаках. Молоді офіцери пустували, як школярі. Олізар боровся з Міхіним, і, на диво всім, маленький, незграбний Міхін двічі підряд кидав на землю свого, вищого й стрункішого, супротивника. Потім почали стрибати через вогонь. Андрусевич показував, як б'ється об вікно муха і як стара пташниця ловить курку, зображував, сховавшись за кущі, звук пилки і ножа на точилі,— він на це був великий мастак. Навіть і Діц досить вправно жонглював порожніми пляшками.

— Ану дозвольте, панове, ось я вам покажу чудовий фокус! — закричав раптом Тальман.— Тут нема ніякий чудеса або вольшебство, а не що інший, як спритний рука. Прошу шановний публікум звернути увагу, що в мене нема ніякий предмет у рукав. Починаю. Ейн, цвей, дрей... алле гол!..

Він швидко, під загальний регіт, витяг з кишені дві нові колоди карт і з хрускотом розпечатав їх одну по одній.

— Вінт, панове? — запропонував він. — На свіжому повітрі? Га?

Осадчий, Ніколаєв і Андрусевич сіли грати в карти, Лещенко, глибоко зітхнувши, примостився позад них. Ніколаєв довго з буркотливим невдоволенням відмагався, але його все-таки умовили. Сідаючи, він багато разів неспокійно озирався назад, шукаючи очима Шурочку, але світло багаття заважало йому придивлятися, і тому щоразу його обличчя напружено кривилося й набирало жалюгідного, болісного й некрасивого виразу.

Усі інші поступово розбрелися по галявині, недалеко від багаття. Почали були грати в горюдуба, але ця забава незабаром скінчилася, після того як старша Михіна, яку впіймав Діц, раптом розпарілася до сліз і рішуче відмовилася грати. Коли вона говорила, її голос тремтів від обурення та образи, але причини вона все-таки не пояснила.

Ромашов пішов у глибоку гаю вузькою стежкою. Він сам не розумів, чого чекає, але серце його солодко і м'яко щеміло від неясного щасливого передчуття. Він спинився. Позад нього почувся легкий хрускіт гілок, потім швидкі кроки і шелестіння шовкової нижньої спідниці. Шурочка поквапно йшла до нього — легка й струнка, мигтячи, немов світлий лісовий дух, своїм білим платтям між темними стовбурами величезних дерев. Ромашов пішов їй назустріч і без слів обійняв її. Шурочка важко дихала від швидкої ходи. Її подих тепло і часто торкався щоки і губів Ромашова, і він відчував, як під його рукою б'ється її серце.

— Сядьмо, — сказала Шурочка.

Вона опустила на траву і почала поправляти обома руками коси на потилиці. Ромашов примостився біля її ніг; на цьому місці ґрунт помітно опускався вниз, і він, дивлячись на неї, бачив тільки ніжні й неясні обриси її шиї та підборіддя.

Раптом вона спитала тихим, тремтячим голосом:

— Ромочко, хороше вам?

— Хороше, — відповів він. Потім подумав якусь мить, згадав увесь нинішній день і повторив палко: — О, мені сьогодні так хороше, так хороше! Скажіть, чому ви сьогодні така?

— Яка?

Вона нахилилася до нього ближче, вдивляючись йому у вічі, і Ромашов одразу побачив усе її обличчя.

— Ви чудова, незвичайна. Такою прекрасною ви ще ніколи не були. Щось в вас співає і сяє. В вас щось нове, загадкове, я не розумію що... Але... ви не гнівайтеся на мене, Олександрє Петрівно... Ви не боїтеся, що вас шукатимуть?

Вона тихо засміялася, і цей низький, пестливий сміх озвався в грудях у Ромашова радісним дрожем.

— Милий Ромочко! Милий, добрий, похливий, милий Ромочко. Таж я вам сказала, що цей день наш. Не думайте ні про що, Ромочко.

Знаєте, чому я сьогодні така смілива? Ні? Не знаєте? Я в вас закохана сьогодні. Ні, ні, ви не пишайтеся, це завтра ж мине...

Ромашов простягнув до неї руки, шукаючи її тіла.

— Олександр Петрівно... Шурочко... Сапо! — мовив він благально.

— Не називайте мене Шурочкою, я не хочу цього. Все інше, тільки не це... До речі, — враз немов згадала вона, — яке у вас гарне ім'я — Георгій. Значно краще, ніж Юрій... Гео-р-гій! — сказала вона протягло й поволі, наче вслухаючись у звуки цього слова. — Це гордо.

— О люба! — сказав Ромашов палко.

— Стривайте... Ну, слухайте. Це найважливіше. Я вас сьогодні бачила уві сні. Це було так чудесно. Мені снилося, ніби ми з вами танцюємо вальс у якійсь незвичайній кімнаті. О, я одразу впізнала б ту кімнату, навіть найменші дрібниці. Багато було килимів, але світився лиш один червоний ліхтар, нове піаніно блищало, двоє вікон з червоними занавісками, — все було червоне. Десь грала музика, її не було видно, і ми з вами танцювали... Ні, ні, лиш уві сні може бути така солодка, така почуттєва близькість. Ми кружляли швидко-швидко, але не торкалися ногами підлоги, а немов плавали в повітрі й кружляли, кружляли, кружляли. Ах, це тривало так довго і було так невимовно солодко й приємно... Слухайте, Ромочко, ви літаєте уві сні?

Ромашов не одразу відповів. Він немов опинився в дивній, звабливій, водночас живій і чарівливій казці. Так, казкою були теплота й п'ятьма цієї весняної ночі, і уважні, притихлі дерева навкруги, і дивна, мила жінка в білому платті, що сиділа поруч, так близько од нього. І щоб прокинутися від тих чарів, він мусив зробити над собою зусилля.

— Звичайно, літаю, — відповів він. — Але рік у рік усе нижче й нижче. Колись, ще дитиною, я літав під стелею. Страшенно смішно було дивитися на людей згори: наче вони ходять догори ногами. Вони мене намагалися дістати мітлою, але не могли. А я все літаю і все сміюся. Тепер уже цього нема, тепер я тільки стрибаю, — сказав Ромашов, зітхнувши. — Відштовхнусь ногами і лечу над землею. Так, кроків двадцять — і низько, не вище, ніж на аршин.

Шурочка зовсім опустила на землю, сперлась на неї ліктем і поклатала на долоню голову. Помовчавши трохи, вона вела далі замислено:

— І ось після цього сну, вранці, мені захотілося вас бачити. Страшенно, страшенно захотілося. Якби ви не прийшли, я не знаю, що я зробила б. Я, здається, сама до вас прибігла б. І тому я просила вас прийти десь після четвертої. Я боялася за саму себе. Дорогий мій, чи розумієте ви мене?

За піваршина від обличчя Ромашова лежали її ноги, схрещені одна на одну, дві маленькі ніжки в низьких туфлях і в чорних панчохах з якимось стрілчастим білим узором. Із затуманеною головою, з шумом у вухах, Ромашов раптом міцно припав губами до цього живого, пружного, холодного, крізь панчошу, тіла.

— Ромочко... Не треба,— почув він над собою її тихий, протяглий і немов лінівий голос.

Він підвів голову. І знову все йому здалося цієї миті дивовижною, таємничою ліською казкою. Рівно здіймався по схилу вгору гай з темною травою і з чорними, рідкими, мовчазними деревами, які нерухомо й чуйно прислухалися до чогось крізь дрімоту. А десь угорі, крізь густу хащу верховіть і далеких стовбурів, над рівною, високою лінією обрію яскріла вузька смуга вечірньої заграви — не червоного і не багряного кольору, а темно-пурпурового, незвичайного, схожого на згасаюче вугілля або на полум'я, відбите в густому червоному вині. І на цій горі, між чорних дерев, у темній пахучій траві, лежала, наче стомлена ліскова богиня, незрозуміла, прекрасна, біла жінка.

Ромашов присунувся до неї ближче. Йому здавалося, що обличчя її випромінює бліде сяйво. Очей її не видно було — замість них були дві великі темні плями, але Ромашов відчував, що вона дивиться на нього.

— Це казка! — прошепотів він тихо, самим порухом уст.

— Так, любий, казка...

Він почав цілувати її плаття, відшукав її руку і припав обличчям до вузької, теплої, запашної долоні, і водночас він говорив, задихаючись, уривчастим голосом:

— Сапо... Я кохаю вас... Я кохаю...

Тепер, піднявшись вище, він ясно бачив її очі, які стали величезними, чорними і то звужувалися, то розширювалися, і від цього примхливо змінювалося в темряві все її знайомо-незнайоме обличчя. Він жадібно, спраглими губами шукав її рота, але вона відхилялася од нього, тихо хитала головою і повторювала повільним шепотом:

— Ні, ні, ні... Мій любий, ні...

— Кохана моя... Яке щастя!.. Я кохаю тебе...— повторював Ромашов у якомусь солодкому маренні.— Я кохаю тебе. Подивись: ця ніч, і тиша, і нікого, крім нас. О щастя моє, як я тебе кохаю!

Але вона шепотіла ледь чутно: «Ні, ні», важко дихаючи, лежачи всім тілом на землі. Нарешті вона заговорила тихо-тихо, немов над силу:

— Ромочко, чого ви такий... кволий! Я не хочу приховувати, мене вабить до вас, ви мені любі всім: своєю незграбністю, своєю чистотою, своєю ніжністю. Я не скажу вам, що я вас кохаю, але я про вас завжди думаю, я бачу вас уві сні, я... відчуваю вас... Мене хвилює ваша близькість і ваші дотики. Але чого ви такий жалюгідний! Адже жалість — сестра презирства. Подумайте, я не можу поважати вас. О, якби ви були сильний! — Вона зняла з голови Ромашова кашкет і почала поволі пестити й перебирати його м'яке волосся.— Якби ви могли завоювати собі велике ім'я, велике становище!..

— Я зроблю, я зроблю це! — тихо вигукнув Ромашов.— Будьте тільки моєю. Ідьте до мене. Я все життя...

Вона перепинила його з ласкавою й сумовитою усмішкою, яку він почув у її тоні:

— Вірю, що ви хочете, рідний, вірю, але ви нічого не зробите. Я знаю, що ні. О, коли б я хоч трошечки сподівалася на вас, я кинула б усе й пішла за вами. Ой Ромочко, славний мій. Я чула, якась легенда розповідає, що бог створив спочатку всіх людей цілими, а потім чомусь поділив кожного на дві частини і розкидав по світу. І от шукають цілі століття одна половинка другу — і все не знаходять. Дорогий мій, адже ми з вами — ті дві половинки; у нас усе спільне: і миле, і немиле, і думки, і сни, і бажання. Ми розуміємо одне одного з півнятяку, з півслова, навіть без слів, самою душею. І ось я повинна зректися тебе. Ох, це вже вдруге в моєму житті.

— Так, я знаю.

— Він казав тобі? — спитала Шурочка швидко.

— Ні, це сталося випадково. Я знаю.

Вони замовкли. На небі тремтячими зеленими цяточками займалися перші зірки. Праворуч ледь-ледь чулися голоси, сміх і чийсь спів. Решта гаю, оповита м'яким мороком, була сповнена священної, замріяної тиші. Багаття звідси не видно було, але зрідка по верховіттях найближчих дубів, немов відблиск далеких сполохів, миттю перебігало червоне тріпогливе світло. Шурочка тихо пестила голову та обличчя Ромашова, а коли він знаходив губами її руку, вона сама притискувала долоню до його вуст.

— Я свого чоловіка не люблю, — говорила вона поволі, немов у роздумі. — Він брутальний, він нечуйний, неделікатний. Ой — це соромно говорити — але ми, жінки, ніколи не забуваємо першого насильства над нами. До того ж він страшенно ревнивий. Він і досі мучить мене отим нещасним Назанським. Випитує кожну дрібницю, йому спадають на думку такі страхітливі припущення, фу... А його мерзенні запитання... Господи! Таж то був невинний, напівдитячий роман! Але він од самого імені його звіріє.

Коли вона говорила, її голос починав тремтіти і тремтіла її рука, що пестила йому голову.

— Тобі холодно? — спитав Ромашов.

— Ні, любий, мені добре, — сказала вона лагідно.

І раптом з несподіваною, нестримною пристрасстю вона вигукнула:

— Ах, мені так добре з тобою, кохання моє!

Тоді він почав несміливо, невпевненим тоном, взявши її руку в свою і злегка торкаючись її тонких пальців:

— Скажи мені... Прошу тебе. Ти ж сама кажеш, що не любиш його... Чому ж ви разом?..

Але вона різко підвелася з землі, сіла й нервово повела руками по лобу і по щоках, немов прокидаючись.

— Уже пізно. Ходімо. А то ще почнуть шукати, — сказала іншим, цілком спокійним голосом.

Вони встали з трави і стояли одне проти одного мовчки, чуючи дихання одне одного, дивлячись в очі і не бачачи їх.

— Прощай! — раптом вигукнула вона дзвінким голосом.— Прощай, моє щастя, моє недовге щастя!

Вона обвилась руками навколо його шиї й припала гарячими вологими вустами до його губів і, зціпивши зуби, із стогоном пристрасті пригорнулася до нього всім тілом, від ніг до грудей. Ромашову здалося, що чорні стовбури дубів гойднулися в один бік, а земля попливла в інший і що час спинився.

Потім вона насилу випросталася з його рук і сказала твердо:

— Прощай. Годі. Тепер ходімо.

Ромашов упав перед нею на траву, майже ліг, обійняв її ноги і почав цілувати її коліна довгими, міцними поцілунками.

— Сапо, Сапуно! — белькотів він безтямно.— Чому ти не хочеш віддатись мені? Чому? Віддайся мені!..

— Ходімо, ходімо,— квапила вона його.— Та встаньте ж, Георгію Олексійовичу. Нас шукатимуть. Ходімо!

Вони пішли в тому напрямі, звідки долинали голоси. У Ромашова підгиналися й тремтіли ноги, і стукало в скроні. Він хитався на ходу.

— Я не хочу обману,— говорила квапливо і ще задихаючись Шурочка,— а втім, ні, я вища за обман, але я не хочу боягузтва. А в обмані — завжди боягузтво. Я тобі правду скажу: я чоловіка ніколи не зраджувала і не зраджу його доти, поки не покину його чомусь. Але його пестоші й поцілунки для мене жахливі, вони викликають в мені огиду. Знаєш, я тільки тепер,— а втім, ні, ще раніше, коли думала про тебе, про твої губи,— я тільки тепер збагнула, яка невимовна насолода, яке щастя віддати себе коханому. Але я не хочу боягузтва, не хочу таємної крадіжки. А крім того... почекай, нахились до мене, любий, я скажу тобі на вухо, це соромно... крім того — я не хочу дитини. Фу, яка гидота! Обер-офіцерша, сорок вісім карбованців платні, шестеро дітей, пельопки, злидні!.. О, який жах!

Ромашов зчудовано глянув на неї.

— Але ж у вас чоловік... Це ж неминуче,— сказав він несміливо.

Шурочка голосно розсміялася. В цьому сміхові було щось інстинктивно неприємне, від чого війнуло холодком у душу Ромашова.

— Ромочко... ой-ой-ой, який же ви дурненький! — протягнула вона знайомим Ромашову тоненьким, дитячим голосом.— Невже ви цих речей не розумієте? Ні, скажіть правду — не розумієте?

Він розгублено низав плечима. Йому стало начебто незручно за свою наївність.

— Вибачте... але я повинен признатися... слово честі...

— Ну, і бог з вами, і не треба. Який ви чистий, милий, Ромочко! Ну, так ось, коли ви виростете, то напевно згадаєте мої слова: що можливе з чоловіком, те неможливе з тим, кого кохаєш. Але не думайте, будь ласка, про це. Це гидко — але що ж вдієш.

Вони підходили вже до місця пікніка. З-за дерев було видно полум'я багаття. Коряві стовбури, що застували вогонь, здавалося, було відлито з чорного металу, і на їхніх боках мерехтіло червоне мінливе світло.

— Ну, а якщо я візьму себе в руки? — спитав Ромашов. — Якщо я досягну того самого, чого хоче твій чоловік, або ще більшого? Тоді?

Вона пригорнулася міцно до його плеча щокую і відповіла рвучко:

— Тоді — так. Так, так, так...

Вони вже вийшли на галявину. Стало видно все багаття і маленькі чорні постаті людей навколо нього.

— Ромочко, тепер останнє, — сказала Олександра Петрівна покvapно, але з печаллю і тривогою в голосі. — Я не хотіла псувати вам вечора і не говорила. Слухайте, ви не повинні більше приходити до нас.

Він спинився, здивований, розгублений.

— Чому ж? О Сапо!..

— Ходімо, ходімо... Я не знаю, хто це робить, але чоловіка закидають анонімними листами. Він мені не показував, а тільки мимохідь згадав про це. Пишуть якусь брудну, сороміцьку гидоту про мене і про вас. Словом, прошу вас, не ходіть до нас.

— Сапо! — благально простогнав Ромашов, простягаючи до неї руки.

— Ой, мені самій це боляче, мій любий, мій дорогий, мій ніжний! Але це конче потрібно. Отже, слухайте: я боюся, що він сам говоритиме з вами про це. Благаю вас, бога ради, будьте стримані. Обіцяйте мені це.

— Гаразд, — мовив печально Ромашов.

— Ну, ось і все. Прощайте, мій безталанний, бідолашний! Дайте вашу руку. Стисніть міцно-міцно, так, щоб мені стало боляче. Отак... ой!.. Тепер прощайте. Прощай, радосте моя!

Не доходячи до багаття, вони розійшлися. Шурочка пішла прямо вгору, а Ромашов знизу, обходом, понад річкою. Вінт ще не закінчився, але їхню відсутність помітили. Принаймні Діц так зухвало подивився на Ромашова, який наблизився до багаття, і так неприродно-паскудно кашпльнув, що Ромашову захотілося шпурнути в нього палаючу головешку.

Потім він бачив, як Ніколаєв устав від карт і, одвівши Шурочку набік, довго щось їй говорив з гнівними жестами і злим обличчям. Вона раптом випросталася і сказала йому кілька слів з невимовним виразом обурення й зневаги. І цей великий, дужий чоловік раптом покірно зіщулювався і відійшов од неї, наче приборкана дика тварина, яка, проте, заїла лють.

Незабаром пікнік закінчився. Ніч похолоднішала, і від ріки повіяло вогкістю. Запас веселощів давно вичерпався, і всі розїздилися стомлені, невдоволені, не приховуючи позіхання. Ромашов знову сидів в екіпажі навпроти панночок Михіних і всю дорогу мовчав. У пам'яті в нього стояли чорні спокійні дерева, і темна гора, і кривава смуга вечірньої заграви над її вершиною, і біла постать жінки, що лежала в темній пахучій траві. Але все-таки крізь щирю, глибоку і гостру тугу він час від часу думав про самого себе патетично:

«Його вродливе обличчя було затуманене хмаркою скорботи».

Першого травня полк виступив у табір, який щороку містився на тій самій території, за дві верстви від міста, по той бік залізничного полотна. Молодші офіцери, за уставом, повинні були жити в табірний час коло своїх рот у дерев'яних бараках, але Ромашов залишився у міській квартирі, бо офіцерське приміщення шостої роти вже було страшенно ветхе і могло зовсім розвалитися, а на ремонт його не знаходилося потрібних сум. Доводилося зайве ходити чотири рази: на ранкове навчання, потім назад у зібрання — на обід, потім на вечірне навчання і після цього знову в місто. Це дратувало й стомлювало Ромашова. За перші півмісяця таборів він змарнів, почорнів і очі в нього позападали.

Та й іншим теж було нелегко: і офіцерам, і солдатам. Готувалися до травневого огляду і не знали ні пощади, ні перепочинку. Ротні команди мучили свої роти по дві, по три зайві години на плацу. Під час навчання звідусіль, з усіх рот і взводів чути було безнастанно звуки ляпасів. Часто здалеку, кроків за двісті, Ромашов спостерігав, як який-небудь розлючений ротний починав ляскати по щоках усіх своїх солдатів підряд, від лівого до правого флангу. Спочатку беззвучний змах руки і — тільки через секунду — сухий ляскіт удару, і знову, й знову, й знову... Це було моторошне й огидне. Унтер-офіцери жорстоко били своїх підлеглих за найменшу помилку в словесності, за те, що не з тієї ноги почав марширувати, — били до крові, вибивали зуби, розбивали ударами по вуху барабанні перетинки, звалювали кулаками на землю. Нікому не спадало на думку скаржитись: настав якийсь загальний страхітливий, зловісний кошмар; якийсь безглуздий гіпноз поймав полк. І все це посилювалося страшенною спекою. Травень того року був незвичайно жаркий.

У всіх нерви напружилися вкрай. В офіцерському зібранні під час обідів і вечер чимраз частіше спалахували безглузді суперечки, безпричинні образи, сварки. Солдати змарніли й справляли враження ідіотів. У нечасті хвилини відпочинку з наметів не чути було ні жартів, ні сміху. Однак їх усе-таки примушували щовечора, після переключки, веселитись. І вони, ставши кружка, з тупими обличчями байдуже горлали:

Для расейського солдата
Кулі, бонби — не біда.
З ними він запанібрата,
Наче тріски, одкида.

А потім грали на гармонії танцювальну, і фельдфебель командував:
— Грегораш, Скворцов, у коло! Танцюйте, сучі діти!.. Веселіться!

Вони танцювали, але в тих танцях, як і в співах, було щось дерев'яне, мертве, від чого хотілося плакати.

Лише п'ятій роті жилося легко й вільно. Виходила вона на заняття на годину пізніше від інших, а поверталася на годину раніше. Люди в ній були всі, як на підбір, ситі, жваві, вони дивилися осмислено й сміливо

у вічі всякому начальству; навіть мундири й сорочки здавалися на них наче чепурнішими, аніж в інших ротах. Командував нею капітан Стельковський, чудний чоловік: холостяк, досить багатий для полку,— він одержував звідкись щомісяця карбованців двісті,— мав дуже незалежну вдачу, тримався осторонь від товаришів, поводився з ними замкнуто й сухо, і до того ж був розпусник. Він наймав собі щоразу нових служниць, неодмінно молоденьких, часто й неповнолітніх дівчаток з простолоду, а через місяць відпускав їх додому, по-своєму щедро нагородивши грошима, і це повторювалось у нього рік у рік з незбагненною правильністю. У роті в нього не билися і навіть не ляялись, хоч і не дуже панькалися один з одним, і все ж його рота чудовим зовнішнім виглядом і виучкою не поступилася б перед першою-ліпшою гвардійською частиною. Властиву йому надзвичайно терплячу, холоднокровну і впевнену наполегливість він умів прищеплювати своїм унтер-офіцерам. Те, чо́го в інших ротах, вдаючись до побоїв, покарань, горлання і метушні, домагалися за цілий тиждень, він спокійно добивався за один день. При цьому він був скупий на слова і рідко підвищував голос, та коли говорив, то солдати кам'яніли. Товариші ставились до нього неприязно, а солдати любили воістину: вірець, мабуть, єдиний у всій російській армії.

Настало, нарешті, 15 травня, коли, за розпорядженням корпусного командира, мав відбутись огляд. Цього дня у всіх ротах, крім п'ятої, унтер-офіцери збудили людей о четвертій годині. Незважаючи на теплий ранок, невиспані солдати, позіхаючи, тремтіли в своїх каламайкових сорочках. У радісному світлі рожевого беззмарного ранку їхні обличчя здавалися сірими, глянсуватими й жалогідними.

О шостій годині з'явилися в ротах офіцери. Загальний збір полку було призначено на десяту годину, але ніхто з ротних командирів, крім Стельковського, і не подумав дати людям виспатися і відпочити перед оглядом. Навпаки, цього ранку найбільш ретельно і метушливо втовкмачували їм у голову словесність і настанови щодо стрільби, особливо густо висіла в повітрі сороміцька лайка, і частіше, ніж звичайно, сипалися стусани й зуботичини.

О дев'ятій годині роти стягнулися на плац, кроків за п'ятсот перед табором. Там уже стояли довгою рівною лінією, розтягнувшись на півверстви, шістнадцять ротних желонерів з різноколірними прапорцями на рушницях. Желонерний офіцер поручик Ковако, один з головних героїв сьогоднішнього дня, верхи на коні гасав туди й назад уздовж тієї лінії, вирівнюючи її, мчав з лютим криком, розпустивши повіддя, з шапкою на потилиці, весь мокрий і червоний від старання. Його шабля несамовито билася об ребра коня, а білий худий кінь, весь вкритий від старості гречкою і з більмом на правому оці, судорожно крутив коротким хвостом, і в такт його потворному галопові чулися різкі, уривчасті, як постріли, звуки. Сьогодні від поручика Ковако залежало багато чого: рівняючись на його желонерів, мали вишикуватись у бездоганну нитку всі шістнадцять рот полку.

Рівно за десять хвилин до десятої вийшла з табору п'ята рота. Твердо, широким кроком, від якого рівномірно двигтіла земля, пройшли перед усім полком ті сто чоловік, усі, як на підбір, бадьорі, молодцюваті, стрункі, всі із свіжими, чисто вимитими обличчями, з безкозирками, хвацько насунутими на праве вухо. Капітан Стельковський, маленький, худорлявий чоловік у широченних шароварах, ішов недбало і не в ногу, кроків за п'ять збоку правого флангу, і, весело мружачись, нахилиючи голову то на один, то на другий бік, придивлявся до рівняння. Батальйонний командир, підполковник Лех, що, як і всі офіцери, був зранку в нервовому і безтямному збудженні, налетів на нього з криком за пізній вихід на плац, але Стельковський незворушно дістав годинника, подивився на нього й відповів сухо, майже зневажливо:

— У наказі сказано зібратися о десятій. Зараз без трьох хвилин десята. Я не можу собі дозволити марно мучити людей.

— Не розмовля-а-ти! — загорлав Лех, махаючи руками і затримуючи коня. — Прощу, тее-то, мовчати, коли вам роблять зауваження по службі!..

Але він усе-таки зрозумів, що був несправедливий, і тому одразу ж від'їхав і люто накинувся на восьму роту, в якій офіцери перевіряли вилкладку ранців:

— Тее-то, що за неподобство! Тее-то, базар влаштували? Роздрібну крамничку? Тее-то, на полювання їхати — собак годувати? Про що раніш думали? Одягаться-а!

О чверть на одинадцятую почали вирівнювати роти. Це була довга, копітка й тяжка справа. Від желонера до желонера туго нагнули на кілочки довгі мотузки. Кожний солдат першої шеренги мусив неодмінно з математичною точністю доторкнутися до мотузка лише кінчиками носків — у цьому полягав особливий стройовий шик. Але цього було ще замало; треба було, щоб між носками вміщувався рупничний приклад і щоб нахил усіх солдатських тіл був однаковий. І ротні командири аж не-тямилися, кричачи: «Іванов, подай корпус уперед! Бурченко, праве плече доверни в поле! Лівий носок назад! Ще!..»

О пів на одинадцятую приїхав полковий командир. Під ним був величезний, показний гнідий огир, весь у темних яблуках, всі чотири ноги білі до колін. Полковник Шульгович мав на коні поважний, майже величний вигляд і сидів міцно, хоч надто по-піхотному, на дуже коротких стременах. Вітаючи полк, він крикнув весело, по-молодецькому, з удаваною бадьорістю:

— Здорові були, орли-и-и!..

Ромашов згадав свій четвертий взвод, а надто хирляву, дитинячу по-стать Хлебникова і не міг стримати усмішку: «Нічого не скажеш, гарні орли!»

При звуках полкової музики, яка грала зустріч, винесли знамена. Почалося томливе очікування. Далеко вперед, до самого вокзалу, звідки ждали корпусного командира, тягнулася вервечка махальних, які по-

винні були сигналами попередити про прибуття начальства. Кілька разів знімалася фальшива тривога. Похапцем висмикували кілочки з мотузками, полк вирівнювався, підтягався, завмирав у очікуванні,— але минало кілька тяжких хвилин, і людям знов дозволяли стояти вільно, тільки не змінювати положення ступень. Попереду, кроків за триста від строю, яскравими різнобарвними плямами рябіли жіночі плаття, парасольки й капелюшки: там стояли полкові дами, що зібралися подивитись на парад. Ромашов знав напевно, що Шурочки нема в тій світлій, мовби святковій групі, та коли він дивився туди,— кожного разу щось солодко нило в нього коло серця, і хотілося прискорено дихати від дивного, безпричинного хвилювання.

Раптом, наче вітер, положливо пробігло по рядах одне поквашливе коротке слово: «Іде, їде!» Всім якось ураз стало ясно, що настала справжня, серйозна хвилина. Солдати, з самого ранку затуркані й збуджені загальною нервовістю, самі, без наказу, метушливо вирівнювались, обмикувались і неспокійно кашляли.

— Струнко! Желонери, на місця-а! — скомандував Шульгович.

Скоса глянувши праворуч, Ромашов побачив далеко, аж на краю поля, невелику тісну купку маленьких вершників, котрі в легких хмарах жовтявої куряви швидко наближались до строю. Шульгович із суворим і натхненним обличчям відїхав від середини полку на відстань, принаймні вчетверо більшу, аніж треба було. Хизуючись важкою красою прийомів, піднявши догори свою срібну бороду, оглядаючи чорну нерухому масу полку грізним, радісним і відчайдушним поглядом, він затягнув голосом, що розлігся по всьому полю:

— По-олк, слух-а-а-ай! На крра-а-а...

Він витримав навмисне довгу паузу, немов втішаючись своєю величезною владою над цими сотнями людей і бажаючи продовжити цю миттеву втіху, і раптом, весь почервонівши від натуги, з набряклими на шиї жилами, гаркнув щосили:

— ...ул!...

Раз-два! Сплеснули руки об рушничні ремені, клацнули затвори об бляхи поясів. З правого флангу різко, весело й виразно полинули звуки зустрічного маршу. Немов пустотливі, веселі діти, побігли юрмою прудкі флейти і кларнети, з переможним тріумфом скрикнули і заспівали високі мідні сурми, глухі удари барабана квапили їхній блискучий біг і, не встигаючи за ним, важкі тромбони ласкаво буркотіли густими, спокійними, оксамитними голосами. На станції протягло, тонко й чисто засвистів паровоз, і цей новий м'який звук, влітаючись у тріумфуючі мідні звуки оркестру, злився з ним в одну чудову, радісну гармонію. Якась бадьора, смілива хвиля раптом підхопила Ромашова, легко й солодко піднявши його на собі. З проникливою й веселою ясністю він враз побачив і бліду від спеки блакить неба, і золоте світло сонця, що тріпотіло в повітрі, і теплу зелень далекого поля — немов він не помічав їх раніше,— і раптом відчув себе молодим, дужим, гарним, гордим від свідомості, що й він

належить до цієї стрункої, нерухокої, могутньої маси людей, таємниче скованих однією незримою волею...

Шульгович, тримаючи вийняту з піхов шаблю біля самого обличчя, важким галопом поскакав назустріч.

Крізь грубо-веселі, войовничі звуки музики пролунав спокійний, круглий голос генерала:

— Здорові були, перша рото!

Солдати дружно, старанно й голосно закричали. І знову на станції свиснув паровоз — тепер уже уривчасто, коротко й немов задирливо. Вітаючись по черзі з ротами, корпусний командир поволі їхав по фронту. Вже Ромашов виразно бачив його огрядну, опасисту постать з великими попере́чними брижами кітеля під грудьми і на жирному животі, і велике квадратне обличчя, обернене до солдатів, і дорогий, з червоними вензе́лями вальтрап на гарному сірому коні, і кістяні обідці мартингала, і маленьку ногу в невисокому лакованому чоботі.

— Здорові були, пошта!

Люди закричали навколо Ромашова аж надто голосно, немов над-риваючись від власного крику. Генерал упевнено й недбало сидів на коні, а той, з налитими кров'ю добрими очима, красиво вигнувши шию, соковито похрумкуючи залізом мундштука в роті й ронячи з морди легку білу піну, йшов, пританцьовуючи, прискореним, гнучким кроком. «У нього скроні сиві, а вуса чорні, очевидно, нафарбовані», — майнула в Ромашова швидка думка.

Крізь золоті окуляри корпусний командир уважно придивлявся своїми темними, зовсім молодими, розумними й насмішкуватими очима до кожної пари втуплених у нього очей. Ось він наблизився до Ромашова й приклав руку до козирка кашкета. Ромашов стояв, весь витягнувшись, з напруженими мускулами ніг, міцно, до болю, стиснувши ефес опущеної вниз шаблі. Відданий, щасливий захват раптом холодком перебіг по зовнішніх частинах його рук і ніг, вкривши їх твердими пухирчиками. І, дивлячись невідступно в обличчя корпусному командирові, він подумав про себе, за своєю наївною дитячою звичкою: «Очі бойового генерала з задоволенням спинилися на стрункій, худорлявій постаті молодого підпоручика».

Корпусний командир об'їхав у такий спосіб по черзі всі роти, вітаючись з кожною. Позад нього безладною, блискучою групою посувався почет: щось із п'ятнадцять штабних офіцерів на чудових випечених конях. Ромашов і на них дивився такими ж відданими очима, але ніхто з почту не обернувся на підпоручика: всі ці паради, зустрічі з музикою, ці хвилювання маленьких піхотних офіцерів були для них звичною, давно набридлою справою. І Ромашов з невиразною заздрістю й недоброзичливістю відчув, що ці бундючні люди живуть якимсь особливим, красивим, недосяжним для нього, вищим життям.

Хтось здалека подав музиці знак перестати грати. Командир корпусу риссю їхав від лівого флангу до правого вздовж лінії полку, і за ним

різноманітно хвилястою, строкатою, опатною низкою розтягнувся його почет. Полковник Шульгович підскакав до першої роти. Затягаючи повіддя своєму гнідому огиреві, відкинувшись опасистим корпусом назад, він крикнув тим неприродно лютим, зляканим і хрипким голосом, яким кричать на пожежах бранд-майори:

— Капітане Осадчий! Виводьте роту-у! Живо-о!..

У полкового командира і в Осадчого завжди під час навчання відбувалося постійне любовне змагання в голосах. І тепер навіть у шістнадцятій роті було чути повноголосу металічну команду Осадчого:

— Рота, на плече! Рівняння на середину, кроком руш!

У нього в роті, внаслідок довгої, наполегливої праці, було вироблено при маршируванні особливий, надзвичайно рідкий і твердий крок, причому солдати дуже високо піднімали ногу вгору і з силою кидали її на землю. Це виходило гучно й значливо і викликало заздрощі в інших ротних командирів.

Та не встигла перша рота зробити й п'ятдесяти кроків, як почувся нетерплячий окрик корпусного командира:

— Це що таке? Спиніть роту. Спиніть! Ротний командире, прошу до мене. Що ви тут показуєте? Що це: похоронна процесія? Факельщуг? Заводні солдатйки? Марширування в три темпи? Тепер, капітане, не миколаївські часи, коли служили по двадцять п'ять років. Скільки зайвих днів ви змарнували на цей кордебалет! Дорогоцінних днів!

Осадчий стояв перед ним, високий, нерухолий, похмурий, з опущеною вниз вийнятою з піхов шаблею. Генерал помовчав трохи і вів далі спокійніше, сумовито й насмішкувато:

— Мабуть, людей зовсім засмикали муштрою? Ех ви, аніки-воїни. А якби спитати у вас... Та ось, будь ласка, як цього молодчика прізвище?

Генерал показав пальцем на другого від правого флангу солдата.

— Ігнат Михайлов, ваше превосходительство, — байдужим, солдатським дерев'яним басом відповів Осадчий.

— Гаразд. А що ви про нього знаєте? Чи холостий він? Чи жонатий? Є в нього діти? Може, в нього є там у селі якесь горе? Біда? Нестатки? Що?

— Не можу знати, ваше превосходительство. Сто чоловік. Важко запам'ятати.

— Важко запам'ятати! — з гіркотою повторив генерал. — Ех, панове, панове! Сказано в святому письмі: духу не утапайте, а ви що робите? Таж ця сама свята, сіра скотинка, як дійде до бою, вас своїми грудьми затулить, винесе вас із вогню на своїх плечах, на морозі вас своєю шинельною дірявою прикриє, а ви — не можу знати.

І, враз роздратовуючись, перебираючи нервово й без потреби повіддя, генерал закричав через голову Осадчого на полкового командира:

— Полковнику, заберіть цю роту. І дивитись не буду. Заберіть, заберіть негайно ж! Петрушки! Картонні блазні! Чавунні голови!

З цього й почався провал полку. Перевтома й заляканість солдатів, безглузда жорстокість унтер-офіцерів, бездушне, рутинне й недбале ставлення офіцерів до служби, — все це ясно, але ганебно виявилось на огляді. У другій роті люди не знали отченаша, а в третій самі офіцери збивалися при розсипних рядах, у четвертій якийсь солдат під час рушничних прийомів зомлів. А головне — в жодній роті не мали уявлення про прийом під час несподіваних кавалерійських атак, хоч готувалися до них і знали їхню важливість. Ті прийоми винайшов і запровадив у практику саме цей корпусний командир, і полягали вони у швидких перешикунваннях, які щоразу потребували від начальників меткості, здогадливості, кмітливості й широкої особистої ініціативи. І на них зрізувалися по черзі всі роти, крім п'ятої.

Оглянувши роту, генерал наказував вийти із строю всім офіцерам та унтер-офіцерам і питав людей, чи всім задоволені, чи одержують усе, що належить, чи нема скарг і претензій. Але солдати дружно гаркали, що вони «точно так, усім задоволені». Коли питали першу роту, Ромашов чув, як позад нього фельдфебель його роти, Ринда, говорив шиплячим і погрозливим голосом:

— Нехай тільки хто заявить мені претензію! Я йому потім таку заявлю претензію!

Зате тим блискучіше показала себе п'ята рота. Молодцтоваті, свіжі люди виконували ротну муштру таким легким, бадьорим і жвавим кроком, так вправно й невимушено, що, здавалося, огляд був для них не страшним іспитом, а якоюсь веселою і зовсім не важкою забавою. Генерал ще хмурився, але вже кинув їм: «Добре, хлопці!» — це вперше за весь час огляду.

Прийомами проти атак кавалерії Стельковський остаточно завоював корпусного командира. Сам генерал показував йому супротивника раптовими, швидкими фразами: «Кавалерія з правого боку, вісімсот кроків», — і Стельковський, не розгублюючись ні на секунду, одразу точно й спокійно спиняв роту, обертав її обличчям до уявного супротивника, який мчить кар'єром, змикав, заощаджуючи час, взводи — головний з коліна, другий стоячи, — призначав приціл, давав два чи три уявні залпи і потім командував: «На руку!» — «Прекрасно, братці! Спасибі, молодці!» — хвалив генерал.

Після опиту рота знову вишикувалась розгорнутим строем. Але генерал не квапився її відпускати. Поволі проїздячи вздовж фронту, він пильно, з особливим інтересом, вдивлявся в солдатські обличчя, і тонка, вдоволена усмішка світилася крізь окуляри в його розумних очах під важкими, набряклими повіками. Раптом він спинив коня і обернувся назад, до начальника свого штабу:

— Ні, ви подивіться, полковнику, які в них пики! Чи ви їх пирогами годуєте, капітане? Послухай, гей ти, пикатий, — показав він порухом підборіддя на одного солдата, — тебе Коваль звати?

— Точно так, ваше превосходительство, Михайло Борійчук! — весело, із вдоволеною дитячою усмішкою гукнув солдат.

— Ти ба, а я думав, Коваль. Ну, значить, помилився, — пожартував генерал. — Нічого не вдієш. Не вдалося... — додав він веселу, цинічну фразу.

Обличчя в солдата зовсім розпливлося в дурнуватій і радісній усмішці.

— Так що ні, ваше превосходительство! — крикнув він ще голосніше. — У себе в селі я займався ковальським майстерством. Ковалем був.

— А, от бачиш! — Генерал приязно кивнув головою. Він пишався своїм знанням солдата. — Що, капітане, він у вас гарний солдат?

— Дуже гарний. У мене всі вони гарні, — відповів Стельковський своїм звичайним, самовпевненим тоном.

Брови в генерала сердито смикнулися, але губи всміхнулись, і від цього все його обличчя стало добре і по-старечому миле.

— Ну, це ви, капітане, здається, теє... Адже є штрафовані?

— Жодного, ваше превосходительство. П'ятий рік жодного.

Генерал важко нахилився в сідлі і простяг Стельковському свою пухку руку в білій незастебненій рукавичці.

— Спасибі вам велике, рідний мій, — сказав він тремтячим голосом, і його очі раптом заблищали слізьми. Він, як і багато чудакуватих бойових генералів, любив іноді поплакати. — Спасибі, втішили старого. Спасибі, богатири! — енергійно крикнув він роті.

Завдяки гарному враженню, залишеному Стельковським, огляд і шостої роти минув більш-менш щасливо. Генерал не хвалив, але й не лаявся. Однак і шоста рота осоромилась, коли солдати почали колоти солом'яні чучела, вшиті в дерев'яні рами.

— Не так, не так, не так, не так! — гарячився корпусний командир, сіпаючись на сідлі. — Зовсім не так! Хлопці, слухай мене. Колоти треба від серця, в саму серединку, багнет до трубки. Розсердься! Ти не хліб у піч саджаєш, а воєна колеш...

Інші роти провалювались одна за одною. Корпусний командир навіть перестав хвилюватись і робити свої характерні, уципливі зауваження і сидів на коні мовчазний, згорблений, з нудьгливим обличчям. П'ятнадцяту і шістнадцяту роти він зовсім не оглядав, а тільки сказав з огидою, стомлено махнувши рукою.

— Ну, це... недоноски якісь.

Залишився церемоніальний марш. Весь полк звели в тісну зімкнуту колону, попівотно. Знову вискочили наперед желонери і витягнулися проти правого флангу, визначаючи лінію руху. Ставало нестерпно жарко. Люди знемагали від задухи і від важких випарів власних тіл, скупчених у малому просторі, від запаху чобіт, махорки, брудної людської шкіри і перетравленого шлунком чорного хліба.

Але перед церемоніальним маршем усі підбадьорились. Офіцери майже вмовляли солдатів: «Хлопці, ви вже постарайтеся пройти молод-

цями перед корпусним. Не осоромте». І в цьому поводженні начальників з підлеглими прохоплювалося тепер щось запобігливе, невпевнене і винувате. Начебто гнів такої недосяжно високої особи, як корпусний командир, раптом надавав спільним тягарем і офіцера, і солдата, знеособив і зрівняв їх і зробив однаково зляканими, розгубленими й жалюгідними.

— Полк, стрррунко-о!.. Музиканти, на лі-нію-у! — долинула здалеку команда Шульговича.

І всі півтори тисячі чоловік на секунду заворушилися з глухим, поквашним гомоном і враз нерухомо затихли, нервово й сторожко виструнчившись.

Шульговича не було видно. Знову докотився його гучний, розливчастий голос:

— Полк, на плече-е-е!..

Четверо батальйонних командирів, обернувшись на конях до своїх частин, скомандували врозбірід:

— Батальйон, на пле... — і напружено ві'ялися очима в полкового командира.

Десь далеко поперед полку блиснула в повітрі й опустилася вниз шабля. То був сигнал для загальної команди, і четверо батальйонних командирів разом скрикнули:

— ...че!

Полк з глухим брязкотом безладно підняв рушниці. Десь дзенькнули багнети.

Тоді Шульгович, аж надто вже розтягуючи слова, урочисто, суворо, радісно й гучно, на всю силу своїх величезних легенів, скомандував:

— До це-ре-мр-ні-аль-но-го маршу-у!..

Тепер уже всі шістнадцять ротних командирів невлад і фальшиво, на різні голоси заспівали:

— До церемоніального маршу!

І десь, у хвості колони, один ротний, відставши, крикнув, уже після інших, зривистим і соромливим голосом, не договорюючи команди:

— До церіального... — і враз несміливо обірвався.

— По-пів-ротно-о! — прогримів Шульгович.

— Попівротно! — одразу підхóпили ротні.

— На дво-взво-одну дистанцію! — заливався Шульгович.

— На двовзводну дистанцію!..

— Рівняння на-право-о!

— Рівняння направо! — повторила багатоголоса мінлива луна.

Шульгович почекав дві-три секунди і рвучко кинув:

— Перша піврота — кроком!

Глухо долинаючи крізь густі ряди, низько стелячись при самій землі, пролунала попереду густа команда Осадчого:

— Пер-рша піврота. Рівняння направо. Кроком... руш!

Дружно загуркотіли попереду полкові барабанщики. Видно було заду, як від нахиленого лісу багнетів відокремилася правильна довга лінія і рівномірно заколивалася в повітрі.

— Друга піврота, прямо! — почув Ромашов високий бабський голос Арчаковського.

І друга лінія багнетів, відходячи, загойдалася. Звук барабанів ставав чимраз тупіший і тихший, немов він опускався вниз, під землю, і раптом на нього налетіла, зім'явши і підбивши його, весела, блискотлива, різко красива хвиля оркестру. Це підхопила темп полкова музика, і весь полк зразу ожив і підтягнувся: голови підвелися вище, випросталися стрункіше тіла, проясніли сірі, стомлені обличчя.

Одна за одною відходили півроти, і дедалі яскравіші, збудженіші й радісніші ставали звуки полкового маршу. Ось відринула остання піврота першого батальйону. Підполковник Лех рушив уперед на кошовому вороному коні, в супроводі Олізара. В обох шаблі «підвись» з кистю руки на рівні обличчя. Чути спокійну і, як завжди, недбалу команду Стельковського. Високо над багнетами плавно захитався держак знамена. Капітан Слива вийшов уперед — згорблений, брезкий, оглядаючи стрій водянистими балухатими очима, довгорукий, схожий на велику стару нудну мавпу.

— П-перша піврота... П-прямо!

Легким і хвацьким кроком виходить Ромашов перед серединою своєї півроти. Щось радісне, гарне й горде зростає в його душі. Швидко ковзнув він поглядом по обличчях першої шеренги. «Старий рубака обвів своїх ветеранів соколиними очима», — майнула в його голові пипна фраза в той час, коли він сам тягне хвацько, співуче:

— Дру-га півро-ота-а...

«Раз, два!» — проказує Ромашов по думки і тримає такт самими носками чобіт: «Треба під ліву ногу. Лівою, правою». І з щасливим обличчям, закинувши назад голову, він вигукує високим тенором, що дзвенить на все поле:

— Прямо!

І, вже повернувшись, немов на пружині, на одній нозі, він, не обертаючись назад, додає співуче й на дві ноти нижче:

— Рі-івня-ння направо-о!

Краса моменту п'янить його. На мить йому здається, що це музика обливає його хвилями такого гарячого, сліпучого світла і що мідні, тріумфуючі крики падають згори, з неба, із сонця. Як і перед цим, при зустрічі, — солодкий і тремтливий холодок біжить по його тілу і робить шкіру цупкою і піднімає й ворухить волосся на голові.

Дружно, в такт музиці, закричала п'ята рота, відповідаючи на похвалу генерала. Звільнені від живої загати з людських тіл, немов радіючи свободі, гучніше й веселіше побігли назустріч Ромашову яскраві звуки маршу. Тепер підпоручик дуже виразно бачить попереду і праворуч від себе огрядну постать генерала на сірому коні, нерухогий почет по-

зад нього, а ще далі різнобарвну групу жіночих платтів, які в сліпучому полудневому світлі здаються якимись казковими, палаючими квітами. А ліворуч блищать золоті співучі сурми оркестру, і Ромашов відчуває, що між генералом і музикою простяглася незрима чародійна нитка, яку і радісно, й моторошно перейти.

Але перша піврота вже вступила в цю межу.

— Добре, хлопці! — чути задоволений голос корпусного командира.

— А-а-а-а! — підхоплюють солдати високими, щасливими голосами. Ще гучніше вириваються наперед звуки музики. «О милий! — зворушено думає Ромашов про генерала. — Розумник!»

Тепер Ромашов один. Плавню й пружно, ледь торкаючись ногами землі, наближається він до завітної межі. Голова його зухвало відхилена назад і з гордим викликом повернена ліворуч. В усьому тілі в нього таке відчуття легкості і свободи, немов він несподівано навчився літати. І, почувавши себе об'єктом захвату всіх навколо, прекрасним центром усього світу, він каже сам собі в якомусь райдужному, надпоривному сні:

«Подивіться, подивіться, — це йде Ромашов». «Очі дам блищали від захвату». Раз, два, лівою!.. «Попереду півроти граціозною ходою йшов красивий молодий підпоручик». Лівою, правою!.. «Полковнику Шульгович, ваш Ромашов чудовий, — сказав корпусний командир, — я хотів би мати його своїм ад'ютантом». Лівою...

Ще секунда, ще мить — і Ромашов перетинає чародійну нитку. Музика звучить безумним, героїчним, вогненным тріумфом. «Зараз похвалить», — думає Ромашов, і душа його сповнена святкового саява. Чути голос корпусного командира, ось голос Шульговича, ще чийсь голоси...

«Звичайно, генерал похвалив, але чому ж солдати не відповіли? Хтось кричить позаду, з рядів... Що трапилось?»

Ромашов обернувся назад і пополотнів. Уся його піврота, замість двох прямих, струнких ліній являла собою потворну, зламану в усіх напрямках юрбу, що стовпилася, як отара овець. Це сталося через те, що підпоручик, сп'янілий від свого захвату і своїх палких мрій, сам не помітив того, як крок за кроком пересувався від середини праворуч, насідаючи водночас на півроту, і нарешті опинився на її правому фланзі, зім'явши і розладнавши загальний рух. Усе це Ромашов побачив і зрозумів в одну блискавичну мить, так само, як побачив і рядового Хлебникова, котрий шкутильгав окремо, кроків за двадцять від строю, якраз на очах у генерала. Він упав на ходу і тепер, весь у пилюці, наздоганяв свою півроту, низько зігнувшись під вагою амуніції, немов біжачи навкарачки, тримаючи в одній руці рушницю за середину, а другою безпорадно витираючи носа.

Ромашову раптом здалося, що осяйний травневий день ураз потьмарився, що на його плечі ліг мертвий, чужий тягар, схожий на піщану гору, і що музика заграла нудно й глухо. І сам він відчув себе маленьким, кволим, некрасивим, з млявими порухами, з важкими, невправними, хисткими ногами.

До нього вже летів кар'єром полковий ад'ютант. Обличчя в Федоровського було червоне й спотворене злістю, нижня щелепа смикалась. Він задихався від гніву і від швидкої їзди. Ще здалеку почав люто кричати, захиляючись і давлячись словами:

— Підпоручику... Ромашов... Командир полку оголошує вам... найсуворішу догану... На сім днів... на гауптвахту... в штаб дивізії... чортзнащо, скандал... Весь полк о.....и! Хлопчисько!

Ромашов не відповів йому, навіть не повернув до нього голови. Що ж, звичайно, він має право лаятися! Ось і солдати чули, як ад'ютант кричав на нього. «Ну, що ж, і нехай чують, так мені й треба, і нехай,— з гострою ненавистю до самого себе подумав Ромашов.— Усе тепер пропало для мене. Я застрелюсь. Я осоромився навіки. Все, все пропало для мене. Я смішний, я маленький, у мене бліде, некрасиве обличчя, якесь безглузде обличчя, огидніше за всі обличчя в світі. Все пропало! Солдати йдуть позад мене, дивляться мені в спину і сміються, і підштовхують один одного ліктями. А може, жаліють мене? Ні, я неодмінно, неодмінно застрелюся!»

Півроти, відходячи досить далеко від корпусного командира, одна за одною завертали, лівим плечем і йшли на те саме місце, звідки вони вирушили. Тут їх перешпикували в розгорнутий ротний стрій. Поки підходили задні частини, людям дозволяли стояти вільно, а офіцери зійшли із своїх місць, щоб розім'ятися й покурити з рукава. Тільки Ромашов залишався посередині фронту, на правому фланзі своєї півроти. Кінцем оголеної шаблі він зосереджено копирсав землю біля своїх ніг, і хоч не підводив похнюпленої голови, але відчував, що звідусіль на нього спрямовані цікаві, насмішкуваті й зневажливі погляди.

Капітан Слива пройшов повз Ромашова і, не спиняючись, не дивлячись на нього, немов розмовляючи сам із собою, пробурчав хрипко, із стриманою злістю, кризь зціплені зуби:

— С-сьогодні ж з-звольте подати рапорт про п-переведення в іншу роту.

Потім підійшов Веткін. У його світлих, добрих очах і в кутиках опущених губів Ромашов прочитав той бридливий і жалісний вираз, з яким люди дивляться на розчавленого поїздом собаку. І водночас сам Ромашов з огидою відчував у себе на обличчі якусь безглузду, бліду усмішку.

— Ходімо, покуримо, Юрію Олексійовичу,— сказав Веткін.

І, цмокнувши язиком і хитнувши головою, він додав з досадою:

— Ех, голубчику!..

У Ромашова затремтіло підборіддя, а в гортані стало гірко й тісно. Ледве стримуючись від ридань, він відповів уривчастим, приглушеним голосом скривдженої дитини:

— Та ні... де вже там... Я не хочу..

Веткін о дійшов набік. «Ось візьму зараз, підійду і вдарю Сливу по щоці,— раптом майнула в Ромашова відчайдушна думка.— Або підійду до корпусного і скажу: «Соромно тобі, літньому чоловікові, бавитися в

солдатики й мучити людей. Відпусти їх відпочити. Через тебе два тижні били солдатів».

Але враз згадав він свої недавні гордовиті мрії про стрункого красеня підпоручика, про захват дам, про вдовolenня в очах бойового генерала,— і йому стало так соромно, що він миттю почервонів не тільки обличчям, а навіть грудьми і спиною.

«Ти смішний, мерзений, жалюгідний! — подумки крикнув він самому собі.— То знайте ж усі, що я сьогодні застрелюся!»

Огляд закінчувався. Роти ще кілька разів продефілювали перед корпусним командиром: спочатку поротно кроком, потім бігом, потім зімкнутою колоною з рушницями навпереваги. Генерал начебто полагіднішав трохи і кілька разів похвалив солдатів. Наближалася четверта година. Нарешті полк спинили й наказали людям стояти вільно. Штабгорніст засурмив «виклик начальників».

— Панове офіцери, до корпусного командира! — пролунало по рядах.

Офіцери вийшли із строю і суцільним кільцем оточили корпусного командира. Він сидів на коні, згорбившись, опустившись, очевидно, дуже стомлений, але його розумні, примружені, опухлі очі жваво й нашішкувато дивилися крізь золоті окуляри.

— Скажу коротко,— почав він уривчасто і з притиском.— Полк препоганий. Солдатів не картаю, обвинувачую начальників. Кучер нікчемний — і коні не везуть. Не бачу в вас серця, свідомого розуміння, як треба піклуватися про людей. Пам'ятайте повсякчас: «Блажен, іже душу свою покладе за друга своя». А у вас одна думка — аби догодити під час огляду начальству. Людей засмикали, як балагульських коней. Офіцери мають занехаяний і дикий вигляд, якісь дячки в мундирах. А втім, про це прочитаєте в моєму наказі. Один прапорщик, здається, постої чи сьомої роти, втратив рівняння і зробив з роти кашпу. Соромно! Не вимагаю марширування на три темпи, але окомір і спокій насамперед.

«Про мене!» — з жахом подумав Ромапов, і йому здалося, що всі присутні водночас обернулися до нього. Але ніхто не ворухнувся. Всі стояли мовчазні, пригнічені й нерухомі, не зводячи очей з генералового обличчя.

— Командирові п'ятої роти моя щира подяка! — вів далі корпусний командир.— Де ви, капітане? А, ось! — генерал трохи театральнo, двома руками підняв над головою кашкета, оголивши лисий великий череп, що сходився шишкою над лобом, і низько вклонився Стельковському.— Ще раз дякую вам і радий потиснути вашу руку. Якщо дасть бог битися моему корпусові під моїм начальством,— очі в генерала закліпали й засвітилися слізьми,— то пам'ятайте, капітане, першу небезпечну справу доручу вам. А тепер, панове, будьте здорові. Ви вільні, радий буду бачити вас удруге, але в іншому порядку. Прошу дати дорогу коневі.

— Ваше превосходительство,— виступив наперед Шульгович,— нашілюсь запропонувати від імені товариства панів офіцерів пообідати в нашому зібранні. Ми будемо...

— Та ні, навіщо! — сухо обізвав його генерал. — Дуже вдячний, мене запрошено сьогодні до графа Ледоховського.

Крізь широку дорогу, очищену офіцерами, він учвал помчав до полку. Люди самі, без наказу, стрепенулися, виструнчилися і затихли.

— Спасибі, N-ці! — твердо й привітно крикнув генерал. — Даю вам два дні відпочинку. А тепер... — він весело підвищив голос, — по наметах бігом руш! Ура!

Здалося, він цим коротким вигуком ураз штовхнув увесь полк. З оглушливим радісним ревінням кинулись півтори тисячі людей врозтіч, і земля задвигтіла й загула у них під ногами.

Ромашов відокремився від офіцерів, що юрмою поверталися в місто, і пішов дальньою дорогою, через табір. Він почував себе в ці хвилини якимсь жалюгідним відщепенцем, викинутим з полкової сім'ї, якоюсь неприємною, чужою для всіх людиною, і навіть не дорослою людиною, а огидним, порочним і бридким хлопчиськом.

Коли він проходив за наметами своєї роти, по офіцерській лінії, чийсь приглушений, але гнівний крик привернув його увагу. Він спинився на хвилинку і в просвіті між наметами побачив свого фельдфебеля Ринду, маленького, червонопикого апоплектичного здоров'я, який, несамовито й паскудно лаючись, бив кулаками по обличчю Хлебникова. У Хлебникова було темне, дурнувате, розгублене обличчя, а в безтямних очах світився тваринний жах. Голова його жалюгідно метлялася з одного боку в інший, і чутно було, як при кожному ударі голосно клацали одна об одну його щелепи.

Ромашов покwapно, майже бігцем, пройшов мимо. В нього не було сил заступитися за Хлебникова. І водночас він болісно відчув, що його власна доля і доля цього нещасного, затурканого, замученого солдатика якось дивно, споріднено-близько й огидно сплелися за нинішній день. Наче вони були двоє калік, які уражені однаковою хворобою і викликають у людей однакову гидливість. І хоч це усвідомлення однаковості становищ породжувало в Ромашові колючий сором і відразу, але в ньому було також щось незвичайне, глибоке, істинно людське.

XVI

З табору в місто вела тільки одна дорога — через залізничне полотно, яке тут проходило в крутій і глибокій улоговині. Ромашов вузькою, добре уторованою, майже прямовисною стежкою швидко побіг униз і почав видряпуватися на інший схил. Ще з середини підйому він помітив, що хтось стоїть нагорі в кітелі і в шинелі наопапки. Спинившись на кілька секунд і примружившись, він упізнав Ніколаєва.

«Зараз буде найприкріше!» — подумав Ромашов. Серце в нього тужно защеміло від тривожного передчуття. Але він усе-таки покірно йшов угору.

Офіцери не бачились днів п'ять, але тепер вони чомусь не привіталися, зустрівшись, і чомусь Ромашов не вбачав у цьому нічого незвичайного, немов інакше й не могло бути в цей тяжкий, злощасний день. Ні один з них навіть не доторкнувся рукою до кашкета.

— Я навмисне ждав вас тут, Юрію Олексійовичу,— сказав Ніколаєв, дивлячись кудись у далину, на табір, через плече Ромашова.

— До ваших послуг, Володимире Юхимовичу,— відповів Ромашов з фальшивою розв'язністю, але голос у нього затремтів. Він нахилився, зірвав торішню пожухлу билинку й почав неухважливо її жувати. Водночас він пильно дивився, як у гудзиках на пальті в Ніколаєва відбивалася його власна постать, з вузькою, маленькою голівкою і крихітними ніжками, але потворно роздута на боках.

— Я вас не затримаю, мені лише двоє слів,— сказав Ніколаєв.

Він вимовляв слова особливо лагідно, з надмірною гречністю запальної й розгніваної людини, що вирішила бути стриманою. Але розмовляти, не дивлячись один одному в вічі, ставало з кожною секундою все більш незручно, тим-то Ромашов запропонував питально:

— То ходімо?

Кручена стежка, протоптана пішоходами, перетинала велике бурякове поле. Вдалині виднілися білі будиночки і червоні черепичні покрівлі міста. Офіцери пішли поряд, сторонячись один одного і ступаючи по соковитій густій зелені, що хрустіла під ногами. Якийсь час обидва мовчали. Нарешті Ніколаєв, перевівши широко й гучно, з видимим зусиллям, подих, почав перший:

— Я насамперед повинен спитати: чи ставитеся ви з належною повагою до моєї дружини... до Олександри Петрівни?

— Я не розумію, Володимире Юхимовичу...— відповів Ромашов.— Я, з свого боку, теж повинен спитати вас...

— Дозвольте! — раптом спалахнув Ніколаєв.— Будемо питати по черзі, спочатку я, а потім ви. А інакше ми не порозуміємось. Будемо говорити прямо й одверто. Скажіть мені найперше: чи цікавить вас хоч трохи те, що про неї говорять і які розпускають плітки? Ну, словом... чорт!.. її репутація? Ні, ні, стривайте, не перепиняйте мене... Адже ви, я певен, не будете заперечувати того, що ви від неї і від мене не бачили нічого, крім хорошого, і що вас у нашому домі приймали, як близьку, свою людину, майже як рідного.

Ромашов оступився в пухку землю, незграбно спіткнувся і пробурмотів соромливо:

— Повірте, я завжди буду вдячний вам і Олександрі Петрівні...

— Та ні, зовсім не в цьому річ, зовсім не в цьому. Я не потребую вашої вдячності,— розсердився Ніколаєв.— Я хочу сказати тільки, що ім'я моєї дружини заплямувала мерзенна, брехлива плітка, яка... ну, тобто в яку...— Ніколаєв почав прискорено дихати й витер обличчя хусткою.— Ну, словом, тут ушлутані й ви. Ми обоє — я і вона — ми одержуємо мало не щодня якісь підлі, хамські анонімні листи. Не буду вам їх показувати...

мені огидне це. І ось у цих листах сказано...— Ніколаєв зам'явся на секунду.— Ну, так, чорт!.. Сказано, про те, що ви — полюбовник Олександри Петрівни і що... ух, яка підлота!.. Ну, і таке інше... Що у вас щоденно відбуваються якісь таємні побачення і нібито весь полк про це знає. Яка гидота!

Він злісно заскреготів зубами й сплюнув.

— Я знаю, хто писав, — тихо сказав Ромашов, одвертаючись убік.

— Знаєте?

Ніколаєв спинився і брутально схопив Ромашова за рукав. Видно було, що раптовий порив гніву зразу розбив його вдавану стриманість. Його волячі очі розширились, обличчя налилося кров'ю, губи затремтіли, в куточках вуст виступила густа слина. Він люто закричав, весь нахилиючись уперед і наближаючи своє обличчя впритул до обличчя Ромашова:

— То як же ви смієте мовчати, коли знаєте! У вашому становищі обов'язок кожної, більш-менш порядної людини — заткнути пельку всякій сволоті. Чуєте, ви... армійський донжуан! Коли ви чесна людина, а не якась...

Ромашов, полотніючи, подивився з ненавистю у вічі Ніколаєву. Ноги й руки в нього раптом страшенно обважніли, голова стала легкою і немов порожньою, а серце впало кудись глибоко вниз і билосся там величезними, болісними поштовхами, стрясаючи все тіло.

— Я попрошу вас не кричати на мене, — глухо й протягло вимовив Ромашов. — Говоріть чемніше, я не дозволю вам кричати.

— Я зовсім на вас і не кричу, — все ще брутально, але знижуючи тон, заперечив Ніколаєв. — Я вас тільки переконаю, хоч маю право вимагати. Наші колишні взаємини дають мені це право. Якщо вам хоч трохи дороге чисте, незаплямоване ім'я Олександри Петрівни, то ви повинні припинити це цькування.

— Гаразд, я зроблю все, що можу, — сухо відповів Ромашов.

Він повернувся й пішов уперед посередині стежки. Ніколаєв одразу наздогнав його.

— І потім... тільки ви, будь ласка, не гнівайтесь... — заговорив Ніколаєв лагідніше, трохи зніяковіло. — Оскільки ми вже почали, то краще домовити все до кінця... Правда ж?

— Ну? — напівзапитально мовив Ромашов.

— Ви самі бачили, з яким почуттям симпатії ми до вас ставилися, тобто я і Олександра Петрівна. І якщо я тепер змушений... Ой, та ви самі знаєте, що в цьому паршивому містечку нема нічого страшнішого за плітки!

— Гаразд, — сумно відповів Ромашов. — Я перестану у вас бувати. Ви ж про це хотіли просити мене? Ну, гаразд. А втім, я й сам вирішив припинити мої відвідини. Кілька днів тому я зайшов лише на п'ять хвилин, повернути Олександрі Петрівні її книжки, і, смію запевнити вас, то було востаннє.

— Еге ж... так ось...— сказав невиразно Ніколаєв і збентежено замовк.

Офіцери в цю хвилину звернули зі стежки на шосе. До міста лишалося ще кроків триста, а говорити більш не було про що, тому обидва йшли поряд, мовчки і не дивлячись один на одного, жоден не наважувався ні спинитися, ні повернути назад. Становище ставало з кожною хвилиною дедалі фальшивіше й неприємніше.

Нарешті коло перших будинків міста трапився візник, що їхав їм назустріч. Ніколаєв гукнув його.

— Еге ж... так ось...— знову безглуздо мовив він, звертаючись до Ромашова.— Отже, до побачення, Юрію Олексійовичу.

Вони не подали один одному рук, а тільки доторкнулися до козирків. Та коли Ромашов побачив, як віддаляється в куряві біла міцна потилиця Ніколаєва, він раптом відчув себе таким несподівано самотнім у цілому світі і таким упослідженим, наче від його життя щойно відрізали щось найбільше, найголовніше.

Він поволі пішов додому. Гайнан зустрів його у дворі, ще здалека приязно й весело шкірячи зуби. Знімаючи з підпоручика пальто, він весь час радісно всміхався і, за своєю звичкою, пританцьовував на місці.

— Твоя не обідав? — питав він із співчутливою фамільярністю.— Либонь, голодний? Зараз побіжу в зібранню, принесу тобі обідати.

— Забирайся під три чорти! — верескливо закричав на нього Ромашов.— Забирайся, забирайся, не смій заходити до мене в кімнату. І, хоч би хто питав про мене,— мене нема вдома. Хоч би сам государ імператор прийшов.

Він упав на постіль і вткнувся головою в подушку, вчепившись у неї зубами. В нього горіли очі, щось колюче, стороннє розпирало і водночас стискувало горло, і хотілося плакати. Він жадібно шукав тих гарячих і солодких сліз, тих довгих, гірких, полегшуючих ридань. І він знову й знову навмисне викликав в уяві минулий день, згущуючи всі сьгоднішні прикрі й ганебні пригоди, уявляючи себе самого, немов збоку, ображеним, нещасним, кволим і упослідженим і жалісно розчулюючись над собою. Але сльози не приходили.

Потім сталося щось дивне. Ромашову здалося, що він зовсім не спав, навіть не задрімав і на хвилю, а просто одну тільки мить лежав без думок, заплющивши очі. І раптом прокинувся з відчуттям, що сну наче й не було, лише туга, як і перед тим, ятрила душу. Але в кімнаті вже було темно. Виявилось, що в цьому незбагненному стані розумового заціпеніння минуло понад п'ять годин.

Йому захотілося їсти. Він встав, причепив шаблю, накинув шинелю на плечі й пішов у зібрання. Це було недалеко, кроків двісті, і туди Ромашов завжди заходив не з вулиці, а через чорний хід, якимись пустирями, городами й перелазами.

В ідальні, в більярдній і на кухні яскраво горіли лампи, і тому брудний, захаращений двір офіцерського зібрання здавався чорним, немов

його було залито чорнилом. Вікна були скрізь розчинені навстіж. Чулися розмови, сміх, співи, різкі удари більярдних куль.

Ромашов уже зійшов на задній ганок, але раптом спинився, розчувши в ідальні роздратований і насмішкуватий голос капітана Сливи. Вікно було за два кроки, і, обережно зазирнувши в нього, Ромашов побачив сутулувату спину свого ротного командира.

— В-вся рота йде н-наче одна л-людина — ать! ать! ать! — говорив Слива, плавно піднімаючи й спускаючи простягнену долоню, — а воно одне, немов на глум — о! о! — як той козел. — Він метушливо й потворно ткнув кілька разів вказівним пальцем угору. — Я йому п-прямо сказав б-без церемоній: переходьте, д-добро-дію, в інш-шу роту. А краще б вам і зовсім з полку піти. Який з вас к чорту офіцер? Так, м-миршавка якась...

Ромашов примружив очі й зіщулився. Йому здавалося, що коли він зараз поворухнеться, то всі, хто сидить в ідальні, помітять це і повисовуються з вікон. Так простояв він хвилину або дві. Потім, намагаючись дихати якнайтихше, згорбившись і втягнувши голову в плечі, він навшпиньках попрямував попід стіною, пройшов, чимраз прискорюючи ходу, до воріт і, швидко перебігши освітлену місяцем вулицю, заховався в густій тіні протилежного паркана.

Ромашов довго блукав цього вечора по місту, тримаючись весь час на тіншовому боці, але майже не усвідомлюючи, якими вулицями він іде. Одного разу він спинився навпроти будинку Ніколаєвих, що яскраво білів при світлі місяця, холодно, глянсувало й дивно сяючи своїм зеленим металевим дахом. Вулиця була мертвотно тиха, безлюдна і здавалася незнайомою. Прямі чіткі тіні від будинків та парканів різко поділяли брук навпіл — одна половина була зовсім чорна, а друга маслянисто блищала гладеньким крутляком.

За темно-червоними цупкими занавісками великою теплою плямою просвічувало світло лампи. «Люба, невже ти не відчуваєш, як мені сумно, як я страждаю, як я кохаю тебе!» — прошепотів Ромашов, мало не плачучи і міцно притискаючи обидві руки до грудей.

Йому раптом спало на думку примусити Шурочку, щоб вона почула і зрозуміла його на відстані, крізь стіни кімнати. Тоді, стиснувши кулаки так сильно, що під нігтями стало боляче, зціпивши судорожно щелепи, з відчуттям холодних мурашок по всьому тілу, він почав повторювати в думці, пристрасно напружуючи всю свою волю:

«Подивись у вікно... Підійди до занавіски. Встань з канапи й підійди до занавіски. Визирни, визирни, визирни. Чуєш, я тобі наказую, зараз же підійди до вікна».

Занавіски і не ворухнулися. «Ти не чуєш мене! — з гірким докором прошепотів Ромашов. — Ти сидиш тепер з ним поруч, біля лампи, спокійна, байдужа, вродлива. Ох, боже мій, який я нещасливий!»

Він зітхнув і стомленою ходою, низько понуривши голову, поплентався далі.

Він проходив і повз квартиру Назанського, але там було темно. Ромашову, правда, здавалося, що хтось білий мигтів по неосвітленій кімнаті повз вікна, але йому стало чомусь страшно, і він не наважився гукнути Назанського.

Через кілька днів Ромашов згадував наче далекий, незабутній сон про фантастичну, мовби у маренні, прогулянку. Він сам не міг би сказати, як опинився біля єврейського кладовища. Воно було за межею міста і бралось на гору, обгороджене низьким білим муром, тихе й таємниче. Із світлої посулої трави печально здіймалися догори голі, одноманітні, холодні камені, від яких стелилися по землі однакові тонкі тіні. А над кладовищем мовчазно й суворо панувала урочиста простота відлюддя.

Потім він бачив себе на іншому краю міста. Може, це й насправді було уві сні? Він стояв посеред довгої уїждженої блискучої греблі, що широко перетинала Буг. Сонна вода густо й ліниво гойдалася під його ногами, мелодійно хлюпаючи об землю, а місяць віддзеркалювався в її хисткій поверхні тремтливим стовпом, і здавалося, що це мільйони срібних рибок плюскаються на воді, прямуючи вузькою доріжкою до далекого берега, темного, мовчазного й пустельного. І ще запам'ятав Ромашов, що повсюди — і на вулицях, і за містом — його не облишав солодкий, ніжно-вкрадливий аромат квітучої білої акації.

Дивні думки приходили йому в голову цієї ночі — самотні думки, то печальні, то моторошні, то дріб'язково, по-дитячому, смішні. А найчастіше йому, немов недосвідченому картярєві, що програв за один вечір увесь свій статок, раптом уявлялося із спокусливою ясністю, що нічогісінько не було неприємного, що вродливий підпоручик Ромашов чудово пройшовся в церемоніальному марші перед генералом, і всі захоплювались ним, і що він сам сидить тепер разом з товаришами в світлій ідальні офіцерського зібрання, і регоче, і п'є червоне вино. Але щоразу ці мрії уривалися спогадами про лайку Федоровського, про уципливі слова ротного командира, про розмову з Ніколаєвим, і Ромашов знову відчував себе непоправно зганьбленим і нещасним.

Таємний, внутрішній інстинкт привів його на те місце, де він розійшовся сьогодні з Ніколаєвим. Ромашов у цей час думав про самогубство, але думав без рішучості й без страху, з якимсь прихованим, приємно-самолюбним почуттям. Звичайна, невгамовна фантазія розчинила весь жах цієї думки, прикрасивши і розцвітивши її яскравими картинами.

«Ось Гайнан вискочив з кімнати Ромашова. Обличчя спотворене переляком. Блідий, тремтячи, вбігає він до офіцерської ідальні, в якій повно людей. Усі мимоволі підводяться з місць при його появі. «Ваше високоблагородіє... підпоручик... застрелився!..» — ледве вимовляє Гайнан. Загальне сум'яття. Обличчя полотніють. В очах відбивається жах. «Хто застрелився? Де? Який підпоручик?» — «Панове, та це ж денщик Ромашова! — впізнає хтось Гайнана. — Це його черемис». Усі біжать на квартиру, деякі без шапок. Ромашов лежить на ліжку. Калюжа крові

на підлозі, і в ній валяється револьвер Сміта і Вессона, казенного зразка... Крізь юрму офіцерів, що товпляться в маленькій кімнаті, насилу пробивається полковий лікар Зойко. «У скроню! — каже він тихо при загальному мовчанні.— Кінець». Хтось зауважує стиха: «Панове, та поскидайте ж шапки!» Багато хто хреститься. Веткін знаходить на столі записку, твердо написану олівцем, і читає її вголос: «Прощаю всім, помираю з доброї волі, життя таке тяжке й печальне! Повідомте якнайобережніше матір про мою смерть. Георгій Ромашов». Усі презираються, і всі читають в очах один в одного ту саму неспокійну, невисловлену думку: «Це ми його вбивці!»

«Розмірено погойдується труна під золотим парчевим покривом на руках восьми товаришів. Усі офіцери йдуть слідом. Позад них — пошта рота. Капітан Слива суворо змуриється. Добре обличчя Веткіна розпухло від сліз, але тепер, на вулиці, він стримується. Лбов голосно плаче, не приховуючи і не соромлячись свого горя,— милий, добрий хлопець! Глибокими, скорботними риданнями линує у весняному повітрі звуки похоронного маршу. Тут-таки і всі полкові дами, і Шурочка. «Я його цілувала! — думає вона в розпачі.— Я його кохала! Я могла б його стримати, врятувати!» — «Надто пізно!» — думає у відповідь їй з гіркою усмішкою Ромашов.

Тихо розмовляють між собою офіцери, йдучи за труною: «Ех, як жаль бідолаху! Який славний був товариш, який прекрасний, здібний офіцер!.. Так... не розуміли ми його!» Сильніше ридає похоронний марш: це — музика Бетховена, «На смерть героя». А Ромашов лежить у труні, нерухомий, холодний, з вічною усмішкою на устах. На грудях у нього скромний букет фіалок,— ніхто не знає, чия рука поклала ті квіти. Він усім простив: і Шурочці, і Сливі, і Федоровському, і корпусному командирові. То хай же не плачуть за ним. Він був надто чистий і прекрасний для цього життя! Йому буде краще там!»

Сльози навернулися на очі, але Ромашов не витирив їх. Було так втішно уявляти себе оплакуваним, несправедливо скривдженим!

Він ішов тепер понад буряковим полем. Низька товста гичка рябіла плутаними білими й чорними плямами під ногами. Простір поля, освітленого місяцем, наче гнітив Ромашова. Підпоручик видерся на невеликий земляний валик і спинився над залізничною улоговиною.

Ця сторона була вся в чорному затінку, а на другу падало яскраво-біде світло, і здавалося, на ній можна було розгледіти кожну билінку. Улоговина спускалася вниз, як темна безодня; на дні її ледь блищали відполіровані рейки. Далеко за улоговиною білили посеред поля правильні ряди гостроверхих наметів.

Трохи нижче від гребеня улоговини, вздовж полотна, йшов неширокий уступ. Ромашов спустився до нього й сів на траву. Від голоду і втоми його нудило, і він відчував дрож і слабкість у ногах. Велике пустельне поле, внизу улоговина — наполовину затінена, наполовину освітлена, тьмяно-прозоре повітря, росяна трава,— все було оповите чуткою,

скрадливою тишею, від якої лунко шуміло у вухах. Лише зрідка на станції скрикували, маневруючи, паровози, і в безгомінні цієї химерної ночі уривчасті свистки здавалися живими, тривожними і загрозливими.

Ромашов ліг на спину. Білі, легкі хмаринки стояли нерухомо, і над ними швидко котився круглий місяць. Порожньо, велично й холодно було нагорі, і здавалося, що весь простір від землі до неба сповнений вічним жахом і вічною тугою. «Там — бог!» — подумав Ромашов, і раптом з наївним поривом скорботи, образи і жалощів до самого себе, він зашепотів пристрасно й гірко:

— Боже! Чому ти одвернувся від мене? Я маленький, я кволий, я піщинка, що я зробив тобі погане, боже? Ти ж усе можеш, ти добрий, ти все бачиш, — чому ж ти несправедливий до мене, боже?

Але йому стало страшно, і він зашепотів швидко й палко:

— Ні, ні, добрий, милий, прости мені, прости мені! Я більше не буду. — І він додав з сумірною, лагідною покірливістю: — Роби зі мною все, що хочеш. Я всьому скоряюся з вдячністю.

Так він говорив, і водночас у нього десь у тайниках душі жевріла лукаво-невинна думка, що його терпляча покірливість зворушить і пом'якшить всевидючого бога, і тоді раптом станеться чудо, після якого все сьогоднішнє — прикре й неприємне — виявиться лише тяжким сном.

«Де ти ту-ут?» — сердито й квапливо закричав паровоз.

А другий підхопив низьким тоном, протягло й погрозливо:

«Я — ва-ас!»

Щось зашаруділо й майнуло на тому боці улоговини, на самому вершечку освітленого схилу. Ромашов трохи підвів голову, щоб краще бачити. Щось сіре, безформне, мало схоже на людину, спускалося згори вниз, ледь відрізняючись від трави у примарно-каламутному світлі місяця. Тільки з руху тіні і з легкого шурхоту землі, що осипалася, можна було простежити за ним.

Ось воно перейшло через рейки. «Здається — солдат? — майнув у Ромашова неспокійний здогад — В усякому разі, це людина. Але так химерно йти може тільки сновида або п'яний. Хто це?»

Сіра постать перетнула рейки і увійшла в тінь. Тепер стало зовсім ясно видно, що то солдат. Він поволі й незграбно видирався нагору, зникнувши на якийсь час з очей у Ромашова. Але минуло дві-три хвилини, і знову почала поволі підніматися кругла стрижена голова без шапки.

Каламутне світло прямо падало на обличчя цього чоловіка, і Ромашов пізнав лівофлангового солдата своєї півроти — Хлебникова. Він ішов з непокритою головою, тримаючи шапку в руці, з поглядом, безживно втупленим уперед. Здавалось, він посувався під впливом якоїсь чужої, внутрішньої, таємничої сили. Він пройшов так близько біля офіцера, що майже доторкнувся до нього полою своєї шинелі. В зіницях його очей яскравими, гострими цяточками відбивалося місячне світло.

— Хлебников! Ти? — гукнув Ромашов.

— Ой! — скрикнув солдат і раптом, спинившись, весь затремтів на місці від переляку.

Ромашов рвучко встав. Він побачив перед собою мертве, понівечене обличчя, з розбитими, опухлими, скривавленими губами, із заплилим від синця оком. При нічному тьмяному світлі сліди побоїв мали зловісний, перебільшений вигляд. І, дивлячись на Хлебникова, Ромашов подумав: «Саме цей чоловік разом зі мною приніс сьогодні невдачу всьому полкові. Ми однаково нещасні».

— Куди ти, голубчику? Що з тобою? — лагідно спитав Ромашов і, сам не знаючи навіщо, поклав обидві руки на плечі солдатові.

Хлебников подивився на нього розгубленими, дикими очима, але одразу відвернувся. Губи його цмокнули, поволі розтулилися, і з них вивалося коротке, безтямне хрипіння. Тупе, дратівливе відчуття, схоже на те, що передує непритомності, схоже на нудотні лоскоти, тягуче занило в грудях і в животі Ромашова.

— Тебе били? Били? Ну скажи ж. Били? Сядь тут, сядь зі мною.

Він потяг Хлебникова за рукав униз. Солдат, немов складаний манекен, якимось безглуздо-легко й слухняно впав на мокру траву, поряд з підпоручком.

— Куди ти йшов? — спитав Ромашов.

Хлебников мовчав, сидячи в незручній позі з неприродно випростаними ногами. Ромашов бачив, як його голова поступово, ледь помітними поштовхами опускалася на груди. Знову підпоручок почув короткий хрипкий звук, і в душі у нього ворухнулася моторошна жалість.

— Ти хотів утекти? Та надінь шапку. Слухай, Хлебников, я тепер тобі не начальник, я сам нещасна, самотня, пригноблена людина. Тобі тяжко? Боляче? То поговори ж зі мною одверто. Може, ти хотів убити себе? — питав Ромашов гарячковим шепотом.

Щось ляскнуло і забурчало в горлі у Хлебникова, але він усе ще мовчав. Водночас Ромашов помітив, що солдат тіпається, поїнятий дрібним дрозем: тремтіла його голова, тремтіли з тихим стукотом щелепи. На мить офіцерові стало страшно. Ця безсонна моторошна ніч, почуття самотності, рівне, матове, неживе світло місяця, чорна глибина улоговини під ногами, — і поруч з ним мовчазний, знавіснілий від побоїв солдат, — усе, все уявилося йому якимсь безглуздим, болісним сном, подібним до тих снів, що, мабуть, снитимуться людям у найостанніші дні світу. Але раптом приплив теплого, самовідданого, безмежного співчуття охопив його душу. І, відчуваючи своє особисте горе маленьким і дріб'язковим, відчуваючи себе дорослим і розумним у порівнянні з цією затурканою, зацькованою людиною, він ніжно й міцно обняв Хлебникова за шию, пригорнув до себе і почав говорити палко, з пристрасною переконливістю:

— Хлебников, тобі тяжко? І мені погано, голубчику, мені теж погано, повір мені. Я нічого не розумію з того, що робиться на світі. Все — якась дика, безглузда, жорстока нісенітниця! Але треба терпіти, мій милий, треба терпіти... Це треба.

Низько похилена голова Хлебникова раптом упала на коліна Ромашову. І солдат, чітко обхопивши руками ноги офіцера, припавши до них обличчям, затрусився всім тілом, задихаючись і корчачись від приглушуваних ридань.

— Не можу більше...— белькотів Хлебников безладно,— не можу я, пане, більше... Ох, господи... Б'ють, сміються... взводний грошей просить, ройовий кричить... Де взяти? Живіт у мене надірваний... ще хлоп'ям надірвав... Гиля в мене, пане... Ох, господи, господи!

Ромашов близько нагнувся над головою, яка несамовито метлялася в нього на колінах. Він відчув запах брудного, нездорового тіла й немитого волосся і прокислий запах шинелі, якою вкривалися вночі. Безмежна скорбота, жах, нерозуміння та глибока провинна жалість переповнили серце офіцера і до болю стиснули й здавили його. І, тихо схилиючись до стриженої, колючої, брудної голови, він прошепотів ледь чутно:

— Брате мій!

Хлебников схопив руку офіцера, і Ромашов відчув на ній разом з теплими краплями сліз холодний і липкий дотик чужих уст. Але він не забирав своєї руки і говорив прості, зворушливі, заспокійливі слова, які говорить дорослий скривдженій дитині.

Потім він сам одвів Хлебникова в табір. Довелося викликати чергового по роті унтер-офіцера Шаповаленка. Той вийшов у самій білизні, позіхаючи, мружачись і чухаючи собі то спину, то живіт.

Ромашов наказав йому одразу ж змінити Хлебникова з днювальства. Шаповаленко почав був заперечувати:

— Так що, ваше благородіє, їм ще не підійшла зміна!..

— Не розмовляти! — крикнув на нього Ромашов.— Скажеш завтра ротному командирові, що я так наказав... То ти прийдеш завтра до мене? — спитав він Хлебникова, і той мовчки відповів йому боязким, вдячним поглядом.

Повільно йшов Ромашов уздовж табору, повертаючись додому. Шепіт в одному наметі примусив його спинитися й прислухатись. Хтось приглушеним тягучим голосом розповідав казку:

— От посилає той самий чорт до того солдата найставшого свого чаводійника. От приходить той чаводійник та й каже: «Слухай сюди, солдате, я тебе' із'їм!» А солдат йому відповідає й каже: «Не, ти мене не можеш з'їсти, так що я й сам чаводійник!»

Ромашов знову підійшов до уловини. Почуття безглузності, сумбурності, незбагненності життя пригнічувало його. Спинившись на схилі, він звів очі вгору, до неба. Там, як і раніш, був холодний простір і одвічний жах. І майже несподівано для самого себе, піднявши кулаки над головою і погрожуючи ними, Ромашов закричав несамовито:

— Ти! Старий дурисвіте! Коли ти щось можеш і смієш, то... ну от: зроби так, щоб я зараз зламав собі ногу.

Він стрімголов, заплющивши очі, кинувся вниз із крутого схилу, двома стрибками переплигнув рейки і, не спиняючись, одним духом вискочив нагору. Ніздрі в нього роздулися, груди прискорено дихали. Але в душі у нього раптом спалахнула горда, зухвала і зла відвага.

XVII

З тієї ночі в Ромашові стався глибокий душевний надлом. Він почав цуратися товариства офіцерів, обідав здебільшого вдома, зовсім не ходив на танцювальні вечори в зібрання і покинув пити. Він наче дозрів, став старший і серйозніший в останні дні і сам помічав це з того сумовитого й рівного спокою, з яким він тепер ставився до людей та явищ. Часто з цього приводу згадувались йому чийсь давним-давно чуті або десь прочитані смішні слова, що людське життя поділяється на якісь «люстри» — в кожному люстрі по сім років — і що протягом одного люстра цілком змінюються в людини склад її крові і тіла, а також її думки, почуття й вдача. А Ромашову недавно минув двадцять перший рік.

Солдат Хлебников зайшов до нього, але тільки після другого нагадування. Потім він став заходити частіше.

Попервах він схожий був своїм виглядом на голодного, шолудивого, багато разів битого собаку, що сполохано відскакує од дружньо простягненої руки. Але уважність і доброта офіцера потроху зогріли і пом'якшили йому серце. З совісною і провинною жалістю дізнавався Ромашов про подробиці його життя. Вдома — мати з п'яницею-батьком, з напівдіотом-сином і з чотирма малолітніми дівчатками; землю в них насильно і несправедливо відбрала громада; всі туляться десь у безгосподарній хаті з ласки тієї ж громади; старші працюють у чужих людей, молодші ходять з торбами. Грошей з дому Хлебников не одержує, а на вільні роботи його не беруть через хирлявість. А без грошей, хоч би наймізерніших, тяжко живеться солдатіві: нема ні чаю, ні цукру, нема за що купити навіть мила, конче потрібно час від часу пригощати взводного і ройового горілкою в солдатському буфеті; вся солдатська платня — двадцять дві з половиною копійки на місяць — йде на гостинці цьому начальству. Б'ють його щодня, сміються з нього, знущаються, призначають поза чергою на найтяжчі і найнеприємніші роботи.

З подивом, з тугою і жахом починав Ромашов розуміти, що доля повсякденно й тісно зводить його із сотнями цих сірих Хлебникових, з яких кожен боліє своїм горем і радіє зі своїх радощів, але всі вони знеособлені і пригнічені власним нещастям, загальним рабством, байдужістю начальства, сваволею і насильством. І найжахливішою була думка, що жоден офіцер, як досі й сам Ромашов, навіть і гадки не має, що сірі Хлебникови з їхніми одноманітно-покірливими і безтямними обличчями — насправді живі люди, а не механічні величини, які називаються ротою, батальйоном, полком...

Ромашов дещо зробив для Хлебникова, щоб дати йому невеличкий заробіток. У роті помітили це, незвичайне для офіцера, опікування солдатом. Часто Ромашов помічав, що в його присутності унтер-офіцери зверталися до Хлебникова з підкреслено насмішкуватою чемністю і говорили з ним навмисне солодкуватими голосами. Здається, про це знав і капітан Слива. Принаймні він іноді бурчав, звертаючись у простір:

— От-от, бач-чите. Ліберали з'яв-вилися. Розбещують роту. Їх п-пмагаги, падлюк, треба, а вони с-сюсюкають з ними.

Тепер, коли у Ромашова залишалося більше дозвілля і самотності, чимраз частіше приходили йому в голову незвичні, дивні й складні думки, схожі на ті, котрі так приголомшили його місяць тому, в день його арешту. Траплялося це звичайно після служби, присмерком, коли він тихо блукав у саду під густими засинаючими деревами і, самотній, зажурений, прислухався до гудіння вечірніх жуків і дивився на спокійне рожеве темніюче небо.

Це нове внутрішнє життя вражало його своєю різноманітністю. Раніш він навіть не міг уявити собі, які радощі, яка могутність і який глибокий інтерес таяться в такій простій, звичайній речі, як думка людини.

Він уже знав тепер напевно, що не залишиться служити в армії і неодмінно піде в запас, тільки-но минуть три обов'язкові роки, які йому належало відбути за освіту у військовому училищі. Але він ніяк не міг збагнути, що він робитиме, ставши цивільним. По черзі він перебирав: акциз, залізницю, комерцію, думав бути управителем маєтку, служити в департаменті. І тут уперше він з подивом уявив собі всю різноманітність занять і професій, яким віддаються люди. «Де беруться,— думав він,— різні смішні, страхітливі, безглузді й брудні спеціальності? Яким, скажімо, способом утворює життя тюремників, акробатів, мозольних операторів, катів, золотарів, собачих цирульників, жандармів, фокусників, повій, банщиків, коновалів, гробарів, педелів? Чи, може, нема жодної, навіть найнікчемнішої, випадкової, примхливої, насильственої чи порочної людської вигадки, яка не знайшла б одразу виконавця й слуги?»

Так само вражало його,— коли він уважніше вдумувався,— те, що величезна більшість інтелігентних професій базується виключно на недовірі до людської чесності і в такий спосіб обслужує людські вади й недоліки. Інакше, навіщо були б скрізь потрібні конторники, бухгалтери, чиновники, поліція, митниця, контролери, інспектори і наглядачі, якби людство було досконале?

Він думав також про священників, лікарів, педагогів, адвокатів і суддів — про всіх цих людей, яким, у зв'язку з їхніми заняттями, доводиться постійно стикатися з душами, думками і стражданнями інших людей. І Ромашов зчудовано приходив до висновку, що люди цієї категорії скоріше за інших черствіють і морально занепадають, погрузаючи в недбалості, в холодній і мертвій формалістиці, у звичній і ганебній байдужості.

Він знав, що існує і ще одна категорія — влаштувачів зовнішнього, земного гаразду: інженери, архітектори, винахідники, фабриканти, заводчики. Але вони, котрі могли б спільними зусиллями зробити людське життя дивовижно прекрасним і зручним, — вони служать тільки багатству. Над усіма ними тяжить страх за свою шкуру, тваринна любов до своїх дітей і до свого лігвища, боязнь життя і звідси ляклива прив'язаність до грошей. Хто ж, нарешті, влаштує долю затурканого Хлебникова, нагодує, вивчить його і скаже йому: «Дай мені свою руку, брате».

Отож, Ромашов невпевнено, надзвичайно повільно, але дедалі глибше вдумувався в життєві явища. Раніш усе здавалося таким простим. Світ поділявся на дві нерівні частини: одна — менша — офіцерство, яке оточують честь, сила, влада, чарівлива гідність мундира і разом з мундиром чомусь і патентована хоробрість, і фізична сила, і бундючна гордість; друга — величезна і знеособлена — цивільна, так звані шпаки, штафирки і рябчики; ними гордували; вважалося за молодецтво виляти або побити, ні сіло ні впало, якогось цивільного, погасити об його ніс цигарку, насунути йому на вуха циліндр, про такі подвиги ще в училищі розповідали один одному із захватом жовтороті юнкери. І ось тепер, відходячи начебто вбік від дійсності, дивлячись на неї звідкись, немов з потайного куточка, із шпаринки, Ромашов починав потроху розуміти, що всю військову службу з її облудною доблестю створило жорстоке, ганебне вселюдське непорозуміння. «Як може існувати пропарок, — питав сам себе Ромашов, — котрий у мирний час, не даючи ані крихітки користі, їсть чужий хліб і чуже м'ясо, вбирається в чуже вбрання, живе в чужих будинках, а під час війни — йде безглуздо вбивати й калічити таких же людей, як вони самі?»

І чимраз яснішою ставала йому думка, що існують тільки три горді покликання людини: наука, мистецтво і вільна фізична праця. З новою силою воскресли мрії про літературну роботу. Іноді, коли йому траплялося читати хорошу книжку, перейняту справжнім натхненням, він засмучено думав: «Боже мій, таж це так просто, я сам це думав, і почував. Таж і я міг би зробити так само!» Йому дуже хотілося написати повість або великий роман, канвою до якого були б жах і нудота військового життя. В думці все мало чудовий вигляд, — картини виходили яскраві, по-статі живі, фабула розвивалася і складалася у примхливо-гармонійний візерунок, і було надзвичайно весело й цікаво думати про це. Та коли він брався писати, виходило блідо, по-дитячому мляво, незграбно, пишномовно або шаблонно. Поки він писав, — гаряче й швидко, — він сам не помічав цих вад, але тільки-но він, поряд із своїми сторінками, прочитував хоч би маленький уривок з великих російських творців, його охоплювали безсилий розпач, сором і відраза до своєї праці.

З такими думками він часто блукав тепер по місту теплими ночами кінця травня. Непомітно для самого себе він обирав весь час ту саму дорогу — від єврейського кладовища до греблі і потім до залізничного насипу. Іноді траплялося, що, захоплений цією новою для нього при-

страсною роботою мозку, він не помічав пройденого шляху, і раптом, отямлюючись і наче прокидаючись, він з подивом бачив, що опинився десь на краю міста.

І щонаочі він, скрадаючись, стримуючи подих, проходив повз Шуроччині вікна, але дивився на них з протилежного боку вулиці; серце калатало в грудях, і в нього було таке відчуття, ніби він чинить щось потайне, мерзенне, злодійське. Коли у вітальні в Ніколаєвих гасили лампу і тьмяно блищали під місяцем чорні шибки вікон, він причаювався коло паркана, притискував міцно до грудей руки і говорив благальним шепотом:

— Спи, моя прекрасна, спи, кохання моє. Я — тут, я на сторожі коло тебе!

У ці хвилини він відчував у себе на очах сльози, але в душі його разом з ніжністю, з розчуленням і з безмірною відданістю ворушилися сліпі, тваринні ревнощі дозрілого самця.

Якось Ніколаєва запросили до командира полку на вінт. Ромашов знав це. Вночі, йдучи вулицею, він відчув за чийсь парканом, з палисадника, пряний і пристрасний аромат нарцисів. Він перестрибнув через паркан і в темряві нарвав з грядки, забруднивши руки сирого землею, цілий оберемок цих білих, ніжних, мокрих квітів.

Вікно у Шуроччиній спальні було відчинене — воно виходило на підвір'я і в ньому не світилося. Із сміливістю, якої він сам від себе не сподівався, Ромашов прослизнув у рипучу хвіртку, підійшов до стіни і кинув квіти у вікно. Ніщо не ворухнулося в кімнаті. Хвилин три Ромашов стояв і чекав, і серце його калатало так гучно, що, здавалося, сповнювало стукотом усю вулицю. Потім, зіщулившись, червоніючи від сорому, він навшпиньках вийшов на вулицю.

На другий день він одержав від Шурочки коротку сердиту записку:

«Не смійте ніколи більше цього робити. Ніжності в стилі Ромео і Джульєтти смішні, особливо коли вони відбуваються в піхотному армійському полку».

Удень Ромашов намагався хоч здалека побачити її на вулиці, але це чомусь не вдавалося. Часто, побачивши здаля жінку, яка постаттю, ходюю, капелюшком нагадувала йому Шурочку, він біг за нею; серце йому завмирало, перехоплювало подих, а руки від хвилювання ставали холодні й вологі. І щоразу, помітивши свою помилку, він відчував у душі тугу, самотність і якусь мертву порожнечу.

XVIII

Наприкінці травня в роті капітана Осадчого повісився молодий солдат і, з дивної примхи долі, повісився того самого числа, якого торік стався у цій роті точнісінько такий випадок. Коли його розтинали, Ромашов був помічником чергового по полку і мимоволі мусив бути присутнім під

час розтину. Солдат ще не встиг розкластися. Ромашов відчував, як від його розверненого на шматки тіла відгонило сирим м'ясом, немов від туш, які виставляють біля входу в м'ясні лавки. Він бачив його сірі й сині ослизлі глянсуваті нутроці, бачив вміст його плунка, бачив його мозок — сірожовтий, весь у звивинах, який ворушився на столі від кроків, немов желе, перевернуте з форми. Все це було нове, страшне й гидке і водночас викликало в ньому якусь бридливу зневагу до людини.

Зрідка, час від часу, в полку наставали дні якоїсь загальної, поголовної, огидної гульби. Може, це траплялося в ті дивні моменти, коли люди, випадково між собою зв'язані, але всі разом приречені на нудну бездіяльність і безглузду жорстокість, раптом прозирали в очах один в одного, там, далеко, в заплутаній і пригніченій свідомості, якусь таємничу іскру жаху, туги й безумства. І тоді спокійне, сите, як у племінних бугаїв, життя немов вихлюпувалось із свого річиза.

Так сталося й після цього самогубства. Перший почав Осадчий. Якраз підійшло кілька святкових днів підряд, і о тій порі він відчайдушно грав у зібранні в карти і страшенно багато пив. Дивно: могутня воля цього великого, сильного і хижого, як звір, чоловіка потягла за собою весь полк у якийсь бурхливий вир, і під час цієї стихійної, несамовитої гульби Осадчий з цинізмом, із зухвалим викликом, немов шукаючи відсічі й заперечення, паплюжив сороміцькими словами ім'я самогубці.

Була шоста година вечора. Ромашов сидів з ногами на підвіконні й тихо насвистував вальс із «Фауста». В саду цвірінькали горобці і сокотали сороки. Вечір ще не настав, але між деревами вже блукали легкі задумливі тіні.

Раптом біля ганку його будинку чийсь голос заспівав гучно, з запалом, але фальшиво:

Коні гарцюють, бряжчать мундштуками,
Піняться, рвуться, хропля-ать...

З грюкотом широко розчинилися обидві половинки вхідних дверей, і до кімнати увалився Веткін. Насилу зберігаючи рівновагу, він співав далі:

Пані, панночки вельми печально
Вслід верхівцям тим зорять.

Він був п'яний, тяжко, до запаморочення, ще відучора. Повіки очей від безсонної ночі в нього почервоніли й набрякли. Шапка сиділа на потилиці. Вуса, ще мокрі, потемнішали і звисали вниз двома густими бурюльками, немов у моржа.

— Р-ромуальд! Анахорете сірійський, дай я тебе поцілую! — заволав він на всю кімнату.— Ну, чого ти киснеш? Ходімо, брате. Там весело: грають, співають. Ходімо!

Він міцно й протягло поцілував Ромашова в губи, змочивши його обличчя своїми вусами.

— Ну, годі, годі, Павле Павловичу,— мляво опирався Ромашов,— навіщо телячі ніжності?

— Друже, руку твою! Інститутка. Люблю в тобі минуле я страждання і юність, що пролинула давно. Щойно Осадчий таку вічну пам'ять вивів, що шибки задеренчали. Ромашевич, люблю я, братику, тебе! Дай я тебе поцілую, по-справжньому, по-руському, в самі уста!

Ромашову було огидне запухле обличчя Веткіна з осклянілими очима, був дуже неприємний запах, яким тхнуло в нього з рота, дотик його мокрих губ і вусів. Але він був завжди в таких випадках безпорадний і тепер тільки вимушено й мляво всміхався.

— Стривай, чого я до тебе прийшов?..— кричав Веткін, гикаючи і похитуючись.— Щось було важливе... А, ось що. Ну, брате, і показав же я Бобетинському. Розумієш,— усе доценту, до копійки. Дійшло до того, що він просить набір грати! Ну, вже тут я йому й кажу: «Ні вже, голубе, це атанде, чи не хочете чогось делікатнішого?» Тут він ставить револьвер. Візьми, Ромашенку, подивись.— Веткін вийняв з кишені, вивернувши її при цьому назовні, невеличкий гарненький револьвер у сірому замшевому чохла.— Це, брате, системи Мервіна. Я питаю: «На скільки ставиш?» — «Двадцять п'ять». — «Десять!» — «П'ятнадцять». — «Ну, чорт з тобою!» Поставив він карбованця в масть у круглу. Бац, бац, бац, бац! На п'ятому абцугу я його даму — чик! Здра-астуйте, сто гусей! За ним ще щось лишилося. Чудовий револьвер і патрони до нього. Візьми, Ромашевич. На знак про дружбу ніжну, брате, даю тобі цей револьвер, хочу, щоб завжди пам'ятав ти, що Веткін — хоробрий офіцер. На! Це вірші.

— Навіщо це, Павле Павловичу? Сховайте.

— Що, ти думаєш, поганий револьвер? Слона можна вбити. Стривай, ми зараз спробуємо. Де в тебе міститься твій раб? Я піду, візьму в нього якусь дошку. Гей, р-р-рабе! Зброєносцю!

Заточуючись, він вийшов у сіни, де звичайно містився Гайнан, побув там трохи і за хвилину повернувся, тримаючи під правим ліктем за голову бюст Пушкіна.

— Годі, Павле Павловичу, не треба,— мляво спинив його Ромашов.

— Ет, пусте! Якийсь шпак. Ось ми його зараз поставимо на табуретку. Стій струнко, шельмо! — насварився Веткін пальцем на бюст.— Чуєш? Я тобі дам!

Він одійшов набік, притулився до підвіконня поруч з Ромашовим і звів курок. Але при цьому він так безглуздо, так п'яно розмахував револьвером у повітрі, що Ромашов тільки злякано кривився й часто кліпав очима, побоюючись наглого пострілу.

Відстань була не більше як вісім кроків. Веткін довго націлювався, крутячи дулом на всі боки. Нарешті він вистрілив, і на бюсті, на правій щоці, утворилася велика неправильна чорна дірка. У вухах у Ромашова задзвеніло від пострілу.

— Бачив-чубачив? — закричав Веткін.— Ну, так от, на тобі, бережи на спомин і пам'ятай про мою любов. А тепер надівай кітель і гайда в зібрання. Хильнемо на славу російській зброї.

— Павле Павловичу, слово честі, не варто, слово честі, краще не треба,— безсило благав його Ромашов.

Але він не зумів відмовитись: не знаходив для цього ні рішучих слів, ні міцних інтонацій у голосі. І, подумки картаючи себе за легкодухість і безвільність, він мляво поплентався за Веткіним, який хитливо, зигзагами ступав уздовж городніх грядок, по огірках і капусті.

Це був безладний, гамірний, шалений — справді божевільний вечір. Спочатку піли в зібранні, потім поїхали на вокзал пити глінтвейн, знову повернулися в зібрання. Спочатку Ромашов соромився, сердився на самого себе за пошухлявість, пойнятий тим неприємним почуттям бридливості й ніяковості, природним для всякої свіжої людини в товаристві п'яних. Сміх здавався йому нещирим, дотепи — банальними, співи — фальшивими. Але від червоного гарячого вина, випитого на вокзалі, голова враз пішла обертом і сповнилася шумними і якимись гарячковими веселощами. Перед очима стала сіра завіса з мільйонів тремтячих піщинок, і все зробилося зручним, смішним і зрозумілим.

Година по годині збігали, як секунди, і тільки коли в ідальні засвітили лампи, Ромашов невиразно збагнув, що минуло багато часу й настала ніч.

— Панове, поїдьмо до дівчаток,— запропонував хтось.— Поїдьмо всі до Шлейферші.

— До Шлейферші, до Шлейферші. Ура!

І всі заметушилися, загрюкали стільцями, засміялися. Цього вечора все робилося якось само собою. Біля воріт зібрання вже стояли парокінні фаєтони, але ніхто не знав, де вони взяли. В свідомості Ромашова вже давно з'явилися чорні сонні провали, що чергувалися з моментами особливо яскравого, загостреного розуміння. Він раптом побачив, що сидить в екіпажі поруч з Веткіним. Спереду на лавочці був хтось третій, але обличчя його Ромашов ніяк не міг уночі розгледіти, хоч і нахилився до нього, безсило хилитаючись тулубом ліворуч і праворуч. Обличчя те здавалося темним і то звужувалося в кулачок, то розтягувалося в скісному напрямку і було напрочуд знайоме. Ромашов раптом засміявся і сам наче збоку почув свій тупий, дерев'яний сміх.

— Брешеш, Веткін, я знаю, брате, куди ми ідемо,— сказав він з п'яним лукавством.— Ти, брате, мене везеш до жінок. Я, брате, знаю.

Їх перегнав, оглушливо стукаючи по бруку, інший екіпаж. Швидко і сумбурно промайнули при світлі ліхтарів гніді коні, що мчали нерівним кар'єром, кучер, який несамовито крутив над головою батоном, і четверо офіцерів, котрі з криком і свистом хиталися на своїх сидіннях.

Свідомість на мить з незвичайною яскравістю і точністю повернулася до Ромашова. Так, ось він їде в те місце, де кілька жінок віддають

кому завгодно своє тіло, свої пестоші і велику таємницю свого кохання. За гроші? На хвилину? Ох, хіба не однаково! «Жінки! Жінки!» — кричав усередині в Ромашова якийсь дикий і солодкий, нетерплячий голос. Долучалася до нього, як віддалений, ледь чутний звук, думка про Шурочку, але в цьому збігу не було нічого негідного, образливого, а, навпаки, було щось втішне, очікуване, хвилююче, від чого тихо і приємно лоскотало в серці.

Ось він зараз приїде до них, ще не відомих, ще ні разу не бачених, до цих дивних, таємничих, чарівливих істот — до жінок! І потаємна мрія одразу здійсниться, і він дивитиметься на них, братиме їх за руки, слухатиме їхній ніжний сміх і співи, і це буде незрозумілою, але радісною втіхою в тій пристрасній жазі, з якою він поривається до єдиної жінки в світі, до неї, до Шурочки! Але в думках його не було ніякої визначено-почуттєвої мети, — його, знехтуваного однією жінкою, владно, стихійно вабило в сферу цього неприхованого, одвертого, спрощеного кохання, як вабить у холодну ніч на вогонь маяка стомлених і змерзлих перелітних птахів. І більш нічого.

Коні завернули праворуч. Ураз припинився стукіт коліс і деренчанья гайок. Екіпаж сильно й м'яко загойдався на коліях і вибоях, круто спускаючись з горба. Ромашов розплющив очі. Глибоко вниз, під його ногами, широко, поодинокі були розкидані маленькі вогники. Вони то пірнали за дєрева і невидимі будинки, то знову вискакували назовні, і здавалося, що там, по долині, блукає велика безладна юрба, якась фантастична процесія з ліхтарями в руках. На мить звідкись війнуло теплом і запахом полину, велика темна гілка зашаруділа по головах, і одразу потягло вогким холодом, наче подихом старого льоху.

— Куди ми їдемо? — знову спитав Ромашов.

— У Завалля! — крикнув той, що сидів спереду, і Ромашов здивовано подумав: «Ой, таж це поручик Єпіфанов. Ми їдемо до Шлейферші».

— Невже ви ні разу не були? — спитав Веткін.

— Забирайтеся ви обидва під три чорти! — крикнув Ромашов.

Але Єпіфанов сміявся і казав:

— Слухайте, Юрію Олексійовичу, хочете, ми шепнемо, що ви вперше в житті? Га? Ну, голубе, ну, душко. Вони це люблять. Який-бо ви!

Знову свідомість Ромашова поійнялася густим, непроникним мороком. Зразу, немов без найменшої перерви, він побачив себе у великому залі з паркетною підлогою і з віденськими стільцями попід усіма стінами. Над вхідними дверима і над трьома іншими дверима, що ведуть у темні комірчини, висіли довгі ситцеві порт'єри, червоні, з жовтими букетами. Такі самі занавіски ледь надимались і гойдалися над вікнами, відчиненими у чорну п'тьму подвір'я. На стінах горіли лампи. Було світло, димно і пахло пряною єврейською кухнею, але часом з вікон віяло свіжим запахом мокрої зелені, квітучої білої акації і весняного повітря.

Офіцерів приїхало щось із десять. Здавалося, що кожен з них водночас і співав, і кричав, і сміявся. Ромашов, щасливо і наївно посміхаю-

чись, бродив від одного до другого, впізнаючи, немов уперше, з подивом і задоволенням, Бек-Агамалова, Лбова, Веткіна, Єпіфанова, Арчаковського, Олізара та інших. Був тут і штабс-капітан Лещенко; він сидів коло вікна, як завжди, з покірливим і сумовитим виглядом. На столі, немов самі собою, як і все було цього вечора, з'явилися пляшки з пивом і з густою вишневою наливкою. Ромашов пив з кимось, цокався, і цілувався, і відчував, що руки і губи в нього стали липкі й солодкі.

Тут було п'ять чи шість жінок. Одна з них, на вигляд дівчинка років чотирнадцяти, у вбранні пажки, з ногами в рожевому трико, сиділа на колінах у Бек-Агамалова і бавилася шнурами його аксельбантів. Друга, пишнотіла блондинка, в червоній шовковій кофті і темній спідниці, з великим красивим напудреним обличчям і круглими чорними широкими бровами, підійшла до Ромашова.

— Мужчино, чого ви такий скучний? Ходімо в кімнату,— сказала вона низьким голосом.

Вона боком, розв'язно сіла на стіл, поклавши ногу на ногу. Ромашов бачив, як під сукнею виразно окреслилось її кругле й дебеле стегно. В нього затремтіли руки і стало холодно в роті. Він спитав несміливо:

— Як вас звать?

— Мене? Мальвіною.— Вона байдуже одвернулася від офіцера і замахала ногами.— Почастуйте цигарочкою.

Звідкись з'явилися два музиканти-євреї: один із скрипкою, другий — з бубном. Під марудний фальшивий мотив польки, супроводжуваний глухими деренчливими ударами, Олізар і Арчаковський почали танцювати канкан. Вони стрибали один перед одним то на одній, то на другій нозі, клацаючи пальцями витягнутих рук, задкували, розкарячивши зігнуті коліна й заклавши великі пальці під пахви, і з брутально-цинічними жестами вихляли стегнами, огидно випинаючи тулуб то вперед, то назад. Раптом Бек-Агамалов схопився із стільця і закричав різким, високим, несамовитим голосом:

— К чорту шпаків! Геть звідси! Фіть!

На порозі стояли двоє цивільних — їх знали всі офіцери в полку, бо вони бували на вечорах у зібранні: один — чиновник казначейства, а другий — брат судового пристава, дрібний поміщик,— обидва дуже пристойні молоді люди.

У чиновника була на обличчі бліда вимушена усмішка, і він говорив улесливим тоном, але намагаючись поводитись розв'язно:

— Дозвольте, панове... пристати до компанії. Ви ж мене знаєте, панове... Я ж Дубецький, панове... Ми, панове, вам не будемо заважати.

— Хоч не пишно, та затишно,— сказав брат судового пристава й зареготав напружено.

— Ге-еть! — закричав Бек-Агамалов.— Марш!

— Панове, виставляйте шпаків! — зареготав Арчаковський.

Зчинилася шамотня. Все в кімнаті звисло в клубок, застогнало, засміялось, затупотіло. Застрибали вгору, димлячи, вогненні язички ламп.

Прохолодне нічне повітря вдерлося крізь вікна і трепетно війнуло на обличчя. Голоси цивільних, уже надворі, кричали з безсилим і злим переляком, жалісно, гучно й слізливо:

— Я цього тобі не подарую! Ми командирові полку будемо скаржитись. Я губернаторові напишу. Опричники!

— У-лю-лю-лю-лю! Агу їх! — горлав тонким фальцетом Веткін, висунувшись з вікна.

Ромашову здавалося, що всі сьогоднішні пригоди йдуть одна за одною без перерви і без будь-якого зв'язку, немов перед ним розмотувалася строката й огидна стрічка з потворними, безглуздими, кошмарними картинками. Знов одноманітно завищала скрипка, загудів і задрижав бубон. Хтось без мундира, в самій білій сорочці, танцював навприсядки посеред кімнати, щохвилини падаючи назад і упираючись рукою в підлогу. Худенька вродлива жінка — її раніше Ромашов не помітив — з розпущеним чорним волоссям і з випнутими ключицями на відкритій шиї, обіймала голими руками печального Лещенка за шию і, намагаючись перекричати музику й гомін, верескливо співала йому в саме вухо:

Зслабнеш на сухоти — нема надій,
Станеш, як стіна оця, блідий, —
Навкруг лікарі годі.

Бобетинський хлопав пивом із склянки через перегородку в одну з темних окремих комірчин, а звідти невдоволений, густий заспаний голос говорив буркливо:

— Та панове... Та годі вже. Хто це там? Яке свинство!

— Слухайте, чи давно ви тут? — спитав Ромашов жінку в червоній кофті і крадькома, ніби непомітно для себе, поклав долоню на її міцну теплу ногу.

Вона щось відповіла, чого він не почув. Його увагу привернула дика сцена. Підпрапорщик Лбов ганявся по кімнаті за одним з музикантів і щодуху гатив його бубном по голові. Єврей кричав швидко і незрозуміло і, озираючись назад з переляком, кидався з кутка в куток, підсмикуючи довгі фалди сюртука. Всі сміялися. Арчаковський від реготу впав на підлогу і з слізьми на очах качався по ній. Потім почувся верескливий зойк другого музиканта. Хтось вихопив у нього з рук скрипку і з страшною силою вдарив нею об землю. Дека її розбилася вдрузки, із співучим тріском, який химерно злився з розпачливим криком єврея. Потім для Ромашова настало кілька хвилин темного забуття. І раптом знову він побачив, немов у гарячковому сні, що всі, хто був у кімнаті, зразу закричали, забігали, замахали руками. Навколо Бек-Агамалова швидко й тісно зімкнулися люди, але одразу ж вони широко розступилися, розбіглися по всій кімнаті.

— Усі геть звідси! Нікого не хочу! — люто кричав Бек-Агамалов.

Він скреготів зубами, розмахував перед собою кулаками і тупав ногами. Обличчя в нього стало малинове, на лобі набрякли, як шнурки, дві

жили, що сходилися до носа, голова була низько й грізно нахилена, а у витріщених очах страшно блищали великі круглі білки.

Він немов забув людські слова і ревів, як оскаженілий звір, жахливим вібруючим голосом:

— А-а-а-а!

Раптом він, швидко й несподівано-спритно вигнувшись тілом ліворуч, вихопив з піхов шаблю. Вона брязнула і з різким свистом блиснула в нього над головою. І враз усі, хто був у кімнаті, кинулись до вікон і до дверей. Жінки істерично верещали. Мужчини відштовхували один одного. Ромашова швидко понесло до дверей, і хтось, протискаючись повз нього, боляче, до крові черкнув його краєм погона чи гудзиком по щоці. І одразу ж надворі закричали, перебиваючи один одного, схвильовані, поквалпні голоси. Ромашов залишився сам на дверях. Серце в нього прискорено й сильно билось, але разом з жахом його поійняло якесь солодке, буйне і веселе передчуття.

— Зарубаю-у-у-у! — кричав Бек-Агамалов, скрегочучи зубами.

Це видовище загального страху зовсім сп'янило його. Він з величезною силою кількома ударами розщепив стіл, потім люто полоснув шаблею по дзеркалу, і скалки від нього блискотливим райдужним дощем приснули врзніобіч. З іншого столу він одним ударом збив усі пляшки і склянки.

Але раптом пролунав чийсь верескливий, неприродно-зухвалий крик:

— Дурень! Хам!

То кричала та сама простоволоса жінка з голими руками, яка щойно обіймала Лещенка. Ромашов раніш не бачив її. Вона стояла в ніші за грубкою і, упираючись кулаками в стегна, вся нахилиючись уперед, кричала безперестану криком опшуканої базарної перекупки:

— Дурень! Хам! Холуй! І ніхто тебе не боїться! Дурень, дурень, дурень, дурень!..

Бек-Агамалов насупив брови і, наче розгубившись, опустив униз шаблю. Ромашов бачив, як поступово полотніло його обличчя і як в його очах розгорявся зловісний жовтий блиск. І водночас він чимраз нижче згинав ноги, весь зіщулювався і втягав у себе шию, як звір, готовий зроби́ти стрибок.

— Замокни! — крикнув він хрипко, наче виплюнув.

— Дурень! Йолоп! Вірменський вилупок! Не замовкну! Дурень! Дурень! — вигукувала жінка, здригаючись усім тілом при кожному вигуку.

Ромашов знав, що він і сам блідне з кожною миттю. У голові в нього з'явилося знайоме почуття невагомості, порожнечі й свободи. Дивна суміш жаху та веселоців підняла його душу вгору, немов легку п'яну піну. Він побачив, що Бек-Агамалов, не зводячи очей з жінки, поволі підносить над головою шаблю. І раптом полум'яний потік несамовитого захвату, жаху, фізичного холоду, сміху та відваги нахлинув на Ромашова. Кидаючись уперед, він ще встиг почути, як Бек-Агамалов прохрипів люто:

— Ти не замовкнеш? Я тебе востаннє...

Ромашов міцно, з силою, якої він сам від себе не сподівався, схопив Бек-Агамалова за кисть руки. Протягом кількох секунд обидва офіцери нескліпно, пильно дивилися один на одного, на відстані п'ятьох чи шістьох вершків. Ромашов чув прискорене, форкаюче, як у коня, дихання Бек-Агамалова, бачив його страшні білки й гострі, блискучі зіниці очей, білі скреготливі зуби, але він уже відчував, що безумний вогонь з кожною миттю згасає в цьому спотвореному обличчі. І було йому моторошно й невимовно радісно стояти отак, між життям і смертю, і вже знати, що він виходить переможцем у цій грі. Очевидно, всі ті, хто спостерігав цю сцену ззовні, зрозуміли її небезпечне значення. Надворі за вікнами стало тихо, — так тихо, що почулося, як десь поряд, у темряві, голосно, безжурно затьохжав соловейко.

— Пусти! — хрипко видавив із себе Бек-Агамалов.

— Бек, ти не вдариш жінки, — сказав Ромашов спокійно. — Бек, тобі буде на все життя соромно, ти не вдариш.

Останні іскри безумства згасли в очах у Бек-Агамалова. Ромашов швидко закліпав повіками і глибоко зітхнув, наче після непритомності. Серце його застукотіло швидко й безладно, як під час переляку, а голова знов зробилася важка й тепла.

— Пусти! — ще раз крикнув Бек-Агамалов з ненавистю і рвонув руку.

Тепер Ромашов відчув, що він уже неспроможний опиратися йому. Але він уже не боявся його і говорив жалісливо й лагідно, ледь торкаючись товаришевого плеча:

— Пробачте мені... Але ж ви самі потім скажете мені спасибі.

Бек-Агамалов різко, із стукотом вкинув шаблю в піхви.

— Гарзд! К чорту! — крикнув він сердито, але вже якось нециро й збентежено. — Ми з вами ще поквітаємось. Ви не маєте права!..

Усі, що дивилися на цю сцену з подвір'я, зрозуміли, що найстрашніше минуло. З перебільшеним, напруженим реготом, товпілячись, увалилися в двері. Тепер усі вони почали з фамільярною й дружньою розв'язністю заспокоювати і умовляти Бек-Агамалова. Але він уже згас, знесилився, і його враз потемніле обличчя мало стомлений і бридливий вираз.

Прибігла Шлейферша, товста дама із засмальцьованими грудьми, з жорстким виразом очей, обведених темними капшуками, без вій. Вона кидалася то до одного, то до другого офіцера, смикала їх за рукави й гудзики і кричала плачливо:

— Ну, панове, ну хто мені заплатить за все: за дзеркало, за стіл, за напої і за дівчат?

І знову хтось невідомий залишився розмовляти з нею. Інші офіцери вийшли цілою юрмою. Чисте, ніжне повітря травневої ночі легко й приємно ввійшло в груди Ромашова і сповнило все його тіло свіжим, радісним трепетом. Йому здавалося, що сліди сьогоднішньої п'ятики одразу стерлися в його мозку, немов від дотику мокрої губки.

До нього підійшов Бек-Агамалов і взяв його під руку.

— Ромашов, сідайте зі мною, — запропонував він, — гаразд?

І коли вони вже сиділи поряд і Ромашов, нахилиючись праворуч, дивився, як коні нерівним галопом, підкидаючи широкі крупи, вивозили екіпаж на гору, Бек-Агамалов навпомацки знайшов його руку і міцно, боляче й довго стискав її. Більш між ними нічого не було сказано.

XIX

Але хвилювання, яке було щойно пережите всіма, виявилось в загальній нервовій, безладній збудженості. По дорозі в зібрання офіцери багато бешкетували. Спинали перехожого єврея, підкликали його і, зірвавши з нього шапку, гнали візника вперед; потім кидали ту шапку кудись за паркан, на дерево. Бобетинський побив візника. Інші голосно співали й безтямно горлали. Тільки Бек-Агамалов, що сидів поруч з Ромашовим, мовчав увесь час, сердито й стримано сопучи.

У зібранні, незважаючи на пізній час, було яскраве світло і повно людей. У картярській кімнаті, в їдальні, в буфеті та в більярдній безпорадно тинялися очманілі від вина, від тютюну і від азартної гри люди в розстебнутих кітелях, із застиглими кислими очима й млявими порухами. Ромашов, вітаючись з деякими офіцерами, раптом помітив серед них, на свій подив, Ніколаєва. Він сидів біля Осадчого і був п'яний і червоний, але тримався твердо. Коли Ромашов, обходячи стіл, наблизився до нього, Ніколаєв швидко глянув на нього й одразу одвернувся, щоб не подати руки, і з перебільшеним інтересом заговорив із своїм сусідом.

— Веткін, ідіть співати! — гукнув Осадчий через голови товаришів.

— За-спі-вай-мо що-не-е-будь! — заспівав Веткін на мотив церковного антифону.

— За-спі-вай-мо що-не-е-будь! Заспіваймо що-о-не-е-будь! — підхопили голосно інші.

— За поповим перелазом побилися троє разом, — посипав Веткін церковною скоромовкою, — піп, дяк, паламар, ще й губернський секретар. Совайся, Ничипоре, со-вайся.

— Совайся, Нечи-поре, со-о-вай-ся, — тихо, повними акордами відповів йому хор, весь стриманий і немов зогрітий м'якою октавою Осадчого.

Веткін диригував співами, стоячи посередині столу і простираючи над співаками руки. Він поглядав то сердито, то ласкаво, то схвально, сичав на тих, хто фальшивив, і ледь помітним тріпотінням простягнутої долоні стримував тих, хто надто захоплювався.

— Штабс-капітане Лещенко, ви фальшивите! Вам ведмідь на вухо наступив. Замокніть! — крикнув Осадчий. — Панове, та замокніть же всі! Не галасуйте, коли співають.

— Як бага-тий мужик їсть пунш-гля-се... — все ще вичитував Веткін.

Від тютюнового диму різало в очах. Клейонка на столі була липка, і Ромашов згадав, що він не мив сьогодні ввечері рук. Він пішов через двір у кімнату, яка називалася «офіцерськими номерами», — там завжди стояв умивальник. То була порожня холодна комірчина з одним вікном. Попід стінами стояли розділені шафкою, як у лікарні, двоє ліжок. Білизни на них ніколи не міняли, так само, як ніколи не замітали підлоги в цій кімнаті і не провітрювали її. Тим-то в номерах завжди стояв затхлий, брудний запах заношеної білизни, застарілого тютюнового диму й мазаних чобіт. Кімната ця призначалася для тимчасового житла офіцерам, що приїздили з далеких окремих стоянок у штаб полку. Але в неї звичайно складали під час вечорів по двоє і навіть по троє на одне ліжко найбільш п'яних офіцерів. Тому вона також мала назву «мертвецької кімнати», «трупарні» і «моргу». В цих назвах таїлася несвідома, але страшна життєва іронія, бо відтоді, як полк стояв у місті, — в офіцерських номерах, саме на цих двох ліжках, уже застрелилося кілька офіцерів і один денщик. А втім, не було року, щоб у N-ському полку не застрелився хтось з офіцерів.

Коли Ромашов увійшов до трупарні, двоє сиділо в головах ліжок, біля вікна. Вони сиділи без світла, в потемках, і тільки з ледь чутної памотні Ромашов помітив їх і насилу впізнав, підійшовши впритул і нахилившись над ними. То були штабс-капітан Клодт, алкоголік і злодій, звільнений від командування ротєю, і підпрапорщик Золотухін, довготелесий, літній, уже плішивий, картяр, скандаліст, лихослов і теж п'яниця, з типу вічних підпрапорщиків. Між обома тьмяно поблискувала на столі сулія горілки, стояла порожня тарілка з якоюсь рідотою і дві повні склянки. Не було видно ніяких слідів закуски. Товариші по чарці мовчали, немов причаївшись від того, хто увійшов, і коли він нахилився над ними, вони, хитро усміхаючись в темряві, дивилися кудись униз.

— Боже мій, що ви тут робите? — спитав Ромашов злякано.

— Т-ссс! — Золотухін таємниче й застережливо підняв палець догори. — Стривайте. Не заважайте.

— Тихо! — коротким шепотом сказав Клодт.

Раптом десь удалині заторохкотів віз. Тоді обидва покvapно підняли склянки, стукнулись ними і одночасно випили.

— То що ж це таке нарешті?! — вигукнув у тривозі Ромашов.

— А це, рідний мій, — значущим шепотом відповів Клодт, — це в нас така закуска. Під стукіт воза. Фендрику, — звернувся він до Золотухіна, — ну, тепер під що вип'ємо? Хочеш під світло місяця?

— Пили вже, — серйозно відповів Золотухін і подивився у вікно на вузький серп місяця, який низько й сумовито стояв над містом. — Почекаємо. Ось, може, собака загавкає. Помовч.

Так вони шепотілися, нахилиючись один до одного, охоплені похмурою жартівливістю п'яного безумства. А з ідальні в цей час долинали пом'якшені, заглушені стінами і тому гармонійно-печальні звуки церковної мелодії, схожої на віддалені похоронні співи.

Ромашов сплеснув руками і схопився за голову.

— Панове, бога ради, облиште: це страшно, — сказав він тужливо.

— Забирайся під три чорти! — загорлав раптом Золотухін.— Ні, стривай, брате! Куди? Спершу випийте у пристойній компанії. Ні-і, не перехитриш, брате. Тримайте його, штабс-капітане, а я замкну двері.

Вони обидва схопилися з ліжка й почали з божевільним лукавим сміхом ловити Ромашова. І все це разом — ця темна смердюча кімната, це таємне фантастичне пияцтво серед ночі, без світла, ці знавіснілі люди — все раптом повіяло на Ромашова нестерпним жахом смерті й божевілля. Він з пронизливим криком відштовхнув Золотухіна далеко вбік і, весь здригаючись, вискочив із трупарні.

Розумом він знав, що йому треба йти додому, але, сам не тямлячи навіщо, повернувся до їдальні. Там уже багато хто куняв, сидячи на стільцях і підвіконнях. Було страшенно жарко, і хоч вікна були відчинені, лампи й свічки горіли, не блимаючи. Стомлені служники, які збилися з ніг, і солдати-буфетники дрімали стоячи і щохвилини позіхали, не розціплюючи щелеп, самими ніздрями. Але поголовне, тяжке, загальне пияцтво не припинялося.

Веткін стояв на столі й співав високим, сповненим почуття, тенором:

Шви-и-дко, як хвилі-і,
Дні-і пролинають...

У полку було багато офіцерів з духовних, і тому співали добре навіть у п'яні години. Простий, печальний, зворушливий мотив облагороджував банальні слова. І всім на хвилину стало тоскно й тісно під цією низькою стелею в затхлій кімнаті, серед вузького, глухого і сліпого життя.

Умреш, поховають,
Немов і не жив ти...—

співав виразно Веткін, і від звуків власного високого й розчуленого голосу і від фізичного почуття загальної гармонії хору в його добрих, дурнуватих очах стояли сльози. Арчаковський стиха підспівував йому. Для того щоб примусити свій голос вібрувати, він двома пальцями трусив собі кадик. Осадчий густими, тягучими нотами акомпанував хоріві, і здавалося, що всі інші голоси плавали, немов у темних хвилях, у цих низьких органних звуках.

Проспівали цю пісню, помовчали трохи. На всіх найшла кризь п'яний чад тиха, задумлива хвилина. Раптом Осадчий, дивлячись униз на стіл опущеними очима, почав півголосом:

«В путь узкий ходшие прискорбный вси — житие, яко ярем, вземшие...»

— Та годі вам! — зауважив хтось з нудьгою.— Ото вчепилися в цю панахиду. Вдесяте вже.

Але інші вже підхопили похоронний наспів, і ось у загідженій, запльованій, прокуреній їдальні полинули чисті, ясні акорди панахиди Іоанна Дамаскіна, перейняті такою палкою, такою чуттєвою печаллю, такою пристрасною тугою за згасаючим життям:

«И мне последовавшие верою приидите, насладитесь, я же уготовах вам почестей и венцов небесных...»

І одразу ж Арчаковський, який знав церковні відправи не згірш за будь-якого диякона, підхопив виголос:

«Рцем вси от всея души...»

Так вони й відправили всю панахиду. А коли черга дійшла до останнього проголосу, то Осадчий, нахиливши вниз голову, напруживши шию, з чудними і страшними, печальними і злими очима, заговорив співуче, низьким голосом, що рокотів, як струни контрабаса:

«Во блаженном успении живот и вечный покой подаждь, господи, усопшему рабу твоему Никифору...— Осадчий раптом жажливо, цинічно вилаявся,— и сотвори ему ве-е-еч-ную...»

Ромашов підхопився і несамовито, щосили вдарив кулаком по столу.

— Не дозволю! Мовчіть! — закричав він пронизливим, страдницьким голосом.— Навіщо сміятися? Капітане Осадчий, вам зовсім не смішно, а вам боляче й страшно! Я бачу! Я знаю, що ви відчуваєте в душі!

Серед загального миттєвого мовчання тільки один чийсь голос мовив зчудовано:

— Він п'яний?

Але враз, як і недавно у Шлейфершпі, все загуло, застогнало, схопилося з місця і звисло в якийсь строкатий, рухливий, галасливий клубок. Веткін, стрибаючи зі столу, зачепив головою висячу лампу; вона загойдалася величезними плавними зигзагами, і тіні від шалючих людей, то виростаючи, як велетні, то зникаючи під підлогу, зловісно переплутались і застрибали по білих стінах і по стелі.

Усе, що тепер діялося в зібранні з цими збудженими, п'яними, збудораженими й нещасними людьми,— відбувалося швидко, безглуздо й неоправно. Наче якийсь злий, сумбурний, дурний, люто-насмішкуватий демон опанував людей і примушував їх говорити непристойні слова й робити бридкі, безладні жести.

Серед цього чаду Ромашов раптом побачив зовсім близько коло себе чиєсь обличчя із скривленим ротом, з якого виривався крик; він зразу навіть не пізнав цього обличчя — таке воно було спотворене й понівечене злобою. Це Ніколаєв кричав йому, бризкаючи слиною і нервово сіпаючи мускулами лівої щоки під оком:

— Самі ганьбите полк! Не смійте нічого говорити. Ви — і різні Назанські! Без року тиждень!..

Хтось обережно тягнув Ромашова назад. Він обернувся і впізнав Бек-Агамалова, але, зразу ж одвернувшись, забув про нього. Полотніючи від того, що цієї ж миті станеться, він сказав тихо й хрипко, з вимушеною, жалюгідною посмішкою:

— А при чому тут Назанський? Чи у вас є особливі, таємничі причини бути невдоволеним з нього?

— Я вам у пику дам! Мерзотник, сволота! — закричав Ніколаєв високим, гавкучим голосом.— Хам!

Він різко замахнувся на Ромашова кулаком і кинув на нього грізний погляд, але вдарити не наважувався. Ромашов у грудях і в животі відчув нудотну, огидну млість. Досі він зовсім не помічав, немов забув, що в правій руці тримає весь час якусь сторонню річ. І раптом швидким, коротким порухом він вихлюпнув у обличчя Ніколаєву рештки пива із своєї склянки.

Водночас, разом з миттєвим тупим болем, білі яскраві блискавки сійнули з його лівого ока. З протяглим, звіриним виттям кинувся він на Ніколаєва, і вони обидва впали додолу, сплелися руками й ногами і покотилися по підлозі, перекидаючи стільці й ковтаючи брудну смердючу пилюку. Вони рвали, м'яли і стискали один одного, ричали й задихалися. Ромашов пам'ятав, як випадково його пальці попали в рот Ніколаєву за щоку і як він намагався розірвати йому цей слизький, огидний, гарячий рот... І він уже не відчував ніякого болю, коли бився головою і ліктями об підлогу в цій безумній боротьбі.

Він не знав також, як усе це скінчилося. Він побачив, що стоїть у кутку, куди його відтіснили, відірвавши од Ніколаєва. Бек-Агамалов напував його водою, але зуби в Ромашова судорожно клацали об вінця склянки, і він боявся, що відкусить уламок скла. Китель на ньому був подертий під пахвами і на спині, а один погон, відірваний, телпався на тасьмочці. Голоосу в Ромашова не було, і він кричав беззвучно, самими губами:

— Я йому... ще покажу!.. Викликаю його!..

Старий Лех, який досі солодко дрімав край столу, тепер, зовсім прочумавшись, тверезий і серйозний, говорив з незвичною суворою владністю:

— Як старший, наказую вам, панове, негайно розійтись. Чуєте, панове, зараз же. Про все я вранці подам рапорт командирові полку.

І всі розходилися зняковілі, пригнічені, намагаючись не дивитись один на одного. Кожен боявся прочитати в чужих очах свій власний жах, свою рабську, провинну тугу — жах і тугу маленьких, злих і брудних тварин, темний розум яких раптом освітився яскравою людською свідомістю.

Був світанок, з ясним, по-дитячому чистим небом і нерухомим прохолодним повітрям. Деревя, вогкі, оповиті ледь помітною парою, мовчазно прокидалися, від своїх темних, загадкових, нічних снів. І коли Ромашов, ідучи додому, дивився на них, і на небо, і на мокру, сиву від роси траву, то він почував себе нікчемним, гидким, потворним і безмірно чужим серед цієї невинної краси ранку, що усміхався спростоння.

XX

Того ж дня — це було в середу — Ромашов одержав коротку офіційну записку:

«Суд товариства офіцерів N-ського піхотного полку запрошує підпоручика Ромашова з'явитись о шостій годині в зал офіцерського зібрання. Форма одягу звичайна.

Голова суду підполковник Мигунов».

Ромашов не міг стриматись од мимовільної сумної усмішки: цю «форму одягу звичайну» — мундир з погонами і кольоровим поясом — надівають саме в найнезвичайніших випадках: на суді, під час прилюдних доган і всіляких неприємних викликів до начальства.

О постій годині він прийшов у зібрання і звелів вістовому доповісти про себе голові суду. Його попросили зачекати. Він сів у ідальні біля відчиненого вікна, взяв газету й почав читати її, не розуміючи слів, без будь-якого інтересу, механічно схоплюючи очима літери. Троє офіцерів, що були в ідальні, привіталися з ним сухо і стиха заговорили між собою, так, щоб він не чув. Лише підпоручик Михін довго й міцно, з мокрими очима, тиснув йому руку, але нічого не сказав, поквавпно й незграбно одягнувся і вийшов.

Незабаром до ідальні через буфет вийшов Ніколаєв. Він був блідий, повіки його очей потемнішали, ліва щока весь час судорожно сіпалася, а над нею нижче скроні синіла велика пухла пляма. Ромашов яскраво й болісно пригадав учорашню бійку і, весь згорбившись, скрививши обличчя, відчуваючи себе розчавленим під нестерпним тятарем цих ганебних спогадів, сховався за газету і навіть міцно заплющив очі.

Він чув, як Ніколаєв замовив у буфеті чарку коньяку і як він прощався з кимось. Потім відчув позад себе кроки Ніколаєва. Грюкнули на блоці двері. І раптом через кілька секунд він почув з двору за своєю спиною обережний шепіт:

— Не озирайтесь назад! Сидіть спокійно. Слухайте.

Це говорив Ніколаєв. Газета затремтіла в руках у Ромашова.

— Я, власне, не маю права розмовляти з вами. Але к чорту ці французькі тонкощі. Що сталося, того не виправити. Але я вас усе-таки вважаю людиною порядною. Прошу вас, чуєте, я прошу вас: ні слова про дружину і про анонімні листи. Ви мене зрозуміли?

Ромашов, затуляючись газетою від товаришів, поволі нахилив голову. Пісок заскрипів у дворі під ногами. Лише через п'ять хвилин Ромашов озирнувся і подивився на двір. Ніколаєва вже не було.

— Ваше благородіє,— виріс раптом перед ним вістовий,— їх високоблагородіє просять вас зайти.

У залі, вздовж дальньої вузької стіни, було зсунено кілька ломберних столів, накритих зеленим сукном. За ними сиділи судді, спинами до вікон; від цього їхні обличчя були темні. Посередині в кріслі сидів голова — підполковник Мигунов, товстий, пихатий чоловік, без шиї, з піднятими догори круглими плечима; обабіч нього — підполковники: Рафальський і Лех, далі, з правого боку — капітани: Осадчий і Петерсон, а з лівого — капітан Дювернуа і штабс-капітан Дорошенко, полковий скарбник. На столі нічого не було, тільки перед Дорошенком, діловодом суду, лежала купка паперу. У великому порожньому залі було прохолодно й темнувато, хоч надворі стояв жаркий сяючий день. Тхнуло старим деревом, пліснявою і ветхою мебльовою оббивкою.

Головуючий поклав обидві великі білі, повні руки долонями догори на сукно стола і, розглядаючи їх по черзі, почав дерев'яним тоном:

— Підпоручику Ромашов, суд товариства офіцерів, який зібрався за розпорядженням командира полку, повинен з'ясувати обставини тієї печальної і недозволеної в офіцерському товаристві сутички, що мала місце вчора між вами і поручиком Ніколаєвим. Прошу вас розповісти про це якнай докладніше.

Ромашов стояв перед ними, опутивши руки вниз і мнучи околичку кашкета. Він почував себе таким зацькованим, незграбним і розгубленим, як бувало з ним тільки в учнівські роки на іспитах, коли він провалювався. Уривчастим голосом, заплутаними і безладними фразами, весь час мимрячи і додаючи якісь безглузді вигуки, він почав давати показання. Водночас, переводячи очі з одного з суддів на іншого, він подумки оцінював їхнє ставлення до нього: «Мигунов — байдужий, він наче кам'яний, але йому подобається незвична роль головного судді і та страшна влада і відповідальність, що пов'язані з нею. Підполковник Брем дивиться жалісними і якимись жіночими очима, — ох, мій милий Брем, чи пам'ятаєш ти, як я позичав у тебе десять карбованців? Старий Лех прибрав серйозного вигляду. Він сьогодні тверезий, і в нього під очима капшуки, наче глибокі прами. Він не ворог мені, але він сам так багато і так часто бешкетував у зібранні свого часу, що тепер йому буде вигідна роль суворого й непохитного поборника офіцерської честі. А Осадчий і Петерсон — це вже справжні вороги. За законом я, звичайно, міг би відвести Осадчого — вся сварка почалася через його панахиду, — а втім, хіба не все одно? Петерсон ледь-ледь усміхається лише кутиком вуст — щось паскудне, підле, зміїне в посмішці. Невже він знає про анонімні листи? У Дювернуа — сонне обличчя, а очі — як великі тьмяні кулі. Дювернуа мене не любить. Та й Дорошенко теж. Підпоручик, який тільки розписується в одержанні платні і ніколи не одержує її. Погані ваші справи, дорогий мій Юрію Олексійовичу».

— Пробачте, на хвилинку, — раптом перебив його Осадчий. — Пане підполковнику, ви дозволите мені звернутися із запитанням?

— Будь ласка, — поважно кивнув головою Мигунов.

— Скажіть нам, підпоручику Ромашов, — почав Осадчий солідно, протягло, — де ви зволили бути перед тим, як приїхали в зібрання в такому неприпустимому вигляді?

Ромашов почервонів і відчув, як його лоб одразу зросився рясним потом.

— Я був... я був... ну, в одному місці, — і він додав майже пошепки, — був у домі розпусти.

— Ага, ви були в домі розпусти? — навмисне голосно, з жорстокою чіткістю підхопив Осадчий. — І, мабуть, ви щось пили в тому закладі?

— Ат-тож, пив, — уривчасто відповів Ромашов.

— Усе. Більше запитань не маю, — повернувся Осадчий до головуючого.

— Прошу продовжувати показання,— сказав Мигунов.— Отже, ви спинилися на тому, що хлюпнули пивом в обличчя поручикові Ніколаєву... Далі?

Ромашов безладно, але щиро й з усіма подробицями розповів про вчорашню пригоду. Він уже почав був незграбно й соромливо говорити про те каяття, яке він відчуває за свою вчорашню поведінку, але його перепинив капітан Петерсон. Потираючи, немов при умиванні, свої жовті кощаві руки з довгими мертвими пальцями й синіми нігтями, він сказав підкреслено-чемно, майже приязно, тонким і вкрадливим голосом:

— Авжеж, усе це, звичайно, так і робить честь вашим прекрасним почуттям. Але скажіть нам, підпоручику Ромашов... ви до цієї злочасної і сумної пригоди не бували в домі поручика Ніколаєва?

Ромашов насторожився і, дивлячись не на Петерсона, а на головуючого, відповів грубувато:

— Так, бував, але я не розумію, яке відношення має це до справи.

— Стривайте. Прошу відповідати тільки на запитання,— спинив його Петерсон.— Я хочу спитати, чи не було у вас з поручиком Ніколаєвим якихось особливих приводів до взаємної ворожнечі,— приводів характеру не службового, а домашнього, так би мовити, сімейного?

Ромашов випростався і прямо, з одвертою ненавистю глянув у темні сухотні очі Петерсона.

— Я бував у Ніколаєвих не частіше, аніж в інших моїх знайомих,— сказав він голосно й різко.— І з ним раніш у мене ніякої ворожнечі не було. Все сталося випадково й несподівано, бо ми обидва були нетверезі.

— Хе-хе-хе, це вже ми чули про вашу нетверезість,— знову перебив його Петерсон,— але я хочу тільки спитати, чи не було у вас з ним раніше якоїсь сутички? Ні, не сварки, зрозумійте ви мене, а просто якогось непорозуміння, відчуженості, чи що, на суто особистому ґрунті. Ну, скажімо, незгода в переконаннях чи якась там інтрижка. Га?

— Пане головуючий, чи можу я не відповідати на деякі з поставлених мені запитань? — спитав раптом Ромашов.

— Так, це ви можете,— відповів холодно Мигунов.— Ви можете, коли хочете, зовсім не давати показань або давати їх у письмовій формі. Це ваше право.

— В такому разі заявляю, що на жодне із запитань капітана Петерсона я не відповідатиму,— сказав Ромашов.— Це буде краще для нього і для мене.

Його спитали ще про кілька незначних подробиць, і потім головуючий оголосив йому, що він вільний. Проте його ще двічі викликали для додаткового допитування, один раз того ж дня ввечері, вдруге — у четвер вранці. Навіть такій недосвідченій у практичних питаннях людині, як Ромашов, було зрозуміло, що суд провадить справу недбало, невміло і вкрай неуважно, допускаючись безлічі помилок і нетактовностей. І найбільшим промахом було те, що, всупереч точному і ясному змістові статті 149 дисциплінарного статуту, яка суворо забороняє розголошу-

вати те, що відбувається на суді, члени суду честі виявилися базіками. Вони розповіли про результати засідань своїм дружинам, дружини — знайомим міським дамам, а ті — кравчихам, акушеркам і навіть служницям. За одну добу Ромашов став казкою міста і героєм дня. Коли він ішов вулицею, на нього дивилися з вікон, з-за хвірток, з палісадників, крізь шпарини в парканах. Жінки здаля показували на нього пальцями, і він постійно чув у себе за спиною, як його прізвище вимовляється покvapним шепотом. Ніхто в місті не сумнівався, що між ним і Ніколаєвим відбудеться дуель. Навіть билися об заклад щодо її наслідків.

Уранці в четвер, ідучи в зібрання повз будинок Ликачових, він раптом почув, що хтось його гукає:

— Юрію Олексійовичу, Юрію Олексійовичу, ідіть сюди!

Він спинився й підвів голову. Катя Ликачова стояла в ранковому легкому японському халатику, трикутний виріз якого залишав голою її тоненьку чарівну дівочу шию. І вся вона була така рожева, свіжа, смачна, що Ромашову на хвилину стало весело.

Вона перегнулася через паркан, щоб подати йому руку, ще холодну й вологу від умивання. І водночас вона торохтіла гаркаво:

— Чому у нас не буваєте? Сойомно дьюзів забувати. Звий, звий, звий... Тесе, я все, я все, все знаю. — Вона раптом глянула на нього великими зляканими очима. — Візьміть собі оце і надіньте на шию, неодмінно надіньте.

Вона витягла з-за свого керимона, прямо з грудей, якусь ладанку із синього шовку на шнурку і покvapно сунула йому в руку. Ладанка була ще тепла від її тіла.

— Помагає? — спитав Ромашов жартома. — Що це таке?

— Це таємниця, не смійте сміятись. Безбожник! Звий!

«А я тепер у моді. Славна дівчинка», — подумав Ромашов, попрощавшись з Катєю. Але він не міг стриматись, щоб і тут востаннє не подумати про себе в третій особі.

«Добродушна усмішка майнула по суворому обличчю старого брете-ра».

Увечері цього дня його знов викликали в суд, але вже разом з Ніколаєвим. Обидва вороги стояли перед судом майже поруч. Вони ні разу не глянули один на одного, але кожен з них відчував на відстані настрій другого і напружено хвилювався цим. Обидва вони пильно й нерухомо дивилися на головуючого, коли він читав їм вирок суду:

«Суд товариства офіцерів N-ського піхотного полку, в складі — далі перелічувалися чини й прізвища суддів — під головуванням підполковника Мигунова, розглянувши справу про сутичку в приміщенні офіцерського зібрання поручика Ніколаєва і підпоручика Ромашова, вирішив, що, з огляду на тяжкість взаємних образ, сварка цих обер-офіцерів не може бути закінчена примиренням і що поєдинок між ними є єдиним засобом задоволення ображеної честі і офіцерської гідності. Думку суду затверджено командиром полку».

Закінчивши читання, підполковник Мигунов зняв окуляри і сховав їх у футляр.

— Вам лишається, панове,— сказав він з кам'яною урочистістю,— вибрати собі секундантив, по двоє з кожного боку, і прислати їх о дев'ятій годині вечора сюди, в зібрання, де вони разом з нами вироблять умови поєдинку. А втім,— додав він, підводячись і ховаючи футляр у задню кишеню,— а втім, прочитана зараз постанова суду не має для вас обов'язкової сили. За кожним з вас зберігається цілковита свобода битися на дуелі або...— він розвів руками і зробив паузу,— або залишити службу. А тепер... ви вільні, панове... Ще двоє слів. Уже не як голова суду, а як старший товариш, раджу вам, панове офіцери, перед поєдинком не з'являтися у зібранні. Це може спричинити ускладнення... До побачення.

Ніколаєв круто повернувся і швидкими кроками вийшов з залу. Поволі рушив за ним і Ромашов. Йому не було страшно, але він раптом відчув себе неймовірно самотнім, дивовижно відокремленим, немов відрізаним від усього світу. Вийшовши на ганок зібрання, він з довгим, спокійним подивом споглядав небо, дерева, корову біля паркана навпроти, горобців, що купалися в пилузі посеред дороги, і думав: «Ось — усе живе, клопочеться, метушиться, росте і сяє; а мені вже більш нічого не треба і все нецікаве. Я приречений. Я самотній».

Мляво, майже нудьгливо пішов він розшукувати Бек-Агамалова і Веткіна, яких він вирішив запросити секундантами. Обидва охоче погодились — Бек-Агамалов з похмурою стриманістю, Веткін з ласкавими і значущими рукогостисканнями.

Іти додому Ромашову не хотілось — там було моторошно і тоскно. В ці тяжкі хвилини душевного безсилля, самотності і млявого нерозуміння життя йому треба було бачити близького, співчутливого друга і водночас тонку, тямущу, ніжну серцем людину.

І раптом він згадав про Назанського.

XXI

Назанський був, як і завжди, вдома. Він щойно прокинувся після важкого хмільного сну і тепер лежав на ліжку в самій близькі, закривши руки під голову. В його очах була байдужа, стомлена каламуть. Його обличчя зовсім не змінило свого сонного виразу, коли Ромашов, нахилиючись над ним, заговорив невпевнено й тривожно:

— Здрастуйте, Василю Ниловичу, я не заважатиму вам?

— Здрастуйте,— відповів Назанський сиїлим слабким голосом.— Що новенького? Сідайте.

Він подав Ромашову гарячу вологу руку, але дивився на нього так, наче перед ним був не улюблений, цікавий для нього товариш, а звичне видиво з давнього нудного сну.

— Ви нездужаєте? — спитав несміливо Ромашов, сідаючи в його ногах на ліжко.— То я не заважатиму вам. Я піду.

Назанський трохи підвів голову з подушки і, весь зморщившись, з зусиллям подивився на Ромашова.

— Ні... Почекайте. Ой, як голова болить! Послухайте, Георгію Олексійовичу... у вас щось є... є... щось незвичайне. Стривайте, я не можу зібрати думок. Що таке з вами?

Ромашов дивився на нього з мовчазним співчуттям. Усе обличчя Назанського дивно змінилося за той час, як обидва офіцери не бачились. Очі глибоко запали і були обведені чорними колами, скроні пожовкли, а щоки з нерівною брудною шкірою опустили і опливли донизу і некрасиво обросли рідким кучерявим волоссям.

— Нічого особливого, просто мені захотілось зустрітись з вами,— сказав неуважливо Ромашов.— Завтра в мене дуель з Ніколаєвим. Мені противно йти додому. А втім, все одно. Бувайте здорові. Мені, бачте, просто не було з ким поговорити... Тяжко на душі.

Назанський заплющив очі, і обличчя його болісно скривилося. Видно було, що він неймовірним напруженням волі повертає до себе свідомість. А коли він розплющив очі, то в них уже світилися уважні теплі іскри.

— Ні, почекайте... ми зробимо ось що.— Назанський насилу повернувся на бік і підвівся на лікті.— Візьміть там, у шафці... ви знаєте... Ні, не треба яблука... Там є м'ятні таблетки. Дякую, рідний. Ми ось що зробимо... Фу, яка гидота!.. Повезіть мене куди-небудь на повітря — тут препаскудно, і я тут боюся... Завжди такі страшні галюцинації. Поїдемо покатаємось на човні і поговоримо. Хочете?

Він, кривлячись, наче це йому було дуже неприємно, пив чарку за чаркою, і Ромашов бачив, як потроху загорялися життям і блиском і знов ставали прекрасними його блакитні очі.

Вийшовши з дому, вони взяли візника й поїхали на край міста, до річки. Там, по один бік греблі, стояв єврейський турбінний млин — величезна червона будівля, а на другому — були розміщені купальні, там-таки давали напрокат човни. Ромашов сів на весла, а Назанський прирмостився на кормі і прикрився шинелею.

Річка, перегороджена греблею, була широка й нерухома, як великий став. Обидва береги її йшли плоско і рівно вгору. На них трава була така рівна, яскрава й соковита, що здалеку хотілося помацати її рукою. Під берегами у воді зеленів очерет і серед густого, темного, круглого листя білили великі голівки латаття.

Ромашов розповів докладно про свою сварку з Ніколаєвим. Назанський задумливо слухав його, нахиливши голову і дивлячись униз на воду, яка лінивими густими цівками, що леліли, як рідке скло, розходилась удалину і вшир від носа човна.

— Скажіть правду, ви не боїтеся, Ромашов? — спитав Назанський тихо.

— Дуелі? Ні, не боюсь,— швидко відповів Ромашов. Але він враз замовк і в одну секунду яскраво уявив собі, як він стоятиме зовсім близько навпроти Ніколаєва і бачитиме, що в його простягнутій руці опускається чорне дуло револьвера.— Ні, ні,— додав Ромашов поспішно.— я не брехатиму, що не боюсь. Звичайно, страшно. Але я знаю, що я не злякаюсь, не втечу, не буду перепрошувати.

Назанський опустив пучки в тепло, вечірню, ледь-ледь дзюркотливу воду і почав говорити спроквола, слабким голосом, щохвилини відкашлюючись:

— Ох, милий мій, милий Ромашов, навіщо ви хочете це робити? Подумайте: якщо ви знаєте напевно, що не злякаєтесь,— якщо цілком напевно знаєте,— тож у скільки разів тоді буде сміливішим просто відмовитись.

— Він мене вдарив... в обличчя! — сказав уперто Ромашов, і знову пекуча злість важко ворухнулася в ньому.

— Ну, так, ну, вдарив,— заперечив лагідно Назанський і сумовитими, ніжними очима подивився на Ромашова.— Та хіба в цьому річ? Усе на світі минає, минеться і ваш біль, і ваша ненависть. І ви самі забудете про це. Але про того, кого ви вбили, ви ніколи не забудете. Він буде з вами в ліжку, за столом, у самотності і в юрбі. Пустомолоти, фільтровані дурні, мідні лоби, різноколірні папути запевняють, що вбивство на дуелі — не вбивство. Яка дурниця! Але вони самі сентиментально вірять, що розбійникам сниться мозок і кров їхніх жертв. Ні, вбивство — завжди вбивство. І ось що головне: не біль, не смерть, не насильство, не бридлива огида до крові й трупа,— ні, найжахливішим за все є те, що ви відбираєте в людини її радість життя. Велику радість життя! — повторив раптом Назанський гучно, із слізьми в голосі.— Бо ж ніхто — ні ви, ні я, ой, та просто ніхто в світі не вірить ні в яке потойбічне життя. Тим-то всі бояться смерті, але легкодухі йолопи обдурюють себе перспективами осяйних садів і солодких співів кастратів, а дужі — мовчки переступають грань необхідності. Ми — не дужі. Коли ми думаємо, що буде після нашої смерті, то уявляємо собі порожній, холодний і темний льох. Ні, голубчику, все це брехня: льох був би щасливою оманюю, радісною втіхою. Але уявіть собі всю жахливість думки, що зовсім, зовсім нічого не буде, ні темряви, ні порожнечі, ні холоду... навіть думки про це не буде, навіть страху не залишиться! Хоч би страх! Подумайте!

Ромашов кинув весла вздовж бортів. Човен ледь посувався по воді, і це було помітно лише з того, як тихо пливли назад зелені береги.

— Так, нічого не буде,— повторив Ромашов задумливо.

— А погляньте, ні, погляньте тільки, яке прекрасне, яке чарівне життя! — вигукнув Назанський, широко простираючи навколо себе руки.— О радість, о божественна краса життя! Дивіться: блакитне небо, вечірнє сонце, тиха вода — таж тремтиш від захвату, коли на них дивишся,— он

там, далеко, вітряки махають крилами, зелена лагідна травичка, вода коло берега — рожева, рожева від променів призахідного сонця. Ой, яке все чудове й щасливе!

Назанський раптом затулив обличчя руками і розплакався, але одразу ж схаменувся і почав говорити, не соромлячись своїх сліз, дивлячись на Ромашова мокрими очима:

— Ні, якщо я попаду під поїзд, і мені переріжуть живіт, і мої нутрощі змішаються з піском і намотаються на колеса, і якщо в цю останню мить мене спитають: «Ну що, і тепер життя прекрасне?» — я скажу з вдячним захватом: «Ой, яке воно прекрасне!» Скільки радощів дає нам тільки зір! А є ще музика, запах квітів, солодке жіноче кохання! І є величезна насолода — золоте сонце життя — думка людини! Рідний мій Юрочко!.. Пробачте, що я так вас назвав.— Назанський, немов перепрошуючи, простягнув до нього здалека тремтячу руку.— Уявіть собі, вас посадили в тюрму навіки, і все життя ви будете бачити крізь шпаринку тільки дві старі поточені цеглини... ні, навіть уявімо, що у вашій тюрмі немає жодної іскорки світла, жодного звуку — нічого! І все-таки хіба це можна порівняти з невимовним жахом смерті? У вас лишається думка, уява, пам'ять, творчість — адже і з цим можна жити. І у вас навіть можуть бути хвилини захвату від радості життя.

— Так, життя прекрасне,— сказав Ромашов.

— Прекрасне! — палко повторив Назанський.— І ось двоє, через те, що один ударив другого, або поцілував його дружину, або просто, проходячи повз нього і закручуючи вуса, зухвало глянув на нього,— ці двоє стріляють один в одного, вбивають один одного. Ох, ні, їхні рани, їхні страждання, їхня смерть — усе це к чорту! Та хіба вона себе вбиває — жалюгідна рухлива грудочка, яка називається людиною? Вона вбиває сонце, гаряче, миле сонце, ясне небо, природу — всю різноманітну красу життя, вбиває величезну насолоду і гордість — думку людини! Вона вбиває те, що вже ніколи, ніколи, ніколи не повернеться. Ох, дурні, дурні!

Назанський печально, з довгим зітханням похитав головою і опустив її вниз. Човен увійшов в очерети. Ромашов знову взявся за весла. Високі, зелені цупкі стеблини, шарудячи об борти, важко й повільно вклонялися. Тут було темніше й прохолодніше, аніж на відкритій воді.

— Що ж мені робити? — спитав Ромашов похмуро.— Іти в запас? Де я подінусь?

Назанський усміхнувся лагідно й ніжно.

— Стривайте, Ромашов. Подивіться мені у вічі. Отак. Ні, ні, ви не одвертайтеся, дивіться прямо і відповідайте по совісті. Хіба ви вірите в те, що ви служите цікавій, хорошій, корисній справі? Я вас знаю добре, краще, ніж усіх інших, і я почуваю вашу душу. Та ви ж зовсім не вірите в це.

— Ні,— відповів Ромашов впевнено.— Але куди я піду?

— Стривайте, не кваптеся. Подивіться на наших офіцерів. О, я не кажу про гвардійців, які танцюють на балах, розмовляють по-

французькому і живуть на утриманні в своїх батьків і законних дружин. Ні, подумайте ви про нас, нещасних армеутів, про армійську піхоту, про це головне ядро славного і хороброго російського війська. Таж усе це набрид, заваль, покидьки. В кращому разі — сини покалічених капітанів. А здебільшого — гімназисти, реалісти, що убоюлися премудрості, навіть семінаристи, які не закінчили курсу. Я вам наведу, як приклад, наш полк. Хто в нас служить добре й довго? Відняки, обтяжені родинами, злидарі, готові на яку завгодно поступку, на яку завгодно жорстокість, навіть на убивство, на крадіж солдатських копійок, і все це задля свого горщика щів. Йому наказують: стріляй, і він стріляє, — кого? за що? Може, даремно? Йому однаково, він не розмірковує. Він знає, що вдома пишцять його замурані, рахітичні діти, і він безтямно, як дятел, вилупивши очі, довбе одне слово: «Присяга!» Все, що є талановитого, здібного, — співається. У нас сімдесят п'ять процентів офіцерського складу хворі на сифіліс. Один щасливець — і то раз на п'ять років — вступає до академії, його проводжають з ненавистю. Більш прилизані і з протекцією неодмінно стають жандармами або мріють про посаду поліцейського пристава у великому місті. Дворяни і ті, хто має хоч би маленький статок, ідуть земськими начальниками. Звичайно, залишаються люди чуйні, з серцем, але що вони роблять? Для них служба — вкрай огидна, це тягар, ненависне ярмо. Кожен намагається вигадати для себе будь-який побічний інтерес, що захоплює його цілком. Один береться до колекціонування, багато хто нетерпляче жде вечора, коли можна сидіти вдома, біля лампи, взяти голку й вишивати по канві хрестиками якийсь паршивенький непотрібний килимок або випилювати лобзиком ажурну рамку для власного портрета. На службі вони мріють про це, як про таємну солодку радість. Карти, хвастовитий спорт у владанні жінками — про це я вже не говорю. Наймерзеннішою за все є службова честолюбність, дріб'язкова, жорстока честолюбність. Це — Осадчий і компанія, що вибивають зуби й очі своїм солдатам. Чи знаєте ви, при мені Арчаковський так бив свого денщика, що я насилу вирятував його. Потім кров була не тільки на стінах, а й на стелі. А чим це скінчилося, хочете знати? Тим, що денщик побіг скаржитися ротному командирові, а ротний командир послав його з запискою до фельдфебеля, а фельдфебель ще півгодини бив його по синьому, опухлому, заюшеному обличчю. Цей солдат двічі заявляв скаргу на інспекторському огляді, але без будь-яких наслідків.

Назанський замовк і почав нервово потирати собі скроні долонями.

— Стривайте... Ой, як думки бігають... — сказав він неспокійно. — Як це погано, коли не ти ведеш думку, а вона тебе веде... Ага, згадав! Тепер далі. Подивіться ви на інших офіцерів. Ну, ось вам, приміром, штабс-капітан Плавський. Їсть казна-що — сам собі варить якусь погань на керосинці, ходить майже у лахмітті, але із сорока восьми карбованців своєї платні щомісяця відкладає двадцять п'ять. Ого-го! У нього вже лежить в банку щось із дві тисячі, і він нишком позичає їх товаришам,

здираючи нелюдські проценти. Ви думаєте, тут природжена скупість? Ні, ні, це тільки засіб кудись утекти, сховатися від важкого й незрозумілого безглуздя військової служби... Капітан Стельковський — розумна, дужа, смілива людина. А що становить суть його життя? Він зводить недосвідчених селянських дівчаток. Нарешті візьміть ви підполковника Брема. Милый, славний дивак, добра душа — дуже хороший, — і ось він весь поринув у свій звіринець. Що йому служба, паради, знамено, догани, честь? Дрібні, непотрібні деталі в житті.

— Брем — чудовий, я його люблю, — сказав Ромашов.

— Так-то воно так, звичайно, друже мій, — мляво погодився Назанський. — А чи знаєте ви, — заговорив він раптом, нахмурившись, — чи знаєте, яку штуку якимось я бачив на маневрах? Після нічного переходу йшли ми в атаку. Збилися ми всі тоді з ніг, стомилися, знервувалися всі: і офіцери, і солдати. Брем наказує горністові сурмити повістку до атаки, а той, бог його знає чому, сурмить виклик резерву. І один раз, і другий, і третій. І раптом цей самий — милый, добрий, чудовий Брем підскакує на коні до горніста, який тримає різжок біля рота, і щосили трах кулаком по різжку! Так. І я сам бачив, як горніст разом з кров'ю виплюнув на землю розкришені зуби.

— Ой, боже мій! — з огидою простогнав Ромашов.

— Ось так і всі вони, навіть найкращі, найніжніші з них, чудові батьки і добрі чоловіки, — всі вони на службі стають підлими, полохливими, злими, дурними тваринками. Ви питаєте: чому? Та саме тому, що ніхто з них у службу не вірить і розумної мети цієї служби не бачить. Ви ж знаєте, як діти люблять бавитись у війну? Були часи бурхливого дитинства і в історії, часи буйних і веселих молодих поколінь. Тоді люди ходили вільними ватагами, і війна була спільною хмільною радістю, кривавою і доблесною втіхою. На начальника обирали найхоробрішого, найдужчого і найхитрішого, і його владу, доти, поки його не вбивали підлеглі, сприймали всі як істинно божу. Але ось людство виросло і рік у рік стає дедалі мудріше, і замість дитячих безжурних забав його думки день у день стають серйозніші й глибші. Безстрашні авантюристи стали шулерами. Солдат не йде вже на військову службу, як на веселе й хижке ремесло. Ні, його тягнуть на аркані за шию, а він опирається, кляне і плаче. І начальники з грізних, незрівнянних, нещадних і обожуваних отаманів перетворилися на чиновників, що полохливо живуть на свою злиденну платню. Їхня доблесть — підмочена доблесть. І воїнська дисципліна — дисципліна за страх — стикається із взаємною ненавистю. Красиві фазани вилиняли. Тільки один подібний приклад я знаю в історії людства. Це чернецтво. Початок його був смиренний, красивий і зворушливий. Можливо — хто знає? — воно було викликане світовою необхідністю? Але минули століття, і що ж ми бачимо? Сотні тисяч нероб, розбещених, здоровенних лобурів, яких ненавидять навіть ті, хто в них має подеколи духовну потребу. І все це прикрите зовнішньою формою, шарлатанськими знаками касти, смішними застарілими обрядами. Ні, я не даремно

заговорив про ченців, і я радий, що моє порівняння логічне. Подумайте тільки, як багато спільного. Там — ряса і кадило, тут — мундир і брязкітлива зброя; там — покірливість, лицемірні зітхання, солодкувата мова, тут — удавана мужність, горда честь, котра весь час поводить очима: «А що, як мене хтось образить?» — випнуті груди, вивернені лікті, підняті плечі. Але й ті і інші живуть дармоїдами і знають, адже знають це глибоко в душі, але бояться спізнати це розумом і, головне, животом. І вони подібні до жирних вошей, які тим сильніше від'їдаються на чужому тілі, чим воно більше розкладається.

Назанський злісно фиркнув носом і замовк.

— Говоріть, говоріть, — попросив благально Ромашов.

— Так, настане час, і він уже на порозі. Час великих розчарувань і страшною переоцінки. Пам'ятаєте, я казав вам колись, що існує од віку незримий і безпощадний геній людства. Закони його точні й неблаганні. І що мудріше стає людство, то більше й глибше воно проникає в них. І ось я певен, що, за цими непорушними законами, все в світі рано чи пізно урівноважується. Якщо рабство тривало протягом століть, то розпад його буде жажливий. Що величезніше було насильство, то кривавіша буде розправа. І я глибоко, я твердо переконаний, що настане час, коли нас, патентованих красенів, чарівних спокусників, елегантних чепурників почнуть соромитись жінки і, нарешті, перестануть слухатися солдати. І це буде не за те, що ми били до крові людей, позбавлених змоги захищатись, і не за те, що нам, в ім'я честі мундира, минало безкарно ображення жінок, і не за те, що ми, сп'янівши, в шинках сікли шаблями, як капусту, кожного стрічного. Звичайно, і за те, і за це, але є в нас ще страшніша і вже тепер непоправна провина. Це те, що ми — сліпі й глухі до всього. Давно вже, десь удалині від наших брудних, смердючих стоянок, народжується величезне, нове, світосяйне життя. З'явилися нові, сміливі, горді люди; загоряються в умах полум'яні вільні думки. Як в останній дії мелодрами, руйнуються старі вежі й підземелля, і з-за них уже видно сліпуче сяйво. А ми, набундючившись, мов індіки, тільки кліпаємо очима і пихато болбочемо: «Що? Де? Мовчати! Бунт! Застрело!» І саме цієї індічої зневаги до свободи людського духу нам не подарують — доки світ сонця.

Човен в'їхав у тиху, таємну водяну прогалинку. Навколо щільно обступив її круглою зеленою стіною високий і нерухомий очерет. Човен був наче відрізаний, захищений від усього світу. Над ним з квилінням літали чайки, іноді так близько, майже торкаючись крилами Ромашова, що він почував подув від їхнього сильного польоту. Мабуть тут, десь у гушавині очерету, в них були гнізда. Назанський ліг на корму навзнік і довго дивився вгору на небо, де золоті нерухомі хмаринки вже забарвлювались у рожеве.

Ромашов сказав несміливо:

— Ви не стомилися? Говоріть ще.

І Назанський, наче продовжуючи вголос свої думки, одразу почав говорити:

— Так, настає новий, чудовий, прекрасний час. Адже я багато прожив на волі і багато дечого читав, багато чого звідав і бачив. До цієї пори старі ворони й галки втовкмачували в нас із шкільної лави: «Люби ближнього, як самого себе, і знай, що лагідність, слухняність і трепет суть перші достоїнства людини». Але чесніші, сильніші, хижіші казали нам: «Візьмімося за руки, ходімо й загинемо, зате майбутнім поколінням приготуємо світле й легке життя». Та я ніколи не розумів цього. Хто мені доведе, з ясною переконливістю, чим зв'язаний я з отим — чорт би його взяв! — моїм ближнім, з підлим рабом, із зараженим, з ідіотом? О, з усіх легенд я найбільше ненавиджу — всім серцем, усією здатністю до презирства — легенду про Юліана Милостивого. Прокажений мовить: «Я тремчу, ляж зі мною в постіль поруч. Я змерз, наблизь твої губи до мого смердючого рота і дихай на мене». Ух, ненавиджу! Ненавиджу прокажених і не люблю ближніх. А, крім того, який інтерес примусить мене розбивати свою голову заради щастя людей тридцять другого століття? О, я знаю цю дику маячню про якусь світову душу, про священний обов'язок. Але навіть тоді, коли я їй вірив розумом, я ні разу не відчував її серцем. Ви стежите за мною, Ромашов?

Ромашов із соромливою вдячністю подивився на Назанського.

— Я вас цілком, цілком розумію, — сказав він. — Коли мене не стане, то і весь світ загине? Адже ви це кажете?

— Це саме. І ось, кажу я, любов до людства вигоріла і вичадилася з людського серця. На зміну їй іде нова, божественна віра, яка залишиться безсмертною до кінця світу. Це любов до себе, до свого прекрасного тіла, до свого всесильного розуму, до безмірного багатства своїх почуттів. Ні, — подумайте, подумайте, Ромашов: хто вам дорожчий і ближчий за себе? — Ніхто. Ви — цар світу, його гордість і окраса. Ви — бог усього живого. Все, що ви бачите, чуєте, відчуваєте, належить тільки вам. Робіть, що хочете. Беріть усе, що вам подобається. Не страхайтесь нікого у цілому всесвіті, тому що над вами нікого нема і ніхто не може зрівнятися з вами. Настане час, і велика віра в своє Я осінить, як вогняні язички святого духа, голови всіх людей, і тоді вже не буде ні рабів, ні панів, ні калік, ні жалоців, ні пороків, ні злоби, ні заздроців. Тоді люди стануть богами. І подумайте, як наслідуюсь я тоді образити, штовхнути, обманути людину, в якій я відчуваю рівного собі, світлого бога? Тоді життя буде прекрасне. По всій землі виростуть легкі, ясні будівлі, ніщо вульгарне, пошле не мулятиме нам очей, життя стане солодкою працею, вільною наукою, чудовою музикою, веселим, вічним і легким святом. Любов, виволена від темних кайданів власності, стане втішною релігією світу, а не потайним ганебним гріхом у темному кутку, з оглядкою, з огидою. І самі тіла наші стануть світлі, дужі й красиві, одягнені в яскраве розкішне вбрання. Так само, як вірю у це вечірне небо наді мною, — вигукнув Назанський, урочисто піднявши руки вгору, — так само твердо вірю я в це прийдешнє богоподібне життя!

Ромашов, схвильований, уражений, пробелькотів побілілими губами:
— Назанський, це мрії, це фантазія!

Назанський тихо й поблажливо засміявся.

— Так,— мовив він з усмішкою в голосі,— який-небудь професор догматичного богослов'я або класичної філософії розставить ноги, розведе руки і скаже, схиливши набік голову: «Таж це прояв крайнього індивідуалізму!» Річ не в страшних словах, мій любий хлопчику, річ у тому, що нема на світі нічого практичнішого за ті фантазії, про які тепер мріють лише декотрі. Вони, ті фантазії,— найвірніше і найнадійніше згуртовують людей. Забудьмо, що ми — військові. Ми — шпаки. Ось на вулиці стоїть чудовисько, веселе, двоголове чудовисько. Хоч би хто проходив повз нього, воно його одразу в пику, одразу в пику. Воно мене ще не вдарило, але сама думка про те, що воно мене може вдарити, образити мою кохану, відібрати в мене, з якогось свавілля, свободу,— ця думка прищипує всю мою гордість. Один я його подужати не можу. Але поряд зі мною стоїть така ж смілива і така ж горда людина, як я, і я кажу їй: «Ходімо й зробимо вдвох так, щоб воно ні тебе, ні мене не вдарило». І ми йдемо. О, звичайно, це грубий приклад, це схема, але в особі цього двоголового чудовиська я бачу все, що зв'язує мій дух, насилує мою волю, принижує мою повагу до своєї особи. І отоді не теляча жалість до ближнього, а божественна любов до самого себе з'єднує мої зусилля із зусиллями інших, рівних мені по духу людей!

Назанський замовк. Видно, його стомило незвичне нервове збудження. За кілька хвилин він заговорив знову,— мляво, ослабленим голосом:

— Отак, дорогий мій Георгію Олексійовичу. Повз нас пливе величезне, складне, вируюче життя, народжуються божественні полум'яні думки, руйнуються старі позолочені ідолища. А ми стоїмо в наших стійлах, упершись кулаками в боки, і репетуємо: «Ех ви, ідіоти! Шпаки! Шшмагати вас!» І цього нам життя ніколи не подарує...

Він підвівся, зіщулювався під своїм пальтом і сказав стомлено:

— Холодно... Ідьмо додому...

Ромашов вигріб з очеретів. Сонце зайшло за далекими міськими дахами, і вони чорно й чітко вирізнялися в червоній смузі заграви. Подекуди яскравими віддзеркаленими вогнями мінилися шибки вікон. Вода в бік заграви була рожева, рівна й весела, але позад човна вона вже погустішала, посиніла і взялася брижами.

Ромашов сказав раптово, відповідаючи на свої думки:

— Ваша правда. Я піду в запас. Не знаю сам, як це зроблю, але про це я й раніше думав.

Назанський кутався в пальто і здригався від холоду.

— Ідіть, ідіть,— сказав він ласкаво й сумовито.— В вас щось є... якесь внутрішнє світло... я не знаю, як це назвати. Але в нашому барлозі його погасять. Просто плюнуть на нього і погасять. Головне — не бійтесь ви, не бійтесь життя: весела, цікава, чудесна штука — це

життя. Ну, гаразд, не пощастить вам — занепадете ви, опуститесь до босякування, до пияцтва. Але ж, їй-богу, рідний мій, перший-ліпший бродяга живе в десять тисяч разів повніше й цікавіше, аніж Адам Іванович Зегржт або капітан Слива. Ходиш по землі туди-сюди, бачиш міста, села, знайомишся з безліччю чудних, безжурних, насмішкуватих людей, дивишся, нюхаєш, чуєш, спиш на росяній траві, мерзнеш на морозі, ні до чого не прив'язаний, нікого не боїшся, любиш вільне життя всією душею... Ех, як люди взагалі мало розуміють! Хіба не однаково: їсти тараню чи сідло дикої кози з трюфелями, напиватися горілкою чи шампанським, померти під балдахіном чи в поліцейському участку. Все це деталі, незначні вигоди, скороминущі звички. Вони тільки затемнюють, знецінюють найголовніший і величезний сенс життя. Ось часто дивлюсь я на пишний похорон. Лежить у срібній труні під блазенськими китицями одна здохла мавпа, а інші живі мавпи йдуть за нею слідом, з пісними мордами, понавішувавши на себе і спереду, і ззаду смішні зірки і брязкальця... А всі ці візити, доповіді, засідання... Ні, мій рідний, є тільки одне непорушне, прекрасне і незамінне — вільна душа, а з нею — творча думка і весела жадоба життя. Трюфелів може і не бути — це примхлива і вельми химерна гра долі. Кондуктор, якщо він тільки не дурень несосвітенний, за рік навчиться пристойно і не без гідності царювати. Але ніколи відгодована, пихата й тупа мавпа, що сидить у кареті, із скельцями на жирному череві, не зрозуміє гордої чарівності свободи, не зазнає радощів натхнення, не заплаче солодкими слізьми захвату, дивлячись, як на вербовій гілці срібляться пухнасті котики!

Назанський закапльався і капльав довго. Потім, плюнувши за борт, вів далі:

— Тікайте звідси, Ромашов. Кажу вам так, бо я сам скуштував волі, і якщо повернувся назад, у загиджену клітку, то лише тому, що... ну, та нехай... все одно, ви розумієте. Сміливо пірнайте в життя, воно вас не ошукає. Воно схоже на величезну споруду з тисячами кімнат, в яких світло, співи, чудові картини, розумні, благородні люди, сміх, танці, кохання — все, що велике і грізне в мистецтві. А ви в цьому палаці досі бачили одну тільки темну, тісну комірчину, повну сміття і павутиння, — і ви боїтеся вийти з неї.

Ромашов причалив до пристані й допоміг Назанському вийти з човна. Вже смеркло, коли вони приїхали на квартиру до Назанського. Ромашов поклав товариша в ліжку й сам накрав його ковдрою і шинелею.

Назанський так сильно тремтів, що в нього клацали зуби. Згорнувшись клубочком і вткнувшись головою в подушку, він говорив жалісним, безпорадним, дитячим голосом:

— О, як я боюся своєї кімнати... Які сни, які сни!

— Хочете, я залишуся ночувати? — запропонував Ромашов.

— Ні, ні, не треба. Пошліть, будь ласка, по бром... і... трохи горілки. Я без грошей...

Ромашов просидів у нього до одинадцятої години. Потроху Назанського перестало тіпати. Він раптом розплющив великі, блискучі, гарячкові очі й сказав рішуче, уривчасто:

— Тепер ідіть. Прощайте.

— Прощайте,— сказав печально Ромашов.

Йому хотілося сказати: «Прощайте, вчителю»,— але він засоромився фрази і тільки додав із силуваним жартом:

— Чому — прощайте? Чому не до побачення?

Назанський засміявся моторошним, безтямним, несподіваним сміхом.

— А чому не до загачення? — крикнув він диким голосом божевільного.

І Ромашов відчув на всьому своєму тілі тремтливій хвилі жаху.

XXII

Наближаючись до свого будинку, Ромашов здивовано побачив, що в маленькому вікні його кімнати, серед теплового мороку літньої ночі, блимає ледь помітне світло. «Що це означає? — подумав він тривожно й мимоволі прискорив ходу.— Може, це повернулися мої секунданти з умовами дуелі?» В снігах він наптовхнувся на Гайнана, не помітив його, злякано здригнувся і вигукнув сердито:

— Що за чорт! Це ти, Гайнана? Хто тут?

Незважаючи на темряву, він відчув, що Гайнан, за своєю звичкою, затацював на місці.

— Там тобі паня прийшла. Сидить.

Ромашов відчинив двері. В лампі давно вже не лишилося гасу, і тепер вона, потріскуючи, догоряла останніми чадними спалахами. На ліжку сиділа нерухома жіноча постать, неясно вирізняючись у тяжкій тремтливій півтемряві.

— Шурочко! — задихаючись, сказав Ромашов і чомусь навшпиньках обережно підійшов до ліжка.— Шурочко, це ви?

— Тихше. Сідайте,— відповіла вона швидким шепотом.— Погасить лампу.

Він дмухнув зверху в скло. Полохливий синій вогник помер, і одразу в кімнаті стало темно й тихо, і тієї ж миті поквапно й голосно застукотів на столі будильник, якого досі ніби й не було. Ромашов сів поруч з Олександрою Петрівною, згорбившись і не дивлячись в її бік. Дивне почуття остраху, хвилювання і якогось завмирання в серці поійняло його і заважало йому говорити.

— Хто у вас поряд — за стіною? — спитала Шурочка.— Там чути?

— Ні, там порожня кімната... старі меблі... хазяїн — столяр. Можна говорити голосно.

Але все-таки обоє й далі говорили пошепки, і в цих тихих, уривчастих словах, серед важкого, густого мороку, було багато боязкого, збенте-

женого і таємно-скрадливого. Вони сиділи, майже доторкуючись одне до одного. У Ромашова глухими поштовхами шуміла у вухах кров.

— Навіщо, навіщо ви це зробили? — раптом сказала вона тихо, але з палким докором.

Вона поклала йому на коліно свою руку. Ромашов крізь одяг відчув її живу, нервову теплоту і, глибоко передихнувши, замружив очі. І від цього не стало темніше, тільки перед очима попливли, схожі на казкові озера, чорні овали, оточені блакитним сяйвом.

— Пам'ятаєте, я просила вас бути з ним стриманим. Ні, ні, я не докоряю. Ви не навмисне шукали сварки — я знаю це. Але невже в той час, коли в вас прокинувся дикий звір, ви не могли хоча б на хвилину згадати про мене і спинитися? Ви ніколи не любили мене!

— Я люблю вас, — тихо промовив Ромашов і ледь доторкнувся несміливими, тремтячими пальцями до її руки.

Шурочка відсунула її, але не одразу, поволі, немов жаліючи і боячись його образити.

— Так, я знаю, що ні ви, ні він не назвали мого імені, але ваше лицарство пропало марно: все одно по місту шириться поговір.

— Пробачте мені, я не міг опанувати себе... Мене засліпили ревності, — ледве вимовив Ромашов.

Вона засміялася довгим і злим смішком.

— Ревності? Невже ви думаєте, що мій чоловік був такий великодушний після вашої бійки, що позбавив себе втіхи розповісти мені, звідки ви приїхали тоді в зібрання? Він і про Назанського мені сказав.

— Пробачте, — повторював Ромашов. — Я там нічого поганого не робив. Пробачте.

Вона раптом заговорила голосніше, рішучим і суворим шепотом.

— Слушайте, Георгію Олексійовичу, мені дорога кожна мить. Я й так чекала на вас майже годину. Тому будемо говорити коротко і тільки про справу. Ви знаєте, що таке для мене Володя. Я його не люблю, але я на нього змарнувала частину своєї душі. В мене більше самолюбства, аніж у нього. Двічі він провалювався, складаючи іспити до академії. Це завдало мені значно більше прикрості й смутку, аніж йому. Вся ця думка про генеральний штаб належить мені самій, тільки мені. Я тягла чоловіка з усієї сили, підганяла його, зубрила разом з ним, репетирувала, збуджувала його гордість, підбадьорювала його в хвилини зневіри. Це — моя власна, улюблена, болюча справа. Я не можу відірвати од цієї думки свого серця. Хоч би там що, але він вступить до академії.

Ромашов сидів, низько схилившись головою на долоню. Він раптом відчув, що Шурочка тихо й поволі повела рукою по його волоссю. Він спитав тужно й здивовано:

— Що ж я можу зробити?

Вона обняла його за шия й ніжно поклала його голову собі на груди. Вона була без корсета. Ромашов відчув щоголю піддатливу пружність її тіла, на нього ввійшло теплим, пряним, запаморочливим запахом. Коли вона говорила, він відчував її уривчасте дихання на своєму волоссі.

— Ти пам'ятаєш, тоді... ввечері... на пікніку... Я тобі сказала щирю правду. Я не люблю його. Але подумай: три роки, довгі три роки надій, фантазій, планів і такої наполегливої, остогидлої роботи! Ти ж знаєш, як я ненавиджу, до нудоти, це міщанське, нікчемне офіцерське товариство. Я хочу бути завжди пишно вбраною, вродливою, елегантною, я хочу поклоніння, влади! І раптом — безглузда, п'яна бійка, офіцерський скандал — і все скінчено, все пішло нанівець! О, як це жахливо! Я ніколи не була матір'ю, але я уявляю собі: ось у мене росте дитина — улюблена, виплекана, в ній усі надії, в неї вкладено піклування, сльози, безсонні ночі... і раптом — якесь безглуздя, випадок, дикий, стихійний випадок: вона бавиться на вікні, нянька одвернулася, вона падає вниз, на каміння. Милій, тільки з цим материнським розпачем можу я порівняти своє горе і злість. Але я не звинувачую тебе.

Ромашову було незручно сидіти перегнувшись, але він боявся потрижити її. А втім, радий був би сидіти так цілими годинами і чути в якомусь дивному, душному сп'янінні прискорене биття її маленького серця.

— Ти слухаєш мене? — спитала вона, нахилиючись до нього.

— Так, так... Говори... Якщо я тільки можу, я зроблю все, що ти хочеш.

— Ні, ні. Вислухай мене до кінця. Якщо ти його вб'єш або якщо йому не дозволять складати іспити, — кінець! Я в той же день, коли довідаюся про це, кидаю його і їду — однаково куди — в Петербург, в Одесу, в Київ. Не думай, це не фальшива фраза з газетного роману. Я не хочу лякати тебе такими дешевими ефектами. Але я знаю, що я молода, розумна, освічена. Некрасива. Але я зумію бути привабливішою за багатьох красунь, які на публічних балах дістають премію за красу — мельхіоровий піднос чи будильник з музикою. Я поглумлюся з себе, але згрю в одну мить і яскраво, як фейєрверк!

Ромашов дивився у вікно. Тепер очі його, звикнувши до темряви, розрізняли неясні, ледь видні обриси віконної рами.

— Не говори так... не треба... мені боляче, — сказав він печально. — Ну, хочеш, я завтра відмовлюсь од поединку, перепрошу його? Зробити це?

Вона помовчала трохи. Будильник сповнював своїм металічним монотонним базіканням усі кутки темної кімнати. Нарешті вона мовила ледь чутно, наче в роздумі, з виразом, якого Ромашов не міг уловити:

— Я так і знала, що ти це запропонуєш.

Він підвів голову і, хоч вона притримувала його за шию руками, випростався на ліжку.

— Я не боюся! — сказав він голосно й глухо.

— Ні, ні, ні, ні, — заговорила вона гарячим, квапливим, благальним шепотом. — Ти мене не зрозумів. Іди до мене ближче... як раніше... Іди ж!..

Вона обняла його обома руками й зашепотіла, лоскочучи його обличчя своїм тонким волоссям і гаряче дихаючи йому в щоку:

— Ти мене не зрозумів. У мене зовсім інше. Але мені соромно перед тобою. Ти такий чистий, добрий, і я соромлюся казати тобі про це. Я надто обачлива, я гидка...

— Ні, кажи все. Я тебе кохаю.

— Слухай,— заговорила вона, і він скоріше вгадував її слова, аніж чув їх.— Якщо ти відмовишся, то скільки ж образ, ганьби і страждань звалиться на тебе. Ні, ні, знов не те. Ох, боже мій, у що мить я не буду брехати тобі. Дорогий мій, адже я все це давно обміркувала і зважила. Припустімо, ти відмовився. Честь мого чоловіка реабілітовано. Але, подумай, у дуелі, що закінчилась примиренням, завжди залишається щось... як це назвати?.. Ну, щось сумнівне, таке, що викликає подив і розчарування... Чи розумієш ти мене? — спитала вона із сумною ніжністю і обережно поцілувала його волосся.

— Так. То що ж?

— Те, що в цьому разі чоловіка майже напевно не допустять до іспитів. Репутація офіцера генерального штабу повинна бути без пухинки. Тим часом, коли б ви насправді стрілялися, то тут було б щось героїчне, сильне. Людям, які вміють триматися з гідністю під пострілом, багато, дуже багато чого прощають. Потім... після дуелі... Ти міг би, якщо хочеш, і попросити пробачення... Це твоя справа.

Тісно пригорнувшись одне до одного, вони шепотілися, як змовники, торкаючись обличчями й руками одне одного, чуючи подих одне одного. Але Ромашов відчув, як між ними незримо проповзло щось таємне, гідке, слизьке, від чого війнуло холодом на його душу. Він знову хотів визволитися з її рук, але вона його не пускала. Намагаючись приховати незрозуміле, глухе роздратовання, він сказав сухо:

— Бога ради, говори прямо. Я все тобі обіцяю.

Тоді вона владно заговорила біля самих його губів, і її слова були як швидкі, трепетні поцілунки.

— Ви неодмінно повинні завтра стрілятися. Але ніхто з вас не буде поранений. О, зрозумій же, зрозумій мене, не дорікай мені! Я сама зневажаю боягузів, я жінка. Але заради мене зроби це, Георгію! Ні, не питай про чоловіка, він знає. Я все, все, все зробила.

Тепер йому вдалося впертим порухом голови визволитися з її м'яких і дужих рук. Він підвівся з ліжка і сказав твердо:

— Гаразд, хай буде так. Я згоден.

Вона теж підвелася. В темряві, з її порухів він не бачив, а вгадував, відчував, що вона покvapно поправляє коси.

— Ти йдеш? — спитав Ромашов.

— Прощай,— відповіла вона слабким голосом.— Поцілуй мене востаннє.

Серце в Ромашова затремтіло від жалощів і кохання. В потемках, навпамацьки, він знайшов руками її голову і почав цілувати її щоки і очі. Все обличчя в Шурочки було мокре від тихих, нечутних сліз. Це схвилювало і розчулило його.

— Мила... не плач... Сапо... мила...— говорив він жалісно й лагідно.

Вона раптом швидко закинула руки йому за ший, томно, пристрасно й сильно вся припала до нього, і, не відриваючи своїх палаючих губів од його вуст, зашепотіла уривчасто, вся здригаючись і важко дихаючи:

— Я не можу так з тобою проститись... Ми не побачимося більше. Тож не будемо нічого боятись... Я хочу, хочу цього. Один раз... візьмімо наше щастя... Любий, іди ж до мене, іди, йди...

І ось обое вони, і вся кімната, і весь світ одразу сповнилися якимось нестерпно щасливим, гарячим маренням. На секунду серед білої плями подушки Ромашов із казковою виразністю побачив близько-близько біля себе Шуроччині очі, що сяяли безумним щастям, і жадібно припав до її губів...

— Можна мені провести тебе? — спитав він, вийшовши з Шурочкою з дверей на подвір'я.

— Ні, бога ради, не треба, любий... Не роби цього. Я й так не знаю, скільки часу пробула в тебе. Котра година?

— Не знаю, в мене нема годинника. Зовсім не знаю.

Вона не квапилася йти і стояла, притулившись до дверей. У повітрі пахло від землі і від каміння сухим, пристрасним запахом жаркої ночі. Було темно, але крізь пітьму Ромашов бачив, як і тоді в гаю, що обличчя в Шурочки випромінює дивне біле світло, немов обличчя мармурової статуї.

— Ну, прощай же, дорогий мій, — сказала вона нарешті стомленим голосом. — Прощай.

Вони поцілувалися, і тепер її губи були холодні й нерухомі. Вона швидко пішла до воріт, і зразу її поглинув густий морок ночі.

Ромашов стояв і слухав доти, поки не рипнула хвіртка і не замовкли тихі Шуроччині кроки. Тоді він повернувся до кімнати.

Велика, але приємна втома раптом пойняла його. Він ледве встиг роздягнутись — так йому хотілося спати. І останнім живим враженням перед сном був легкий, солодкий запах, яким віяло від подушки — запах Шуроччиного волосся, її парфумів і прекрасного молодого тіла.

XXIII

2 червня 18**.

Місто Z

Його Високоблагородію командирові
N-ського піхотного полку
Штабс-капітан того ж полку Діц.

Рапорт

Цим маю честь доповісти Вашому Високоблагородію, що сього 2 червня, згідно з умовами, про які було повідомлено Вас учора, 1 червня відбувся поєдинок між поручиком Ніколаєвим і підпоручиком Ромашовим. Супротивники зустрілися за п'ять хвилин до шостої години ранку в гаю, іменованому «Дубечний», розташованому за 3^{1/2} верстви від міс-

та. Тривалість поединку, включаючи сюди і час, витрачений на сигнали, була 1 хв. 10 сек. Місця, зайняті дуелянтами, встановили, кинувши жеребок. По команді «вперед» обидва супротивники пішли один одному назустріч, причому пострілом, зробленим поручиком Ніколаєвим, підпоручик Ромашов поранений був у праву верхню частину живота. Для пострілу поручик Ніколаєв спинився, так само, як і залишився стояти, чекаючи пострілу у відповідь. Коли минули встановлені півхвилини для пострілу у відповідь, виявилось, що підпоручик Ромашов відповідати супротивникові не може. В зв'язку з цим секунданти підпоручика Ромашова запропонували вважати поєдинок закінченим. За спільною згодою це було зроблено. При перенесенні підпоручика Ромашова в коляску останній тяжко знепритомнів і через сім хвилин помер від внутрішнього крововиливу. Секундантами з боку поручика Ніколаєва були: я і поручик Васін, а з боку підпоручика Ромашова: поручики Бек-Агамалов і Веткін. Розпорядження дуеллю, за спільною згодою, було надано мені. Показання молодшого лікаря кол. ас. Знойка до цього додаю.

Штабс-капітан Діц,

1903

МИРНЕ ЖИТТЄ

Зсунувши на ніс старомодні великі окуляри у срібній оправі, схиливши набік голову, відкопиливши голені губи та значуще рухаючи вгору і вниз кошлатими сердитими старечими бровами, Іван Віанорович Наседкін писав листа до попечителя учбового округу. Почерк у нього був крутий, без натисків, гарний і спокійний,— такий, яким пишуть військові писарі. Букви зчіплювались одна з одною в слова,— наче правильні кільця ланцюжків різної довжини.

«Як людина, що колись близько стояла до великої, відповідальної перед Престолом та Отечеством справи виховання й освіти російсько-го юнацтва і безпорочно прослужила на сім, можна сміливо висловитися, священним поприщі тридцять п'ять років, я хоч і не відкриваю свого справжнього імені, підписуючись лише скромною назвою «Здравомислячий», але вважаю за моральний свій обов'язок довести до відома Вашого Превосходительства про одного із смотрителів численних учбових закладів, ввірених Вашій мудрій та глибокодосвідченій опіці. Я кажу про штатного смотрителя Вирвинського чотирикласного міського училища, колезького асесора Опімахова, причому якнайшпанобливіше наважуюсь задати собі запитання: чи сумісна з високим покликанням педагога і з довір'ям, яке виявляють йому начальство та громадськість, поведінка особи, що проживає безсоромно, в одкритому для цілого міста і суперечному чинним законам любовному зв'язку з особою жіночої статі, яка вважається, за документом на проживання, дівцею, до того ж у місті нікому не відома, не відвідує храмів божих і, наче глумлячись із християнських почуттів публіки, ходить по вулицях з цигарками і з коротким, немов у дякона, волоссям? По-друге:...»

Поставивши акуратні дві крапки, Іван Віанорович бережно поклав перо на край кришталевої чорнильниці і відкинувся на спинку стільця. Очі його, лагідно дивлячись поверх окулярів, від вікон з тюльовими завісками переходили в кут до образу, мирно освітленого рожевою лампадкою, звідти на старенькі, придбані випадково, але міцні меблі зеленого репсу, потім на підлогу, що виблискувала восковим глянцем, і на мохнатий, зшитий із різнобарвних клаптиків килим роботи самого Івана Ві-

аноровича. Скільки вже разів бувало з Наседкіним, що зненацька, серед ділової розмови, або опам'ятавшись від задумливості, або відірвавшись від листа, він відчував тиху, оновлену радість. Так, неначе він на деякий час зовсім забув, а тут раптом узяв та й згадав,— про свою чесну, всіма шановану, світлу, чисту старість, про власний будиночок із флігелем для пожилців, призбираний за тридцять п'ять років люті економії, про вислужену повну пенсію, про кругленькі п'ять тисяч, віддані в певні руки, під другу заставну, і про інші п'ять тисяч, які поки що лежать у банку,— нарешті, про всі вигоди та розкоші, які він міг би собі дозволити, але ніколи не дозволить через розсудливість свою. І тепер, знову знайшовши в собі ці щасливі думки, дідок мрійно й добродушно посміхався голеним, уже трохи запалим, у зморшках ротом.

У кабінеті пахло геранню, м'ятним куривом і трохи нафталіном. На правому вікні висіла клітка з канаркою. Коли Іван Віанорович втупив у неї затуманений, видючий і невидючий погляд, пташка метушливо застрибала по жердинках, стукаючи лапками. Наседкін ніжно й протяжно свиснув. Канарка закрутила гарненькою чубатою голівкою, нахилиючи її вниз та набік, і писнула запитально:

— Пі-і?

— Ах, ти... пискухо! — сказав лукаво Іван Віанорович і, зітхнувши, знову взявся за перо.

«По-друге,— писав він, тихенько шепочучи слова,— той самий Опімахов дозволяє собі нехтувати положеннями деяких циркулярів Міністерства Народної Освіти та іншими урядовими вказівками, спонукаючи і сам перший подаючи приклад підвідомчим йому молодим учителям нібито до розширення програми (sic!), а насправді — до збудження у довірливих головах юнаків хибних та згубних ідей, що спрямовуються до руйнування добрих нравів, до збудження політичних пристрастей, до підриву авторитету влади і, по суті, до якнайгнилішого та найпоплішого соціалізму. Наприклад, вищеназваний колезький асесор Мирон Степанович Опімахов вважає за потрібне читати учням лекції (це слово Наседкін двічі густо підкреслив, уїдливо скрививши рота набік) про походження людини від мікроскопічного моллюска, а вчитель географії Сидорчук, невідомо навіщо, передає їм свої перекручені власним неуцтвом знання про статистику і політичну економію. Після цього не дивно, що научувані подібними визначними педагогами школярі чотирикласного міського Вирвинського училища відзначаються буйною поведінкою і розбещеними вчинками. От, напр., цими днями в о. Михайла Трабукіна, протоієрея місцевого собору, всіма шанованого пастиря, людини більше ніж святого життя, камінням вибито 2 скла в оранжереї. При зустрічі із старшими, шанованими в місті особами, навіть тими, що мали високу честь належати 35 років до учбового відомства, не скидають головних уборів, а, навпаки, дивлячись у вічі, нахабно сміються, і багато, дуже багато всього іншого, що готовий докладно описати Вашому Превосхо-

дительству (NB: а також і про нрави, що процвітають і по інших учбових закладах), якщо надійде милостива відповідь на сей лист у місцевий поштовий відділ, до запитання, пред'явителеві кред. біл. вартістю в три карбованці за № 070911.

Маю за честь бути Вашого Превосходительства найпокірнішим слугою
Здравомислячий».

Наседкін поставив останню крапку і сказав уголос:

— Отаке-то, пане Опімахов!

Він устав, хотів був довго й солодко потягнутися стомленим тілом, але згадав, що в піст гріх це робити, і втримався. Швидко потерши руку об руку, наче вмиваючись, він знову присів до столу і розгорнув ветху записну книжку з побурілими від частого вживання нижніми краями сторінок. Слідом за записами крохмальної білизни, адресами та днями іменин, за графами прибутку й витрат ішли замітки для пам'яті, написані нашвидку, із скороченнями в словах, але все тим самим чудовим писарським почерком.

«Кузяєв натякав, що в міського скарбника розтрата. Перевірити і повід, у казенну пал. № 8. Кажуть, Куз. кореспондує в якусь газету! Дізнатись».

«Священик с. В. Мельники Златодеев (о. Никодим) на свята впився. Танцював і загубив хреста. Довести до від. Його Преосв.» *«Виконано. Викликаний для поясн. 21 лют.»*

«Не забути про Серг. Платоновича. З нянькою».

«Учит. Опімахов. Співжиття. Лекції тощо. Сидорчук. Неповага. Попеч. уч. округу».

Дійшовши до цієї замітки, Іван Віанорович вмочив перо і приписав збоку: *«Повідомлено»*.

У цю книжку були занесені всі скандали, всі любовні інтрижки, всі плітки та чутки маленького, сонного міщанського містечка; тут стисло згадувалось про панів і про прислугу, про чиновників, купців, офіцерів та священиків, про злочини по службі, про те, хто й до кого залицяється (з приблизним указанням годин побачення), про необережні слова, вимовлені в клубі, про пияцтво, картярство, нарешті, навіть про вартість спідниць у тих дам, чоловіки або коханці яких жили невідповідно до своїх достатків.

Іван Віанорович швидко пробігав очима ці замітки, схоплюючи їх знайомий зміст з одного слова, іноді з якого-небудь таємного значка, поставленого збоку.

— До всіх доберемось, до всіх, мої голуб'ята, — кривлячи губи, шептів він уголос за старечею звичкою. — Семінарист Елладов... Ви, мабуть, почекаєте, пане ліберальний семінарист. Бійка в Харченка. Штурмер пересмикнув... Ну, це ще рано. Та ви не турбуйтеся, прийде й ваша черга. На всіх прийде правосуддя, на всі-їх!.. Ви думаете як: напаскудив та й у куці? Ні, ні, дорогі мої, є над вашими неподобствами пильні очі, вони,

брат, усе бачать... Землемірша... Ага! Оце саме. Будь ласка, виходьте на світ божий, прекрасна, але легковажна землемірша.

Зверху сторінки стояло два рядки:

«Землемірша (Зоя Микит.) і шт.-кап. Беренгович. Землемір — тюх-тій. Краще повідомити капітаншу».

Іван Віанорович підсунувся ближче до стола, поправив окуляри, квапливо загорнув свій ватний халатик, із жовтими розводами у вигляді знаків питання, і взявся за нового листа. Він писав одразу начисто, майже не обдумуючи фраз. Від довгої практики у нього виробився особливий стиль анонімних листів, або, вірніше, кілька різних стилів, бо звертання до начальствующих осіб вимагало одних зворотів, до зрадчених чоловіків — інших, на купців впливала мова висока й пишна, а духовним особам були потрібні цитати із творінь отців церкви.

«Вельмишановна Добродійко

Мадам Беренгович.

Не маючи такої великої втіхи знати Вас близько, побоююся, що приймете мого листа до Вас за неввічливість. Але обов'язок порядності та людинолюбності велить мені краще порушити правила пристойності, аніж мовчати про те, що вже давно стало сміховинною байкою для міста, але про що Ви, як і всяка обдурена жертва, дізнаєтесь, — на жаль, — останньою. Так, нещасна! Чоловік твій, недостойний свого високого звання захисника Отчества, зраджує тебе якнайнахабніше та найбезсердечніше з тією, яку ти обігріла на своїх грудях, подібно до селянина у відомій байці великого Крилова!!!

Раджу Вам дізнатися стороною, коли саме вирушить у повіт отой добре знайомий Вам землемір і того ж вечора, годині приблизно о дев'ятій, нанесіть прекрасній Зої візит, чим, звичайно, зробите їй дуже приємний сюрприз, який буде тим приємніший, чим він буде несподіваніший. Ручуся — ніщо не перешкодить вам: чоловіка Вашого, пана Штабс-Капітана, у цей вечір *напевно* не буде вдома (його покличуть у полк в справах служби або, скажімо, до хворого товариша). А для того, щоб ще більше обрадувати надзвичайно спокусливу Зою, рекомендую Вам пройти не парадним ходом, а кухнею, і якнайшвидше. Якщо Ви зустрінете в кухні покоївку, пам'ятайте, що вона на ім'я Ариша і що карбованець взагалі має магічний вплив».

Низький поодинокий удар дзвона важкою хвилею затремтів у повітрі, густо й широко влившись у кімнату. Іван Віанорович підвівся, перехрестився, суворо заплющивши на секунду очі, але зараз же сів і продовжував писати, трохи квапливіше, ніж доти:

«До самого п. землеміра я б Вам порадив краще не звертатися. Здається, цьому індивідуеві зовсім байдуже, що його дружина, подібно до стародавньої Мессаліни, вславилася не тільки на весь повіт, а й на всю

губернію своєю поведінкою. Вас же я знаю як даму з твердими й чесними правилами, що, в усякому разі, не дозволять Вам спокійно зносити свою ганьбу. Пробачте, що з деяких причин не відкриваю свого імення, а лишуюсь глибоко співчуваючий Вашому горю —

Доброзичливець».

У напіврозчинені двері просунувся спочатку голий кістлявий лікоть, а потім і голова старої куховарки.

— Пане, до єфімонів дзвонять...

— Чую, Фекле, не глухий,— відгукнувся Наседкін, квапливо заліплюючи конверт.— Дай мені старий сюртук і приготуй шубу.

— Шубу скунсову?

— Ні, ту, іншу, з каптуром.

Перед тим, як вийти з дому, Наседкін, як звичайно, помолився на свій образ.

— Боже, милостив будь до мене, грішного! — шепотів він, зворушено похитуючи нахиленою набік головою і міцно натискуючи пальцями на лоб, на живіт та плечі. І в той же час у думках, за давньою звичкою робити все не поспішаючи й свідомо, він нагадував самому собі:

— Листи лежать у шубі, в бічній кишені. Не забути про поштову скриньку.

Понад містом линув сумний, тягучий великопісний передзвін. Банн... банн... журливо й поважно, густим голосом, з великими перервами виспівував величезний дзвін на соборі, і після кожного вдару довго розливалися й танули в повітрі пружні тремтливі хвилі. Йому відгукувались інші дзвіниці: хрипло, наче застуджений архієрейський бас, грюкав надтріснутий дзвін у Микити Мученика; глухим, коротким, беззвучним риданням відповідали з Миколи на Присілках, а в жіночому монастирі за річкою славетний «срібний» дзвін стогнав і плакався високою, чистою, співучою нотою.

Був кінець зими. Санна дорога зіпсувалась. Широка вулиця, вся пошмогована мокрими темними коліями, з білої стала брудно-жовтою. По глибоких вибоїнах, вибитих биндюгами, стояла вода, а в палісадничку, перед будинком Наседкіна, високий замет снігу осів, став рихлим, ніздрюватим і взявся зверху сірим нальотом. Паркани порозм'якали від вологи.

У міському саду, на деревах,— там, де серед голих вершків стирчали порожні гнізда, негмамовно кричали та метушилися галки. Вони відлітали й зараз же повертались, гойдалися на тонких гілках, незграбно змахуючи крилами, або чорними важкими грудками падали згори вниз. І все це — пташина метушня і рихлий сніг, і сумний, задумливий передзвін, і запах відтавання землі — усе говорило про близькість весни, усе було сповнене сумної й солодкої невимовної весняної чарівності.

Іван Віанорович поважно рухався дерев'яним тротуаром, часто й статечно постукуючи великими шкіряними калошами. На Дворянській його перегнав десяток гімназистів різного віку. Вони йшли парами, голо-

сно сміючись і штовхаючи один одного з помосту в сніг. Позаду крокував довгов'язий молодий учитель у синіх окулярах, з цапиною чорною борідкою; в зубах у нього була цигарка. Проходячи повз Наседкіна, учитель глянув йому просто у вічі тим відкритим, дружнім поглядом, яким так славно дивляться навесні дуже молоді ще люди.

«І це зветься йти в храм, та ще в такі дні! — гірко й докірливо подумав Іван Віанорович. — І це вчитель, педагог! Розпусний вигляд, цигарка в зубах! Здається, він на прізвище Добросердов?.. Нічого сказати, гарний... Матиму його на увазі, на всяк випадок».

Широкими соборними східцями тихо піднімались темні постаті чоловіків і жінок. Не було звичайної біля церков метушні й нетерплячого роздратування. Люди йшли боязко, наче стомлені, пригнічені своїми гріхами, поступаючись один перед одним, сторонячись і вичікуючи черги.

Собор усередині був сповнений таємничими, важкими сутінками, в яких стрілчасті вузькі вікна здавалися синіми, а купол заходив без краю у височінь. П'ять-шість свічок горіли перед іконами вівтаря, не освітлюючи чорних старовинних ликів і тільки ледь поблискуючи на ризах і на гострих кінцях золотих сіянь. Пахло ладаном, свічковим гаром і ще тією особливою холодною підвальною вогкістю древнього храму, що завжди нагадує про смерть.

Народу було багато, але тісноти не відчувалось. Говорили пошепки і, наче побоюючись, капляли обережно, і кожний звук лунко й широко відбивався під величезними кам'яними склепіннями. На лівому криласі молодий лабазник Бардигін читав часи гучним і таким ненатуральним, здавленим голосом, неначе в горлі йому застрягла скоринка чорного хліба. Хизуючись майстерністю швидкого читання, він викрикував одним духом стільки тексту, скільки міг, причому зливав усі слова, цілі речення, навіть нові рядки в одне довге, на сотні складів, незрозуміле слово. Зрідка він зупинявся на секунду, щоб набрати в груди повітря, і тоді початкове слово наступної фрази він вимовляв дуже протяжно, театралью подвоюючи приголосні, і лише після цього, наче набравши потрібного йому розгону, з розбігу сипав частий дріб незрозумілих звуків: «Ак-кискимен, обітай в тайних...», «Ік-камень его прибежище заяцям тра-та-та-та...» — вихоплювалось окремими вигуками.

Іван Віанорович підійшов до свічкового прилавка. Церковний староста — благообразний, огрядний дідуган, весь наче срібний від чисто вимитої, картинно розчесаної сивини — дзвякав серед напруженої тиші мідяками, складаючи їх у купочки.

— Михайлові Михайловичу! — сказав Наседкін, простягаючи через прилавок руку.

— А? Іван Віанорович! — стриманим лагідним баском відповів староста. — Чи живенькі-здоровенькі? А мені, тее-то як його... треба з вами поговорити про щось, — додав він, знижуючи голос і закриваючись долоною від свічки, щоб краще роздивитися з темряви обличчя Наседкіна. — Ти, батечку, зачекай мене трохи після ефімонів... Гаразд?

— Та чого ж... Я почекаю.

Статечно шаркаючи калошами по плитяній підлозі, Іван Віанорович протиснувся на своє звичайне місце, за правим криласом, біля образу Всіх святителів, яке він, за правом давності та пошани, займав уже дев'ятий рік. Там стояв, склавши руки на животі й важко зітхаючи, високий бородатий мужик у білому дубленому кожусі, що тхнув бараном і терпкою кислятиною. Із суворим виглядом пожувавши губами, Іван Віанорович гидливо торкнув його за рукав.

— Ти чого ж це, любий, вперся? Бачиш — чуже місце, а лізеш? — сказав він гнівно.

Мужик низько вклонився і з покірною метушливістю подався убік.

— Прости, батечку, прости, Христа ради.

— Бог простить, — сухо відповів старий.

На криласі зарухався жовтий вогник свічки, від нього боязко спалахнув другий, третій. Теплі вогняні язички, поступово народжуючись у темряві, перейшли знизу вгору, і невидна до цього часу півча капела ясно й весело освітілася серед скорботної темряви, що сповнювала церкву. Обличчя дискантів, освітлювані знизу, з блискучими цятками в очах, з м'якими контурами щік та підборідь, стали подібні до личок тих мурілівських херувимів, що співають в ногах мадонни, тримаючи розгорнуті ноги. У чоловіків, які стояли позаду, з-за темних вусів біло й молодо виблискували зуби. Баси могутньо відкашлювались, рикаючи в глибині хору, наче величезні, добродушні звірі.

Розлігся тонкий, дзижчавий звук камертона. Регент, улюбленець і пестун купецтва, лисий, маленький і товстий чоловік, у довгому сюртуку, ширший до заду, ніж у плечах, тонким голосом, обережно, наче повідомляючи хорів якусь ніжну таємницю, задав тон. Натовп заворушився, протяжно зітхнув і затих.

— Помощник і покровитель бисть мене во спасеніє! — розчулено прошепотів Наседкін, випереджаючи півчих, добре йому знайомі слова ірмосу.

Рівні, журливі звуки полилися з криласа, але перед тим, як подолати величезну порожняву купола, відштовхнулись від кам'яних мурів, і в перші хвилини здавалось, наче по всіх кутках темного храму заспівало, вступаючи один за одним, кілька хорів.

Із віттаря вийшов, мружачи на народ голубі короткозорі очі, другий соборний священник о. Євгеній — маленький, чистенький дідок, що обличчям скидався на Миколу Угодника, як його малюють на образах. Він був у самій тільки жалобній епітрахилі поверх чорної ряси, і ця простота церковного одягу, і квола, стомлена хода священника, і його примружені очі зворушливо гармоніювали з покайним настроєм натовпу, і з тишею, і з сутінками собору.

Півчі змовкли, і слідом за ними позмовкали один за одним невидимі хори по кутках і в куполі. Тихим, трохи тремтливим, благальним голосом, так дивно не схожим своєю природністю до звичайних церковних вигуків, священник вимовив перші слова великого канону:

— Откуда начну плакати окаянного моего житія деяній? Кое положу начало, Христе, нинішньому риданію?

— Помилуй мя, боже, помилуй мя! — скорботно заплакав хор.

«Нинішньому риданію!» повторив у думках Іван Віанорович, відчувши в себе на потилиці холодну хвилю. — Які слова!..

Уява раптом намалювала йому древнього, зігнутого від років благодушного схимника. Он він прийшов у свою вбогу келію, пізно ввечері, після втомлюючої відправи, ледве тримаючись на хворих ногах, принісши у складках свого одягу, оздобленого знаками смерті, запах ладану й воску. Мовчання, напівморок... ледве тремтить вогник свічки перед темними образами... на підлозі, замість ліжка, відчинена труна... Із стогоном болю стає пустельник на зранені натруджені коліна. Попереду ціла ніч молитви, палких зітхань, гірких та солодких ридань, що стрясають кволе тіло. І, вже передчуваючи близькість блаженних сліз, старець перебирає в думках усе своє невинне, омите щоденним плачем життя і жде молитовного натхнення. «Откуда начну плакати!»

— Ні! Піду в монастир, на спочинок! — раптом вирішив розчулений Іван Віанорович. — Будинок, проценти... Навіщо все це?

— Осквернив плоті моєї ризу і окалях еже по образу, спасе, і по подобію! — читав священик.

«Піду. От візьму й піду. Там тиша, ліпота, смирення, а тут.. о господи!.. Ненавидять одне одного, обмовляють, інтригують... Ну, правда, я свою краплину добра несу на користь загальну: кого треба остережу, попереджу, розкрию очі, на путь наставлю. Але ж і про себе треба подумати колись, смерть же — вона не чекає, і про свою душу треба подбати, он воно як!»

Біля Наседкіна зашелестіло шовком жіноче вбрання. Висока дама в простому чорному костюмі пройшла вперед, до самого криласа, і стала в глибокій ніші, злившись з її темрявою. Але на мить Іван Віанорович встиг роздивитися прекрасне біле обличчя і великі зажурені очі під тонкими бровами.

Усьому місту, — а Івану Віаноровичу більше за інших, — була відома трагічна історія цієї жінки. Її з бідної купецької родини видали за відомого мільйонера-лісопромисловця Щербачова, вдівця, старшого від неї років на сорок, про якого подекували, що він побоями загнав у могилу двох своїх перших жінок. Незважаючи на те, що Щербачову мало вже стукнути шістдесят, він був надзвичайно міцного здоров'я і такої фізичної сили, що під час своїх звичайних неподобних запоїв розбивав кулаком мармурові столики в ресторанах і сам вивертав вуличні ліхтарі. Одного разу, вирядившись у далекий повіт у справах, він несподівано повернувся з дороги додому і захопив жінку у своїй спальні з красунем прикажчиком. Казали, що він був заздальгідь попереджений анонімним листом. Прикажчика він не торкнув і пальцем, звелів йому повзти рачки через кімнати до вихідних дверей. Але над жінкою він вдосталь натішив свою звірячу хамську душу. Поваливши її з ніг кулаками, він до втоми бив її величезними кованими чоботищами, потім скликав усю чоловічу при-

слугу, наказав роздягти жінку догола і сам, по черзі з кучером, шмагав батоном її прекрасне тіло, зробивши з нього під кінець суцільний шмат кривавого м'яса.

Відтоді минуло два роки. Сильна натура молодої жінки якимсь чудом витримала це катування, але душа зломилась і стала рабською. Дружина Щербачова відмовилася від людей, нікуди не їздила і нікого в себе не приймала. Лише зрідка з'являлася вона в церкві, збуджуючи шепіт міщанської цікавості між міськими пліткарями. Розповідали, що Щербачов після тієї жахливої ночі не перемовився більше з жінкою ані словом, а якщо вижджав кудись, то замикав її на ключ і наказував лягати на ніч біля її дверей двірникам.

«Бог — він усе заздалегідь зважив! — побожно і злорадно думав Наседкін, дивлячись скося на стінну нішу, в якій ледве темніла висока жіноча постать. — Якби не напоумили вчасно добрі люди, то б і тепер, замість молитви та воздыханія сердечного, десь швендяла б з ким-небудь. А так воно краще, по-доброму, по-християнському... О господи, прости мої согрішення... Нічого, помолимося, матінко. Молитва — вона серце пом'якшує і від зла відганяє...»

— Сльози блудниці, щедре і аз предлагаю: очисти мя, спасе, благоутробієм твоім! — лагідним, старечо-простим голосом вимовляв маленький священник.

— Помилуй мя, боже! — глибоким журним стогоном відповів йому хор.

Плечі у Щербачової раптом затремтіли. Затуливши обличчя долонями, вона швидко опустила на коліна, наче впала.

«І я теж, і я, господи! Сльози блудниці предлагаю!» — із смиренною самозневагою подумав Іван Віанорович. Але смирення його було легке, приемне. Десь глибоко в душі він знав про самого себе, що життя його чисте і діла безпорочні, що він чесно прослужив тридцять п'ять років своїй батьківщині, що він точно додержується постів і викриває беззаконня. Не насмілюючись випускати ці самолюбні думки на поверхню свідомості, прикидаючись перед самим собою, що їх зовсім нема в його серці, він все-таки з гордістю вірив, що йому приготоване в майбутньому житті тепле, радісне місце, щось подібне до того, яке йому загальна пошана й власні заслуги відвели в церкві, під образом Всіх святителів.

Сльози стояли у нього в грудях, щипали за очі, але не йшли. Тоді, уважно дивлячись на вогонь свічки, він став напружувати горло, як при позіханні, і часто дихати, аж нарешті вони потекли самі, рясні, благодатні, освіжаючі сльози...

Відправа скінчилася. Народ повільно, у мовчанні розходився. О. Євгеній вийшов з віттаря, ледве пересуваючи ревматичні ноги, і, впізнавши Наседкіна, ласкаво кивнув йому головою. Пройшла боязко, непевною ходою, що дивно не відповідала її розкішній фігурі, купчиха Щербачова... Іван Віанорович вийшов останнім, разом з церковним старостою.

— Чудесно читає ефімони панотець Євгеній, — сказав, ідучи східцями, староста. — До чого ж переконливо. Так усю тобі душу й проймає.

— Прекрасно читає,— погодився Наседкін.— Про яку це справу ви хотіли, Михайле Михайловичу?

— Справа така, батечку: а що, чи є у вас зараз, тее-то як його... вільні гроші?

— Ну?

— А ти не запряй, то й не поганяй. Питаю, чи є гроші?

— А багато?

— Дрібничка... тисячі зо три, а краще чотири.

— Ну, скажімо є,— недовірливо вимовив Іван Віанорович.— Та ти про справу кажи: кому потрібні?

— Ото дивак. Чи не віриш ти мені, чи що? Тее-то як його... вже коли я кажу, значить, справа певна. Я б тебе не став і кликати, якби мав зараз готівку. Апряніна треба виручити, йому платежі підходять, а по векселях затримка.

— Так,— задумливо сказав Наседкін.— А проценти які?

Михайло Михайлович чмихнув носом і, трохи навалившись на супутника, пустотливо штовхнув його ліктем у бік.

— Ах, ти... майстер Йоганн Кнайстер! Сказав тобі, будь певен, і край. За півроку двісті на тисячу з тебе вистачить? Ну, й... тее-то як його... нема чого розмовляти. Прощавай, чи що. Мені направо. Зайди завтра ранесенько, поговоримо.

— Гарзд, прийду,— зітхнув Іван Віанорович.— Прощавайте, Михайле Михайловичу.

— На все найкраще, Іване Віаноровичу.

Вони розійшлись. Наседкін ішов дерев'яними містками, постукуючи шкіряними калошами, і весь час зітхав із зовнішньою скрухою і внутрішнім вдовolenням. Від його шуби ще пахло мирним запахом церкви, спина приємно, розслаблено ніла після довгого стояння, і в душі в нього була така ж тиха, солодка млюсть.

Маленьке глухе місто вже спало. Не було перехожих на вулиці. Десь неподалік за парканом знічев'я, аби не мовчати, гавкав собака. Насувались прозорі зелені квітневі сутінки; небо на заході було ніжнозелене, і в голому вітті дерев уже відчувався могутній темнозелений весняний тон.

Здалека виглянув будинок Наседкіна. Лампа всередині не світилась, але тюльові завіски на вікнах ледве рожевіли від сяяння лампадки.

«Сльози блудниці і аз предлагаю!» — зворушено згадав Іван Віанорович.

— Гава! — перебив він раптом себе.— Проминув поштову скриньку.

Він повернувся назад, вкинути листи. Почувши, як вони стукнули об залізне дно скриньки, він ще щільніше загорнув шубу і пішов далі. І для того, щоб знову повернутися до попередніх відрадних думок про будинок, про проценти, про солодкість молитов, про людські гріхи та свою чистоту, він ще раз зворушено прошепотів, розчулено похитуючи головою:

— Сльози блудниці і аз предлагаю...

1904

ГАМБРІНУС

I

Так звалася пивна в багатолюдному портовому місті на півдні Росії. Хоч вона була на одній із самих найлюдніших вулиць, проте знайти її було досить важко, бо містилася вона в підземеллі. Часто відвідувач, навіть близько знайомий, якого добре приймали в Гамбрінусі, умудрявся проминути цей визначний заклад і, лише пройшовши дві-три сусідні крамниці, повертався назад.

Вивіски зовсім не було. Прямо з тротуару заходили в вузькі, завжди відчинені двері. Від них ішли вниз такі самі вузькі сходи на двадцять кам'яних східців, повибиваних та покривлених мільйонами важких чобіт. При кінці сходів у простінку красувалося горельєфне, розфарбоване зображення славетного покровителя пивної справи, короля Гамбрінуса, величиною, як дві людини. Очевидно, цей скульптурний твір був першою роботою початкуючого аматора, і здавався грубо зробленим із закам'янілих шматків ніздрюватої губки, але червоний камзол, горностайова мантія, золота корона й високо піднесений кухоль із білим шумовинням через вінця не лишали ніякого сумніву, що перед відвідувачами сам великий патрон пивоварства.

Пивна складалася із двох довгих, але дуже низьких зал із склепіннями. З кам'яних стін завжди стікала струмочками підземна волога й виблискувала при світлі газових ріжків, що горіли день і ніч, бо пивна була зовсім без вікон. На склепіннях, одначе, можна було ще досить ясно розібрати сліди цікавого стінного живопису. На одній картині бенкетувала велика компанія німецьких молодчиків, у мисливських зелених куртках, у капелюхах з тетерячим пір'ям, з рушницями за плечима. Усі вони, обернувшись обличчям до пивної зали, вітали публіку, простягнувши кухлі, а двоє при цьому ще й обнімали за стан двох дебелих дівчат, служниць при сільській корчмі, а, може, дочок доброго фермера.

На другій стіні був зображений великосвітський пікнік часів першої половини XVIII віку; графині та віконті в напудрених париках манірно бавляться на зелених луках з баранцями, а поряд під розлогими вербами,— ставок з лебедями, яких граціозно годують кавалери й дами, що сидять в якійсь золотій шкаралупі. Інша картина зображувала хату

зсередини, а в ній родину щасливих малоросів, що танцюють гопака із пляшками з руках. Ще далі красувалася велика бочка, а на ній, обвиті виноградом і листям хмелю, два огидно товсті амури з червоними обличчями, з масними губами та безсоромно масними очима цокаються плоскими келихами. У другому залі, відокремленому від першого напівкруглою аркою, були картини із жаб'ячого життя: жаби п'ють пиво в зеленому болоті, жаби полюють на бабок серед густого очерету, грає струнний квартет, б'ються на шпагах і т. д. Очевидно, стіни розмальовував чужоземний майстер.

Замість столів були розставлені на підлозі, густо посипаній тирсою, важкі дубові бочки; замість стільців — маленькі барильця. Праворуч від входу підвищувалася невелика естрада, а на ній стояло піаніно. Тут щовечора вже багато років поспіль грав на скрипці, для втіхи й розваги гостей, музикант Сашко — єврей, лагідна, весела, п'яна, лиса людина, схожа на облізлу мавпу, невизначеного віку. Минали роки, змінювались лакеї у шкіряних нарукавниках, мінялись поставщики й возії пива, мінялись самі господарі пивної, але Сашко незмінно щовечора о шостій годині вже сидів на своїй естраді із скрипкою в руках і з маленькою біленькою собачкою на колінах, а о першій годині ночі виходив із Гамбрінуса в супроводі тієї ж собачки Білочки, насилу тримаючись на ногах від випитого пива.

Проте була в Гамбрінусі і друга незмінна особа — буфетниця, мадам Іванова, — повна, безкровна, стара жінка, яка від безперервного перебування в сирому пивному підземеллі скидалась на блідих лінивих риб, що живуть у глибині морських гротів. Як капітан корабля із рубки, вона з висоти свого буфетного прилавка без слів командувала слугами й весь час курила, тримаючи цигарку в правому куточку рота і примружуючи від диму праве око. Голос її рідко кому щастило чути, а на поклони вона відповідала завжди однаковою безбарвною посмішкою.

II

Величезний порт, один із найбільших торговельних портів світу, завжди бував переповнений суднами. В нього заходили темноіржаві велетенські броненосці. У ньому вантажились, відпливаючи на Далекий Схід, жовті товстотрубні пароплави Добровільного флоту, що поглинали щоденно довгі поїзди з товарами або тисячі арештантів. Навесні та восени тут майоріли сотні флагів з усіх кінців земної кулі, і з ранку до вечора лунала команда та лайка найрізноманітнішими мовами. Від суден до незчисленних пакгаузів і назад по хитких східцях сновигали вантажники: російські босяки, обідрані, майже голі, з п'яними одутлими обличчями, смагляві турки в брудних чалмах і в широких до колін, але обтягнутих навколо гомілок, шароварах, присадкуваті мускулісті перси, з волоссям і нігтями, пофарбованими хною у вогнисто-морквяний

колір. Часто в порт заходили прекрасні здаля дво- і трищоглові італійські шхуни, із своїми правильними поверхами парусів — чистих, білих і пружних, як груди молодих жінок; показуючись із-за маяка, ці стрункі кораблі здавалися — особливо в ясні весняні ранки — чудесними білими, привидами, що пливуть не по воді, а в повітрі, вище від обрїю. Тут місяцями розгойдувались у брудно-зеленій портовій воді, серед сміття, яечних шкаралуп, кавунних огризків і зграй білих морських чайок, високоверхі анатолійські кочерми й трапезундські фелюги, з їх чудною розкраскою, різьбленням та химерними орнаментами. Сюди зрідка запливали якісь дивовижні вузькі судна, під чорними просмоленими парусами, з брудною ганчіркою замість прапора; обминувши мол і ледь-ледь не черкнувшись об нього бортом, таке судно, все нахилившись набік і не зменшуючи швидкості, влітало у будь-яку гавань, причалувало серед різномовної лайки, прокльонів та погроз до першого-ліпшого молу, де матроси його, — зовсім голі, бронзові, маленькі, люди, щось гортанно вигукуючи, з незбагненою швидкістю прибирали подрані паруси, і за мить брудне, таємниче судно ставало як мертве. І так само загадково, темної ночі, не запалюючи вогнів, воно беззвучно зникало з порту. Уся затока ночами кипіла легенькими човниками контрабандистів. Навколишні й дальні рибалки привозили до міста рибу: навесні — дрібну камсу, що мільйонами наповнювала вщерть їхні баркаси, влітку потворну камбалу, восени макрель, жирну кефаль і устриці, а взимку десяти- й двадцятипудову білугу, виловлену часто з великою небезпекою для життя за багато верст од берега.

Усі ці люди — матроси різних націй, рибалки, кочегари, веселі юнги, портові злодії, машиністи, робітники, човнярі, вантажники, водолази, контрабандисти — всі вони були молоді, здорові й просякнуті міцним запахом моря та риби, знали тягар праці, любили принаду і жах щоденного ризику, цїнили над усе силу, молодість, завзяття та влучність крутого слівця, а на суходолі віддавалися із дикою насолодою гульні, пияцтву та бійкам. Вечорами вогні великого міста, що бігли високо нагору, вабили їх, як чарівні вогняні очі, завжди обіцяючи щось нове, радісне, ще незвідане і завжди обдурюючи.

Місто сполучалося з портом вузькими, крутими, колінчастими вулицями, якими порядні люди уникали ходити вночі. На кожному кроці тут траплялися нічліжки з брудними заґратованими вікнами, з темним світлом самотньої лампи всередині. Ще частіше траплялися крамниці, в яких можна було продати з себе всю одягу, аж до натільної матроської сітки, і знову одягтись у будь-який морський одяг. Тут також було багато пивних, таверн, кухмістерських і трактирів із промовистими вивісками всіма мовами, і чимало відкритих і таємних будинків розпусти, з порогів яких ночами грубо розмальовані жінки закликали сиплими голосами матросів. Були грецькі кав'ярні, де грали в доміно і шістдесят шість, і турецькі кав'ярні — з приладдям курити наргіле і з ночівлею за п'ятачок; були східні шинки, в яких продавали равликів, петаліді,

креветок, міді, великих бородавчатих чорнильних каракатиць й іншу морську погань. Десь на горипцях і в підвалах за глухими віконницями тулилися картярські кубла, в яких штос і баккара часто закінчувалися розпоротим животом або проломленим черепом, і тут же поруч, за рогом, інколи в суміжній комірчині, можна було продати будь-яку крадену річ, від діамантового браслета до срібного хреста і від тюка з ліонським оксамитом до казенної матроської шинелі.

Ці круті, вузькі вулиці, чорні від вугільного пилу, на ніч завжди ставали липкі та смердючі, ніби вони пітніли в жажливому сні. І вони були схожі на стічні канами або на брудні кишки, якими велике міжнародне місто викидало в море всі свої покидьки, всю свою гнилизну, мерзоту і порок, заражаючи ними міцні мускулісті тіла і прості душі.

Тутешні відчайдушні мепканці рідко сходили нагору в нарядне, завжди святкове місто з його дзеркальними шибками, гордими пам'ятниками, сяйвом електрики, асфальтовими тротуарами, алеями білої акації, величними поліцаями, з усією його показною чистотою та розкішшю. Але кожний із них, перш ніж розкидати на вітер свої трудові, засалені, драні, розбухлі карбованці, неодмінно відвідував Гамбрінус. Так годилося за стародавнім звичаєм, хоч для цього й доводилось під прикриттям вечірнього мороку пробиратися в самий центр міста.

Багато, правда, зовсім не знали хитромудрого імення славного пивного короля. Просто хто-небудь пропонував:

— Ходім до Сашка?

А інші відповідали:

— Є! Так тримать.

І вже всі разом казали:

— Віра!

Немає нічого дивного, що серед портових і морських людей Сашко був у більший пошані й славі, ніж, наприклад, місцевий архієрей або губернатор. І, безперечно, якщо не його ім'я, то його жваве мавп'яче обличчя і його скрипка згадувались зрідка і в Сіднеї, і в Плімуті, так само як у Нью-Йорку, у Владивостоку, в Константинополі і на Цейлоні, не рахуючи вже всіх заток та бухт Чорного моря, де було велике число шанувальників його таланту серед відважних рибалок.

III

Звичайно Сашко приходив у Гамбрінус у ті години, коли там ще нікого не було, крім одного-двох випадкових відвідувачів. У залах у цей час стояв густий і кислий дух вчорашнього пива і було темнувато, бо вдень економили газ. В гарячі липневі дні, коли кам'яне місто знемагало від сонця і глухло від вуличної тріскотняви, тут приємно відчувалася тиша і прохолода.

Сашко підходив до прилавка, вітався з мадам Івановою і випивав свій перший куколь пива. Інколи буфетниця просила:

— Сашо, заграйте що-небудь!

— Що накажете вам заграти, мадам Іванова? — люб'язно запитував Сашко, який завжди був з нею вишукано чемний.

— Що-небудь своє...

Він сідав на звичне місце, ліворуч від піаніно, і грав якісь чудні, довгі, сумовиті п'єси. Ставало якось сонно й тихо в підземеллі, лише з вулиці долидало глухе рокотання міста, та зрідка лакеї обережно бряжчали посудом за стіною на кухні. Із струн Сашкової скрипки плакала стара, як земля, єврейська скорбота, вся заткана й повита сумними квітами національних мелодій. Обличчя Сашкове з напруженим підборіддям і низько опущеним чолом, з очима, що суворо дивилися вгору з-під обважнєлих брів, зовсім не було схоже в цю присмеркову годину на знайоме всім гостям Гамбрінуса ошкірене, підморгуюче, танцююче Сашкове обличчя. Собачка Білочка сиділа в нього на колінах. Вона давно вже звикла не підвивати музиці, але пристрасно-тужливі, сповнені ридання та прокльонів, звуки мимохіть дратували її: вона в судорожних позіхах широко розкривала рот, закручуючи назад тонкий рожевий язичок, і при цьому якусь мить тремтіла всім тільцем і ніжною чорноокою мордочкою.

Але ось потроху набиралась публіка, приходив акомпаніатор, скінчивши яку-небудь побічну денну роботу у кравця або годинникаря, на буфеті виставляли сосиски в гарячій воді й бутерброди з сиром, і на решті запалювали решту газових ріжків. Сашко випивав свій другий кухоль, командував товаришеві: «Травневий парад, ейн, цвей, дрей!» і починав бурхливий марш. З цієї хвилини він ледве встигав розкланюватися з тими, що приходили, з яких кожен вважав себе за виключного інтимного знайомого Сашка і оглядав гордо інших гостей після його поклону. Тим часом Сашко примружував то одне, то друге око, збирав довгі зморшки на своєму лисому, спадистому назад черепі, ворухив комічно губами й посміхався на всі боки.

О десятій-одинадцятій годині Гамбрінус, що вміщав у своїй залі понад двісті чоловік, був повнісінький. Багато хто, майже половина, приходили з жінками в хустинках, ніхто не обурювався за те, що було тісно, що хтось наступив на ногу, пом'яв шапку, що чуже пиво облило штани: якщо й обурювалися, то тільки з п'яних очей, «для зачіпки». Підвальна вогкість, тьмяно вилискуючи, ще рясніше стікала по стінах, покритих масляною фарбою, а випари натопту падали вниз із стелі, як рідкий, важкий, теплий дощ. Пили в Гамбрінусі серйозно. За звичаєм цього закладу вважалося за особливий шик, сидячи вдвох чи втрох, так заставити стіл порожніми пляшками, щоб за ними не бачити співбесідника, як у скляному зеленому лісі.

У розпалі вечора гості червоніли, хрипли й ставали мокрі. Тютюновий дим різав очі. Треба було кричати й нахилятися через стіл, щоб почути один одного в загальному гаморі. І лише невтомна скрипка Сашка, який сидів на своєму підвищенні, перемагала духоту, жару, запах тютюну, газу, пива й горлання безцеремонної публіки.

Але відвідувачі швидко п'яніли від пива, від близькості жінок, від душливого повітря. Кожному хотілося своїх улюблених знайомих пісень. Коло Сашка постійно стовбичили, сіпаючи його за рукав і заважаючи йому грати, по двоє, по троє чоловік, з тупими очима й невпевненими рухами.

— Сашш!.. С — тра — ждальну... Вдово... — прохач гикав: — Вдо-о-овольни!

— Зараз, зараз,— говорив Сашко, швидко киваючи головою, і з спритністю лікаря мовчки клав у бокову кишеню срібну монету.— Зараз, зараз!

— Сашко, це ж свинство. Я гроші дав і вже двадцять разів прошу: «В Одессу морем я плила».

— Зараз, зараз...

— Сашко, «Солов'я»!

— Сашко, «Марусю»!

— «Зец-Зец», Сашко, «Зец-Зец»!

— Зараз, зараз...

— Ча-ба-на! — репетував з другого кінця зали не людський, а якийсь жереб'ячий голос.

І Сашко під загальний регіт кричав йому по-півнячому: — Зара-а-з...

І він грав без спочинку всі замовлені пісні. Мабуть, не було жодної, якої б він не знав напам'ять. Звідусіль у кишені йому сипались срібні монети, і зо всіх столів йому надсилали кухлі з пивом. Коли він злізав із своєї естради, щоб підійти до буфету, його смикали в усі кінці.

— Сашенько... Любчику... один кухлик.

— Сашо, за ваше здоров'я! Іди ж сюди, чорте,— печінки, селезінки, коли тобі говорять.

— Сашко-о, пиво іди пи-ить! — репетував жереб'ячий голос. Жінки, схильні, як і все жіноцтво, захоплюватися людьми естради, кокетувати, відзначатися й плазувати перед ними, кликали його воркітливим голосом з грайливим, капризним смішком:

— Сашенько, ви повинні обов'язково від мене випити... Ні, ні, ні, я вас прошу. І потім заграйте «куку-вок».

Сашко посміхався, гримасував і кланявся наліво і направо, притискав руку до серця, посилав рукою поцілунки, пив біля всіх столів пиво і, повернувшись до піаніно, на якому його чекав новий кухоль, починав грати яку-небудь «Розлуку». Інколи, щоб потішити своїх слухачів, він примущував свою скрипку, в лад мотивові, скавуліти цуцням, хрюкати свинею або хрипіти надривними басовими звуками. І слухачі зустрічали ці жарти з благодушним схваленням:

— Го-го-го-го-о-о!

Ставало дедалі душливіше. Із стелі лило, дехто з гостей уже плакав, б'ючи себе в груди, інші з кривавими очима сварились за жінок та

за колишні образи і налазили один на одного, і їх стримували тверезіші сусіди, найчастіше їхні нахлібники.

Лакеї чудом протовплювались між бочками, барильцями, ногами та тулубами, високо тримаючи над головою відвідувачів свої руки, обнизані пивними кухлями. Мадам Іванова, ще більше безкровна, непорушна та мовчазна, ніж завжди, командувала з-за буфетного прилавку слугами, як капітан судна під час бурі.

Усіх охоплювало бажання співати. Сашко, розм'яклий від власної доброти й від тих грубих радощів, які приносила іншим його музика, ладен був грати що завгодно. І під звуки його скрипки охриплі люди недоладними дерев'яними голосами горланили в один тон, вирячивши один на одного з безглуздою серйозністю очі:

На что нам ра-азлучаться,
Ах, на что в разлу-уке жить.
Не лучше ль повенчатся,
Любовью дорожить?

А поруч друга компанія, намагаючись перекричати першу очевидно ворожу, голосила вже зовсім вроздріб:

Вижу я по походке,
Что пестреются штаны:
В него волос под шантрета
И на рипах сапоги.

Гамбрінус часто відвідували малоазіатські греки «донголаки», які припливали в російські порти на рибні промисли. Вони теж замовляли Сашкові свої східні пісні, що склалися із тужного, гугнявого, однамітного виття на двох-трьох нотах, і з похмурими обличчями, з палаючими очима ладні були співати їх цілими годинами. Грав Сашко й італійські народні куплети, й українські думки, й єврейські весільні танці й багато іншого. Одного разу зайшла в Гамбрінус група матросів — негрів, яким, дивлячись на інших, теж дуже захотілося поспівати. Сашко швидко вловив на слух мінливу негритянську мелодію, тут же підібрав до неї акомпанемент на піаніно, і ось, на велику радість і втіху постійних відвідувачів Гамбрінуса, у пивній залунали чудні, химерні, гортанні звуки африканської пісні.

Один репортер місцевої газети, знайомий Сашка, намовив якое професора музикального училища піти в Гамбрінус послухати тамтешнього знаменитого скрипаля. Але Сашко догадався про це й навмисне примусив скрипку більш, ніж звичайно, нявчати, мекати й ревіти. Гості Гамбрінуса прямо лопали від сміху, а професор сказав презирливо:

— Блазенство.

І пішов, не допивши свого кухля.

IV

Часто делікатні маркізи й німецькі гуляки — мисливці, гладкі амури та жаби із своїх стін були свідками такого широкого розгулу, який рідко де можна було побачити, крім Гамбрінуса. З'являлась, наприклад, підгуляла компанія злодіїв після вдалого діла, кожен із любкою, кожен у картузі, хвацько загнутому набакир, у лакованих чоботях, з вишуканими, трактирними манерами, зі зневажливим виглядом. Сашко грав для них особливі, злодійські пісні: «Погиб я, мальчипшечка», «Не плач ты, Маруся», «Прошла весна» та інші. Танцювати вони вважали занижким для себе, але їхні коханки, усі гарненькі на вроду, молоденькі, інші майже дівчатка, танцювали «Чабана» з виском і клацанням закаблуків. І жінки, і чоловіки пили дуже багато, — було погано лише те, що злодії завжди закінчували свою гульню старими грошовими непорозуміннями і любили зникнути, не заплативши.

Приходили великими артілями, душ по тридцять, рибалки після щасливого улову. Пізньої осені траплялися такі щасливі тижні, коли в кожний завод потрапляло щоденно тисяч по сорок скумбрії або кефалі. За цей час наймізерніший пайовик заробляв понад двісті карбованців. Але ще більше збагачував рибалок щасливий улов білуги взимку, зате він і супроводився великими труднощами. Доводилось важко працювати за тридцять-сорок верст від берега, серед ночі, інколи в негоду, коли вода заливала баркас і зразу бралася кригою на одежі, на веслах, а негода тривала по двоє, троє діб на морі, поки не викидала куди-небудь верст за двісті, в Анапу або Трапезунд. Щозими гинуло безвісті до десятка яликів, і лише навесні хвилі приносили то тут, то там до чужого берега трупи відважних рибалок.

Зате, коли вони поверталися з моря щасливо та з удачею, то на суходолі їх охоплювала шалена жадоба життя. Кілька тисяч карбованців розтринькувались за два-три дні в найбрутальнішій, приголомшливій, п'яній гульні. Рибалки збиралися в трактир або ще в яке-небудь веселе місце, викидали всіх сторонніх гостей, замикали щільно двері та віконниці й цілу добу пили без віддиху, віддавались коханню, горланили пісні, били дзеркала, посуд, жінок і часто один одного, поки сон не змагав їх де попало — на столах, на підлозі, поперек ліжок, серед плювків недокурків, битого скла, розлитого вина й кривавих плям. Так гуляли рибалки кілька діб поспіль, інколи міняючи місце, інколи залишаючись на тому самому. Пропивши все до останнього шеляга, вони, з шумом у голові, з слідами битв на обличчях тремтячи від похмілля, мовчазні, пригнічені та покайні, ішли на берег, до баркасів, щоб взятися знов до свого милого і проклятого, важкого і захоплюючого ремесла.

Вони ніколи не забували зайти в Гамбрінус. Вони туди вдирались величезні, охриплі, з червоними обличчями, обпаленими лютим зимовим норд-остом, у непромокальних куртках, в шкіряних штанах і воля-

чих чоботях по стегна, — у тих самих чоботях, у яких їхні товариші під час бурхливої ночі падали каменем на дно.

Із пошани до Сашка вони не виганяли сторонніх, хоча і почували себе господарями в пивній і били важкі кухлі об підлогу.

Сашко грав їм їхні рибальські пісні, протяжні, прості і грізні, як шум моря, і вони співали всі в один голос, напружуючи до краю свої здорові груди та загартовані горлянки. Сашко впливав на них, як Орфей, що приборкував хвилі, і траплялось, що який-небудь сорокалітній отаман баркасу, бородатий, увесь обвітрений, звіроподібний чоловічище, заливався слізьми, виводячи тонким голосом жалісливі слова пісні:

Ах, бедный, бедный я мальчишечка,
Что родился рыбаком...

А інколи вони танцювали, тупцяючись на місці, з кам'яними обличчями, гупаючи своїми пудовими чобітьми й поширюючи по всій пивній гострий солоний запах риби, яким були наскрізь просякнуті їхні тіла та одежа. До Сашка вони були дуже щедрі й довго не відпускали від своїх столів. Він добре знав їхнє тяжке, відчайдушне життя. Часто, коли він грав їм, то чув у себе в душі якийсь шанобливий сум.

Але особливо він любив грати англійським матросам із комерційних суден. Вони приходили юрбою, тримаючись рука за руку — всі, як на підбір, грудисті, широкоплечі, молоді, білозубі, із здоровим рум'янцем, з веселими, сміливими, блакитними очима. Міцні м'язи розпирали їх куртки, а з глибоко вирізаних комірів підносились прямі, могутні, стрункі шиї. Деякі знали Сашка з часів колишніх стоянок у цьому порту. Вони впізнавали його й привітно, шкірячи білі зуби, вітали його по-російському:

— Здрайст, здрайст.

Кремезний боцман із сережкою в вусі, із бородою, що росла ніби бахрома з шиї, підходив до Сашка з двома кухлями пива, широко усміхався, плескав його приязно по спині й просив заграти джигу. При перших же звуках цього хвацького морського танцю англійці схоплювалися й розчищали місце, відсуваючи до стін барила. Сторонніх просили про це жєстами, з веселими усмішками, але коли хто не поспішав, з тим не панькалися, а прямо вибивали із-під нього сидіння добрим ударом ноги. До цього, одначе, вдавалися не часто, бо в Гамбрінусі всі шанували танці, й особливо любили англійську джигу. Навіть сам Сашко, не перестаючи грати, ставав на стілець, щоб краще бачити.

Матроси робили коло і в такт швидкому танцю ляскали в долоні, а двоє виступало на середину. Танець відображував життя матроса під час плавання. Судно готове відплисти, погода чудова, все в порядку. У танцюристів руки схрещені на грудях, голови відкинуті назад, тіло непопрушне, хоча ноги вистукують скажені дрібушки. Але ось знявся вітрець, починається невелика качка. Для моряка це самі веселощі, тільки коліна танцю стають все складніші та вигадливіші. Задув і свіжий вітер — ходити палубою вже не так зручно — танцюристів легенько погойдує з

боку на бік. Нарешті ось і справжня буря — матроса шпурляє від борту до борту, справа стає серйозна. «Всі нагору, прибрати паруси!». З рухів танцюристів до смішного зрозуміло, як вони карабкаються руками й ногами на ванти, тягнуть паруси й укріплюють шкоти, тим часом, як буря дедалі сильніше розгойдує судно. «Стій, людина за бортом!». Спускають шлюпку. Танцюристи, опустивши вниз голову, напруживши могутні голі шиї, веслюють частими змахами, то згинаючи, то розправляючи спини. Буря, однак, проходить, потроху вщухає качка, прояснюється небо, і ось уже судно знову плавно біжить за попутним вітром, і знову танцюристи з непорушними тілами, зі схрещеними руками виробляють ногами веселу дрібну джигу.

Доводилося Сашкові інколи грати лезгінку для грузин, які займались на околицях міста виноробством. Для нього не було незнайомих танців. В той час, коли один танцюрист, у папасі і в черкесці, в повітрі мчав між бочками, закидаючи за голову то одну, то другу руку, а його друзі приляскували в такт і підкикували, Сашко теж не міг витерпіти і разом з ними захоплено кричав: «Хас! Хас! Хас! Хас!» Траплялося йому також грати молдаванський джок, і італійську тарантелу, і вальси німецьким матросам.

Траплялось, що в Гамбрінусі билися, і досить жорстоко. Старі відвідувачі любили розповідати про легендарне бойовище між російськими військовими матросами, звільненими в запас із якогось крейсера, та англійськими моряками. Бились кулаками, кастетами, пивними кухлями й навіть шпурляли один в одного барильцями для сидіння. Не на честь російських воєн, слід сказати, що вони перші почали бепкетувати, перші взялися за ножі і витиснули англійців із пивної липи після півгодинної бійки хоча переважали їх числом утрое.

Дуже часто Сашкове втручання припиняло суперечку, яка межувала з кровопролиттям. Він підходив, жартував, посміхався, кривлявся, і одразу ж з усіх боків до нього протягувались бокали.

— Сашко, кухличок!.. Сашко, зі мною!.. Віра, закон, печінка, гроб...

Можливо, на прості дикі натури впливала ця лагідна і смішна доброта, що весело випромінювалася з його очей, схованих під спадистим черепом. Можливо, своєрідна повага до таланту й щось ніби як подяка? А, може, також і та обставина, що більшість постійних відвідувачів Гамбрінуса були вічними боржниками Сашка. В тяжкі хвилини «декохту», що на морському і портовому жаргоні означає цілковите безгрошів'я, до Сашка вільно й безвідмовно звертались по дрібні суми або по невеликий кредит у буфеті.

Звичайно, боргів йому не повертали, — не через зловмисний намір, а через те, що забували, але ці ж боржники в хвилини пиятики повертали позичку вдсятеро за Сашкові пісні.

Буфетниця інколи вичитувала йому:

— Дивуюсь, Сашо, як це ви не жалієте своїх грошей? Він переконливо відповідав:

— Та мадам же Іванова. Та мені ж бо їх із собою в могилу не брати. Для нас із Білочкою вистачить. Білонько, собачко моя, іди сюди.

V

З'являлися в Гамбрінусі також і свої модні, сезонні пісні.

Під час війни англійців із бурами процвітав «Бурський марш» (здається, на цей саме час припадає славетна бійка російських моряків із англійськими). Щонайменше разів двадцять за вечір примушували Сашка грати цю героїчну п'єсу й неодмінно в кінці її махали картузами, кричали «ура», а на байдужих позирали неприязно, що не завжди було доброю прикметою в Гамбрінусі.

Потім наспіли франко-російські свята. Градоначальник із кислотою міною дозволив грати марсельезу. Її теж вимагали щодня, але вже не так часто, як бурський марш, причому «ура» кричали з меншим запалом і шапками зовсім не розмахували. Це було тому, що, з одного боку, не було мотивів для гри сердечних почуттів, з другого боку — відвідувачі Гамбрінуса недостатньо розуміли політичне значення союзу, а з третього — було помічено, що кожен вечір вимагають марсельезу і кричать «ура» ті ж самі особи.

На деякий час зробився модним мотив кек-уока, і навіть якийсь випадковий, загулялий купчик, не скидаючи єнотової шуби, високих калош та лисячої шапки, протанцював його одного разу поміж бочками. Проте цей негритянський танець скоро забули.

Але ось настала велика японська війна. Відвідувачі Гамбрінуса зажили прискореним життям. На барихах з'явилися газети, вечорами сперечалися про війну. Найсумирніші, найпростіші люди перетворилися на політиків і стратегів, але кожен із них в глибині душі тремтів, якщо не за себе, то за брата, або, ще вірніше, за близького товариша: в ці дні яскраво виявився той непомітний і міцний зв'язок, що поєднує людей, які довго ділили працю, небезпеку та щоденну близькість до смерті.

Спочатку ніхто не сумнівався в нашої перемозі. Сашко роздобув десь «Куропаткін-марш» і вечорів з двадцять поспіль грав його з деяким успіхом.

Але якось одного вечора «Куропаткін-марш» назавжди витиснула пісня, яку привезли з собою балаклавські рибалки — «солоні греки», або «піндоси», як їх тут називали:

Ах, зачем нас отдали в солдати,
Посылают на Дальний Восток?
Неужели же мы в том виноваты,
Что вышли ростом на лишний вершок?

З того часу в Гамбрінусі нічого іншого не хотіли слухати. Цілі вечори тільки й чулося:

— Сашко, страждальну! Балаклавську! Запасну!

Співали й плакали і пили вдвоє більше, ніж звичайно, як, зрештою, пила тоді геть уся Росія. Щовечора приходив хто-небудь прощатися, бадьорився, ходив гоголем, кидав шапкою об землю, нахвалявся сам розбити усіх япошок, а закінчував жалісливою піснею із слізьми.

Раз Сашко прийшов до пивної раніш, ніж звичайно. Буфетниця, наливши йому перший кухоль, сказала за звичаєм:

— Сашо, заграйте що-небудь своє...

В нього раптом скривились губи і кухоль житнувся в руці.

— Знаєте що, мадам Іванова,— сказав він ніби розгублено.— Мене ж у солдати забирають... На війну.

Мадам Іванова сплеснула руками.

— Та не може бути, Сашо! Жартуете?

— Ні,— сумно й покійно похитав головою Сашко: — не жартую.

— Але ж бо ви вже літами не підходите, Сашо? Скільки вам років?

Цим якимось ніхто досі не цікавився. Усі думали, що Сашкові стільки ж років, скільки стінам пивної, маркізам, малоросам, жабам і самому розфарбованому королеві Гамбрінусу, що вартував біля входу.

— Сорок шість.— Сашко подумав.— А може, сорок дев'ять. Я сирота,— додав він сумно.

— Так ви підіть, поясніть кому слід.

— Я вже ходив, мадам Іванова, я вже пояснював.

— І... Ну?

— Ну, мені відповіли: пархатий жид, жидівська морда, побалакай ще — потрапиш до клопівні... І дали ось сюди.

Увечері новина стала відома всьому Гамбрінусу, і, співчуваючи, Сашка напоїли до нестями. Він пробував кривлятися, гримасувати, мружити очі, але з його ласкавих, смішних очей проглядав сум та жах. Один велетень-робітник, фахом котельник, раптом погодився піти на війну замість Сашка. Всі ясно розуміли безглуздість такої пропозиції, але Сашко розчулився, заплакав, обняв котельника і тут же подарував йому свою скрипку. А Білочку він залишив буфетницю.

— Мадам Іванова, ви ж доглядайте собачку. Може, я й не повернуся, так буде вам спогад про Сашка. Білонько, собачко моя! Дивіться, облизується. Ах ти, моя бідна... І ще попрошу вас, мадам Іванова. Хазяїн мені винен гроші, то ви одержте й надішліть... Я вам напишу адресу. В Гомелі у мене є двоюрідний брат, у нього родина, і ще в Жмеринці живе вдова племінникова. Я їм щомісяця... Що ж, ми, євреї, такий народ... Ми любимо родичів. А я сирота, я самотній. Прощайте ж, мадам Іванова.

— Прощайте, Сашо! Давайте ж хоч поцілуємось на прощання. Скільки років... І — ви не гнівайтесь — я вас перехресчу на дорогу.

Сашкові очі були повні смутку, але він не стримався, щоб не скорчити блазня наостанку...

— А що, мадам Іванова, я від руського хреста не здохну?

VI

Гамбрінус опустів і затих, ніби він осиротів без Сашка та його скрипки. Господар пробував було запросити, як принаду, квартет мандрівних мандоліністів, із яких один, одягнений під опереткового англійця, з рудими баками і наклеєним носом, у картатих панталонах і в комірі, вищому за уши, виконував з естради комічні куплети та робив соромітні рухи. Але квартет не мав ніякого успіху... Навпаки, мандоліністам свистіли й кидали на них огризками сосисок, а головного коміка раз навіть побили тендрівські рибалки за зневажливий відзив про Сашка.

Проте, за давньою звичкою, Гамбрінус ще відвідували морські та портові молодці із тих, кого війна не потягла ще на смерть і муки. Спочатку про Сашка згадували щовечора:

— Ех, Сашка б тепер. Душі без нього тісно...

— Да-а... Де то ти пробуваєш, милий-любий друже, Сашечко?

В полях Манчжу-у-урии далеко...

затягував хто-небудь нову сезонну пісню, ніяково замовкав, а другий промовляв несподівано:

— Рани бувають наскрізні, колоті та рубані. А бувають і рвані...

Сибє с победой проздравляю,

Тибє с оторванной рукой...

— Стривай, не скигли... Мадам Іванова, чи нема від Сашка яких вісточок? Листа чи листівочки?

Мадам Іванова тепер цілі вечори читала газету, тримаючи її від себе віддалік, на всю руку, закинувши голову і ворущачи губами. Білочка лежала у неї на колінах і мирно похрапувала. Буфетниця зовсім не скидалася вже на бадьорого капітана, а її команда вешталася по пивній млява та заспана.

На запитання про Сашкову долю вона повільно хитала головою.

— Нічого не знаю... І листів немає, і з газет нічого не відомо.

Потім повільно скидала окуляри, клала їх разом із газетою, поруч із теплою, угрітою Білочкою, і, відвернувшись, тихенько схлипувала.

Інколи вона, нахилившись до собачки, говорила жалісним, зворушливим голосом:

— Що, Білонько? Що, собаченько? Де наш Сашко? Га? Де наш хазяїн?

Білочка піднімала вгору делікатну мордочку, кліпала вологими чорними очима і в тон буфетниці починала тихенько вити:

— А-у-у-у... Ау-ф... А-у-у...

Але... все стирає і згладжує час. Мандоліністів заступили балалаєчники, балалаєчників — російсько-український хор з дівчатами, і, нарешті, міцніше за всіх осів у Гамбрінусі відомий Льошка-гармоніст, з професії злодій, що вирішив після одруження стати на путь істинний, його давно знали по різних трактирах, а тому і терпіли тут, та, зрештою, доводилось терпіти: діла в Гамбрінусі йшли дуже кепсько.

Минали місяці, минув рік. Про Сашка тепер ніхто не згадував, крім мадам Іванової, та й та вже не плакала при згадці про нього. Минув ще рік. Мабуть, про Сашка забула навіть і біленька собачка.

Але, всупереч Сашковому сумніву, він не тільки не здох від руського хреста, але навіть ні разу не був поранений, хоч він і брав участь у трьох великих боях і раз ходив у атаку попереду батальйону в складі музикантської команди, куди його призначили грати на флейті. Під Вафангоу він попав у полон, і після війни був привезений на німецькому пароплаві в той самий порт, де працювали і бешкетували його друзі.

Звістка про його повернення, як електричний струм, розійшлась по всіх гаванях, молах, пристанях та майстернях... Увечері в Гамбрінусі було так багато людей, що більшості доводилось стояти, кухлі з пивом передавали із рук в руки через голови, і хоч багато хто в цей день пішов, не заплативши, проте Гамбрінус торгував, як ніколи. Котельний майстер приніс Сашкову скрипку, обережно загорнуту в жінчину хустку, яку він тут же й пропив. Звідкись дістали останнього Сашкового акомпаніатора. Льошка-гармоніст, людина зарозуміла та гонориста, став було на дибки. « — Я одержую поденно, і в мене контракт! » — твердив він уперто.

Але його просто викинули за двері і, мабуть, побили б, коли б Сашко не заступився.

Напевно, жоден із вітчизняних героїв часів японської війни не бачив такої сердечної та бурхливої зустрічі, яку зробили Сашкові! Сильні, зашкарублі руки підхоплювали його, піднімали в повітря і з такою силою підкидали вгору, що мало не розбили Сашка об стелю. І кричали так оглушливо, що газові язички гаснули, а городовий декілька разів заходив до пивної й умовляв, «щоб тихше, щоб тихше, бо на вулиці дуже чутно».

Цього вечора Сашко переграв усі улюблені пісні і танці Гамбрінуса. Грав він також і японські пісеньки, що завчив у полоні, але вони не сподобалися слухачам. Мадам Іванова, ніби оживши, знову бадьоро трималася над своїм капітанським містком, а Білка сиділа у Сашка на колінах і скавчала від радощів. Траплялося, що коли Сашко переставав грати, то який-небудь простодушний рибалка, лише тепер усвідомивши чудо Сашкового повернення, раптом вигукував із наївним і радісним здивуванням:

— Братці, та це ж Сашко!

Густим іржанням та веселим лихослів'ям наповнились зали Гамбрінуса, і знову Сашка хапали, кидали під стелю, горланили, пили, цокались і обливали один одного пивом.

Сашко, здавалося, зовсім не змінився і не постарів за свою відсутність: час та горе так само мало впливали на його зовнішність, як і на виліпленого Гамбрінуса, охоронця і покровителя пивної. Але мадам Іванова, як чуйна та щиросерда жінка, помітила, що в очах Сашкових не тільки не зник вираз жаху та журби, які вона бачила в них при розставанні, але став ще глибший та більший. Сашко, як і раніш, блазнював, підморгував і морщив лоб, але мадам Іванова почувала, що він прикидається.

VII

Усе пішло своїм ладом, ніби зовсім не було ні війни, ні Сашкового полону в Нагасакі. Так само святкували щасливий улов білуги та лобаня рибалки у велетенських чоботях, так само танцювали злодійські любки, і Сашко, як і раніше, грав матроські пісні, привезені із усіх гаваней земної кулі.

Але вже наближалися строкаті, перемінні, бурхливі часи. Раз увечері все місто загуло, захвилювалось, ніби стурбоване дзвоном на сполох, і в незвичайний час на вулицях стало чорно від люду. Маленькі білі аркушки ходили по руках разом з чудовим словом: «воля», яке цього вечора без ліку повторювала вся неосяжна довірлива країна.

Настали якісь світлі, святкові, радісні дні, сяйво їх осяяло навіть підземелля Гамбрінуса. Приходили студенти, робітники, приходили молоді, вродливі дівчата. Люди з палаючими очима ставали на бочки, що так багато бачили на своєму віку, і промовляли. Не все було зрозуміле в цих словах, але від тієї полум'яної надії та великої любові, яка в них лунала, тремтіло серце й розкривалось їм назустріч.

— Сашко, марсельезу! Шквар! Марсельезу!

Ні, це було зовсім не схоже на ту марсельезу, яку, стиснувши зуби, дозволив грати градоначальник в тиждень русько-французьких свят. По вулицях ходили безконечні процесії з червоними прапорами та співаками. На жінках багряніли червоні стрічки та червоні квіти. Зустрічались зовсім незнайомі люди і раптом, радісно посміхнувшись, потискували один одному руки...

Але вся ця радість раптово зникла, ніби її змило, як сліди дитячих ніг на морському узбережжі. У Гамбрінус одного разу влетів помічник пристава, товстий, маленький, задихаючись, вирячивши очі, темночервоний, як дуже стиглий помидор.

— Що?! Хто тут хазяїн? — хрипів він. — Подавай хазяїна! Він побачив Сашка, що стояв із скрипкою.

— Ти хазяїн? Мовчать! Що? Гімни граєте? Щоб ніяких гімнів!

— Ніяких гімнів більше не буде, ваше превосходительство, — спокійно відповів Сашко.

Поліцай посинів, підніс до самого носа Сашкові вказівний палець, піднятий угору, і грізно покивав ним вліво і вправо.

— Ні-як-ких!

— Слухаюсь, ваше превосходительство, ніяких.

— Я вам покажу революцію, я вам покажу-у-у!

Помічник пристава, як бомба, вилетів із пивної і після того, як він пішов, усі були пригнічені.

І на все місто спустився морок. Поширювалися темні, тривожні, огидні чутки. Розмовляли з острахом, боялись виказати себе поглядом, лякались своєї тіні, страхались власних думок. Місто вперше з жахом подумало про ту клоаку, яка глухо ворушилася під його ногами, там унизу,

біля моря, і в яку воно так багато років викидало свої отруйні випороження.

Місто забивало щитами дзеркальні вікна своїх розкішних магазинів, охороняло патрулями пишні пам'ятники й розставляло про всяк випадок по дворах чудових будинків артилерію. А на околицях, у смердючих комірчинах і на дірявих горищах, тремтів, молився і плакав від жаху вибраний народ Божий, якого давно покинув гнівний біблійний Бог, але який досі вірив, що чапа його тяжких випробувань ще не сповнена.

Унизу, коло моря, на вулицях, що скидалися на темні липкі кишки, відбувалася таємна робота. Навстіж були відчинені цілу ніч двері в шинках, чайних та нічліжках.

Вранці почався погром.

У дні погромів Сашко вільно ходив по місту із своєю смішною, мавп'ячою фізіономією. Його не чіпали. В ньому була та непохитна душевна сміливість, та *небоязкість боязні*, яка охороняє навіть слабку людину краще, ніж усякі браунінги. Але одного разу, коли він, притиснутий до стінки будинка, зійшов і дороги перед натовпом, що лився широко на всю вулицю, якийсь муляр, у червоній сорочці і білому фартухові, замахнувся на нього зубилом і заревів:

— Жи-ид! Бий жида! В кррров!

Але хтось схопив його ззаду за руку.

— Стій, чорте, це ж Сашко. Йолопе ти, матері твоєї в серце, в печінку...

Муляр спинився. Він під цю п'янку, шалену, нестямну секунду ладен був убити кого завгодно — батька, сестру, попа, навіть, самого православного Бога, але також був ладен, як дитина, послухатись наказу кожної твердої волі.

Він вишкірився, як ідіот, сплюнув і витер ніс рукою. Але раптом в око йому впала біла нервова собачка, яка, тремтячи, терлася біля Сашка. Швидко нахилившись, він піймав її за задні лапи, високо підняв, ударив головою об плити тротуару і побіг. Сашко мовчки дивився на нього. Він біг, увесь нахилившись уперед, з простягнутими руками, без шапки, з роззявленим ротом і з очима, круглими та білими від безумності.

На чоботи Сашка бризнув мозок з Білочкиної голови. Сашко витер пляму хусткою.

VIII

Потім настав дивний час, схожий на сон людини в паралічі. Вечорами по всьому місту ні в одному вікні не світився вогонь, але зате яскраво горіли вогняні вивіски кафе-шантанів і вікна шинків. Переможці перевіряли свою владу, ще не вдовольнившись вдосталь безкарністю. Якись розбещені люди, в манчжурських папахах, з георгієвськими стрічками в петлицях курток, ходили по ресторанах і з нахабною розв'язністю ви-

магали співати народний гімн і стежили за тим, щоб усі вставали. Вони вдиралися також у приватні квартири, нищпорили в ліжках і комодах, вимагали горілки, грошей та гімну і наповнювали повітря п'яною відрижкою.

Одного разу десятеро їх прийшло в Гамбрінус і зайняли два столи. Вони поводитись надзвичайно зухвало, владно наказували слугам, плюювали через плечі незнайомих сусідів, клали ноги на чужі сидіння, виклюпували на підлогу пиво, під приводом того, що воно несвіже. Їх ніхто не чіпав. Усі знали, що це шпиги, і дивились на них з тим самим таємним жахом і огидливою цікавістю, з якою простий народ дивиться на катів.

Один із них явно верховодив. Це був якийсь Мотька Гундосий — руда, з перебитим носом, гугнява людина — як казали, — надзвичайної фізичної сили, колишній злодій, потім викидаило в будинку розпустити, далі суненер і сищик, вихрест із євреїв.

Сашко грав «Метелицю». Раптом Гундосий підійшов до нього, міцно затримав його праву руку і, повернувшись назад, на глядачів, крикнув:

— Гімн! Народний гімн! Братці, на честь обожнюваного монарха... Гімн!

— Гімн! Гімн! — загуділи мерзотники в папахах.

— Гімн! — крикнув здаля самотній, непевний голос.

Але Сашко вирвав руку й сказав спокійно.

— Ніяких гімнів.

— Що? — заревів Гундосий. — Ти не слухатися! Ах, ти, жид смердючий!

Сашко нахилився вперед, зовсім близько до Гундосого, і, весь поморщившись, тримаючи опущену скрипку за гриф, запитав:

— А ти?

— Що а я?

— Я жид смердючий. Ну, добре. А ти?

— Я православний.

— Православний? А за скільки?

Весь Гамбрінус розреготався, а Гундосий, білий від люті, обернувся до товаришів.

— Братці! — говорив він тремтячим, плаксивим голосом чийсь чужі, заучені слова. — Братці, доки ми будемо терпіти наругу жидів над престолом і святою церквою?..

Але Сашко, вставши на своєму підвищенні, одним звуком примусив його знову обернутися до себе, і ніхто із відвідувачів Гамбрінуса ніколи б не повірив, що цей смішний кривляка Сашко може говорити так поважно і владно.

— Ти! — крикнув Сашко. — Ти, сучий син! Покажи мені твоє обличчя, вбивце... Дивись на мене!.. Ну!..

Усе сталося швидко, в одну мить. Сашкова скрипка високо піднялась, швидко майнула в повітрі і — трах! — висока людина в папасі хитнулася від дзвінкого удару в скроню. Скрипка розлетілася на куски.

У руках Сашкових залишився тільки гриф, який він переможно піднімав над головами натовпу.

— Братці — і, визволя-йй! — загорланив Гундосий.

Але визволяти було вже пізно. Могутня стіна оточила Сашка й закрила його. І та ж сама стіна винесла людей у папахах на вулицю.

Але через годину, коли Сашко, закінчивши свою справу, виходив із пивної на тротуар, кілька чоловік кинулось на нього. Хтось із них ударив Сашка в око, засвістів і сказав підбіглому городовому:

— У Бульварний участок. По політичному. Ось мій значок.

ІХ

Тепер удруте й остаточно вважали Сашка за похованого. Хтось бачив усю сцену, що трапилася на тротуарі біля пивної і розповів про неї іншим. А в Гамбрінусі засідали досвідчені люди, які знали, що то за установка Бульварний участок, і що за штука — помста сищиків.

Але тепер про Сашкову долю значно менше турбувалися, ніж першого разу, і набагато швидше забули про нього. Через місяць на його місці сидів новий скрипаль (між іншим, учень Сашка), якого розшукав акомпаніатор.

І ось місяців через три, одного тихого весняного вечора, в той час, коли музиканти грали вальс «Чекання», чийсь тонкий голос злякано вигукнув:

— Хлопці, Сашко!

Усі обернулися і встали з барил. Так, це був він, двічі воскреслий Сашко, але тепер зарослий бородою, змарнілий, блідий. До нього кинулись, оточили, тиснули, м'яли, совали йому кужлі з пивом. Але раптом той самий голос крикнув:

— Братці, а рука!

Усі раптом замовкли. Ліва рука у Сашка, скарлючена і ніби пом'ята, була викручена ліктем до боку. Вона, очевидно, не згиналась і не розгиналась, а пальці стирчали назавжди біля підборіддя.

— Що це в тебе, товаришу? — спитав, нарешті, волохатий боцман із «Руського товариства».

— Е, дурниці... там якесь сухожилля, чи що, — відповів Сашко недбало.

— Та-а-ак.

Усі знову помовчали.

— Виходить, і «Чабанові» тепер кінець? — запитав боцман співчутливо.

— «Чабанові»? — перепитав Сашко, і очі його заграли.— Ей, ти! — наказав він із звичною певністю акомпаніаторові: — «Чабана!» Ейн, цвей, дрей!

Піаніст задріботів веселий танець, недовірливо озираючись назад. Але Сашко здоровою рукою вийняв із кишені якийсь невеликий, завбільшки з долоню, довгастий чорний інструмент з ріжком, узяв цей ріжок у рот і, весь зігнувшись вліво, наскільки йому це дозволяла скалічена нерухома рука, раптом засвистів на окарині оглушливо весело «Чабана».

— Хо-хо-хо! — зайшлися радісним сміхом глядачі.

— Чорт! — вигукнув боцман і цілком несподівано для самого себе зробив ловкий вибрик і пішов вибивати дрібушки. Підхоплені його поривом, затанцювали гості, жінки і чоловіки. Навіть лакеї, намагаючись не втратити гідності, з посмішкою перебирали на місці ногами. Навіть мадам Іванова, забувши про обов'язки капітана на вахті, кивала головою в такт вогняному танцеві й злегка приляскувала пальцями. І, можливо, навіть сам старий, ніздрюватий, поточений часом Гамбрінус ворухив бровами, весело дивлячись на вулицю, і здавалось, що з рук покаліченого, скоцюрбленого Сашка жалюгідна, нехитра свистілка співала мовою, на жаль, ще не зрозумілою ні для друзів Гамбрінуса, ні для самого Сашка:

— Нічого! Людину можна покалічити, але мистецтво — все перетерпить і все перемаже.

1906

ІЗУМРУД

*Присвячую пам'яті незрівнянного рябого
рисака Холстоміра.*

Чотирилітній жеребець Ізумруд — рослий біговий кінь американського складу, сірої, рівної, сріблясто-стальної масті — прокинувся, як звичайно, коло опівночі в своєму деннику. Рядом з ним, праворуч і ліворуч і навпроти через коридор, коні розмірено і часто, усі ніби в один такт, жували сіно, смачно хрумкаючи зубами і зрідка одфиркуючись від пилу. В кутку на купі соломи хропів черговий конюх. Ізумруд по чергуванню днів і по особливих звуках хропіння знав, що це — Василь, молодий хлопець, якого коні не любили за те, що він куриє у конюшні смердючий тютюн, часто заходив у денники п'яний, штовхав коліном у живіт, замахувався кулаком над очима, грубо смикав за недоуздок і завжди кричав на коней ненатуральним, сишим, погрозлигим басом.

Ізумруд підійшов до дверних ґрат. Навпроти нього, двері в двері, стояла у своєму деннику молода ворона, ще несформована кобилка Чепуруха. Ізумруд не бачив у темряві її тіла, але кожного разу, коли вона, відриваючись від сіна, повертала назад голову, її велике око світилося на кілька секунд красивим фіолетовим вогником. Розширивши ніжні ніздрі, Ізумруд затяжно потягнув у себе повітря, відчув ледве помітний, але міцний, хвилюючий запах її шкіри і коротко заіржав. Швидко обернувшись назад, кобила відповіла тоненьким, тремтячим, ласкавим і грайливим іржанням.

В ту ж мить поруч з собою праворуч Ізумруд почув ревниве, сердите дихання. Тут містився Онегін, старий норовистий бурий жеребець, який зрідка ще бігав на призи в міських одиночках. Обидва коні були розділені легкою дощаною перегородкою і не могли бачити один одного, але, приклавшись храпом до правого краю ґрат, Ізумруд ясно відчув теплий запах пережованого сіна, що йшов із часто дихаючих ніздрів Онегіна... Так жеребці деякий час обнюхували один одного в темряві, щільно приклавши вуха до голови, вигнувши шиї і все дужче і дужче сердячись. І раптом обидва разом злобно виснули, закричали і забили копитами.

— Бал-луй, чорт! — сонно, із звичною погрозою, крикнув конюх.

Коні відскочили від ґрат і насторожились. Вони давно вже не терпіли один одного, але тепер, коли три дні тому до тієї ж конюшні поста-

вили граціозну ворону кобилу, чого звичайно не робиться і що сталося лише через брак місць при біговому поспіху, то в них не проходило дня без кількох великих сварок. І тут, і на кругу, і на водопої вони викликали один одного на бійку. Але Ізумруд відчував у душі деяке побоювання перед цим довгим самовпевненим жеребцем, перед його гострим запахом злого коня, крутим верблужим кадиком, понурими запаленими очима і особливо перед його міцним, наче камінним кістяком, загартованим роками, посиленним бігом і попередніми бійками.

Удаючи перед самим собою, що він зовсім не боїться і що зараз нічого не сталося, Ізумруд обернувся, опустив голову в ясла і почав перебирати сіно м'якими, рухливими, цупкими губами. Спочатку він тільки прикушував капризно окремі травинки, але скоро смак жуйки в роті захопив його, і він по-справжньому захопився кормом. І в той же час у його голові текли повільні байдужі думки, зчіплюючись спогадами образів, запахів і звуків і пропадаючи навіки в тій чорній безодні, яка була попереду й позаду теперішньої миті.

«Сіно», — думав він і згадав старшого конюха Назара, який звечора закладав сіно.

Назар — добрий старик; від нього завжди так затишно пахне чорним хлібом і трішечки вином; рухи у нього неквапливі і м'які, овес і сіно в його дні здаються смачніші, і приємно слухати, коли він, пораючи коня, розмовляє з ним упівголоса з ласкавим докором і все крекче. Але немає в ньому чогось головного, конячого, і під час прикидки відчувається через віжки, що його руки невпевнені і неточні.

У Васьки теж цього немає, і хоч він кричить і б'ється, але всі коні знають, що він боягуз і не боїться його. І їздити він не вміє — смикає, метушиться. Третій конюх, сліпий на одно око, кращий за них обох, але він не любить коней, жорстокий і нетерплячий, і руки в нього не гнучкі, наче дерев'яні. А четвертий — Андріяшка, ще зовсім хлопчина; він бавиться з кіньми, як лоша-сосунчик, і крадькома цілує у верхню губу і між ніздриями, — це не особливо приємно і смішно.

Ось той, високий, худий, згорблений, у якого голене обличчя і золоті окуляри — о, це зовсім інша справа. Весь він наче якийсь незвичайний кінь — мудрий, сильний і безстрашний. Він ніколи не сердиться, ніколи не вдарить хлистом, навіть не погрозить, а між тим, коли він сидить в американці, то як радісно, гордо і приємно-страшно слухатися кожного натаку його сильних, розумних і все розуміючих пальців. Тільки він один уміє доводити Ізумруда до того щасливого гармонійного стану, коли всі сили тіла напружуються в бистроті бігу, і це так весело і так легко.

І зразу ж Ізумруд добачив в уяві коротку дорогу на іподром і майже кожен дім, і кожную тумбу на ній, побачив пісок іподрому, трибуну, коней, що біжать, зелень трави і жовтизну стрічки. Пригадався раптом карогнідий трілітка, що днями вивихнув ногу на проминці і закульгав. І, думаючи про нього, Ізумруд сам попробував у думці покульгати грішки.

Один жмут сіна, що попав до Ізумруда в рот, відзначався особливим, незвичайно ніжним смаком. Жеребець довго пережовував його, і коли

проковтнув, то деякий час іще відчував у себе в роті тонкий запашний аромат якихось зів'ялих квітів і пахучої сухої травки. Невиразний, зовсім непевний, далекий спогад промайнув у голові коня. Це було схоже на те, що буває іноді у курців, яким випадкова затяжка цигаркою на вулиці воскресить на коротку мить напівтемний коридор із старовинними шпалерами і самітну свічку на буфеті, або далеку нічну дорогу, мірний дзвін бубенців і млосну дрімоту, або синій ліс недалеко, сніг, що сліпить очі, шум облави, пристрасне нетерпіння, що примушує дрижати коліна, — і ось на мить пробіжать по душі, ласкаво, сумно і неясно зачепивши її, тодішні, забуті, хвилюючі і тепер невлімові почуття.

Між тим чорне віконце над яслами, досі невидиме, почало сіріти і слабо виділятися в темряві. Коні жували лїнівїше і один за другим зітхали важко і м'яко. На дворі закричав півень знайомим криком, дзвінким, бадьорим і різким, як труба. І ще довго й далеко кругом розливавсь в різних місцях, не перестаючи, черговий спів інших півнів.

Опустивши голову в кормушку, Ізумруд все старався втримати в роті і знову викликати й посилити дивний смак, що будив у ньому цей тонкий, майже фізичний відгук незрозумілого спогаду. Але оживити його не вдавалось, і, непомітно для себе, Ізумруд задрімав.

II

Ноги і тіло в нього були бездоганні, досконалих форм, тому він завжди спав навстоячки, злегка погойдуючись уперед і назад. Іноді він здригався, і тоді міцний сон змінювався у нього на кілька секунд легкою чуйною дрімотою, але недовгі хвилини сну були такі глибокі, що протягом їх відпочивали і освіжались усі м'язи, нерви і шкіра.

Перед самим світанком він побачив уві сні ранній весняний ранок, червону зорю над землею і низький запашний луг. Трава була така густа і соковита, так яскраво, казково-чарівно зеленіла і так ніжно рожевіла від зорі, як це бачать люди і звірі тільки в ранньому дитинстві, і всюди на ній виблискувала тремтячими вогнями роса. В легкому рідкому повітрі всілякі пахощі доносяться напрочуд чітко. Чути крізь прохолоду ранку запах димка, що синьо і прозоро в'ється над комином у селі, всі квіти на лузі пахнуть по-різному, на уїждженій вогкій дорозі за огорожею змішалось безліч запахів: пахне і людьми, і дьогтем, і конячим гноем, і пилом, і теплим коров'ячим молоком від череди, що проходить, і запашною смолою від ялинових тичок паркана.

Ізумруд, семимісячний стригунець, ганяє безцільно по полю, нагнувши донизу голову і вибрикуючи задніми ногами. Весь він наче з повітря і зовсім не відчуває ваги свого тіла. Білі запавні квіти ромашки біжать під його ногами назад, назад. Він мчить прямо на сонце. Мокра трава періщить його по бабках, по колінах і холодить їх темнить їх. Голубе небо, зелена трава, золоте сонце, чудове повітря, п'яний захват молодості, сили і швидкого бігу.

Та ось він чує коротке, турботне, ласкаве і закликаюче іржання, настільки йому знайоме, що він завжди впізнає його здаля, серед тисячі інших голосів. Він зупиняється на всьому скаку, прислухається одну мить, високо піднявши голову, водячи тонкими вухами і відставивши мітелкою пухнатий короткий хвіст, потім відповідає довгим заливчастим криком, від якого стрясається все його струнке, худорляве, довгоноге тіло, і мчить до матері.

Вона — кістлява, стара, спокійна кобила — піднімає мокру морду з трави, швидко і уважно обнюхує лоша і зразу ж знов починає їсти, наче поспішає зробити невідкладну справу. Схиливши гнучку шию під її живіт і випнувши вгору морду, лоша звично тиче губами між задніми ногами, знаходить теплий і пружний сосок, весь переповнений солодким, трохи кислуватим молоком, що бризкає йому в рот тонкими гарячими струменями, і все п'є і не може відірватися. Матка сама забирає від нього зад і вдає, що хоче вкусити лоша за пах.

В конюшні стало зовсім світло. Бородатий, старий, смердючий цап, що жив серед коней, підійшов до дверей, закладених зсередини брусом, і замекав, озираючись назад, на конюха. Васька, босий, чухаючи патлату голову, пішов відчиняти йому. Стояв холоднуватий, синій, міцний осінній ранок. Правильний чотирикутний відчинених дверей зразу ж застелився теплою парою, що повалила з конюшні. Аромат інєю і обпалого листя тонко потягнув по стійлах.

Коні добре знали, що зараз будуть засипати овес, і від нетерпіння неголосно покрекували біля ґрат. Жадний і капризний Онегін бив копитом об дерев'яний поміст і, закусуючи, за поганою звичкою, верхніми зубами окутий залізом погризений борт кормушки, тягнувся шиєю, ковтав повітря і ригав. Ізумруд чухав морду об ґрати.

Прийшли респта конюхів — їх усього було четверо — і почали в залізних мірках розносити по денниках овес. Поки Назар сипав важкий шелестячий овес в ясла Ізумруда, жеребець метушливо совався до корму, то через плече старика, то з-під його рук, трепечучи тонкими ніздрями. Конюх, якому подобалось це нетерпіння слухняного коня, навмисне не поспішав, загороджував ясла ліктями і бурчав з добродушною грубістю:

— Ач ти, звір пожадливий... Но-о, встигнеш... А, щоб тебе... Потикай-но ще мені мордою. Ось я тебе вже потичу.

З віконця над яслами тягнувся косо донизу чотирикутний веселий сонячний стовп, і в ньому клубились мільйони золотих порошинок, розділених довгими тінями од віконної рами.

III

Ізумруд тільки-но доїв овес, коли за ним прийшли, щоб вивести його на двір. Стало тепліше, і земля злегка розм'якла, але стіни конюшні були ще білі від інєю. Від куп гною, який щойно вигребли з конюшні, йшла

густа пара, і горобці, що копірсалися в гною, збуджено кричали, наче сварячись між собою. Нагнувши в дверях шию і обережно переступивши через поріг, Ізмурод з радістю затяжно потягнув в себе пряне повітря, потім затрясся шиєю і всім тілом і звучно зафиркав. «Будь здоров!» — серйозно сказав Назар. Ізмуродові не стоялось. Хотілося сильних рухів, лоскітного відчуття повітря, що швидко біжить в очі і ніздрі, гарячих поштовхів серця, глибокого дихання. Прив'язаний до конов'язі, він іржав, пританцьовував задніми ногами і, вигинаючи набік шию, косився назад, на ворону кобилу чорним великим виряченим оком з червоними жилками на білку.

Задихаючись від зусилля, Назар підняв угору, вище голови, відро з водою і вилив її на спину жеребця від холки до хвоста. Це було знайоме Ізмуродові бадьоре, приємне і моторошне своєю повсякчасною несподіваністю почуття. Назар приніс іще води і обхлюпав йому боки, груди, ноги і під ріпицею. І кожного разу він щільно проводив мозолястою долонею вздовж по шерсті, віджимаючи воду. Оглядаючись назад, Ізмурод бачив свій високий вислозадий круп, що раптом потемнішав і заблищав глянцем на сонці.

Був день перегонів. Ізмурод знав це з особливого нервового поспіху, з яким конюхи поралися біля коней; декотрим, які через короткість тулуба мали звичай засікатись підковами, одягали шкіряні ногавки на бабки, іншим забинтовували ноги полотняними поясами від путового суглоба до коліна, або підв'язували під груди за передніми ногами широкі підпахівники, облямовані хутром. З сарая викочували легкі, двохколісні з високим сидінням американки; їх металічні спиці весело блискотіли на ходу, а червоне обіддя і червоні, широкі, вигнуті голоблі блищали новим лаком.

Ізмурод був уже остаточно висушений, вичищений щітками і витертий шерстяною рукавицею, коли прийшов головний наїзник конюшні, англієць. Цю високу, худу, трохи згорблену довгороку людину однаково поважали і боялися і коні і люди. У нього було голене засмагле обличчя і тверді, тонкі вигнуті губи насмішкуватого рисунка. Він носив золоті окуляри; крізь них його голубі, світлі очі дивилися твердо і наполегливо-спокійно. Він стежив за прибиранням, розставивши довгі ноги у високих чоботях, заклавши руки глибоко в кишені штанів і поживуючи сигару то одним, то другим куточком рота. На ньому була сіра куртка з хутряним коміром, чорний кашкет з вузькими полями і прямим, довгим чотирикутним козирком. Іноді він робив короткі зауваження відривчастим, недбалим тоном, і зразу ж усі конюхи і робітники повертали до нього голову, і коні насторожували вуха в його сторону.

Він особливо слідкував за запряжкою Ізмурода, оглядаючи все тіло коня від чубка до копит, і Ізмурод, відчуваючи на собі цей точний, уважний погляд, гордо підносив голову, злегка напівобертаючи гнучку шию і ставив сторчма тонкі вуха, що просвічувались. Наїзник сам поспробував міцність підпруги, просуваючи палець між нею і животом. Потім на ко-

ней одягли сірі полотняні попони з червоними каймами, червоними колами біля очей і червоними вензелями внизу біля задніх ніг. Два конюхи, Назар і сліпий на око, взяли Ізумруда з обох боків за уздечку і повели на іподром по добре знайомому брукові, між двома рядами рідких, великих камінних будинків. До бігового круга не було і чверті версти.

У дворі іподрому було вже багато коней, їх проводили по кругу, всіх в одному напрямку — в тому ж, в якому вони ходять по біговому кругу, тобто протилежному рухові стрілки годинника. Всередині двору водили піддужних коней, невеликих, кріпконогих, з підстриженими короткими хвостами. Ізумруд зразу ж пізнав білого жеребчика, що завжди скакав з ним поруч, і обидва коні тихо й ласкаво поіржали на знак привітання.

IV

На іподромі подзвонили. Конюхи зняли з Ізумруда попону. Англієць, мружачи під окулярами очі від сонця і вискалюючи довгі жовті конячі зуби, підійшов, застібаючи на ходу рукавички, з хлестом під пахвою. Один з конюхів підібрав Ізумрудові пишний, аж до самих бабок, хвіст і обережно уклад його на сидіння американки, так що його світлий кінець звисав назад. Пнучкі голоблі пружно хитнулися від ваги тіла. Ізумруд покосився назад і побачив наїзника, який сидів майже впритул за його кругом, з ногами витягнутими вперед і розчепіреними по голоблях. Наїзник, не поспішаючи, взяв віжки, коротко крикнув конюхам, і вони разом відняли руки. Радіючи майбутньому бігові, Ізумруд рвонувся було вперед, але, стриманий сильними руками, піднявся лише трохи на задніх ногах, труснув шиєю і широкою, рідкою рисою вибіг із воріт на іподром.

Вздовж дерев'яного паркана, утворюючи верстовий еліпс, йшла широка бігова доріжка з жовтого піску, що був трохи вологий і зажуравілий і тому приємно пружинився під ногами, повертаючи їм їхній тиск. Гострі сліди копит і рівні, прямі смуги, що їх залишала гутаперча шин, борознили стрічку.

Мимо простяглась трибуна, висока дерев'яна будівля, в двісті конячих тулубів завдовжки, де горою від землі до самого даху, підтримуваного тонкими стовпами, рухалася й гула чорна людська юрба. По легкому, ледве чутному ворухінню віжок Ізумруд зрозумів, що йому можна прибавити ходу, і вдячно форкнув.

Він ішов рівною розмашистою рисою, майже не хитаючи спиною, з витягнутою вперед і злегка вивернутою до лівої голоблі шиєю, з прямо піднятою мордою. Завдяки рідкому, проте дуже довгому кроку, його біг здаля не справляв враження швидкості: здавалося, що рисак міряє, не поспішаючи, дорогу прямими, як циркуль, передніми ногами, ледве торкаючись кінцями копит землі. Це була справжня американська виїздка, в якій все зводиться до того, щоб полегшити коню дихання і зменшити опір повітря до крайньої міри, де усунені всі непотрібні для бігу рухи, що

непродуктивно витрачають сили, і де зовнішня краса форм віддається в жертву легкості, сухості, довгому диханню і енергії бігу, перетворюючи коня в живу бездоганну машину.

Тепер, в антракті між двома перегонами, йшла проминка коней, яка завжди робиться для того, щоб відкрити рисакам дихання, їх багато бігло по зовнішньому кругу в одному напрямку з Ізумрудом, а по внутрішньому — назустріч. Сірий, в темних яблуках, рослий біломордий рисак, чистої орловської породи, з крутою зібраною шиєю і хвостом трубою, схожий на ярмаркового коня, перегнав Ізумруда. Він трясся на ходу жирними, широкими, вже потемнілими від поту грудьми і сірими пахами, відкидаючи передні ноги від колін набік, і при кожному кроці у нього голосно йокала селезінка.

Потім підійшла ззаду струнка, довготіла гніда кобила-метиска, з рідкою темною гривою. Вона була чудово вироблена за тою ж американською системою, що й Ізумруд. Коротка випещена шерсть так і блищала на ній, переливаючись від руху м'язів під шкірою. Поки наїзники про щось говорили, двоє коней ішли деякий час рядом. Ізумруд обнюхав кобилу і хотів було заграти на ходу, але англієць не дозволив, і він скорився.

Назустріч їм промчав повною рисою величезний вороний жеребець, весь обмотаний бинтами, наколінниками і підпахівниками. Ліва голубля виступала у нього просто вперед на піваршина довше за праву, а через кільце, прикріплене над головою, проходив ремінь сталюого обер-чека, що жорстоко охопив зверху і з обох боків нервовий храп коня. Ізумруд і кобила одночасно подивилася на нього, і обоє миттю оцінили в ньому рисака надзвичайної сили, швидкості і витривалості, але страшенно упертого, злого, самолюбного і образливого. Слідом за вороним пробіг до смішного маленький, світло-сірий чепурний жеребчик. Збоку можна було подумати, що він мчить з нечуваною швидкістю: так часто тупотів він ногами, так високо підкидав їх у колінах і такий старанний, діловий вираз був у його підібраній шиї з вродливою маленькою головою. Ізумруд тільки презирливо скопив на нього своє око і повів одним вухом в його бік.

Другий наїзник закінчив розмову, голосно і коротко засміявся, наче проіржав, і пустив кобилу вільною рисою. Вона без будь-якого зусилля, спокійно, ніби швидкість її бігу зовсім від неї не залежала, відокремилася від Ізумруда і побігла вперед, плавно несучи рівну, блискучу спину, з ледве помітним темним ремінцем, вздовж хребта.

Але зразу ж і Ізумруда і її перегнав і швидко залишив позаду вогняно-рижий рисак з великою білою плямою на храпі, який мчав галопом. Він скакав частими довгими стрибками, то розтягуючись і пригинаючись до землі, то майже з'єднуючи в повітрі передні ноги з задніми. Його наїзник, відкинувшись назад усім тілом, не сидів, а лежав на сидінні, повиснувши на натягнутих віжках. Ізумруд захвилювався і гаряче метнувся вбік, але англієць непомітно стримав віжки, і його руки, такі гнучкі і чутливі до

кожного руху коня, раптом стали наче залізні. Біля трибуни рижий жеребець, що встиг проскакати ще один круг, знов перегнав Ізумруда. Він і досі скакав, але тепер вже був у піні, з кривавими очима і дихав хрипко. Наїзник, перегнувшись уперед, хльостав його із усієї сили хлистом вздовж спини. Нарешті, конюхам удалося поблизу воріт перегородити йому дорогу і схопити за віжки і за вуздечку біля морди. Його вивели з іподрому мокрого, він задихався, тремтів, схуд за одну хвилину.

Ізумруд зробив ще півкола повною рисою, потім звернув на доріжку, що перетинала біговий плац, і через ворота в'їхав у двір.

V

На іподромі кілька разів дзвонили. Мимо відчинених воріт зрідка проносились блискавкою прудкі рисаки, люди на трибунах раптом починали кричати і плескати в долоні. Ізумруд в лінії інших рисаків часто ступав поруч з Назаром, мотаючи опущеною головою і поводячи вухами в полотняних футлярах. Від промінки кров весело і гаряче струмувала в його жилах, дихання ставало все глибше і вільніше, в міру того, як відпочивало і охолоджувалось його тіло, — у всіх м'язах почувалось нетерпляче бажання бігти ще.

Минуло з півгодини. На іподромі знову задзвонили. Тепер наїзник сів на американку без рукавичок. У нього були білі, широкі, чарівні руки, що навівали Ізумрудові прив'язаність і страх.

Англієць повільно виїхав на іподром, звідки один за одним, з'їжджали у двір коні, що закінчили промінку. На кругу залишилися тільки Ізумруд і той величезний вороний жеребець, який зустрівся з ним на проїзді. Трибуни повністю, від низу до верху чорніли густим людським натовпом, і в цій чорній масі незчисленно, весело і безпорядно світлили обличчя і руки, майоріли зонтики і капелюшки, і легко хиталися білі листки програм. Поступово збільшуючи хід і пробігаючи вздовж трибуни, Ізумруд відчував, як тисячі очей невідступно проводжали його, і він ясно розумів, що ці очі чекають від нього швидких, рухів, повного напруження сил, могутнього биття серця, — і це розуміння надавало його мускулам щасливої легкості і кокетливої зібраності. Білий знайомий жеребець, на якому сидів верхи хлопчик, скакав укороченим галопом поруч, справа.

Рівною, розміреною рисою, злегка нахилиючись тілом вліво, Ізумруд описав крутий заворот і став підходити до стовпа з червоним колом. На іподромі коротко вдарили у дзвін. Англієць ледве помітно поправився на сидінні, і руки його раптом зміцніли. «Тепер іди, але бережи сили. Ще рано», — зрозумів Ізумруд і в знак того, що зрозумів, обернув на секунду назад і знов поставив прямо свої тонкі, чутливі вуха. Білий жеребець рівна скакав збоку, трохи позаду. Ізумруд чув у себе біля холки його свіже, рівномірне дихання.

Червоний стовп залишився позаду, ще один крутий поворот, доріжка випрямляється, друга трибуна, наближаючись, чорніє і майорить здаля гамірливою юрбою і швидко росте з кожним кроком. «Ще! — дозволяє наїзник. — Ще, ще!» Ізумруд трохи гарячиться і хоче зразу напружити всі свої сили в бігові. «Чи можна?» — думає він. — «Ні, ще рано, не хвилюйся, — відповідають, заспокоюючи, чарівні руки. — Потім».

Обидва жеребці проходять призові стовпи секунда в секунду, але з протилежних боків діаметра, що з'єднує обидві трибуни. Легкий опір туго натягнутої нитки і швидкий розрив її на мить примушують Ізумруда запрягти вухами, але він зразу ж забуває про це, весь поглинутий увагою до чудових рук. «Ще тропки! Не гарячитись! Іти рівно!» — наказує наїзник. Чорна хитка трибуна пропливає мимо. Ще кілька десятків сажнів, і всі четверо — Ізумруд, білий жеребчик, англієць і хлопчик-піддужний, який припав, стоячи на коротких стременах, до конячої гриви, щасливо злагоджуються в одне пружне тіло, що швидко мчить, одухотворене одною волею, одною красою могутніх рухів, одним ритмом, що звучить, як музика. Та-та-та-та! — рівно і мірно вибиває ногами Ізумруд. Тра-та, тра-та! — коротко і різко двоїть піддужний. Ще один поворот, і біжить назустріч друга трибуна. «Я додам?» — запитує Ізумруд. «Так, — і відповідають руки, — але спокійно».

Друга трибуна проноситься назад мимо очей. Люди кричить щось. Це розважає Ізумруда, він гарячиться, втрачає відчуття віжок і, на секунду вибившись із спільного, налагодженого такту, робить чотири капризних стрибки з правої ноги. Але віжки зразу ж стають твердими і, роздираючи йому рот, скручують шию вниз і вернуть голову вправо. Тепер вже незручно скакати з правої ноги. Ізумруд сердиться і не хоче перемінити ногу, але наїзник, піймавши цей момент, владно і спокійно ставить коня на рись. Трибуна залишилась далеко позаду, Ізумруд знову входить в такт, і руки знов стають дружньо-м'якими. Ізумруд відчуває свою провину, і хоче посилити вдвоє рись. «Ні, ні, ще рано, — добродушно зауважує наїзник. — Ми встигнемо це поправити. Нічого».

Так вони проходять в чудовій згоді ще круг і половину. Але і вороний сьогодні в прекрасному порядку. В той час, коли Ізумруд розладнався, він встиг обігнати його на шість довжин конячого тіла, але тепер Ізумруд набирає втрачене і біля передостаннього стовпа опиняється на три з чвертю секунди попереду. «Тепер можна. Іди!» — наказує наїзник. Ізумруд прищулює вуха і кидає лиш один швидкий погляд назад. Обличчя англієця все горить гострим, рішучим, приціленим виразом, голені губи зморщились нетерплячою гримасою і відкривають жовті, великі, міцно стиснуті зуби. «Давай все, що можна! — наказують віжки у високо піднятих руках. — Ще, ще!» І англієць раптом кричить голосним вібруючим голосом, що підвищується, як звук сирени:

— О-е-е-е-ей!

— От, от, от, от!.. — пронизливо і дзвінко в такт бігові кричить хлопчина-піддужний.

Тепер почуття темпу досягає найвищої напруженості і держиться на якомусь тонкому волоску, що ось-ось ладен порватись. Та-та-та-та! — рівно відпечатують по землі ноги Ізмурда. Трра-трра-трра! — чується попереду галоп білого жеребця, що захоплює за собою Ізмурда. В такт бігові хитаються гнучкі голоблі, і в такт галопу піднімається і опускається на сидлі хлопчик, який майже лежить на шії у коня.

Повітря, що біжить назустріч, свище у вухах і лоскоче ніздрі, з яких пара б'є частими великими струменями. Дихати важче, і шкірі стає жарко. Ізмурд оббігає останній заворот, нахилиючись всередину його всім тілом. Трибуна виростає, як жива, і від неї назустріч летить тисячоголосий рев, що лякає, хвилює і радує Ізмурда. У нього неvistачає більше рисі, і він вже хоче скакати, але ці дивні руки позаду і благають, і наказують, і заспокоюють: «Милий, не скачи!.. Тільки не скачи! Ось так, ось так, ось так». І Ізмурд, проносячись навалюно мимо стовпа, розриває контрольну нитку, навіть не помічаючи цього. Крики, сміх, оплески водоспадом звалюються з трибуни. Білі листки афіш, зонтики, палки, капелюхи кружляють і майорять між обличчями і руками, що рухаються. Англієць м'яко кидає віжки. «Кінець. Спасибі милий» — говорить Ізмурдові цей рух, і він, ледве стримуючи інерцію бігу, переходить у крок. В цей момент вороний жеребець тільки-тільки підходить до свого стовпа на протилежному боці, на сім секунд пізніше.

Англієць, із зусиллям піднімаючи закладі йоги, важко сплигує з американки і, знявши бархатне сидіння, йде з ним на вагу. Конюхи, які підбігли, покривають гарячу спину Ізмурда попоною і ведуть у двір. Услід їм несеться гул людської юрби і довгий дзвінок із членської альтанки. Легка жовтувата піна падає із морди коня на землю і на руки конюхів.

Через кілька хвилин Ізмурда, вже розпряженого, приводять знову до трибуни. Високий чоловік у довгому пальті і новому блискучому капелюсі, якого Ізмурд часто бачить у себе в конюшні, плескає його по шії і суне йому на долоні в рот шматок цукру. Англієць стоїть тут же, в юрбі, і посміхається, морщачись і скалячи довгі зуби. З Ізмурда здимають попону і ставлять його перед ящиком на трьох ногах, покритим чорною матерією, під яку ховається і щось там робить пан у сірому.

Та ось люди повалили з трибун чорною розсипною масою. Вони щільно обступають коня з усіх боків і кричать і махають руками, нахилиючись близько одне до одного червоні, папіючі обличчя з блискучими очима. Вони чимсь незадоволені, тикають пальцями в ноги, в голову і в боки Ізмурдові, скуйовджують шерсть на лівому боці крупа, там, де стоїть тавро, і знову кричать усі разом. «Підроблений кінь, фальшивий рисак, обман, шахрайство, гроші назад!» — чує Ізмурд і не розуміє цих слів і неспокійно ворухить вухами. «Про що вони? — думає він здивовано.— Адже я так добре біг!» І на мить йому впадає в око обличчя англійця. Завжди таке спокійне, трохи насмішкувате і тверде, воно тепер

папить гнівом. І раптом англієць кричить щось високим гортанним голосом, змахує швидко рукою, і зівук ляпаса сухо розриває загальний гомін.

VI

Ізумруда відвели додому, через три години дали йому вівса, а ввечері, коли його напували біля колодязя, він бачив, як з-за паркана підіймався жовтий великий місяць, що навівав на нього темний жах.

А потім пішли нудні дні.

Ні на прикидки, ні на проминки, ні на перегони його не водили більше. Але щодня приходили незнайомі люди,— багато людей, і для них виводили Ізумруда на двір, де вони розглядали і обмацували його на всі лади, лазили йому в рот, шкребли його шерсть пемзою і всі кричали один на одного.

Потім він пам'ятав, як його одного разу пізно ввечері вивели з конюшні і довго вели довгими, камінними, безлюдними вулицями, мимо будинків з освітленими вікнами. Потім вокзал, темний тряський вагон, втома й тремтіння в ногах від далекого переїзду, свистки паровозів, гуркіт рейок, задушливий запах диму і нудне світло ліхтаря, що гойдається. На одній станції його вивантажили з вагона і довго вели незнайомою дорогою, серед просторих, голих осінніх полів, мимо сіл, поки не привели в незнайому конюшню і не зачинили окремо, віддалік від інших коней.

Спочатку він все згадував про перегони, про свого англійця, про Ваську, про Назара і про Онегіна і часто бачив їх уві сні, але з часом забув про все. Його від когось ховали, і все його молоде, прекрасне тіло томилося, нудьгувало і опускалось від бездіяльності. Раз у раз підїжджали нові, незнайомі люди і знову товклися довкола Ізумруда, мацали і м'яли його і сердито лаялись між собою.

Іноді випадково Ізумруд бачив крізь відчинені двері інших коней, які ходили і бігали на волі, і тоді він кричав їм, обурюючись і скаржачись. Але зразу ж зачиняли двері, і знову нудно і самотньо минав час.

Головним у цій конюшні був головатий, заспаний чоловік з маленькими чорними очима і тоненькими чорними вусами на жирному обличчі. Він здавався зовсім байдужим до Ізумруда, але той почував до нього незрозумілий жах.

І от одного разу рано-вранці, коли всі конюхи спали, цей чоловік тихенько, без найменшого шуму, навшпиньки ввійшов до Ізумруда, сам засипав йому овес в ясла і пішов. Ізумруд трохи здивувався з цього, але покійно почав їсти. Овес був солодкий, трохи гіркуватий і їдкий на смак. «Дивно,— подумав Ізумруд,— я ніколи не пробував такого вівса».

І раптом він відчув легку різь у шлунку. Вона прийшла, потім припинилась і знову прийшла сильніша, ніж перед цим, і збільшувалась з кожною хвилиною. Нарешті біль став нестерпним. Ізумруд глухо застогнав.

Вогняні колеса завертілися перед його очима, від раптової слабкості все його тіло зробилось мокрим і кволим, ноги затремтіли, підігнулись, і жеребець грюкнувся на підлогу. Він ще пробував піднятися, але міг встати тільки на передні ноги і знову валився набік. Гулкий вихор закружляв у нього в голові; проплив англієць, скалячи по-конячому довгі зуби, Онегін пробіг мимо, випнувши свій верблужий кадик і голосно іржучи. Якась сила несла Ізумруда нещадно і навально глибоко вниз, у темну і холодну яму. Він навіть не міг ворухитись.

Корчі раптом звели його ноги і шию і вигнули спину. Вся шкіра на коні затремтіла дрібно і швидко і покрилася гостро пахнучою піною.

Жовте рухливе світло ліхтаря на мить різонуло йому очі і погасло разом із погаслим зором. Вуха його ще вловило грубий людський окрик, але він вже не відчув, як його штовхнули в бік каблуком. Потім усе зникло — назавжди.

1907

СУЛАМІФ

*Поклади мя яко печать на серці
твоєму, яко печать на м'язі твоєму: бо
сильна яко смерть любов, жорстокі яко
смерть ревності: стріли їхні — стріли
вогненні.*

Пісня Пісень

I

Цар Соломон не досяг ще середнього віку — сорока п'яти років, — а слава про його мудрість і красу, про розкіш його життя і пишність його двора поширилась далеко за межами Палестини. В Ассирії і Фінікії, у Верхньому і Нижньому Єгипті, від стародавньої Таврізи до Іємена і від Ісмара до Персеполя, на узбережжі Чорного моря і на островах Середземного з подивом вимовляли його ім'я, бо не було подібного йому між царями у всі дні його.

У 480 році після виходу Ізраїля, на четвертий рік свого царювання, в місяці Зіфі, почав цар споруджувати великий храм господень на горі Морія і будувати палац в Єрусалимі. Вісімдесят тисяч каменотесів і сімдесят тисяч носіїв безперервно працювали в горах і в передмістях, а десять тисяч лісорубів з числа тридцяти восьми тисяч ішли позмінно на Ліван, де проводили цілий місяць у такій важкій праці, що після неї відпочивали два місяці. Тисячі людей в'язали зрубані дерева в плоти, і сотні моряків сплавливали їх морем до Іаффи, де їх обробляли тиряни, вправні в токарній і столярній роботі. Лише під час спорудження пірамід Хефрена, Хуфу і Мікеріна в Гізахі використали таку незліченну кількість робітників.

Три тисячі шістьсот наглядачів стежили за роботами, а над усіма наглядачами начальствував Азарія, син Нафанів, людина жорстока і діяльна, про якого ходив погосол, що він ніколи не спить, спалюваний вогнем внутрішньої невилгою хвороби. Всі ж плани палацу і храму, рисунки колон, давиру і мідного моря, креслення вікон, оздоби стін і тронів створив зодчий Хірам-Авій із Сідона, син мідника з роду Нафалімового.

Через сім років, в місяці Булі, було завершено храм господень і через тринадцять років — царський палац. За кедрові колоди з Лівану, за кипа-

рисові й оливкові дошки, за дерево певгове, ситтим і фарсіс, за обтесані й відполіровані величезні дорогі камені, за пурпур, багрянницю і віссон, гаптований золотом, за голубі шерстяні тканини, за слонову кістку і червоні баранячі шкіри, за залізо, онікс і велику кількість мармуру, за самоцвіти, за золоті ланцюги, вінки, шнурки, щипці, сітки, лотки, лампади, квіти і світильники, золоті завіси до дверей і золоті цвяхи, вагою у шістдесят сіклей кожен, за золотоковані чаші і блюда, за різьблені і мозаїчні орнаменти, за вилиті і висічені в камені зображення левів, херувимів, волів, пальм і ананасів подарував Соломон Тірському царю Хіраму, тезкові зодчого, двадцять міст і селищ в землі Галілейській, і Хіраму здався цей подарунок нікчемним,— з такою нечуваною розкішшю було збудовано храм господень, і палац Соломонів, і малий палац в Мілло — для дружини царя, красуні Астіс, дочки єгипетського фараона Суссакіма. А червоне дерево, що згодом пішло на поруччя і сходи галерей, на музичні інструменти і на оправу для священних книг, принесла в дар Соломонові цариця Савська, мудра і прекрасна Балкіс, разом з такою кількістю ароматних речовин, запашних масел і коштовних духів, якої досі ще не бачили в Ізраїлі.

З кожним роком зростали багатства царя. Тричі на рік поверталися в гавані його кораблі: «Фарсіс», що ходив по Середземному морю, і «Хірам», що ходив по Чермному морю. Вони привозили з Африки слонову кістку, мавп, павичів і антилоп; багато оздоблені колісниці з Єгипту, живих тигрів і левів, а також звірині шкури і хутра з Месопотамії, білосніжних коней із Куви, парваїмський золотий пісок на шістсот шістдесят талантів на рік, червоне, чорне і сандалове дерево з країни Офір, барвисті асурські й калахські килими з дивовижними малюнками — дружні дари царя Тіглат-Пілеазара; художню мозаїку з Ніневії, Німруда і Саргона; чудові узорчаті тканини з Хатуара; золотоковані келихи з Тіра; з Сідона — кольорове скло, а з Пунтаї, біля Баб-Ель-Мандебу, ті рідкісні пахощі — нард, алое, трость, кіннамон, шафран, амбру, мускус, стакті, халван; смірну і ладан, заради володіння якими єгипетські фараони не раз розпочинали криваві війни.

Срібло ж у дні Соломонові стало цінною, як простий камінь, і червоне дерево не дорожче від звичайних сикомор, що ростуть на низинах.

Кам'яні лазні, обкладені порфіром, мармурові водоймища і прохолодні фонтани влаштував цар, звелівши провести воду з гірських джерел, що спадали в Кедронський потік, а навколо палацу насадив сади й гаї і розвів виноградник у Ваал-Гамоні.

Було в Соломона сорок тисяч стійл для мулів і коней колісничих і дванадцять тисяч для кінноти; щоденно привозили для коней ячмінь і соломю з провінцій. Десять волів відгодованих і двадцять волів з пасовиська, тридцять кордів пшеничного борошна і шістдесят іншого, сто батів вина різного, триста овець, не враховуючи вже птиці відгодованої, оленів, сарн і сайгаків,— все це через руки дванадцяти наглядачів ішло щодня до столу Соломонового, а також до столу його придворних, почту і

гвардії. Шістдесят воїнів, з числа п'ятисот найдужчих і найхоробріших у всьому війську, вартували позмінно у внутрішніх покоях палацу. П'ятсот цитів, покритих золотими пластинами, наказав Соломон зробити для своїх охоронців.

II

Хоч би чого очі цареві забажали, він не відмовляв їм і не забороняв серцю своєму ніякої втіхи. Сімсот дружин було в царя і триста наложниць, крім рабинь і танцюристок. Їх усіх зачаровував своїм коханням Соломон, тому що бог дав йому таку невичерпну силу пристрасті, якої не було в людей звичайних. Він любив білолицих, чорнооких, червоногубих хеттеянок за їхню яскраву, але скороминущу красу, що так само рано чарівно розцвітає і так само швидко в'яне, як квітка нарциса; смаглявих, високих, полум'яних філістимлянок, з жорстким кучерявим волоссям, з золотими браслетами, що дзвеніли на кистях рук, з золотими обручами на плечах, а на обох кісточках ніг широкі браслети, з'єднані тонким ланцюжком; ніжних, маленьких, гнучких амморейнок з бездоганною поставою — їхня вірність і покірність у коханні стала приказкою; жінок з Ассирії, що подовжували фарбами свої очі і наколювали сині зірки на лобі і на щоках; освічених, веселих і дотепних дочок Сідона, які вміли гарно співати, танцювати, а також грати на арфах, лютнях та флейтах під акомпанемент бубона; жовтошкірих єгиптянок, невтомних у коханні й шалених у ревнопсах; хтивих вавілонянок, в яких усе тіло під одягом було гладеньке, як мармур, бо вони особливою пастою зводили з нього волосся; дівчат Бактрії, які фарбували волосся і нігті в вогненно-червоний колір і ходили в шароварах; мовчазних, соромливих моавітянок, чії розкішні перса були холоднуваті в найгарячіші літні ночі; безтурботних і марнотратних аммонітянок з вогняними косами і з тілом таким білим, що воно світилося в п'їтми: тендітних блакитнооких жінок з волоссям, як льон і ніжним запахом шкіри, яких привозили з півночі, через Баальбек і чия мова була незрозуміла для всіх, хто жив у Палестині. Крім того, любив цар багатьох дочок Іудеї і Ізраїля.

Також поділяв він ложе з Балкіс-Македа, царицею Савською, яка перевершила всіх жінок у світі красою, мудрістю, багатством і різноманітністю мистецтва в пристрасті; і з Авісагою — сунамітянкою, яка зогривала старість царя Давида, з цією ласкавою, тихою красунею, через яку Соломон віддав свого старшого брата Адонію на смерть від руки Ванеї, сина Іудаєвого.

І з бідною дівчиною з виноградинка, на ймення Суламіф, що її одну з усіх жінок любив цар усім своїм серцем.

Носильне ложе зробив для себе Соломон з найкращого кедрового дерева, з срібними стовпами, з золотими локітниками у вигляді розпростертих левів, з наметом із пурпурової тірської тканини. Усередині ж

увесь намет було оздоблено золотим гаптуванням і дорогоцінними самоцвітами — любовними дарами жінок і дів єрусалимських. І коли стрункі чорні раби проносили Соломона в дні великих свят поміж народом, воїстину був прекрасним цар, як лілія Саронської долини!

Бліде було його обличчя, губи — ніби яскрава червона стрічка; хвилясте волосся синювато-чорне, і в ньому — прикраса мудрості — виблискувала сивина, подібно до срібних ниток гірських ручаїв, що спадають з височини темних скель Аермону; сивина виблискувала і в його чорній бороді, завитій, за звичаєм царів ассірійських, правильними дрібними рядами.

Очі ж у царя були темні, як найтемніший агат, як небо в безмісячну літню ніч, а вії, що розверзалися стрілами вгору і вниз, були подібні до чорних променів навколо чорних зірок. І не було людини у всьому світі, яка могла б витримати погляд Соломона, не спустивши своїх очей. І блискавки гніву в очах царя повергали людей на землю.

Але бували хвилини сердечних веселощів, коли цар оп'янявся коханням, або вином, або солодопцями влади, чи радів він з мудрого й гарного слова, мовленого до речі. Тоді тихо спускались до половини його довгі вії, кидаючи сині тіні на світле обличчя, і в очах царя загорялися, ніби іскри в чорних діамантах, теплі вогні лагідного, ніжного сміху; і ті, хто бачив цю усмішку, ладні були за неї віддати тіло і душу — така вона була невимовно чарівна. Саме ім'я царя Соломона, вимовлене вголос, хвилювало серця жінок, наче аромат розлитого мірра, що нагадує про ночі кохання.

Руки царя були ніжні, білі, теплі і гарні, як у жінки, але в них таївся такий надмір життєвої сили, що, накладаючи долоні на тім'я хворих, цар зціляв головний біль, судороги, чорну меланхолію і біснування. На вказівному пальці лівої руки носив Соломон гемму з криваво-червоного астериксу, що кидав шість променів перлового кольору. Багато сотень років було цьому персневі, і на зворотному боці його самоцвіту вирізьблено було напис мовою стародавнього народу, що зник: «Усе минає».

І така велика була влада душі Соломонової, що підкорялися їй навіть тварини: леви і тигри повзали біля ніг царевих, і терлися мордами об його коліна, і лизали його руки своїми жорсткими язиками, коли він входив у їхнє приміщення. І він, знаходячи веселощі серця в мерехтливих переливах дорогоцінних самоцвітів, в ароматі єгипетських запашних смол, у ніжному дотику легких тканин, у солодкій музиці, в тонкому смаку червоного іскристого вина, що грає в карбованому нінуанському потірі,— він любив також пестити суворі гриви левів, оксамитні спини чорних пантер і ніжні лапи молодих плямистих леопардів, любив слухати ревіння диких звірів, бачити їхні сильні і прекрасні рухи і відчувати гарячий запах їх хижого подиху.

Так живописав царя Соломона Йосафат, син Ахілуда, історик його днів.

III

«За те, що ти не просив собі довгого життя, не просив собі багатства, не просив собі душ ворогів, а просив мудрості, то ось Я роблю по слову твоєму. Ось Я даю тобі серце мудре і розумне, отож подібного до тебе не було перед тобою, і після тебе не постане подібний до тебе».

Так сказав Соломонові Бог, і після слова його пізнав цар будову світу і дію стихій, збагнув початок, кінець і середину часу, прозирнув у таємницю вічного хвилеподібного і кругового руху подій; в астрономів Біблоса, Акри, Саргона, Борсіппи і Ніневії навчився він стежити за зміненням розташування зірок і за річними колами. Знав він також природу всіх тварин і вгадував почуття звірів; розумів походження і напрям вітрів, різні властивості рослин і силу цілющих трав.

Помисли в серці людському — глибока вода, але й їх умів вичерпувати мудрий цар. У словах і голосі, в очах, у порухах рук так само виразно читав він найбільш приховані таємниці душ, як букви в розкритій книзі. І тому з усіх кінців Палестини приходило до нього безліч людей, благаючи суду, поради, допомоги, розв'язання суперечок, а також і за розгадкою незрозумілих віщунів і снів. І дивувалися люди глибині і тонкості відповідей Соломонових.

Три тисячі притч склав Соломон і тисячу і п'ять пісень. Диктував він їх двом вправним і метким писцям, Єліхоферу і Ахії, синам Сіви, і потім порівнював написане обома. Завжди висловлював він свої думки у тонких виразах, тому що до золотого яблука в чаші з прозорого сардонікса подібне слово, сказане вміло, і тому також, що слова мудрих гострі, як голки, міцні, як вбиті цвяхи, і складачі їхні всі від Єдиного Пастиря. «Слово — іскра в порусі серця», — так казав цар. І була мудрість Соломонова вища від мудрості всіх синів Сходу і всієї мудрості єгиптян. Був він мудрішим і від Єфана Єзрахтіяніна, і від Ємана, і Хілколи, і Додри, синів Махола. Але вже починала обтяжувати його краса звичайної людської мудрості, і не мала вона в очах його колишньої ціни. Неспокійним і допитливим розумом прагнув він тієї вищої мудрості, яку господь мав на своїй путі раніш від усіх творінь своїх, одвічно, від початку, раніш ніж була земля, тієї мудрості, що була при ньому великою художницею, коли він проводив кругову рису на лиці безодні. І не знаходив її Соломон.

Вивчив цар науку магів халдейських і ніневійських, науку астрологів з Абідоса, Саїса і Мемфіса, таємниці волхвів, містагогів і епоптів ассірійських, і віщунів з Бактри і Персеполя і впевнився, що знання їхні були знаннями людськими.

Також шукав він мудрості в таємнодіях стародавніх язичницьких вірувань і тому відвідував капища і приносив жертви: могутньому Ваалу-Лібанону, якого шанували під ім'ям Мелькарта, бога творення й руйнування, покровителя мореплавання в Тірі і Сідоні, називали Аммоном в оазисі Сівах, де ідол його кивав головою, вказуючи шляхи святковим процесіям, Белом у халдеїв, Молохом у хананеїв; поклонявся також дру-

жині його — грізній і хтивій Астарті, яка в інших храмах звалась Іштар, Ісаар, Ваальгіс, Ашера, Істар-Беліт і Атаргатіс. Наливав він елей і запалював ароматні речовини Ізіді й Озірісу єгипетським, братові й сестрі, що з'єднались шлюбом ще в череві матері своєї і зачали там бога Гора, і Деркетю, рибоподібній богині тірській, і Анубісу з собачою головою, богу бальзамування, і вавилонському Оанну, і Дагону філістимському, і Авденаго ассирійському, і Утсабу, ідоліві ніневійському, і похмурій Кіббелі, і Бел-Меродоху, покровителю Вавилону — богові планети Юпітер, і халдейському Ору — богові вічного вогню, і таємничій Оморозі — праматері богів, яку Бел розсік на дві частини, створивши з них небо й землю, а з голови — людей; і поклонявся цар ще богині Атанаїс, на честь якої дівчата Фінікії, Лідії, Armenії і Персії віддавали перехожим своє тіло, як священну жертву, на порозі храмів.

Але нічого не знаходив цар в обрядах язичеських, крім пияцтва, нічних оргій, блуду, кровозмішення і протиприродних пристрастей, і в догматах їхніх бачив марнослів'я і облуду. Проте нікому з підданих не забороняв він приносити жертви улюбленому богові і навіть сам збудував на Масличній горі капище Хамосу, мерзоті моавітській, за проханням прекрасної задумливої Еллаан — моавітянки, яка була тоді коханою дружиною царя. Одного лише не терпів Соломон і карав смертю — принесення в жертву дітей.

І побачив він у своїх шуканнях, що доля синів людських і доля тварин однакова; як ті вмирають, так умирають і ці, і одне дихання у всіх, і нема в людини переваги перед твариною. І зрозумів цар, що у великій мудрості багато печалі, і хто множить знання — множить скорботу. Дізнався він також, що під час сміху іноді болить серце, і кінцем радості буває печаль. І якимсь вранці вперше продиктував він Єліхоферу і Ахії:

— Усе суєта суєт і томління духу,— так каже Екклезіаст.

Але тоді не знав ще цар, що скоро пошле йому бог таке ніжне й полум'яне, таке віддане і прекрасне кохання, яке само по собі дорожче від багатства, слави і мудрості, яке дорожче від самого життя, бо навіть життям воно не дорожить і не боїться смерті.

IV

Виноградник був у царя в Ваал-Гамоні, на південному схилі Ватнель-Хава, на захід від капища Молоха; там полюбляв цар залишатись на самоті в години великих роздумів. Гранатові дерева, маслини і дикі яблуні впереміж з кедрами і кипарисами оточували його з трьох боків по горі, з четвертої він був відгороджений від дороги високим кам'яним муром. І інші виноградники, що лежали навкруги, також належали Соломонові; він здавав їх внайми сторожі за тисячу сребреників кожний.

Тільки вдосвіта закінчився в палаці розкішний бенкет, що його влаштував цар Ізраїльський на честь послів царя Ассирійського, славнозвісного Тіглат-Пілеазара. Незважаючи на втому, Соломон не міг заснути цього ранку. Ні вино, ні сікера не затуманили міцних ассирійських голів і не розв'язали їхніх хитрих язиків. Але проникливий розум мудрого царя вже випередив їхні плани і вже плів у свою чергу тонку політичну сітку, якою він облуптає оцих поважних людей з гордовитими очима і улесливою мовою. Соломон зуміє зберегти необхідну приязнь з володарем Ассирії і в той же час, заради вічної дружби з Хірамом Тірським, врятує від розграбування його царство, що своїми незчисленими багатствами, прихованими в підвалах під вузькими вулицями з тісними будинками, давно вже притягує пожадливі погляди східних володарів.

І ось на світанку наказав Соломон віднести себе на гору Ватн-ель-Хав, залишив ноші далеко на дорозі і тепер один сидить на звичайній дерев'яній лаві, нагорі у винограднику, в затінку дерев, що затаїли ще в своїх вітах росяну прохолоду ночі. Простий білий плащ на цареві, скріплений на правому плечі і на лівому боці двома єгипетськими аграфами з зеленого золота у вигляді двох крокодилів, що лежали, згорнувшись,— символ бога Себаха. Руки царя лежать непорушно на колінах, а очі, затінені глибокою думкою, не кліпаючи, спрямовані на схід до Мертвого моря — туди, де з-за круглої вершини Аназе сходить у полум'ї зорі сонце.

Ранковий вітер дме зі сходу і розносить пахощі квітучого винограду — тонкий аромат резеди і вареного вина. Темні кипариси поважно розгойдують тонкі вершини і ллють свій смолистий дух. Квапливо перемовляється срібно-зелене листя маслин.

Та ось Соломон устає й прислухається. Милій жіночий голос, прозорий і чистий, як цей росяний ранок, співає десь недалеко, за деревами. Нескладний і ніжний мотив летиться, летиться собі, наче дзвінкий струмок у горах, повторюючи ті самі п'ять-шість нот. І його невігядлива чарівна принада викликає тиху посмішку замилювання в очах у царя.

Усе ближче чути голос. Ось він уже тут, поряд, за розлогими кедрами, за темною зеленню ялівцю. Тоді цар обережно розсуває руками віти, тихо пробирається між колючими кущами і виходить на відкрите місце.

Перед ним, за низькою огорожею, грубо складеною з великих жовтих каменів, розстилається нагору виноградник, Дівчина в легкому блакитному одязі ходить поміж рядами лоз, нахиляється над чимось внизу і знову випростується і співає. Руде волосся її горить на сонці.

День повів прохолодою,
Зникають нічні тіні.
Повертайся скоріше, мій любий,
Будь легким, як сарна,
Як молодий олень серед гірських ущелин.

Так співає вона, підв'язуючи виноградні лози, і поволі спускається вниз, ближче й ближче до кам'яної огорожі, за якою стоїть цар. Вона сама — ніхто не бачить і не чує її; запах квітучого винограду, радісна свіжість ранку й гаряча кров у серці п'янять її, і ось слова наївної пісеньки вмить народжуються в неї на устах і линуть з вітром, забуті назавжди.

Ловіть нам лисиць і лисенят,
Вони псують наші виноградники,
А виноградники наші в цвіту.

Так вона доходить до самої огорожі і, не помічаючи царя, повертає назад і йде, легко сходячи нагору, вздовж сусіднього ряду лоз. Тепер пісня звучить глуше:

Біжи, коханий мій,
Будь подібний до сарни,
Або до молодого оленя
На горах бальзамічних.

Але раптом вона замовкає і так нахиляється до землі, що її не видно за виноградником.

Тоді Соломон промовляє голосом, що голубить вухо:

— Дівчино, покажи мені обличчя твоє, дай ще почути твій голос.

Вона швидко випростується і повертається обличчям до царя. Сильний вітер зривається в цю хвилину і розвіває її легкий одяг і раптом щільно обліплює його навколо її тіла й поміж ніг. І цар на хвилину, поки вона не стає спиною до вітру, бачить всю її під одягом, як голу, високу і струнку, в повному розквіті тринадцяти років; бачить її маленькі, круглі, міцні груди і підвищення сосків, від яких тканина променями розходиться навкрузи, і круглий, як чаша, дівочий живіт, і глибоку лінію, що поділяє її ноги знизу догори і там розходиться надвоє, до опуклих стегон.

— Твій-бо голос солодкий, і обличчя твоє приємне! — каже Соломон.

Вона підходить ближче й дивиться на царя з трепетом і захопленням. Невимовно прекрасне її смагляве і яскраве обличчя. Важке, густе темноруде волосся, в яке вона ввіткнула дві квітки яскраво-червоного маку, пружними незчисленними кучерями покривають її плечі і розбігаються по спині і полум'яніють, пронизані променями сонця, наче золотий пурпур. Саморобне намисто з якихось червоних сухих ягід зворушливо й невинно обвиває двічі її темну, високу, тонку шию.

— Я не помітила тебе! — каже вона ніжно, і голос її звучить, як спів флейти. — Звідки ти прийшов?

— Ти так гарно співала, дівчино!

Вона соромливо опускає очі і сама червоніє, але під її довгими віями і в кутках уст тремтить таємна посмішка.

— Ти співала про свого милого. Він легкий, як сарна, як молодий гірський олень. Адже він дуже гарний, твій милий, дівчино, чи не так?

Вона сміється так дзвінко й мелодійно, ніби срібний град падає на золоте блюдо.

— У мене нема милого. Це тільки пісня. В мене ще не було милого...

Вони мовчать якусь хвилину, і глибоко, без усмішки, дивляться одне на одного... Птиці голосно перекликаються серед дерев. Груди дівчини часто здіймаються під ветхим полотном.

— Я не вірю тобі, красуне. Ти така прекрасна...

— Ти смієшся з мене. Подивись, яка я чорна...

Вона піднімає догори маленькі темні руки, і широкі рукави легко спадають вниз, до плечей, оголюючи її лікті, що мають такий тонкий і круглий дівочий обрис.

І вона каже жалібно:

— Брати мої розсердились на мене і поставили мене стерегти виноградник, і ось — поглянь, як обпало мене сонце!

— О ні, сонце зробило тебе ще кращою, найпрекрасніша з жінок! Ось ти засміялась, і зуби твої — наче білі близнюки-ягнята, що вийшли з купальні, і на жодному з них нема вади. Щоки твої — як половинки граната під кучерями твоїми. Губи твої червоні — як солодко дивитися на них. А коси твої... Знаєш, на що схожі твої коси? Чи бачила ти, як з Галаада ввечері спускається овеча отара? Вона покриває всю гору, з вершини до підніжжя, і від вечірньої заграви й від куряви здається такою самою червоною і такою ж хвилястою, як твої кучері. Очі твої глибокі, як два озера Есевонських біля воріт Батраббіма. О, яка ти вродлива! Шия твоя пряма й струнка, як башта Давидова!...

— Як башта Давидова! — повторює вона в захваті.

— Так, так, найпрекрасніша з жінок. Тисяча щитів висить на башті Давидовій і все це — щити переможених воєначальників. Ось і мій щит вішаю я на твою башту...

— О, говори, говори ще...

— А коли ти обернулась назад, на мій поклик, і повіяв вітер, то я побачив під одягом обидва соски твої і подумав: ось дві маленьких сарни, що пасуться між ліліями. Стан твій був схожий на пальму, і груди твої — на грона виноградні.

Дівчина ледве чутно скрикує, затуляє обличчя долонями, а груди ліктями і так червоніє, що аж вуха і шия стають у неї пурпуровими.

— І стегна твої я побачив. Вони стрункі, як коштовна ваза — виріб вправного художника. Прийми ж твої руки, дівчино. Покажи мені обличчя твоє.

Вона покійно опускає руки вниз. Густе золоте сяйво ллється з очей Соломонових і зачаровує її, і затуманює їй голову, і солодким теплим тремтінням струмує по шкірі її тіла.

— Скажи мені, хто ти? — каже вона поволі, здивовано. — Я ніколи не зустрічала подібного до тебе.

— Я пастух, моя красуне. Я пасу чудові отари білих ягнят на горах, де зелена трава рябіє нарцисами. Чи не прийдеш ти до мене, на моє пасовисько?

Але вона тихо хитає головою:

— Невже ти гадаєш, що я повірю цьому? Обличчя твоє не загрубіло від вітру і не спалене сонцем, і руки твої білі. На тобі дорогий хітон, і одна застіжка на ньому варта річної платні, яку брати мої вносять за наш виноградник Адоніраму, царському збирачеві. Ти прийшов звідти, з-за муру... Ти, мабуть, один з людей, близьких до царя? Мені здається, що я бачила тебе якось у день великого свята, мені навіть здається — я бігла за твоєю колісницею.

— Ти вгадала, дівчино. Від тебе важко приховати. І правда, навіщо тобі блукати біля отар пастуших? Так, я один з царського почту. Я головний кухар царя. І ти бачила мене, коли я їхав у колісниці Амінодавовій в день свята Пасхи. Але чому ти стоїш далеко від мене? Підійди ближче, сестро моя! Сядь ось тут, на камені огорожі і розкажи мені що-небудь про себе. Скажи мені твоє ім'я?

— Суламіф, — каже вона.

— За що ж, Суламіф, розсердились на тебе твої брати?

— Мені соромно говорити про це. Вони вторгували гроші за вино і послали мене до міста купити хліба і козиного сиру. А я...

— А ти загубила гроші?

— Ні, гірше...

Вона низько нахилиє голову і шепоче:

— Крім хліба і сиру я купила ще трошечки, зовсім трошечки трояндового масла в єгиптян у старому місті.

— І ти приховала це від братів?

— Так.

І вона вимовляє ледве чутно:

— Трояндове масло так гарно пахне!

Цар ласкаво гладить її маленьку жорстку руку.

— Тобі, мабуть, сумно самій у винограднику?

— Ні. Я працюю, співаю... Опівдні мені приносять поїсти, а ввечері мене змінює один з братів. Іноді я шукаю корені мандрагори, схожі на маленьких чоловічків... У нас їх купують халдейські купці. Кажуть, вони роблять з них сонний напій... Скажи, чи правда, що ягоди мандрагори допомагають у коханні?

— Ні, Суламіф, у коханні допомагає лише кохання. Скажи, чи є в тебе батько або мати?

— Сама мати. Батько вмер два роки тому. Брати — всі старші від мене — вони від першого шлюбу, а від другого тільки я і сестра.

— Чи й твоя сестра така вродлива, як ти?

— Вона ще мала. Їй тільки дев'ять років.

Цар сміється, тихо обнімає Суламіф, пригортає її до себе і говорить їй на вухо:

— Дев'ять років... Отже, в неї нема таких персів, як у тебе? Таких гордих, таких гарячих персів!

Вона мовчить, палаючи від сорому і щастя. Очі її світяться і меркнуть, вони туманяться блаженною посмішкою. Цар відчуває в своїй руці бурхливе биття її серця.

— Тепло твого одягу пахне краще ніж мірра, краще ніж нард, — каже він, палко торкаючись губами її вуха. — І коли ти дихаєш, я чую запах від ніздрів твоїх, наче від яблук. Сестро моя, кохана моя, ти полонила серце моє єдиним поглядом твоїх очей, одним намистом на твоїй шії!

— О, не дивись на мене! — просить Суламіф. — Очі твої хвилюють мене.

Але вона сама вигинає назад спину і кладе голову на груди Соломонові. Губи її червоніють над блискучими зубами, повіки тремтять від нестерпного бажання. Соломон припадає жадібно до її знадливого рота. Він відчуває полум'я її вуст і ковзкість її зубів, і солодку вологу її язика, і весь горить таким нестерпним бажанням, якого він ще ніколи не зазнав у житті.

Так минає хвилина і дві.

— Що ти робиш зі мною! — кволо говорить Суламіф, заплющуючи очі. — Що ти робиш зі мною!

Але Соломон пристрасно шепоче біля самого її рота;

— Стільниковий мед капає з вуст твоїх, наречена, мед і молоко під язиком твоїм... О, іди швидше до мене! Тут за стіною темно й прохолодно. Ніхто не побачить нас. Тут м'яка зелень під кедрами.

— Ні, ні, облиш мене. Я не хочу, не можу.

— Суламіф... ти хочеш, ти хочеш... Сестро моя, кохана моя, іди до мене!

Чийсь кроки чутно внизу на дорозі, біля муру царського виноградника, але Соломон затримує за руку налякану дівчину.

— Скажи мені скоріше, де ти живеш? Сьогодні вночі я прийду до тебе, — каже він швидко.

— Ні, ні, ні... Я не скажу тобі цього. Пустя мене. Я не скажу тобі.

— Я не пушу тебе, Суламіф, поки ти не скажеш... Я хочу тебе!

— Добре, я скажу... Але спочатку обіцяй мені не приходити цієї ночі... Також не приходь і наступної ночі... І ще наступної за тією... Царю мій! Заклинаю тебе сарнами й польовими ланями, не турбуй своєї коханої, доки вона не схоче!

— Так, я обіцяю тобі це... Де ж ти живеш, Суламіф?

— Якщо на шляху до міста ти перейдеш через Кедрон мостом вище Сілоама, ти побачиш наш будинок біля джерела. Там нема інших будинків.

— А де ж там твоє вікно, Суламіф?

— Навіщо тобі це знати, любий? О, не дивись же на мене так! Погляд твій зачаровує мене... Не цілуй мене... Не цілуй мене... Любий! Цілуй мене ще...

— Де ж твоє вікно, єдина моя?

— Вікно на південному боці. Ах, я не повинна тобі цього казати...
Маленьке, високе вікно з ґратами.

— І ґрати відчиняються зсередини?

— Ні, це глухе вікно. Але за рогом є двері. Вони ведуть прямо до кімнати, де я сплю з сестрою. Але ж ти обіцяв мені!... Сестра моя спить чуйно. О, який ти прекрасний, мій коханий. Адже ти обіцяв, чи не так?

Соломон тихо пестить її коси і щоки.

— Я прийду до тебе цієї ночі,— каже він наполегливо.— Опівночі прийду. Це так буде, так буде. Я хочу цього.

— Любий!

— Ні. Ти будеш чекати на мене. Тільки не бійся і вір мені. Я не заподію тобі лиха. Я дам тобі таку радість, поряд з якою все на землі нікчемне. Тепер прощай. Я чую, що за мною йдуть.

— Прощай, коханий мій... О ні, не йди ще! Скажи мені твоє ім'я, я не знаю його.

Він на хвилину, ніби нерішуче, опускає її, але одразу підводить їх.

— У мене одне ім'я з царем. Мене звать Соломон. Прощай. Я кохаю тебе.

V

Світлим і радісним був Соломон цього дня, коли сидів він на троні в залі дому Ліванського і творив суд над людьми, що приходили до нього.

Сорок колон, по чотири в ряд, підтримували стелю судилища, і всі вони були облицьовані кедром і закінчувалися капітелями у вигляді лілій; підлога була з штучних кипарисових дощок, і на стінах ніде не видно було каменя під кедровим деревом, оздобленим золотою різьбою у вигляді пальм, ананасів і херувимів. В глибині зали у три світла шість східців вели до підвищення трону, і на кожному східці стояли два бронзових лева по одному з кожного боку. Самий же трон був із слонової кістки з золотою інкрустацією і золотими локітниками у вигляді левів, що лежали. Висока спинка трону завершувалась золотим диском. Завіси з лілових і пурпурних тканин висіли від стелі до підлоги при вході в залу, відокремлюючи притвор, де між п'ятьма колонами товпились позивачі, прохачі і свідки, а також обвинувачені і злочинці під посиленою охороною.

Цар був у червоному хітоні, на голові в нього — простий вузький вінець із шістдесяти берілів, оправлених у золото. По праву руку стояв трон для матері його, Вірсавії, але останнім часом, через похилий вік, вона рідко з'являлася в місті.

Ассирійські гості, з суворими чорнобородими обличчями, сиділи вздовж стін на яшмових лавах; на них був світлий оливковий одяг, вишитий по краях червоними і білими візерунками. Вони ще в себе в Ассирії

чули так багато про правосуддя Соломона, що намагались не пропустити жодного з його слів, щоб потім розповідати про суд царя ізраїльтян. Між ними сиділи воєначальники Соломонові, його міністри, начальники провінцій і придворні. Тут був Ванея — колись царський кат, убивця Іоава, Адонії і Семея, — тепер головний начальник війська, невисокий, опасистий старик з рідкою, довгою сивою бородою. Його вицвілі блакитнуваті очі, обведені червоними, ніби вивернутими віями, дивились по-старечому тупо; рот був роззявлений і мокрий, а м'ясиста червона нижня губа безсило звисала вниз; голова його була завжди похнюплена і злегка тремтіла. Був також Азарія, син Нафанів, жовчна, висока людина з сухим, хворобливим обличчям і темними колами під очима, і добродушний, неухважний Іосафат, історіограф, і Ахелар, начальник двора Соломонова, і Завуф, що мав високий титул друга царевого, і Бен-Авінодав, одружений з старшою дочкою Соломона — Тафафією, і Бен-Гевер, начальник області Арговії, що у Васані; під його управлінням було шістдесят міст, обведених мурами, з ворітьми на мідних засувах; і Ваана, син Хутая, що вславився колись мистецтвом кидати списа на відстані тридцяти парасангів, і багато інших. Шістдесят воїнів, виблискуючи золоченими шоломами й щитами, стояли в ряд по лівий і по правий бік трону; старшим над ними сьогодні був красунь з чорними кучерями — Єліав, син Ахїлуда.

Першим з'явився перед Соломоном зі своєю скаргою якийсь Ахїор, за ремеслом гранувальник. Працюючи в Білі Фінікійському, він знайшов коштовний самоцвіт, обробив його і попросив свого друга Захарію, що вирушав до Єрусалима, віддати цей самоцвіт його, Ахїоровій, дружині. Через деякий час повернувся додому й Ахїор. Перше, про що він спитав свою дружину, побачившись з нею — це про самоцвіт. Але вона дуже здивувалася запитанню чоловіка і клятвено підтвердила, що ніякого самоцвіту вона не одержала. Тоді Ахїор пішов за поясненнями до свого друга Захарії; але той запевняв, і теж з клятвою, що він зараз же після приїзду передав самоцвіт за призначенням. Він навіть привів двох свідків, які стверджували, що вони бачили, як Захарія при них передавав самоцвіт дружині Ахїоровій.

І от тепер усі четверо — Ахїор, Захарія і двоє свідків стояли перед троном царя Ізраїльського.

Соломон подивився кожному з них в очі по черзі і сказав сторожі:

— Відведіть їх усіх в окремі покої і замкніть кожного окремо.

І коли це було зроблено, він наказав принести чотири грудки сирої глини.

— Нехай кожен з них, — звелів цар, — виліпить з глини ту форму, яку мав самоцвіт.

Через якийсь час зліпки були готові. Але один із свідків зробив свій зліпок у вигляді кінської голови, як звичайно оброблялись дорогоцінні камені; другий — у вигляді овечої голови, і лише у двох — у Ахїора і Захарії — зліпки були однакові, схожі формою на жіночу груди.

І цар сказав:

— Тепер і для сліпого ясно, що свідків підкупив Захарія. Отже, нехай Захарія поверне самоцвіт Ахіору і разом з ним заплатить йому тридцять громадських сіклей судових витрат і віддасть десять сіклей священних на храм. Свідки ж, які викрили самі себе, хай заплатять по п'ять сіклей в казну за неправдиве свідчення.

Потім наблизились до трону Соломонового три брати, що позивалися за спадщину. Батько їхній перед смертю сказав їм: «Щоб ви не сварилися під час розподілу, я сам поділю вас по справедливості. Коли я помру, ідіть за горбок, що в середині гаю за будинком, і розрийте його. Там знайдете ви ящик на три відділи. Знайте, що верхній — для старшого, середній — для середнього, нижній — для меншого з братів». І коли, після смерті, вони пішли й зробили, як він заповів, то знайшли, що верхній відділ був наповнений догори золотими монетами, тимчасом як у середньому лежали самі тільки звичайні кістки, а в нижньому шматки дерева. І ось виникла між меншими братами заздрість до старшого і ворожнеча, і життя їхнє зробилося під кінець таким нестерпним, що вирішили вони звернутись до царя, щоб він порадив і розсудив. Навіть і тут, стоячи перед тронем, не стримались вони від взаємних дорікань і образ.

Цар похитав головою, вислухав їх і сказав:

— Облиште сварки; важкий камінь має вагу й пісок, та гнів дурня важчий від них обох. Батько ваш був, очевидно, мудра і справедлива людина, і свою волю він висловив у своїй духівниці так ясно, наче це було при сотні свідків. Невже одразу не здогадалися ви, нещасні крикуни, що старшому братові він залишив усі гроші, середньому — всю худобу і всіх невільників, а молодшому — дім і вгіддя. Ідіть же з миром і більше не воюйте.

І троє братів — недавні вороги — з сяючими обличчями вклонились цареві в ноги і вийшли з судилища рука в руку.

І ще розв'язав цар іншу, розпочату ще три дні тому, справу про спадщину. Один чоловік, вмираючи, сказав, що він залишає все своє майно найдостойнішому з двох його синів. Та що жоден з них не погоджувався визнати себе гіршим, то й звернулися вони до царя.

Соломон спитав їх, хто вони і які діла їхні, і, почувши відповідь, що обидва вони мисливці-лучники, сказав:

— Вертайтесь додому. Я накажу поставити біля дерева труп вашого батька. Побачимо спочатку, хто з вас влучніше поцілить йому стрілою в груди, а потім вирішим вашу справу.

Тепер обидва брати повернулись назад у супроводі людини, яку цар послав з ними для нагляду. Його й розпитував Соломон про змагання.

— Я виконав усе, що ти наказав, царю, — сказала ця людина. — Я поставив труп старого біля дерева і дав кожному з братів їхні луки й стріли. Старший стріляв першим. На відстані ста двадцяти ліктів він попав якраз у те місце, де б'ється в живої людини серце.

— Чудовий постріл, — сказав Соломон. — А молодший?

— Молодший... Пробач мені, царю, я не міг наполягти на тому, щоб твій наказ було виконано в точності... Молодший натягнув тетиву і поклав на неї вже стрілу, але раптом опустив лук до ніг, повернувся і сказав, плачучи: «Ні, я не можу зробити цього... Не буду стріляти в труп мого батька».

— То хай же йому й належить майно його батька, — вирішив цар. — Він виявився достойнішим сином. А старший, якщо хоче, може вступити в число моїх охоронців. Мені потрібні такі сильні і жадібні люди, з влучною рукою, несхибним оком і з серцем, що заросло шерстю.

Потім стали перед царем троє людей. Маючи спільне торговельне діло, нажили вони багато грошей. І от, коли прийшов їм час їхати до Єрусалима, то зашили вони золото в шкіряний пояс і вирушили в дорогу. Довелося їм заночувати в лісі, а пояс, щоб уберегти його, закопали в землю. Коли ж вони прокинулись на ранок, то не знайшли пояса в тому місці, куди його поклали.

Кожен з них обвинувачував іншого в таємній крадіжці, і тому що всі троє здавалися людьми дуже хитрими й тонкими в розмовах, то сказав їм цар:

— Раніше, ніж я розв'яжу вашу справу, вислухайте те, що я вам розповім. Одна гарна дівчина обіцяла своєму милому, що виряджався в подорож, чекати його повернення і нікому не віддавати свого дівочства, крім нього. Проте, поїхавши, він незабаром одружився в іншому місті з іншою дівчиною, і вона дізналася про це. Тим часом до неї посватався багатий і добросердий юнак з її міста, товариш її дитинства. Примушувана батьками, вона не насмілилася від сорому і страху розповісти йому про свою обіцянку і одружилася з ним. Коли ж після закінчення шлюбного бенкету він повів її до спальні і хотів лягти з нею, вона почала благати його: «Дозволь мені піти в те місто, де живе колишній мій коханий. Нехай він зніме з мене клятву, тоді я повернусь до тебе і зроблю все, чого ти хочеш!» А що юнак дуже любив її, він погодився на її прохання, відпустив її, і вона пішла. В дорозі напав на неї розбійник, пограбував її і хотів уже її згвалтувати. Але дівчина впала перед ним навколішки і з сльозами благала зглянутись на її цнотливість, і розповіла розбійникові все, що трапилося з нею, і чого вона йде до чужого міста. І розбійник, вислухавши її, так здивувався з її вірності слову і так розчулився добротою її нареченого, що не тільки відпустив дівчину, але й повернув їй відняті коштовності. Тепер, питаю я вас, хто з усіх трьох зробив краще перед лицем Бога — дівчина, жених чи розбійник?

І один з тих, що позивалися, сказав, що дівчина більше від усіх достойна похвали за свою твердість у клятві. Другий дивувався великому коханню жениха; а третій вважав найбільш великодушним вчинок розбійника.

І сказав цар останньому:

— Отже, ти і вкрав пояс із спільним золотом, бо природою своєю ти жадливий і бажаєш чужого.

Людина ж ця, передавши свій дорожній посох одному з товаришів, сказала, піднявши руки догори, ніби для клятви:

— Свідчу перед Іеговою, що золото не в мене, а в нього!

Цар посміхнувся і наказав одному з своїх воїнів:

— Візьми жезл цієї людини і розломи його навпіл.

І коли воїн виконав наказ Соломонів, то посипались на підлогу золоті монети, бо вони були заховані в середині видовбаної палиці; а злодій, вражений мудрістю царя, впав ниць перед його тронем і признався в своєму злочині.

Також прийшла в дім Ліванський жінка, бідна вдова камняра, і сказала:

— Я прошу правосуддя, царю! На останніх два динари, що в мене залишалися, я купила борошна, насипала його ось у цю велику глиняну чашу і понесла додому. Але раптом знявся великий вітер і розвіяв моє борошно. О, мудрий царю, хто відшкодує мені ці збитки? Я не маю тепер чим нагодувати моїх дітей.

— Коли це було? — запитав цар.

— Це трапилось сьогодні зранку, вдосвіта.

І ось Соломон наказав покликати кількох багатих купців, чий кораблі мали в цей день вирушити з товарами до Фінікії через Іаффу. І коли вони з'явилися, стурбовані, до зали судилища, цар запитав їх:

— Молили ви бога чи богів про попутний вітер для ваших кораблів?

І вони відповіли.

— Так, царю! Це так. І Богові були угодні наші жертви, і тому він послав нам добрий вітер.

— Я радію за вас, — сказав Соломон. — Але той самий вітер розвіяв у бідної жінки борошно, яке вона несла в чаші. Чи не вважаєте ви справедливим, що ви повинні винагородити її?

І вони, потішені тим, що тільки за цим і викликав їх цар, одразу кидали жінці повну чашу дрібної й крупної срібної монети. А коли вона із слізьми почала дякувати цареві, він ясно посміхнувся і сказав:

— Почекай, це ще не все. Сьогоднішній ранковий вітер дав і мені радість, якої я не чекав. Отже, до дарів цих купців я додам і свій царський дар.

І він велів Адоніраму, скарбникові, покласти поверх грошей купців стільки золотих монет, щоб зовсім не було видно під ними срібла.

Нікого не хотів Соломон бачити в цей день нещасливим. Він роздав стільки нагород, пенсій і подарунків, скільки не роздавав інколи за цілий рік, і простив він Ахімаасу, правителеві землі Неффалімової, на якого раніш гнівався за беззаконні побори, і відпустив провини багатьох, що порушили закон, і не залишив він без уваги просьб своїх підданих, крім однієї.

Коли виходив цар з дому Ліванського малими південними дверима, став на його шляху якийсь присадкуватий, широкоплечий чоловік у жовтому шкіряному одязі, з темно-червоним похмуриччям обличчям, з чорною

густою бородою, з волячою шиєю і з суворим поглядом з-під кошлатих чорних брів. Це був головний жрець капища Молоха. Він вимовив лише одне слово благальним голосом:

— Царю!..

В бронзовому череві його бога було сім відділів: один для борошна, другий для голубів, третій для овець, четвертий для баранів, п'ятий для телят, шостий для биків, а сьомий — призначений для живих немовлят, яких приносили матері, — давно був порожній згідно з царською заборорою.

Соломон пройшов мовчки повз жерця, але той простягнув услід йому руки і вигукнув з благанням:

— Царю! Заклинаю тебе твоєю радістю!.. Царю, зроби мені цю ласку, і я відкрию тобі, на яку небезпеку наражається твоє життя.

Соломон не відповів, і жрець, стиснувши кулаки міцних рук провів його до виходу лютим поглядом.

VI

Увечері пішла Суламіф до старого міста, туди, де довгими рядами тяглись крамниці міняйлів, лихварів і торговців запашним зіллям. Там продала вона ювелірові за три драхми і одна динарій свою єдину коштовність — святкові сережки срібні, кільцями, із золотою зірочкою кожна.

Потім вона зайшла до продавця пахощів. У глибокій, темній кам'яній ніші, серед слоїв з сірою аравійською амброю, пакетів з ліванським ладаном, пучків запашних трав і склянок з маслами — сидів, підбгавши під себе ноги і мружачи ліниві очі, непорушний, сам весь благоуханний, старий, жирний, зморшкуватий скопець-египтянин. Він обережно відрахував з фінікійської склянки в маленький глиняний флакончик якраз стільки крапель мірри, скільки було динарій в усіх грошах Суламіфі, і коли він скінчив цю справу, то сказав, підбираючи корком залишок масла навкруги шийки і лукаво сміючись:

— Смаглява дівчино, гарна дівчино! Коли сьогодні твій милий поцілує тебе між перса і скаже: «Як гарно пахне твоє тіло, о моя кохана!» — ти згадай мене в ту мить. Я перелив тобі три зайві краплини.

І ось, коли настала ніч і місяць зійшов над Сілоамом, перемішавши синю білину його будинків з чорною синявою тіней і з матовою зеленню дерев, встала Суламіф з свого убогого ложа з козячої вовни і прислухалась. Вже було тихо в домі. Сестра рівно дихала біля стіни, на долівці. Тільки знадвору, в придорожніх куцах, сухо й пристрасно кричали цикади, і кров поштотвами шуміла у вухах. Грати вікна, вималювані місячним сьйвом, чітко і косо лежали на долівці.

Тремтячи від боязкості, чекання і щастя, розстебнула Суламіф свій одяг, скинула його вниз до ніг і, переступивши через нього, залишилась у кімнаті гола, обличчям до вікна, освітлені місяцем крізь віконні гра-

ти. Вона налила густу запашну мірру собі на плечі, на груди, на живіт і, боячись втратити хоч одну дорогоцінну краплю, почала швидко розтирати по ногах, під руками і навкруг шиї. І м'який, ковзкий дотик її долонь і ліктів до тіла примушував її здригатися від солодкого передчуття. І, посміхаючись і тремтячи, дивилася вона у вікно, де за ґратами виднілися дві тополі, темні з одного боку, посріблені з другого, і шепотіла сама до себе:

— Це для тебе, мій любий, це для тебе, коханий мій. Милый мій крапций від десяти тисяч інших, голова його — чисте золото, волосся його хвилясте, чорне, як ворон. Usta його — солодощі, і весь він — бажання. Ось хто коханий мій, ось хто брат мій, дочки ерусалимські!..

І от, благоуханна, лягла вона на своє ложе. Обличчя її звернене до вікна; руки вона, наче дитина, стиснула між коліньми; серце її голосно стукотить в кімнаті. Минає багато часу. Майже не заплющючи очей, вона поринає в дрімоту, але серце її не спить. Їй ввижається, що милый лежить з нею поруч. Права рука в неї під головою, лівою він обіймає її. В радісному переляку скидає вона з себе дрімоту, шукає коханого біля себе на ложі, але не знаходить нікого. Місячний візерунок на долівці пересунувся ближче до стіни, покоротшав і став скісний. Кричать цикади, одноманітно лепече Кедронський струмок, чутно, як у місті тужливо співає нічний сторож.

«Що, як він не прийде сьогодні — думає Суламіф.— Я просила його, і що, коли він послухався мене?.. Заклинаю вас, дочки ерусалимські, сарнами і польовими лліями: не будіть кохання, доки воно не прийде... Та ось кохання завітало до мене. Прийди скоріше, мій коханий! Наречена жде тебе. Будь прудкий, як молодий олень в горах бальзамічних».

Пісок захрустів надворі під легкими кроками. І душі не стало в дівчини. Обережна рука стукає у вікно. Темне обличчя майорить за ґратами. Чутно тихий голос милого:

— Відчини мені, сестро моя, кохана моя, голубко моя, чиста моя! Голова моя вкрита росою.

Але чарівне заціпеніння оволодіває раптом тілом Суламіфі. Вона хоче встати і не може, хоче поворухнути рукою і не може. І, не розуміючи, що з нею діється, вона шепоче, дивлячись у вікно:

— Ах, кучері його повні нічної вологи. Але я скинула мій хітон. Як же мені знову надіти його?

— Устань, кохана моя. Чарівна моя, вийди. Наближається ранок, розкриваються квіти, виноград лле свої пахощі, час співу настав, голос горлиці лине з гір.

— Я вимила ноги мої,— шепоче Суламіф,— як же мені ступати ними на долівку?

Темна голова зникає з віконної рами, гучні кроки обходять дім, затихають біля дверей. Милый обережно просовує руку крізь дверну щілину. Чутно, як він шукає пальцями внутрішній засув.

Тоді Суламіф встає, міцно притискає долоні до грудей і шепоче з острахом:

— Сестра моя спить, я боюся розбудити її.

Вона нерішуче взуває сандалії, надягає на голе тіло легкий хітон, накидає поверх нього покривало і відчиняє двері, залишаючи на їх замку сліди мірри. Але нікого вже нема на дорозі, що самотньо біліє серед темних кущів у сірій світанковій млі. Милий не дочекався — пішов, навіть кроків його не чути. Місяць зменшився і зблід і стоїть високо. На сході над хвилями гір холодно рожеве небо перед світанком. В далечині біліють мури і будинки ерусалимські.

— Коханий мій! Царю життя мого! — кричить Суламіф у вогку темряву.— Ось я тут. Я жду тебе... Вернись...

Але ніхто не озивається.

«Побіжу ж я по дорозі, дожену, дожену мого милого,— сама до себе говорить Суламіф.— Піду по місту, по вулицях, по майданах шукати того, кого кохає душа моя. О, коли б ти був моїм братом, що ссав грудь матері моєї. Я зустріла б тебе на вулиці і цілувала б тебе, і ніхто б не осудив мене. Я взяла б тебе за руку і привела б у дім матері моєї. Ти вчив би мене, а я поїла б тебе соком гранатових яблук. Заклинаю вас, дочки ерусалимські, якщо зустрінете милого мого, скажіть йому, що мене уражено коханням».

Так говорить вона сама до себе і легкими слухняними кроками біжить по дорозі до міста. Біля Навозних воріт під стіною сидять і дрімають в ранковій прохолоді двоє сторожів, які обходили вночі місто. Вони прокидаються і дивляться здивовано на дівчину, яка біжить. Молодший з них встає і загороджує їй дорогу розпростертими руками.

— Почекай, почекай, красуне! — вигукнув він, сміючись.— Куди так швидко? Ти провела потай ніч у ліжку свого коханого і ще тепла від його обіймів, а ми змерзли від нічної вологи. Буде справедливо, коли ти трошки посидиш з нами.

Старший теж підвівся і хоче обняти Суламіф. Він не сміється, він дихає важко, часто і з свистом, він облизує язиком сині губи. Обличчя його, спотворене великими рубцями від прокази, щю загоїлась, здається страшним у блідій імлі. Він говорить гугнявим і хриплим голосом:

— І справді. Чим милий твій крапций від інших чоловіків, люба дівчино! Заплющ очі, і ти не відрізниш мене від нього. Я навіть крапций, бо, напевне, більш досвідчений, ніж він.

Вони хапають її за груди, за плечі, за руки, за одяг. Але Суламіф гнучка і сильна, і тіло її, змащене маслом, слизьке. Вона виривається, залипивши в руках сторожів своє верхнє покривало, і ще швидше біжить назад тим самим шляхом. Вона не відчула ні образи, ні страху — вона переповнена думкою про Соломона. Проходячи повз свій дім, вона бачить, що двері з яких вона тільки-но вийшла, так і залишились відчинені, зяючи чорним чотирикутником на білій стіні. Але вона тільки затамо-

вує дихання, зіщулюється, як молода кішка, і навшпиньках, беззвучно пробігає далі.

Вона переходить через Кедронський міст, обходить околицю Сілоамського села і каменистим шляхом підіймається поступово на південний схил Ватн-Ель-Хава, до свого виноградника. Брат її спить ще поміж лозами, закутавшись у шерстяну ковдру, мокру від роси. Суламіф будить його, але він не може прокинутись, скований молодим ранковим сном.

Як і вчора, зоря палає над Аназе. Здіймається вітер. Струмує аромат виноградного цвітіння.

— Піду, подивлюся на те місце біля огорожі, де стояв мій коханий,— каже Суламіф.— Торкнуся руками каменя, якого він торкався, поцілую землю під його ногами:

Легко пробирається вона між лозами. Роса падає з них і холодить їй ноги і бризкає на її лікті. І ось радісний крик Суламіфі залунав у винограднику! Цар стоїть за кам'яною огорожею. Він з сяючим обличчям простягає їй назустріч руки.

Легше від птиці перелітає Суламіф через огорожу і без слів, із стогоном щастя обвивається круг царя.

Так проходить кілька хвилин. Нарешті, відриваючись губами від її рота, Соломон каже у захваті, і голос його тремтить:

— О, ти прекрасна, кохана моя, ти прекрасна!

— О, який ти прекрасний, коханий мій!

Сльози захоплення і вдячності — блаженні сльози блищать на блідому й прекрасному обличчі Суламіфі. Знемагаючи від кохання, вона спускається на землю, і ледве чутно шепоче шалені слова:

— Ложе в нас — зелень. Кедри — стеля над нами... цілуй мене поцілунками вуст твоїх. Пестощі твої кращі від вина...

Трохи згодом Суламіф лежить головою на грудях Соломона. Його ліва рука обіймає її.

Схилившись до самого її вуха, цар шепоче їй щось, цар ніжно просить пробачення, і Суламіф червоніє від його слів і закриває очі. Потім з невимовно чарівною посмішкою збентеження вона каже:

— Брати мої поставили мене стерегти виноградник... а свого виноградника я не вберегла.

Але Соломон бере її маленьку темну ручку і гаряче притискує її до губ.

— Ти не жалієш про це, Суламіф?

— О ні, царю мій, коханий мій, я не жалію. Якби ти зараз же встав і пішов від мене, і якби мені судилося ніколи потім не бачити тебе, я до кінця мого життя буду вимовляти з вдячністю твоє ім'я, Соломон!

— Скажи мені ще, Суламіф... Тільки, прошу тебе, скажи правду, чиста моя... Чи знала ти, хто я?

— Ні, я й тепер не знаю цього. Я думала... Але мені соромно признатися. Я боюсь, ти сміятимешся з мене... Розказують, що тут, на горі Ватн-

Ель-Хава, іноді бродять язичеські боги... Багато з них, кажуть, прекрасні... І я думала, чи не Гор ти, син Озіріса, чи який інший бог?

— Ні, я тільки цар, кохана. Але ось на цьому місці я цілую твою милу руку, обпалену сонцем, і клянусь тобі, що ще ніколи, ні під час перших любовних знемог у юності, ні в дні моєї слави не горіло моє серце таким невтоленним бажанням, що будить в мені сама лише твоя посмішка, самий дотик твоїх вогняних кучерів, самий вигин твоїх пурпурових уст! Ти прекрасна, як намети Кідарські, як завіси в храмі Соломоновім. Пестощі твої п'янять мене. Ось груди твої — вони запашні. Соски твої — як вино!

— О так, дивись, дивись на мене, коханий. Очі твої хвилюють мене. О, яка радість: адже це до мене, до мене звернене бажання твоє. Волосся твоє запашне. Ти лежиш, як мирровий пучок у мене між персами.

Час припиняє свій біг і змикається над ними сонячним колом. Ложе в них — зелень, стеля — кедри, стіни — кипариси. І знамено над їхнім наметом — кохання.

VII

Басейн був у царя в палаці, восьмикутний, прохолодний басейн з білого мармуру. Темно-зелені малахітові східці спускалися до його дна. Облицювання з єгипетської яшми, сніжнобілої з рожевими, ледве помітними прожилками, правило йому за раму. Найкраще чорне дерево пішло на оздоблення стін. Чотири лев'ячих голови з рожевого сардонікса викидали тонкими струменями воду в басейн. Вісім відполірованих дзеркал чудової сідонської роботи, на зріст людини, були вправлені в стіни поміж легких білих колон.

Перед тим, як увійти Суламіфі в басейн, молоді служниці влили їв нього запашні речовини, і вода від них побіліла, поголубіла і заграла переливами молочного опалу. З захопленням дивилися рабині, які роздягали Суламіф, на її тіло і коли роздягли, підвели її до дзеркала. Жодної вади не було на її прекрасному тілі, позолоченому, як смаглявий стиглий плід, золотим пухом ніжного волосся. Вона ж, дивлячись на себе голу у дзеркало, червоніла і думала:

«Усе це для тебе, мій царю!»

Вона вийшла з басейну свіжа, прохолодна і благоуханна, покрита тремтячими краплями води. Рабині надягли на неї коротку білу туніку з найтютюшного єгипетського льону і хітон з дорогоцінного саргонського віссону, такого блискучого золотого кольору, що одяг здавався зітканим з сонячних променів. Вони взули її ноги в червоні сандалії з шкіри молодого козеняти, вони висушили її темновогненні кучері і перевили їх нитками крупних чорних перлів, і прикрасили її руки браслетами, що дзвеніли.

В такому уборі з'явилась вона перед Соломоном, і цар вигукнув радісно:

— Хто це, блискуча, як зоря, прекрасна, як місяць, світла, як сонце? О Суламіф, краса твоя грізніша, ніж полки з розгорнутими прапорами! Сімсот дружин я знав і триста наложниць, і дівчат без числа, але єдина — ти, чарівна моя! Побачать тебе цариці і звеличать, і поклоняться тобі наложниці, і складуть хвалу тобі всі жінки на землі. О Суламіф, той день, оли ти станеш моєю дружиною й царицею, буде найщасливішим для мого серця.

А вона підійшла до різьблених маслинових дверей і, притулившись до них щокою, сказала:

— Я хочу бути лише твоєю рабою, Соломоне. Ось я приклала вухо моє до одвірка. І прошу тебе: за законом Мойсеєвим прибий цвяхами моє вухо на доказ мого добровільного рабства перед тобою.

Тоді Соломон наказав принести з своєї скарбниці коштовні підвіски з глибокочервоних карбункулів, оброблених у вигляді подовжених груш. Він сам просилив їх у вуха Суламіфі і сказав:

— Кохана моя належить мені, а я їй.

І, взявши Суламіф за руку, повів її цар до зали бенкету, де вже чекали його друзі і близькі.

VIII

Сім днів минуло з того ранку, коли вступила Суламіф до царського палацу. Сім днів вона і цар розкошували в коханні і не могли насититись ним.

Соломон любив прикрапувати свою милу коштовностями. «Які стрункі твої маленькі ноги в сандаліях», — вигукував він у захваті і, стаючи перед нею навколішки, цілував по черзі пальці на її ногах і нанизував на них персні з такими чудовими і рідкісними самоцвітами, яких не було навіть на ефоді першосвященника. Суламіф заслухувалась його, коли він розповідав їй про внутрішню природу самоцвітів, про їхні чарівні властивості і таємниче значення.

— Ось анфракс, священний камінь землі Офір, — говорив цар. — Він гарячий і вогкий. Поглянь, він червоний, як кров, як вечірня зоря, як розквітлий гранат, як густе вино з виноградників енгедських, як твої губи, моя Суламіф, як твої губи вранці, після ночі кохання. Це камінь кохання, гніву і крові. На руці людини, яка знемагає в пропасниці або сп'яніла від бажання, він стає теплішим і горить червоним полум'ям. Надінь його на руку, моя кохана, і ти побачиш, як він спалахне. Якщо його розтовкти на порошок і вживати з водою, він дає рум'янець обличчю, заспокоює плунок і веселить душу. Той, хто носить його, набуває влади над людьми. Він лікує серце, мозок і пам'ять. Але при дітях не варто його носити, тому що він будить навколо себе любовну пристрасть.

Ось прозорий камінь кольору окисленої міді. В країні ефіопів, де його здобувають, його називають Мгнадіс-Фза. Мені подарував його

батько моєї дружини, цариці Астіс, єгипетський фараон Суссакім, до якого цей камінь перейшов від полоненого царя. Ти бачиш — він негарний, але вартість його незліченна, бо тільки четверо на землі володіють каменем Мгнадіс-Фза. Він має надзвичайну властивість притягати до себе срібло, ніби пожадлива і сріблολюбна людина. Я тобі його дарую, моя кохана, бо ти безкорислива.

Поглянь, Суламіф, на ці сапфіри. Одні з них схожі кольором на волюшки в пшениці, інші на осіннє небо, деякі на море в ясну погоду. Це камінь невинності — холодний і чистий. Під час далеких і важких подорожів його кладуть в рот, щоб втамувати спрагу. Він також виліковує проказу і всякі злі нарости. Він дає ясність думкам. Жерці Юпітера в Римі носять його на вказівному пальці.

Цар усіх каменів — камінь Шамір. Греки називають його Адамас, що означає — непереможний. Він міцніший від усіх речовин у світі і залишається непошкодженим у найбільшому вогні. Це світло сонця, згущене в землі і охолоджене повітрям. Полюбайся, Суламіф, він міниться усіма барвами, але сам залишається прозорим, наче крапля води. Він сяє у темряві ночі, проте навіть вдень втрачає своє сяйво на руці вбивці. Шамір прив'язують до руки жінки, яка мучиться важкими пологами, і його також надівають воїни на ліву руку, йдучи на бій. Той, хто носить Шамір, — угодний царю і не боїться злих духів. Шамір згонить плямистий колір з обличчя, очищає дихання, дає спокійний сон лунатикам і стає вологим від близького сусідства з отрутою. Каміні Шамір бувають чоловічі і жіночі; закопані глибоко в землю, вони можуть розмножуватись

Місячний камінь, блідий і лагідний, як сяйво місяця — це камінь магів халдейських і вавілонських. Перед проріканням вони кладуть його під язик і він дає їм дар бачити майбутнє. Він має дивний зв'язок з місяцем, бо коли настає новий місяць, холоднішає і сяє яскравіше. Він сприятливий для жінки в той рік, коли вона з дитини стає дівчиною.

Цей перстень із смарагдом ти носи завжди, кохана, бо смарагд улюблений камінь Соломона, царя Ізраїльського. Він зелений, чистий, веселий і ніжний, як трава весняна, і коли дивишся на нього довго, то світлішає серце; якщо подивитися на нього зранку, то весь день буде для тебе легким. У тебе над нічним ложем я повішу смарагд, чарівна моя; нехай він одгонить від тебе важкі сни, притишує биття серця і відводить чорні думки. Хто носить смарагд, до того не наближаються змії і скорпіони; якщо ж тримати смарагд перед очима змії, то поллється з них вода і буде литися до того часу, поки вона не осліпне. Товчений смарагд дають отруєній людині разом з гарячим верблюжим молоком, щоб вийшла отрута потом; змішаний з трояндовим маслом, смарагд лікує укуси отруйних гадів, а розтертий з шафраном і прикладений до хворих очей, зціляє від курячої сліпоти. Допомогає він ще від кривавого поносу і при чорному кашлі, то його не можна вилікувати ніякими засобами людськими.

Дарував також цар своїй коханій лівійські аметисти, схожі кольором на ранні фіалки, що розпускаються в лісах біля підніжжя Лівійських гір,— аметисти, що мають дивну здатність приборкувати вітер, пом'якшувати злобу, охороняти від сп'яніння і допомагати під час ловіння диких звірів; персепольську бірюзу, що приносить щастя в коханні, припиняє сварки подружжя, відводить царський гнів і сприяє приборканню і продажу коней; і котяче око, що оберігає майно, розум і здоров'я свого господаря; і блідий, синьо-зелений, наче морська вода біля берега, берилій — засіб від більма і прокази, добрий супутник мандрівників; і різнобарвний агат — той, хто носить його, не боїться ворожих замірів і унікає небезпеки бути розчавленим під час землетрусу; і нефрит, нирковий камінь, що відводить удари блискавок; і яблучно-зелений, мутно-прозорий онікій — охоронець господаря від вогню й божевілья; і яспис, що примушує тремтіти звірів; і чорний ластівчин камінь, що надає красномовства; і поважаний вагітними жінками орлиний камінь, що його орли кладуть у свої гнізда, коли приходить час вилуплюватися їхнім пташеняткам; і заберзат з Ойра, сяючий, наче маленькі сонця; і жовто-золотистий хризоліт — друг торговців і злодіїв; і сардонікс, улюблений камінь царів і цариць; і малиновий нігірій: його знаходять, як відомо, в шлунку у рисі, зір якої такий гострий, що вона бачить крізь стіни,— ось тому ті, хто носить лігірій, відзначаються зіркістю очей,— крім того, він зупиняє кровотечу з носа і загоює всякі рани, крім ран, заподіяних каменем і залізом.

Надівав цар на шию Суламіфі неоціненні намиста з перлів, що їх ловили його піддані в персидському морі, і перли від теплоти її тіла набирали живого блиску і ніжного кольору. І коралі ставали червонішими на її смаглявих персах, і оживала бірюза на її пальцях, і давали в її руках тріскучі іскри ті жовті янтарні дрібнички, що їх привозили в подарунок цареві Соломону з берегів далеких північних морів відважні корабельники царя Хірама Тірського.

Золотоцвітом і ліліями встеляла Суламіф своє ложе, готуючи його до ночі, і, відпочиваючи на її грудях, говорив цар, радіючи серцем:

— Ти подібна до царського човна в країні Офір, о, моя кохана, до золотого легкого човна, що пливе, гойдаючись, священною рікою, серед білих запашних квітів.

Так прийшла до царя Соломона — найвеличнішого з царів і наймудрішого з мудреців — його перша й остання любов.

Багато віків минуло з того часу. Були царства і царі, і від них не залишилося й сліду, наче від вітру, що пронісся над пустелею. Були довгі нещадні війни, після яких імення полководців сяяли в віках, наче кришталі зірки, але час стер навіть згадку про них.

А любов бідної дівчини з виноградника і великого царя ніколи не минеться і не забудеться, бо сильна, як смерть, любов, бо кожна жінка, яка любить,— цариця, бо любов — прекрасна!

ІХ

Сім днів минуло з того часу, як Соломон — поет, мудрець і цар — привів у свій палац бідну дівчину, яку він зустрів у винограднику вдосвіта. Сім днів зазнавав цар насолоди від її кохання і не міг насититися ним. І велика радість осявала його обличчя, ніби золоте сонячне сяйво.

Стояли світлі, теплі, місячні ночі — солодкі ночі кохання. На ложі з тигрових шкур лежала гола Суламіф, і цар, сидячи на підлозі біля її ніг, наповняв свій смарагдовий келих золотистим вином з Мареотиса і пив за здоров'я своєї коханої, радіючи всім серцем, і розповідав він їй мудрі старовинні дивні казання. І рука Суламіфі лежала на його голові, пестила його хвилясте чорне волосся.

— Скажи мені, мій царю, — запитала якось Суламіф, — чи це не дивно, що я покохала тебе так раптово? Я тепер пригадую все, і мені здається, що я стала належати тобі з найпершої миті, коли не встигла ще побачити тебе, а тільки почула твій голос. Серце моє затріпотіло і розкрилось назустріч тобі, як розкривається квітка під час літньої ночі від південного вітру. Чим ти так зачарував мене, мій коханий?

І цар, тихо схиляючись головою до ніжних колін Суламіфі, ласкаво посміхнувся і відповів:

— Тисячі жінок до тебе, о моя прекрасна, запитували про це своїх милих, і сотні віків після тебе вони запитуватимуть про це своїх милих. Три речі є в світі, незрозумілі для мене, і четвертої я не збагну: шлях орла в небі, змії на скелі, корабля серед моря і шлях мужчини до серця жінки. Це не моя мудрість, Суламіф, це слова Агура, сина Іакейового, почуті від нього учнями. Але вшануємо й чужу мудрість.

— Так, — сказала Суламіф задумливо, — можливо, і правда, що людина ніколи не збагне цього. Сьогодні під час бенкету на моїх грудях було запашне плетиво стакті. Але ти вийшов з-за столу, і квіти мої перестали пахнути. Мені здається, що тебе повинні любити, о царю, і жінки, і чоловіки, і звірі, і навіть квіти. Я часто думаю і не можу зрозуміти: як можна кохати когось іншого, крім тебе?

— І крім тебе, крім тебе, Суламіф! Кожну хвилину я дякую богам, що він послав тебе на моєму шляху.

— Я пам'ятаю, я сиділа на камені огорожі, і ти поклав свою руку поверх моєї. Вогонь побіг по моїх жилах, голова в мене запаморочилась. Я сказала собі: «Ось хто володар мій, ось хто цар мій, коханий мій!»

— Я пам'ятаю, Суламіф, як обернулася ти на мій поклик. Під тонким одягом я побачив тіло, твоє прекрасне тіло, яке я люблю, як бога. Я люблю його, вкрите золотим пухом, ніби сонце залишило на ньому свій поцілунок. Ти струнка, наче кобилиця в колісниці фараоновій, ти прекрасна, як колісниця Амінодавова. Очі твої, наче два голуби, що сидять біля джерела.

— О любий, слова твої хвилюють мене. Твоя рука солодко палить мене. О мій царю, ноги твої наче мармурові стовпи. Живіт твій — наче ворох пшениці, обставлений ліліями.

Оточені, осяяні мовчазним світлом місяця, вони забували про годину, про місце, і ось проходив час, і вони з подивом помічали, як у ґратчасті вікна покою заглядала рожева зоря.

Також сказала якось Суламіф:

— Ти знав, мій коханий, жінок і дівчат без ліку, і всі вони були найвродливішими жінками в світі. Мені соромно, коли я згадаю про себе, просту, невчену дівчину, і про моє бідне тіло, спалене сонцем.

Але, торкаючись устами її уст, говорив цар з безмежною любов'ю і вдячністю:

— Ти цариця, Суламіф. Ти народилася справжньою царицею. Ти смілива і щедра в коханні. Сімсот дружин у мене і триста наложниць, і дівчат я знав без ліку, але ти єдина моя, лагідна моя, найпрекрасніша з жінок. Я знайшов тебе, подібно до того, як водолаз в Персидському заливі наповнює безліч кошиків порожніми черепашками і малоцінними перлинами, перше ніж дістане з морського дна перлину, достойну царської корони. Дитино моя, тисячі разів може кохати людина, але кохає вона тільки один раз. Сила-силенна людей думає, що вони кохають, та тільки двом з них посилає бог кохання. І коли ти віддалась мені там, між кипарисами, під покрівлею з кедрів, на ложі із зелені, я від усього серця дякував богові, такому милостивому до мене.

Ще якось спитала Суламіф:

— Я знаю, що всі вони кохали тебе, бо тебе не можна не кохати.— Цариця Савська приходила до тебе з своєї країни. Кажуть, вона була мудріша і прекрасніша від усіх жінок, які коли-небудь були на землі. Ніби уві сні я пригадую її каравани. Не знаю чому, але з самого раннього дитинства вабило мене до колісниць знатних. Мені тоді було, може, сім, може вісім років, я пам'ятаю верблюдів у золотій збруї, покритих пурпурними попонами, обтяжених важкими ношами, пам'ятаю мулів з золотими бубонцями між вухами, пам'ятаю смішних мавп у срібних клітках і чудових павичів. Безліч слуг ішло в білому й блакитному одязі; бони вели ручних тигрів і барсів на червоних стрічках. Мені було лише вісім років.

— О дитино, тобі тоді було лише вісім років,— сказав Соломон сумно.

— Ти кохав її більше, ніж мене, Соломон? Розкажи мені що-небудь про неї!

І цар розказав їй все про цю надзвичайну жінку. Наслухавшись багато про мудрість і красу Ізраїльського царя, вона прибула до нього з своєї країни з багатими дарами, бажаючи перевірити його мудрість і скорити його серце. Це була розкішна сорокалітня жінка, яка вже починала в'янути. Проте таємними чарівними засобами вона домагалася того, що її тіло, яке починало брезкнути, здавалося струнким і гнучким, як у дівчини, і обличчя її носило печать страшної, нелюдської краси. Та проте мудрість її була звичайною людською мудрістю, і до того ще дріб'язковою мудрістю жінки.

Бажаючи випробувати царя загадками, вона спочатку послала до нього п'ятдесят юнаків у самому ніжному віці і п'ятдесят дівчат. Усі вони так хитромудро були одягнені в однаковий одяг, що найпроникливіше око не розпізнало б їхньої статі. «Я назву тебе мудрим, царю,— сказала Балкіс,— якщо ти скажеш мені, хто з них жінка і хто чоловік».

Та цар розсміявся і наказав кожному і кожній з посланих подати по одинці срібний таз і срібний глечик для вмивання. І в той час, як хлопці сміливо плескалися у воді руками і хлопали ї собі жменями в обличчя, міцно витираючи шкіру, дівчата робили так, як завжди роблять жінки під час вмивання. Вони ніжно і дбайливо натирали водою кожну з своїх рук, близько підносячи її до очей.

Так просто розв'язав цар першу загадку Балкіс-Македи.

Потім надіслала вона Соломонові великий алмаз завбільшки як лісовий горіх. В камені цьому була тонка дуже звивиста тріщинка, що вузьким складним ходом проходила крізь усе його тіло. Треба було просилити крізь цей алмаз шовковинку. І мудрий цар впустив у щілинку шовковика, який, вилізши звідти, залишив за собою слідом найтоншу шовкову павутинку.

Також надіслала прекрасна Балкіс царю Соломонові багатощипний келих з різьбленого сардонікса чудової майстерної роботи. «Цей келих буде твоїм,— звеліла вона сказати цареві,— якщо ти його наповниш вологою, взятою ні з землі, ні з неба». Соломон же, наповнивши посуд піною, що падала з тіла втомленого коня, наказав однести його цариці.

Багато подібних загадок пропонувала цариця Соломонові, та не могла принизити його мудрості і всіма таємними чарами нічного любов'я не змогла вона зберегти його кохання. І коли набридла вона, нарешті, цареві, він жорстоко, прикро насміявся з неї.

Усім було відомо, що цариця Савська нікому не показувала своїх ніг і тому носила довге до землі вбрання. Навіть у хвилини любовних пестощів ноги в неї були закриті одягом. Багато чудних і смішних легенд виникло з цього приводу.

Одні запевнили, що в цариці цвиніри ноги, порослі шерстю; інші клялися, що в неї замість ступнів перетинчасті гусячі лапи. І навіть розповідали про те, що мати цариці Балкіс якось, після купання, сіла на пісок, де тільки-но залишив своє сім'я якийсь бог, що тимчасово перетворився на гусака, і що від цієї випадковості зачала вона прекрасну царицю Савську.

І ось звелів якось Соломон зробити в одному з своїх покоїв прозору кришталеву підлогу з порожнім місцем від нею, куди налили води і пустили живих риб. Усе це було зроблено з такою надзвичайною майстерністю, що не попереджена людина нізащо не помітила б скла і давала б клятву, що перед нею басейн з чистою свіжою водою.

І коли все було готове, то запросив Соломон свою царствену гостю на побачення. Оточена пишним почтом, вона йде по кімнатах Ліванського

дому і доходить до підступного басейну. На другому кінці його сидить цар, сяючи золотом і коштовностями і привітним поглядом чорних очей. Двері відчиняються перед царицею, і вона робить крок уперед, але скрикує і...

Суламіф сміється радісним дитячим сміхом і плече в долоні.

— Вона нахилиється і трошки піднімає вбрання? — питає Суламіф.

— Так, моя кохана, вона зробила так, як зробила б кожна з жінок. Вона підняла край свого одягу, і хоч це тривало лише одну мить, проте і я, і весь мій двір побачили, що в прекрасної Савської цариці Балкіс-Македи звичайні людські ноги, але криві і порослі густим волоссям. Наступного ж дня вона зібралася в дорогу, не попрощалася зі мною і поїхала з своїм розкішним караваном. Я не хотів її образити. Навздогін я послав надійного гінця, якому наказав передати цариці пучок рідкісної гірської трави — найкращий засіб для знищення волосся на тілі. Але вона повернула мені назад голову мого посланого в мішку з коштовної багрянці.

Розповідав також Соломон своїй коханій багато з свого життя, чого не знав ніхто з інших людей і що Суламіф забрала з собою в могилу. Він розповідає їй про довгі й важкі роки блукань, коли, рятуючись від гніву своїх братів, від заздрощів Авессалома і від ревнощів Адонії, він мусив під чужим ім'ям переховуватися в чужих землях, зазнаючи страшної бідності і злигоднів. Він розповів їй про те, як у далекій невідомій країні, коли він стояв на ринку і чекав, що його наймуть кудись працювати, до нього підійшов царський кухар і сказав:

— Чужоземцю, допоможи мені донести цей кошик з рибою до палацу.

Своїм розумом, проворністю і вмільм поведженням Соломон так сподобався придворним, що незабаром улаштувався в палаці, а коли старший кухар помер, то він заступив його місце. Далі розповідав Соломон про те, як єдина дочка царя, чудова палка дівчина, закохалася таємно в нового кухаря, як вона відкрилася йому мимоволі в коханні, як вони одного разу втекли разом з палацу вночі, їх наздогнали і привели назад, як засуджено було Соломона на смерть і як чудом пощастило йому втекти з темниці.

Жадібно слухала його Суламіф, і коли він замовкав, тоді серед тиші ночі змикалися їхні губи, спліталися руки, притискалися їх груди.

І коли наставав ранок, і тіло Суламіфі здавалося пінно-рожевим, і любовна втома оточувала блакитними тіннями її гарні очі, вона казала з ніжіною посмішкою:

— Освіжіть мене яблуками, підкріпіть мене вином, бо я знемагаю від кохання.

Х

У храмі Ізиди на горі Ватн-Ель-Хав тільки-но відійшла перша частина великого тайнодійства, на яке допускали віруючих малого посвячення. Черговий жрець — древній старик у білому одязі, з поголеною голо-

вою, безвусий і безбородий, обернувся з підвищення олтаря до народу і вимовив тихим, стомленим голосом:

— Живіть у згоді, сини мої і дочки. Вдосконалюйтесь у подвигах. Прославляйте ім'я богині. Благословення її над вами хай перебуває на віки віків.

Він підніс свої руки над народом, благословляючи його. І ту ж мить посвячені в малий чин таїнств простерлись на підлозі і потім, вставши, тихо, мовчки попрямували до виходу.

Сьогодні був сьомий день єгипетського місяця Фаменота, присвячений містеріям Озіріса і Ізиди. Звечора врочиста процесія тричі обходила навколо храму з світильниками, пальмовим листям і амфорами, з таємничими символами богів і з священним зображенням Фаллуса. В середині процесії на плечах у жерців і других пророків височів закритий «наос» з дорогоцінного дерева, оздобленого перлами, слоновою кісткою й золотом. Там перебувала сама богиня, Она, Невидима, Та, що дає родючість, Таємнича, Мати, Сестра і Дружина богів.

Злобний Сет заманив свого брата, божественного Озіріса, на бенкет, хитрістю примусив його лягти в розкішну труну і, закривши над ним віко, кинув труну разом з тілом великого бога в Ніл. Ізіда, яка тільки-но народила Гора, в тузі і сльозах розшукує по всій землі тіло свого чоловіка і довго не знаходить його. Нарешті риби розповідають їй, що труну хвилями віднесло в море і прибило до Біблоса, де навколо нього виросло величезне дерево і сховало в своєму стовбурі труп бога і його плавучий дім. Цар тієї країни наказав зробити собі з величезного дерева могутню колоду, не знаючи, що в ній лежить сам бог Озіріс, великий податель життя. Ізіда йде в Біблос, приходить туди, стомлена спекою і спрагою і важким кам'янистим шляхом. Вона виймає труну з середини дерева, несе її з собою і ховає в землю біля міського муру. Але Сет знову таємно викрадає тіло Озіріса, розрізує його на чотирнадцять частин і розкидає їх по усіх містах і селах Верхнього і Нижнього Єгипту.

І знову у великій скорботі і риданнях вирушила Ізіда на розшуки священних членів свого чоловіка і брата. До плачу її приєднує свої скарги сестра її, богиня Нефтіс, і могутній Тоот, і син богині, світлий Гор, Горізіт.

Такий був таємний зміст теперішньої процесії в першій половині священнослужіння. Тепер, після того, які пішли всі прості віруючі, і після невеликого відпочинку, мала відбутися друга частина великого тайнодійства. В храмі залишились тільки посвячені у вищі ступені — містагоги, епопти, пророки і жерці.

Хлопчики в білому вбранні розносили на срібних підносах м'ясо, хліб, сухі плоди і солодке пелузьке вино. Інші розливали з тірських посудів з вузькими шийками сикеру, яку в ті часи давали перед карою злочинцям для збудження в них мужності, але яка також мала велику властивість породжувати і підтримувати в людях вогонь священного безумства.

За знаком чергового жерця хлопчики пішли геть. Жрець-воротар замкнув усі двері. Потім він уважно обійшов усіх, хто залишився, вдив-

ляючись їм в обличчя і опитуючи їх таємничими словами, що становили перепустку цієї ночі. Два інших жерці провезли вздовж храму і навколо кожної колони срібну кадильницю на колесах. Синім, густим, п'янким, запашним фіміамом сповнився храм, і крізь смути диму ледве виднілися різнобарвні вогні лампад, зроблених з прозорих каменів, — лампад, вправлених в різьблене золото і підвішених до стелі на довгих срібних ланцюгах. В давнину цей храм Озіріса й Ізиди вирізнявся невеликими розмірами і вбогістю і був видовбаний на зразок печери в глибині гори. Вузький підземний коридор вів до нього з надвору. Але в дні царювання Соломона, який взяв під свій захист усі релігії, крім тих, які дозволяли жертвоприношення дітей, і завдяки турботам цариці Астис, родом єгиптянки, храм розрісся в глибину й висоту і прикрасився багатими приношеннями.

Колишній олтар так і залишився недоторканим у своїй первісній суворій простоті разом з безліччю маленьких покоїв, що оточували його і служили для збереження скарбів, жертвенних предметів і священних речей, а також для особливих таємних цілей під час найпотаємніших містичних оргій.

Зате справді розкішним був зовнішній двір з пілонами на честь богині Гатор і з чотиристоронньою колонадою з двадцяти чотирьох колон. Ще пишніш було упоряджено внутрішню підземну гіпостильну залу для тих, що молилися. Її мозаїчна підлога була вся оздоблена майстерними зображеннями риб, звірів, земноводних і плазунів. Стеля була вкрита блакитною глазур'ю і на ній сяяло золоте сонце, світився срібний місяць, мерехтіли незчисленні зірки, і ширяли на розпростертих крилах птиці. Підлога була землею, стеля — небом, а їх з'єднували наче могутні стовбури дерев, круглі і багатогранні колони. І тому що всі колони завершувались капітелями у вигляді ніжних квітів лотоса або тонких згорток папіруса, то стеля, що лежала на них, справді здавалася легкою і прозорою, як небо. Стіни до височини людського росту були обкладені червоними гранітними плитами, вивезеними, за бажанням цариці Астис, із Фів, де місцеві майстри вміли надавати гранітові дзеркальної гладіні і чудового блиску. Вище, до самої стелі, стіни так само, як і колони, рябіли вирізьбленими і розмальованими зображеннями з символами богів обох Єгиптів. Тут був Себех, шанований в Фаюме під виглядом крокодила, і Тоот, бог місяця, що його зображували, наче ібіса, в місті Хмуні, і сонячний бог Гор, якому в Єдфу було присвячено куприка, і Баст із Бубаса, під виглядом кішки, Шу, бог повітря — лев, Пта — Апис, Гатор — богиня веселошів — корова, Анубіс, бог бальзамування, з головою шакала, і Монту з Гермона, і коптський Міну, і богиня неба Нейт із Саніса, і, нарешті, у вигляді овна, страшний бог, ім'я якого не вимовлялось і якого називали «Хентіементу», що означає «Той, що живе на Заході».

Напівтемний олтар височів над усім храмом, і в глибині його тьмяно блищали золотом стіни святилища, що містило зображення Ізиди. Троє

воріт — великі, середні і двоє бокових маленьких — вели до святилища. Перед середніми стояв жертвник із священним кам'яним ножем, з ефіопського обсидіана. Східці вели до олтаря, і на них розташувалися молодші жерці і жриці з тимпанами, сістрами, флейтами і бубнами.

Цариця Астіс возлежала в маленькому потаємному покої. Невеликий квадратний отвір, майстерно прихований важкою завісою, виходив прямо до олтаря і дозволяв, не виявляючи своєї присутності, стежити за всіма подробицями священнодійства. Легке вузьке вбрання з лляного газу, заткане сріблом, щільно облягало тіло цариці, залишаючи оголеними руки до плечей і ноги до половини литок. Крізь прозору тканину рожево світилася її шкіра і видно було всі лінії й випуклості її стрункого тіла, яке й до цього часу, незважаючи на тридцятилітній вік цариці, не втратило своєї гнучкості, краси і свіжості. Волосся її, пофарбоване в синій колір, було розпущено по плечах і по спині, і кінці його були оздоблені численними ароматичними кульками. Обличчя було дуже нарум'янене і набілене, а тонко обведені тушшю очі здавалися величезними і горіли в темряві, як в сильного звіра котячої породи. Золотий священний уреус спускався в неї від шиї вниз, розділяючи напівголі груди.

З того часу, як Соломон збайдужнів до цариці Астіс, втомлений її нестримною хтивістю, вона з усім запалом південного любов'я і з усією люттю ображених жіночих ревностів поринула в ті таємні оргії проти природної похоті, які входили до вищого культу скопечького служіння Ізіді. Вона завжди з'являлася оточена жерцями-кастратами, і навіть тепер, коли один з них рівномірно обвівав її голову опахалом з павиного пір'я, інші сиділи на підлозі, впиваючись в царицю безумно-блаженними очима. Ніздрі їхні розширювалися і тремтіли від аромату її тіла, що вів на них, і тремтячими пальцями вони намагалися непомітно торкнутися краю її легкого одягу, що ледве хилитався. Їхня надмірна, ненаситна пристрасть вкрай ізагострювала їхню уяву. Їхня винахідливість в насолодах Кібелли і Ашери переступала всі людські можливості. І, ревнуючи царицю один до одного, до всіх жінок, чоловіків і дітей, ревнуючи навіть до неї самої, вони поклонялися їй більше, ніж Ізіді, і, люблячи, ненавиділи її, як нескінченне вогняне джерело солодких і жорстоких страждань.

Темні, злі, страшні і чарівливі чутки ширились про царицю Астіс в Єрусалимі. Батьки вродливих хлопчиків і дівчат ховали дітей від її погляду; її ім'я боялися вимовити на подружньому ложі, як ознаку осквернення і лиха. Але хвилююча, п'янка цікавість вабила до неї душі і віддавала в її владу тіла. Ті, хто зазнавав хоч раз її лютих кривавих пестоців, ті вже не могли забути їх ніколи і ставали навіки її жалюгідними, відкинутими рабами. Ладні заради нового владання нею на всякий гріх, на всяке припущення і злочин, вони ставали схожими на тих нещасних, які, спробувавши одного разу гіркого макового напою з країни Офір, що дає солодкі марення, вже ніколи не покинуть його і тільки йому одному поклоняються і тільки його шанують, поки виснаження і божевілля не припинять їхнього життя.

Повільно коливалося в гарячому повітрі опахало. В безмовному захопленні споглядали жерці свою страшну повелительку. Проте вона ніби забула про їхню присутність. Ледь-ледь відсунувши занавіску, вона невідступно дивилась навпроти, по той бік олтаря, де колись із-за темних зламів старовинних золотокованих занавісок з'являлося прекрасне, світле обличчя Ізраїльського царя. Його самого кохала всім своїм полум'ям і порочним серцем відкинута цариця, жорстока і любострасна Астіс. Його випадкового погляду, ласкавого слова, дотику його руки шукала вона скрізь і не знаходила. На врочистих виходах, на палацових обідах і в дні суду віддавав Соломон їй шану як цариці і дочці царя, але душа його була мертва для неї. І часто горда цариця наказувала у визначений час проносити оебе повз дім Ліванський, щоб хоч здалеку, непомітно, крізь важкі тканини нош побачити серед придворної юрби горде, незабутньо-прекрасне обличчя Соломонове. І давно вже її полум'яна любов до царя так щільно зрослася з пекучою ненавистю, що сама Астіс не вмiла відізнати їх.

Раніш і Соломон відвідував храм Ізиди в дні великих свят і приносив жертви богині, і навіть прийняв титул її верховного жерця, другого після єгипетського фараона. Але страшні таїнства «Кривавої жертви запліднення» відвернули його розум і серце від служіння Матері богів.

— Оскоплений через незнання, або силоміць, або випадково, або через хворість — не принижений перед богом, — сказав цар. — Але горе тому, хто сам спотворить себе.

І ось уже цілий рік ложе його в храмі залишалося порожнім. І даремно полум'яні очі цариці жадібно дивились тепер на непорушні занавіски.

Тим часом вино, сикера і дурманні речовини вже робили помітний вплив на тих, хто зібрався в храмі. Частіше чути було крик, і сміх, і дзвін срібних посудів, що падали на кам'яну підлогу. Наближалася велика таємна хвилина кривавої жертви. Екстаз оволодівав віруючими.

Неуважним поглядом обдивилась цариця храм і віруючих. Багато було тут шановних та іменитих людей із почту Соломонового і з його воєначальників. Бен-Гевер, володар області Аговії, і Ахімаас, одружений з дочкою царя Васемафі, і дотепний Бен-Декер, і Зовуф, що мав, за східними звичаями, високий титул «друга царевого», і брат Соломона від першого шлюбу Давидового — Далуїа, розслаблена, напівмертва людина, що передчасно впала в ідіотизм через надуживання і пияцтво. Всі вони були — «хто через віру, хто через наслідування, хто — заради корисливих намірів, а хто з сластолюбної мети — поклонниками Ізиди.

І ось очі цариці зупинились довго й уважно, з напруженою думкою, на вродливому юнацькому обличчі Еліава, одного з начальників царських охоронців.

Цариця знала, чого палає такою яскравою фарбою його смугляве обличчя, чого з такою пристрасною тугою спрямовані його гарячі очі сюди, на занавіски, що ледве ворухнуться від дотику чудових білих рук цариці. Одного разу, майже жартуючи, скоряючись хвилинному капризові, вона

примусила Еліава провести в неї цілу довгу блаженну ніч. Вранці вона відпустила його, але з того часу вже багато днів підряд бачила вона всюди — в палаці, в храмі, на вулицях — двоє закоханих, покірливих, тужливих очей, що всюди супроводжували її. Темні брови цариці нахмурились, і її зелені довгі очі раптом потемніли від страшної думки. Ледве помітним рухом руки вона наказала кастратові опустити вниз опахало і сказала тихо:

— Вийдіть усі. Хушай, ти підеш і покличеш до мене Еліава, начальника царської варти. Нехай прийде сам.

ХІ

Десять жерців у білому одязі, поцяткованому червоними плямами, вийшли на середину олтаря. Слідом за ними йшли ще двоє жерців, у жіночому одязі. Вони мали сьогодні зображувати Нефтїс і Ізїду, що оплакують Озїріса. Потім з глибини олтаря вийшов хтось у білому хітоні без жодної прикраси, і очі всіх жінок і чоловіків з жадністю прикувалися до нього. Це був той самий пустельник, який провів десять років у тяжкому подвижницькому випробуванні на горах Лівану і тепер мав принести велику добровільну криваву жертву Ізїді. Обличчя його, виснажене голодом, обвітрене і обпалене, було суворе й бліде, очі суворо спущені додолу, і нелюдським жахом повіяло від нього на юрбу.

Нарешті вийшов і головний жрець храму, сторічний старець з тіаурою на голові, з тигровою шкурою на плечах, в парчовому фартусі, прикрашеному хвостами шакалів.

Повернувшись до тих, що молилися, він старечим голосом, лагідним і тремтячим, вимовив:

— Сутон-ди-Гутпу. (Цар приносить жертву).

І потім, повернувшись до жертовника, він узяв з рук помічника білого голуба з червоними лапками, відрізав птиці голову, вийняв у неї з грудей серце і кров'ю її окропив жертвник і священний ніж.

Після невеликої мовчанки він виголосив:

— Оплачмо Озїріса, бога Атуму, великого Уя-Нофер-Онуфрія, бога Она!

Два кастрати в жіночому одязі — Ізїда і Нефтїс — одразу ж почали плач гармонійними тонкими голосами:

«Повернись у свій дім, о прекрасний юначе. Бачити тебе — блаженство.

Ізїда закликає тебе, Ізїда, яка була зачата з тобою в одному череві, дружина твоя і сестра.

Покажи нам знову лице твоє, світлий боже. Ось Нефтїс, сестра твоя. Вона обливається слізьми і з жалю рве свої коси.

В смертній тузі розшукуємо ми прекрасне тіло твоє, Озїріс, повернись в дім свій!»

Двоє інших жерців приєднали до перших своєї голоси. Це Гор і Анубіс оплакували Озіріса, і кожного разу, коли вони закінчували вірш, хор, розташований на сходах, повторював його врочистим і сумним мотивом.

Потім, з тим самим співом, старші жерці винесли з святилища статую богині, тепер вже не закриту наосом. Але чорна мантия, всипана золотими зірками, обгортала богиню з ніг до голови, залишаючи на видноті лише її срібні ноги, оббиті змією, а над головою срібний диск, вправлений в коров'ячі роги. І повільно, під дзвін кадильниць і сестр, із скорбним плачем рушила процесія богині Ізиди зі сходів олтаря вниз, до храму, вздовж його стін, поміж колонами.

Так збирала богиня розкидані члени свого чоловіка, щоб оживити його з допомогою Тота і Анубіса:

«Слава місту Абідосу, що зберіг прекрасну голову твою Озіріс.

Слава тобі, місто Мемфіс, де знайшли ми праву руку великого бога, руку війни і захисту.

І тобі, о місто Саїс, що переховав ліву руку світлого бога, руку правосуддя.

І ти будь благословенне, місто Фіви, де лежало серце Ун-Нофер-Онуфрія».

Так обійшла богиня весь храм, повертаючись назад до олтаря, і все пристраснішим і голоснішим ставав спів хору. Священний запал оволодівав жерцями і тими, хто молився. Всі частини тіла Озірісового знайшла Ізіда, крім однієї, священного Фаллуса, що запліднює материне чрево, створює нове вічне життя. Тепер наближався найвеличніший акт у містерії Озіріса і Ізиди...

— Це ти, Еліав? — запитала цариця юнака, який тихо ввійшов у двері.

В темряві ложі він беззвучно опустився до її ніг і притиснув до губ край її вбрання. І цариця відчула, що він плаче від захвату, сорому і бажання. Опустивши руку йому на кучеряву жорстку голову, цариця сказала:

— Розкажи мені, Еліав, усе, що ти знаєш про царя і про цю дівчинку з виноградняка.

— О, як ти його кохаєш, царице, — сказав Еліав з гірким стогоном.

— Кажі... — наказала Астіс.

— Що я можу тобі сказати, царице? Серце моє розривається від ревності.

— Кажі!

— Нікого ще не любив цар, як її. Він не розлучається з нею ні на хвилину. Очі його сяють щастям. Він розсипає навколо себе милості і дарунки. Він, авімелех і мудрець, він, наче раб, лежить біля її ніг і, як собака, не спускає з неї очей своїх.

— Кажі!

— О, як ти терзаєш мене, царице! І вона... вона — вся любов, вся ніжність і пестоці! Вона лагідна і соромлива, вона нічого не бачить і не

знає, крім свого кохання. Вона не викликає ні в кого ні злоби, ні ревності, ні заздрості...

— Кажі! — люто простогнала цариця і, вчепившись своїми гнучкими пальцями в чорні кучері Еліава, вона притиснула його голову до свого тіла, дряпаючи його обличчя срібним гаптуванням свого прозорого хітона.

А в цей час в олтарі навколо зображення богині, вкритої чорним покривалом, носилися жерці в священному екстазі, з вигуками, схожими на гавкіт, під дзвін тимпанів і деренчання систр.

Деякі з них били себе багатохвостими канчуками із шкіри носорога, інші завдавали собі короткими ножами в груди і в плечі довгі криваві рани, треті пальцями розривали собі роти, надривали собі вуха і дряпали обличчя нігтями. В середині цього шаленого танку біля самих ніг богині крутився на одному місці з незбагненною швидкістю пустельник з гори Лівану в білосніжному одязі, що розвівався. Один верховний жрець залишався непорушним. У руці він тримав священного жертвовного ножа з ефіопського обсидіана, готовий передати його в останній страшний момент.

— Фаллус! Фаллус! Фаллус! — кричали в екстазі збожеволілі жерці.— Де твій Фаллус, о світлий бог? Прийди, заплідни богиню. Груди її змагають від бажання! Чрево її, як пустеля в пекучі літні місяці!

І ось жахливий, божевільний, пронизливий крик на мить заглушив увесь хор. Жерці швидко розступились, і всі, хто був у храмі, побачили ліванського пустельника, зовсім голого, жахливого своїм високим, кістлявим, жовтим тілом. Верховний жрець простягнув йому ножа. Стало нестерпно тихо в храмі. І він, швидко нахилившись, зробив якийсь рух, випростався і з зойком болю і захвату кинув зненацька до ніг богині безформний кривавий шматок м'яса.

Він хитався. Верховний жрець обережно підтримав його, обійняв рукою за спину, підвів його до зображення Ізиди і обережно накрив його чорним покривалом і залишив так на кілька хвилин, щоб він таємно, невидимо для інших, міг поцілувати уста заплідненої богині.

Одразу ж після цього його поклали на носі і винесли з олтаря. Жрець-воротар вийшов з храму. Він ударив дерев'яним молотком у величезний мідний круг, сповіщаючи весь світ про те, що звершилася велика тайна запліднення богині. І високий співучий звук міді понісся над Єрусалимом.

Цариця Астіс, ще здригаючись усім тілом, відкинула назад голову Еліава. Очі її горіли напруженим червоним вогнем. І вона сказала повільно, слово за словом:

— Еліав, хочеш, я зроблю тебе царем Іудеї і Ізраїля? Хочеш бути володарем всієї Сирії і Месопотамії, Фінікії і Вавилону?

— Ні, царице, я хочу тільки тебе...

— Так, ти будеш моїм володарем. Усі мої ночі будуть належати тобі. Кожне моє слово, кожний мій погляд, кожне дихання будуть твоїми. Ти

знаєш перепустку. Ти підеш сьогодні до палацу і вб'єш їх. Ти вб'єш їх обох. Ти вб'єш їх обох!

Еліав хотів щось сказати. Але цариця притягла його до і припала до його рота своїми гарячими губами і язиком. Це тяглося нестерпно довго. Потім, раптом відірвавши юнака від себе, вона сказала коротко і владно:

— Іди!

— Я йду,— відповів покійно Еліав.

XII

І була сьома ніч великого кохання Соломона.

Дивно тихими і ніжними були в цю ніч пестоці царя і Суламіфі. Ніби якась задумлива туга, обережна соромливість, далеке передчуття обгортали легкою тінню їхні слова, поцілунки і обійми.

Дивлячись у вікно на небо, де ніч уже перемогла догораючий вечір, Суламіф зупинила свої очі на яскравій голубуватій зірці, що мерехтіла лагідно і ніжно.

— Як зветься ця зірка, мій коханий? — запитала вона.

— Це зірка Сопдит,— відповів цар.— Це священна зірка. Ассірійські маги говорять нам, що душі всіх людей живуть на ній після смерті тіла.

— Ти віриш цьому, царю?

Соломон не відповів. Права рука його була під головою Суламіф, а лівою він обіймав її, і вона відчувала його ароматне дихання на собі, на волоссі, на виску.

— Можливо, ми побачимося там з тобою, царю, після того, як помremo? — спитала тривожно Суламіф.

Цар знову промовчав.

— Відповідай мені що-небудь, коханий,— боязко попросила Суламіф.

— Життя людське коротке, але час безмежний, і речовина безсмертна. Людина вмирає і збагачує гниттям свого тіла землю, земля вигодовує колос, колос приносить зерно, людина споживає хліб і живить ним своє тіло. Проходять віки, тьма-тьмуца віків, усе в світі повторюється,— повторюються люди, звірі, камені, рослини. В різноманітному кругообігу часу і речовини повторюємось і ми з тобою, моя кохана. Це так само вірно, як і те, що коли ми з тобою наповнимо великий лантух до верху морським гравієм і кинемо в нього лише один дорогоцінний сапфір, то, виймаючи багато разів з лантуха, ти все-таки рано чи пізно витягнеш і самоцвіт. Ми з тобою зустрінемося, Суламіф, і ми не впізнаємо одне одного, але з тугою і з захватом будуть линути наші серця назустріч, бо ми вже зустрічалися з тобою, моя лагідна, моя прекрасна Суламіф, але ми не пам'ятаємо цього.

— Ні, царю, ні! Я пам'ятаю. Коли ти стояв під вікном мого дому і кликав мене: «чарівна моя, вийди, волосся моє повне нічної роси!» — я впізнала тебе, я згадала тебе, і радість і страх оволоділи моїм серцем. Скажи мені, мій царю, скажи, Соломон: ось, якщо я завтра помру, чи будеш ти згадувати свою смагляву дівчину з виноградника, свою Суламіф?

І, пригоргаючи її до своїх грудей, цар прошепотів, схвильований:

— Не говори так ніколи... Не говори так, о Суламіф! Ти обрана богом, ти справжня, ти цариця душі моєї... Смерть не торкнеться тебе...

Різкий мідний звук раптом пронісся над Єрусалимом. Він довго тужливо тремтів і коливався в повітрі, і коли замовк, то довго ще пливло його трепетне відгоміння.

— Це в храмі Ізиди закінчилося таїнство,— сказав цар.

— Мені страшно, прекрасний мій! — прошепотіла Суламіф! — Темний жах проник в мою душу... Я не хочу смерті... Я ще не встигла натішитись твоїми обіймами... Обніми мене... Пригорни мене до себе міцніше... Поклади мене, як печать на серці твоєму, як печать на м'язі твоєму!..

— Не бійся смерті, Суламіф! Така сама сильна, як і смерть, любов... Прожени сумні думки... Хочеш, я розповім тобі про війни Давидові, про бенкети і полювання фараона Суссакіма? Хочеш почути одну з тих байок, що складаються в країні Офір?... Хочеш, я розповім тобі про дива Вакрамадитья?

— Так, мій царю. Ти сам знаєш, що, коли я слухаю тебе, серце моє росте від радості. Але я хочу тебе попросити про щось...

— О Суламіф,— все, що хочеш! Попроси в мене моє життя,— я з радістю віддам його тобі. Я буду тільки шкодувати, що надто малою ціною заплатив за твою любов.

Тоді Суламіф посміхнулася в темряві від щастя і, обвивши шию царя руками, прошепотіла йому на вухо:

— Прошу тебе, коли прийде ранок, підемо разом туди... на виноградник... Туди, де зелень і кипариси, і кедри, де біля кам'яної огорожі ти взяв руками мою душу... Прошу тебе про це, коханий... Там знову віддам я тобі пестоці мої.

У захваті поцілував цар губи своєї коханої.

Та Суламіф раптом підвелась на своєму ложі і прислухалась.

— Що з тобою, дитино моя?.., що налякало тебе? — спитав Соломон.

— Почекай, мій любий... сюди йдуть... Так, я чую кроки...

Вона замовкла. І було так тихо, що вони чули биття своїх сердець.

Легке шарудіння почулось за дверима, і раптом вони розмахнулися швидко й беззвучно.

— Хто там? — вигукнув Соломон.

Але Суламіф уже зіскочила з ложа, одним рухом метнулася назустріч темній постаті людини з блискучим мечем у руці. І ту ж мить, уражена наскрізь коротким, раптовим ударом, вона з слабим, ніби здивованим зойком упала на підлогу.

Соломон розбив рукою сердоликовий екран, що закривав світло нічної лампади. Він побачив Еліава, який стояв біля дверей, злегка нахилившись над тілом дівчини, хитаючись, наче п'яний. Молодий воїн під поглядом Соломона підвів голову і, зустрівшись очима з гнівними, страшними очима царя, зблід і застогнав. Вираз розпачу і жаху спотворив його обличчя. І раптом зігнувшись, сховавши в плащ голову, він бо-язко, ніби наляканий шакал, почав виповзати з кімнати. Але цар зупинив його, сказавши тільки три слова:

— Хто примусив тебе?

Увесь тремтячи і цокотячи зубами, з очима, що побіліли від страху, молодий воїн зронив глухо:

— Цариця Астіс...

— Вийди,— наказав Соломон.— Скажи черговій варті, щоб вона стерегла тебе.

Незабаром по незчисленних кімнатах палацу заметушилися люди з вогнями. Всі покої освітілись. Прийшли лікарі, зібрались воєначальники і друзі царя.

Старший лікар сказав:

— Царю, тепер не допоможе ні наука, ні бог. Якщо витягнемо меч, залишений в її грудях, вона одразу ж помре.

Та в цей час Суламіф прийшла до пам'яті і сказала зі спокійною посмішкою:

— Я хочу пити.

І коли, напилась, вона з ніжною, чарівною посмішкою зупинила свої очі на царю і вже більше не відводила їх; а він стояв навколішки перед її ложем, весь голий, як і вона, не помічаючи, що його коліна купаються в її крові; і що руки його обагрені червоною кров'ю.

Так, дивлячись на свого коханого і посміхаючись лагідно, промовляла через силу прекрасна Суламіф:

— Дякую тобі, царю, за все: за твою любов, за твою красу, за твою мудрість, до якої ти дозволив мені припасти устами, як до солодкого джерела. Дай мені поцілувати твої руки, не віднімай їх від мого рота до того часу, поки останній подих не відлетить від мене. Ніколи не було й не буде жінки щасливішої від мене. Дякую тобі, мій царю, мій коханий, мій прекрасний. Згадуй зрідка про твою рабу, про твою обпалену сонцем Суламіф.

І цар відповів їй глибоким, повільним голосом:

— До того часу, поки люди будуть кохати одне одного, поки краса душі і тіла буде найкращою і найсолодшою мрією в світі, до того часу, клянуся тобі, Суламіф, ім'я твоє у віках будуть вимовляти з захопленням і вдячністю.

До ранку Суламіфі не стало.

Тоді цар устав, звелів дати собі вмитись і надів найрозкішніший пурпуровий хітон, розпитий золотими скарабеями, і поклав на свою голову

вінець з криваво-червоних рубінів. Після цього він підкликав до себе Ванею і сказав спокійно:

— Ванея, ти підеш і умертвиш Еліава.

Але старий затулив обличчя руками і впав ниць перед царем.

— Царю, Еліав — мій внук!

— Ти чув мене, Ванея?

— Царю, прости мене, не загрожує мені своїм гнівом, накажи це зробити кому-небудь іншому. Еліав, вийшовши з палацу, побіг до храму і схопився за роги жертовника. Я старий, смерть моя близько, я не смію взяти на свою душу цього подвійного злочину.

Та цар заперечив:

— Одначе, коли я доручив тобі умертвити мого брата Адонію, який теж схопився за священні роги жертовника, хіба ти не послухав мене, Ванея?

— Прости мене! Пощади мене, царю!

— Підведи обличчя твоє, — наказав Соломон.

І коли Ванея підвів голову і побачив очі царя, він швидко встав з підлоги і слухняно попрямував до виходу.

Потім, звернувшись до Ахіссара, начальника і наглядача палацу, він наказав:

— Царицю я не хочу карати на смерть, хай вона живе, як хоче, і вмирає, де хоче. Та ніколи вона не побачить більше мого обличчя. Сьогодні, Ахіссар, ти спорядиш караван і проведеш царицю до гавані в Іаффі, а звідти в Єгипет, до фараона Суссакіма. Тепер нехай всі вийдуть.

І, залишившись сам на сам з тілом Суламіфі, він довго дивився на її прекрасні риси. Обличчя її було біле, і ніколи воно не було таким гарним за її життя. Налівідкриті губи, що їх лише годину тому цілував Соломон, посміхалися загадково і блаженно, і зуби, ще вологі, ледве-ледве поблискували з-під них.

Довго дивився цар на свою мертву кохану, потім тихо торкнувся пальцями її лоба, що почав уже втрачати теплоту життя, і повільними кроками вийшов з покою.

За дверима його дожидав первосвященик Азарія, син Садокії. Наблизившись до царя, він запитав:

— Що нам робити з тілом цієї жінки? Тепер субота.

І згадав цар, як багато років тому помер його батько і лежав на піску, і вже почав швидко розкладатися. Собаки, приваблені запахом трупа, вже бродили навколо нього з палаючими від голоду і жадоби очима. І, як і тепер, спитав його первосвященик, батько Азарії, дряхлий старик.

— Ось лежить твій батько, собаки можуть розтерзати його труп... Що нам робити? Чи вшанувати пам'ять царя і осквернити суботу, чи додержати суботи і залишити труп твого батька на розтерзання собакам?

Тоді відповів Соломон:

— Залишити. Живий собака кращий від мертвого лева.

І коли тепер, після слів первосвященика, згадав він це, то серце його стислося від суму і страху.

Нічого не відповівши первосвященикові, він пішов далі, до зали судилища.

Як завжди ранками, двоє його писців, Еліхофер і Ахія вже лежали на матах по обидва боки трону, тримаючи напоготові згортки папірусу, очеретяні палички й чорнила. При появі царя вони встали і вклонилися йому до землі. А цар сів на свій трон із слонової кістки з золотими прикрасами, сперся ліктем на спину золотого лева і, схиливши голову на долоню, наказав:

— Пишіть!

«Поклади мене, як печать на серці твоєму, як перстень на руці твоїй, бо сильна, як смерть, любов і жорстокі, як пекло, ревності: стріли їхні — стріли вогненні».

І, помовчавши так довго, що писці в тривозі затамували подих, він сказав:

— Залиште мене самого.

І весь день, до перших вечірніх тіней, залишався цар сам один з своїми думками, і ніхто не намілювся ввійти у величезну, порожню залу судилища.

1908

АНАФЕМА¹

— Отче дияконе, годі тобі свічки палити, не настарчипся,— сказала диякониха.— Пора вставати.

Ця маленька, худенька, жовтолиця жінка, колишня єпархіалка, поводилася зі своїм чоловіком дуже суворо. Коли вона була ще в інституті, там панувала думка, що чоловіки — це негідники, обманщики й тирани, з якими треба бути жорстокими. Але протодиякон зовсім не здавався тираном. Він цілком щиро боявся своєї трохи істеричної, трохи припадочної дияконихи. Дітей у них не було, виявилось, що диякониха неплідна. У диякона ж було близько дев'яти з половиною пудів чистої ваги, грудна клітка — наче корпус автомобіля, страшний голос, і при цьому та ніжна поблажливість, яка властива тільки надзвичайно сильним людям в їх ставленні до слабких.

Протодиякон мусив багато часу витратити на підготовку голосу. Це нудне, нестерпно довге заняття, звичайно, знане всіма, кому доводилося співати публічно: змащувати горло, полоскати його розчином борної кислоти, дихати паром. Ще в ліжку отець Олімпій пробував голос.

— Па... кмм!.. Па-а-а! Алілуя, алілуя... Обаче... кмм!.. Ма-ма... Мам-ма...

«Не звучить голос», подумав він.— Вла-ди-ко, бла-го-сло-ви-и-и... Км...

Зовсім так само, як знамениті співаки, він був досить помисливий. Відомо, що актори полотніють і хрестяться перед виходом на сцену. Отець Олімпій, вступаючи в храм, хрестився за чином і за звичаєм. Та нерідко, кладучи хреста, він також полотнів від хвилювання і думав: «Ах, не зірватися б!» Проте тільки один він на все місто, а може, й на всю Росію, міг би примусити в тоні ре-фіс-ля звучати старовинний, темний, із золотом та мозаїчними візерунками древній собор. Він один умів виповнити своїм могутнім звіриним голосом усі закут-

¹ Оповідання «Анафема» з'явилось у X томі творів автора, незадовго до революції, і було причиною того, що цей том був негайно заборонений до продажу і конфіскацією вилучений з усіх книжкових крамниць. В наступних виданнях X тому друкувався на одній з сторінок лише заголовок, а під ним, до кінця сторінки, лінії з крапок (Прим. автора).

ки старої споруди і примусити тремтіти й дзвеніти в тон кришталеві скельця на панікадилах.

Манірна, гилава диякониха принесла йому німецького чаю з лимоном і, як завжди неділями, склянку горілки. Олімпій ще раз спробував голос.

— Мі... мі... фа... Ми-ро-но-сиці... Гей, матінко,— гукнув він у другу кімнату дияконисі,— дай мені ре на фісгармонії.

Жінка протягла довгу, сумну ноту.

— Км... км... колеснице-гонителю фараону... Ні, звісно, спав голос. Та й чорт підсунув мені оцього письменника, як-бо його там?

Отець Олімпій був великий любитель читання, читав багато і без розбору, а прізвищами авторів рідко коли цікавився. Семінарська наука, яка головним чином ґрунтувалася на зазубрюванні, на читанні «уставу», на неминучих цитатах з отців церкви, розвинула його пам'ять до незвичайних меж. Для того, щоб завчити напам'ять цілу сторінку з таких складних письменників-казуїстів, як от Блаженний Августин, Тертуліан, Оріген Адамантовий, Василій Великий та Іоанн Златоуст, йому досить було тільки пробігти очима рядки, щоб їх запам'ятати цілком. Книги давав йому студент з Віфанської академії Смирнов, і саме перед цією ніччю він приніс йому чудесну повість про те, як на Кавказі жили солдати, козаки, чеченці, як убивали один одного, пили вино, женилися та полювали на звірів.

Це читання розбурхало стихійну протодияконську душу. Тричі підряд прочитав він повість і, часто читаючи, плакав та сміявся від захоплення, стискав кулаки і повертався з боку на бік своїм величезним тілом. Звичайно, краще б йому було бути мисливцем, воїном, риболовом, орачем, і зовсім не духовною особою.

У собор він завжди приходив тропшки пізніше, ніж було заведено. Так само, як знаменитий баритон у театр. Проходячи в південні двері вівтаря, він востаннє, відкашлюючись, спробував голос. «Км, км... звучить у ре,— подумав він.— А цей падлюка неодмінно задасть у до діез. Однаково я переведу хор на свій тон».

У ньому прокинулася справжня гордість улюбленця публіки, пестуна всього міста, на якого навіть хлопчики збігалися дивитись з такою ж побожністю, з якою вони заглядають в розкриту пащу мідного гелікона у військовому оркестрі на бульварі.

Увійшов архієпіскоп і був урочисто поставлений на своє місце. Митра в нього була надягнена трохи на лівий бік. Двоє іподияконів стояли обабіч з кадилами і в такт брязкали ними. Священство в світлих святкових ризах оточувало архієрейське місце. Два священники винесли з вівтаря ікони спасителя й богородиці і поклали їх на аналой.

Собор був на південний зразок, і в ньому, як у католицьких церквах, стояла дубова різьблена кафедра, приліплена в кутку храму, з гвинтовими сходами нагору.

Повільно, обмацуючи східець за східцем і обережно торкаючи руками дубове поруччя,— він завжди побоювався, коли б не зламати чогось

ненароком, — зійшов протодиякон на кафедру, відкашлявся, потяг з носа в рот, плюнув через бар'єр, ущипнув камертон, перейшов із до на ре і почав:

— Благослови, преосвященнійший владыко.

«Ні, падлюко-регент, — подумав він, — ти при владыці не посмієш перевести мені тон». Із задоволенням він відчув у цю хвилину, що його голос звучить далеко краще, ніж звичайно, вільно переходить з тону в тон і стрясає м'якими глибокими зітханнями все повітря собору.

Ішов чин православ'я в перший тиждень великого посту. Поки що отцю Олімпію було небагато роботи. Чтець бубонів нерозбірливо псалми, гугнявив диякон з академіків — майбутній професор гомілетики.

Протодиякон час від часу рикав: «Вонмем»... «Господу помолимся». Стояв він на своєму підвищенні, величезний, у золотому парчевому негнучкому стихарі, з чорним із сивиною волоссям, подібним до лев'ячої гриви, і не переставав час від часу пробувати голос. Церква була геть набита якимись слізливими бабками і сивобородими товстопузими дідками, які скидалися або на рибників, або на лихварів.

«Дивна річ, — раптом подумав Олімпій, — чого це в усіх жінок обличчя, як дивитися в профіль, схожі або на риб'ячі морди, або на курячі голови... От і диякониха теж...»

Та професійна звичка примушувала його весь час стежити за службою по требнику XVII століття. Псаломщик закінчив молитву: «Всевишній боже, владыко і создателю вся тварі». Нарешті — амінь.

Почалося утвердження православ'я.

«Хто бог великий, яко бог наш; ти еси бог, творячий чудеса єдин».

Розспів був крюковий, не дуже виразний. Взагалі послідування в тиждень православ'я і чин анафематствування можна змінювати як завгодно. Вже того досить, що свята церква знає анафематствування, написані на спеціальні випадки: прокляття Івашці Мазепі, Стеньці Разіну, еретикам: Арієві, іконоборцям, протопопові Абакуму і т. д. і т. п.

Але з протодияконом сталося сьогодні щось дивне, чого з ним ще ніколи не бувало. Правда, його трохи розварило від тієї горілки, що йому вранці піднесла жінка.

Чогось його думки ніяк не могли відірватися від тієї повісті, яку він читав минулої ночі, і весь час у нього в голові з незвичайною чіткістю спливали прості, чарівні й безмежно захоплюючі образи. Але, безпомилково йдучи за звичкою, він уже закінчив читати символ віри, сказав «амінь» і за стародавнім ключевим розспівом виголосив: «Сія віра апостольская, сія віра отеческая, сія віра православная, сія віра вселенную утверди».

Архієпископ був великий формаліст, педант і привереда. Він ніколи не дозволяв проминати й жодного тексту ні з канону преблаженного отця і пастиря Андрія Критського, ні з чину похорону, ні з інших відправ. І отець Олімпій, байдуже стрясаючи своїм лев'ячим ревом собор і примушуючи тонким деренчливим звуком дзвеніти скельця на лю-

страх, прокляв, анафемствував і відлучив від церкви: іконоборців, усіх стародавніх еретиків, починаючи з Арія, усіх, хто додержується вчення Італа, немонаха Ніла, Костянтина-Булгариса та Ірніка, Варлаама та Акіндіна, Геронтія та Ісаака Аргіра, прокляв кривдників церкви, магометан, богомолів, жидівствующих, прокляв хулящих свято благовіщення, шинкарів, тих, хто завдає кривди вдовам і сиротам, російських розкольників, бунтівників та зрадників: Гришку Отреп'єва, Тимошку Акундінова, Стеньку Разіна, Івашку Мазепу, Ємельку Пугачова, а також усіх тих, хто приймає учення проти православної віри.

Потім пішли прокляття категоричні: тим, хто не приємле благодаті спокутування гріхів, хто відкидає всі таїнства святі і нехтує соборами святих отців та їх рішеннями.

«Помишляючим, яко православнії государі возводяться на престоли не по особливому од них божому благоволенію, і при помазанії даруванія святого духа ко прохожденію великого сего званія в них не изливаються, і тако дерзаюцим противу їх на бунт і измену. Ругаюцим і хуляцим святії ікони». І на кожен його вигук хор похмуро відповідав йому ніжними, стогнучими, ангельськими голосами: «Анафема».

Давно в натовпі істерично схлипували жінки.

Протодиякон підходив уже до кінця, коли до нього на кафедру вдерся псаломщик з короткою запискою від отця протоієрея: з розпорядження преосвященнішого владики анафемствувати болярина Льва Толстого. «Див. требник, розд. Л.» — було приписано в записці.

Від довгого читання в отця Олімпія вже боліло горло. Проте він відкашлявся і знову розпочав: «Благослови, преосвященніший владику». Скоріше він не почув, а вгадав кволе бурмотіння старенького архієрея:

«Протодияконство твоє да благословить господь бог наш, анафемствувати богохульника і одступника од віри христової, блудословно отвергающою святії тайни господні болярина Льва Толстого. Во ім'я отця, і сина, і святого духа».

І раптом Олімпій відчув, як волосся в нього на голові настовбурчується в різні боки і стає важким і твердим, наче з сталевого дроту. І в ту ж мить з незвичайною чіткістю спливли прекрасні слова вчорапньої повісті:

«...опам'ятавшись, Єрошка підвів голову і став уважно вдивлятися в нічних метеликів, що вилися над хитким вогнем свічки й потрапляли на нього».

«— Дурний! Дурний! — заговорив він. — Куди летиш? Дурний! Дурний! — Він підвівся і своїми товстими пальцями став відганяти метеликів».

«— Згориш, дурненький, ось сюди лети, місця багато, — приказував він ніжним голосом, стараючись своїми товстими пальцями обережно спіймати його за крильця і випустити».

«— Сам себе губиш, а я тебе жалію».

«Боже мій, та кого ж це я проклинаю? — думав жахаючись диякон. — Та невже його? Та я ж усю ніч проплакав з радощів, із зворушення, з ніжності».

Але, покірний тисячолітній звичці, він кидав жажливі, разючі слова прокляття, і вони падали в натовп, наче удари велетенського мідного дзвона...

...Бувший піп Микита і ченці Сергій, Савватій да Савватій же, Дорофей і Гавриїл... святії церковні таїнства хулять, а покаються і покоряться істинній церкві не хочут, всі за таке богопротивне діло да будуть прокляті...

Він зачекав трохи, аж поки в повітрі не стихне його голос. Тепер він був червоний і весь спітнілий. З обох боків горла в нього понадимались артерії, кожна з палець завтовшки.

«А то якось сидів на воді, дивлюсь — колиска згори пливе. Зовсім ціла, тільки край відламаний. Отож думки прийшли. Чия вона, колиска? Мабуть, думаю, ваші чорти солдати в аул прийшли, чеченок побрали, малятко вбив якийсь чорт: узяв за ніжки, та об ріг! Хіба не роблять отак? Ех, душі нема в людях! І такі думки прийшли, шкода стало. Думаю: колиску кинули і жінку забрали, хату спалили, а джигіт узяв рушницю, на нашу сторону пішов грабувати».

...Хотя іскусити дух господень по Симону волхву і по Ананію і Сапфірі, яко пес возвращаяся на свої блевотини, да будут дні его малі і злі, і молитва его да будет в гріх, і диявол да станет в десних его і да ізидет осужден, в роді єдиному да погибнет ім'я его, і да істребится од землі пам'ять его... І да придет прокляття і анафема не точію сугубо і трегубо, но многогубо... Да будут ему каїново трясеніє, гієзієво прокаженіє, іудино удавленіє, Симона волхва погібель, арієво тресновеніє, Ананії і Сапфірі внезапное іздохновеніє... да будет отлучен і анафемствован і по смерті не прощен, і тіло его да не розсиплеться, і земля его да не примет, і да будет часть его в геєні вічній і мучен будет день і ноць...

Але добра пам'ять усе далі й далі підказувала йому прекрасні слова:

«Усе бог зробив на радість людині. Ні в чому гріха нема. Хоча б із звіра приклад візьми. Він і в татарському очереті живе, і в нашому живе. Куди прийде, там і домівка. Що бог дав, те й лопає. А наші кажуть, що за це будемо сковороди лизати. Я так думаю, що все сама фальш».

Протодиякон раптом зупинився і з стуком закрив старовинний требник. Там далі йшли ще жажливіші слова проклять, ті слова, що їх, поруч із чином сповідання мирян, міг вигадати тільки обмежений розум ченців перших віків християнства.

Обличчя його стало синім, майже чорним, пальці судорожно вхопилися за поруччя кафедри. На одну мить йому здалось, що він знепритомніє. Але він втримався. І, напружуючи всю силу свого велетенського голосу, він почав урочисто:

— Земній нашій радості, украпєнію і цвєту жизні, воїстину Христа соратнику і слугі, болярину Льву...

Він замовк на секунду. А в набитій натовпом церкві в цей час не чути було ні кашлю, ні шепоту, ні шарудіння ніг. Була та жажлива мить тиші, коли багатосотенна юрба мовчить, підкоряючись одній волі, охоплена одним почуттям. І ось очі протодиякона наповнились слізьми й одра-

зу почервоніли, і обличчя його на мить стало таким прекрасним, яким може бути людське обличчя в екстазі натхнення. Він ще раз відкашлявся, спробував у думках перехід на два півтони і раптом, сповнивши своїм надприродним голосом величезний собор, заревів:

— ...Многая лі-і-і-та-а-а.

І замість того, щоб за обрядом анафемствування спустити свічку вниз, він високо зніс її догори.

Тепер даремно регент шипів на своїх хлопчаків, дубасив їх камертоном по головах, затискував їм роти. Радісно, наче срібні звуки архангельських сурм, вони кричали на всю церкву: «Многая, многая, многая літа».

На кафедру до Отця Олімпія вже зійшли: панотець настоятель, панотець благочинний, консисторський чиновник, псаломщик і стурбована диякониха.

— Облиште мене... Дайте спокій,— сказав отець Олімпій гнівним свистячим шепотом і зневажливо відсунув руку панотця благочинного.— Я зірвав собі голос, але це на славу божу та його... Відійдіть геть!

Він зняв у вівтарі свої парчеві шати, із зворушенням поцілував, прощаючись, орар, перехрестився на запрестольний образ і зійшов у храм. Він ішов, височіючи на цілу голову над народом, великий, величний і сумний, і люди мимохідь, з дивним острахом, розступалися перед ним, створюючи широку дорогу. Наче кам'яний, пройшов він повз архієрейське місце, навіть скося не глянувши туди, і вийшов на паперть.

Лише в церковному сквері наздогнала його маленька диякониха і, з плачем смикаючи його за рукав рясни, забелькотала:

— Та що ж це ти наробив, дурню окаянний!.. Надуддився зрання горілки, нечестивий п'янице. Це ще буде щастя, коли тебе тільки в монастир запроторять, нужники чистити, бугай ти черкаський. Скільки це мені порогів пооббивати тепер через тебе, ірода, доведеться. Йолоп дурний! Заїв моє життя!

— Однаково,— прошипів, дивлячись у землю, диякон.— Піду цеглу носити, у стрілочники піду, в каталі, в двірники, а сан однаково складу з себе. Завтра ж. Не хочу більше. Не бажаю. Душа не терпить. Вірую істинно, за символом віри, в Христа і в апостольську церкву. Але злоби не приємлю. «Усе бог зробив на радість людині», раптом вимовив він знайомі прекрасні слова.

— Дурень ти! Одоробло! — закричала диякониха.— Скажіть-но — на радість! Я тебе в божевільню засаджу, порадуєшся там!.. Я піду до губернатора, до самого царя дійду... Допився до білої гарячки, колода дубова.

Тоді отець Олімпій зупинився, повернувся до неї і, вирячуючи великі волячі гнівні очі, вимовив важко й суворо:

— Ну!?

І диякониха вперше злякано замовкла, відійшла від чоловіка, затулила обличчя носовою хусточкою й заплакала.

А він пішов далі, неосяжно здоровенний, чорний і величний, як монумент.

1913

ЗАПЕЧАТАНІ НЕМОВЛЯТА

Куди тільки не кидала мене доля. Спочатку я був офіцером, далі — землеміром, а там — вантажив кавуни, підносив цеглу, продавав у Москві, на М'ясицькій, в якійсь технічній конторі ті речі домашнього вжитку, які конче потрібні, але говорити про які вголос не велить звичай. Був лісовим об'їждчиком, навантажував і розвантажував меблі під час осіннього і весняного дачних сезонів, їздив передовим у цирку, займався низьким акторським ремеслом, та ніколи не уявляв собі, що доведеться ще й псаломщикувати.

А сталося це ось як. Мій приятель інженер попросив мене поїхати до нього, на північ Полісся, у село Казімірку, де в нього було близько двох тисяч десятин. Чогось йому раптом схотілося розвинути там тютюнництво. А на ту пору я був людиною вільною, незалежною, легковажною і повороткою. Отож, набивши чемодан насінням махорки-сріблянки і кількома десятками брошур, я сміливо ринувся в цю непевну справу.

Мушу наперед признатися, що з моїх сільськогосподарських справ нічого не вийшло. Частина тютюну зів'яла від надто теплого літа, частину розікрали селяни, а третя й остання загинула під час пожежі лісу.

У цьому селі був старовинний костюл і в ньому за престолом — ікона божої матері, за переказом, пензля евангеліста Луки, а за десять кроків стояла церква, дерев'яна, із зеленою високою покрівлею, з стінами, пофарбованими згори вниз білими і рожевими смугами. Настоятелем православної церкви значився якийсь таємничий панотець Анатолій. Але його паства ніколи його не бачила. Село Казімірка вважалося приписним до шести-семи інших сіл, в яких були престולי.

Кожен, хто був на півдні або південному заході Росії, знає, яким піклуванням, увагою, я навіть скажу більше, обожнюванням, оточувала католицька паства своїх священників. Найкраща, рідкісна дичина — ксьондзові. Сторічний короп або лящ — також панові пробощу, розкішні домоткані рушники з пречудовими народними вишивками — йому ж таки, навесні черешні, влітку суниці, восени яблука, гриби, сметана, вершки, а на різдво поросята, качки й гуси. Про інші дари я не говоритиму, щоб не здатися плетуном. Звісна річ, вбогі поліщуки, замість своєї

забитої православної церкви, почали ходити до костьолу. Повинні ж були вони задовольняти свої релігійні потреби. До речі, там музика, побожна тиша, урочистість відправи, розкішний ритуал.

Ксьондз був дуже тактовною людиною. Він унікав будь-як впливати на чуже стадо, але не перешкоджав йому звертатися до бога, як йому вигідніше й зручніше. І от, здається, на це звернули увагу в епархії. В усякому разі, в село Казімірку прислано було панотця Анатолія з суворим наказом за всяку ціну покласти край католицькому засиллю. Він приїхав не сам, а разом з псаломщиком, який стільки ж розумівся на церковному статуті, скільки, як то кажуть, баран на біблій. А церковний статут — це річ важка, відповідальна. Усі ці достойники, стихирі на стиховні, тропарі, ірмоси, урочисті співи дню, числу, місяцю, рух пасхалії, апостол на кожний день і євангеліє — становлять з себе таку вижмакану і зовсім не точно визначену науку, в якій розплутатися може не всякий з спеціалістів.

На мою думку, панотець Анатолій знав далеко менше, ніж псаломщик, а може, й знав, та забув, зате ж з нього був добрий патріот і відважна людина. Відвідавши одного разу костьол та уважно продивившись відправу ксьондза Анатолія Бурби, він, щоб привабити своє стадо до православної церкви, вирішив запровадити у себе в храмі католицькі звичаї. Коли він проносив святі дари під час преждеосвященної обідні з жертovníка на вітвар, то поперед нього, задкуючи, в сірій двоколірній свитці, напівчорній, напівсірій, майже рачкував селянин титар і весь час брязкотів дзвіночком. Возглас до євангелія він читав на мотив *Secula seculorum*¹ і проголошував казання українською мовою.

Неминуче було, що я познайомився з ними обома, і з панотцем Анатолієм і з його псаломщиком. Крім них, у Казімірці був один тільки ледь-ледь письменний чоловік, продавець з казенної винної крамниці, з яким я вже встиг давно посваритися.

Отже, ми втрюх, — священик, псаломщик і я, — сходилися щовечора то в них, то в мене і годинами грали в преферанс по двотисячній, з рефетами і подвійною курочкою. Отут вони мене й залучили до священнодійства. Мушу сказати, що я дуже люблю церковні співи і досить ґрунтовно знаю їх, ось чому спокусити мене було дуже легко. За два тижні до масниці я вже був постійним співаком на правому криласі, і ми з псаломщиком, — чудесно пам'ятаю його обличчя: маленький, чорний, вузьколобий, з обвислою нижньою губою, але ніяк не можу згадати його імені, по батькові й прізвища, — ми з ним кожної неділі співали все, що тільки приходило нам у голову або потрапляло під руки. В усякому разі, повинен сказати, що церковним статутом я оволодів за ці кілька тижнів далеко точніше, аніж він за всі свої семінарські спитки.

¹ Віки віків (*лат.*).

Перший тиждень великого посту ми провели сяк-так, з гріхом пополам, а все-таки більш-менш добре. Та ось одного разу приходиться до мене мій псаломщик і насамперед запитує:

— Чи дасте ви мені слово честі, що все, що я вам скажу, лишиться поміж нас?

Я йому відповів:

— Ви мене зв'яжете занадто суворим зобов'язанням. Якщо моє сумління дозволить мені не розповідати нікому, то, звичайна річ, я не розповім нікому: я не з балакучих. А якщо мені доведеться сказати, то скажу. І взагалі я не люблю себе обмежувати ніякими умовами. Ви самі розумієте, що купувати порося в торбі...

— Ну, гаразд! Добре, — жваво заперечив він. — Я не умовлятимуся з вами наперед, а скажу все відверто. Бачте, мені хочеться в цьому місяці скласти екзамен в юнкерське училище, щоб далі скласти екзамен на підпрапорщика та на офіцера. Я хочу попросити в панотця Анатолія відпустки, але не хочу йому казати, куди я їду. Якщо мені пощастить скласти екзамен, я напишу йому листа із заявою, а якщо не пощастить, я повернуся сюди назад, і посада псаломщика все-таки буде за мною. А ви на цей час залишіться замість мене, тим більше, що з моїми порадами ви так звикли до відправи, що вона вас зовсім не обтяжуватиме. Ви розумієте мене?

Звичайно, я зрозумів його, поморщився, але погодився з ним. Того ж дня панотець Анатолій благословив його поїхати віддати останнє цілування усопшій матері, а псаломщик передав мені кілька десятків книжок у старовинних телячих палітурках, видання часів Катерини Другої і Павла Першого.

Проте я не розраховував своїх сил. Надзвичайно тяжким був перший тиждень, коли ми правили щодня. Починали ми службу з п'ятої години ранку, відтарабанювали всеношну, велику і малу вечерні, утреню, ранню літургію і пізню літургію, а в перервах сповідали і причащали чоловік по двісті на добу. Кінчали ми відправу десь під другу або третю годину пополудні. Другий і третій тижні були порівняно легшими — були зайняті тільки середи, п'ятниці і неділі. Але до четвертого знову повалили сповідальники, і я зовсім вибився з сил і втратив рештки свого голосу. Замість того, щоб співати, я рипів і шипів, немов розладнаний грамофон. П'ятий тиждень знову дав невеликий спочинок, але на шостому і сьомому тижнях у мене просто голова запаморочилася. Хитрий псаломщик як у воду впав. Він мені ані звуку не давав знати про свою долю: А панотець Анатолій ставав усе вимогливішим і вимогливішим. Хто його зна, може, він щось пронюхав про нашу потаємну змову з псаломщиком. Пам'ятаю дуже добре, що одного з цих днів я ліг спати о пів на четверту ранку, — цілу ніч грав у польський банчок з графом Ворцелем, — і ось десь о п'ятій годині ранку до мене приходиться титар, у мазаних чоботях і різноколірній свитині, з густо намащеним волоссям.

— Ідіть швидко до церкви. Батюшка вас требеує.

Я миттю згадав, як він обтирав причасникам губи шовковим покровом і як при цьому горлав на них, немов на базарі. Пригадав, як він штовхав у шию безтолкових баб, геть закутаних у грубезні шерстяні хустини, як він перебріхував імена причасників, згадав багато чого іншого. Скінчилося все це тим, що він досить швидко вилетів за двері, а мій черевик влучив навряд чи на дюйм вище від того місця, де мала б бути його голова.

Заспокоений, я з полегшенням поринув був у солодкий ранковий сон. Та двері знову відчинилися, і ввійшов панотець Анатолій. Він був уже одягнутий, з золотим ланцюгом навколо шиї, з золотим хрестом на грудях і обома руками виправляв волосся з-під коміра.

— Ні, ні! Я й слухати не хочу,— говорив він,— ніяких виправдань!.. Одягайтесь! От вам штани. От піджак. От чоботи. Де другий чобіт? Ах, ось він де. Ворухіться, молодий чоловіче, ворухіться! Постарайтеся в ім'я храму божого, не лінуйтесь. Нам зосталося зовсім небагато.

Зрозуміла річ: ряса, хрест, переконливий вигляд бадьорої і віруючої людини — усе це примусило мене швидко одягтися і опорядитися. Отакто я й запрягся на страсну седмицю, на великодній тиждень, на проводи і на всю цвітну тріодь.

Для того, щоб сказати, як я замордувався за цей час, досить того, що під Великдень я, не спочиваючи, читав і співав від сьомої години вечора аж до одинадцятої наступного дня.

Але кінець наших взаємин був найдивовижнішим і, сказати правду, несподіваним і для нього, і для мене. На провідному тижні панотець Анатолій, лагідний, розчесаний, намащений, зайшов до мене і попросив мене поїхати з ним разом запечатувати немовлят. Спочатку я його не зрозумів і навіть, признаюся, трохи перелякався, але він пояснив мені, що запечаткування немовлят полягає ось у чому. За час його відсутності в приписаних до нього селах були великі дитячі епідемії: дифтерит, кір, скарлатина та інші. Доїхати до цих сіл через величезні замети, а там — через відлигу не було змоги. Тепер дорога встановилася і протряхла, і треба було їхати давати останнє священицьке благословення дітям, похованим без церковного напутнього слова.

Ця подорож у нас відбрала три дні. Ми приїжджали в село, де нас зустрічали дзвоном з каплиць, і потім ішли на кладовище. Дитячі свіжі незапечатані могилки дуже легко було розпізнати, бо на кожній з них вповдовж була розтягнута смуга домотканого полотна, а на ній двоє пофарбованих у синій колір яєць і п'ятдесят копійок міддю чи сріблом. Священик підходив до могилки і починав квапливо:

— Благословен бог наш завжди, нині і присно і во віки віків!

— А-м-мінь,— підтягував я йому.

— Благочестивий... самодержавний... великий...

— Господи поми-луй!

— Упокой, господи, душу усопшого раба... младенця... Як звати?

— Грипою, батюшко,— низько вклоняючись, говорила яка-небудь почорніла від років, злигоднів і голоднечі бабка.

— ...Грипа і учини його в раї, іде же все праведники упокоюються!

А я:

— Господи помилуй, господи помилуй, господи помилуй!

Отак, без турбот і швидко ми поховали раба божого Юрка і младенця Язикантія, і тільки з однією передостанньою могилою, захищеною десь у куточку кладовища, у нас вийшло невелике непорозуміння. Полотно на ній лежало якесь стареньке, роблене, мабуть, років п'ятнадцять тому, а може, просто вирізане із старої нижньої спідниці, але ні грошей, ні яєць на ньому не було. Панотець Анатолій розсердився, почервонів, наче спілий помідор, і так гримнув на жінку, що та кинулася від нього навтіки. За десять хвилин вона повернулася з сорока копійками, і ми спокійно проспівали панахиду і запечатали рабу божу отроковицю Серениду — справжнє ім'я її знає, мабуть, всевідаючий господь. Але краєм ока я бачив, як ця жінка, перед тим як запечатати свою померлу дочку, валялася в ногах сільського старости і цілувала йому чоботи.

В останньому за чергою селі панотця Анатолія раптом пойняла нагненна ідея. Він заявив, що хоче правити молебень на врожай майбутнього року. Я пробував було вказати йому на требник і сказати, що існують молебні «о еже впасти в кладезь чому нечистому», «о еже ізбавитися од колдовства і волшебства, од напештвія іноплеменників і междуусобної брані» тощо. Але він мене зупинив раптом так сухо, як я навіть від нього не чекав:

— Робіть, що вам наказано, і не примушуйте мене вдаватися до крайніх заходів!

Я без зайвих пояснень зрозумів, які це крайні заходи. Просто панотець Анатолій візьме та й поїде собі, а я лишусь без коней, і йти мені доведеться шістдесят верстов пішки. Я був вимушений підкоритися. Священик зайняв найбільшу хату в усьому селі і велів негайно зійтися туди всім хазяїнам, і щоб кожен з них неодмінно приніс з собою склянку меду, п'ятірко яєць і великий мідний ківш ячменю. Усе це було беззаперечно виконано. Два величезні восьмипудові мішки було наповнено хлібом. Повна діжка запашного меду була накрита свіжим молодим липовим листом, і в лозяному копику горою лежали свіжі весняні яйця.

Ну, який вже молебень ми відправили у цій хаті — за це відповідь на страшному суді христовому грішна душа панотця Анатолія. Це було якесь попурі з церковних співів — великопсних, похоронних, молебних та інших. Досить сказати, що мені весь час здавалося, ніби я богохульствую.

Після молебня господар, літній, поважний селянин, відкупорив четвертну сулію з горілкою, налив собі склянку, сказав: «П'ю до батюшки», випив і, ще не закусуючи, налив другу, склянку і простяг панотцеві Анатолію. Священнослужитель узяв повну склянку, повернувся до мене і сказав:

— П'ю до...— він, здається, хотів сказати «до тебе», та в останню мить схаменувся і сказав: — до вас.

Я виконав ту ж церемонію до господині, яка довго манірилась, а все-таки випила і витерла губи верхом долоні.

Не зовсім добре пам'ятаю, як і хто нас приставив до Казімірки. Знаю лише, що на другий день панотець Анатолій написав мені записку з наполегливим проханням сплатити йому половину роз'їзних витрат. Але мене вже на той час потягло в дальші мандри, і тому я подер його листа, кинув клаптики паперу межі очі титареві і загорлав на нього:

— Перекажи, дурню, панотцеві Анатолію, що сьогодні я пишу на нього скаргу до патріарха Сіракузького!

— До кого?

— До Сі-ра-кузь-ко-го!

1915

МОСКВА РІДНА¹

Що найбільше сподобалось мені в СРСР? За роки, які я пробув далеко від батьківщини, тут з'явилося багато палаців, заводів і міст. Усього цього не було, коли я виїжджав з Росії. Але найдивніше з того, що виникло за цей час, і найкраще, що я побачив на батьківщині,— це люди, теперішня молодь і діти.

Москва дуже покращала. До неї не підходить сумний життєвий за-кон,— вона стає старшою віком, але молодшою і красивішою зовнішнім виглядом. Мені це особливо приємно: я прожив у Москві своє дитинство і юнацькі роки.

Дуже комфортабельне метро, яке, звичайно, не йде навіть у порівняння з будь-яким іншим метро в Європі. Враження таке, що перебуваєш в кришталевому палаці, осяяному сонцем, а не глибоко під землею. Таких широких проспектів, як у Москві, немає й за кордоном. Словом, рідна Москва зустріла мене напрочуд привітно і тепло.

Але, звичайно, головною окрасою Москви є сам москвич.

Наскільки я встиг помітити, більшості радянських людей притаманна пошана до старості. Я погано бачу, і тому часто, коли мені треба було переходити шумну вулицю, я зупинявся в нерішучості на тротуарі. Це помічали перехожі. Юнак чи дівчина пропонували свою допомогу і, підтримуючи під руку, допомагали мені з дружиною перейти «небезпечне місце».

Під час прогулянок по Москві мене дуже зворушували також привітання. Іде назустріч незнайома людина, коротко кидає: «Привіт Купріну!» і поспішає далі. Хто вона? Звідки мене знає? Очевидно, бачила фотографію, вміщену в газетах у день мого приїзду, і вважає за обов'язок привітатися з старим письменником, що повернувся з чужини. Це, кинуте на ходу «Привіт Купріну», звучало надзвичайно просто і щиро.

Зі мною іноді починали розмову на вулиці. Якось до нас підійшла просто вдягнена жінка і сказала, подавши руку: «Я — хатня робітниця така-то. Ви — письменник Купрін? Будемо знайомі».

В Олександрівському сквері, де ми з дружиною сіли відпочити на лавочці, нас оточили юнаки й дівчата. Відрекомендувавшись моїми чи-

¹ З стенографічного запису бесіди прибулого з Парижа до Москви О. І. Купріна з кореспондентом газети «Комсомольская правда».

тачами, вони зав'язали розмову. А я ж бо думав, що молодь в СРСР мене зовсім не знає. Я розхвилювався тоді майже до сліз. Потім до мене якось підійшла група червоноармійців. Старший ввічливо приклав руку до козирка і обережно спитав: не помиляється він, — чи точно я Купрін? Коли я відповів ствердно, червоноармійці засипали мене питаннями: чи добре я влаштований, чи задоволений я прийомом у Москві? Я сказав їм, як добре нас влаштували, і червоноармійці тоді вдоволено і з гордістю зауважили: «Ну, от бачите, яка в нас країна!»

Я побував у кіно в «Метрополі». Ішла кольорова картина «Груня Корнакова». Каюсь, я стежив за екраном тільки краєчком ока. Моя увага була зайнята публікою. Можна сказати, що в картині «Груня Корнакова» мені найбільше сподобалось те, як її сприймає глядач. Скільки простої безпосередньої веселості, скільки темпераменту! Як бурхливо і яскраво відгукувались глядачі — здебільшого молодь — на ті події, що проходили перед ними! Якими оплесками нагороджувались режисер і актори!

Цього літа на дачі в Голіцині у мене завжди бувало в гостях багато радянських юнаків і дівчат. Це діти моїх родичів і знайомих, що вирости, змужніли за ті роки, коли мене тут не було. Мене вразили в них бадьорість і безхмарність духу. Це природжені оптимісти. Мені здається навіть, що у них в порівнянні з юнаками дореволюційної епохи зробилася зовсім інша, вільніша і впевненіша хода. Очевидно, це результат регулярних занять спортом.

Мене вразив також високий рівень освіченості всієї радянської молоді. Кого не запитай — всі вчаться, конспектують, роблять виписки, одержують оцінки.

А як люблять в СРСР Пушкіна! Його читають і перечитують. Він став справді народним поетом. Ось забавна і разом з тим зворушлива деталь. В Голіцині в однієї знайомої нам колгоспниці народився син. Вона назвала його Олександром. Ми запитали її, чому вона вибрала це ім'я. Вона відповіла, що назвала його так на честь Пушкіна. Ім'я її чоловіка — Сергій, і син, таким чином, як і Пушкін, зватиметься Олександром Сергійовичем.

Самі собою цікаві обставини, за яких Олександр Сергійович з'явився на світ. В Голіцині будувався родильний будинок, що мав бути закінчений до 15 серпня. Тим часом, Олександр Сергійович забажав народитись 14 серпня. Родичі повезли майбутню матір на станцію, щоб відправити в найближчу лікарню, але встигли до поїзда, який не зупиняється в Голіцині. Тоді, начальник станції, знаючи, що жінці необхідна термінова лікарська допомога, спеціально заради неї зупинив поїзд, і її вчасно доставили в лікарню. Хіба могла селянка дореволюційної Росії мріяти про те, щоб для неї і для її майбутньої дитини зупиняли поїзд?

Мене безмежно радують радянські діти. Я захоплений тим, що країна приділяє їм стільки уваги і що радянський уряд так оберігає вагітність. Це дуже мудро. Про дітей важливо піклуватись, тому що в них майбутнє країни. Увага до жінки і до її дитини дає жінці моральну силу виховувати гідних громадян СРСР.

Голіцино, де ми проводили літо, зустріло нас різноголосим дитячим хором. В цьому надзвичайно мальовничому підмосковному селищі розташувалось кілька десятків дитячих садків. Я дуже люблю дітей і був надзвичайно радий такому приємному сусідству. Зрання, виходячи на терасу, я говорив дружині, що «галчата» вже прокинулись. Потім із нашого садка я бачив, як вони поважно, парами проходять мимо, всі пузатенькі, червонощокі, усміхнені.

Бувало, що привезена з Парижа кішка Ю-ю (названа на честь kota — героя одного з моїх оповідань) з розгону вискакувала мені на плече, і це завжди викликало бурхливе захоплення дітей. Вони підбігали до паркана, і ми з Ю-ю, таким чином, служили несамохіть причиною порушення дисципліни. Увечері, о восьмій годині, в Голіцині наставала типша: дітей вкладали спати, і зразу ставало скучно.

До речі, яке прекрасне поєднання понять — дитячий сад. Саме сад! Сад, де розквітають юні душі. За кордоном діти зовсім не такі, як тут. Вони занадто рано стають дорослими.

В минуле разом з городовим і справником відійшли й класні наставники, що були чимсь на зразок шкільного жандарма. Зараз дивно навіть згадати про різки. Почуття власної гідності виховується в радянській людині з дитинства. Ті, хто читав мою повість «Кадети», пам'ятають, напевне, героя цієї повісті — Буланіна і те, як болісно тяжко переживав він це незаслужене, варварськи дике покарання, винесене йому за дрібні пустощі. Буланін — це я сам, і спогад про різки в кадетському корпусі залишився в мене на все життя...

Мені дуже хочеться писати для чудесної радянської молоді і чарівної радянської дівчорі. Не знаю тільки, чи дозволить мені здоров'я в найближчий час взятися за перо. Поки що думаю про перевидання старих речей і про видання творів, написаних на чужині. Мрію випустити збірники своїх оповідань для дітей.

Багато хочеться побачити, багато про що хочеться поговорити. Після переїзду до Москви я думаю побувати в музеях, подивитися в театрах і кіно «Панове офіцери» (п'єсу, перероблену з мого «Поєдинку»), «Тихий Дон», «Любов Ярову», «Анну Кареніну», «Петра I». Обов'язково поїду в цирк, любителем якого залишаюся як і раніше.

Мені пишуть зараз люди, яких я зовсім не знав раніше, пишуть вони з такою сердечністю і теплотою, наче ми давні друзі, дружба яких була перервана, але зараз поновлена. Деякі з них — мої старі читачі. Інші — читачі молоді, про існування яких я й не підозрівав. Усіх їх радує те, що я, нарешті, повернувся до СРСР. Душа відігривається від ласки цих незнайомих друзів.

Навіть квіти на батьківщині пахнуть інакше. Їх пахощі сильніші, п'янкіші за пахощі квітів за кордоном. Кажуть, що в нас ґрунт жирніший і родючіший. Можливо. В усякім разі, на батьківщині все краще!

1937

ГРАНАТОВИЙ БРАСЛЕТ

L. van Beethoven. 2 Son. (op. 2, № 2), Largo Appassionato

I

В середині серпня, перед народженням молодого місяця, раптом настали непогожі дні, що так властиво узбережжю Чорного моря. То цілу добу важко лежав над землею і морем густий туман, і тоді величезна сирена на маяку ревла вдень і вночі, наче скажений бик. То від ранку до ранку йшов, не перестаючи, дрібний, як водяний пил, дощик, що перетворював глинисті дороги й стежки на суцільну густу грязюку, в якій загрузали надовго вози та екіпажі. То завівав з північного заходу, з боку степу, лютий ураган; від нього верхів'я дерев розгойдувались, нагинаючись і випростуючись, наче хвилі в бурю, гриміли по ночах залізни покрівлі дач, і здавалось, ніби хтось бігає по них в підкованих чоботях; здригались віконні рами, грюкали двері, і дико завивало в пічних трубах. Кілька рибальських баркасів заблудились у морі, а два й зовсім не повернулись: тільки через тиждень повикидало трупи рибалок у різних місцях берега.

Мешканці приміського морського курорту — переважно греки і євреї, життєлюбні і вразливі, як всі південці, — покvapливо переселялись до міста. По розм'яклому шосе без краю тятлися биндюги, перевантажені різними домашніми речами: матрацами, диванами, скринями, стільцями, умивальниками, самоварами. Жалко, і сумно, і гидко було дивитись крізь каламутний серпанок дощу на це жалюгідне манаття, яке здавалось таким зношеним, брудним і вбогим; на покоївок і кухарок, що сиділи зверху на возі на мокрому брезенті з якимись утюгами, бляшками і кошиками в руках; на спітнілих, знесилених коней які раз у раз зупинялись, тремтячи коліньми, паруючи і часто дихаючи; на закутаних від дощу в рогожі биндюжників, що сипло лаялись. Ще сумніше було бачити покинуті дачі, з їх раптовим простором, пустотою і оголеністю, з понівеченими клумбами, розбитими шибками, покинутими псами і всяким дачним сміттям з недокурків, папірців, черепків, коробочок і аптечних пляшечок.

Та на початку вересня погода раптом різко й зовсім несподівано змінилась. Одразу настали тихі безжмарні дні, такі ясні сонячні і теплі, яких

не було навіть у липні. На обсохлих вижатих полях, на їх колючій жовтій щетині заблищала слюдяним блиском осіння павутина. Заспокоєні дерева безшумно і покірно ронили жовте листя.

Княгиня Віра Миколаївна Шеїна, дружина предводителя дворянства, не могла залишити дачі, бо в їхньому міському будинку ще не покінчили з ремонтом. І тепер вона дуже раділа чудовим дням, що настали, тиші, самотності, чистому повітрю, щебетанню на телеграфних дротах ластівок, що збирались зграями до відльоту, і ласкавому солоному вітерцю, що слабко тягнув з моря.

II

Крім того, сьогодні був день її іменин — сімнадцяте вересня. По милих віддалених спогадах дитинства вона завжди любила цей день і завжди чекала від нього чогось щасливо-чудесного. Чоловік, їдучи вранці в спішних справах до міста, поклав їй на нічний столик футляр з прекрасними сережками із грушоподібних перлин, і цей подарунок ще більше звеселяв її.

Вона була одна на весь будинок. Її нежонатий брат Микола, товариш прокурора, що жив звичайно разом з ними, також поїхав до міста, в суд. На обід чоловік обіцяв привезти небагатоох і то найближчих знайомих. Добре виходило, що іменини збіглися з дачним сезоном. В місті довелося б втрачатись на великий парадний обід, а чого доброго й на бал, а тут, на дачі, можна було обійтись щонайменшими витратами. Князь Шеїн, незважаючи на своє видне становище в суспільстві, а можливо, й завдяки йому, ледве зводив кінці з кінцями. Величезний родовий маєток був майже цілком розладнаний його предками, а жити доводилось вище своїх достатків: влаштовувати прийоми, займатися благодійництвом, добре одягатись, держати коней і т. ін. Княгиня Віра, у якої колишня палка любов до чоловіка давно вже перейшла в почуття міцної, відданої, справжньої дружби, всіма силами прагнула допомогти князеві вберегтись від повного розорення. Вона багато в дечому, непомітно для нього, відмовляла собі і, наскільки можливо, заощаджувала в домашньому господарстві.

Тепер вона ходила по саду і обережно зрізувала ножицями квіти до обіднього столу. Клумби спустіли і мали безладний вигляд. Доцвітали різнокольорові махрові гвоздики, а також левкої — наполовину в квітах, а наполовину в тонких зелених стручках, які пахли капустою, трояндіві кущі ще давали — втретє за це літо — пуп'янки і троянди, але вже здрібнілі, рідкі, наче звироднілі. Зате пишно цвіли своєю холодною, гордовитою красою жоржини, півонії та айстри, наповнюючи насторожене повітря осіннім, трав'янистим, журливим запахом. Решта квіток після свого розкішного кохання і надзвичайно багатого літнього материнства тихо осипали на землю незліченне насіння майбутнього життя.

Близько на шосе почулись знайомі звуки автомобільного тритонового ріжка. Це підїжджала сестра княгині Віри — Анна Миколаївна Фрієсе, яка зранку обіцяла по телефону приїхати допомогти сестрі приймати гостей і по господарству.

Тонкий слух не обманув Віру. Вона пішла назустріч. За кілька хвилин біля дачних воріт круто зупинився гарний автомобіль-карега, і шофер, спритно зіскочивши з сидіння, широко розчинив дверцята.

Сестри радісно поцілувалися. Вони з раннього дитинства були зв'язані одна з одною теплою і самовідданою дружбаю. Зовнішнім виглядом вони надивовижу не були схожі між собою. Старша, Віра, пішла в матір, красуню-англіжку, своєю високою, гнучкою постаттю, ніжним, але холодним і гордим обличчям, чудовими, хоч досить великими руками і тою чарівною похилистю плечей, яку можна бачити на старовинних мініатюрах. Молодша — Анна — навпаки, успадкувала монгольську кров батька, татарського князя, дід якого хрестився тільки на початку XIX сторіччя і стародавній рід якого веде початок від самого Тамерлана, чи Ланг-Теміра, як з гордістю називав її батьок, по-татарськи, цього великого кровопивцю. Вона була на півголови нижча від сестри, трохи заширока в плечах, жвава й легковажна насмішниця. Обличчя її, виразно монгольського типу з досить помітними вилицями, з вузькими очима, які вона до того ж, через короткозорість, мружила, з гордовитим виразом в маленькому чуттєвому роті, особливо в трошки відставленій наперед повній нижній губі, — обличчя це проте чарувало якоюсь невловимою і незрозумілою принадністю, яка полягала, може, в посмішці, може, в глибокій жіночності всіх рис, може, в пікантній, задержувато-кокетливій міміці. Її граціозна некрасивість збуджувала і привертала увагу чоловіків значно частіше й сильніше, ніж аристократична краса її сестри.

Вона була замужем за дуже багатим і дуже дурним чоловіком, який зовсім нічого не робив, але рахувався на службі при якійсь благодійній установі і мав звання камер-юнкера. Чоловіка вона не могла терпіти, але народила від нього двох дітей — хлопчика й дівчинку; більше вона вирішила не мати дітей і не мала. Щодо Віри — та жадібно хотіла дітей і навіть, їй здавалося, чим більше, тим краще, та чомусь вони в неї не народжувались і вона хворобливо і палко любила гарненьких недокрівних дітей молодшої сестри, завжди пристойних і слухняних, з блідими мучнистими обличчями і з завитим лляним ляльковим волоссям.

Анна вся складалася з веселої безладності і милих, іноді дивних протиріч. Вона охоче віддавалась найризикованішому флірту у всіх столицях і на всіх курортах Європи, але ніколи не зраджувала чоловіка, якого, проте, презирливо висміювала і в вічі і позаочі; була марнотратка, страшенно любила азартні ігри, танці, сильні враження, гострі видовища, відвідувала за кордоном сумнівні кафе, але в той же час відзначалась щедрою добротою й глибокою, широкою набожністю, яка змусила її навіть прийняти таємно католицтво. У неї були рідкісної краси спина, груди і

плечі. Ідучи на великі бали, вона оголювалась значно більше меж, які дозволяються пристойністю й модою, але казали, що під низьким декольте в неї завжди була надіта власниція.

Віра ж була суворо проста, з усіма холодно й трохи звисока люб'язна, незалежна й величаво спокійна.

III

— Боже мій, як у вас тут гарно! Як гарно! — говорила Анна, ідучи швидкими й дрібними кроками поряд із сестрою по доріжці. — Якщо можна, посидьмо трохи на лавочці: над кручею. Я так давно не бачила моря. І яке чудове повітря — дихаєш і серце звеселяється. В Криму, в Місхорі, минулого літа я зробила відкриття, гідне подиву. Знаєш, чим пахне морська вода в час прибою? Уяви собі — резедою.

Віра ласкаво посміхнулась:

— Ти фантазерка.

— Ні, ні. Я пам'ятаю також раз, — з мене всі сміялись, коли я сказала, що місячне світло має якийсь рожевий відтінок. А днями художник Борицький — це той, що малює мій портрет — погодився, що я мала рацію і що художники про це давно знають.

— Художник — твоє нове захоплення?

— Ти завжди вигадася! — засміялась Анна і, швидко підійшовши до самого краю обриву, що стрімко падав глибоко в море, заглянула вниз і раптом скрикнула, пройнята жахом, відсахнулась назад з пополотнілим лицем.

— У, як високо! — промовила вона ослабленим і тремтячим голосом. — Коли я дивлюся з такої висоти, у мене завжди якось солодко й противно лоскоче в грудях... і пальці на ногах щемлять... І все-таки тягне, тягне....

Вона хотіла ще раз нахилитись над обривом, але сестра зупинила її.

— Анно, люба моя, ради бога! У мене в самої голова йде обертом, коли ти так робиш. Прощу тебе, сядь.

— Ну добре, добре, сіла... Але ти тільки поглянь, яка краса, яка радість — просто око не налюбуеться. Якби ти знала, як я вдячна богам за всі чудеса, які він для нас зробив!

Обоє на хвилину задумались. Глибоко-глибоко під ними лежало море. З лавки не було видно берега, і тому відчуття безмежності і величч морського простору ще більше посилювалось. Вода була ласкаво-спокійна і весело-синя, світлюючи тільки косими гладенькими смугами в місцях течії і переходячи в густо-синій глибокий колір на обрії.

Рибальські човни, ледве помітні для ока, — такими вони здавались маленькими, — нерухомо дрімали в морській гладіні, недалеко від берега. А далі наче стояло в повітрі, не посуваючись вперед, тримацьове судно,

все зверху до низу одягнуте одноманітними, опуклими од вітру, білими, стрункими парусами.

— Я тебе розумію,— замріяно сказала старша сестра,— але в мене якось не так, як у тебе. Коли я перший раз бачу море, після довгого часу, воно мене і хвилює, і радує, і вражає. Ніби я вперше бачу величезне, урочисте чудо. Але потім, коли звикну до нього, воно починає мене гнітити своєю тривіальною порожнечкою... Я нудьгую, дивлячись на нього, і вже стараюсь більше не дивитись. Набридає.

Анна посміхнулась.

— Чого ти? — запитала сестра.

— Минулого літа,— сказала Анна лукаво,— ми в Ялти поїхали великою кавалькадою верхи на Уч-Кош. Це там, за лісництвом, вище водоспаду. Потрапили спочатку в хмару, було дуже сиро і погано видно, а ми все піднімалися вгору, по крутій стежці, між соснами. І раптом якось відразу скінчився ліс, і ми вийшли з туману. Уяви собі: вузенький виступ на скелі, і під ногами у нас безодня. Села внизу здаються не більшими, за сірникову коробку, ліси й сади — як дрібна травичка. Вся місцевість спускається до моря, наче географічна карта. А там далі — море! Верст на п'ятдесят, на сто вперед. Мені здавалось — я повисла в повітрі і ось-ось полечу. Така краса, така легкість! Я обертаюсь назад і кажу провіднику в захопленні: «Що? Гарно, Сеїд-огли?» А він тільки язиком поцмокав: «Ех, пани, як мені все це набрид. Кожний день бачим».

— Дякую за порівняння,— засміялась Віра,— ні, я тільки думаю, що нам, жителям півночі, ніколи не збагнути краси моря. Я люблю ліс. Пам'ятаєш — ліс у нас у Єгоровському?... Хіба може він коли-небудь надокучити? Сосни!.. А які мохи!.. А мухомори! Неначе з червоного атласу і вишиті білим бісером. Тиша така... прохолода.

— Мені однаково, я все люблю,— відповіла Анна.— А надусе я люблю мою сестричку, мою розсудливу Вірочку. Адже нас тільки двоє на світі.

Вона обняла старшу сестру і пригорнулась до неї, щока до щоки. І раптом спохватилась.

— Ні, яка ж я дурна! Ми з тобою, наче в романі, сидимо і розмовляємо про природу, а я зовсім забула про мій подарунок. Ось поглянь. Я боюсь тільки, чи сподобається?

Вона дістала із своєї ручної торбинки маленьку записну книжку в дивній оправі: на старому витертому і посірілому від часу оксамиті вився тьмяно-золотий філігранний візерунок рідкісної складності, тонкості і краси,— мабуть, вроблений з любов'ю руками вправного і терплячого художника. Книжка була прикріплена до тоненького, як нитка, золотого ланцюжка, листки всередині були замінені пластинками із слонової кістки.

— Яка прекрасна річ! Чудо! — сказала Віра і поцілувала сестру.— Дякую тобі. Де ти дістала такий скарб?

— В одній антикварній крамничці. Адже ти знаєш моє уподобання — ритися в старовинному мотлосі. От я й набрела на цей молитовник.

Подивись, бачиш, як тут орнамент робить фігуру хреста. Правда, я знайшла лише одну оправу, решту все довелося придумати — листочки, застіжки, олівець! Але Молліне зовсім не хотів мене зрозуміти, як я йому не тлумачила. Застіжки повинні були бути в такому ж стилі, як і весь візерунок, матові, старого золота, тонкої різьби, а він бог знає що зробив. Зате ланцюжок справжній венеціанський, дуже давній.

Віра ласкаво погладила чудесну оправу.

— Яка глибока давнина!.. Скільки може бути цій книжці? — запитала вона.

— Я боюсь визначити точно. Приблизно кінець сімнадцятого століття, середина вісімнадцятого...

— Як дивно, — сказала Віра з задумливою посмішкою. — Ось я тримаю в своїх руках річ, якої, може, торкались руки маркизи Помпадур або самої королеви Антуанети... А знаєш, Анно, це лише тобі могла прийти в голову шалена думка переробити молитовник на жіночий сagnet¹. Проте все-таки ходімо подивимось, що там у нас робиться.

Вони пройшли в будинок через велику кам'яну терасу, зі всіх боків закриту густими шпалерами винограду «Ізабела». Чорні рясні грона, що видихали легкий запах полуниць, важко звисали між темною, де-не-де позолоченою сонцем зеленню. По всій терасі розливалось зелене півсвітло, від якого обличчя жінок одразу зблідли.

— Ти велиш тут накривати? — запитала Анна.

— Атож, я сама так думала спочатку.. Але тепер вечори такі холодні. Вже краще в ідальні. А чоловіки хай сюди виходять курити.

— Буде хто-небудь цікавий?

— Я ще не знаю. Знаю тільки, що буде наш дідусь.

— Ах, дідусь милий! Яка радість! — скрикнула Анна і сплеснула руками. — Я його, здається, сто років не бачила.

— Буде сестра Васі і, здається, професор Спешников. Я вчора, Анночко, просто розум втратила. Ти знаєш, що вони обидва люблять поїсти — і дідусь і професор. Та ні тут, ні в місті — нічого не дістанеш, ні за які гроші. Лука знайшов десь перепелів — і замовив знайомому мисливцеві — і щось мудреє над ними. Ростбіф дістали порівняно непоганий — та ба! — неминучий ростбіф. Дуже добрі раки.

— Ну що ж, не так уже й погано. Ти не турбуйся. А втім, між нами, у тебе в самої є слабкість смачно поїсти.

— Та буде й дещо рідке. Сьогодні вранці рибалка приніс морського півня. Я сама бачила. Просто якесь чудовисько. Навіть страшно.

Анна, жадібно цікава до всього, що її стосувалось і що не стосувалось, зараз же забажала, щоб їй принесли показати морського півня.

Прийшов високий, голений, жовтолиций кухар Лука з великим продовгуватим білим цебриком, якого він насилу тримав обережно за вушка, боячись розхлюпати воду на паркет.

¹ Записна книжка.

— Дванадцять з половиною фунтів, ваша світлість,— сказав він з особливою кухарською гордістю.— Ми допіру важили.

Риба була надто велика для цебрика і лежала на дні, заломивши хвіст. Її луска вилискувала золотом, плавці були яскраво-червоного кольору, а від величезної хижкої морди відходили в боки двоє ніжно-голубих складчастих, як віяло, довгих крил. Морський півень був живий і посилено працював зябрами.

Молодша сестра обережно доторкнулась мізинцем до голови риби. Але півень несподівано сплеснув хвостом, і Анна з виском відсмикнула руку.

— Можете не турбуватись, ваша світлість, все в кращому вигляді влаштуємо,— сказав кухар, який, певно, розумів тривогу Анни.— Тільки що болгарин приніс дві дині. Ананасні. На манір вроді як канталупи, тільки запах далеко ароматніший. І ще осмілюсь запитати вашу світлість, яку підливу накажете подавати до півня: тартар чи польську, а то можна просто сухарі в маслі?

— Роби, як знаєш. Іди! — наказала княгиня.

IV

Після п'ятої години почали з'їжджатися гості, Князь Василь Львович привіз з собою вдову-сестру Людмилу Львівну, по чоловікові Дурасову, повну, добродушну і надзвичайно мовчазну жінку; світського молодого, багатого шалапуту і гульвісу Васючка, якого все місто знало під цим фамільярним ім'ям, дуже приємного в товаристві умінням співати й декламувати, а також влаштовувати живі картини, спектаклі і благодійні ярмарки; знамениту піаністку Женні Рейтер, подругу княгині Віри по Смольному інституту, а також свого шурина Миколу Миколайовича. За ними приїхали на автомобілі чоловік Анни з голеним, товстим, потворно великим професором Спешниковим і з місцевим віце-губернатаром фон Зекком. Пізніше від інших приїхав генерал Аносов, у доброму найманому ландо, в супроводі двох офіцерів: штабного полковника Пономарьова, передчасно постарілої, худой, жовчної людини, виснаженої непосильною канцелярською працею, і гвардійського гусарського поручика Бахтинського, що славився в Петербурзі як кращий танцюрист і незрівнянний розпорядник балів.

Генерал Аносов, огрядний, високий, срібний старик, важко злавив з підніжки, тримаючись однією рукою за поручні козел, а другою — за задок екіпажа. В лівій руці він тримав слуховий ріжок, а в правій — палку з гумовим наконечником. У нього було велике, грубе, червоне обличчя з м'ясистим носом і з тим добродушно-величним, трохи презирливим виразом у примружених очах, розташованих променистими, підпухлими півколами, який властивий мужнім і простим людям, які бачили часто і близько перед своїми очима небезпеку і смерть. Обидві сестри, здалеку

впізнавши його, підбігли до коляски якраз вчасно, щоб напівжартома, напівсерйозно підтримати його з обох боків під руки.

— Наче... архієрея! — сказав генерал ласкавим хрипливатим басом.

— Дідусю, миленький, дорогий! — говорила Віра тоном легкого докору.— Кожен день на вас чекаємо, а ви хоч би очі показали.

— Дідусь у нас на півдні всяку совість втратив, — засміялась Анна.— Можна було б, здається, згадати про хрещену дочку. А ви тримаєте себе донжуаном, безсоромник, і зовсім забули про наше існування...

Генерал, знявши кашкет з своєї величної голови, поцілував по черзі руки в обох сестер, потім цілував їх в щоки і знову в руку.

— Дівчатка... заждіть... не лайтесь,— говорив він, перемежаючи кожне слово віддыхами, що походили від давнішньої задихки.— Слово честі... докторишки пронещасні... все літо купали мої ревматизми... в якомусь брудному... киселі... жахливо пахне... І не випускали... Ви перші... до кого приїхав... Страшенно радий... з вами побачитись... Як ся маєте? Ти, Вірочко... зовсім леді... дуже стала схожа... на покійну матір... Коли хрестити покличеш?

— Ой, боюсь, дідусю, що ніколи.

— Не втрачай надії... все попереду... Молись богу.. А ти Аня, зовсім не змінилась... Ти і в шістдесят років... будеш так як вертуха-пустуха. Заждіть-но. Давайте я вам відрекомендую панів офіцерів.

— Я вже давно маю цю честь! — сказав полковник Пономарьов, кланяючись.

— Я був представлений княгині в Петербурзі,— підхопив гусар.

— Ну, то представляю тобі, Аня, поручика Бахтинського, Танцюрист і бешкетник, але добрий кавалерист. Вийми-но, Бахтинський, милий мій, там з коляски... Ходімте, дівчатка... Чим, Вірочко, будеш годувати? У мене... після лиманового режиму.. апетит, як у випускного... прапорщика

Генерал Аносов був бойовим товаришем і відданим другом покійного князя Мірза-Булат-Тугановського. Всю ніжну дружбу і любов він після смерті князя переніс на його дочок. Він знав їх ще зовсім маленькими, а молодшу, Анну, навіть хрестив. В ті часи — як і досі — він був комендантом великої, але майже ліквідованої фортеці у м. К. і щоденно бував у домі Тугановських. Діти дуже любили його за пестоші, за подарунки, за ложі в цирк і театр і за те, що ніхто так захоплююче не вмів гратися з ними, як Аносов. Але найбільше їх чарувати і міцніше за все зберігались в їхній пам'яті його розповіді про військові походи, бої і стоянки на бівуаках, про перемоги і відступи, про смерть, рани й люті морози, — неквапні, епічно-спокійні, щиросердні оповідання, що велись між вечірнім чаєм і тим нудним часом, коли дітей покличуть спати.

За теперешніми звичаями цей уламок давнини здавався гігантською й незвичайно мальовничою постаттю. В ньому поєднувались ті прості, але зворушливі й глибокі риси, які навіть і в його часи далеко

частіше зустрічалися в рядових, аніж в офіцерів, ті чисто руські, мужичі риси, які в поєднанні дають звеличений образ, що робив іноді нашого солдата не тільки непереможним, але й великомучеником, майже свя- тим,— риси, що склалися з простої, наївної віри, ясного, добродушно-веселого погляду на життя, холодної і ділової відваги, покірності перед лицем смерті, жалості до переможеного, безмежного терпіння і вража- ючої фізичної та моральної витривалості.

Аносов, починаючи з польської війни, брав участь у всіх кампані- ях, окрім японської. Він і на цю війну пішов би без вагань, але його не покликали, а в нього завжди було велике по скромності правило: «не лізь на смерть, доки тебе не покличуть». За всю свою службу він не тіль- ки ніколи не відшмагав, а навіть не вдарив жодного солдата. Під час польського заколоту він відмовився якимось розстрілювати полонених, незважаючи на особистий наказ полкового командира. «Шпигуна я не тільки розстріляю,— казав він,— а, якщо накажете, особисто уб'ю. А це полонені, і я не можу». І сказав він це так просто, з повагою, без тіні ви- клику чи рисовки, дивлячись просто в вічі начальнику своїми ясними твердими очима, що його замість того, щоб самого розстріляти, зали- шили в супокої.

У війну 1877 — 79 років він дуже швидко дослужився до чину пол- ковника, незважаючи на те, що був мало освічений, чи, як він сам ви- словлювався, скінчив лише «медвежу академію». Він брав участь при переправі через Дунай, переходив Балкани, відсиджувався на Шипці, був при останній атаці Плевіни; поранили його один раз тяжко, чоти- ри — легко і, крім того від дістав осколком гранати жорстоку контузію в голову. Радецький і Скобелев знали його особисто і ставились до ньо- го з виключною пошаною. Саме про нього й сказав якимось Скобелев: «Я знаю одного офіцера, який набагато хоробріший від мене,— це ма- йор Аносов».

З війни він повернувся майже оглухлий, завдяки осколку грана- ти, з хворою ногою, на якій були ампутовані три відморожених, під час балканського переходу, пальці, з надзвичайно жорстоким ревматиз- мом, нажитим на Шипці. Його хотіли було, після скінчення двох років мирної служби, запроторити у відставку, але Аносов запротивився. Тут йому дуже до речі допоміг своїм впливом начальник краю, живий сві- док його холонокровної мужності при переправі через Дунай. В Петер- бурзі вирішили не засмучувати заслуженого полковника, і йому дали довічне місце коменданта в м. К.— посаду більше почесну, ніж потрібну для цілей державної оборони.

У місті всі його знали від малого до великого і добродушно посмі- ювались з його слабкостей, звичок і манери одягатися. Він завжди хо- див без зброї, в старомодному скуртуці, в кашкеті з великими полями і з величезним прямим козирком, з ціпком у правій руці, із слуховим ріжком у лівій і неодмінно в супроводі двох ожирілих, лінивих, хриплих мопсів, в яких завжди кінчик язика був висунутий назовні й прикуше-

ний. Якщо йому під час звичайної вранішньої прогулянки доводилось зустрічатися з знайомими, то прохожі за кілька кварталів чули, як кричить комендант і як дружно слідом за ним гавкають його мопси.

Як багато хто з глухих, він був пристрасним любителем опери, й іноді, під час якого-небудь томного дуєту, раптом на весь театр лунав його рішучий бас: «Але ж і чисто взяв до, чорт забери! Неначе горіх розгриз». По театру проносився стриманий сміх, але генерал навіть і не запідозрював цього: за своєю наївністю він думав, що пошепки обмінявся з своїм сусідою свіжим враженням.

За обов'язком коменданта він досить часто, разом з своїми хрипличими мопсами, відвідував головну гауптвахту, де досить затишно за вінтом, чаєм та анекдотами відпочивали від тягот військової служби заарештовані офіцери. Він уважно розпитував кожного: «Як прізвище? Ким посаджений? На скільки? Защо?» Іноді зовсім несподівано хвалив офіцера за бравий, хоч і протизаконний вчинок, іноді починав розпикати, галасуючи так, що його бувало чути на вулиці. Але, накричавшись доскоchu, він, без всяких переходів і пауз, справлявся, звідки офіцерові носять обід та скільки він за нього платить. Траплялось, який-небудь заблудний підпоручик, присланий для довготривалого відсиджування з такого глухого закутка, де навіть не було власної гауптвахти, зізнався, що він, через безгрішшя, постачається з солдатського казана. Аносов негайно наказував, щоб бідоласі носили обід за комендантського будинку, від якого до гауптвахти було не більше двохсот кроків.

В м. К. він і зблизився з сім'єю Тутановських і такими тісними узами прив'язався до дітей, що для нього стало душевною потребою бачити їх кожен вечір. Коли траплялось, що панночки виїжджали куди-небудь чи служба затримувала самого генерала, то він щиро сумував і не знаходив собі місця в великих кімнатах комендантського будинку. Щоліта він брав відпустку і проводив цілий місяць в маєтку Тутановських, Єгоровському, віддаленому від К. на п'ятдесят верст.

Він всю свою приховану ніжність душі і потребу сердечної любові переніс на цю дітвору, особливо на дівчаток. Сам він був колись одружений, але так давно, що навіть забув про це. Ще до війни дружина втекла від нього з проїжджим актором, захопившись його оксамитовою курткою й мереживними манжетами. Генерал посилав їй пенсію аж до самої її смерті, але в будинок до себе не пустив, незважаючи на сцени каяття й слізні листи. Дітей в них не було.

V

Всупереч сподіванню, вечір був такий тихий і теплий, що свічки на терасі і в ідальні горіли нерухожими вогнями. За обідом всіх забавляв князь Василь Львович. У нього була незвичайна і дуже своєрідна здібність розповідати. Він брав за основу оповідання дійсний епізод, де

головною дійовою особою був хто-небудь із присутніх чи спільних знайомих, але так згущував фарби й при цьому говорив з таким серйозним виглядом і таким діловим тоном, що слухачі надривалися зо сміху. Сьогодні він розповідав про невідале одруження Миколи Миколайовича з одною багатого і красивою дамою. В основі було тільки те, що чоловік дами не хотів давати їй розводу. Але в князя правда чудово переплелася з вигадкою. Серйозного, завжди, трохи бундючного Миколу він змусив вночі бігти по вулиці в одних панчохах, з черевиками під пахвою. Десь на розі молодого чоловіка затримав городовий, і лише після тривалого й бурхливого пояснення Миколі вдалось довести, що він товариш прокурора, а не нічний грабіжник. Одруження, за словами оповідача, трохи-трохи не відбулось, але в найкритичнішу хвилину відчайдушна банда лжесвідків, що брали участь у ділі, раптом забастувала, вимагаючи додачі до заробітної плати. Микола, з скупості (а він і справді був скупуватий), а також будучи принципіальним противником страйків і забастовок, рішуче відмовився платити зайве, посилаючись на відповідну статтю закону, підтверджену думкою касаційного департаменту. Тоді розсерджені лжесвідки на відоме запитання: «Чи не знає хто-небудь з присутніх приводів, що перешкоджають здійсненню шлюбу?» — хором відповіли: «Так, знаємо. Все показане нами на суді під присягаю — суцільна брехня, до якої нас примусив погрозами і насильством пан прокурор. А про чоловіка цієї дами ми, як обізнані особи, можемо сказати лише, що це найшановніша людина на світі, цнотлива, як Йосиф, і ангельської доброти».

Напавши на нитку шлюбних історій, князь Василь не помилював і Густава Івановича Фріесе, чоловіка Анни, розповів, що він на другий день після весілля з'явився вимагати за допомогою поліції виселення молоді з батьківського будинку як такої, що не має окремого паспорта, і вселення її на місце мешкання законного чоловіка. Правдивого в цьому анекдоті було тільки й того, що в перші дні заміжнього життя Анна повинна була безвідлучно бути біля хворої матері, тому що Віра спішно виїхала до себе на південь, а бідний Густав Іванович впав у туту і відчай.

Всі сміялись. Посміхалась і Анна своїми примруженими очима. Густав Іванович реготав голосно і захоплено, і його худе, гладенько обтягнуте блискучою шкірою обличчя, а прилизаним рідким, світлим волоссям, з запаленими орбітами очей, скидалось на череп, що оголював під час сміху препогані зуби. Він досі палко кохав Анну, як і в перший день шлюбу, завжди намагався сісти біля неї, непомітно доторкнутися до неї і впадав біля неї так закохано й самовдоволено, що часто ставало за нього і жаль і ніяково.

Перед тим як вставати з-за столу, Віра Миколаївна машинально порахувала гостей. Виявилось — тринадцять. Вона була забобонна й подумала про себе: «Оце недобре! Як мені раніше не спало на думку перерахувати? І Вася винуватий — нічого не сказав по телефону».

Коли у Шеїних чи у Фріесе збирались близькі знайомі, то після обіду звичайно грали в покер, тому що обидві сестри до смішного любили

азартні гри. В обох родинах навіть виробились щодо цього свої правила: всім, хто грає, роздавались порівну костяні жетончики певної ціни, і гра тривала доти, поки всі кісточки не переходили в одні руки, — тоді гра на цей день припинялась, як би партнери не наполягали на продовженні. Брати з каси жетони вдруге суворо заборонялось. Такі суворі закони були виведені з практики, для приборкання княгині Віри й Анни Миколаївни, які в азарті не знали ніякого впину. Загальний програш рідко досягав ста — двохсот карбванців.

Сіли за покер і на цей раз. Віра, яка не брала участі в грі, хотіла вийти на терасу, де накривали до чаю, але раптом її з дещо таємним виглядом викликала з вітальні покоївка.

— Що таке, Дашо? — з невдоволенням запитала княгиня Віра, йдучи в свій маленький кабінет, поруч із спальнею. — Що в вас за дурнуватий вигляд? І що таке ви крутите в руках?

Даша поклала на стіл невелику квадратну річ, загорнуту дбайливо в білий папір і старанно перев'язану рожевою стрічкою.

— Я, їй богу, не винна, ваша світлість, — залепетала вона, спалахнувши рум'янцем від образи. — Він прийшов і сказав.

— Хто такий — він?

— Червона шапка, ваша світлість... посильний.

— І що ж?

— Прийшов на кухню і поклав ось це на стіл. «Передайте, каже, вашій пані. Та тільки, каже, в їхні власні руки». Я питаю: від кого? А він каже: «Тут все зазначено». І з тими словами побіг геть.

— Ідіть, доженіть його.

— Ніяк не доженеш, ваша світлість. Він приходив серед обіду, я тільки вас не зважувалась потурбувати, ваша світлість. Півгодини минуло вже.

— Ну, добре, йдіть.

Вона розрізала ножицями стрічку і кинула в копчик разом з папером, на якому була написана її адреса. Під папером був невеликий ювелірний футляр з червоного плюшу, мабуть, щойно з магазину. Віра підняла кришечку, підбиту блідо-голубим шовком, і побачила втиснутий в чорний оксамит овальний золотий браслет, а всередині його дбайливо складену красивим восьмикутником записку. Вона швидко розгорнула папірець. Почерк видався їй знайомим, але, як справжня жінка, вона зараз же відклала записку набік, щоб подивитись на браслет.

Він був золотий, низькопробний, дуже товстий, але дутий і зовні весь суцільно вкритий невеликими старовинними, погано відшліфованими гранатами. Але зате посередині браслета височіли, оточуючи якийсь дивний маленький зелений камінець, п'ять чудових гранатів-кабошонів, кожний завбільшки з горошину. Коли Віра випадковим рухом вдало повернула браслет перед вогнем електричної лампочки, то в них, глибоко під їхньою гладенькою яйцевидною поверхнею раптом спалахнули чарівні густочервоні живі вогні.

«Наче кров!» — подумала з несподіваною тривогою Віра.

Потім вона згадала про лист і розгорнула його. Вона прочитала такі рядки, написані дрібно, бездоганно-каліграфічним почерком:

«Ваша Світлість,
Вельмишановна Княгиня
Віро Миколаївно!

Шанобливо вітаючи Вас із ясним і радісним днем Вашого Ангела, я наважуюсь надіслати Вам моє скромне вірнопідданське підношення».

«Ах, це — той!» — з невдоволенням подумала Віра. Але проте дочитала лист..

«Я б ніколи не дозволив собі піднести Вам що-небудь, вибране мною особисто: для цього в мене нема ні права, ні тонкого смаку і — зізнаюсь — ні грошей. Втім, думаю, що й на всьому світі не знайдеться скарбу, гідного прикрасити Вас.

Але цей браслет належав ще моїй прабабці, а останньою, за часом, його носила моя покійна матінка. Посередині, між великими каменями, Ви побачите один зелений. Це дуже рідкісний сорт гранату! — зелений гранат. За старовинним переказом, що зберігся в нашій сім'ї, він має властивість надавати дару передбачення жінкам, які його носять, і відганяє від них важкі думи, чоловіків же оберігає від наглої смерті.

Всі камені з точністю перенесені сюди з старого срібного браслета, і Ви можете бути певні, що до вас ніхто ще цього браслета не надівав.

Ви можете зараз же викинути цю смішну іграшку чи подарувати її кому-небудь, але я буду щасливий і тим, що до неї доторкались Ваші руки.

Благаю Вас не гніватись на мене. Я червонію при згадці про мою зухвалість сім років тому, коли Вам, панночці, я наважувався писати безглузді і дикі листи і навіть чекати відповіді на них. Тепер у мене лишилось тільки благоговіння, вічне почуття глибокої пошани і рабська відданість. Я вмю тепер лише бажати щохвилино Вам щастя і радіти, коли Ви щасливі. Я в думках кланяюсь до землі меблям, на яких Ви сидите, паркету, по якому Ви ходите, деревам, яких Ви мимохідь торкаєтесь, слугам, з якими Ви розмовляєте. У мене немає навіть заздрощів ні до людей, ні до речей.

Ще раз прошу прощення, що потурбував Вас довгим, непотрібним листом.

Ваш до смерті і після смерті покірний слуга.

Г. С. Ж.»

«Показати Васі чи не показати? І якщо показати — то коли? Зараз чи після гостей? Ні, вже краще після — тепер не лише цей нещасний буде смішним, але і я разом з ним».

Так роздумувала княгиня Віра і не могла відвести очей від п'яти червоних кривавих вогнів, що мигтіли всередині гранатів.

VI

Полковника Пономарьова ледве вдалось примусити сісти грати в покер. Він говорив, що не знає цієї гри, що взагалі не визнає азарту навіть у жарт, що любить і порівняно добре грає лише у вінт. Проте він не встояв перед просьбами і кінець кінцем згодився.

Спочатку його доводилося вчити й поправляти, але він досить швидко освоївся з правилами покера, і ось не пройшло й півгодини, як усі фішки опинились перед ним.

— Так не можна! — сказала з комічною ображеністю Анна. — Хоча б трохи дали похвилюватися.

Трое з гостей — Спешников, полковник і віце-губернатор, тупуватий, пристойний і нудний німець — були такого типу люди, що Віра зовсім не знала, як їх розважати і що з ними робити. Вона почала грати з ними у вінт, запросивши четвертим Густава Івановича. Анна здалека, на знак подяки, прикрила очі повіками, і сестра одразу зрозуміла її. Всі знали, що коли не посадовити Густава Івановича за карти, то він весь вечір буде ходити біля дружини, як пришитий, скалячи свої гнилі зуби на обличчі черепа і псуючи дружині настрій.

Тепер вечір поплив рівно, без вимушеності, жваво. Васючок співав упівголоса, під акомпанемент Женні Рейтер, італійські народні канцонети і рубінштейнівські східні пісні. Голосок у нього був маленький, але приємного тембру, слухняний і правильний. Женні Рейтер, дуже вимоглива музикантка, завжди охоче йому акомпанувала. Втім, говорили, що Васючок до неї залицяється.

В кутку на купетці Анна одчайдушно кокетувала з гусаром. Віра підійшла і з посмішкою прислухалась.

— Ні, ні, ви, будь ласка, не смійтесь, — весело говорила Анна, мружачи на офіцера свої милі, запальні татарські очі. — Ви, звісно, вважаєте за труд летіти стрімголов попереду ескадрону і брати бар'єри на скачках. Але подивіться лишень на наш труд. Ось зараз ми щойно покінчили з лотареєю-алеґрі. Ви гадаєте, це було легко? Фі! Юрба, накурено, якісь двірники, візники, я не знаю, як їх там називають... І всі в'яжуть зі скаргами, з якимись кривдами... І цілісінький дань на ногах. А попереду ще чекає концерт на користь убогих інтелігентських трудівниць, а там ще білий бал...

— На якому, смію сподіватись, ви не відмовите мені в мазурці? — вставив Бахтинський, і, злегка нахилившись, цокнув під кріслом шпорами.

— Дякую... Але саме болюче, найболючіше моє місце — це наш притулок. Розумієте, притулок для порочних дітей...

— О, цілком розумію. Це, мабуть, щось дуже смішне?

— Облиште, як вам не сором сміятися з таких речей? Але би розумієте, в чому наше нещастя? Ми хочемо дати притулок цим дітям з душами, повними спадкових вад і поганих прикладів, хочемо обігріти їх, приголубити...

— Гм!..

— підняти їх моральність, пробудити в їх душах свідомість обов'язку... Ви мене розумієте? І ось до нас щодня приводять дітей сотнями, тисячами, але серед них — жодної порочної! Якщо запитаєш батьків, чи не порочна дитина — то, можете уявити, вони навіть ображаються! І ось притулок відкритий, освячений, все готово — і жодного вихованця, жодної вихованки! Хоч премію пропонуй за кожну приведену порочну дитину.

— Анно Миколаївно, — серйозно і вкрадливо перебив її гусар. — Навіщо премію? Візьміть мене безкоштовно. Слово честі, більш порочної дитини ви ніде не відшукаєте.

— Облиште! З вами не можна говорити серйозно, — розсміялась вона, відкидаючись на спинку кушетки і блискаючи очима.

Князь Василь Львович, сидячи за великим круглим столом, показував своїй сестрі, Аносову і шурина домашній гумористичний альбом з власноручними малюнками. Всі четверо сміялись від душі, і це потроху перетягнуло сюди гостей, не зайнятих картами.

Альбом служив нібито доповненням, ілюстрацією до сатиричних оповідань князя Василя. Зі своїм непорушним спокоєм він показував, наприклад: «Історію любовних пригод хороброго генерала Аносова в Туреччині, Болгарії та інших країнах»; «Пригода петиметра князя Ніколя Булат-Тугановського в Монте-Карло» і т. д.

— Зараз побачите, панове, короткий життєпис нашої улюбленої сестри Людмили Львівни, — говорив він, кидаючи швидкий смішливий погляд на сестру. — Частина перша — дитинство. «Дитина росла, її назвали Ліма».

На листку альбома красувалась навмисне по-дитячому намальована постать дівчинки, з обличчям у профіль, але з двома очима, з ламаними рисочками, що стирчать замість ніг з-під плаття, з розчепіреними пальцями розведених рук.

— Ніколи мене ніхто не називав Лімою, — засміялась Людмила Львівна.

— Частина друга. Перше кохання. Кавалерійський юнкер підносить дівиці Лімі на колінах вірш власного виробу. Там є воістину рідкісної краси рядки:

Твоя омріяна нога —
Це дивна пристрасть неземна!

— Ось і точне зображення ноги.

А тут юнкер схиляє невинну Ліму до втечі з батьківського дому. Тут сама втеча. А це ось — критичне становище: розлючений батько наздоганяє втікачів. Юнкер малодушно звалює всю біду на покірливу Ліму.

Ти терла пудрою на носі й над бровами,
Жахна погоня вслід тут почалася за нами.
Як відкараскатись тобі від неї — я не знаю,
Моя ж тут хата скраю.

За історією дівчини Ліми йшла нова повість: «Княгиня Віра і закоханий телеграфіст».

— Ця зворушлива поема ще тільки ілюстрована пером і кольоровими олівцями,— пояснював серйозно Василь Львович.— Текст ще виготовляється.

— Це щось нове,— зауважив Аносов,— я ще цього не бачив.

— Самий останній випуск. Свіжа новина книжкового ринку.

Віра тихо торкнулася його плеча.

— Краще не треба,— сказала вона.

Але Василь Львович чи не дочув її слів, чи не надав їм серйозного значення.

— Початок відноситься до часів доісторичних. Одного чудового травневого дня одна дівця, на ім'я Віра, одержує поштою листа з голубками, що цілуються, на заголовку. Ось лист, а ось і голуби.

Лист містить в собі палке признання в коханні, написане всупереч всім правилам орфографії. Починається він так: «Прекрасна Блондина, ти, яка... бурхливе море полум'я, що клекоче в моїх грудях. Твій погляд, як отруйна гадюка, впився в мою змучену душу і т. д.» В кінці скромний підпис: «За родом зброї я бідний телеграфіст, але почуття мої гідні мілорда Георга. Не смію відкривати мого повного прізвища — воно надто непристойне. Підписуюсь лише початковими літерами: П. П. Ж. Прошу відповідати мені в поштамт, поста́ рестанта¹». Тут ви, панове, можете бачити і портрет самого телеграфіста, дуже вдало виконаний кольоровими олівцями.

Серце Віри пробите (ось серце, ось стріла). Але, як пристойна і вихована дівця, вона показує лист шановним батькам, а також своєму другові дитинства і нареченому, красивому, молодому хлопцеві Васі Шеїну. Ось і ілюстрація. Звичайно, згодом тут будуть віршовані пояснення до малюнків.

Вася Шеїн, ридючи, повертає Вірі обручку.— «Я не смію перешкоджати твоєму щастю,— каже він,— але, благаю, не роби одразу рішучого кроку. Подумай, зваж, перевір і себе і його. Дитино, ти не знаєш життя і летиш, як метелик, на яскравий вогонь. А я — гай-гай! — я знаю холодне і лицемірне світло. Знай, що телеграфісти звабливі, але підступні. Для них приносить незбагненну насолоду обманути своєю гордою красою і фальшивими почуттями недосвідчену жертву і жорстоко насміятися з неї».

Минає півроку. У вихорі життєвого вальсу Віра забуває свого поклонника і виходить заміж за красивого молодого Васю, але телегра-

¹ До запитання.

фіст не забуває її. Він переодягається сажотрусом і, вимазавшись в сажу, проникає в будуар княгині Віри. Сліди п'яти пальців і двох губ лишилися, як бачите, скрізь: на килимах, на подушках, на обоях і навіть на паркеті.

Ось він в одязі сільської баби поступає на нашу кухню простою посудницею. Проте зайва прихильність кухаря Луки змушує його втекти.

Ось він в будинку божевільних. А ось постригся в ченці. Але кожний день неухильно посилає він Вірі пристрасні листи. І там, де падають на папір його сльози, там чорнило розпливається плямами.

Нарешті, він помирає, але перед смертю заповідає передати Вірі два телеграфні гудзики і флакон з-під духів, — наповнений його сльозами...

— Панове, хто хоче чаю? — запитала Віра Миколаївна.

VII

Заграва осіннього надвечір'я повільно догоряла. Згасла остання багряна, вузька, як щілина, смужка, що червоніла на самому краю обрію, між сизою хмарою і землею. Уже не стало видно ні землі, ні дерев, ні неба. Лише над головою великі зорі тремтіли своїми віями серед чорної ночі, та голубий промінь від маяка підводився просто вгору тонким стовпом і наче розпліскувався там об небесний купол блідим, туманним світлим колом. Нічні метелики бились об скляні ковпаки свічок. Зірчасті квіти білого тютюну в палісаднику запахи гостріше з темноти й прохолоди.

Спешников, віце-губернатор і полковник Пономарьов давно вже поїхали, пообіцявши прислати коней назад із трамвайної станції за комендантом. Гості, що залишилися, сиділи на терасі. Генерала Аносова, незважаючи на його протести, сестри змусили надіти пальто і вкутали його ноги теплим пледом. Перед ним стояла пляшка його улюбленого червоного вина Romshard, поруч з ним з обох боків сиділи Віра й Анна. Вони дбайливо впадали коло генерала, наповнювали важким, густим вином його тонку склянку, підсували йому сірники, нарізували сир і т. д. Старий комендант мружився від блаженства.

— Так... Осінь, осінь, осінь, — говорив старик, дивлячись на вогонь свічки і замислено похитуючи головою. — Осінь. От і мені вже час збиратися. Ах, як жаль! Тільки-но настали красні деньочки. Тут би жити та й жити на березі моря, в тиші, спокійненько...

— І пожили б у нас, дідуся, — сказала Віра.

— Не можна, люба, не можна. Служба... Відпустка закінчилась... А що казати, добре було б! Ти поглянь лишень, як троянди пахнуть... Звідси чую. А влітку в спеку жодна квітка не пахла, лише біла акація... але й та цукерками.

Віра витягла з вазочки дві маленькі троянди, рожеву й кармінову, й просунула їх в петлицю генеральського пальта.

— Дякую, Вірочко.— Аносов схилив голову до борта шинелі, понюхав квіти і раптом посміхнувся славною старечою посмішкою.

— Прийшли ми, пам'ятаю я, в Бухарест і розмістились по квартирах. Ось якось іду я вулицею. Раптом; повіяв на мене сильний трояндовий запах, я зупинився і побачив, що між двома солдатами стоїть чудовий кришталевий флакон з трояндовим маслом. Вони помазали вже ним чоботи, а також рушничні замки. «Що це у вас таке?» — питаю.— «Якась олія, ваше високоблагородіє, лили її в кашу, та не годиться, так і дере рот, а пахне вона гарно». Я дав їм карбованця, і вони з задоволенням віддали мені її. Масла вже залишалось не більше половини, але, судячи з її дорожнечі, було ще принаймні на двадцять червінців. Солдати, цілком задоволені, додали: «Та ось ще, ваше високоблагородіє, якийсь турецький горох, скільки його не варили, а все не піддається проклятий». Це був кофе; я сказав їм: «Це лише годиться туркам, а солдатам — ні». На щастя, опіуму вони не наїлись. Я бачив у деяких місцях таблетки, затоптані в грязюці.

— Дідусю, скажіть відверто,— попросила Анна,— скажіть, почували ви страх під час боїв? Боялись?

— Як це дивною, Анночко: боявся — не боявся. Зрозуміло — боявся. Ти не вір, будь ласка, тому, хто тобі скаже, ще не боявся і що свист куль для нього найсолодша музика. Це або божевільний, або хвалько. Всі однаково бояться. Тільки один зо страху розкисає, а інший тримає себе в руках. І бачиш: страх залишається завжди той самий, а вміння тримати себе від практики все зростає: звідси й герої і сміливці. Он воно як. Але злякався я одного разу мало не на смерть.

— Розкажіть, дідусю,— попросили в один голос сестри.

Вони й досі слухали оповідання Аносова з таким самим захопленням, як і в своєму ранньому дитинстві. Анна навіть мимоволі зовсім по-дитячому розставила лікті на столі й поклала підборіддя на складені п'ятки долонь. Була якась затишна чарівність в його неквапливій і наївній розповіді. І самі звороти фраз, якими він переповідав свої воєнні спогади, набирали в нього мимохіть дивного, незграбного, дещо книжного характеру. Наче він розповідав по якомусь милому давньому стереотипу.

— Оповідання дуже коротке,— озвався Аносов.— Це було на Шипці, взимку, вже після того, як мене контузили в голову. Жили ми в землянці, вчотирьох. Ось тут якраз і трапилася зі мною страшна пригода. Якось вранці, коли я встав з ліжка, здалось мені, що я не Яків, а Микола, і ніяк я не міг себе переконати в протилежному. Помітивши, що в мене запаморочення, закричав, щоб подали мені води, змочив голову, і розум мій повернувся.

— Уявляю, Якове Михайловичу, скільки ви там перемог здобули над жінками,— сказала піаністка Женні Рейтер. — Ви, певно, замолоду дуже красиві були.

— О, наш дідусь і тепер красень,— вигукнула Анна.

— Красуnem не був,— спокійно посміхаючись, сказав Аносів.— Але і мною теж не гребували. Ось в тому ж таки Бухаресті був дуже зворушливий випадок. Коли ми в нього вступили, мешканці зустріли нас на міському майдані гарматною стріляниною, від чого потерпіло багато віконечок: але ті, на яких поставлена була в склянках вода,— залишились неушкодженими. А як я про це дізнався? А ось як. Прийшовши на відведену мені квартиру, я побачив на вікні низеньку кліточку, на кліточці була великого розміру кришталева пляшка з прозорою водою, в ній плавали золоті рибки, і між ними сиділа на перекладавці канарейка. Канарейка в воді! — це мене здивувало, але, роздивившись, побачив, що в пляшці дно широкіє і вдавлене глибоко всередину, так що канарейка вільно могла влітати туди і сидіти. Після цього зізнався сам собі, що я дуже недогадливий.

Ввійшов я в будинок і бачу прегарненьку болгарочку. Я пред'явив їй квитанцію на постій і до речі вже запитав, чому в них цілі шибки після канонади, і вона мені пояснила, що це від води. А також пояснила і про канарейку: до чого я був нетямущий!.. І ось посеред розмови погляди наші зустрілись, між нами пробігла іскра, подібна до електричної, і я відчув, що закохався — палко і безповоротно.

Старик замовк і обережно потягнув губами чорне вино.

— Але ж ви все-таки освідчилися їй потім? — запитала піаністка.

— Гм... звісно, освідчились... Та тільки без слів. Це сталося так...

— Дідусю, сподіваюсь, ви не примусите нас червоніти? — зауважила Анна, лукаво сміючись.

— Ні, ні,— роман був найпристойніший. Бачите: скрізь, де ми зупинялися на постій, міські жителі мали свої плюси й мінуси, але в Бухаресті так тепло приймали нас жителі, що коли одного разу я став грати на скрипці, то дівчата зразу ж нарядились і прийшли танцювати, і так повелося кожний день.

Одного разу, під час танців, ввечері, при світлі місяця, увійшов у сіни, куди сховалась і моя болгарочка. Побачивши мене, вона стала вдавати, що перебирає сухі пелюстки троянд, які, треба сказати, тамтешні жителі збирають цілими мішками. Та я обняв її, притис до свого серця і кілька разів поцілував.

...Відтоді, кожного разу, коли з'являвся місяць на небі з зірками, поспішав я до коханої моєї і всі денні турботи на час забував з нею. Коли ж настав час виступати з тих місць, ми дали одне одному клятву в вічному взаємному коханні і розпрощались назавжди.

— І все? — запитала розчаровано Людмила Львівна.

— А чого ж вам більше? — відказав комендант.

— Ні, Якове Михайловичу, ви мені пробачте — це не любов, а просто бівуачна пригода армійського офіцера.

— Не знаю, люба моя, їй-богу, не знаю — любов це була чи інше почуття...

— Та ні... скажіть... невже справді ви ніколи не кохали справжнім коханням? Знаєте, таким коханням яке... ну, яке... словом... святим, чистим, вічним коханням... неземним... Невже не кохали?

— Далєбі, не зумію вам відповісти,— запнувся старик, підводячися з крісла.— Мабуть, не кохав. Спочатку все було ніколи: молодість, гульня, карти, війна... Здавалось, кінця не буде життю, юності і здоров'ю. А потім оглянувся — і бачу, що я вже руїна... Ну, а тепер, Вірочко, не затримуй мене більше. Я розпрощаюсь... Гусар,— звернувся він до Бахтинського,— ніч тепла, підемо назустріч нашому екіпажу.

— І я піду з вами, дідусю,— сказала Віра.

— І я,— підхопила Анна.

Перед тим, як іти, Віра підійшла до чоловіка й сказала йому тихо:

— Піди, подивись... там у мене в столі, в шухлядці, лежить червоний футляр, а в ньому лист. Прочитай його.

VIII

Анна з Бахтинським ішли попереду, а позад них, кроків за двадцять, комендант під руку з Вірою. Ніч була така чорна, що в перші хвилини, коли очі не призвичаїлись після світла до темряви, доводилося помацки ногами відшукувати дорогу. Аносов, що зберіг, незважаючи на літа, дивну зіркість, повинен був допомагати своїй супутниці. Час від часу він ласкаво погладжував своєю великою холодною рукою Вірину руку, яка легко лежала на згині його рукава.

— Смішна ця Людмила Львівна,— раптом заговорив генерал, наче продовжуючи вголос хід своїх думок.— Скільки разів я в житті спостерігав: як тільки стукне дамі під п'ятдесят, а особливо коли вона вдова або стара дівка, то так і тягне її біля чужої любові покрутитися. Або шпигує, зловтішається і розпускає плітки, або претється влаштувати чуже щастя, або розводить словесний гумі-арабик про високу любов. А я хочу сказати, що люди в наш час розучились кохати. Не бачу справжнього кохання. Та й у свій час не бачив!

— Ну, як же це так, дідусю? — м'яко заперечила Віра, потискуючи злегка його руку.— Нащо зводити наклеп? Адже ж ви самі були одружені. Значить, все-таки кохали?

— Зовсім нічого не значить, дорога Вірочко. Знаєш, як одружився? Бачу, сидить біля мене свіже дівча. Дише — груди так і ходять під кофточкою. Опустить її, довгі-довгі такі, і вся раптом спалахне. І шкіра на щоках ніжна, шийка біла така, невинна, і руки м'якесенькі, тепленькі. Ах, ти, чорт! А тут папа-мама ходять навколо, за дверима підслухують, дивляться на тебе сумними такими, собачими, відданими очима. А коли йдеш — за дверима такі швидкі поцілуночки... За чаєм ніжка тебе під столом нібито ненароком торкне... Ну й готово. «Дорогий Микито Антоновичу, я прийшов до вас просити руки вашої дочки. Повірте, що це

— Ви бачили коли-небудь таке коханн'я, дівусю? — тихо запитала Віра.

— Ні, — відповів старий рідуче. — Я, правда, знаю два випадки схожих. Але один був продіктований дурістю, а другий... так... якась кисюга... сама жалість. Якщо хочеш, я розповім. Це недовго.

— Пропу вас, дівусю.

— Ну от. В одному нолку нашої дивізії (тільки не в нашому) була дружина нолкового командира. Ліка, я тобі скажу, Вірочко, найсправжні-сінька. Кошова, руда, довготелеса, худіюща, ротата. Штукатурка з неї так і сипалась, як з старого московського будинку. Але, розумієш, така полкова Мессаліна: темперамент, владіність, презирство до людей, непристрасть до різноманітності. До того ж — морфіністка.

І ось одного разу, восени, присилають до них у полк новоспеченого прапорщика, зовсім жовторотого горобця, тільки-но з військового училища. Через місяць ця стара коняка зовсім оволоділа ним. Він паж, він сугута, він паб, він вічний кавалер її в танцях, носить її віяло і хустку, в самому мундирчику вибігає на мороз гуляти її коней. Жакхлива це штука, коли связкий і чистий хлопчина покладає своє перше коханн'я до ніг старої, доведученої і властолюбної розпусниці. Якщо цей раз він вискочив цілим — однаково в майбутньому вважай його загублим. Це — штамп на все життя.

До рідва він її уже набрид. Вона повернула до одної з своїх попередніх, випробуваних пасій. А він не міг. Ходить за нею, мов привид. Змучився весь, схуд, почорнів. Кажучи високим штилем — «смерть уже лежала на його високому чолі». Ревнував він її жакливо. Кажуть, цілі ночі простював під її вікнами.

І ось одного разу в соню влаштували вони в полку якусь майівку чи пікнік. Я і її і його знав особисто, але при цій події не був. Як і завжди в таких випадках, було багато випито. Назад повертались вночі пішки по полюнгу залізниці. Раптом назустріч їм їде вантажний поїзд. Іде дуже поволі нагору, по доріжці крутому підйому. Іде свистки. І ось, тільки-но паровозні вогні порівняли з компанією, вона раптом щепче на вухо прапорщика: «Ви все говорите, що кохаєте мене. Але ж, якщо я вам на-кажу, — ви, напевно, від поїзда не кинетесь». А він, ні слова не відповівши, бігом — і під поїзд. Ажке він, кажуть, точно розрахував, якраз між перелітими і залітими колесами: так би його акуратно навали і переїзало. Але якийсь їдот вирішив його затримувати і відштовхувати. Та не подужав. Прапорщик, як вчепився руками за рейки, так йому обидві кисти й відірвало.

— Ох, який жак! — вигукнула Віра.

— Довелось прапорщику залишити сукжбу. Товариші зібрали йому якийсь прошенята на видзі. Залишатися в місті йому було незручно: жи-вий джкдр перед очима і її і всьому полку. І пропала людина... найцідці-шим чином... став жебраком... замєрз дєсь на пристані в Петербурзі.

— Ви бачили коли-небудь таке кохання, дідусю? — тихо запитала Віра.

— Ні,— відповів старий рішуче.— Я, правда, знаю два випадки схожих. Але один був продиктований дурістю, а другий... так... якась кислота... сама жалість. Якщо хочеш, я розповім. Це недовго.

— Прошу вас, дідусю.

— Ну от. В одному полку нашої дивізії (тільки не в нашому) була дружина полкового командира. Пика, я тобі скажу, Вірочко, найсправжні-сінька. Коцава, руда, довготелеса, худюща, ротата. Штукатурка з неї так і сипалась, як з старого московського будинку. Але, розумієш, така полкова Мессаліна: темперамент, владність, презирство до людей, пристрась до різноманітності. До того ж — морфіністка.

І ось одного разу, восени, присилають до них у полк новоспеченого прапорщика, зовсім жовторотого горобця, тільки-но з військового училища. Через місяць ця стара коняка зовсім оволоділа ним. Він паж, він слуга, він раб, він вічний кавалер її в танцях, носить її віяло і хустку, в самому мундирчику вибігає на мороз гукаючи її коней. Жахлива це штука, коли свіжий і чистий хлопчина покладе своє перше кохання до ніг старої, досвідченої і властолюбної розпусниці. Якщо цей раз він вискочив цілим — однаково в майбутньому вважай його загиблим. Це — штамп на все життя.

До різдва він їй уже набрид. Вона повернулась до одної з своїх попередніх, випробуваних пасій. А він не міг. Ходить за нею, мов привид. Змучився весь, схуд, почорнів. Кажучи високим штилем — «смерть уже лежала на його високому чолі». Ревнував він її жахливо. Кажуть, цілі ночі простоював під її вікнами.

І ось одного разу весною влаштували вони в полку якусь маївку чи пікнік. Я і її і його знав особисто, але при цій події не був. Як і завжди в таких випадках, було багато випито: Назад повертались вночі пішки по полотну залізниці. Раптом назустріч їм іде вантажний поїзд. Іде дуже поволі нагору, по досить крутому підйому. Дає свистки. І ось, тільки-но паровозні вогні порівнялися з компанією, вона раптом шепче на вухо прапорщику: «Ви все говорите, що кохаєте мене. Але ж, якщо я вам накажу,— ви, напевно, від поїзд не кинетесь». А він, ні слова не відповівши, бігом — і під поїзд. Адже він, кажуть, точно розрахував, якраз між передніми і задніми колесами: так би його акуратно навпіл і перерізало. Але якийсь ідіот вирішив його затримувати і відштовхувати. Та не подумав. Прапорщик, як вчепився руками за рейки, так йому обидві кисті й відрізало.

— Ох, який жах! — вигукнула Віра.

— Довелось прапорщику залишити службу. Товариші зібрали йому якісь грошенята на виїзд. Залишатися в місті йому було незручно: живий докір перед очима і їй і всьому полку. І пропала людина... найпідліпшим чином... став жебраком... замерз десь на пристані в Петербурзі.

А другий випадок був зовсім жалюгідний. І така ж жінка була, як і перша, тільки молода й красива. Дуже й дуже негарно вела себе. На що вже ми легко дивились на ці домашні романи, та навіть і нас коробило. А чоловік — нічого. Все знав, все бачив і мовчав. Друзі натякали йому, а він лише руками відмахувався: «Залиште, залиште... Не моя справа, не моя справа... Хай тільки Леночка буде щаслива!..» Такий йолоп!

Кінець кінцем зійшлась вона дуже близько з поручиком Вишняковим, субалтерном з їхньої роти. Так втрюх і жили в двочоловічому шлюбі — наче це цілком законний вид подружнього життя. А тут наш полк кинули на війну. Наші дами проводжали нас, проводжала й вона, і, справді, навіть дивитись було соромно: хоч би для пристойності поглянула разок на чоловіка, — ні, повисла на своєму поручику, як чорт на сухій вербі, і не відходить. На прощання, коли ми вже посідали у вагони і поїзд рушив, так вона ще чоловікові вслід, безсоромниця, гукнула: «Пам'ятай же, бережи Володю! Якщо з ним трапиться що-небудь — піду з дому і ніколи не повернусь. І дітей заберу».

Ти, може, думаєш, що цей капітан був який-небудь квач? мамула? заяча душа? Зовсім ні. Він був хоробрим солдатом. Під Зеленими Горами він шість разів водив свою роту на турецький редут, і в нього з двохсот чоловік залишилось лише чотирнадцять. Двічі поранений, він відмовився йти на перев'язочний пункт. Ось він був який. Солдати на нього богу молились.

Але вона веліла... Його Леночка йому веліла!

І він доглядав за цим боягузом і ледарем Вишняковим, трутнем безмедовим, — як нянька, як мати. На нічлігах під дощем, в грязюці він укутував його своєю шинелею. Ходив замість нього на саперні роботи, а той відлежувався в землянці або грав у штос. Ночами перевіряв за нього стожові пости.

А це, май на увазі, Віруню, було в той час коли башибузуки вирізували наші пікети так само просто, як ярославська баба на городі зрізує головки капусти. Йй-богу, хоч і гріх згадувати, але всі зраділи, коли довідалися, що Вишняков помер у госпіталі від тифу...

— Ну, а жінок, дідусю, жінок ви зустрічали кохаючих?

— О, звичайно, Вірочко. Я навіть більше скажу: я певен що майже кожна жінка здатна в коханні на найвищий героїзм. Зрозумій, вона цілує, обнімає, віддається — і вона вже мати. Для неї, якщо вона кохає, кохання містить весь сенс життя — весь всесвіт! Але зовсім не вона винна в тому, що кохання в людей набрало таких пошплих форм і опустилось просто до якоїсь житейської зручності, до маленької розваги. Винуваті чоловіки, в двадцять років пересичені, з курчачими тілами і заячими душами, нездатні до сильних бажань, до героїчних вчинків, до ніжності й схиляння перед коханням. Кажуть, що раніше це бувало. А якщо й не бувало, то хіба не мріяли і не сумували про це крапці уми й душі людства — поети, романисти, музиканти, художники? Я днями читав історію Машеньки Леско і кавалера де-Гріє... Віриш, сльозами обливався... Ну, скажи ж, моя люба, щиро, хіба кожна жінка в глибині свого серця не мріє

про таке кохання — єдине, всепрощаюче, на все готове, скромне і само-віддане?

— О, звичайно, звичайно, дідусю...

— А коли його немає, жінки мстяться. Пройде ще років з тридцять... я не побачу, а ти, може, побачиш, Вірочко. Згадай моє слово, що років через тридцять жінки посядуть у світі нечувану владу. Вони будуть одягатися, як індійські ідоли. Вони будуть нехтувати нами, мужчинами, як огидними, низькопоклонними рабами. Їхні безглузді примхи й капризи стануть для нас нестерпними законами. І все тому, що ми цілими поколіннями не вміли схилитися й благоговіти перед коханням. Це буде помста. Знаєш закон: сила дії, рівна силі протидії.

Трохи помовчавши, він раптом запитав:

— Скажи мені, Вірочко, якщо тільки тобі не важко, що це за історія з телеграфістом, про яку розповідав сьогодні князь Василь? Що тут правда і що вигадка, за його звичаєм?

— Хіба вам цікаво, дідусю?

— Як хочеш, як хочеш, Віро. Якщо тобі чомусь неприємно...

— Та зовсім ні. Я з задоволенням розповім...

І вона розказала коменданту зі всіма деталями про якогось безумця, який почав переслідувати її своїм коханням ще за два роки до її одруження.

Вона жодного разу не бачила його і не знає його прізвища. Він тільки писав їй і в листах підписувався Г. С. Ж. Якось він прохопився словом, що служить в якійсь казенній установі маленьким чиновником, — про телеграф він не згадував ні словом. Мабуть, він завжди стежив за нею, тому що у своїх листах дуже точно вказував, де вона була на вечорах, в якому товаристві і як була одягнена. Спочатку листи його носили вульгарний і курйозно-загальний характер, хоч і були цілком добродішні. Та одного разу Віра письмово (до речі, не проговоріться, дідусю, про це нашим: ніхто з них не знає) попросила його не турбувати її більше своїми зверненнями в коханні. Відтоді він замовк про кохання і став писати лише зрідка: на великдень, на Новий рік і в день її іменин. Княгиня Віра розповіла також і про сьогоднішню посылку і навіть майже дослівно переповіла дивний лист свого таємничого залицяльника...

— Та-ак, — протягнув генерал, нарешті. — Можливо, це просто ненормальний хлопець, маніяк, а — як знати? — може, твій життєвий шлях, Вірочко, перетягла саме така любов, про яку мріють жінки і на яку більше не здатні мужчини. Стривай-но. Бачиш, попереду рухаються ліхтарі? Певно, мій екіпаж.

В цей же час позаду почувся гучний рев автомобіля, і дорога, зрита колесами, засяяла білим ацетиленовим світлом. Під'їхав Густав Іванович.

— Анночко, я захопив твої речі. Сідай, — сказав він. — Ваше превосходительство, чи не дозволите довести вас?

— Ні вже, дякую, мій милий,— відповів генерал.— Не люблю я цієї машини. Тільки трясеться і смердить, а радості ніякої. Ну, прощай, Вірочко. Тепер я буду часто приїжджати,— говорив він, цілючи Вірі лоб і руки.

Всі розпрощалися. Фрієссе довів Віру Миколаївну до воріт її дачі і, швидко описавши коло, зник у темряві зі своїм ревучим і пахаючим автомобілем.

IX

Княгиня Віра з неприємним почуттям піднялась на терасу і ввійшла в дім. Вона ще здалеку почула гучний голос брата Миколи і побачила його високу, суху постать, що швидко снувала з кутка в куток. Василь Львович сидів біля ломберного стола і, низько схиливши свою стрижену, велику, світловолосу голову, креслив крейдою по зеленому сукну.

— Я давно наполягав! — говорив Микола роздратовано і роблячи правою рукою такий жест, наче він кидав на землю якийсь невидимий тягар.— Я давно наполягав, щоб припинити ці безглузді листи. Ще Віра за тебе заміж не виходила, коли я запевняв, що ти і Віра тишились ними, як дітки, вбачаючи в них лише смішне... Ось, до речі, й сама Віра... Ми, Вірочко, говоримо зараз з Василем Львовичем про цього твого божевільного, про твого Пе Пе Же. Я вважаю це листування нахабним і пошлим.

— Листування зовсім не було,— холодно зупинив його Шеїн.— Писав тільки він один...

Віра почервоніла при цих словах і сіла на диван в тінь великої латанії.

— Я вибачаюсь за вислів,— сказав Микола Миколайович і кинув на землю, наче одірвавши від грудей, невидиму важку річ.

— А я не розумію, чому ти називаєш його моїм,— встала Віра, обрадувана підтримкою чоловіка.— Він такий же мій, як і твій...

— Добре, ще раз вибачаюсь. Словом, я хочу лише сказати, що його дурницям треба покласти край. Справа, по-моєму, переходить за ті межі, де можна сміятися й малювати забавні малюночки... Повірте, коли я тут про що турбуюсь і за що хвилююсь,— то це лише про добре ім'я Віри і твое, Василю Львовичу.

— Ну, це ти, здається, вже занадто утяв, Коло,— відказав Шеїн.

— Можливо, можливо. Але ви легко ризикуєте попасти в смішне становище.

— Не бачу, яким чином,— сказав князь.

— Уяви собі, що цей ідіотський браслет,— Микола трошки підняв червоний футляр зі стола і тут же гидливо кинув його на місце,— що ця дивовижна попівська штучка залишиться в нас, чи ми її викинемо, чи подаруємо Даші. Тоді, по-перше, Пе Пе Же може хвалитися своїм знайомим чи товаришам, що княгиня Віра Миколаївна Шеїна приймає його

подарунки, а по-друге, перший же випадок захопить його до дальших подвигів. Завтра він присилає перстень з брильєнтами, післязавтра коле із перлин, там — дивись — сяде на лаву підсудних за розтрату чи підлог, а князі Шеїни будуть викликані за свідків... Чудове становище!

— Ні, ні, браслет треба неодмінно відіслати назад! — вигукнув Василь Львович.

— Я теж так думаю, — погодилась Віра, — і якомога швидше. Але як це зробити? Адже ми не знаємо ні імені, ні прізвища, ні адреси.

— О, якраз це зовсім проста справа! — відказав зневажливо Микола Миколайович. — Нам відомі ініціали цього Пе Пе Же... Як його, Віро?

— Ге Ес Же.

— От і прекрасно. Крім того, нам відомо, що він десь служить. Цього цілком досить. Завтра ж я беру міський покажчик і відшукую чиновника чи службовця з такими ініціалами. Якщо ж я його чомусь не знайду, то просто-напросто покличу поліцейського розшукового агента і накажу відшукати. На випадок утруднення у мене є в руках ось цей папірець з його почерком. Одним словом, завтра до двох годин дня я буду знати точно адресу і прізвище цього молодчика і навіть години, в які він буває вдома. А коли я про це дізнаюсь, то ми не тільки завтра ж повернемо йому його скарб, а й вживемо заходів, щоб він більше ніколи не нагадував нам про своє існування.

— Що ти думаєш зробити? — запитав князь Василь.

— Що? Поїду до губернатора і попрошу..

— Ні, тільки не губернатора. Ти знаєш, які наші взаємини. Тут певна небезпека попасти в смішне становище.

— Все одно. Поїду до жандармського полковника. Він мені приятель по клубу. Хай-но він кличе цього Ромео і погрозить у нього пальцем під носом. Знаєш, як він це робить? Приставить людині палець до носа і рукою зовсім не ворухить, а тільки один палець у нього хитається, і галасує: «Я, добродію, цього не потерплю-ю-ю!»

— Фі! Через жандармів! — поморщилась Віра.

— І правда, Віро, — підхопив князь. — Краще вже в цю справу нікого з сторонніх не вплутувати. Підуть чутки, плітки... Ми всі досить добре знаємо наше місто. Всі живуть, наче в скляних банках... Краще вже я сам піду до цього... юнака... хоч, бог його знає, може, йому шістдесят років?.. Вручу йому браслет і прочитаю добру, сувору нотацію...

— Тоді й я з тобою, — швидко перебив його Микола Миколайович. — Ти дуже м'який. Дай мені з ним поговорити... А тепер, друзі мої, — він дістав кишеньковий годинник і глянув на нього, — ви пробачте мені, якщо я піду на хвилинку до себе. Ледве на ногах тримаюсь, а мені треба переглянути дві справи.

— Мені чомусь стало жаль цього нещасного, — нерішуче сказала Віра.

— Жаліти його нічого! — різко обіззався Микола, обертаючись у дверях. — Якби таку вихватку з браслетом і листом дозволила собі лю-

дина нашого кола, то князь Василь послав би йому виклик. А коли б він цього не зробив,— то зробив би я. А за давнішніх часів я б просто велів відвести його на стайню і покарати різками. Завтра, Василю Львовичу, ти зачекай на мене в своїй канцелярії, я повідомлю тобі телефоном.

Х

Запльовані сходи відгнали мишами, котами, гасом і пранням. Перед шостим поверхом князь Василь Львович зупинився.

— Зачекай трішки,— сказав він шурину.— Дай я віддишусь. Ах, Колю, не слід би цього робити...

Вони піднялись ще на два марші. На площадці було так темно, що Микола Миколайович повинен був двічі витерти сірник, поки не розглядив номер квартири.

На його дзвінок відчинила двері повна, сива, сіроока жінка в окулярах, з трохи зігнутим наперед, видно від якоїсь хвороби, тулубом.

— Пан Желтков удома? — запитав Микола Миколайович. Жінка тривожно забігала очима від очей одного чоловіка до очей другого і назад. Пристойна зовнішність обох, певно, заспокоїла її.

— Вдома, прощу,— сказала вона, відчиняючи двері.— Перші двері наліво.

Вулат-Тугановський постукав тричі коротко і рішуче. Якесь шарудіння почулося зсередини. Він ще раз постукав.

— Зайдіть,— озвався слабкий голос.

Кімната була дуже низька, але дуже широка й довга, майже квадратної форми. Двоє круглих вікон, цілком схожі на пароплавні ілюмінатори, ледве-ледве її освітлювали. Та й уся вона була схожа на кают-компанію вантажного пароплава. Вздовж однієї стіни стояло вузьке ліжко, вздовж другої — дуже великий і широкий диван, застелений витертим чудовим текинським килимом, посередині — стіл, накритий барвистою малоросійською скатеркою.

Обличчя господаря спочатку не було видно: він стояв спиною до світла і в замішанні потирив руки. Він був високий на зріст, худорлявий, з довгим, пухистим м'яким волоссям.

— Якщо не помиляюся, пан Желтков? — запитав гордовито Микола Миколайович.

— Желтков. Дуже приємно. Дозвольте відрекомендуватися.

Він зробив в напрямі до Тугановського два кроки з простягнутою рукою. Але в той самий момент, наче не помічаючи його вітання, Микола Миколайович повернувся всім тілом до Шеїна.

— Я тобі казав, що ми не помилились.

Худі, нервові пальці Желткова забігали по борту коричневого короткого піджачка, застібаючи й розстібаючи гудзики. Нарешті, він через силу вимовив, показуючи на диван і незграбно кланяючись:

— Прошу покірно. Сідайте.

Тепер його було всього видно: дуже блідий, з ніжним дівочим обличчям, з блакитними очима і впертим дитячим підборіддям з ямочкою посередині; років йому, певно, було коло тридцяти, тридцяти п'яти.

— Дякую вам,— сказав просто князь Шеїн, що розглядав його дуже уважно.

— Мерсі,— коротко відповів Микола Миколайович. І обидва залишилися стояти.— Ми до вас всього лише на кілька хвилин. Це — князь Василь Львович Шеїн, губернський предводитель дворянства. Мое прізвище — Мірза-Булат-Тугановський. Я — товариш прокурора. Справа, про яку ми будемо мати честь говорити з вами, однаково стосується і князя і мене, чи, вірніше, дружини князя, а моєї сестри.

Желтков, зовсім розгубившись, опустився раптом на диван і промимрив помертвілими губами: «Прошу, панове, сідати» Але, мабуть, згадав, що вже безуспішно пропонував те ж саме раніш, схопився, підбіг до вікна, куйовдячи волосся, і повернувся назад на попереднє місце. І знову тремтячі руки забігали, перебираючи гудзики, смикаючи світлі рудуваті вуса, мацаючи без потреби обличчя.

— Я до ваших послуг, ваше сіятельство,— промовив він глухо, дивлячись на Василя Львовича благальними очима.

Але Шеїн промовчав. Заговорив Микола Миколайович:

— По-перше, дозвольте повернути вам вашу річ,— сказав він, і, діставши з кишені червоний футляр, акуратно поклав його на стіл.— Вона, звичайно, робить честь вашому смакові, але ми дуже просили б вас, щоб такі сюрпризи більше не повторювались.

— Пробачте... Я сам знаю, що дуже винен,— прошепотів Желтков, дивлячись вниз, на підлогу, і червоніючи.— Може, дозвольте скляночку чаю?

— Бачте, пане Желтков,— продовжував Микола Миколайович, нібито не розчувши останніх слів Желткова.— Я дуже радий, що знайшов у вас порядну людину, джентльмена, здатного розуміти з півслова. І я думаю, що ми домовимось одразу. Адже, якщо я не помиляюсь, ви переслідуєте княгиню Віру Миколаївну вже коло семи-восьми років?

— Так,— відповів Желтков тихо і опустив вії благоговійно.

— І ми досі не вживали проти вас ніяких заходів, хоча, згодьтесь, це не тільки можна було, а навіть треба було зробити. Правда ж?

— Так.

— Так. Але останнім вашим вчинком, саме присилкою ось цього гранатового браслета, ви переступили ті межі, де кінчається наше терпіння. Розумієте? — кінчається. Я від вас не приховую, що першою нашою думкою було звернутися за допомогою до влади, але ми не зробили цього, тому що — повторюю — я одразу вгадав у вас благородну людину.

— Пробачте. Як ви сказали? — запитав раптом уважно Желтков і розсміявся.— Ви хотіли звернутися до влади?.. Саме так ви сказали?

Він заклад руки в кишені, сів зручно в куток дивана, дістав портсигар і сірники і закурив.

— Отже, ви сказали, що ви хотіли вдатися за допомогою до влади?.. Ви мені пробачите, князю, що я сиджу? — звернувся він до Шеїна.— Ну, далі?

Князь присунув стілець до стола і сів. Він, не відриваючись, дивився з подивом і жадібним, серйозним зацікавленням в обличчя цієї дивної людини.

— Бачте, милий мій, цей захід від нас ніколи не втече,— з легким зухвальством продовжував Микола Миколайович.— Вдиратися в чужу сім'ю...

— Пробачте, я вас переб'ю...

— Ні, пробачте, тепер вже я вас переб'ю...— майже закричав прокурор.

— Як ваша воля. Кажіть. Я слухаю. Але в мене є кілька слів для князя Василя Львовича.

І, не звертаючи більше уваги на Тугановського, він сказав:

— Зараз настала найтяжча хвилинка в моєму житті. І я повинен, князю, говорити з вами поза всякими умовностями. Ви мене вислухаєте?

— Слухаю,— сказав Шеїн.— Ах, Колю, та помовч ти,— сказав він нерпляче, помітивши сердитий жест Тугановського.— Кажіть.

Желтков протягом кількох секунд ловив ротом повітря, наче задихаючись, і раптом покотився, мов з кручі. Говорив він лише щелепами, губи в нього були білі й не рухались, як у мертвого.

— Важко вимовити таку... фразу... що я кохаю вашу дружину. Але сім років безнадійного і чемного кохання дають мені право на це. Я згоден, що спочатку, коли Віра Миколаївна була ще панночкою, я писав їй безглузді листи і навіть чекав на них відповіді. Я згоден із тим, що мій останній вчинок, саме посилка браслета, був ще більшою дурістю. Але... от я вам просто дивлюсь в очі і відчуваю, що ви мене зрозумієте. Я знаю, що не в силах розлюбити її ніколи... Скажіть, князю... припустімо, що вам це неприємно... скажіть,— що б ви зробили для того, щоб обірвати це почуття? Вислати мене в інше місто, як сказав Микола Миколайович? Все одно і там я буду кохати Віру Миколаївну так само, як тут. Ув'язнити мене в тюрму? Але й там я знайду спосіб дати їй знати про моє існування. Лишається тільки одне — смерть... Ви бажаєте, я прийму її в якій завгодно формі.

— Ми замість справи розводимо якусь мелодекламацію,— сказав Микола Миколайович, одягаючи капелюх.— Питання дуже коротке: вам пропонують одне з двох: або ви зовсім відмовляєтесь від переслідування княгині Віри Миколаївни, або, якщо на це ви не погодитесь, ми вживемо заходів, які нам дозволять наше становище, знайомство і т. д.

Але Желтков навіть не глянув на нього, хоч і чув його слова. Він звернувся до князя Василя Львовича і запитав:

— Ви дозволите мені вийти на десять хвилин? Я від вас не приховаю, що піду розмовляти телефоном з княгинєю Вірою Миколаївною. Запевняю Вас, що все, що можна буде вам передати, я передам.

— Ідїть,— сказав Шеїн.

Коли Василь Львович і Тугановський залишилися удвох, Микола Миколайович одразу накинувся на свого шурина:

— Так не можна,— галасував він, роблячи вигляд, що кидає правою рукою на землю від грудей якусь невидиму річ.— Так абсолютно не можна. Я тебе попереджав, що всю ділову частину розмови я беру на себе. А ти розкис і дозволив йому патякати про свої почуття. Я б це зробив у двох словах.

— Стривай,— сказав князь Василь Львович,— зараз все це з'ясується. Головне це те, що я бачу його обличчя. І почуваю, що ця людина не здатна обманювати і брехати з наміром. І, справді, подумай, Колю, хіба він винен в коханні? І хіба можна керувати таким почуттям, як кохання,— почуттям, яке досі ще не знайшло свого тлумача.— Подумавши, князь сказав: — мені жаль цієї людини. І мені не тільки жаль, але ось я почуваю, що я присутній при якійсь величезній трагедії душі, і я не можу тут блазнювати.

— Це декадентство,— сказав Микола Миколайович.

За десять хвилин Желтков повернувся. Очі його променились і були глибокі, ніби наповнені непролитими сльозми. А видно було, що він зовсім забув про світські умовності, про те, кому де треба сидіти, і перестав триматися джентльменом. І знову з хворою, нервовою чутливістю зрозумів це князь Шеїн.

— Я готовий,— сказав він,— і завтра ви про мене нічого не почувете. Я нібито помер для вас. Але одна умова,— це я вам кажу, князю Василю Львовичу,— бачите, я розтратив казенні гроші, і мені як-не-як доводиться з цього міста тікати. Ви дозволите мені написати ще останній лист княгині Вірі Миколаївні?

— Ні. Якщо кінчив, то кінчив. Ніяких листів,— закричав Микола Миколайович.

— Добре, пишїть,— сказав Шеїн.

— От і все,— промовив, гордовито посміхаючись, Желтков.— Ви про мене більше не почувете і, звичайно, ніколи мене більше не побачите. Княгиня Віра Миколаївна зовсім не хотїла говорити зі мною. Коли я її запитав, чи можна мені залишитися в місті, щоб хоч зрідка її бачити, звичайно, не показуючись їй на очі, вона відповіла: «Ах, якби ви знали, як мені набридла вся ця історія. Будь ласка, припинїть її якомога швидше». І ось я припиняю всю цю історію. Здається, я зробив все, що міг?

Увечері, приїхавши на дачу, Василь Львович переповів дружині дуже точно всі подробиці побачення з Желтковим. Він начебто почував обов'язок зробити це.

Віра, хоч була стривожена, але не здивувалась і не збентежилась. Вночі, коли чоловік прийшов до неї в ліжку, вона раптом сказала йому, повернувшись до стіни:

— Облиш мене,— я знаю, що ця людина вб'є себе.

XI

Княгиня Віра Миколаївна ніколи не читала газет, тому що, по-перше, вони їй бруднили руки, а по-друге, вона ніколи не могла розібратися в тій мові, якою тепер пишуть.

Але доля змусила її розгорнути саме той аркуш і натрапити на ту пшальту, де було надруковано:

«Загадкова смерть. Вчора ввечері, біля сьомої години, покінчив життя самогубством чиновник контрольної палати Г. С. Желтков. Судячи з даних слідства, смерть покійного сталася з причини розтрати казенних грошей. Так принаймні самовбивця згадує в своєму листі. З огляду на те, що показаннями свідків встановлена в цьому акті його власна воля, вирішено не відправляти труп до анатомічного театру».

Віра думала про себе:

«Чому я це передчувала? Саме цей трагічний кінець? І що це було: кохання чи божевілля?»

Весь день вона ходила по квітнику і по фруктовому саду. Неспокій, який зростав у неї з хвилини на хвилину, наче не давав їй сидіти на місці. І всі її думки були прикуті до того незнаного чоловіка, якого вона ніколи не бачила і навряд чи коли-небудь побачить, до цього смішного Пе Пе Же.

«Як знати, може, твій життєвий шлях перетяло справжнє, самовіддане, істинне кохання»,— згадалися їй слова Аносова.

О шостій годині прийшов поштар. Цього разу Віра Миколаївна впізнала почерк Желткова і з ніжністю, якої вона від себе не чекала, розгорнула лист.

Желтков писав так:

«Я не винен, Віро Миколаївно, що богу було бажано послати мені, як величезне щастя, кохання до Вас. Сталось так, що мене в житті ніщо не цікавить: ні політика, ні наука, ні філософія, ні турбота про майбутнє щастя людей — для мене все життя втілюється лише у Вас. Я тепер відчуваю, що якимсь незручним клином врізався у Ваше життя. Якщо можете, пробачте мені за це. Сьогодні я виїжджаю і ніколи не повернусь, і ніщо Вам про мене не нагадає.

Я безмежно вдячний Вам за те, що Ви існуєте. Я перевірів себе — це не хвороба, не маніякальна ідея — це кохання, яким богу було бажано за щось винагородити мене.

Хай я був смішний у Ваших очах і в очах Вашого брата, Миколи Миколайовича. Відходячи назавжди, я в захопленні говорю: «Хай святиться ім'я твоє».

Вісім років тому я побачив Вас в цирку в ложі, і тоді ж в першу секунду я сказав собі: я її люблю тому, що на світі немає нічого подібного до неї, немає нічого кращого, немає ні звіра, ні рослини, ні зірки, ні людини прекраснішої від Вас і ніжнішої. У Вас неначе втілилась вся краса землі...

Подумайте, що мені треба було робити? Втекти в інше місто? Все одно серце було завжди біля Вас, біля Ваших ніг, кожна мить дня заповнена Вами, думкою про Вас, мріями про Вас... солодким маренням. Я дуже соромлюсь і в думці червонію за мій дурний браслет,— ну, що ж? — помилка. Уявляю, яке враження він справив на Ваших гостей.

За десять хвилин я поїду, я встигну лише наклеїти марки і вкинути лист в поштову скриньку, щоб не доручати цього нікому іншому. Ви цей лист спаліть. Я ось зараз запалив грубку і спалюю все найдорожче, що було в мене в житті: вашу хустку, яку, я зізнаюся, вкрав. Ви її забули на стільці на балу в Благородному зібранні. Вашу записку,— о, як я її цілував! — нею Ви заборонили мені писати Вам. Програму художньої виставки, яку Ви одного разу тримали в руці і потім забули на стільці, при виході... Кінець. Я все відрізав, але все-таки думаю і навіть певен, що Ви про мене згадаєте. Якщо Ви про мене згадаєте, то... я знаю, Ви дуже музикальні, я Вас бачив найчастіше на Бетховенських квартетах,— так от, якщо Ви про мене згадаєте, то зіграйте чи накажіть зіграти сонату Д — dur № 2. Оп. 2.

Я не знаю, як мені закінчити лист. Від глибини душі дякую Вам за те, що Ви були моєю єдиною радістю в житті, єдиною втіхою, єдиною думкою. Дай боже Вам щастя, і хай ніщо тимчасове і житейське не тривожить Вашу прекрасну душу. Цілую Ваші руки.

Г. С. Ж.».

Вона прийшла до чоловіка з почервонілими від сліз очима і припухлими губами і, показавши листа, сказала:

— Я нічого від тебе не бажаю таїти, але я відчуваю, що в наше життя вплуталось щось жахливе. Певно, ви з Миколою Миколайовичем зробили що-небудь не так як слід.

Князь Шеїн уважно прочитав лист, акуратно склав його і, довгенько помовчавши, сказав:

— Я не маю сумніву в щирості цієї людини і навіть більше,— я не смію розбиратися в її почуттях до тебе.

— Він помер? — запитала Віра.

— Так, помер. Я кажу, що він кохав тебе, а зовсім не був божевільним. Я не зводив з нього очей і бачив кожний його рух, кожную зміну його обличчя. І для нього не існувало життя без тебе. Мені здавалось, що я присутній при величезному стражданні, від якого люди помирають, і я навіть майже зрозумів, що переді мною мертва людина. Розумієш, Віро, я не знав, як себе тримати, що мені діяти...

— Ось що, Васю,— перебила його Віра Миколаївна: — тобі не буде боляче, якщо я поїду до міста і подивлюсь на нього?

— Ні, ні, Віро, будь ласка, прошу тебе. Я сам поїхав би, та тільки Микола зіпсував мені всю справу. Я боюсь, що буду почувати себе ніяково.

XII

Віра Миколаївна залишила свій екіпаж за дві вулиці до Лютеранської. Вона легко знайшла квартиру Желткова. Назустріч їй вийшла сіроока стара жінка, дуже повна, в срібних окулярах, і так само, як учора, запитала:

— Кого вам потрібно?

— Пана Желткова,— сказала княгиня.

Певно, її костюм — капелюшок, рукавички, і дещо владний тон справили на господарку квартири велике враження. Вона розговорилася.

— Будь ласка, будь ласка, ось перші двері наліво, а там... зараз... Він так швидко пішов від нас. Ну, скажемо, розтрата. Сказав би мені про це. Ви знаєте, які наші капітали, коли здаєш квартири внайми холостякам. Та які-небудь шістсот-сімсот карбованців я б могла зібрати і внести за нього. Коли б ви знали, що це була за чудова людина, пані. Вісім років я його тримала на квартирі, і він здавався мені зовсім не квартирантом, а рідним сином.

Тут же у вітальні був стілець, і Віра опустиласть на нього.

— Я друг вашого покійного квартиранта,— сказала вона, підбираючи кожне слово до слова.— Розкажіть мені що-небудь про останні хвилини його життя, про те, що він робив і що говорив.

— Пані, до нас прийшло двоє панів і дуже довго розмовляли. Потім він пояснив, що йому пропонували місце управителя в економії. Потім пан Єжий побіг до телефону і повернувся такий веселий. Потім ці двоє панів пішли, а він сів і почав писати лист. Потім пішов і вкинув лист у скриньку, а потім ми чуємо, неначе з дитячого пістолета вистрелили. Ми зовсім уваги не звернули. О сьомій годині він завжди пив чай. Ликера — служниця — приходить і стукає, він не відповідає, потім ще раз, ще раз. І от мусили виламати двері, а він уже мертвий.

— Розкажіть мені що-небудь про браслет,— звеліла Віра Миколаївна.

— Ах, ах, ах, браслет — я й забула. Звідки ви знаєте? Він перед тим, як написати лист, прийшов до мене і сказав: «Ви католичка?» Я кажу: «Католичка». Тоді він каже: «У вас є милий звичай — так він і сказав: милий звичай — вішати на зображення матки боски персні, коралі, подарунки. Так ось виконайте мою просьбу: ви можете цей браслет повісити на ікону?» Я йому обіцяла це зробити.

— Ви мені його покажете? — запитала Віра.

— Прошу, прошу, пані. Ось його перші двері наліво. Його хотіли сьогодні відвезти до анатомічного театру, але в нього є брат, так він упрохав, щоб його поховати по-християнськи. Прошу, прошу.

Віра зібралася з силами і відчинила двері. В кімнаті пахло ладаном, і горіли три воскові свічки. Навскіс кімнати лежав на столі Желтков. Голова його лежала дуже низько, наче умисне йому, трупові, для якого все одно, підсунули маленьку м'яку подушку. Глибока поважність була в його заплющених очах, і губи посміхались блаженно й спокійно, неначе він перед розлукою з життям дізнався якусь глибоку і солодку тайну, що вирішила все людське його життя. Вона згадала, що той самий умиротворенний вираз вона бачила на масках великих страждальників — Пушкіна і Наполеона.

— Якщо накажете, пані, я вийду? — запитала стара жінка, і в її тоні почулось щось надзвичайно інтимне.

— Так, я потім вас покличу, — сказала Віра і зараз же дістала з маленької бокової кишені кофточку велику червону троянду, підняла трохи вгору лівою рукою голову трупа, а правою рукою поклала йому під шию квітку. В цю мить вона зрозуміла, що те кохання, про яке мріє кожна жінка, пройшло мимо неї. Вона згадала слова генерала Аносова про вічне рідкісне кохання — майже пророчі слова. І, розгорнувши в обидва боки волосся на лобі мерця, вона міцно стиснула руками його виски і поцілувала його в холодний, вологий лоб дружнім поцілунком.

Коли вона виходила, то господарка квартири звернулась до неї улесливим польським тоном:

— Пані, я бачу, що ви не як всі інші, не з цікавості лише. Покійний пан Желтков перед смертю сказав мені: «Коли трапиться, що я помру і прийде подивитися на мене яка-небудь дама, то скажіть їй, що у Бетховена найкращий твір...» — він навіть навмисне записав мені це. Ось подивіться.

— Покажіть, — сказала Віра Миколаївна і раптом заплакала. — Пробачте мені, це враження смерті таке важке, що я не можу стриматися.

І вона прочитала слова, написані знайомим почерком:

L. van Beethoven. Son. № 2, op. 2.

Largo Appassionato.

XIII

Віра Миколаївна повернулась додому пізно ввечері і була рада, що не застала вдома ні чоловіка, ні брата.

Зате на неї чекала піаністка Женні Рейтер, і, схвильована тим, що бачила і чула, Віра кинулась до неї і, цілуючи її чудові великі руки, закричала:

— Женні, мила, прошу тебе, зіграй для мене що-небудь, — і зараз же вийшла з кімнати в квітник і сіла на лавку.

Вона майже ні на мить не мала сумніву в тому, що Женні зіграє те саме місце з другої сонати, про яке просив цей мрець із смішним прізвиськом Желтков.

Так воно і було. Вона впізнала з перших же акордів цей виключний, єдиний за глибиною твір. І душа її неначе роздвоїлась. Вона одночасно думала про те, що мимо неї пройшло велике кохання, яке повторюється лише один раз за тисячу років. Згадала слова генерала Аносова і запитала себе, чому ця людина змусила її слухати саме цей бетховенський твір та ще й проти її бажання? І в умі її склалися слова. Вони так збігалися в її думках з музикою, що це були неначе куплети, які закінчувалися словами: «Хай святиться ім'я твоє».

«Ось зараз я вам покажу в ніжних звуках життя, яке покірно й радісно прирекло себе на муки, страждання й смерть. Ні скарги, ні докору, ні болю самолюбства я не знав. Я перед тобою — сама молитва: «Хай святиться ім'я твоє».

«Так, я передбачаю страждання, кров і смерть. І думаю, що важко розлучитися тілу з душею, але, прекрасна, хвала тобі, пристрасна хвала і тиха любов. «Хай святиться ім'я твоє».

«Згадую кожний твій крок, посмішку, погляд, звук твоєї ходи. Солодким смутком, тихим, чудесним смутком овіяні мої останні спогади. Але я не завдам тобі горя. Я відходжу сам, мовчки, таке бажання було бога і долі. «Хай святиться ім'я твоє».

«В передсмертну сумну годину я молюсь лише тобі. Життя могло б бути прекрасним і для мене. Не нарікай, бідне серце, не нарікай. В душі я кличу смерть, та в серці сповнений хвали тобі: «Хай святиться ім'я твоє».

«Ти, ти і люди, які оточували тебе, всі ви не знаєте, яка ти була прекрасна. Б'є годинник. Пора. І, вмираючи, я в скорботну годину розлуки з життям все-таки співаю — слава тобі».

«Ось вона йде, все втихомирююча смерть, а я кажу — слава тобі!..»

Княгиня Віра обняла стовбур акації, пригорнулася до нього і плакала. Дерево м'яко здригалось. Налетів легкий вітер і, наче співчуваючи їй, зашелестів листям. Гостріше запахи зірки тютюну... І в цей час дивна музика, ніби скоряючись її горю, продовжувала:

«Заспокойся, любя, заспокойся, заспокойся. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Адже ти моє єдине і останнє кохання. Заспокойся, я з тобою. Подумай про мене, і я буду з тобою, тому що ми з тобою кохали одне одного тільки одну мить, але навіки. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Пам'ятаєш? От я відчуваю твої сльози. Заспокойся. Мені спати так солодко, солодко, солодко».

Женні Рейтер вийшла з кімнати, вже закінчивши грати, і побачила княгиню Віру, яка сиділа на лавці вся в сльозах.

— Що з тобою? — запитала піаністка.

Віра, з очима, блискучими від сліз, тривожно, схвильовано почала цілувати їй обличчя, губи, очі, і говорила:

— Ні, ні,— він мене простив тепер. Все добре.

1910

ЗМІСТ

*ВІН БУВ ТАК ЗАКОХАНИЙ
В ЗЕМНУ ПРИМАНЛИВУ КРАСУ...*

5

ЧУДЕСНИЙ ЛІКАР

13

ОЛЕСЯ

20

НІЧНА ЗМІНА

74

МОЛОХ

92

НА ГЛУХАРІВ

149

БЛИЙ ПУДЕЛЬ

158

ПОЄДИНОК

182

МИРНЕ ЖИТТЄ

347

ГАМБРІНУС

357

ІЗУМРУД

376

СУЛАМІФ

388

АНАФЕМА

428

ЗАПЕЧАТАНІ НЕМОВЛЯТА

434

МОСКВА РІДНА

440

ГРАНАТОВИЙ БРАСЛЕТ

443

Купрін О.І.

К92 Вибрані твори / О.І.Купрін; вступ. слово С.В.Кучерявенко; упорядкув. А.М.Михайляна.— К.: Україна, 2011.— 480 с.: портр.

ISBN 978-966-524-398-4

До книги увійшли кращі твори письменника, які посіли унікальне місце в класичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 821.161.1-3
ББК 84.4 РОС1

Літературно-художнє видання

КУПРІН Олександр Іванович

Вибрані твори

Вступне слово С.В.Кучерявенко

Упорядкування А.М.Михайляна

Коректор-редактор *Г.М.Капральська*
Художній редактор *Б.О.Прокопенко*
Технічний редактор *В.П.Селезньова*
Комп'ютерна верстка *В.В.Логвінова*

Формат 70 x 100 1/16. Папір офсетний.
Гарн. Bookman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 38,7. Обл.-вид. арк. 33.
Тираж 2000 пр. Зам. №11-299

ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Україна»,
01054, Київ-54, Гоголівська, 7г.
Свідоцтво ДК № 2414 від 17.01.06.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК №2715 від 07.12.2006

